

816/sze (helyi helyben a kiadóhivatalban/VIII. Szentkirályi-u. 28a.). Vidéken minden postahivatalnál.

... az irásai alá cse, felnyitotta a mappáját és
... helyre őt kutyanyelvét. Az első cikke volt. A
... urrier de Paris»-nak szánta.
... ikkedt olvasni. Minden mondatot külön átta-
... nányozott; itt egy vesszőt felejtett ki, ott egy
... t állt. Remegve tartotta a

... vele, megfosztva az írás individualitásától

SZABÓ MIKLÓS

*Az újkonzervativizmus és
a jobboldali radikalizmus
története*

1867–1918

Budapest
2015

*Szabó Miklós tanulmányának második kiadása
születésének 80. évfordulóján rendezett konferencia alkalmából jelent meg.*

.....

© 2015 *Szabó Miklós örökösei*

ISBN 9789631223996

A szerzői jog tulajdonosai hozzájárulnak e könyv szabad terjesztéséhez és kinyomtatásához.

A műből hosszabb részek is szabadon idézhetők, de szövegének megváltoztatása tilos.

TARTALOM

I.

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN	9
Az 1870–1880-as évek	9
Az újkonzervativizmus általános jellemzői	14
A kultúrkritika	14
Az újkonzervativizmus modernség-tudata	17
A társasság (szociabilitás) gondolata az újkonzervatív ideológiában	18
Az ellenfélhez idomulás	19
A tömeghatás igénye	21
Az 1890-es évek társadalmi és eszmetörténeti változásai	24
Új vonások megjelenése az újkonzervatív ideológiában	27
Újkonzervativizmus és nacionalizmus a kilencvenes években	39
Az újkonzervativizmus a századforduló és a világháború között	53
Újkonzervatív mozgalmak 1871–1914 között egyes európai országokban	59
Németország	59
Ausztria	71
Franciaország	75
Oroszország	89
A jobboldali radikalizmus az első világháború kitöréséig	97
Az „ideológia gyanúja”	97
A világ mint összeesküvés	98
A projekció	102
A fajelmélet	104
A jobboldali radikalizmus kultúraeszménye	106
A jobboldali radikalizmus sajátos szervezeti formái	107
A politikai szekta	107
A terrorlakulat	108
A jobboldali radikalizmus egyes országokban	109
Németország	109
Franciaország	113
Olaszország	113
Oroszország	116
Amerikai Egyesült Államok	116

II.

A POLITIKAI GONDOLKODÁS NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA	119
A politikai ideológia jellemzői a kiegyezés után	119
A magyar „Gründerzeit” válsága	129
Az agrárizmus első jelentkezései és az Istóczy-féle antiszemita párt	130
A kilencvenes évek átalakulásai	141
Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában	142
A Néppárt	146
Az agráriusok	148
Az új típusú konzervativizmus főbb jellemzői	159
A régi típusú konzervativizmus átalakulása a századfordulón	171
A közjogi historizálás új vonásai	171
A magyar birodalom új koncepciója	172
A magyar nemzetkarakter új koncepciója	173
A jobboldali radikalizmus kialakulása	185
A jobboldali radikalizmus legkorábbi kezdetei	186
A hegyvidéki akció	211
Az agrárius szövetkezetek politikai szerepe	213
A politikai antiszemitizmus és a Néppárt a századfordulón	215
Kísérlet egy új antiszemita párt létrehozására	219
Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”	221
A kereszt-tördelés	224
A jobboldali diákmozgalom helye a Néppárt stratégiájában	226
A kereszt-memorandum elutasítása	227
A kereszt-kifüggesztés	230
A külső támogatók	233
A kereszt-mozgalom visszahatása a Néppárt propagandájára	236
A Pikler-ügy	237
A selmecbányai diákkongresszus	243
A kereszt-mozgalom egyetemi és külső ellenfelei	247
A kereszt-mozgalom vége	250
A jobboldali radikalizmus ideológiája	252
A harcos liberalizmustól a jobboldali radikalizmusig: Bodnár Zsigmond	257
A közjogi válságtól a háborúig	262
Az uralkodó osztályok osztálykoalíciójának megingása	262
A liberalizmus mint a szabadelvű kormánypárt ideológiájának fölbomlása	267
A liberalizmus megújulási törekvései; a polgári radikalizmus kialakulása	270

A statikus-defenzív konzervatív ideológia a koalíció idején	274
A normatív kultúrkritikai tipológia: Eötvös-kultusz, Széchenyi-kultusz	276
Magyar Társadalomtudományi Egyesület	284
A népnemzeti irodalom politikai színezetű kultusza	289
Az újkonzervativizmus a munkapárti kormányok idején	291
A politikai katolicizmus	291
A Néppárt a századforduló után	293
A katolikus diákmozgalmak: a Szent Imre Kör	294
Törekvések a „Rerum novarum” elveinek érvényesítésére	296
A Keresztényszocialista Párt	296
Kísérlet a magyar „ralliement-politika” megteremtésére	297
Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések (1896–1914)	297
Modernista törekvések: a Regnum Marianum és az Élet című folyóirat	307
Az integralizmus a magyar politikai katolicizmusban	308
A jezsuita irányítás alatt álló Mária Kongregációk	308
A Magyar Kultúra című folyóirat	312
Az agráriusok szellemi műhelye: az Országos Széchenyi Szövetség	314
A jobboldali radikalizmus a koalíció idején	320
A kereszt-mozgalom utóélete a diákmozgalmakban	320
A kifejezetten antiszemita törekvések	326
A politikai szekták kialakulásának kezdetei	341
A jobboldali radikalizmus visszahatása a Munkapárt ideológiájára	346
A preventív ellenforradalom frontja (1914–1918)	348
Hadigazdálkodás és ideológia	348
A turanizmus	354
A Cél folyóirat	360
A Cél-kör vezető alakjai	368
Az Új Nemzedék folyóirat	372
Az Új Nemzedék-kör vezető alakjai	381
A forradalom előtt	391
Befejezés	414
Felhasznált irodalom	417

III.

Szabó Miklós műveinek bibliográfiája [Horváth Ágota]	437
Utószó a második kiadáshoz [Sándor Tibor]	461

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN

Az 1850-es évek végétől a hetvenes évtized első esztendeiig terjedő időszak az első világméretű, már minden civilizáltnak tekinthető országot átfogó kapitalista konjunktúra időszaka. Értékbomlasztó hatása ekkor válik mindenütt a kor élményévé. Hatalmas új vállalkozások indulnak be, Németországban ezek az évek a *Gründerzeit* évei, Franciaországban a második császárság nagy gazdasági fellendülésének időszaka.

Az 1870–1880-as évek

Az új társadalmi formációk s ezzel együtt új társadalmi csoportok, rétegek kialakulása, a vagyoni és társadalmi rétegződés arányviszonyainak erős eltolódásai együtt járnak a fellendülés külső megnyilvánulásaival: a fogyasztás differenciálódásával, pazarló költségekkel, a fényűzés új formáinak megjelenésével, a szórakozás és a kulturális élet rendkívüli kibővülésével s új intézményes és szervezési formákkal való gazdagodásával, a köz- és magánépítkezések konjunktúrájával. Az életnek mindezzel járó pezsgőbbé, élénkebbé, gazdagabbá válása azonban nem csupán új élmények és örömök forrása, hanem meghökkenés, szorongás, az életben való elemi tájékozódás beidegzett reflexeinek elbizonytalanodásáé, lappangó és kitörő viszolygásoké és ellenérzéseké is – és távolról sem csupán a tradicionális kötöttségekben megrekedt társadalmi rétegek tagjai számára. Ez utóbbiak – a nemesi eredetű földbirtokos rétegek, a falusi életközösségben élő parasztság, a hagyományos munkaeljárásokkal dolgozó iparos és kereskedő kispolgárság – reakciói érthetőek. Nem ezek a rétegek a tőkés konjunktúra fő haszonélvezői; versenyképességük a burzsoá elemekkel korlátozott, s még ha anyagilag esetleg élvezői is az általános gazdasági prosperitásnak, nem maradhat közömbös számukra a társadalom rétegződési és presztízsvizonyainak hátrányukra való változása. Továbbá: a kialakult új világ értékei és szokásai éles ellentétben állottak a hagyományos kötöttségű rétegek érték- és szokáskultúrájával. A viszolygás és az ellenérzések jelen vannak a korszerű gazdálkodást űző polgári rétegekben is, sőt olyan rétegekben is magasra lobbannak, melyek maguk az új társadalmi körülmények szülöttei. A tőzsdejáték elterjedése, hatalmas vagyonok keletkezése egyik napról a másikra vakmerő vállalkozási ötletekből, spekulációkból, az üzleti hazardírozás elburjánzása, kalandor vállalkozói típusok kialakulása, sőt eluralkodása éppen széles polgári rétegekben – méghozzá egyáltalán nem kizárólag a versenyben lemaradt rétegekben – kelt ellenérzést, mivel a hagyományos polgárerényeknek: a kitartó takarékoságnak, a rendszeres és szorgalmas vállalkozói munkának, az „egy élet munkájával összehozott vagyon” burzsoá mítoszának devalválódását, erkölcsi és társadalmi hitelvesztését látják benne. A „protestáns etika” alapelvei szerint

tevékenykedő „szolid” és a hazardőr „napóleoni” burzsoá típus ütközései – s ez nem azonos a hagyományos és a modern gazdálkodás híveinek ellentétével – kedvelt témái a polgári nagyregénynek Balzactól Zolán át Thomas Mannig. Ugyancsak ellenérzéseket keltett a polgári prosperitás azokban a szabadfoglalkozású művész, önálló szépíró, főfoglalkozású újságíró csoportokban, amelyek egzisztenciáját éppen a konjunktúra során kialakult kulturális fogyasztói piac és az azt kiszolgáló „kulturiparágak” teremtették meg. Ezek az elemek éppen piacra termelő voltuknál fogva érezték elviselhetetlennek az értékek áruvá válását s azt, hogy ez a folyamat nem hagyja kívül rekedni a művészet ezoterikus világát sem. Az ízig-vérig polgári művészelem kezdettől fogva visszataszítónak, triviálisnak látta a polgárság üzleti világát.

A prosperitás tetőpontján ezek az ellentmondások jobbra rejtve maradtak, csupán a konzervatív pártok sajtójában és a művészet társadalombírálatában kaptak hangot. A konzervatív pártpolitikai zsurnalisztika a hetvenes évek közepe előtt a 19. század eleji restaurációs periódus ideologikus frázisait ismételte, melyeket az uralomra jutott liberalizmus minden téren meghaladni látszott, széles körű visszhangot tehát nem keltett. A kapitalista konjunktúra szembeszökő visszasságainak leleplezése ugyan állandóan a konzervatív pártsajtó napirendjén szerepelt, e leleplezések azonban ugyanolyan jellegűek voltak, mint amilyenek a parlamentáris rendszerek ellenzéki zsurnalisztikájában általában meg szoktak jelenni; önmagukban tehát nem tudták szélesíteni a konzervatív irányzat politikai befolyását. Nem vált politikai erővé a művészet által gyakorolt kritika sem. A polgári közönség a számára élvezhető realista elbeszélő stílusban előadott történetek világában fölismerte önnön világát, s abban akkor is jól érezte magát, ha az író kíméletlenül leleplezte bűneit és aljasságait. Ez az ostorozás számára a művész örök hivatásához tartozott, olyan volt, mint a papi prédikáció moralizálása, s politikailag ugyanolyan ártalmatlannak tűnt. A társadalmi munkamegosztás következtében a politika és a művészet szférája amúgy is élesen elkülönült egymástól; szorosabb érintkezések a két szféra között csak olyan országokban voltak, mint amilyen Oroszország, ahol az irodalom nyilvánossága nagyrészt a parlamentáris politika hiányzó nyilvánosságát pótolta.

Az újkonzervativizmus kialakulása szempontjából elsősorban fontos Közép-Európában az 1873-mal kezdődő gazdasági válság ezt az állapotot nagymértékben megváltoztatta. A túlermelési válság alapjaiban megingatta a prosperitás társadalmi hitelét. A válság fényében a konjunktúra mesterségesen előidézett talmi tündöklésnek mutatkozott, melyet hamar elérte megérdemelt végzete. A spekulációs vállalkozások összeomlása a szakértők elől is elfedte a válság valóságos gazdasági okait. Minden megfigyelő a „művi” prosperitás természetes végét s a megsértett hagyományos alapelvek utólagos igazolását látta a történetekben. Az események közvetlenül is megnövelték a legyengült konzervatív politikai csoportok ázsióját, mivel az a tözsdelovag vállalkozó típus, melyben korábban az üzleti élet hódító Bonapartéját vélték látni, a történetek után hirtelen a szélesebb közvélemény szemében is harácsoló szélhámosossá süllyedt, amilyennek ezt a típust a konzervatív zsurnalisztika mindig is megjelenítette. A válság azonban nem egyszerűen a konjunktúra idején háttérbe szorult hagyományos értékek restaurációját eredményezte. A tőkés prosperitás ezen a téren

visszafordíthatatlan következményekkel járt. A hagyományos értékek reneszánsza, amennyiben mutatkozott ilyen, inkább azt jelentette, hogy a tradicionális fogalmak révén olyan, még artikulálatlan érzések és gondolatok jutottak kifejezésre, amelyek még nem találták meg saját nyelvüket. Ezek a homályos érzések és gondolatok lényegében még ugyanazok voltak, amiket a prosperitás látványa keltett. A régi értékek menthetetlenül meginogtak, ám a helyükre lépő újak is ingatagnak bizonyultak. A válság teljes elbizonytalanodást eredményezett: úgy vette el az alig kialakult burzsoá tündöklés glóriáját, hogy nem adta vissza a régi értékeket. A politikai fórumon nyertek ugyan a dolgok menetén azok, akik eladdig a hagyományos értékek őrzőiként szerepeltek, s a közvélemény rokonszenve sok helyütt újra feljűk fordult, azt azonban mindenütt érezték – ha nem is egyformán tudatosan –, hogy nem restauráció következik. A válság az „idő kizökkenésének” élményét tette általánossá. Ez a homályos korforduló- és válságtudat jelentette az újkonzervatív politikai irányzat kialakulásának legszélesebb történelmi hátterét. Az események dramatizáló hatása lehetővé tette, hogy a meghatározatlan hangulatok és érzések átcsapjanak a politika színterére, ideológiai formákban artikulálódjanak, és politikai irányzatokhoz kapcsolódjanak. Lényegében alkalmazkodási válságról volt szó, a különböző társadalmi rétegek arra irányuló bizonytalan törekvéseiről, hogy igazodjanak az új körülményekhez, és megtalálják annak lehetőségeit, hogy az új helyzet követelményeivel nem mindig összhangban álló törekvéseiket és igényeiket oly módon juttassák társadalmilag, politikailag és eszmeileg kifejezésre, hogy az összhangban van az új helyzettel, s ne legyen anakronisztikus volta okán eleve kudarcra ítélve.

A politikai élet másik lényeges új jelensége, amely az uralkodó osztályokat és a hagyományos kötöttségű társadalmi rétegeket arra készítette a hetvenes-nyolcvanas években, hogy politikai magatartásukon valamelyest változtassanak, a szocialista munkásmozgalom megjelenése volt a politikai porondon. Az új politikai erő ekkor ugyan még sehol nem lépett föl olyan súllyal, hogy a politikai élet egyensúlyviszonyait fölborulással fenyegethette volna, azonban mégiscsak a liberalizmus monopóliumának megszűnését jelentette, és olyan problémák megjelenését, melyeket a hegemon liberális szemlélet többé-kevésbé teljesen kiszorított a politikai életből. Az 1848-as forradalmak után a 19. század első felének restaurációs-legitimista konzervativizmusa elveszítette politikai talaját. Megszűntek azok a problémák, melyekre eredetileg reagált, a polgári fejlődés megtalálta reájuk a maga megoldásait. Működtek ugyan pártok konzervatív párt elnevezéssel, és a legtöbb országban megmaradt a korábban kialakult konzervatív-liberális pártmegoszlás a politikai életben, de 1848 után ez a megoszlás nem azt a valóságos polarizációt jelentette, mint amit korábban. A konzervatív pártok fokozatosan maguk is föladták eredeti restaurációs álláspontjukat, és liberális polgári alapra helyezkedtek. A liberalizmus alapvető értékeit elfogadták, s magukat nem az alapelvekben különböztették meg a baloldalon álló liberális pártoktól, hanem a közösen elfogadott értékek megvalósításának *üteméről* vallott fölfogásban. A „fontolva haladás” álláspontja csak a *mértékben* és nem a *minőségben* tért el a liberális fölfogástól. A pártelnevezések az ötvenes-hatvanas évek folyamán névlegessé váltak. A parlamenti spektrum összes irányzata a polgári civilizáció egyenletesen előrehaladó fejlődését látta

a világ alapvető fejlődési tendenciájának, és egyik irányzat vagy párt sem vonta kétségbe a polgári fejlődés során létrejövő civilizációs és politikai intézmények egyetemes értékét. A szocialista mozgalom belépése a politika színterére megváltoztatta a helyzetet. Újra jelen volt egy olyan irányzat, amely gyökeresen más elvi alapon állott, mint a hegemon többség.

Az újradiális baloldali mozgalom nem kevesebbről tanúskodott, mint hogy a francia forradalom által fölvetett nagy problémák a polgári prosperitás civilizációs vívmányai révén nem oldódtak meg véglegesen. A társadalmi emancipáció nagy kérdései: a szociális egyenlőtlenség, a kizsákmányolás, a szabadság és elnyomás változatlanul kérdései a társadalmi fejlődésnek. Ezeknek az alapkérdéseknek újrafogalmazott változata az uralkodó osztályok és a tradicionális kötöttségű rétegek soraiban is új tagolódást idézett elő annak megfelelően, hogy az egyes csoportok milyen új válaszokat kerestek az újonnan fölvetett kérdésekre. A fölvetődő problémák sok tekintetben az előjáróban említett korforduló- és válságtudat artikulált politikai megfogalmazását is jelentették; a szocialista mozgalom – csekély politikai súlya ellenére is – politikai válasz volt mindarra, amit más körökben csupán homályosan éreztek.

A liberális álláspont teljes hegemoniájának megbomlása, a lefutottnak hitt társadalmi forradalom erőinek ismételt színre lépése arra ösztönözte az uralkodó osztályok jelentős köreit és a hagyományos kötöttségű rétegek képviselőit, hogy a konzervatív elvi álláspontot újrafogalmazzák. Természetesen ebben az esetben olyan újrafogalmazásról volt szó, amelynek elsősorban a fölvetődő új problémákra kellett választ keresnie.

A szocialista mozgalom föllépése eleve két lehetőséget kínált az újjászerveződő konzervatív erők számára az átrendeződő politikai színtéren való elhelyezkedésre. Azoknak, akik elsősorban a társadalmi forradalom lehetőségének újrafölvetődését látták a fejleményekben, a politikai front újrapiarizálódása látszott kézenfekvőnek. E fölfogás szerint az egyik pólus a szocialista munkásmozgalom, a másik pedig, mint a konzervatív forradalomellenes erő, az újjászerveződött konzervativizmus. A liberális csoportok választhatnak a két pólus között aszerint, hogy uralkodó osztályi érdekeik tudata avagy egykori forradalmi eredetük emléke kerekedik-e felül bennük. Az effajta konzervatív fölfogás elsősorban az új burzsoá uralkodó osztály felé tekintette magát nyitottnak, s remélte, hogy a forradalom elhárításának közös érdeke a konzervativizmus felé tereli a polgárságot. A kialakuló újkonzervativizmus másik lehetséges irányát azok képviselték, akik változatlanul a liberális polgárságban látták fő ellenségüket, s a szocialista mozgalom teremtette új helyzetben is elsősorban a liberalizmussal szemben igyekeztek kialakítani elvi ellenpozíciót. Ezek a csoportok a még fiatal szocialista mozgalomban nem láttak veszélyes ellenfelet, nem tartottak az aktuális forradalom veszélyétől, s mindenekelőtt annak lehetőségét keresték, hogy a szocialista mozgalom által fölvetett problémákat, a polgári társadalom szocialista bírálatát fölhasználják saját pozíciójuk kiépítésére. Ezek a csoportok attól sem zárkóztak el, hogy bizonyos föltételek mellett taktikai együttműködést keressenek a munkásmozgalommal a liberális burzsoáziával szemben.

Az újkonzervativizmust kialakító legáltalánosabb európai körülményeken túl természetesen az egyes országok sajátos körülményei adtak formát az egyes konkrét újkonzervatív mozgalmaknak. A hatvanas-nyolcvanas években a jelentősebb európai országok belső politikai problémái külön-külön is kedveztek a konzervativizmus újjáéledésének. Németországban a felülről megvalósított bismarcki államegyesítés a Nemzeti-Liberális Pártba (National-Liberale Partei) szerveződött porosz burzsoáziát arra kényszerítette, hogy föladjon liberális követeléseit, s cserébe azért, hogy Bismarck 1871 után mindvégig őrájuk támaszkodott (s nem – mint korábban – a konzervatív pártba tömörült földbirtokos junkerségre), minden lehetséges engedményt megadni kényszerüljön a junker rend másik osztagának, a porosz birodalmi államapparátusnak, az autokratikus császári kormányzatnak és a hadseregnek. Franciaországban a hetvenes évek első fele a párizsi kommün leverése utáni ellenforradalmi konszolidáció időszaka. A politikai életet ekkor a tradicionalista klerikális, sőt monarchista erők égisze alatt álló egységes nagyburzsoá blokk uralta, s a nyolcvanas évekig a negyvennyolcas forradalom hagyományát őrző polgári erők is erős korlátozások alatt állottak. Oroszországban a politikai élet még az 1861-es jobbágyreform hatása alatt van. A heves viták középpontjában a cári abszolutizmus fenntartásának vagy alkotmányos átalakításának kérdése áll, s a kialakuló orosz liberalizmussal szemben kialakul az autokrácia védelmét új érvekkel szolgálni kívánó sajátos orosz újkonzervativizmus is.

Az újkonzervativizmus általános jellemzői

A kultúrkritika

Kultúrkritikának azokat a valamilyen szinten rendszerezett szellemi, ideológiai, filozófiai és művészeti megnyilatkozásokat nevezem, amelyek lényegében a már említett korforduló- és válsághangulatot öntötték formába. A korforduló-tudat ideologikus megformálása az általánosítás legmagasabb szintjét ismereteink szerint egyrészt Ferdinand Tönnies nevezetes tipológiájában érte el, másrészt Max Weber ismert koncepciójában a modern társadalomban egyre inkább érvényesülő racionalizálódás tendenciájáról. Tönnies a modern társadalom két alapvető szerveződési formájának a „közösséget” (*Gemeinschaft*) és a „társadalmat” (*Gesellschaft*) tekintette. Az előbbi a hagyományos életkereteket megőrző, konvencionális kötöttségek által szabályozott társas alakzatokat (család, nemzet), az utóbbi a racionális terv alapján tudatos szervezőtevékenységgel létrehozott társas alakzatokat (politikai párt, részvénytársaság) jelentette. Mindkét koncepció a hagyományos kötöttségek megbomlásának élményét konceptualizálta. Tönnies elsősorban a közösség elvesztését konstatálta erősen pesszimista beállítással, Max Weber pedig a tőkés társadalom talaján keletkezett bürokratikus fölépítésű szervezeti formák eluralkodását állapította meg koncepciójában. Tönniesnél óvatosabban fogalmazott, de ő is félreérthetetlenül pesszimista hangvétellel. A különböző színvonalú kultúrkritikus fejtegetésekben lényegében ezek a gondolatok bukkannak föl, általában azonban kevésbé átfogóan, alacsonyabb általánosítási szinten, és erősen tapadva izolált vagy éppenséggel felületi jelenségekhez. Többnyire az elidegenedésnek nevezett jelenségkomplexum egy-egy jellegzetes elemét emelték ki és abszolutizálták. A falu–város szembeállítás (a *Gemeinschaft–Gesellschaft* ellentétpár specifikált alosete); a francia konzervativizmus regionalizmusa Frédéric Le Playtól Charles Maurras-ig; a gépi civilizáció elvetése az idealizált kézműipar pozíciójából (angol preraffaeliták: John Ruskin, William Morris); a modern társadalom „eltömegesedett” voltának, a személyiség sajátosan egyéni vonásai elvesztésének feltételezése (Nietzsche „utolsó ember” koncepciója, Gustave Le Bon tömeglélektana); az „oligarchizálódás”, a vezető apparátusnak való alávetettség növekedése a bürokratikus, illetőleg a modern politikai szervezési módszerek következtében a modern politikai szervezetekben (Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto, Robert Michels) a kultúrkritikai publicisztika ismertebb teorémái. A kultúrkritika parttalan, nehezen körvonalazható jelenség volt. Nem teremtett magának sajátos műfajokat sem az elméleti irodalomban, sem a publicisztikában. A kor erkölcsi romlottságán vagy művészietlen trivialitásán siránczó vulgáris zsurnalisztikától a legszélesebb áttekintés igényével föllépő kultúrfilozófiai szintézisiekig a legszélesebb skálát fogta át. Kialakulása szorosan egybefonódik a modernség jelenségkörével. Modernnek az élet bármely területén, bármely vonatkozásban föllépő provokálóan újat nevezem, amely élesen elüt az illető a területen kialakult, beidegződött megszokottól. A modern nem azonos minden további nélkül az újjal vagy korszerűvel, mivel – elsősorban a tudomány területén – fontos új fölismerések jelentkezhetnek a modernség

lényegét jelentő meghökkentő mozzanat nélkül is. Meg kell különböztetnünk másfelől a modernet a divatostól is, noha nyelvileg közismerten belőle származik ('mode' – modern), mivel a divatos jelenség – noha a divat lényegéhez tartozik a provokálásra, meghökkentésre törekvés – a divatban levés idején éppenséggel a kor legmegszokottabb jelenségei közé tartozik. Itt, a divat és a modern összefüggésénél ragadhatjuk meg talán a modern mint korjelenség lényegét. A gyors ütemben változó polgári kor, amelyben nap mint nap új, szokatlan jelenségek bukkannak föl, a benne élők elé a szokatlan megszokásának feladatát állítja. Nem abban az egyszerű, a megszokás lényegét jelentő értelemben, hogy egy-egy új jelenség eleinte szokatlan, majd idővel megszokottá válik, hanem abban az értelemben, hogy a polgári korszak emberének ahhoz kell hozzászoknia, hogy a szokatlan szüntelenül jelen van az életében. Éppen ennek a rendkívül nehéz alkalmazkodási feladatnak az előmozdításában ragadható meg a divat társadalmi funkciója. A divat teszi ugyanis az élet néhány, ugyan nem kiemelkedően jelentős, de mindenkit érintő köznapi területén a szüntelenül föllépő provokálóan újat maradéktalanul megszokott, sőt kívánt és igényelt jelenséggé. A modernnel való együttélés tehát nem kiegyensúlyozott folyamat a polgári kor emberének életében. Az alkalmazkodás defektusai megmutatkozhatnak a modernség rácsodálkozó és euforikus kultuszában, ahogyan azt fölismerhetjük a vulgáris tudománynépszerűsítés rajongóan naiv hangjában, a technikai szenzációk újságtémává válásában olyasféle orgánumban, mint a századfordulói *Tolnai Világlapja*, vagy a tudományos fantasztikus irodalom megszületésében. Megmutatkozhatnak az alkalmazkodási zavarok másfelől a modernség elutasításában. Lényegében ez utóbbit tekintjük kultúrkritikának. Ehhez a megállapításhoz azonban rögtön hozzá kell fűznünk egy másikat: a kultúrkritika, a modernség kritikája, maga is minden vonásában modern szellemi jelenség volt. Bírálatának szempontjait, kifejtési módszereit, az elemzéshez használt fogalmakat nem a konzervatív zsurnalisztika öröklött kelléktárából vette, hanem magából a bírált modern polgári szellemi életből, ezért színvonalasabb változatai maguk is új fölismerésekkel tudták gazdagítani a legmodernebb polgári kultúrát; viszont a kultúrkritika megjelenési formái maguk is modern, provokálóan újszerű jelenségeknek tűntek az egykorú szemlélő számára. A konzervatív ihletésű kultúrkritika azáltal vált a kialakuló újkonzervatív ideológia legáltalánosabban vett eszmei alapvetésének szerves részévé, hogy rajta keresztül kapcsolódott be a megújuló konzervatív eszmekör a modern polgári szellemi élet áramába.

A kultúrkritika kultúrtörténeti áramlatát röviden áttekintve az első világháborúig három fejlődési szakaszt észlelhetünk.

Az első fejlődési szakasz fő tendenciáit elsősorban az impresszionista képzőművészet és a Franciaországban „*décadence*” néven emlegetett költészeti áramlatok juttatták kifejezésre. E művészeti jelenségeknek a teoretikus kultúrkritikával közös magját – erősen általánosítva – a tökéletes társadalom külső nyomásától szorongatott egyén intimitás- és bensőséگیényének kifejezésében látjuk. Az impresszionista művészeti áramlatok sok vonatkozásban a romantika folytatói voltak, amint a publicisztikai kultúrkritika is általában a romantika politikai elméletének volt folytatása. A romantika eszmei öröksége: elmúlt korok nosztalgikus szembeállításával az idegennek

érzett jelennel, szervesen hozzátartozott mind a parnasszista művészet, mind a romantizáló kapitalizmuskritika gondolatvilágához. Annak ellenére azonban, hogy ez a kívülállás elmúlt korok stilizált újra-átélésében vélte megtalálni archimédeszi pontját, magatartásában nyoma sem volt semmiféle politikai restaurációs elképzelésnek. A „dekadens” költői áramlatok szerves részét jelentették a modern kultúrának, mivel a kívülállás nosztalgikus érzése, melyet kifejeztek, maga is a modern ember jellegzetes érzése volt.

A kultúrkritika második fejlődési szakaszának a kilencvenes években és a századfordulón azt a kultúrkritikus reakciót tekinthetjük, amely bírálatának tárgyává éppen az előző fázis kultúrkritikai termékeit: a modern művészeti irányzatokat tette. Ezzel a reakcióval a kultúrkritika áramlata maga kettévált két jellegzetes irányzatra. Az egyikbe sorolhatjuk azokat a kultúrkritikai műveket, amelyek a dekadens és impresszionista művészetet a korszerű érvekkel dolgozó kultúrkritikus publicisztika módszereivel bíralták, a másikba azokat, amelyek egyszerűen a hagyományos művészeti formák védelmezői voltak. Ez utóbbiak között is élesen el kell választanunk egymástól kétféle törekvést: azokat a törekvéseket, amelyek a dekadensnek érzett művészettel szemben már a fűzfapoézis szintjére süllyedt költői formákat védelmezték görcsösen (ezekre később visszatérünk), és azokat, melyek az impresszionizmussal, annak bensőség- és intimitásigényével szemben a művészeti klasszicizmus, a költői fegyelem és formaszigor újjáélesztését szorgalmazták. A költői és művészi magatartás változását végigkísérhetjük belülről, magában a művészeti élet folyamatában. Az impresszionista és parnasszista, valamint dekadens művészet abban az alkotási szituációban keletkezett, amelyre Thomas Mann ismert kifejezését alkalmazhatjuk: a „hatalom védte bensőség” helyzetében. Ez az állapot olyan létezésnek tekinthető, melynek stabilitása nem önmagában, hanem a meghatározó külső körülményekben keresendő, s ez a meghatározottság állandóan bizonytalanságérzést termelt. A bizonytalanságérzés a külső nyomás irritáló hatása alatt könnyen csaphat át az intimitás kiszolgáltatott állapotának végletes igényéből a feltétlenül biztosított lét követelésébe. A bizonytalan, meghatározatlan formák igenlését a kötött forma kultusza váltja föl, ami a költészet belső világában az általános stabilitásigénynek a költészetre vetülését jelentette. Az osztársadalom fejlődése felől nézve a klasszicitás reneszánsza összefüggött a polgári ízlés alakulásával, amely a századfordulóra a kapitalista fejlődés áramát követve egyre inkább a dekorativitás, a külsőségesség és a monumentalitás felé vonzódott. Franciaországban 1889-ben Bourget *Le Disciple* című tendenciózus regénye jelentette a fordulatot, melynek során a konzervatív irodalomkritika elitje: Taine, Brunetière és Bourget meghirdette a klasszikus művészeti normák restaurációjának programját. Az elméleti program rövidesen költői iskolát is teremtett, a Moréas által 1891-ben életre hívott École romane française-t, amely megkísérelte átültetni a klasszicizmus normáit a költészet gyakorlatába. Eltérően az impresszionista festészettől és a „*décadence*” költői áramlatától, a klasszicizmus reneszánszának programja kezdettől politikai színezetű volt, s szorosan politikailag is újkonzervatív csoportokhoz kapcsolódott. Hasonló módon újkonzervatív politikai tendenciával képviselte az egyre inkább a monumentális

formák, a dekorativitás és a pompázó külsőségesség felé közeledő antikizálást Németországban Stefan George és köre, Olaszországban pedig Gabriele d'Annunzio.

A kultúrkritika harmadik fázisa a századfordulótól a háborúig már egyenesen azt az intim bensőségigényt veszi célba, amely a korábbi kultúrkritika kiindulási pozíciójának bázisa volt. A bensőség igénye most már dekadenciának tűnik: erőtlenség, sőt fölbomlás, dekomponálódás forrásának, az intimitást megteremtő szenzibilis szubjektivitás pedig a dekadencia táptalajának. A kultúrkritika tárgya a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben az intimitást fojtogató gépi, üzleti, nagyvárosi civilizáció volt, a 20. század tízes éveiben a tárgy a dekadencia, a szubjektivitás. Az elméleti irodalomban ezt képviseli Nietzsche és Georges Sorel dekadenciakritikája, Maurice Barrès fordulata az én-kultusztól a faj kollektivisták kultuszához. Az első időszak bírálata romantizáló tendenciájú volt: az intimitás menedékét a gépi civilizációval szemben bukolikussá stilizált régi korok nosztalgikus földidézésében vélte föllelni. Az új kultúrkritikai hullám a szubjektivisták dekadenciát a gépi civilizáció pozíciójából bírálta. Az intimitás és bensőség helyett az erőt, a dinamikát és a monumentalitást kereste, s éppen ezt vélte föllelni a gépi civilizációban, amely az új kultúrkritika számára éppoly nosztalgikus stilizációkban jelent meg, mint amazoknál az idilli múlt. Ha amazok a stilizált múltba menekültek a nyomasztó jelen elől, úgy emezek a stilizált jövőbe. Ezt a tendenciát képviselték a művészetben a tízes évek avantgárd irányzatai: a kifelé forduló pszichikai aktivitást megragadni igyekvő expresszionizmus és a gépi civilizáció dinamikáját stilizáló futurizmus.

Az újkonzervativizmus modernség-tudata

A kultúrkritika kettőssége, az, hogy egyszerre volt integráns része és kritikája a modernségnek mint szellemi és társadalmi jelenségkomplexumnak, jelentősen befolyásolta a kialakuló újkonzervativizmus ideológiai magatartását. A kultúrkritikai attitűdnek az újkonzervatív ideológia építésében játszott központi szerepe lehetővé tette, hogy az újkonzervatív ideológia kezdettől fogva emancipálódni tudott a korábbi konzervativizmus tradicionalizmusától és restaurációs magatartásától, s magát eleve a modern polgári politika talaján tevékenykedő irányzatnak tekintette. Az újkonzervativizmus liberalizmusbírálata nem hagyományörző irányzatként lépett föl, amely a korszerű polgári rendszerrel szemben a régi vagy legalábbis örök igazságokat védelmezi, hanem azzal az elvi igényrel, hogy bírálata a liberalizmusénál korszerűbb, haladóbb kiindulópontból történik. A kilencvenes évek újkonzervatív fellendülése során ez a korszerűség-tudat új, most már artikuláltan, világosan kifejezett, nem csupán kultúrkritikus korforduló-tudattá fejlődik; annak ideológikus tudatává, hogy a liberalizmus korszaka letűnőben van, s a világ fejlődése egy új konzervatív korszak felé tart. A konzervativizmus nem a múlt, hanem a közeledő jövő eszméje. Nem az elavult, ósdi, hanem a haladóbb, a valóban korszerű. A politikai életben a 48-as stílusú szabadságkultuszban szépelgő liberális parlamentarizmust a parancsuralmi formák felé orientálódó imperializmus váltja föl, a gazdasági szabad versenyt a kötött gazdálkodási formák, a filozófiai és tudományos pozitivizmust új filozófiai és tudományos idealista

hullám, a szocializmust a vallásos szellem reneszánsza, a hedonista szemléletű költészetet a spirituális szemléletű poézis, a naturalista művészetet az artisztikusabb művészetszemlélet.

Politikai és gazdasági téren a remények még nemigen látszottak beteljesedni. Az imperializmus térhódítása egyelőre még nem hozott lényeges változásokat a politikai élet szervezeti formáiban, s látszatra a gazdaság is megőrizte a liberális gazdaság addigi kereteit. A szellemi életben azonban a századfordulótól megszorodtak azok a jelenségek, amelyeknek az újkonzervativizmussal való összefüggéseiről a kultúrkritika kapcsán már ejtettünk szót. A filozófia, az ideológia és a tudomány terén lényegi vonásaiban hasonló folyamat zajlott le a századfordulón, mint a politikában a szocialista munkásmozgalom föllépésével. Ahogy itt ez a liberalizmus általános monopolhelyzetének és a politikai szféra két évtizedes szokatlan homogenitásának megszűnését jelentette, úgy ott a liberális korszak adekvát filozófiai és tudományos világnézeti kifejeződésének tekinthető pozitivizmus vesztette el addigi monopolhelyzetét. Vele letűnt az az irányzat, amelynek utoljára sikerült a polgári korszak szellemi életében egységes világnézetet adnia, melyet ha különböző értelmezésekben is, de lényegében mindenütt ugyanúgy elfogadtak, ahogy a politikában a liberalizmust. A szellemi élet sokszínűvé vált. A pozitivizmus alapvető eszmei impulzusait átvevő filozófiai irányzat, az újkantianizmus ezeket az impulzusokat olyan mezőkre vitte tovább, ahol voltak az újkonzervatív eszmekörrel érintkezések. (NB. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a pozitivizmus általános hegemoniája idején is ne lettek volna ennek az ideológiai irányzatnak kapcsolatai az újkonzervatív politikai ideológiával. Ilyen érintkezések elsősorban Franciaországban voltak számottevő mértékben.) Arra, hogy filozófiai háttérrel adjanak az újkonzervativizmus korszerűség-tudatának, s táplálják azt a föltételezést, miszerint az újrafogalmazott jobboldali antiliberalizmus összhangban áll a filozófia és a tudomány legújabb eredményeivel, még alkalmasabbnak látszottak azok az irányzatok, amelyek élesen szembefordultak a pozitivizmussal – elsősorban az irracionalista vitalizmus (Bergson, Nietzsche).

A társasság (szociabilitás) gondolata az újkonzervatív ideológiában

A kultúrkritika első korszakáról szólva említettük, hogy a társadalom-lélektani alapját képező bizonytalanságérzés elsősorban a konvencionális társas kötöttségek föllazulásának élményéből táplálkozott. Az újkonzervatív gondolat egyik legáltalánosabb és legmélyebbre hatoló törekvése érthetően arra irányult, hogy föllelje a polgári társadalom viszonyai között is a – talán felszín alá szorult – konvencionális cementáló tényezőket, a tönniesi *Gemeinschaft* aktuális formáit, és megkíséreljen programot adni olyan újkonzervatív társadalmi és politikai aktivitás számára, amely ezeken a konvencionális alapokon új, a megváltozott helyzethez igazodó társadalomszervezési formákat hoz létre. Ez a gondolat vezette a 19. század második felének francia szociológiáját a társasság alapkategóriáinak föltárásához. A francia szociológia klasszikus korszakának kutatói, akik közé elsősorban Émile Durkheimet és

Jean Tarde-ot sorolhatjuk, valamint – a hozzájuk képest kevésbé jelentős – Le Playt, a francia konzervativizmus vezető ideológusát, indító ösztönzésüket ugyan Auguste Comte-tól nyerték (Le Play kivételével), de rajta keresztül visszanyúltak a konzervatív eszmekörrel sok ponton érintkező Saint-Simonig, Comte egykori mesteréig. Tőle nyerték a társadalomban élő egyes ember alapvetően társadalmilag determinált voltának föltételezését. Ez a munkahipotézis implicite magában foglalta a liberalizmus kritikáját, mivel a liberális gondolat abból indul ki, hogy a társadalomban élő emberek gazdasági, politikai és társadalmi téren alapvetően szabadon, kötöttségek nélkül tevékenykednek. A liberalizmus ennek megfelelően a társadalom vizsgálata során az egyénből, a francia szociológia viszont az egyén cselekvését apró részletekig szabályozó, magának az egyénnek egész létét meghatározó társas kötöttségek szövedékéből indult ki. Ebből a tudományos kiindulásból születtek meg a francia szociológiában a finom társas viszonylatokat leíró és rendszerező szociológiai kategóriák: a viszony (Tarde) és a struktúra szociológiai fogalma, a szociális kontroll kategóriája (utóbbiak Durkheim). Nem nehéz fölismernünk bennük a tradicionalista konzervatív gondolat konvenció-fogalmának korszerű tudományos szinten történt újrafogalmazásait. A – lényegében – konvencionalista szociológia az individuálissal szemben a szociálist állította társadalom-fölfogása középpontjába.

A szociálisban találta meg az újkonzervatív ideológia az átfogó érvényű koreszmét, s ennek álláspontjáról mint korszerűbb állásponttól tehette bírálata tárgyává a liberalizmust. Az individualitással szembeállított *társasság* eszméje a politikai és gazdasági élet problémáira vonatkoztatva a gazdálkodó egyénből kiinduló szabad verseny elvével szembeállította a társadalmilag közös csoportba tartozók szolidaritását és a versenyben alulmaradtakkal szembeni altruizmust, mint a társadalmi tevékenység olyan formáit, melyek a verseny romboló hatásainak ellensúlyozására s ezzel a liberalizmus által megbontott, konvenciókra épülő társadalmi harmónia visszaállítására hivatottak. Az altruizmus érvényesítésére a karitatív tevékenységen túl az újkonzervatív programok szorgalmazták az állami szociálpolitikát, a szolidaritás érvényesítésére pedig a tőkés versenyben alulmaradt tradicionális kötöttségű rétegek érdek-képviselési szervezkedését. Az újkonzervatív eszmekör abban a helyzetben volt, hogy más teoretikus alapról kiindulva saját választ és megoldási javaslatokat ajánljon azokra az égető társadalmi problémákra is, amelyeket a szocialista munkásmozgalom vetett föl.

Az ellenfélhez idomulás

A szociális követelések természetesen nem kizárólag a konvencionális szemléletből származtatott politikai következtetéseként kerülnek az újkonzervativizmus programjába. Részt képezik annak az alkalmazkodási folyamatnak, amellyel a konzervativizmus beilleszkedik a liberális parlamenti állam politikai életének tőle eredetileg idegen kereteibe. Hasonló folyamat játszódott le, mint a 19. század elején, amikor a konzervatív politikai gondolkodás arra kényszerült, hogy tradicionalizmusát a köznapi tudat szintjén beidegzett, fragmentált, inkohereus eszmerendszerből az ellenfelekéhez hasonló fölépítésű politikai ideológiává alakítsa. 1848 után Európa

legtöbb országában megtörtént az ideológiai után a politikai beilleszkedés első lépése is. A korábban csupán udvari „kabinetpolitikát” űző, arisztokratikus klikkeket képező konzervatív csoportosulások parlamenti pártokká szerveződnek. A folyamat lezajlására példaszerűnek tekinthetjük a porosz udvarban IV. Frigyes Vilmos személye körül tömörült, Stahl és a két Gerlach vezette „keresztény-germán” kör átalakulását Kreuzzeitung Párttá az 1850-es években. A pártokká alakulással párhuzamosan megszületik a konzervatív napisajtó is. A hetvenes-nyolcvanas években föllépett újkonzervativizmus – a tradicionalista konzervativizmusból még közvetlenül született elődjéhez képest – tudatosan törekedett arra, hogy tanuljon ellenfeleitől. Különösen a szocialista munkásmozgalom mutatkozott alkalmasnak arra, hogy programpontokat, politikai módszereket vegyen át tőle az újkonzervatív tábor, mivel az új baloldali irányzat a liberális tőkés irányzatnál korszerűbb, modernebb eszméket hozott a politikai életbe. Olyan pozíciókból bírálta a liberalizmust, ahonnan az nyilvánvalóan a legtámadhatóbb volt: a szociális problémák felől.

A régi típusú konzervativizmus képviselői kezdetben nem is igen láttak mást az újkonzervatív csoportok szociális követeléseiben, mint ezt a „tanulást” a szocialista ellenféltől, és a konzervatív osztályálláspont föladását, a szocialistákhoz való valamiféle „lecsatlakozást” sejtettek bennük. Ez a gyanakvás éles polémiákban robban ki azokban az esetekben, amikor újkonzervatív csoportok taktikai, olykor demagóg megfontolásokból elleneznek a munkásmozgalom ellen irányuló retorziós intézkedéseket. Ezért támadja élesen a szocialista törvény körüli harcok idején a törvényt újkonzervatív álláspontból bíráló Gustav v. Schmollert Heinrich v. Treitschke, a régi típusú konzervativizmus jellegzetes képviselője; ezért támadja Franciaországban a szakszervezeti jogok visszaállítása mellett állást foglaló újkonzervatív katolikus Tour du Pin–Du Mun csoportot a minden szociális intézkedést mereven elutasító rigid patriarchális üzemvezetés mellett kiálló régi típusú konzervatív Le Play és Périn. Amennyire felületesen ítélkeztek a régi típusú konzervativizmus hangadói, amikor az újkonzervatív szociális elképzelésekben nem láttak egyebet, mint a szocialista tanok beszüremlését saját táborukba, ugyanannyira képtelenek voltak a lényeg megragadására azok a liberális bírálók is, akik mindössze a szociális mozgalmat saját jelszavai kisajátításával leszerelni igyekvő demagóg szándékot vették észre. Az újkonzervatív autorok az ipari munkásság helyzetének javítására vonatkozó javaslatukat jobbra valóban a munkásmozgalomtól vették át (így például Schäffle Ausztriában, Ketteler mainzi érsek Németországban), de az újkonzervatív szociális reformprogram leglényegesebb pontjai nemcsak hogy nem származtak a munkásmozgalom eszmei fegyvertárából, hanem annak követeléseivel szöges ellentétben állottak, minthogy az újkonzervatív programok a kötött gazdasági formákat támogatták. Terveik között szerepelt az iparszabadság korlátozása, a céhek korszerűsített visszaállítása, a parlamenti képviselet hivatásrendi képviseletté való átalakítása. Nem volna azonban indokolt, ha ezekben a tervekben csupán a 19. század eleji politikai romantika továbbélését, a restaurációs ideológia ismert teorémáinak följújtását látnánk, noha egyes szerzőknél (Németországban például Constantin Frantzénál, Franciaországban Charles Maurras-nál) valóban ilyen jellegűek voltak a céhekre és a korporációkra vonatkozó

elképzelések. Általánosságban mégis azt mondhatjuk, hogy az újkonzervatív programok a kapitalista társadalom és gazdaság alapján keletkezett konzervatív kötött gazdasági alternatívát jelentették a liberális szabad versennyel szemben. Azok a rétegek, amelyeknek érdekeit ezek a programok képviselték, illetőleg amelyekre támaszkodni óhajtottak – a nemesi eredetű földbirtokos rétegek, a kézműves kisiparosság és kiskereskedő rétegek, valamint a parasztság –, egyik-másik réteg tradicionális kötöttségei ellenére is a polgári társadalom rétegződési struktúrájához tartoztak, s a tőkés gazdaság és társadalom munkamegosztási rendszerében funkcióval rendelkeztek. A reájuk támaszkodó politika a polgári társadalom alapján állott.

A tömeghatás igénye

A parlamenti élet kereteibe beilleszkedett konzervatív csoportok több országban szilárd parlamenti pozíciókat tudtak kiépíteni. Ezek a pártok a 48 előtti régi típusú konzervatív pártok változott viszonyok között újjászervezett utódai voltak. A parlamenti életbe való beilleszkedésük lényegében azt jelentette, hogy fokozatosan beilleszkednek a konszolidálódott kapitalista viszonyok közé, ellenzékiességük csupán a liberális kormányokkal szembeni parlamenti ellenzékiesség volt; magával a liberális szabadpiaci rendszerrel szemben azonban már nem voltak ellenzékben, ezeket a viszonyokat fokozatosan elfogadták. Azok az igen különböző rétegek azonban, amelyek törekvéseit az újkonzervatív ideológia fejezte ki és orientálta, magukkal a liberális piacviszonyokkal állottak ellenzékben. A régi vágású konzervatív pártok – melyekhez az újkonzervatív irányultságú csoportok nagy része szervezetileg tartozott, illetőleg amelyekből e csoportok új szervezetei kinőttek – alkalmazkodása a liberális parlamentek kompromisszumaihoz az újkonzervatív intranzigencia számára a konzervatív pozíció föladásának tűnt. Azt ők sem vitatták, hogy a parlamenti életben a pártok csak ilyen módon tudnak tevékenykedni, mert ha a kompromisszumok, a nem elvi alapon létesülő parlamenti szövetségek, koalíciók viszonylataitól távol tartják magukat, elszigetelődnek és paralizálódnak. Az újkonzervatív tábornak föl kellett ismernie, hogy a politikai tevékenység más területeit is meg kell találnia a maga számára működési terepként, amennyiben hatékony, de egyben elvi kompromisszumoktól mentes politikai tevékenységet akar kifejteni. A szocialista munkásmozgalmat amúgy is élénk figyelemmel kísérő újkonzervatív vezérkarok hamar fölismerték, hogy a szocialista munkásmozgalom fölléptével a politika több olyan, parlamenten kívüli terepre is átkerült, ahol eladdig nem volt helye a politikai aktivitásnak. Az egyik ilyen terep a gazdasági életben a szakmai érdek-képviselői szervezkedés – az egykori céhek terrénuma – volt, a liberális piaci rendszerben a gazdasági versengés politikailag semleges területe, ahol a munkásmozgalom megteremtette a szakszervezeteket, s ezzel ezt a területet a modern értelemben vett politikai harc színterévé tette. A másik ilyen terep az utca volt. A polgári forradalmak kora óta nem volt ismeretlen jelenség, hogy a parlamentben elkezdődött harcok az utcán dőlték el. Ez azonban a munkásmozgalom föllépésig csupán konszolidálatlan helyzetekben, forradalmak idején, polgárháborús viszonyok határán fordult elő. Az

utcai tüntetés, mint a politikai harc intézményesültnek tekintett, mintegy megszokott formája, a munkásmozgalom vívmánya volt. Az újkonzervatív vezető csoportok számára nyilvánvaló lett, hogy a liberalizmussal mint társadalmi-politikai rendszerrel ezeken a terepeken sokkal hatékonyabban szállhat szembe, mint a parlamentben. Ez állt a hetvenes-nyolcvanas években az újkonzervatív antiliberalizmus talaján a tömegek mozgósítására törekvő, szociális és általában mindenfajta demagógiát űző, az utca népéhez szóló konzervatív politikai stílus kialakulásának háttérében. A liberális erők meghökkenve kellett hogy konstatálják: a szocialista agitátorok mellett konzervatív agitátorok lépnek föl a politikai harctéren, még hozzá a leggátlástalanabb demagógia eszközeivel. A populáris tendencia az újkonzervativizmus egyik legjellegzetesebb vonása lesz. A populáris tendenciájú politika más szervezeti formákat is kíván, mint a parlament. A liberális parlamenti élet csupán választásokra létesült, állandó tagsággal nem rendelkező úgynevezett honorácior pártjai sem arra nem alkalmasak, hogy érdek-képviselési tevékenységet folytassanak, sem arra, hogy utcai megmozdulásokat szervezzenek. Olyan szervezetre volna szükség, amely a szociáldemokrata pártokhoz hasonlóan állandó tagságra támaszkodik, ezt a tagságot szervezetenként átfogja, soraiban állandó és rendszeres propagandatevékenységet fejt ki, tömegeit rendszeresen akciókra mozgósítja. Ezt a szervezetet az újkonzervatív mozgalmak az érdek-képviselési tömegszervezetekben: céh jellegű szakmai szervezetekben, az ipari munkásság számára létesítendő konzervatív szakszervezetekben, munkaadó szervezetekben, a parasztság és kispolgárság számára fogyasztási és hitelszövetkezetekben találják meg. Ezekben a szervezeti keretekben válik önálló politikai mozgalommá a kontúrok nélküli újkonzervatív irányzat több európai országban.

A fenti jellegzetességekben megragadható újkonzervatív mozgalom a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a nemesi eredetű földbirtokos rétegek egy különösen tudatos részének (Németország, Ausztria, részben Oroszország), illetőleg a nemesi eredetű és nemesi hagyományokat őrző értelmiségi, katonatiszti, hivatalnoki és egyházi rétegeknek (Németország, Franciaország) a törekvéseit fejezte ki. Csatlakoztak hozzájuk a kapitalista versenyben hátrányos helyzetbe került, sok tekintetben még tradicionális keretekben gazdálkodó és tradicionalista társadalmi kötöttségeket őrző kisiparos, kiskereskedő és paraszti rétegek, valamint olyan művész- és tudós értelmiségi csoportok, amelyek fölismerték, hogy az újkonzervativizmus programja és saját latens kultúrkritikai indítékaik azonos irányba tartanak. E csoportok esetében alkalmazható összegezve a már említett „alkalmazkodási válság” kifejezés. Ezek a társadalmi csoportok arra a válsághelyzetre reagáltak szélsőségesen és politikai formában, amelyet a még tradicionalista kötöttségekkel megterhelt közép- és kelet-európai társadalmak esetében az anorganikusan végbemenő kapitalista fejlődés ellentmondásossága, a fejlett nyugat-európai tőkés országokban pedig a fejlődés túl gyors volta eredményezett. Ennek alapján az újkonzervativizmust átmeneti válságjelenségnek tekinthetnők, amely a tőkés viszonyok társadalmi konszolidációjával fokozatosan talaját veszti. Ez azonban nem következett be a tőkés gazdaság általános konszolidációjával, az alkalmazkodási problémák ugyanis nem szűntek meg. Ellenkezőleg: az elidegenedett tőkés fejlődésdinamika és hipermobilizáció talaján állandósult az alkalmazkodási válság. A

tőkés társadalom minden új fejlődési fázisa új alkalmazkodási krízist szült. Az alkalmazkodási válság talaján mindig aktuálisak maradtak a jövő felé nyitott, a fejlődés dinamikáját fokozni kívánó progresszív megoldásokkal szemben az alkalmazkodást megkönnyítő stabilitást a szükségletkielégítés visszaszorításával, a fejlődési dinamika és a társadalmi mobilitás korlátozásával tervező konzervatív megoldások is. A tőkés társadalomnak a századfordulón bekövetkezett új fejlődési fázisa, az imperializmus nem csupán az alkalmazkodási válságot termelte újra, hanem a főképp még tradicionális kötöttségű rétegek mellé *par excellence* tőkés rétegek újabb sorát kapcsolta be az újkonzervatív mozgalom áramlatába.

Az 1890-es évek társadalmi és eszmetörténeti változásai

A kilencvenes években a kapitalizmus viharos lendületű újabb konjunktúrája s ennek során az átmenet a klasszikus kapitalizmusból az imperializmusba, ismét kiélezte azokat az ellentmondásokat, amelyek az újkonzervativizmus alapját képezték. Az imperializmus lényeges változásokat hozott mind a nagyburzsoázia politikai orientációjában, mind pedig a korszak szellemi és ideológiai életében. A vállalkozások versengése államok versengésébe ment át, ez pedig maga után vonta a fegyverkezési versenyt. Az új politikai atmoszféra legtisztábban a kolonizációs és fegyverkezési versenyt kísérő újfajta agresszív imperialista nacionalizmusban jut kifejezésre. Ebben az atmoszférában csap föl az újkonzervativizmus második hulláma, amely most már nem a harácsoló burzsoázia irritáló hatására reagál, hanem ennek a nagyburzsoá elemnek és a vele összefonódott rétegeknek az ideológiai átorientálódását fejezi ki.

Az agresszív vállalkozói dinamikáját az állami politika szintjére emelő monopolburzsoázia más értékek felé tapogatózik, mint a liberális korszak átörökölt normáiban lecsapódott értékek.¹ A liberális tolerancia, az állami beavatkozástól minden áron való tartózkodás, a szcientista evolucionizmus passzív attitűdje többé nem elégíti ki a burzsoázia vezető osztályait;² e rétegek már olyan ideológiát igényelnek, amely az agresszív dinamizmust, az erő, a hatalom respektusát állítja vezérelyként középpontba, amely számára a verseny eszméje a piacokért folyó államközi küzdelmek korában a harc eszméjévé keményedik.³

Az új eszmei orientáció ideológiai keretét a burzsoá csoportok fölfedezhették a maguk számára az újkonzervatív liberalizmuskritika már kialakult gondolatrendszerét. A fölfedezést az is megkönnyítette, hogy több országban ekkor, a századfordulón fejeződött be a vezető monopolburzsoá rétegek összeolvadása a feudális arisztokrácia

¹ Az ideológiai légkör mélyreható, antiliberális irányú változását az imperializmus hajnalán így értékeli egy osztrák marxista szerző: „Európa 1890 körül mély szerkezeti átalakuláson ment át. A kapitalizmus imperialista korszakába lépett. Ezzel kéz a kézben zajlott egy ideológiai bomlási folyamat, amely minden antiliberális nézet megjelenésének kedvezett.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918 [Szellemi irányzatok Ausztriában, 1867–1918], Wien, 1949, 69. oldal.)

² Croce így jellemzi az imperialista korforduló ideológiai viszonyait s a felemelkedő monopolburzsoázia pszichikai állapotát: „A »bismarckizmus« és az »indusztrializmus« a maguk egyenetlenségében és belső ellentmondásaikban nem tudtak új és magasabb vallást létrehozni, homályos szellemi állapotot hagytak maguk után, ingadozást az élvhajhászás, a kalandvágy és a hódítói törekvések között, a hatalom nagymértékű túlbecsülését.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Benedetto Croce: Geschichte Italiens 1871–1915 [Olaszország története], Berlin, 1929, 241–242. oldal.)

³ Egy késői német újkonzervatív szerző jellemzése a századforduló körüli ideológiai átalakulásról: „A szellemek harcának el kellett dőlnie. És el is dőlt. Nietzsche legyőzte Marxot. A hatalmi örület mindent elborított. Az ember immár nem azért született, hogy olcsón vásároljon és drágán adjon el, hanem azért, hogy meghaljon a vezérért. A pénz kultuszát a halál komor kultusza váltotta föl.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Georg Reinhold Quaatz: Verlorene Gemeinschaft [Elvesztett közösség], Berlin, 1950, 149–150. oldal.)

túlélő maradványaival, s ezzel is megszilárdult e rétegek számára uralkodó osztály voltuk konszolidáltságának tudata.⁴ A nagyburzsoázia, amely ez idő tájt kezdett harcot a munkásmozgalommal, s több országban élesen szemben állt a burzsoázia egyéb rétegeivel is, a századfordulóra szívta föl magába a nemesi-feudális hagyományt, magát annak letéteményeséül ajánlotta, s így módon is eltávolodott a liberális tradíciótól. A monopolburzsoá csúcsrétegnek ez a társadalmi „refeudalizálódása”⁵ politikailag is kivetült Németországban a Freikonservative Partei megalakulásában, amely pártalakulat a Rajna-vidéki nagytőkének kifejezetten azokat az eleméit tömörítette, amelyek részben társadalmi sznobizmusból⁶ keresték a politikai érintkezést a nemesi eredetű arisztokráciával,⁷ részben pedig ezzel óhajtottak keretet teremteni a nemesi-kispolgári provenienciájú újkonzervatív eszmekör politikai fölhasználásához a nagyburzsoázia részéről. Franciaországban a „kétszáz család”, amely 1871 után ingadozott, hogy a jakobinus hagyománnyal szemben a bonapartista, illetőleg az orléans-i „polgárkirályi” hagyományt válassza-e, avagy a klerikális-monarchista hagyományt, a századfordulóra az imperialista-militarista politika jegyében végleg az utóbbi mellett döntött.

Az imperialista nagyburzsoá erők számára az újkonzervativizmus populáris tendenciája is kapóra jött, hiszen az imperialista korszak fegyverkezési politikáját megalapozó költségvetés-emelések körüli politikai harcokban magának a nagyburzsoáziának is elemi szükségévé vált saját populáris ideológia kialakítása. Az újkonzervativizmus ideológiai keretei ebben az esetben is készen kínáltak a fölhasználásra.

¶

⁴ *A német liberális szociológia egyik vezéralakja az imperialista időszak burzsoáziájának átalakulásával kapcsolatban „a politikai-gazdasági-kulturális feudalizálódás” felé haladó tendenciáról beszél, összefüggésbe hozva a monopolizálódás társadalmi-politikai folyamatát a feudális rétegek asszimilációjával. (Karl Mannheim: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus [Ember és társadalom az átalakulás korában], Leiden, 1935, 21. oldal.) – Hasonló álláspontot képvisel a weimari időszak egy másik jelentős szociológusa. (Carl Brinkmann: Die Aristokratie im kapitalistischen Zeitalter [Az arisztokrácia a kapitalizmus korában]. In Grundriss der Sozialökonomik, IX. Abt, 1. T. Tübingen, 1926.)*

⁵ *Egy weimari köztársaságbeli baloldali szerző így ír Julius Langbehnnek arról a kísérletéről, hogy a polgári rétegeket újkonzervatív programmal egy „Adelspartei”-ba [Nemesi Párt] tömörítse: „Ez a nemzeti rousseauizmus politikailag a liberális demokráciával jóllakott polgárok feudalizálását jelenti.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Hermann Heller: Die politischen Ideenkreise der Gegenwart [A jelenkor politikai eszmekörei], Breslau, 1926, 112. oldal.)*

⁶ *„... sokszorosan is a legfőbb kapitalisták azok, akik az előkelőség csúcsait azáltal másszák meg, hogy »szabadkonzervatívokká« lesznek. A szabadkonzervatívoknál egyesül a gyár a tehénistállóval.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Friedrich Naumann: Demokratie und Kaisertum [Demokrácia és császárság], 4. kiadás, Berlin–Schöneberg, 1905, 107. oldal.)*

⁷ *„A Szabadkonzervatív vagy Német Birodalmi Párt ...összetétele szerint »Mágnáspárt« volt, amelynek vezetésén a latifundiumok tulajdonosai a nehézipar legjelentősebb képviselőivel osztoztak.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Arthur Dix: Die deutschen Reichstagswahlen 1871–1930 und die Wandlungen der Volksgliederung [A német Reichstag-választások 1871–1930 és a nép tagozódásának változásai], Tübingen, 1930, 14. oldal.)*

Nem hiányzott az érdeklődés és a kapcsolatkeresés szándéka az imperialista burzsoázia újfajta törekvései irányában az újkonzervatív táborok már kialakult politikai erőinél sem. Az érdeklődést nem pusztán az motiválta, hogy remény kelt a nagyburzsoázia jelentős anyagi és társadalmi erőinek bekapcsolására a mozgalom pártfogói körébe. Már a monopóliumok kialakulásának kezdete is számottevő változásokat idézett elő a gazdasági szabad verseny menetében. A korábban elsősorban nagyüzemek közötti, azonos gazdasági ágazatokon belüli verseny a monopolizálódás viszonyai között a gazdasági ágazatok közötti versennyé kezd átalakulni. Ezen a talajon új alapot és új funkciót nyernek az újkonzervatív érdekképviselők: amellet, hogy politikai keretül szolgáltak populáris újkonzervatív tömegmozgalom kiépítéséhez, vagyis elsősorban szociálpolitikai funkciót töltöttek be, az új viszonyok között a gazdasági ágazatok (nagyipar, kisipar, mezőgazdaság, nagy- és kiskereskedelem, pénztőke stb.) között folyó konkurenciaharc szervezeti formáivá is válnak.⁸ Ez az új szerep a századfordulón jelentős lendületet ad újkonzervatív érdek-képviselési törekvések kibontakozásának, főleg Németországban.

⁸ Egy harmincas évekbeli német gazdaságtörténész az olasz fasizmus korporatív rendszerének alapját képező gazdaságfejlesztési tendenciákat kutatva konstatálja azt a századfordulói folyamatot, melynek során a monopolizálódás talaján az eladdig szabad gazdasági konkurenciaharc során kialakult piaci egyensúlyhelyzetek politikai szervezetek harcának és kompromisszumainak közvetítésével jönnek létre. (Erwin von Beckerath: *Die Idee der korporativen Wirtschaft* [A korporatív gazdaság eszméje]. In *Die faschistische Wirtschaft* [A fasiszta gazdaság], Berlin, 1934, 2. oldal.)

Új vonások megjelenése az újkonzervatív ideológiában

Az előzőekben utaltunk a szociabilitás kialakulására és az újkonzervatív gondolkörben játszott szerepére. Említettük azt is, hogy a szociabilitás tényének fölismerése vezetett el az empirikus és leíró szociológia konzervatív ihletésű áramlatainak kialakulásához. Az újkonzervativizmus hetvenes-nyolcvanas évekbeli kialakulásának és általános vonásainak ismertetésekor a francia szociológia egyes irányzatai és az újkonzervativizmus közötti összefüggésre mutattunk rá. Most a szociabilitás eszméjének konvencionálizmussá alakulását tárgyalva megemlíjtük az empirikus társadalomleírás konzervatív német előfutárait is: Lorenz von Steint, a francia utópikus és kispolgári szocialista törekvések történetíróját, Haxthausent, az orosz paraszti földközösség, a *mir* első ismertetőjét, legfőképp pedig Wilhelm H. Riehl, akinek nézeteire bővebben is kitérünk. A kutatás fő tárgya, miként a francia szociológiában, itt is az egyént a társadalomba illesztő finom társas kötelek szövedéke volt. A francia katolikus újkonzervatív társadalomelmélet ezt a kötelekhálózatot legáltalánosabban a szolidaritás kategóriájában írta le,⁹ Riehl¹⁰ pedig a „*gesellschaftliche Gesamtverbindlichkeit*” [társadalmi összkötelezettség] összegző fogalmában. A szociabilitás konkrét társadalmi hordozó alapegységeit a francia irányzat a kisebb társas közösségekben: a családban, a munkahelyi kollektívákban fedezte föl; Riehl munkája¹¹ az 1848–49-es forradalmak németországi tapasztalatait konzervatív politikai álláspontonról összegezve, a társadalmi munkamegosztás politikailag közvetlenül releváns nagy alapegységében: a társadalmi osztályban. A konzervatív társadalomábrázolás a néptömegeket állampolgárokká, illetőleg bér munkásokká nivelláló polgári társadalommal a foglalkozási és egyéb életközösségekre tagolt rétegzett társadalom eszméjét állítja szembe. Az elmélettel párhuzamosan kifejlődő konzekvencia az érdekképviselő konzervatív koncepciója, amely az állampolgár általános politikai jogai helyett a konkrét társadalmi csoportok speciális követeléseit és jogait állítja előtérbe. Kispolgári-kézműves, paraszti, sőt munkás rétegek partikuláris érdekei hagyományos és „történeti” jogokká stilizálódnak, s mellettük elfogadhatóbbá válik a polgári társadalom politikai hadszínterén a klasszikus történeti jogok, a nemesi eredetű rétegek osztályköveteléseinek hangoztatása.¹² A rétegzett társadalom foglalkozási és egyéb vonatkozású életközösség-csoportjai azonban, mint utaltunk rá, nem csupán anyagi

⁹ Lásd erről Charles Gide: *Quatre écoles d'économie sociale*, 1890.

¹⁰ Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) *néprajztudós*, 1885-től haláláig a *Bayrisches Nationalmuseum* igazgatója.

¹¹ Wilhelm H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft [A polgári társadalom]*. – Az 1850–1853 között született írásokat egybefoglaló könyv (melynek jelen írás az 1885-ben Stuttgartban megjelent 8. kiadását használta) maga egyik kötetét képezi egy nagyobb munkának, amely az alábbi, a mi szempontunkból figyelmet érdemlő címet viseli: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik [A nép természettörténete mint a német szociálpolitika alapja]*, 4 kötet, 1881–1882.

¹² Riehl a szociabilitás, a szokáskultúra által összetartott csoportközösség társadalmi tényére épült politikai érdekképviselő eszméjét visszavetíti a középkorba is.

érdekek, hanem hagyományok, szokáskultúra hordozói is. Ez utóbbi a konzervatív gondolkodók számára nem csekélyebb jelentőségű az előbbinél. Riehl fölfogásában a két dolog: anyagi érdekek és szokáskultúra szerves egységet képez. Együttes leírásuk adja a néprajztudós számára a társadalmat alkotó fő osztályok „természettörténetét”, ahogy könyve címében említi. Az 1873-as válság után ez a viszonylagos összhang végleg megszűnik. A hagyományok és szokások társadalmi biztonságérzést (vagy legalábbis annak illúzióját) nyújtó kötőereje éppen az ekkor támadt alkalmazkodási válság által nyer jelentőséget. Az ezernyolcszázötvenes években, Riehl könyve keletkezésének idején a német kisvárosok patrícius életviszonyok között tevékenykedő polgárai, a falvak parasztsága, a kis műhelyek ipari munkásai olyan extenzitású közösségekben éltek és munkálkodtak, melyeket többé-kevésbé behálóztak a szokások minuciózus kötelékei. Az élet kereteit átfogó nagyobb szerveződési formák – a piacszerű keretekben kiépült gazdaság egésze, az állam stb. – léteztek s ismertek voltak ugyan, de nemigen hatottak közvetlenül az élet szokások szabályozta menetére. A hetvenes-nyolcvanas évekre azonban az egyszerű ember mindennapi életében is közvetlenül jelenvalóvá váltak a társadalomnak azok a szerveződési formái, amelyeknek a tevékenysége nem a hagyományok és szokások rendjében folyt. A munkahelyek az ipari munkás, a hivatalnok, a számos foglalkozásbeli értelmiségi és alkalmazott számára százakat foglalkoztató cégek lettek, a kisvárosok százezres iparvárosokká nőttek, a politikai élet pártokká szerveződött – olyan alakulatokká tehát, amelyek élete nem szokásszerű, hanem racionalizált, hivatalszerű keretekben zajlott. A szokásszerű keretek nem bomlottak föl s nem szűntek meg, sőt talán jelentőségükből sem veszítettek, hatókörük azonban összezsugorodott. A mindennapi élet kisebb keretei, a családi élet, a kis települések élete, a szűkebb munkahelyi közösségek továbbra is szokásszerű keretekben működtek, de fölöttük ott voltak integráló erőként a nagy organizációk. A társadalom alapvető osztályait, a nemesi földbirtokosságot, a burzsoáziát, a parasztságot és a munkásságot már nem lehetett volna egységes szokás- és hagyománykultúrák hordozójaként leírni, ahogy ezt Riehl még megtehetette. Ezt az új helyzetet ragadja meg és fejezi ki elméletileg 1887-ben Tönnies *Gemeinschaft*-koncepciója. A két figuráció „archetipikus” elemi formái már Riehl fejtegetésében is fölvillantak: a *Gemeinschaft* ösképe a család, a *Gesellschaft*é a kaszárnya (vagy mint Riehl könyvének számos más helyén: a hivatal). A konzervatív elmélet, amennyiben továbbra is konvenciók által szervezett társadalmi csoportokra akarja fölépíteni politikai stratégiáját, arra kényszerül, hogy megkísérelje föllelni azokat a politikailag releváns nagyobb társadalmi közösségeket, melyek valamelyest még megőrizték a releváns nagyobb társadalmi közösségeket, amelyek valamennyire még megtartották szokáskultúrájuk átfogó voltát, amelyek életében a szokások szabályozta mindennapok még nem szakadtak el teljesen a társadalmi tevékenység azon a területeitől, melyeket a célracionalitásra fölépült „*gesellschaftlich*” organizációk fognak át. Ilyen csoportoknak tekintette a konzervatív, majd újkonzervatív teória – mondhatni teljes egységben egész Európában – a nemesi eredetű birtokosságot és a parasztságot. Tekintsük reprezentatívnak a konzervatív álláspontra vonatkozóan továbbra is Riehl fejtegetéseit. Riehl szerint a parasztság az a társadalmi osztály, amely már a középkorban is szokáskultúrájában bírta szerveződési

keretét, s nem mint az egyéb rendek: rendi képviselletté szervezett politikai jogaiban.¹³ A modern társadalomban a paraszt az ellentétes princípiumot megtestesítő polgárral szemben a szokáskultúrát személyében reprezentáló *típus*, ezzel szemben a polgár individuum, egyéniség.¹⁴ A szokáskultúra lassan változó keretei között élő paraszt a modern társadalomban a *par excellence* hagyományörző elem, míg a polgár a társadalmi változás, a reformok jellegzetes hordozója.¹⁵

A hetvenes-nyolcvanas évek újkonzervatív mozgalmának elméletében azonban a nemesség és parasztság jelentőségének előtérbe állítása nemcsak másodlagos vonatkozásban elégtett ki ideológiai érdekeket (hogy ugyanis a szokáskultúra stabilizálásának kísérletével könnyíteni igyekezett széles társadalmi rétegek számára a polgári fejlődés dinamikájához való alkalmazkodást), hanem közvetlenül is kifejezte azt a tényt, hogy a mozgalom osztálybázisát elsősorban a nemesi eredetű földbirtokos réteg, tömegbázisát pedig a parasztság képezte. A kilencvenes években lényeges változások történtek. A hetvenes-nyolcvanas évek konzervatív mozgalma még valóságos szokáskultúrákat igyekezett megóvni a polgári fejlődés bomlasztó hatásától, még valóságos hagyományokat igyekezett konzerválni. A kilencvenes évektől kezdve az újkonzervatív mozgalomban megindult egy olyan törekvés, hogy a tradicionális szokáskultúrát a mindennapi életből átültessék a társadalmi élet „*gesellschaftlich*” szerveződésű területeire, ahonnan a polgári fejlődés kiszorította. A továbbiakban konvencionalizmusnak nevezzük ezt az ideológiaépítési eljárást, amely a társas élet elemi magatartás-viszonylatainak hallgatólágosan mindenki által elfogadott és megtartott, közmegállapodásként, konvencióként szabályozó szokásait a társadalom átfogó viszonylataira vonatkoztatott ideológiai formákká értelmezi át. Olyasmiről van itt szó, mint amikor, mondjuk, egy ország hadvezetése a fegyelemnek és szubordinációnak azt a patriarchális-bensőséges átélését, amely a családban apa és gyermek között általában fennáll, egy iskolai osztályban pedig tanító és növendékek között fennállhat, át akarja vinni az ezredparancsnok és alárendeltjei viszonyára. Ez a konvencionalista tendencia a magyarázata annak, hogy az újkonzervatív ideológiában, annak ellenére, hogy a kilencvenes években a legtöbb országban áthelyeződik a mozgalom osztálybázisa a történelmi arisztokráciáról a monopoliburzsoáziára,

¹³ „A korai középkorban rendszeren csak a váraival tekintélyes földbirtokot és sok embert egyesítő főnemességnek volt szabad várai köré olyan árkot ásatnia és fölvonóhidat építtetnie, amellyel önmaga elzárkózhatott, környező földjét elzárhatta. A »fölvonóhíd joga« politikai és katonai jog volt, de tartalmazott egy mélyebb szociális jelentést is. Csak a főnemesség építhette ki a maga kis világát, a fölvonóhíd joga társadalmi önállóságának volt jelképe, s voltaképpen az még ma is ... Csak az elzárkózás jogával képződnek mindenféle társadalmi csoportok. Így a középkori polgárság a testületeivel a fölvonóhíd társadalmi jogát is kivívta magának; amikor a városok nagy várakká alakultak, amelyeket »le lehetett zárni«, akkor kezdett el a polgárság organikus részként a társadalomba beépülni. *A paraszt erkölcsi, nyelvi és életmódbeli elzárkózottsága a fölvonóhíd szociális joga* (kiemelés – Sz. M.), melynek révén rendként őrzi meg magát.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, i. m., 133–134. oldal.)

¹⁴ Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, i. m., 44. oldal.

¹⁵ Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, i. m., 199. oldal.

egyáltalán nem csökken a nemesség és a parasztság kultusza. Ez most már nem a mozgalom alapját képező társadalmi erők súlyát fejezi ki, hanem azt az ideologikus törekvést jelzi, hogy az egész nagypolgári-tőkés társadalmat a földbirtokos nemesség és a kisbirtokos parasztság modelljére formálják át. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, azzal a szándékoltszereppel, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom összes többi rétege számára. A monopolburzsoáziának a régi arisztokrácia magatartási kultúráját kell elsajátítania, hogy birtokába vegye azt a paternalista autoritást, melyet egykor a feudális földbirtokosság élvezett alattvalói fölött. Nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy az újkonzervatív, majd később az újkonzervatív hagyományanyagot átöröklő szélsőjobboldali mozgalmak polgárbírálatában, s abban, hogy a polgárral mint társadalmi típussal a nemest állítják szembe mint értékesebb típust, valamilyen, a polgárságon kívül eső társadalmi csoport érdekei tükröződnek. Itt magán a tőkés monopolburzsoá rétegen belül zajló folyamatról van szó. Nem a régi nagybirtokosság és a tőkésosztály ellentétéről immár, hanem egy tradicionális-autokratikus és az imperializmus politikai igényeinek megfelelően egyre inkább militáns uralkodó osztály szembeállításáról a célracionális-érdekorientált típussal mint uralkodóosztály-ideállal. Még inkább vonatkozik ez a parasztság mitizált megjelenítésére a századforduló újkonzervatív ideológiájában. Nem a valóságos földművelő osztályról van már szó, hanem egy, a modern proletár típusával szembeállított típusideálról,¹⁶ az osztályharcos-érdekorientált munkás alakjával szemben a jobbágy módjára fegyelmezhető patriarchális-tradicionalista munkás ideáltípusáról.¹⁷ Elsősorban ez a szociotechnikai-ideológiai „átnevelési” törekvés rejlik az újkonzervatív reagrarizálási és mezőgazdasági telepítési tervek mögött, nem pedig anyagi érdekek kielégítését célzó szociálpolitikai szándék vagy éppenséggel gazdaságpolitikai megfontolás.¹⁸ Mindezek alapján a patriarchális parasztság és a feudális nemesség romantizált képe jelen volt azokban a konzervatív mozgalmakban is, ahol a parasztságnak az ország gazdasági és társadalmi életében vagy az illető

↓↑

¹⁶ „Mindaz Nyugat, ahol kultúra, ipar, közlekedési hálózat, nagy népsűrűség, nagyváros van. Mindaz Kelet, ahol parasztok vannak.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Arthur Moeller van den Bruck: Das Recht der jungen Völker [A fiatal népek joga], München, 1919, 101. oldal.)

¹⁷ Az 1918–1923 közötti német ellenforradalmi időszak „Prónay-különítményének”, az Ehrhard-brigádnak a sajtófőnöke is így állítja szembe a proletárt és a parasztot mint társadalmi típust. (Friedrich Wilhelm Heinz: „Völkische Diktatur?“, Blätter der Wehrgemeinschaft, 1924. szeptember–október.)

¹⁸ Ezt világosan kifejtette Walter Darré náci földművelési miniszter az 1936-os Reichsbauernntagon mondott beszédében: „Azt tudnia kell a parasztságnak: a modern technika, a modern közlekedés, a modern munka- és gazdasági módszerek korában üzemgazdasági szempontból éppoly kevés létjogosultsággal bír, mint a vitorlás hajó a modern gőzhajókkal szemben. Ha tisztán üzemgazdasági szempontokból mérlegelünk, akkor a parasztság gazdálkodási formája és gazdaságának mérete nem kifizetődő. A parasztság létjogosultságát csak az a tény biztosítja, amire a történelem tanít bennünket: nevezetesen az, hogy egy nép mindig is a paraszti nemzetségekből újulhat meg.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Idézi Paul Merker: Deutschland, sein oder nicht sein? [Németország, lenni vagy nem lenni?], 2. kötet, Mexico, 1945, 276–277. oldal.)

konzervatív mozgalom tömegbázisában jelentéktelen szerepe volt; s nem hiányzott ez az elem olyan országok újkonzervatív mozgalmából sem, amely országok életében egyáltalán nem volt jelen feudális-patriarchális politikai hagyomány – mint amilyen például az Egyesült Államok, ahol jelentős és széles bázisú újkonzervatív mozgalom létezett.

Még nagyobb mértékű eltávolodást észlelhetünk a közvetlen politikai és társadalmi törekvésektől az újkonzervatív konvencionalizmus másik jellegzetes politikai mítoszában, a regionalizmusnál. Ez a téma szorosan összefüggött az előzővel, lényegében a „*gesellschaftlich*” tőkés-nagyvárosi civilizációval szembeállított vidéki-paraszti életforma települési-közigazgatási vonatkozását jelentette. Kialakulásában szintén jól nyomon követhetjük a közvetlen nagybirtokosi érdekeket kifejező politikai program funkciójának átalakulását a tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek alkalmazkodási válságát kifejező ideológiai koncepcióvá, majd végül a centralizált-bürokratikus-militarista monopoltőkés államot romantizáló konvencionalista mítoszszá. Németországban az 1850-es évek régi típusú junker konzervatívainak harca a helyi igazgatási autonómiák, valamint a regionális szokások védelméért a közigazgatási centralizációval és az „uniformizálással” szemben még egyszerűen az uradalmak alsó fokú közigazgatási és rendőri hatóság voltának védelmét jelentette a késő abszolutista porosz állam centralizáló törekvéseivel szemben. A hatvanas évek második felében a német egységtörekvéssel szembeni ellenállásban már viszonylag csekély valóságos szerepet játszott a kis tartományi fejedelmek fenyegetett „történelmi jogainak” védelme – noha állandóan erre hivatkoznak –, a porosz konzervativizmus osztálybázisát képező junker- és mediatizált arisztokrata rétegeket kevés reális érdek kapcsolja a hetedrangú uralkodócsaládokhoz. Itt már elsősorban az a fölismerés a mozgatóerő, hogy a földről végrehajtott államegyesítést lebonyolító porosz bürokrácia ugyan nem fejezi ki a parlamentáris képviselőket igénylő liberális polgárság politikai igényeit, de gyakorlatilag képviseli e polgárság érdekeit a szorosan vett gazdasági területen, mivel kedvezőbb föltételeket teremtett a gazdasági liberalizmus, a szabadversenyes tőkés gazdálkodás kiterjesztése számára. Az államegyesítés befejezése és az 1873-as válság lezajlása után, a hetvenes évek végén a konzervatív elmélet markáns alakja, Constantin Frantz, akit átmeneti figurának tekinthetünk a régi típusú és az új típusú konzervativizmus között, a föderalizmust általános elméleti koncepcióvá emeli, amelyben most már nem a visszavonhatatlan állami egység elleni utóvédharc fejeződik ki, hanem az a törekvés, hogy egységes elméletbe foglalja a polgári fejlődés által megbomlasztott hagyomány és szokáskultúra problematikáját. E tekintetben mintegy első nekifutás volt annak az elméleti általánosításnak a végrehajtására, amelyet tíz évvel később Tönnies végzett el. Frantz föderációkonceptiója ugyanis nem csupán mindenfajta lokális önállóság igazolását célozza, hanem magában foglalja az érdek-képviselői elvet is, az egyes foglalkozási ágak és rétegek korporatív szervezeteinek „föderációját” is. Itt és ennyiben inkább kötődik még a negyedszázaddal korábbi Riehlhez; még arról a kísérletről van szó, hogy a hagyományokat és szokáskultúrát hordozó valóságos közösségek számára a konzervatív elmélet olyan igazgatási, szervezési formát találjon, mely óvja ezeket a nagypolgári piaci és állami viszonyok bomlasztó hatásától. Mindezt oly módon – s e

tekintetben Frantz már újkonzervatív –, hogy *modus vivendi* találjon a tradicionális életközösségek stabilizálásának igénye, valamint a polgári fejlődés által nyújtott, a tradicionális kötöttségű rétegek által is igényelt civilizációs vívmányok kiépítésének igénye között. Azaz a tradicionális-konvencionális életkereteket immár a polgári fejlődés talaján állva, ezt a fejlődést elvileg nem tagadva, s lényegét nem opponálva igyekszik védelmezni, megfélemleni az ideológia politikai hordozóját képező újkonzervatív mozgalom politikai törekvésének, mely szintén polgári alternatívát jelentett a liberális szabad versenyben érdekelt erőkkel szemben, s nem feudális restaurációt. A teorema fejlődését követve Tönniesnél szintén megtaláljuk a gondolatot. Ő a család mellett a falut tekinti a közösség alapformájának. A „Gemeinschaft” vérségi-leszármazási kerete mellett tehát számba veszi a települési keretet is. Tönnies fejtegetésében Frantzéhoz képest a gondolat erősen spiritualizálódik. Mint láttuk, Frantz még valóságos, történetileg-társadalmilag konkrétan létező közösségek számára keresett teoretikus szervezeti formákat, melyek igazodtak lényegükhöz, de egyben korszerűek is voltak. Tönniesnél már inkább társadalmi magatartás-ideálról, ideáltípusok jellemzéséről van szó, mint konkrét közösségekről, de fejtegetései során még ezeket is szem előtt tartja. A kilencvenes években itt is hasonló átalakulás zajlik le, mint a konzervatív nemesség- és parasztságkép mítosszá válásában. Az újkonzervatív törekvések hordozója ekkor az a monopolburzsoázia lesz, amelynek érdekei a legszorosabban összefonódtak annak a militáris-bürokratikus államszervezetnek a fenntartásával, sőt továbbépítésével, amely ellen minden korábbi konzervatív ihletésű regionalizmus irányult. Ennek ellenére ebben az esetben is azt látjuk, hogy a regionalizmus mint közösségképző ideál nem tűnik el az újkonzervatív elméletből. Többé természetesen nem arról van szó, hogy a közigazgatási autonómiák megmaradt hagyományos formáit összeegyeztessék a korszerű igazgatás igényeivel, hanem arról, hogy a regionális hagyományok érzelmi kötőerejét, a lokálpatriotizmus bensőségét a bürokratikus-monopolista állam romantizálására használják föl. Ennek megfelelően a századfordulótól kezdve a regionalizmus az újkonzervatív ideológiában elveszíti közigazgatási reformkoncepció jellegét, s egyoldalúan a regionális kultúrtradíció mítosszá stilizálása lesz. Így fejlődik ki a monopolburzsoá imperialista érdekeket képviselő Alldeutscher Verband körül kialakult úgynevezett „*völkisch*” mozgalomban a német törzsek hagyományainak ápolása s az afféle német „népnemzeti” fűzfapoézis, az úgynevezett *Heimatlidung* kultusza. Még jellegzetesebb példát szolgáltat a francia újkonzervativizmus fő irányzata, az Action Française úgyszintén kultúrtradíciót ápoló regionalizmusa, a történelmi francia vidékek hagyományainak szépirodalmi kultusza. Mindez annak a politikai mozgalomnak a keretében, amelynek legfontosabb politikai hordozója pontosan az a felső közigazgatási bürokrácia, mely a sokat bíralt francia igazgatási centralizáció hordozója, társadalmi megtestesítője és hasznélvezője volt. Franciaországban az a sajátos helyzet állott fenn a századfordulón, hogy a kifejezetten párizsi bázisú royalista mozgalom a regionalizmust hirdette, s a forradalomtól örökölt, túlzott centralizációt ostromolta, a vele szemben álló, erősen vidéki bázisú, a helyi hagyományokkal és kötöttségekkel összeforrott, a vidéki városok polgármesterei által

megkülönböztetett figyelemben részesített radikális párt koncepciójában viszont nyoma sem volt a regionalizmusnak.

A kilencvenes évek konvencionalizmusának saját teorémája a hierarchikus fölépítésű szervezetek megszemélyesített reprezentációja, szembeállítva az absztrakt organizációkkal. Ez utóbbiak bírálata a szélsőjobboldali ideológiák egyik legelterjedtebb és leggyakoribb ideológiai kliséje lesz.¹⁹ A gondolat előzményei ezúttal is föllelhetőek már a német politikai romantika gondolatkörében. A hatalmi viszonyok megszemélyesítésének ideológiáját már Karl Ludwig Haller kidolgozta nevezetes patrimonium-koncepciójában, melyben minden uralkodói hatalom forrását az uralkodó személyes földbirtokos voltában látta. A viszonylatok ellentétükbe fordulása itt is végbemegy tehát, hiszen Hallernál a megszemélyesült fejedelmi hatalom még nem megszemélyesített, hanem közvetlenül valóságos. Az absztrakt organizációk elleni propagandaharc legismertebb közhelyformulája Adam Müllertől ered: a liberális államot részvénytársasághoz hasonlítja, melyhez nem ideális alapon nyugvó lojalitás, hanem önző érdek köti polgárait. Így nézve, a kilencvenes évek konvencionalista elképzelése a személyes reprezentációról közbenső fokozatnak tekinthető az ókonzervatív, romantikus monarchizmus és a majdani fasiszta vezérelv között. Az ideologikus törekvés itt is az, hogy a közvetlen főnöki-felettesi viszonyban reálisan fennálló emberi kapcsolat lehetséges intimitását a perszonalifikáció segítségével átvigyük az elvont nagy organizáció szubordinációs viszonylataira. Az ideológia egyaránt vonatkoztatható volt az államhatalom és annak kulcshelyei személyes reprezentációjának igényére és a tulajdonos szerepének idealizálására az „anonim”-elvont részvénytársasági formával szemben. Amint a parasztság társadalmi szerepének mitizálása nem tükrözött paraszti osztályérdekeket, vagy a misztifikált kultúrregionalizmus nem tükrözött közigazgatási municipalizmust, úgy a perszonalifikált reprezentáció ideológiájának bürokráciaellenes kirohanásai mögött se gyanítsunk reális antibürokratikus csoport- vagy rétegérdekeket. Amennyiben egyáltalán kapcsolható közvetlenül valamiféle csoportérdekhez, legfőljebb arról volt szó, hogy bizonyos esetekben a bürokratikus apparátusok parancsnoki posztjait kézben tartó „első garnitúra” ebben a formában juttatta kifejezésre – a döntés személyes felelősségének jelentőségét hangoztatva – fokozott privilegizáltság-igényét a specializált-szakszerű döntés-előkészítést végző „anonim” második garnitúrával szemben. Fontosabb szerepe volt azonban az ideológiai koncepciónak a bürokratikus vezető réteg számára abban, hogy a bürokráciával szembeni ellenszenvet a bürokratikus apparátus fő funkciójáról, a politikai hatalom fenntartásában játszott szerepéről az igazgatási tevékenység részterületeinek visszasságai felé terelte el. Abban a hangulatkeltésben, ami a gazdaság területén a részvénytársasági forma anonim-absztrakt volta ellen folyt, a

¹⁹ „...Reprezentálni – megkülönböztetve az egyszerű »helyettesítéstől« – eminens értelemben csak egyetlen személy tud, mégpedig azon eszme tekintélyes személyisége, amelyik amint reprezentálják, maga is perszonalifikálódik.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Carl Schmitt: Römischer Katholizismus und politische Form [Római katolicizmus és politikai forma], Hella, 1923, 43–44. oldal.)

századforduló után már nem a régi típusú egyéni tőkés rétegek érdekei fejeződnek ki, noha állandóan róluk van szó, hanem a „tőkés vezéregyéniségek” által megszemélyesült és reprezentált mamuttrösztök törekvései.

Végezetül vessünk egy pillantást a korporáció eszméjének átalakulására az újkonzervatív ideológiában. A hetvenes-nyolcvanas években az egykori céhvilág ipartestületi formájának idealizálása a tradicionális kötöttségű kézműves rétegek érdek-képviselési alapon való mozgósításának politikai programjához adott ideológiát. A korporáció a konzervatív eszmekörben ekkor érdek-képviselési formát jelent. Tönniesnél a korporatív-céhes formák az idealizált közösség munkaszervezeti formái: kis munkaközösségek, melyekben eleven, szokáskultúrán és hagyományokon nyugvó testületi munkaközösségi szellem él. A századforduló után a konzervatív teória az egykori céhvilág munkaszervezeti formájából ideológiát épít a modern tőkés nagyüzem belső hierarchiájának paternalizálására.²⁰ A cél itt is az, hogy a kis munkaközösség belső életének intimitását megkíséreljék a nagyüzem belső életére transzponálni, s ezzel az osztályharc feszültségeit érzelmileg levezetni.²¹

Fenti fejtegetéseinkben, ahol elsősorban a szociabilitás gondolatköréből származó ideologikus eszmék konvencionalista mítoszokká alakulásának fejlődésvonalait akartuk röviden áttekinteni, erősen leegyszerűsítettük a tárgyalt politikai mítoszokban kielégülő ideologikus szükségleteket. A pregnancia kedvéért szándékosan az uralkodó osztályok legdurvább igényeinek megvalósulásaira mutattunk rá, s így homályban maradhatott a fontosabb kérdés: hogyan töltötték be ezek a teorémák ideológiai funkciójukat, a kizsákmányolt osztályok ideológiai szükségleteinek kielégítését? Ezért visszatérünk a kiindulóponttra. A mindennapi élet elemi viselkedési normái az egyén számára, akinek társas magatartását szabályozzák, evidens köznapi igazságokként jelentkeznek, melyek nem igényelnek további megfontolást, nincs szükségük alternatív lehetőségek kritikai mérlegelésére, azaz reflexióra. A szokáskultúra által szervezett és szabályozott mindennapok és a kisközösségek, melyekben az ember életének mindennapi részét leéli, a reflexiómentes evidencia világa. A konzervatív elmélet ebben az evidenciában, az

²⁰ „Másképp a kötöttség és a közösség eszméje, már csak azért is, mert megvalósítása nem lehetséges, túlságosan is könnyen egy romantikát igencsak nélkülöző képződmény elkendőző ideológiájává válhat, amint például Otmar Spann modern rendi ideológiáját nagykapitalista körök a demokrácia elleni harcukban fedőideológiaként használják föl.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Alfred Seidel: *Bewußtsein als Verhängnis [A tudat mint végzet]*, Bonn, 1927, 175. oldal.)

²¹ Végezetül idézzünk egy fejtegetést, amelyben a fentebb ismertetett teorémák egy része egymással szerves egységben jelenik meg: „Max Hildebert Boehm 1920-as, *Stadt und Land* [Város és vidék] című tanulmányában szembeállította a »városi emberiség« mechanikus szocializmusát a »vidéki emberiség« organikus szocializmusával. Amikor azt írta, hogy a vidéki szocializmus önmagától jobban közelít a közösség kialakulásának ahhoz a formájához, amelyet ő korporativizmusnak nevez, akkor ez egyben azt is jelentette, hogy a korporativizmus egy, elsősorban a városok által meghatározott társadalomban nehezen valósítható meg. Figyelemre méltó, hogy Boehm számára a vidéki és a városi életformát nem a gazdaság, hanem a szellem határozza meg.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Heide Gerstenberger: *Der revolutionäre Konservativismus* [A forradalmi konzervativizmus], Berlin, 1969, 72. oldal.)

ebben gyökerező elemi kötőerőben látja a közösség lényegét.²² Ezt a közeget érzi a köznapi ember *természetesnek*; ez a fogalom szintén szorosan egybefonódik az evidenciával – ami természetesnek hat, az nem igényel reflexiót, megfontolást.²³ Az elemi evidenciák világában szoros egységet alkot a viselkedési normák, az ízlésbeli alapelvek és az elemi ismeretek, a *common sense*, a „józan ész” terrénuma. A konzervatív elmélet autorai nyomtatékosan hangoztatják az utóbbival kapcsolatban is, hogy azonos jellegű a szokáskultúra egyéb részeivel: alapját szintén nem az Ész apriorisztikus ítélő ereje képezi, hanem az áthagyományozott ismeretek; ezek ugyanolyan hagyományok, mint az élet egyéb szokásai, s elfogadásuk alapja az egyén számára ugyanúgy autorítások szava s nem értelmi belátás, mint a hagyománykultúra más vonatkozásaiban.²⁴ A konzervatív ideológia tehát legfőképpen arra törekszik, amikor ezeket az elemi szokás- és hagyományformákat át akarja plántálni átfogó szervezetekre, hogy megkísérelje átültetni ezeknek az elemi magatartásnormáknak az evidenciáját és elementáris hatóerejét, s ezzel a konzervatív mozgalom által preferált társadalmi-politikai intézményeket, továbbá az azokat igazoló ideológiai formákat kivonja a reflektáló-kritikai gondolkodás ellenőrzése alól. Ezt az összefüggést a konzervatív irodalom nem is igen tagadja. Az orosz újkonzervativizmus hírhedt vezéralakja, Pobedonoszcev leplezetlenül azért védi meg a hagyományos köznapi gondolkodást, melyet jellemző módon előítéletes gondolkodásnak nevez, mert a reflektáló gondolkodásmód meghonosodása fogékonnyá tenné a népet a logikai érvekkel történő politikai agitáció iránt.²⁵ Szimpla politikai formulára redukálva, az evidenciát sugalmazó szokványos-köznapi magatartás-struktúra mítosszá nagyított sztereotípiái a lojalitás érzését erősíthetik.²⁶

Mindez azonban még mindig csupán az uralkodó osztályok ideológiaszükségletének kielégítését jelenti, és továbbra is kérdés, mit kínál ez az ideológiaépítés az alávetetteknek. A körülvevő társas közeg természetességének, viszonylatai evidenciájának érzése az egyén számára a környező társadalomhoz való súrlódásmentes

²² „Kölcsönös-közös, kötelező érvényű érzület, egy közösség egyöntetű akarataként az, amit itt megértésként (consensus) kell értelmeznünk (kiemelés – Sz. M.).” [Németből ford. Mesés Péter.] (Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft [Közösség és társadalom], 2. kiadás, Berlin, 1912, 23. oldal.)

²³ A „természetes” társadalmi tartalmáról lásd Hans Mühlenfeld: Politik ohne Wunschbilder [Politika vágyképek nélkül], München, 1952, 207. oldal.

²⁴ Quaatz: Verlorene Gemeinschaft, i. m., 257–259. oldal.

²⁵ K. P. Pobedonoszew: Der Volksunterricht [A népoktatás]. In Sammlung Moskowitischer Studien über das politische und geistige Leben der Gegenwart mit Bezug auf Russland [Moszkvai tanulmányok gyűjteménye a jelenkor politikai és szellemi életének oroszországi vonatkozásairól], Dresden–Leipzig, 1902, 89–90. oldal. (Orosz eredeti megjelent: 1897.)

²⁶ „A totalitárius állameszme iránti igencsak új keletű lelkesedésünkben még nem értettük meg teljesen, hogy az állami abszolutizmus azáltal mérsékelhető, ha kicsiny kollektív közösségek jönnek létre, amelyek fölébressztik és kielégítik az ember lojális ösztönét, és olyan érzéseket keltenek életre, amelyek hasznosak az államnak, de maga nem tudja fölkelteni őket.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Bertrand de Jouvenel: Nach der Niederlage [A vereség után], Berlin, 1941, 187. oldal.)

alkalmazkodás biztonságát nyújtja. Ezzel szemben az a terület, ahol az egyén reflektáló gondolkodásra és erre épülő, alternatívák közötti döntésekre kényszerül, nem nyújt ilyen elemi biztonságot.²⁷ Éppen a köznapi biztonság világának összezsugorodása termeli napról napra bővítetten újjá az alkalmazkodás válságát.²⁸ A reflexió nélküli lojalitás vállalása a reflexió nélküli ösztönös reagálás pszichikai könnyebbségét ígérheti.

De elérhető-e a modern élet szervezeti formái között ez a cél? Léteznek-e olyan ideológiai eszközök, amelyek a specializált irányító apparátus által összetartott és igazgatott nagy szerveződési formákban tevékenykedőknek a gigantikus organizációt olyan elementárisan magától értetődőnek, a bennük élés során adódó alternatíva nélküli viselkedési helyzeteket olyan természetesnek s nem az egyénre erőszakoltnak jelenítik meg, amilyeneknek a köznapi élet kis közösségei és cselekvési helyzetei esetleg még tűnhetnek? Ehhez olyan állapot létrejöttére volna szükség, melyet az átléők egyáltalán nem tudatosítanak magukban. Ez pedig még azokra a helyzetekre sem vonatkozik, melyeket a konzervatív elmélet „*gemeinschaftlich*nek” tekint. A „*Gemeinschaft*” teoretikusai is számolnak azzal, hogy a „közösség” élete sem teljesen reflektálatlan, automatikus cselekvések sorozatából áll. A közösség legmagasabb formáinak Tönnies is kénytelen azokat a közösségeket tekinteni, amelyekről tagjai tudatában olyan összefüggő kép artikulálódik, amely mint a közösség eszménye jelenik meg, s ezen eszmény iránt a közösség tagjai tudatosan elkötelezve érzik magukat.²⁹ A konzervatív szerző, amennyiben nem így jár el, arra kényszerül, hogy a közösség ideális formáit az állatvilág életének csoportos alakzataiban lelje föl, s ezeket állítsa szembe – mint a maradéktalanul ösztönös és automatikus közösség példaszzerű eseteit – az emberi közösség formáival.³⁰ Az a gondolatmenet, amely el akarja kerülni ezt a

²⁷ Erről lásd Seidel: *Bewußtsein als Verhängnis*, i. m., 122. oldal.

²⁸ A probléma modern konzervatív értelmezésére jellemző példa Helmut Schelsky: *Über die Stabilität von Institutionen, besonders Verfassungen* [Az intézmények, különösen az alkotmányok stabilitásáról] (1949) című írása. In uő: *Auf der Suche nach Wirklichkeit* [A valóság keresése], Düsseldorf–Köln, 1965, 45. oldal.

²⁹ „Azonban részben a faluból, részben pedig mellette fejlődik ki, kiteljesedésében nem annyira a közös természeti objektumok, mint inkább a közös szellem által összekovácsolva a város ... A városon belül sajátos termékként vagy gyümölcsként ugyancsak megjelenik a munkaszövetkezet, a céh; a kulturális egyesület, a baráti egyesületek, a vallási közösség; ez egyben az utolsó és legmagasabb kifejeződése annak, amire a közösség eszméje képes.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, i. m., 27–28. oldal.) – A falunál több tehát a város (Tönnies természetesen csupán a még *gemeinschaftlich* ókori-középkori városra gondol itt, nem a modern világvárosra; a poliszra, nem a metropoliszra); a vérség és az együtt lakás elemi összetartó erejénél több a „közös szellem” összetartó ereje; ez utóbbi esetében a legmagasabb értékelést a vallási kultusz nyeri, mint a közösségi szellem formája, a közösségnek az a tudati artikulációja tehát, ahol az elkötelezettség tudatossága (s nem pusztán automatikus volta) mellett viszonylag magas fokon megvalósul a viszonylatok kivonása a kritikus reflexió ellenőrzése alól.

³⁰ Bizarrsága ellenére ez a gondolati vonal nem hiányzott a konzervatív irodalomból, ha számottevő elvi koncepcióvá nem állott is össze. Egy, az idézett fejtegetés írásakor még liberális magyar szerző már a hetvenes években észleli: „Ha az állatvilágból meriteném hasonlataimat, mint a konzervatív írók tenni szokták, a hangyazsombék, méhköpű és egy csomó vad állapotban levő állat-csorda

végkövetkeztetést, kénytelen a „*Gemeinschaft*” világában is többre tartani a tudatos elkötelezést a pusztán automatikus cselekvésnél. Tönnies az ellentmondás föloldása végett tipizálja a közösség életében megnyilvánuló akaratot, és megalkotja a „lényegi akarat” (*Wesenswille*) fogalmát, mint a szokáskultúrában meggyökeresedett integer személyiség lényegéből fakadó akaratot, mellyel a *Gesellschaft* tagjait vezérlő „önkényes akarat” (*Kürwille*) áll szemben, a kritikus döntés alá vetett akarat. Az előbbi esetében is tudatos, tehát nem automatikus tevékenységről van szó, azonban Tönnies fölfogásában ez a cselekvés munkatevékenység esetében a cél és a hozzá rendelt, a megvalósulásához szükséges eszközök között merev korrelációs viszonyt tételez: a lényegi akaratból folyó tevékenység eszközei evidensek. Ezáltal válhat a munka nem elidegenült tevékenységgé, melyben az egyén személyisége lényegét megvalósultnak érezheti.³¹ Tönnies szemében az egyén cselekvésében realizálódó „lényegi akaratnál” magasabb rendű a vallási közösség kultuszrendje, amely gondolatmenetében magának a közösségnek mítoszban kifejezett lényegi akarataként fogható föl. Ha ezt az alakzatot vesszük alaposabban szemügyre, föllehetjük benne azokat a mozzanatokat, amelyekkel az újkonzervativizmus konvencionalista ideológiája megkísérrelheti a jelzett ideológiai igények kielégítését. A vallási kultusz a hagyományos közösségben a szokáskultúrának az az alkotóeleme, amelyet a közösség tagjai nem a köznapi tevékenység fásultságában, hanem az ünnep pompájában élnek át. A hagyománykincsnek ez a része nem triviális szétaprózottságban, hanem koncentráltan jelenik meg a szemük előtt. Az ilyenfajta koncentrátság olyan jellegű érzelmi intenzitást szít föl, amely, ha politikailag hasznosítani tudják, alkalmas lehet – ha nem is arra, hogy az elementáris viszonylatok ösztönös biztonságérzését újjátermelje a politika területén, de – arra, hogy kompenzálja az ösztönös biztonság elvesztéséből eredő pszichikai megterhelést.

A rítusban észlelhető koncentráció és fölfokozottság hatását tekintve azonos karakterű az esztétikai hatással. Az általános tudati tartalmat a rítus sem elvont gondolati, hanem konkrét-szemléletes formában közli. Erre a hatáslehetőségre épül a konvencionalista mítoszalkotás gyakorlata. A konzervatív szerzők a szokáskultúrának elemi köznapi formájában is esztétikai relevanciát tulajdonítanak.³² Az ideológia alapanyagának ezt a szerkezetét igyekeznek megtartani a politikai mítosz formájában is. A perszonifikáció és a reprezentáció pompája, szertartásossága a felfokozás és koncentráció esztétikai erejével igyekszik hatni³³; a nagytőkés politika és gazdaság

rendszerökre kedvező tanulmányozásával...” (Verhovay Gyula: Liberalismus és conservatismus, Budapest, 1875, 64. oldal.) – A századforduló után, amikor az ekkor létrejött vulgáris tudománynépszerűsítő irodalom fölfedezi és ismertté teszi a „termesz-állapot” és a méhek „társadalmát”, ezek konzervatív ihletésű szerzők műveiben gyakran jelennek meg idealizáló szembeállításban az emberi társadalommal.

³¹ Ferdinand Tönnies: Fortschritt und soziale Entwicklung [*Haladás és társadalmi fejlődés*], Karlsruhe, 1926, 59. oldal.

³² Riehl: Die bürgerliche Gesellschaft, i. m., 85. oldal.

³³ „E világban [ti. a reprezentatívok világában] megvan az értékek hierarchiája, van benne humanitás. Benne él a katolicizmus politikai eszméje és a háromszorosan is nagy formára: a művészség esztétikai formájára, a tudományos jogi formájára, végül pedig a világtörténelmi hatalmi

szervezeti formáira applikált, oda nem illő ideológiai formák, melyek az egyszerű ember számára is bárgyú parasztfogásként lepleződhetnének le, ha gondolati tartalmukat végigkövetnék, a romantizálás és stilizáció pszeudoesztétikai szuggesztiójával befolyásra tehetnek szert. A pszeudoesztétikai relevanciájú összefogó szimbólumok hatásához hozzásegítenek a politikaivá szekularizált rítuselemek: az egyenruhák, a ceremóniák és jelvények.

Végezetül utalunk a konvencionalista mítoszgyártásnak még egy sajátosságára: a bipoláris típusalkotásra. A tendenciát végigkövethettük minden egyes konvencionalista teorema fejlődésútján. A régi típusú konzervatív szerzők szeme előtt a szokáskultúra színes sokféleségként jelenik meg: a parasztság vidékenként, sőt falvanként más és más, a nemesség privilégiumai minden család, minden uradalom esetében a szokáskultúra külön világát teremtik meg; jogok, szokások, hagyományok sokfélesége marad még nagyrészt a jelszó az újkonzervativizmus első fejlődési szakaszában is. A kilencvenes évektől a szokáskultúra képe minden részvonatkozásban átfogó típusokká koncentrálódik: típus lesz a paraszt és a nemes, mitizált Kelet lesz a régiók sokféleségéből. Az így összegzett típusokkal szemben megszületnek a Nyugat ellentípusai: a polgár és a proletár.

forma dicsőséges csillogására elegendő ereje. Ami természetes és ráadás, nevezetesen a forma esztétikai szépsége, az a művészeti élvezetekre érzékeny korszakban a legföltűnőbb. A nagy reprezentációból magától adódik az alak, a figura és a látható szimbólum.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Schmitt: Römischer Katholizismus und politische Form, i. m., 45. oldal.) – *A fejtegetés rendkívül érdekes számunkra, mivel jól példázza, hogy a politikai-hatalmi apparátus rituálisan koncentrált reprezentáló hatásának – elvonatkoztatva az artisztikus külsőségektől, magában a politikai funkcionálásában is – olyan pszichikai bűvereje van, melyet a szerző önkéntelenül is esztétikai fogalmakban – alak, figura, szimbólum – kénytelen megragadni.*

Újkonzervativizmus és nacionalizmus a kilencvenes években

A 19. század elejének restaurációs konzervativizmusától a nacionalizmus teljes mértékben idegen volt. A konzervativizmus ekkoriban a legitimizmus eszmei keretében fogalmazta meg az alapelveit. Ennek megfelelően a trónhoz, a dinasztiahoz és nem a nemzethez vagy az államhoz kötötte lojalitását. Mivel a közép- és kelet-európai régióban a dinasztikák több esetben többnemzetiségű birodalmak fölött uralkodtak, amelyeket a nacionalizmus szétbomlasztással fenyegetett, a Szent Szövetség korának konzervatívjai számára a nacionalizmus fenntartás nélkül a forradalom utáni idők fölforgató eszméi közé sorolódott. Ezt az értékelést a konzervativizmus általános helyzetének 1848 utáni alakulása kezdte megváltoztatni. Annak a folyamatnak a során, amely a konzervatív csoportokat a dinasztia és a trón támaszából pusztán egy politikai irányzattá, egy politikai párttá degradálta a liberális parlamentarizmus spektrumában, a liberalizmushoz való alkalmazkodással párhuzamosan a nacionalizmushoz mint uralkodó koreszméhez való alkalmazkodás is végbement. A trón támaszának, a társadalom gerince mivoltának tudata a nacionalista alapra helyezkedéssel átmentődik, immár mint a nemzet igazi képviselőjének tudata. A konzervativizmus és nacionalizmus viszonyában új fejlemény a századforduló körül a konzervatív csoportoknak az a törekvése, hogy kombattáns nacionalista irányzatokká alakuljanak át.

A nemzeti eszméhez való fokozatos alkalmazkodás folyamatának – mely együtt haladt a parlamenti viszonyok közé való beilleszkedéssel – jellegzetes vonásait elsősorban a konzervatív porosz irányzatokon figyelhetjük meg. 1848–1870 között Poroszország volt az az európai ország, ahol olyan, a francia forradalom politikai sokkhatására reagáló, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek érdekeit és törekvéseit képviselő konzervatív politikai irányzat tevékenykedett, amely egy forradalomban kivívott alkotmány által biztosított parlamenti rendszerben fejtette ki működését. Ausztriában, Franciaországban és Oroszországban ebben az időben a politikai uralom formája valamiféle abszolutizmus; Angliában pedig az előrehaladott polgári fejlődés talaján ilyen jellegű, feudális eredetű osztálypozíciókat védő konzervativizmus már nem létezett.

Az a politikai csoportosulás, melyet a porosz politikai életben az 1848-as forradalmat követő „reakciós korszakban” konzervatív pártként emlegettek, mind politikai programjában, mind ideológiájában a Szent Szövetség időszakához kötődött, tehát egyformán távol állott a parlamentáris alkotmányosságtól és a német egységért harcoló nemzeti eszmétől. A csoport politikai irányítói: a Gerlach fivérek és Hermann Wagener igazságügyi tanácsos a királyi udvarban összpontosult végrehajtó hatalmat igyekeztek védelmezni és kiterjeszteni a parlament polgári erőivel szemben, míg ideológusaik: Friedrich Julius Stahl és Heinrich Leo azon fáradoztak, hogy kidolgozzák a szent szövetségi idők dinasztikus legitimizmusának korszerűsített értelmezését. Bármennyire is idegen volt tőlük a parlament világa, az adott politikai helyzetben nem mondhattak le a benne való szereplésről, s ha az ötvenes években formálisan nem alakultak is párttá, a választásokon részt vettek, s a ház mindkét kamarájának vitáin

egységes frakcióként léptek föl. Központi orgánumokról a korszakban „Kreuzzeitungspartei” néven emlegették őket.³⁴ A választások helyi lebonyolítását a forradalom idején keletkezett helyi konzervatív ligák végezték, melyek a terület földbirtokosainak és egyházi szerveinek égisze alatt jobbra a vidéki városok céhekre tömörült kézműveseit fogták össze. A nemzeti kérdés megítélésében IV. Frigyes Vilmos udvarát és kormányát s az őket támogató politikai erőket a 48-as események emlékei vezérelték. A német egységtörekvés számukra az egykori „demagógok” és a frankfurti nemzetgyűlés eszmevilágát jelentette, mellyel szemben a porosz állam külpolitikáját a dinasztiai és udvarok forradalomellenes együttműködésére kívánták fölépíteni. A 48-as indíttatású össznémet nemzeti törekvések elutasítása tekintetében a porosz konzervativizmus egységes volt, a dinasztikus elv értelmezése terén azonban távolról sem uralkodott ilyen egység a konzervatív táborban. A *Kreuzzeitung* intranzigens konzervatívjai, akik az említett helyi ligákba tömörült társadalmi erőkre és a professzori „rend” konzervatív részére támaszkodtak, a dinasztiai forradalomellenes szolidaritását a porosz állam külpolitikai érdekei fölé helyezték. A porosz külpolitikát a két szomszédos legitim császárral való szövetség vonalán akarták tartani, s ellenséges érzelmeket tápláltak a „bitorló” Bonapartéval szemben. Nem csupán azzal az ideával fordultak szembe, hogy a porosz király – fölrúgva a hagyományt – az egykori Német-római Császárságra törjön, hanem a kisebb német dinasztiai jogait is féltették minden porosz hatalomkiterjesztéstől. Velük szemben a porosz udvar és kormány erői – a diplomáciai testület, a tábornoki kar és a kormányzati, valamint közigazgatási bürokrácia – a dinasztikus eszmét nem a szent szövetségi hagyomány konzekvens folytatásaként értették, hanem porosz dinasztikus eszmeként, lényegében az „államrezon” Nagy Frigyesről és Puffendorftól leszármaztatott eszméjével összhangban szemlélték. A legitimitás eszméje e körök szemében is nagy becsben állott, de számukra nem következett belőle az, hogy a trónok nemzetközi szolidaritásának követelményét a porosz államrezon követelményei fölé helyezték. Ezek a körök is élesen szemben állottak a 48-as nemzeti eszmével, de politikai szótárukban ott szerepelt egyfajta porosz állampatriotizmus, melyet lényegében az államrezon szinonimájaként használtak, s a porosz dinasztiahoz való hűség eszméjével azonosítottak. A Gerlach fivérek tábora ettől az állampatriotizmustól is idegenkedett, parlamenti harcai során azonban nem térhetett ki az elől, hogy állandóan emlegetse és hivatkozzék rá; már csak azért sem, mert a helyi bázisukat összefogó egyesületek zöme „hazafias ligának” nevezte magát.

A „*Reaktionszeit*”³⁵ idejében a porosz konzervativizmus két irányzata egyforma politikai súlyt látszott képviselni. A Kreuzzeitungspartei IV. Frigyes Vilmos király

³⁴ „Szociológiai szempontból nézve a konzervatívok esetében lényegében az Elbától keletre élő nemesség szervezetről volt szó, akik a polgárság példáját követve pártot alakítottak, miután rendi elemként az államban már nem érvényesülhettek.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Hans-Joachim Schoeps: *Preussen*, Berlin, 1966, 224. oldal.)

³⁵ *A Reaktionszeit a porosz történelem 1850–1862 közötti időszakát öleli föl, tehát az 1848–49-es forradalmi hullámtól az 1862-es alkotmányválságig, Bismarck miniszterelnöki kinevezéséig terjedő időszakot.* – A szerk.

személyes bizalmát bírta, a másik áramlat élén Otto von Manteuffel miniszterelnök állott. A belpolitikában a két áramlat lényegében azonos vonalat vitt, külpolitikai nézetkülönbségeik pedig nem jutottak felszínre a krími háború idején. Annál inkább azonban 1859-től kezdve, amikor a porosz égisz alatt végrehajtandó német államegyesítés kérdése napirendre került. A Roon-féle 1861-es hadsereg-fejlesztési reform körül kirobbant alkotmányválság idején már láthatóak voltak az ellentétek, 1866-ban pedig bekövetkezett a szakítás. A konzervatív tábor Bismarck körül tömörült szárnya ekkoriban hajtotta végre az átállást a dinasztikus, legitimista „elvi politikáról” a „réalpolitikára”.³⁶ Ez utóbbi jelszóban az államrezon kizárólagosságának eszméje fogalmazódott meg a dinasztikus külpolitika elveivel szemben. Ezzel a jelszóval Bismarck szakított a konzervatív politikával, s olyan köztes helyzetet igyekezett elfoglalni a konzervatív nagybirtok és bürokrácia, valamint a liberális burzsoázia között, mely mindkettő támogatását biztosíthatta politikája számára. A „réalpolitika” köztes területe a kancellár részére nem csupán a német egységet kiépítő külpolitika terén jelentett manőverezési bázist; a belpolitika területén ennek a „réalpolitikának” volt megfelelője a Marx által fölismeret bismarcki bonapartizmus.³⁷ A kettévált konzervatív tábor jelentősebb része csatlakozott Bismarck egyesítő politikájához, s ha nem vette is át maradéktalanul a „réalpolitika” álláspontját, lényegesen közeledett hozzá. Az 1876-ban végül formális parlamenti pártként immár nem csupán porosz, hanem összbírodalmi területen megalakult Deutschkonservative Partei beillesztette ideológiájába a porosz állampatriotizmusból kinőtt wilhelminus birodalmi nacionalizmust, és igyekezett összhangba hozni álláspontját a dinasztikus eszmével.³⁸ A két elv, a dinasztikus és a nacionalista egymás mellett szerepelt a párt ideológiájában a korszak végéig, s csak az első világháború idején billent föl az egyensúly véglegesen a nacionalista álláspont javára.³⁹

A konzervatív tábor intranzigens része, a Kreuzzeitungspartei maradványa jóval nehezebben s tekervényesebb úton jutott el a nacionalizmushoz. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján ellenzéki helyzetbe kerülve ez a csoport reagált a legérzékenyebben a gazdasági konjunktúra, majd utána a válság társadalmi következményeire, s alakította ki a német újkonzervativizmust. A Kreuzzeitungspartei hagyományának őrzői 1866 után szembefordultak a birodalomegyesítés politikájával. A kancellárhoz való viszony

³⁶ *A fordulat a legitimitás elvétől az államrezon elve felé mintegy keletkezése pillanatában ragadható meg Bismarck Leopold von Gerlachhoz intézett 1860. május 2-i levelében: „Saját hűbérurammal emelkedem föl vagy bukom el, még ha véleményem szerint ostoba mód tette is tönkre magát, de Franciaország számomra Franciaország marad, uralkodjék ott akár Louis Napóleon, akár Szent Lajos, és Ausztria számomra külföld marad, szemléljem akár Hochkirch mellett, akár Párizs előtt.”* [Németből ford. Mesés Péter. Nincs forrásmegjelölés. – *A szerk.*]

³⁷ *Lásd Gustav Adolf Rem: Die Revolution in der Politik Bismarcks [A forradalom Bismarck politikájában], Göttingen, 1957.*

³⁸ *A párt 1901. december 11-i küldöttgyűlésén egyenlő hangsúllyal szerepel a „hazafias” és a „monarchista” elv.*

³⁹ *Ez kifejezésre jut abban is, hogy a hadsereget ekkor már nem az uralkodó, hanem a „nemzet” hadseregének tekintik, amelynek maga a császár is csak rangelső tisztje.*

tekintetében ugyan nem voltak egységesek, de a kancellárt támogatók is fenntartották a nacionalista álláspont elutasítását. Az alkotmányválság idején, mivel szemben álltak a nacionalista „koreszmével”, elvesztették az udvar támogatását is, ezért a szociális eszmék irányában kerestek kiutat elszigeteltségükből. A *Kreuzzeitung* szerkesztője, Hermann Wagener igazságügyi tanácsos 1861. szeptember 20-án Berlinben megalakította a Preussischer Volks-Verein [Porosz Népegylet], az intranzigens konzervatív tábor választási korteseget, mely a céhes kézművestömegek követeléseit is megkísérelte képviselni a liberális burzsoáziával szemben, s propagandatevékenységének hangsúlyozottan érdek-képviselési és szociális színezetet igyekezett adni. Wagener kapcsolatot keresett a kialakuló munkásmozgalommal is, ő közvetítette a rövid életű Bismarck–Lassalle „párbeszédet”, tőle származott a „szociális királyság” jelszava. Mindezzel az intranzigens konzervatív frakció már a hatvanas években előmunkálatokat végzett a későbbi újkonzervativizmus számára. A nemzeti kérdésben a „népegylet” tett ugyan engedményeket a porosz vezetés alatt létrehozandó német egység akkor már általánosan elfogadott programjának, de hangoztatta, hogy ez nem történhet a német kisfejedelmek „történeti” jogainak rovására, s általában éreztette fenntartását a nacionalista szemlélettel szemben. „*Kein Kronenraub und Nationalitätenschwindel*” [Semmiféle trónfosztást és nemzetiségi csalást] – hirdette ezzel kapcsolatosan az egyet propagandája.⁴⁰ 1871 után az intranzigens csoport, melynek nagyobb része magával a kancellárral szemben is élesen megfogalmazott ellenzéki álláspontot képviselt, aggódva és viszolyogva szemlélte a birodalom poroszosítását, melyről jól látták, hogy társadalmi-gazdasági viszonylatban a tőkés liberalizmus uralmának kiépülését jelenti, még ha a politikai felépítmény nem igazodik is maradéktalanul ehhez a gazdasági-társadalmi struktúrához. Az új német egység elutasításában az újkonzervatív táborban Constantin Frantz ment a legmesszebbre, aki az 1871 előtti német szétagoltságot – mint láttuk – föderalizmus néven az újkonzervativizmus vezéreszméjévé idealizálta. Ez az álláspont azonban ekkor, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján már nem válhatott az újkonzervatív tábor általánosan elfogadott ideológiai koncepciójává. Az újrafogalmazott újkonzervativizmus, mely oly tudatosan igyekezett alkalmazkodni minden téren a korviszonyokhoz, nem szigetelhette el magát ennyire egy általánosan elterjedt „koreszmétől”. Az újkonzervativizmus, mint annyi hasonló esetben, a politikai romantika hagyománykincséhez nyúlt vissza, s itt valóban megtalálta a nemzeti hagyománynak azt a vonalát, melyhez úgy zárközhatott föl, hogy megőrizte szembenállását mind a frankfurti birodalmi gyűlés demokratikus nemzeti hagyományával, mind pedig a „kisémet” birodalmi eszmévé stilizált nagyporosz államrezonnal. A kilencvenes évekre kialakul az újkonzervativizmus nemzetkoncepciója, mely a 19. század eleji hagyomány segítségével a kapitalizmus

⁴⁰ Helmut Ruske: *Preussischer Volks-Verein. In Die bürgerlichen Parteien in Deutschland [A polgári pártok Németországban]*, 2. kötet, Leipzig, 1970, 474. oldal.

legújabb fejlődéséhez igazodik, s azt is lehetővé teszi, hogy a nacionalizmust átértelmezze az imperialista korszak kívánalmainak megfelelően.

A kombattáns imperialista nacionalizmus sajátosan újkonzervatív változata a nacionalizmus európai fejlődésének egyik jellegzetes tradícióvonalába illeszkedett. A nacionalizmusnak a 18–19. század fordulójától két, egymástól a keveredések ellenére is világosan elhatárolható formája alakult ki. Az egyiket államnacionalizmusnak, a másikat kultúrnacionalizmusnak nevezhetnők.⁴¹ Az államnacionalizmus elsősorban a nemzetileg egységes nyugat-európai államokban (Franciaország, Anglia) alakult ki. Ebben a fölfogásban az állam a nemzet kerete, a nemzet tagja automatikusan állampolgár. A vegyes etnikumú kelet-európai területeken a nemzeti tudat kialakulása olyan etnikumok körében zajlott le, amelyek sok esetben vagy különböző államkeretekbe széttagoltan, vagy egyazon államkeretben több más etnikummal együtt éltek. Ilyen föltételek mellett az államot nem lehetett a nemzet keretének tekinteni. A kelet-európai nemzetfejlődésben a 19. század eleji nemzeti ébredési mozgalmaktól kiindulón a nemzet kerete a nemzeti nyelv, illetőleg az erre épülő nemzeti kultúra. A különböző államtestekbe szétszakadt etnikumokhoz tartozás nem lehetett olyan módon automatikus, ahogy a nyugati nemzeti államok polgárai esetében. Az egymás mellett, vegyes nemzetiségi területeken élő etnikumok határai összerosódtak, ritkán volt evidens, hogy ki hová tartozik. A kultúrnemzeti tudat ennél fogva szelektív volt, meghatározott kritériumok alapján minősített valakit a saját nemzethez tartozónak vagy idegennek. Azt az egyént tekintették a nemzethez tartozónak, aki anyanyelvként bírta a nemzeti nyelvet, s részese volt az erre épülő kultúrának. Ebben a helyzetben a nemzeti individualitás, a más etnikumoktól való különbözés tudata különösen hangsúlyos volt.⁴² Ideologikus keretet a nemzeti különállás a kultúrnacionalista eszmekörben a nemzeti jellem, a nemzetkarakter fogalomban kapott. A nemzetkarakter nem a nemzeti sajátosságokat rendszerezni hivatott leíró fogalom volt, hanem értéket kifejező minősítő kategória – analóg módon a romantika egyéniségfogalmával. Lényegében ennek transzponálását jelentette az egyes személyről egy közösségre, amelyet így kollektív individuumnak tekintettek.⁴³ A nemzeti személyiség ápolandó és megőrzendő érték volt.

⁴¹ Az államnemzet és kultúrnemzet klasszikussá vált megkülönböztetése a ma használt értelemben Friedrich Meineckétől származik. (Lásd Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat [Világpolgárság és nemzetállam]*, 5. kiadás, Berlin–München, 1919.) – Meinecke a kérdés lényegét érintő korábbi irodalomra is utal. – A problémát tárgyaló újabb átfogó munka: Eugen Lemberg: *Nationalismus, 1–2. kötet, Reinbek bei Hamburg, 1964; a magyar irodalomban Szücs Jenő: A nemzet historikuma és a történelem nemzeti látószöge, Budapest, 1970.*

⁴² A problémát klasszikus formában Fichte veti föl a német és a külföldi államművészet különbségeit elemezve. Fejtegetésében érdemes fölfigyelnünk az érzelmileg színezett „Ausländerci” [külföldieskedés] kifejezésre. (Johann Gottlieb Fichte: *Reden an die deutsche Nation [Beszédek a német nemzethez]*, Leipzig, 1808, 108–112. oldal.)

⁴³ „Megkülönböztetethetünk egy korábbi periódust, amelyben a nemzetek egészében inkább növényyszerű és személytelen létet és növekedéssel bírtak, valamint egy későbbit, amelyben életre kél a nemzet tudatos akarata, amelyben önmagát – akár csak vezére érzéke révén – nagy személyiségnek,

A példaként vizsgált német fejlődésben egymás mellett alakult ki és fejlődött a nacionalista eszmének egy államnacionalista (ehhez asszimilálódott a pártszerű keretekbe tömörült hagyományos konzervatív irányzat) és egy kultúrnacionalista fejlődési vonala. Ez utóbbi történetének kezdetére Johann Gottlieb Fichte nevezetes 1808-as előadás-sorozatát, a „*Reden an die deutsche Nation*”-t [Beszéd a német nemzethez] állíthatjuk.⁴⁴ A filozófus a „külföldi” és a német államművészet különbségét elemezve fölvázolja az államnemzet-koncepció kultúrnacionalista álláspontjára kifejtett bírálatát. A „külföldi” államművészet leírásában nehéz volna nem fölismerni a francia minták nyomán kiépült frigyosi porosz államrezont, mellyel szemben Fichte az anyanyelvi kultúrából kifejlesztett nemzeti személyiség mellett kötelezi el magát. A kultúrnemzet fogalma nála nem romantikus, noha fejtegetéseiben ennek az eszmeáramlatnak a hatása is érvényesül, hanem aufklärerista. Fichténél nem az élő emberekől elkülönült entitásként létező herderi néplélekről van szó, hanem egy racionálisan értett kultúrideálról, melyet az egyes személyekben neveléssel kell kifejleszteni. Ez a kultúrnemzet-koncepció a német nemzetet a kisállami széttagoltságon túl mint egységes nemzeti jellemet fogja föl, míg vele szemben a Christlich-Germanische Tischgesellschaft konzervatív gárdája 1848-ig általában tagadja az egységes német nemzet létezését.⁴⁵ Ugyanakkor azonban az általános fölfogás mellett szórványosan megjelent a konzervatív oldalon a két koncepció szintézisének kísérlete is, amely a német nemzetkarakter alapvonásának éppen a sok államba való széttagoltságot tekintette,⁴⁶ s az egykori Német-római Szent Birodalom európai hatalmi fölényét valamiféle, a sokszínűségből eredő kultúrfölénnnyel vélte kompenzálni.⁴⁷ Konzervatív oldalról a kultúrnemzet-fölfogás elutasításának oka azonban nem csupán a német államegységre vonatkozó eltérő vélemény, azaz a konzervatív irányzatoknak a német kisfejedelmek melletti elkötelezettsége volt. Ha az államnemzeti elv, a porosz államrezon-szemlélet politikai hordozója, azaz a felvilágosult abszolutizmusból kinőtt

nagy történelmi egységnek érzi, és igényt tart a kifejlett személyiség ismervére és jogára, az önrendelkezésre.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, i. m., 6. oldal.)

⁴⁴ Az előző jegyzetben idézett Meinecke-fejtegetésre támaszkodunk, midőn ismertetésünket Fichtével kezdjük, azaz az individuumanalógiára támaszkodó perszonalizált nemzetszemélyiség-fogalom előtörténetével, s eltekintünk a Herdertől Fichtéig terjedő előtörténet organicista, növényvilág-analógiára épült koncepcióinak ismertetésétől.

⁴⁵ Így a konzervatívok vezető orgánuma, a *Kreuzzeitung* 1848-ban. Utal rá Oskar Stillich: *Die politischen Parteien in Deutschland*. 1. Die Konservativen [A politikai pártok Németországban. 1. A konzervatívok], Leipzig, 1908, 216. oldal.

⁴⁶ „A konzervatív nemzetállami eszme a nemzetállamot nem a nemzeti egységállamban látta, hanem a nemzetből származó egyes államokban.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, i. m., 256. oldal.)

⁴⁷ „A hatalom politikai kibontakoztatása révén beavatkozni az emberiség történetébe, nos, ez nyilvánvalóan nem lehet a német nép hivatása. Ez a germán törzs másik fő ágának, Angliának a ragyogó képessége és feladata. Anglia – mutatis mutandis – a régi Róma, Németország a régi Görögország.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Az Allgemeine Konservative Monatshefte fejtegetését idézi Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*, i. m., 98. oldal.)

militarista-bürokratikus szent szövetségi abszolutizmus a rendi keretekbe szervezett feudális-tradicionalista rétegek törekvéseivel szemben a felülről jövő, korlátozott polgárosítás bizonyos tendenciáit is jelentette (s elsősorban ez alapozta meg a konzervatívok iránta tanúsított elutasító reakcióját), úgy a kultúrnemzeti irányzat a liberális-demokratikus nemzeti egységtörekvések ideológiai formája volt egészen 1871-ig. Már Fichténél is ez volt a koncepció társadalmi tartalma. Fichte a romantika érvelésével analóg módon állította szembe a gép mintájára értelmezett, mechanisztikus „külföldi” államművészetet az organicista módon fölfogott „német” államművészettel. Véggökövetkeztetése azonban – szöges ellentétben Adam Müller vele egy időben kifejtett nézeteivel – az, hogy a masinisztikus államapparátus szükségszerűen monarchikus-zsarnoki kormányformát involvál, mivel a gép egy rajta kívül álló, ideálisan egyszemélyes akarat impulzusait veszi át s közvetíti, míg egy szerves közösség egységes vezérlő szelleme (adott esetben ez a nemzeti jellem) a közösség minden tagjában egyaránt jelen van, tehát ez a közösség elsősorban republikánus-demokratikus közösségként tételezhető. Ez a demokratikus kultúrnemzet-fölfogás lesz az ideológiája 1813 liberális értelmiségi mozgalmainak, majd 1848–49 és 1859–1863 polgári nemzeti mozgalmainak. Az intranzigens konzervatív tábor a nemzetkarakter eszméjét az 1866–1871-es időszakban is, amikor már közeledni kényszerült az államnacionalizmushoz, 48-as forradalmi eszmeként utasította el.⁴⁸ A nemzeti őstörténet képeit, a nemzeti eredetmítosz világát oly kedvvel földidéző romantikus kultúrnemzet-fölfogás nem csupán a konzervatív vallásos pietást sértette. Az ellenséges reakciók mögött annak a veszélynek a fölismerése bujkált, amit a hallatlan politikai mozgósító erőt jelentő múlt és tradíció fölötti konzervatív rendelkezési és értelmezési monopólium szertefoszlása jelenthetett. A konzervatív szerzők tehát nem vonták kétségbe a nemzetkarakter realitását, csupán politikai vezéreszmévé emelését kifogásolták.

A fenti példák azonban nem merítik ki a kultúrnemzet-ideához való lehetséges konzervatív viszonyulásokat. Az államnemzet-koncepció elutasítása olykor annyira

⁴⁸ „A nemzetiségek csak történelmi képződmények, amelyek a történelem folyamán megjelennek és eltűnnek, nem is szabad valami szent vagy isteni dolognak tekinteni őket. Csak a pogány világban tulajdoníthattak nekik effajta jelentőséget, mert a népek pogány istenségei maguk is egyedülálló, különös lénynek számítottak, akik ezért különös viszonyban állhattak az egyes nemzetiségekkel ... Mi rejlik tehát alapjában véve a nemzetiség mai dicsőítése mögött, ha nem a pogányságba való visszacsúszás? E tévelygés gyökerei egészen a reneszánsz koráig nyúlnak vissza, amikor is a koponyák antik képzetekkel teltek meg, melyek eleinte ugyan csak tudományos és esztétikai élvezetként jelentek meg, de később benyomultak a politikai gondolkodásba is, míg a végén gyakorlatilag is érvényre jutottak. A nagy francia forradalom idején számos tekintetben nyilvánvalóan régi római példaképekhez folyamodtak, és ha ismételten voltak tribunusok és consulok, miért is ne lett volna állami kultusz, aminek bevezetésére köztudottan meg is tették a kezdeti lépéseket. Ebbe az irányba továbbmenve, a maga idejében egy Kossuth is a különös magyar istenről fantáziált, Árpád istenéről, akit segítségül hívott.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Constantin Frantz: Der Föderalismus, als das leitende Prinzip für die soziale, staatliche und internationale Organisation [A föderalizmus mint a szociális, állami és nemzetközi szerveződés vezérelve], Mainz, 1897, 342. oldal.)

heves volt, hogy ellenhatásként a visszariadó a kultúrnemzet-szemlélet iránt vált fogékonnyá. Ezt az utat járta be az ötvenes években a porosz konzervatív mozgalomban jelentős szerepet játszó orientalista, Paul de Lagarde.⁴⁹ Ő is az állam-gép analógiából indul ki, de nem Fichte, hanem Adam Müller szellemében.⁵⁰ Fejtegetéseiben fölhalmozódni látjuk azt a gondolati anyagot, melyből két évtizeddel később a konvencionalizmus eszmeköre kibontakozik. Nem utolsósorban ezt az előfutárszerepet fedezi föl benne a századfordulói újkonzervativizmus, s emeli a *völkisch* jobboldal egyik ideológiai „klasszikusává”.

Ezzel eljutottunk ahhoz a fordulóponthoz, ahol az újkonzervatív ideológia a hetvenes-nyolcvanas években átvált a kultúrnacionalista ideológiára. A váltás a konvencionalizmus kialakulásának folyamatába illeszkedik bele, annak része, mégpedig legjelentősebb része. A váltást ebben a vonatkozásban is Tönniesnél ragadhatjuk meg a legvilágosabban. Nála a közösségnek minősített társadalomszerveződési formák sorában ott találjuk a családot, a falut (illetőleg várost) és a hivatási közösséget mellett a nemzetet is. Méghozzá kiemelt jelentőséggel. Főművének elvi bevezetésében, közösségfogalma általános kifejtése során leírja, hogy a nemzet fogalmát lényegében a hegeli „népszellem”-fogalom szociológiai konkretizálásának tekinti.⁵¹ Az általa értelmezett közösségtípusok között tehát a nemzetet tekinti a minősített legfontosabb közösségi formának, melyben megragadható s értelmezhető a közösségfogalom lényege. E társadalmilag konkretizált népszellem analógiájára épülnek föl a társadalom egyéb közösségei is. Ez a nép-, illetőleg nemzetfogalom maradéktalanul kultúrnemzeti jellegű nemzetfölfogást mutat: a nemzet lényegét egyértelműen a nemzeti sajátosságok határozzák meg, vagyis a népkarakter (ennek szinonimája a népszellem), nem pedig a nemzet állami, politikai keretei. Visszanyúlva az államnemzeti tradícióban is jelen lévő Hegelre, Tönnies munkájával kerül be a romantikától kiinduló kultúrnemzeti tradíció az újkonzervatív nemzetfölfogásba. Az újkonzervatív ideológia a továbbiakban, egészen napjainkig, a tönniesi *Gemeinschaft* sajátos eseteként tekinti és értelmezi a nemzetet.⁵²

A nemzetfogalom tönniesi értelmezésében ragadhatjuk meg leginkább a szociabilitás konvencionalista átértelmezését. A konzervatív ihletésű társadalomelmélet

⁴⁹ „...az állam hatékonyságát nem törzsekben, hanem tartományokban bontakoztatja ki, absztrakt szervezet, a »legszemélytelenebb és ezért a legkevésbé ideális dolog, ami csak létezik«. Itt mutatkozik meg ugyanakkor Lagarde sajátos, középkori-patriarchális monarchizmusa.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Kurt Klamroth: Staat und Nation bei Paul de Lagarde [Állam és nemzet Paul de Lagarde-nál], Leipzig, 1928, 41–42. oldal.)

⁵⁰ „Az állam ezért Lagarde-nál ismételtelen a romantikusok által olyannyira gyűlölt gép képeben jelenik meg.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Klamroth: Staat und Nation bei Paul de Lagarde, i. m., 42–43. oldal.)

⁵¹ „...a szociális determinációban lévő lényegi akaratként és közösségként értem és bontom szét azt, amit Hegel a népszellem konkrét szubsztanciájának nevez.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft, Előszó a 2. kiadáshoz, i. m., XV. oldal.)

⁵² „A nép »életközösségét« Stapel az állammal mint puszta »munkaközösséggel« állította szembe.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Gerstenberger: Der revolutionäre Konservativismus, i. m., 84. oldal.)

a szociabilitás jelenségkörét, a társadalmi kötődés elemi formáit olyan kisebb társadalmi közösségeken figyelte meg és értelmezte, amelyek tagjai egymást személyesen ismerték, ahol a tagok számára a közösségek kis méretüknél fogva viszonylataikban áttekinthetők volt, értelmezésre, reflexióra nem szorultak – vagyis azokban a kisebb társas alakulatokban, amelyeket a szakszociológia primer csoportoknak vagy primer közösségeknek nevez. Az, amit Tönnies és az egész konvencionalista áramlat közösségként leír, lényegében azonosnak vehető a társadalmi élet primer közösségeivel. A közösségtípusok fölsorolásában ezért szerepel mindenütt első helyen a család, az egyetlen a tönniesi közösségformák közül, amely maradéktalanul megőrizte primer közösség voltát a modern tőkés társadalomban is. Ha következetesen alkalmaznánk Tönnies kritériumait, a közösség egyéb formái közül csak azokat a legkisebb méretűeket lehetne *Gemeinschaft*nak tekinteni, amelyek nem nőnek túl a primer közösség méretén: falvakat, ahol még mindenki mindenkit ismer, iparosműhelyeket vagy legföljebb kisebb városok céheit, ahol a tagok mind ismerik egymást. A konvencionalista ideológia azonban nem maradhat következetes, hiszen lényege éppen abban áll, hogy a primer közösségek tanulmányozása során nyert fölismeréseket kiterjessze a társadalom nagyobb kiterjedésű, bonyolultabb fölépítésű szervezeti formáira, és megkísérelje ezeket a nagyobb szervezeti egységeket – érdek-képviselői szervezeteket, tőkés vállalatokat, politikai pártokat, nemzetet, államot – a primer közösségek analógiájára értelmezni és vizsgálni. A konvencionalista fölfogás szerint ezek az átfogó szerveződési formák, hasonlóan a primer csoportokhoz, latens közösségek, melyeket a modern tőkés fejlődés deformált, kivetkőztetett természetes mivoltukból. Ezt az elvesztett, a primer közösséghez hasonló *gemeinschaftlich* jelleget ígéri visszaadni a konvencionalizmus azáltal, hogy a primer közösség elemi szokáskultúrájából ideológiát szervez, azzal a szándékolt feladattal, hogy ez az ideológia transzponálja a primer közösség belső biztonságának, viszonyai elemi evidenciájának, bensőségének élményét és tudatát a nagyobb szervezetek tagjaira.

Ahogy a konvencionalista ideológia számon tartott közösségformái között a család volt az egyetlen, amely csupán primer közösségként létezik, úgy a nemzet volt az, ami eleve ezeket átfogó nagy közösséget képez. Éppen ezért itt ragadható meg leginkább annak az eljárásnak a lényege, amely a primer csoport elemi szokáskultúrájából e nagyközösségi forma részére termel integráló ideológiát.⁵³ A kis lakóhelyi közösségek szokáskultúrája, a lokálpatrióta szociális kötődés konvenciókészlete az az alapanyag, amelyből az újkonzervatív kultúrnacionalizmus ideológiája fölépül.⁵⁴ A kis lakóhelyi közösség lokálpatriotizmusa és az egész nemzetre vonatkoztatott nacionalizmus között

⁵³ Egy modern szociológiai munka a fejlődő országok nemzetté válásának vonatkozásában pozitívan jellemzi az integráló nemzeti ideológia kialakításának ezt a módját. (Walter L. Bühl: *Evolution und Revolution*, München, 1970, 39. oldal.)

⁵⁴ „Haza az ország szokásai és erkölcsi, haza a mód, ahogyan az emberek dolgoznak, ahogyan beszélnek, énekelnek; ahogyan öltöznek, ahogyan boldogok és ahogyan gyászolnak. Aki konzervatív módon gondolkodik, érzi mindezt. Aki így érez, konzervatív.” [Németből ford. Mesés Péter.] (A. C. Kunz: *Die konservative Idee [A konzervatív eszme]*, Innsbruck, 1949, 12–13. oldal.)

a regionalizmus közvetít, melyet ez a szerep tesz a konvencionalista struktúrájú újkonzervatív nacionalizmus integráns részévé. A kis lakóhelyi közösségek hagyománykultúrájának, helyi szokásvilágának fölnagyított stilizációjaként, gigantikussá növelt hasonmásaként megjelenik a nemzetkarakter fikciója mint az egész nemzetet politikailag egybefogó ideologikus fantom.

Tönnies *Gemeinschaft*jához hasonlóan a nemzetkarakter is bilaterális fölépítésű teoréma volt, abban az értelemben, hogy bevallottan vagy hallgatólagosan ugyanúgy feltételezett egy ellentípust, a nemzetkarakter jellegzetes vonásaival ellentétes jellemvonások stilizált megszemélyesítőjét, ahogyan a *Gemeinschaft* föltételezte ellenpárját, a *Gesellschaft*ot. Ez természetesen nem logikai kényszerűségből fakadt, hanem a fragmentált etnikai csoportok helyzetét racionalizálta. Ezek koherenciájának folyamatos újratermelődése nem volt olyan biztosított, ahogy egy államnemzet folytonosságát az állami keretek biztosítják. A kultúrnacionalista közösség magát, nem alaptalanul, etnikai mivoltában – a nacionalizmus nyelvén: „nemzeti létében” – fenyegetett közösségnek érezte. Ez a fenyegetettségérzés jelenik meg a nemzeti ébredések irodalmának állandó toposzát képező nemzethalál-víziókban. A nemzethalál nem fizikailag értendő, noha a művek esetleg szó szerint erről írnak, hanem abban az értelemben, hogy a közösség mint közösség fölbomlik, megsemmisül, ha egyedei megmaradnak is mint egy másik etnikai közösség tagjai. Végbemeget ez természetesen úgy is, hogy egy erőszakosan asszimiláló hatalom adminisztratív állami eszközökkel beolvassza a közösséget egy másik etnikumba, és úgy is, hogy szórványterületeken az illető közösség összeházasodások, organikus egybeolvadás révén fokozatosan föloldódik. A kultúrnacionalista ideologikus tudatban azonban él egy másfajta asszimiláció veszélyének rémképe is, amelyet az a hipotetikus eset hív elő, amikor a saját etnikum azonos anyanyelvű tagjai – anélkül, hogy maguk tudnák és beismernék – jelentős számban idegen etnikai kultúra befolyása alá kerülnek, és belülről bomlasztják, fertőzik, eredeti mivoltából kivetkeztetik a nemzeti kultúrát. Az asszimilációs fenyegetettségnek ebben a víziójában nem egy nemzeti, hanem egy társadalmi probléma tükröződik torz formában. A bürokratikus-kommerciális polgári civilizáció konvencionális kötelékeket bomlasztó hatásáról van szó, mint egyfajta asszimilációról, mint a konvencionalista módon értett nemzeti önazonosság elvesztésének érzéséről. A konvencionalista ideológiai tudatban is lényegében a tönniesi *Gesellschaft* jelenik meg mint nemzeti veszedelem, nemzeti ellenség. Ekképpen keletkeznek a 19. században, főleg annak végén, már lényegében az újkonzervativizmus talaján a nacionalista kultúrkritika sajátos bipoláris nemzetmitoszai. Közülük az orosz kultúrnacionalizmus, majd a század második felében egyre inkább az orosz újkonzervatív eszmekör *szlavofil-zapadnyik* tipológiai ellentétpárja a legismertebb, ez munkálja ki legtisztábban a jelenség vonásait. Hasonló jellegű nemzetmitosz német nyelvterületen az ősgermánság kultusza, amelynek mitizált konvencionalista vonásait ugyanúgy állítják szembe a nyugati polgári fejlődéssel (például olyan jellegzetes teorémákban, mint a római jog és

a germán jog szembeállítás), mint ahogy a szlavofília áll szemben a Nyugattal.⁵⁵ Németországban ezt az újkonzervatív politikai színezetű germánkultuszt olyan nacionalista kultúrkritikai röpiratok képviselik, mint Julius Langbehn könyve, a *Rembrandt als Erzieher* [Rembrandt mint nevelő] (Leipzig, 1890), és olyan ideológiai színezetű csoportosulások, mint Richard Wagner köre Bayreuthban; Ausztriában Richard von Kralik kísérlete az ógermán eposzkincs modernizált átíratokban való fölélesztésére; a francia újkonzervativizmusban a klasszicizmus és a romantika politikai tendenciájú⁵⁶ szembeállítása, ahol sajátos módon a kaotikus destruktivizmusnak értelmezett romantika (lényeges vonásokban megfeleltetve a dionüszoszi princípiumnak Nietzsche-nél) jelentette a csekélyebb értékű elvet.

Mindezen érintkezési pontok alapján a kultúrnacionalizmus kifejezési formáiban lép színre a kilencvenes években az újkonzervatív nacionalizmus, jellemző módon olyan országban is, mint Franciaország, ahol a nacionalizmus teljes mértékben államnacionalista fogalomkörben alakult ki, és kizárólag ilyen hagyományai vannak. A kilencvenes években hatalmasan fellendülő francia újkonzervatív áramlat a revansizmus és a Dreyfus-pör hullámában magát általánosságban nacionalizmusnak nevezi. Ebben a szóhasználatban a nacionalizmus egyszerűen az újkonzervativizmus szinonimájaként értendő. Barrès nacionalizmusa vagy Maurras úgynevezett integrális nacionalizmusa nem egyszerűen a nemzeti állam föltételezett érdekének képviselete meghatározott nemzeti problémákban (amilyen lehet az akkori Franciaország esetében Elzász-Lotaringia visszaszerzésének programja), hanem átfogó politikai világnézet, amely azt állítja magáról, hogy a francia nemzetkarakter politikai kifejezése.⁵⁷ Az ideologikusan erőltetett kultúrnacionalista jelleget leginkább a francia újkonzervatív nacionalista programok új keletű regionalizmusa mutatja, a francia államszervezet és közigazgatás ismert centralizáltságának kultúrkritikai színezetű bírálata. Hogy itt mennyire a konvencionista eszmekör ideologikus vetületéről s nem valamely aktuális igazgatási probléma vagy lokális csoportérdek konceptualizálásáról van szó, azt elárulja az a

⁵⁵ *A nacionalizmusprobléma egyik vezető ismerője a szlavofil–zapadnyik analógiájára használja a „Germanophil–Westler” [germanofil-nyugatos] ellentétpárt. (Hans Kohn: Wege und Irrwege [Utak és tévutak], Düsseldorf, 1962, 277. oldal.)*

⁵⁶ „...az École romane Jean Moréas által történt megalapítása után a romantizmus kritikája a forradalom kritikájához vezetett.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Walter Frank: Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (1871 bis 1918) [Nacionalizmus és demokrácia a harmadik köztársaság Franciaországában (1871–1918)], Hamburg, 1933, 591. oldal.)

A Weimari Köztársaság időszakának liberális irodalma már észlelte az újkonzervatív nacionalizmus és a kultúrnacionalista eszmekör kapcsolatát, sőt mutatkozott törekvés arra is, hogy ezt a kapcsolatot visszavetítsék, és már a francia forradalmat követő restauráció és a politikai romantika konzervativizmusában is fölismerni véljenek nacionalista vonásokat. (Friedrich Hertz: Wesen und Werden der Nation [A nemzet lényege és kialakulása]. In uő: Nation und Nationalität, Karlsruhe, 1927, 20–21. oldal.)

⁵⁷ *Barrès ezt a címet adja teoretikus cikkgyűjteményének: Scènes et doctrines du Nationalisme. (Paris, 1902.)*

paradox körülmény, hogy a francia újkonzervativizmus társadalmi bázisában a századfordulón már nyoma sem volt semmiféle vidéki földbirtokosságnak vagy hasonló regionális kötöttségű elemnek, viszont lényeges szerepet játszott benne az a legfelső igazgatási bürokrácia, amely éppen a támadott centralizmus legfőbb képviselője és haszonélvezője volt.⁵⁸

Az újkonzervativizmus és a kultúrnacionalizmus között keletkezett kapcsolat a nyolcvanas években még elsősorban az újkonzervativizmus alkalmazkodását jelentette a nacionalizmushoz mint populáris korszakhoz. Még jelentősebb kapcsolatokat és érintkezéseket teremt a nacionalista ideológia átalakulása az imperializmus kifejlődése során. Az imperialista nacionalizmus leglényegesebb vonása az 1848-as hangvétellő liberális ihletésű nacionalizmushoz képest az volt, hogy az addig szinte kizárólag külpolitikai vonatkozásokkal (nemzeti függetlenség, nemzeti állam területi egysége) kapcsolatban jelentkező nemzeti problematika a századforduló körül kezdi áthatni a belpolitikai, valamint a társadalom- és gazdaságpolitikai viszonyokat is. Ez nem a külpolitikai kérdéskör háttérbe szorulását jelenti, hanem ellenkezőleg: a külpolitikai viszonyok behatolását a politika egyéb területeire és eluralkodását ezeken a területeken. A külpolitika mintegy maga alá gyűri a belpolitikát. Ezt a helyzetet fogalmazza meg ideológiai jelleggel a bismarcki Nemzeti-Liberális Párthoz köthető ideológia és politika szellemében Ranke a külpolitika primátusáról kifejtett nevezetes nézetében. A belpolitika alárendelésének tendenciája két politikai csomópontban gubancolódik össze. A piaci viszonyok monopolkapitalista átalakulásának első politikai jele a védővamos külkereskedelmi politikára való áttérés, s ezzel a kötetlen külkereskedelmi forgalom liberális elvének föladása. Ez a fejlemény az egész belső gazdaságpolitikát, az értéktöbblet újrafelosztásáért folyó politikai harcot a vámtételek körüli harccal szervezi. Lényegében a vámkérdések körüli belpolitikai harcok formálják át a szabad versenyt közvetlenül üzemközi konkurenciaharcból gazdasági ágazatok közötti konkurenciaharcra. A másik probléma, a nemzetközi piacfelosztási versengés kikényszerítette fegyverkezési verseny körül kialakuló költségvetési harcok a szociálpolitikai és az adókérdéseket, valamint az osztályharcra közvetlenül összefüggő harci kérdések jelentős részét rendelik külpolitikai vonatkozások alá. Ezek a harcok a belpolitikában úgy jelentkeznek, mint a nemzet sorsdöntő kérdései körüli küzdelmek, amelyekben minden párt lehetőleg a nemzeti ügy letéteményeseként igyekszik beállítani magát, ellenlábását pedig a nemzeti ügy ellenfeleként rágalmazza.

Ez a helyzet az átalakulóban lévő nacionalista ideológiával szemben olyan jellegű elvárást teremtett, amelynek az újkonzervatív színezetű kultúrnacionalizmus rendkívüli mértékben képes volt megfelelni. A nemzet ellensége minden korábbi nacionalizmus

⁵⁸ *Mind a konzervatív, mind a liberális tendenciájú irodalom megállapítja, hogy míg a Dreyfus-per körüli harcokban a Dreyfus melletti tábor legfontosabb osztagát jelentő radikális irányzatnak számottevő vidéki háttere volt, a regionalizmus zászlaját lobogtató Dreyfus-ellenes újkonzervatív tábor tisztán párizsi színezetű volt.* (Albert Thibaudet: *La République des Professeurs, Paris, 1927, 23–25. oldal*; Max Claus: *Das politische Frankreich vor dem Kriege [A politikai Franciaország a háború előtt], Karlsruhe, 1928, 75. oldal.*)

számára a nemzeti társadalmon kívül állt. Az államnacionalizmus esetében szokásosan valamilyen másik, hasonlóképpen nemzeti államban szerveződött nemzet volt a nemzeti ellenfél, a kultúrnacionalizmus esetében valamely, esetleg azonos államkeretben élő másik etnikum. A századfordulón jelentkező újkonzervatív nacionalizmus számára a nemzet ellenségei a saját társadalmon belül állottak. Olyan belpolitikai csoportok nyilvánultak belső nemzeti ellenségnek (például a „hazátlan” szocialisták, Németországban a kultúrharc után a birodalom ellenségeinek tekintett, „*Reichsfeind*” katolikusok), melyeket az újfajta nacionalista fölfogás azzal vádolt, hogy megfertőzik a nemzeti jellemet, idegenné teszik, nemzeti vonásaiból kivetkeztetik. A kultúrnacionalizmus szerkezeti fölépítésében korábban is jelen voltak azok a vonások, amelyek ezt a változást előrevetették. A rettegés a nemzeti egyéniség belülről való megméltelyezésétől mindig tartalmazta azt a tendenciát, hogy a nemzeti ellenséget a saját társadalmon belül keressék. Az államnacionalista keretben *par excellence* nemzetinek érzett külpolitikai problémák belemosódása a belpolitikai problémákba az imperializmusra való áttérés talaján megteremtette azt a lehetőséget, hogy a nacionalista közszellem a saját társadalmon belül keressen nemzeti ellenséget. Az újkonzervatív nacionalizmus a nemzeti problematikát, a hazafiasság és nemzetellenesség ellentétpárját a belpolitikai harcokra, a belpolitikai szinten folyó közvetlen osztályharcvizonylatokra transzponálta, s ezáltal kényelmes eszközt nyert arra, hogy a nacionalizmus jelentős emocionális energiáit mindenkorai politikai ellenfelei ellen mozgósítsa. A nemzeti problémának a belső osztályharcra vetítésére kézenfekvő eszközként kínálkozott a számos európai társadalmi és részben politikai hagyományban jelen levő antiszemitizmus, amely eleve etnocentrikus köntösben tárgyalt lényegében belpolitikai vonatkozású problémákat, egy előbb vallásfelekezeti, később etnikumként kezelt társadalmi csoporttal kapcsolva össze a polgári fejlődés defektusainak bizonyos problémáit. Ez az egyik oka, annak, hogy a századfordulón az újkonzervatív mozgalmakban, számos országban (Németországban, Ausztriában, Franciaországban, Oroszországban) fölbukkan az antiszemitizmus.

A századforduló újkonzervatív nacionalizmusának kialakulását a fentiekben elsősorban a meglévő alapokon kifejlődött újkonzervatív mozgalmak belső fejlődéstendenciáinak szempontjából tekintettük át. A továbbiakban egy pillantást vetünk azokra az újkonzervatív nacionalizmust alakító és előmozdító tényezőkre, amelyek közvetlenül a kifejlődő imperializmus viszonyaiból eredtek. A természettudományos szcientista világnézet, amelyet az újkonzervatív kultúrkritika, majd a nyomában kialakuló új irracionalista idealizmus ekkor, a századfordulón tett kritikája tárgyává, ezekben az években kezdett a széles tömegek mindennapi szemléletéhez szervesen hozzá tartozó közfelfogássá válni. Az imperialista időszak publicisztikai nagyzeme, amely eleve a triviális közfelfogáshoz igazodott, s az általa terjesztett ideológiák anyagát lehetőség szerint szintén innen, a triviális közfelfogásból merítette, vulgarizált filozófiai vagy tudományos eredetű eszmék alapján igyekezett ideológiává átdolgozni a természettudományos szcientizmust. Ehhez alkalmas ideológiai struktúrát teremtő eszmeként kínálkozott a darwinizmus, mint eventuais politikai ideológia. Az angolszász országokban kialakult s a kilencvenes években

Németországban is rohamosan terjedő szociáldarwinizmus kezdettől fogva a tömegpropagandára hangszerelt triviálideológia volt. A létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás darwini elvei lehetőséget adtak arra, hogy a burzsoázia ideológiává stilizálja köznapi szemléletének elemeit: a brutális prakticista cinizmust, a versenytársat a fizikai kiirtásig letipró monopolista versenyszellemet, a politikai, főleg államközi viszonylatokat nyers erőszakviszonylatokként értő naturalista fölfogást.

A szociáldarwinizmus keretet adott a kultúrnacionalista fölfogást triviális-természettudományi fogalomnyelvre átfordító imperialista újkonzervatív nacionalizmusnak.⁵⁹ A darwini örökléstan nómenklatúrájával kidolgozott fajfogalomra épülő fajelmélet végrehajtotta a romantikus kultúrnacionalizmus naturalizálását.⁶⁰ A rassznacionalizmus alapján újrafogalmazódtak a nagypolgári zurnalisztika ideológiai üzemében az újkonzervatív nacionalizmus bipoláris fölépítésű kultúrkritikai típuspárjai is. Ezek triviális rassznacionalista vulgarizációiként jelentek meg a századforduló után a pánnacionalizmusok: a pánszlávizmus és a pángermanizmus – részben a saját nacionalizmus dimenzióit fölnagyító imperialista hódításideológiaként, részben pedig az ellenséges nacionalizmust fantomizáló, iránta gyűlöletet keltő propagandaszólamként. Ez utóbbiak sorában a legelterjedtebb és legjellegzetesebb a „sárga veszedelem” hírhedt propagandamítosza volt a wilhelminus Németországban. Hasonló módon rasszista értelmezést kapott az újkonzervatív kultúrnacionalista talajon kialakult politikai antiszemitizmus is.

⁵⁹ Van szerző, aki a naturalista nacionalizmust az államnacionalizmus és a kultúrnacionalizmus mellé alapvető típusként besorolni javasolja. (Lásd Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*, i. m.)

⁶⁰ Lásd erről Peter Richard Rohden: *Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik* [A politikai gondolkodás fő problémái a reneszánsztól a romantikáig], Berlin, 1925, 77. oldal.

Az újkonzervativizmus a századforduló és a világháború között

A kilencvenes évek újkonzervatív hullámában az újkonzervatív erők egy része a korábbi pozíciókat foglalta el az új feltételek között. Politikailag az új polgári konjunktúra által újratermelt alkalmazkodási nehézségekre reagált, folytatva a konkurenciaharcban rosszul szereplő rétegek érdek-képviselési harcát a konkurenciaharc megváltozott feltételei között. Más újkonzervatív erők viszont már az imperialista kor monopolburzsoáziájának politikai avantgárdjaként léptek föl. Azt a kötött gazdasági antiliberális politikai alternatívát képviselték, amely a monopolburzsoázia érdekeinek – elvontan tiszta gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat föltételezve, tehát mintegy modellszerűen – már jobban megfelelt volna, mint a liberális szabad piac formái. Olyan előőrs szerepét játszották, amely mögött nem volt ott szorosan a haderő zöme. A döntő összecsapásokban a többség nem zárkózott föl avantgárdjához, nem vállalta annak végletes álláspontját. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a fölfutó konjunktúrában minden megoldható volt az adott keretek között is: a fegyverkezési verseny, az ezt ellenző munkásmozgalom politikai semlegesítése, a termelés expanziójának fenntartása; nem volt szükség radikális intézményes változásokra, mint majd egy más időszakban a forradalmak fenyegetése miatt, valamint a válság megrázkódtatásainak hatása alatt. A szocialista munkásmozgalom erejének megnövekedése a századfordulón inkább visszaretentette, mint leszámolásra ösztönözte a monopolburzsoázia fő erőit. Rohamának leszerelését és az ellenzéki tőkéscsoportokkal kialakítandó *modus vivendit* inkább kompromisszumok útján kívánták elérni, és nem a politikai erőszak eszközeivel.

A századforduló újkonzervatív hulláma rövid idő alatt elült, anélkül, hogy a mozgalom számára maradandó eredményeket hozott volna. A tízes években a konjunktúra és a fegyverkezés teremtette politikai konszolidáció légkörében összezsugorodik az újkonzervatív politikai aktivitás mozgástere. A vereség és visszaszorulás kétféleképpen hat az újkonzervatív mozgalmakra. Egyes személyek, csoportok, irányzatok rezignálttá válnak, a populáris aktivitás gondolatát kilátástalannak tartják, és elfordulnak tőle. Lemondanak arról, hogy széles közvéleményre hassanak, hogy utcai tüntetéseket szervezzenek, s tömegmozgalmat építsenek ki. Tömegektől elfordul ezoterikus elitmagatartás és elitkultusz jellemzi a századforduló után ezeket a csoportokat. Ennek tulajdonítható, hogy az Action Française Maurras vezette szárnya 1908-ban a radikális újkonzervatív politikai fordulat (az ő esetükben ez a monarchia restaurációjának programját jelentette) megvalósítását már ne a boulangizmustól és a Dreyfus-per körüli harcokhoz hasonló tömegmegmozdulásoktól várja, hanem egy szűk aktivista csoport által szervezett katonai puccstól.⁶¹ Az exkluzív politikai szervezeti formákba való visszavonulás

⁶¹ Az államcsíny programját Maurras „*Si le coup de force est possible*” című írásában hirdette meg, amelyet függelékként csatolt a monarchizmus ideológiáját megalapozó nagyszabású programíráshoz, az Enquête sur la Monarchie-hoz.

tendenciája mutatkozott a tízes évek második felében Németországban is, ahol a rasszista újkonzervatív úgynevezett *völkisch* mozgalom jelentős csoportjai a szabadkőművesség ezoterikus formáját igyekeztek átvenni, és a germánság kultuszvilágából vett szertartásokkal germán páholyokat létesítettek. Ezek nem tömegmozgalom, sőt nem is önálló politikai párt életre hívását tekintették célnak, hanem a különféle társadalmi, gazdasági, hivatali és értelmiségi területeken tevékenykedő prominensekből olyan elittömörítő szervezetet akartak létrehozni, amely a parlamenti pártok keretein átlépve, a legkülönbözőbb területeken és döntési szinteken szerez érvényt a szervezet céljainak. A *völkisch* páholyok elsősorban a bürokratikus adminisztratív hierarchia parancsnoki pozícióit igyekeztek embereikkel betölteni, s rajtuk keresztül befolyásolni politikai céljaik érdekében a magasabb adminisztratív posztokon hozott döntéseket. Ilyen jellegű alakulat volt a Germanensorden⁶², az Armenen⁶³, a müncheni Thule Gesellschaft.⁶⁴ Az ezoterikus elitmagatartást képviselte napi politikától elzárkózó arisztokratikus magatartásában a Stefan George körül tömörült ideológuskör.

Az újkonzervatív mozgalmak más csoportjait viszont az elszenvedett vereségek éppen arra a következtetésre juttatták, hogy nem volt kielégítő a populáris tevékenységük, nem tudták elég hatékonyan megnyerni az utcát, a tömegeket, nem voltak versenyképesek e téren a szocialista munkásmozgalommal. A megoldást a mozgalom populáris vonásainak erősítésében, s elsősorban is a szociális demagógia fokozásában keresték. Ilyen törekvés mindenekelőtt azoknál az újkonzervatív erőknél mutatkozott, amelyek az imperialista monopolburzsoázia popularitási igényét kísérelték meg ideologikus formába önteni. Az újraértelmezett imperialista nacionalizmus és a szociális demagógia szintézisét tűzték ki célul, olyan összefogó ideológia megteremtését, amely a két, nagy tömeghatású ideológiai tényezőt egybekapcsolja. Németországban Bismarck és Lassalle egykori kapcsolatának emlékét idézte föl az újkonzervatív oldal, hogy megtegye első közeledési gesztusait a szervezett munkásság felé. E rövid életű taktikai együttműködés a hatvanas években éppen a kialakulóban levő újkonzervatív mozgalom kiinduló helyzetében keletkezett, amikor a még gyenge munkásmozgalom a konzervatív erők számba jöhető szövetségesének tűnt a fő ellenséggel, a liberális burzsoáziával szemben. A front másik oldalán Lassalle hasonló logikával tekintette a liberális burzsoáziát a kizsákmányoló osztályfront fő erejének, amely ellen taktikai szövetségre léphet a munkásmozgalom a már levitézlettnak tekintett junker rétegekkel. A századfordulón a helyzet már egészen más volt. A monopolburzsoázia fő ellenfele a munkásmozgalom volt, amely ugyan még nem fenyegette megdöntéssel a

⁶² Jellegeről és szervezeti fölépítéséről képet ad egy rendőri jelentés, amelyet 1924. augusztus 24-ei dátummal terjesztettek a thüringiai belügyminiszter elé. (Deutsches Zentralarchiv, Potsdam [a továbbiakban: DZA], a Reichskommissariat für Sicherung der öffentlichen Ordnung [A közrend biztosításának birodalmi felügyelete] [továbbiakban: RKO] iratai, 329. kötet.)

⁶³ Jellegeről és tevékenységéről: DZA RKO, 285. kötet, 1923. március 1-jei jelentés.

⁶⁴ A szervezetről képet ad egy résztvevő visszaemlékezése: Rudolf von Schottendorff: Bevor Hitler kam [Mielőtt Hitler jött], 2. kiadás, München, 1934.

monopolburzsoázia uralmát, de veszélyes ellenfele volt a fegyverkezési programoknak. Ez a kompromisszum adott esetben a munkásmozgalom számára sem az uralkodó osztályok egy perifériálisnak tekinthető csoportjával való megegyezést jelentette volna, hanem a burzsoáziának éppen azzal a fő erejével jelentett volna megegyezést, amelynek hatvanas évekbeli elődje akkor még a liberális lobogó alatt sorakozott. Az egykori kapcsolat földidézése tehát inkább romantizáló stilizálás volt, mintsem tartalmas analógia. Arra azonban alkalmas volt, hogy modellálja azokat az alapelveket, amelyek szerint a nagyburzsoázia hajlandó megkötni az új kompromisszumot. Az új kompromisszum feltételezett kerete lényegében a munkásmozgalom beépülése lett volna az imperialista-militarista külpolitika rendszerébe, melyért ellenszolgáltatásokat remélhetett volna.⁶⁵ Ezzel a programmal, a munkásosztály adott rendszerbe integrálásának tervével lép föl a kilencvenes években Friedrich Naumann mozgalma, amely Naumann más összefüggésekben már hivatkozott 1905-ös programkönyvében (*Demokratie und Kaisertum*) kiadja a „demokratikus császárság” jelszavát, amely azután – olykor „szociális császárság” formában – a századelő egyik legdivatosabb újkonzervatív politikai jelszava lesz.⁶⁶

Az imperialista monopolburzsoáziához kötődő újkonzervatív csoportok a századforduló után az imperializmust önálló ideológiának nyilvánítják, s mint ilyenbe építik bele az újkonzervatív eszmekör gondolati anyagát. Franciaországban az újkonzervatív tábor egy magányos teoretikusa, Ernest Seillière tesz kísérletet arra, hogy a klasszicizmus–romantika ellentétpárt ebben az új keretben helyezze el, és a klasszicizmus némileg túlhaladott, statikusan merev fogalmát az imperializmus dinamikusan értelmezett fogalmával cserélje föl.⁶⁷ Az imperializmust mindent átfogó ideológiai fogalomként értelmezve, könyve első kötetében tárgyalja Gobineau rasszimperializmusát, a másodikban Nietzsche-t mint az individualista magatartás reprezentánsát, a harmadikban az általa „demokratikus imperializmusnak” nevezett irányzatokat, s a negyedikben elvégzi a romantika bírálatát. A könyv politikai célkitűzését a harmadik kötet hordozza: bevallotta a demokratikus eszmei tradíció olyan értelmezésére törekszik, amely alapja lehet az újkonzervatív tradíciónak. A demokratikus imperializmuson belül Seillière megkülönböztet „plebejusimperializmust” – ennek reprezentánsa Rousseau, itt a Franciaországban éppen előretörő radikális polgári demokratizmusról van szó –, „individuális proletárimperializmust” – ennek reprezentánsa Proudhon, s itt a szindikalista munkásmozgalomról van szó –, továbbá „proletárosztály-imperializmust”, ami a

⁶⁵ *A normatívvá stilizált Bismarck–Lassalle „kézfogást” a fasizmus felé tendáló német jobboldali politikai tradícióban központi jelentőségűnek tekinti, sőt túlbecsüli Kurt Stechert* *Wie war das möglich? [Miként volt lehetséges?] című művében* (Stockholm, 1945).

⁶⁶ Naumann nem állott egyedül ezzel a jelszóval. Már a kilencvenes évek legelején volt olyan röpirat, amely kiadta ezt a jelszót, sőt egy „Császári Szocialista Párt” alakítását is meghirdette. (Lásd Friedrich Bauer: *Kaiser und Arbeiter [Császár és munkások]*, Bonn, 1891.)

⁶⁷ Ernest Seillière: *Philosophie de l’impérialisme*, 1–4. kötet, Paris, 1903–1908.

marxizmust jelenti. Seillière megítélése szerint a demokratikus imperializmusé a jövő,⁶⁸ s bevallott célja a munkásmozgalom „visszatérítése” saját táborába.⁶⁹ Hasonló, önálló ideológiai koncepcióként értett imperializmuskoncepció lesz Németországban a Freikonservative Partei ideológiája a tízes években, amikor a párt orgánumának szerkesztését a neves újkonzervatív politológus és publicista, Adolf Grabowsky veszi át. Ez az irányzat is populáris értelmezést és programot kíván adni az imperializmus ideológiájának.⁷⁰ A fenti irányzatok a munkásmozgalom reformista áramlataiban keresik a potenciális szövetségest. A politikai hatalomról lemondó, csak a munkásosztály gazdasági helyzetének javításáért harcoló konzekvens reformizmus, kiegészülve az imperialista fegyverkezési, gyarmati és külpolitikát elfogadó, ennek gyakorlatához igazodó nacionalista orientációval – ez jelentette volna a munkásmozgalom olyan alakulatát, amellyel az imperialista újkonzervativizmus kapcsolatot akart találni.

Franciaországban más újkonzervatív csoportok a populáris pozíció gyengeségéből a harcok idején másféle konzekvenciákat vontak le. Ezek a csoportok elsősorban nem a szociális kérdésekre összpontosítottak, hanem a Dreyfus-per, majd a második kultúrharc eseményeinek tömegmegmozdulásait kísérték figyelemmel. Ezek faszcináló élménye vezetett elvi pozícióik ártértekeléséhez is. Viszonyuk az új fejleményekhez amolyan, a nagy események mámorát követő „katzenjammer” volt, kiábrándulás a kompromisszumpolitika visszaállása, a politikai konszolidáció miatt. Késérő belátása annak, hogy hatalmas, egymással összecsapó tömegmozgalmak lendülete sem volt elég ahhoz, hogy a politikának maradandó új formákat adjon; az eruptív erejű tömegmozgalmak hulláma lefutott, s a politikai élet ott folytatódott, ahol abbamaradt. Ez az élmény a francia újkonzervativizmus soraiban a parlamentáris kormányzati formából való általános kiábrándulást eredményezi. Az eredetileg revansista-nacionalista programmal alakult Action Française ezeknek az élményeknek a hatására áll át az antiparlamentáris parancsuralmi kormányforma értelmében fölfogott monarchizmus álláspontjára. Az újkonzervativizmusnak ez a populáris módszerek felé tapogatózó irányzata nem a munkásmozgalmi reformizmussal keresi az érintkezést. Ellenkezőleg. A reformizmus nagy történelmi pillanata, Millerand-nak, az első szocialista miniszternek a belépése a Waldeck-Rousseau-kormányba az újkonzervatív irányzat számára azt jelentette, hogy a tömegező mozgósítására valóban egyedül képes szocialista munkásmozgalom lemondott a liberális rendszer alapjaiban való

⁶⁸ „...a közeli jövő szemlátomást a demokratikus imperializmusé.” (Ernest Seillière: *Die Philosophie des Imperialismus* [Az imperializmus filozófiája], 3. kötet, Berlin, 1907, 437. oldal.)

⁶⁹ „A proletár imperializmust a józan ész útjára visszavezetni – ez könyvem, Az imperializmus filozófiája harmadik kötetének értelme és célja.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Seillière: *Die Philosophie des Imperialismus, i. m., 3. kötet, V. oldal.*)

⁷⁰ „Azonban minden attól függ, hogy az imperializmust mint világnézetet, nem csupán mint kevesek gondolatát, hanem mint népi gondolatot terjesszük és mélyítsük.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Adolf Grabowsky: „Der imperialismus als Weltanschauung” [Az imperializmus mint világnézet], Das neue Deutschland, 1912. október 5.)

felforgatásáról, s kész beépülni a liberalizmus politikai struktúrájába. Az újkonzervatív csoportoknak a konszolidációt elfogadni nem akaró része a munkásmozgalomnak ahhoz a – szindikalista – szárnyához vonzódott, amely maga is a szocialista pártok reformista megalkuvásával szembeni ellenérzésből született, s a korábbi tömegmozgalmakat kívánta továbbfejleszteni, radikálisan tagadva a parlamenti rendszert. Az ellenség és az attitűd bizonyos közössége érintkezési pontokat teremt az újkonzervatív és a szindikalista irányzatok között, s ezeken a pontokon rövid életű, epizodikus kapcsolatok is kialakulnak. Ilyen kapcsolatokat épít ki a szindikalizmustól az Action Française táborába átváltott Georges Valois és az általa megszervezett Cercle Proudhon. Az újkonzervativizmusnak ez az irányzata elsősorban a dinamikus, erőszakos formákban föllépő, végtelen szelsőséges tömegmozgalmak előidézésének technikáját igyekszik kialakítani,⁷¹ s nem a szociális kérdések megoldásának aprómunkájára szervezhető érdek-képviselési mozgalmak hatékonyabb létesítésének módszereit. A probléma elméleti vetülete az érintkező szelsőségek mindkét pólusát aktivizálja. A szindikalista oldalon Georges Sorel dolgozza ki a politikai mítoszok által kiváltható tömegmozgalmi erőszak átfogó elméletét, mellyel inkább az újkonzervatív jobboldali, mint a baloldali-szocialista eszmekör továbbépítéséhez járult hozzá.⁷² Az újkonzervatív oldalon Gustave Le Bon dolgozta ki ismert tömeglélektan-konceptiójában kultúrkritikus szemléleti alapon a tömegek demagóg mobilizálásának elméletét.⁷³

Az újkonzervatív ideológiának ez a fejlődési vonala az abszurd végiggondolás egyik lehetséges gondolati vonalán haladt. Azoknak a csoportoknak a magatartásában, amelyek ezt az utat választották, az ellenzékiességbe szorult konzervativizmus mindenkor paradox helyzete tükröződött. A századforduló fellendülő újkonzervatív mozgalmait azt remélték, hogy az újkonzervatív antiliberalis kötött gazdasági alternatíva gyakorlati megvalósításának föltételei az imperializmus időszakában javulnak. A vereségek után, a tízes évek konszolidációja idején azonban ezek a remények hiú ábrándnak tűntek. A konzervativizmus ismét az előtt a kérdés előtt állott, hogy mit jelent a konzervatív álláspont egy olyan valóságban, amelyben – megítélésük szerint – semmi konzerválható, illetőleg konzerválásra, megőrzésre méltó nincs. Az újkonzervativizmus hajnalán a francia szélsőjobboldali katolicizmus egyik vezető publicistája, Edouard Drumont megrendülten tudatosította magában, hogy a párizsi kommun előtt saját korának francia társadalmát még olyannak tekintette, melynek

⁷¹ Sorel német monográfiusa szerint a heroikus lendületüket elvesztett szocialista mozgalmak agresszív aktivitása az antiszemita tömegmozgalmak formájában folytatódik eltorzultan. A tárgyával erősen azonosuló szerző felfogásában is tetten érhető az érintkezések keresése a szocialista és újkonzervatív tömegaktivitás között. „Ha a szocializmusban elhamvad a heroikus lendület, ha a szocializmus már csupán a gazdagok gyűlölete, akkor föltámasztja azt a szelet, amely az antiszemitizmus viharává válik.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Michael Freund: Georges Sorel, Frankfurt, 1932, 111. oldal.)

⁷² Georges Sorel: Réflexions sur la violence, Paris, 1908.

⁷³ Gustave Le Bon: A tömegek lélektana, Budapest, 1913.

intézményei, vezető társadalmi osztályai megérdemelték, hogy harcoljanak értük, a kommun megrázó élményének hatására azonban megrendült ez a meggyőződése.⁷⁴ Az újkonzervativizmus tárgyalt korszakának végkifejletekor a német újkonzervativizmus vezető ideológusa, Arthur Moeller van den Bruck számára a probléma úgy fogalmazódik meg, hogy a konzervatív politika feladata a konzerválásra érdemes dolgok létrehozása.⁷⁵ Ez a megfogalmazás végleges szakítást jelent a tradicionalista konzervativizmussal. Itt, az adott, történetileg kialakult, társadalmilag létező valóságban semmi nincsen, amit a konzervativizmusnak megőrizni feladata volna; ilyesmit a konzervatív cselekvésnek kell majd létrehoznia a jövőben. A súlypont a valóságról áttolódik az aktivitásra – a konzervatív mozgalom centruma nem a valóság lesz, hanem az attitűd, mivel a valóságban nem gyökerező aktivitás csupán a cselekvési attitűdöt jelenti, nem a valóság megváltoztatására irányuló hatékony (s ezért valóságos) cselekvést. Ezt a folyamatot nevezhetjük több más szerzővel egyetértve a konzervativizmus nihilizálódásának.⁷⁶ A konzervativizmus nihilista végfázisa (ebben az irányban ugyanis nem folytatható tovább) az aktivitás egyre radikálisabb formáit igenli, de csupán mint cselekvő attitűdöt s nem mint reális cselekvést. Az így romantizált cselekvő attitűd valójában nem praktikus, hanem esztétikai relevanciával bír. Ez hozza a tízes évek konzervatív nihilista aktivitáskultuszát a kor művészeti avantgardizmusának közelébe.

A művészeti avantgárd-aktivizmussal elsősorban az azonos kultúrkritikai gyökér köti össze a konzervatív aktivizmust. A kritika közös tárgya a dekadencia-komplexum. A művészetben a korábbi parnasszista művészet testesíti meg a dekadenciát jelentő

⁷⁴ *Edouard Drumont: La France Juive devant l'Opinion, Paris, 1886. (Idézi Frank: Nationalismus und Demokratie in Frankreich, i. m., 314–315. oldal.)*

⁷⁵ „Az a konzervativizmus, amelyben megvan a becsvágy, hogy ne ritkasággyűjtemény legyen, hanem műhely, elsősorban olyan dolgokat próbál létrehozni, amelyek valami újnak az alapjai lehetnek.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Arthur Moeller van den Bruck: Das dritte Reich [A harmadik birodalom], 3. kiadás, Berlin–Hamburg–Leipzig, 1931, 273. oldal.)

⁷⁶ „... Oly remek koponyák, mint Maurras vagy Barrès hiába próbáltak a konzervativizmusból elméletet csinálni. Az olyan életérzés, amelyik elveti a márt, mert az borzongással tölti el a jövőre nézve, nem ismeri a szabályokat. Louis Dimier, egy korábbi tanítványa, elismerte, hogy Maurras belülről üres volt, ebben az ürességben konstruált egy »államot«, hogy az úrt kitöltse, de valójában éppoly üres maradt, mint amilyen korábban volt. Az a kérdés, véli, vajon Maurras valóban vágyott-e arra, hogy délibábját megvalósulni lássa. A konzervatívok kétségbeesésből meggyőződésesek. Vannak olyan helyzetek, amelyekben tanácsosnak tűnik, és vannak olyan embertípusok, amelyek számára a legszebb, ha egy vesztett ügyért harcolhatnak. De elméletet nem lehet ebből építeni, hiszen egy olyan ügy számára, amelyet az ember maga is elveszítettnek tart, nem lehet híveket szerezni. Az irracionálizmus iránti, már oly sokszor leírt hajlam, amely a nyugati értelmiség el nem hanyagolható részét az elmúlt fél évszázadban jellemezte, és a szellemi magatartások egész komplexuma, amelyek ezzel összefüggenek, végeredményben abban a tényben leli eredetét és magyarázatát, hogy nem más, mint az utóbbi ötven év társadalmi eltolódásaira való reakció.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Jan Romein: Über den Konservativismus als historische Kategorie [A konzervativizmusról mint történeti kategóriáról]. In Wesen und Wirklichkeit des Menschen [Az ember lényege és valósága], Göttingen, 1957, 239. oldal.)

enerváltságot, betegességet, erőtlenséget. A politikai kritika számára ezek a parlamenti élet úgynevezett kretenizmusában jelennek meg. A hetvenes-nyolcvanas évek kultúrkritikája a technikát tette romantikus kritika tárgyává, a tízes évek kultúrkritikája a technikát romantizálta. Bizonyos jelenségek azonban változatlanul a kultúrkritika tárgyai maradtak. A nyárspolgári élet trivialitása, az üzleti élet haszonlesése, a polgárság hedonista élvezetvágya és kényelemszeretete a hetvenes-nyolcvanas években az intim szubjektivitás mérlegén találtatott könnyűnek, a tízes években a heroikus aktivitás pozíciójából ítéltetett el.

A politikai és művészeti avantgardizmus és aktivizmus egybemosódásának értelmiségszociológiai alapjai is vannak. A modern művészeti törekvéseket hordozó művészvilág szerveződése a korábbi bohém individualista formációk után, a századforduló táján mozgalmoszerűvé válik. Az avantgárd művészeti mozgalmak szervezeti alakzatai s ezek légköre sok szempontból közelít az időszak politikai avantgárd mozgalmainak szervezeti életéhez. A mozgalmi aktivitás szelleme sok rokon vonást mutat a politikai és művészeti mozgalmakban; s miként az újkonzervatív politikai mozgalmak bizonyos részében a hangsúly a politikai cselekvésről a cselekvő attitűdre tolódik, a művészeti avantgardizmusban is végbemegy hasonló hangsúlyeltolódás a szoros alkotótevékenységről az avantgárd művészi attitűdre. Mindez előmozdítja az érintkezéseket.

A művészet szorosan vett belső fejlődése is hasonló tendenciát mutat. A századforduló legmodernebb irányzataira jellemző a művészi magatartás átalakulása. Az impresszionizmus bensőségbe vonuló kontemplatív magatartását a szubjektum kreatív aktivitásának dinamikáját kifejezni igyekvő expresszionizmus kifelé, a világ felé forduló magatartása váltja föl, amelyhez a gépi erő külső dinamikája művészi megragadásának törekvése társul a futurizmusban. Megmarad viszont a végletes szubjektivitás, az ábrázoló attitűd hangsúlyosa az ábrázolás tényszerűségével szemben. Az érintkezés azonban csupán látszólagos. A radikális baloldali törekvések a politikai téren kibontakozó aktivitást ki akarják terjeszteni – olykor utópikus lendülettel – az élet minden területére: semmit mozdulatlanul nem hagyó, átfogó forradalmasítására törekuszenek. A konzervatív nihilizmus mozgása, mint láttuk, fordított: visszavonulás a cselekvésből a cselekvő attitűdbe.

Újkonzervatív mozgalmak 1871–1914 között egyes európai országokban

Németország

Az 1871-es egyesüléssel Németországban lényegében eldőlt a liberalizmus és a konzervativizmus – 1848 és 1871 között sokszor még kieleződött – küzdelme. A győztes egyértelműen a konzervativizmus volt, még ha ez nem tükröződött is föltétlenül a parlamenti választások eredményeiben és a konzervatív párt státusában. A társadalomban a konzervatív irányzatok bázisát képező erők rendelkeztek az erősebb pozíciókkal. A junker földbirtokos rend mintegy 24 000 főnyi tömege lényegesen nagyobb társadalmi és politikai súlyt jelentett, mint amekkora arányt a nemzeti

jövedelem megtermelésében való részesedése képviselt. De a konzervativizmus pozíciói szempontjából nagyobb jelentősége volt a junker földbirtokos rétegnél a vele összefonódott, s nagymértékben az ő érdekeit képviselő volt porosz államszervezet-komplexumnak – élen a császárral és udvarával, folytatódva lefelé a hadvezetéssel és a tiszttalakkal, s a kiterjedt államhivatali apparátussal mint alappal. A politikai képviselők tekintetében még liberális burzsoázia politikai gyengesége éppen abban mutatkozott meg, hogy nem emancipálódott társadalmilag e bürokrácia reá települő hegemoniája alól. A polgárságot a társadalmi kapcsolatok szövetségén kívül a társadalmi intézmények sora kapcsolta a bürokráciához, ez biztosította, amolyan transzmisszió-rendszer módjára a bürokrácia politikai akaratának érvényesülését a gazdaságilag önálló polgárságban. Ilyen szerepet töltött be az erősen államegyházi kötöttségű porosz-német evangélikus egyház, s ez volt a szerepük az egyetemeknek, a tartalékos tiszti rangoknak vagy a polgároknak adományozott tanácsosi címeknek is. Magának a pártpolitikai kötöttségű polgárságnak a liberalizmusa sem állott erős lábakon. 1871 után a Nemzeti-Liberális Párt fokozatosan konzervatív vonásokat vesz föl.

Az újkonzervativizmus kialakulása szempontjából a legfontosabb történet Németországban a hetvenes évek nagy tökések fellendülése, a *Gründerzeit*, majd annak 1873 után bekövetkezett hirtelen megtörése jelentette. E fellendülés nyomán kezdődött meg a kiábrándulás a spekulációból az üzérzsellemtől való visszariadás következtében széles német rétegeknél. A nyolcvanas évekre a polgári ifjúság és a fiatal értelmiség – eladdig a liberalizmus legfőbb hordozója – is a konzervativizmus felé fordul. A *Gründerzeit* földézte sokarcú elégedetlenségre és azon belül elsősorban a munkásság problémájára kereste a választ a társadalomtudósok egy csoportja, a katedraszocialisták; ők tették meg az első lépéseket Németországban afelé, hogy újkonzervatív alternatívát adjanak a fölmerült szociális problémák megoldására. A katedraszocializmus viszonylag széles áramlata nem volt egységes, és különösen nem volt egységesen újkonzervatív arculatú. A részben a gyáripáros nagypolgársághoz kötődő, részben államhivatalnak tekinthető egyetemi professzúrákban működő közgazdász szakemberekből álló kör nagyjából egyenlő arányban osztódott két részre: a liberalizmus szociálpolitikai szemlélettel való kiegészítésére és az üzemvezetés hatékonyabbá és súrlódásmentesebbé tételére törekvő polgári csoportra és a munkásmozgalmat állami szociálpolitikával semlegesíteni igyekvő hivatalnok-junker elemre. A katedraszocialista irányzat összefogó szervezete az 1872-ben alakult Verein für Sozialpolitik volt. Ez a szervezet tekinthető a német újkonzervativizmus első intézményesült keretének. A Lujo Brentano-féle neoliberais szárny és az elsősorban Gustav Schmoller képviselte újkonzervatív szárny számos eltérő nézete mellett megegyezett az állami szociálpolitika követelésében. A liberálisok mindenekelőtt az ipari munkásság helyzetét javító praktikus reformokat szorgalmaztak, az újkonzervatív program ezeken kívül a tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek helyzetének javítására is több pontban kitért. Az újkonzervatív katedraszocialista szárny képviselőit és irányulását tekintve is sokszorosan összefonódott a konzervatív politikai tábor egyéb tényezőivel. A pártszerűen szervezett konzervativizmus köréből került a

katedraszocialista tábor konzervatív szárnyának hangadói közé a hetvenes évekbeli német konzervativizmus két markáns alakja: Rudolf Meyer és Hermann Wagener igazságügyi tanácsos. Rudolf Meyer (1839–1899) konzervatív publicista, a hatvanas évek végén a német állam egyesítését ellenző szeparatista, a partikularista ókonzervatív ellenállás élharcosa Constantin Frantz-cal együtt az egyesítés és Bismarck ellen harcoló ultrakonzervatív Antikanzler Liga vezetője. Ezt a vonalat vitte a hetvenes években az általa szerkesztett *Berliner Revue*-ben is. A katedraszocialisták körébe mint a *Gründerzeit* visszaéléseinek legismertebb és viszonylag legszínvonalasabb leleplezője került. Wagener tanácsos (meghalt: 1889) a hatvanas években a *Kreuzzeitung*nak, a konzervatív politikai tábor orgánumának munkatársa volt. Meyerrel szemben, akivel egyébként jó viszonyban volt, a kancellár táborába tartozott, sőt egyes vélemények szerint egy időben Bismarck közgazdasági tanácsadója volt. Elsősorban Meyer és Wagener képviselte a katedraszocialisták körében az elvi antiliberalizmust. Hozzájuk kapcsolódott programjával és nézeteivel a katedraszocialista egyleti élet belső magjához tartozó hangadók közül Adolf Wagner. A konzervatív katedraszocialista programok korai előfutárának tekinthető Lorenz von Stein és Rodbertus konvencionalista társadalom- és gazdaságelmélete. Az általuk nagy vonalakban fölvázolt elméleti keretekbe illeszkedtek bele a konkrét reformkövetelések. A hetvenes évekbeli gazdasági konjunktúra társadalmi következményeinek átfogó konzervatív bírálatát Meyer 1877-ben megjelent könyve tartalmazta.⁷⁷ A nagyszabású leleplező könyv a gazdasági spekulációt és a politikai élet területén mutatkozó korrupciót, a gazdaság és a politika korrupció összevonódását vette célba. (A leleplező adatokban rendkívül gazdag írás anyagát Marx is és Engels is gyakran használta forrásként.) A katedraszocialista körben elsősorban Meyer követelt tőkekorlátozó intézkedéseket: tőke-, profit- és részvényadót, valamint a kamatot limitáló uzsoratorvényt. Az ipari és pénztőke korlátozásának követelésével párhuzamosan támogatták az ipari munkásság bizonyos követeléseit. A konzervatív reformerek hajlandók voltak elismerni bizonyos béremelési követeléseket a jövedelem valamelyes arányosításának, a „szociális egyensúly” helyreállításának érdekében. Meyer a politikai jogok kiterjesztését, az általános választójog intézményesítését is helyeselte, ettől ugyanis a munkásmozgalom osztályharcos aktivitásának csökkenését remélte. A konzervatív programban azonban nagyobb szerepet játszott a kötelező állami döntőbíráskodás bevezetésének indítványozása munkabértiták eldöntésére. Megvalósulása esetén ez az eljárás jelentős pozíciót biztosíthatott volna a konzervatív államhivatalnoki apparátus számára mind az osztályharcos munkássággal, mind a liberális burzsoáziával szemben. A döntőbíráóságok intézményét kiegészítette volna a kézműves kamara, amelybe a munkások képviselőket küldenek, s amely szintén közvetít a bérharcokban. Ez az államilag ellenőrzött döntőbíráskodás, párosítva a munkaadó és munkavállaló paritásos képviselével, előrevetítette a korporatív koncepciót. A döntőbíráskodás eszméjét elsősorban Wagener

⁷⁷ Rudolf Meyer: Politische Gründer und die Korruption in Deutschland [Politikai alapítók és a korrupció Németországban], 1877.

tanácsos képviselte *Die Lösung der sozialen Fragen vom Standpunkt der Wirklichkeit und Praxis von einem praktischen Staatsmann* [A szociális kérdések megoldása a valóság és egy gyakorlati államférfi praxisa szemszögéből] című, 1878-ban megjelent anonim röpiratában.

A katedraszocialista tábor legnagyobb társadalmi demonstrációját az 1876-os eisenachi szociálpolitikai kongresszus jelentette. A konzervatív szárny vezető képviselője itt is Meyer volt, akinek ez volt egyben az utolsó jelentősebb németországi szereplése is, mivel 1877-ben egy Bismarck személye elleni támadásért a bíróság tizennyolc havi börtönrre ítélte. A publicista az ítélet elől emigrált, s többé nem tért vissza Németországba.

A konzervatív szociálpolitika programjával a Verein für Sozialpolitik [Szociálpolitikai Egyesület] katedraszocialistái nem álltak egyedül ebben az időszakban. Más konzervatív csoportokban is gyökeret vert az újkonzervatív törekvés. Szinte gomba módra szaporodtak el a frankfurti Sozialkonservative Vereinigunghoz [Szociálkonzervatív Egyesület] hasonló szervezetek a hetvenes-nyolcvanas években.

Külön színfoltot jelentettek a hasonló programokat képviselő, elsősorban az ipari munkásság helyzetével foglalkozó konzervatív szociálpolitikai törekvések sorában a felekezeti mozgalmak. Megelőzték a katedraszocializmus kialakulását, sőt az ezernyolcszázötvenes-hatvanas években annak előkészítői is voltak. Katolikus oldalon Wilhelm Emmanuel von Ketteler mainzi érsek volt az egyik első kezdeményezője a hatvanas években munkásegyletek és munkás önszegélyező szövetkezetek szervezésének. Szociálpolitikai nézeteit több programírásban is kifejtette. Ugyancsak munkásszövetkezetek alapítását propagálta a hatvanas években a protestáns szociálpolitika legmarkánsabb előfutára, a konzervatív pártpolitikai téren is aktív Victor Aimé Huber irodalomtörténész professzor.

Részben a protestáns felekezeti vonalhoz tartozott az Adolf Stöcker evangélikus udvari lelkész által 1878. január 3-án alapított Christlich-Soziale Arbeiterpartei [Keresztényszociális Munkáspárt] is, amely mintegy összefogta a fentebb jellemzett törekvéseket. A pártot alapító lelkész a konzervatív párt tekintélyes tagja volt, s pártalapításával a junker színezetű tradicionalista párt törekvéseit igyekezett szélesebb tömegbázisra helyezni, popularizálni. A szervezés kezdettől fogva kettős keretben folyt. A párttal egyidejűleg alapított Zentralverein für Sozialreform [Központi Egyesület a Szociális Reformért] lényegében a katedraszocialista tábor konzervatív szárnyának különszervezete volt, melynek irányítását a katedraszocialisták prominens vezéralakja, Adolf Wagner közgazdászprofesszor vállalta el. Ő szerkesztette az egyesület orgánumát, a *Der Staatssozialist*ot is. Az egyesület tagsága, hasonlóan a Verein für Sozialpolitikhoz, egyetemi tanárokból, magasabb műveltségű értelmiségiekből, gyárosokból, földbirtokosokból állt. A másik szervezet, a párt, mint neve is elárulta, a munkások között igyekezett tömegeket toborozni a konzervatív tábor számára, fölhasználva és a napi politikába átültetve a katedraszocialisták és az evangélikus szociális mozgalmak szociálpolitikai koncepcióit. Adolf Wagner a párttevékenységben is aktívan közreműködött, ő fogalmazta meg a párt programját, mely ezeket a szociális tanításokat egy populáris tömegmozgalom igényei szerint igyekezett „áthangszerelni”.

A program tartalmazta a katedraszocialisták korporatív elképzeléseit: kötelező szakmai egyesületek alakítását követelte a munkások számára, amelyek egyszerre lettek volna önszervező szövetkezetek (a társadalombiztosítás csíraformájában) és érdekképviselők a munkaadók szervezeteivel szemben. Tartalmazta a program az állami döntőbíráskodás követelését is bérviták eldöntésére. A tőke korlátozására uzsoratorvényt, progresszív jövedelemadót, magas örökösödési adót, börze- és luxusadót követelt. Stöcker a két, irányítása alatt álló szervezet tevékenységét tudatosan munkamegosztásnak tekintette. A Zentralverein a vagyonos osztályok és a magasabb értelmiség között volt hivatva agitációt folytatni, a párt pedig a munkásság körében. A katedraszocialista tanok popularizálásának kísérlete még nagyobb lendületet vett a *Gründerzeit* és a reá következő gazdasági válság élményeinek hatására. A spekulációval, visszaélésekkel és korrupcióval szemben kialakult *ressentiment*-teli hangulat Németországban kezdettől fogva antiszemita színezetű volt. A *ressentiment*, az előítéletes fölháborodás tömeglélektani dinamikája minden hasonló helyzetben tartalmazza azt a törekvést, hogy fölgülemlett ellenszenv tárggyául konkrét, szemléletesen megragadható társadalmi csoportokat szemeljen ki, s ezeket bűnbakként behelyettesítse minden fölháborodását kiváltó cselekvés hordozójaként. A polgárság és a zsidóság azonosításának a német városi életben a céhes időkben a középkorig visszanyúló hagyománya volt. Az előítéletek kifejeződésére lehetőséget adott az is, hogy porosz területen a kereskedő és pénztőke képviselőinek számottevő része volt zsidó származású. A szociális demagógia mellett a rendszeres politikai agitációval szervezett antiszemitizmus volt a Stöcker-féle párt fő fegyvere. A párt vezérkarában maga Stöcker elsősorban az antiszemita agitációra helyezte a hangsúlyt, a párt szociálpolitikai vonalát a másik vezető, Rudolf Todt evangélikus lelkész képviselte. A hetvenes évek eseményeinek hatására egyre inkább fölülkerekedett a mozgalomban az antiszemita tendencia. A közvélemény általában nem is tartotta számon Stöcker pártjának hivatalos nevét, hanem mint antiszemita pártot emlegették. A nagy lendülettel indult és jelentős bázissal elsősorban Berlinben rendelkező párt kibontakozását kezdettől gátolta az a körülmény, hogy a Bismarck-féle szocialista törvény egyletalakítást és szociális agitációt korlátozó intézkedései az újkonzervatív szervezeteket is érintették, s a konzervatív populáris agitációval sem tettek kivételt.

A kilencvenes évek elején az újkonzervatív mozgalmak fejlődését új körülmények mozdították elő. A kibontakozó imperializmus védvámpolitikája konfliktusokat idézett elő az uralkodó osztályok különböző rétegei között. Ez a profit újrafelosztásáért folyó harc nem csupán parlamenti pártok kereteiben folyt, hanem új formát talált az uralkodó osztályok érdek-képviselői szervezeteiben. A vámpolitika által kiváltott harcot elsősorban a junker nagybirtokos réteg indította meg, amely a Caprivi-kormány külkereskedelmi szerződéseitől megfélemlítve érezte magát. A kilencvenes évek elején megélt a junkereket tömörítő Konzervatív Párt tevékenysége; 1892. december 8-án a párt új programot fogadott el, amely élesebben fogalmazta meg a szokásos konzervatív követeléseket, s az újkonzervatív populáris fegyvertárából is igyekezett meríteni. Ez utóbbihoz számítható az antiszemitizmus kihasználására törekvő pártprogramban. A Konzervatív Párt nevezetes Tivoli Programját elfogadó

pártkongresszussal szinte egy időben, 1893. február 18-án alakult meg Berlinben a Bund der Landwirte [Gazdaszövetség], a junker nagybirtok érdek-képviselői szervezete. Az új szervezeti forma hamarosan hatásosabbnak bizonyult a konzervatív politikai célok képviselésére, mint a parlamenti párt. A Bund der Landwirte a megalakulását követő években a nagybirtokos rétegekhez kötődő konzervatív erők vezető szervezete lett. Azon túl, hogy a vámpolitikai harcokban az ipari tőke erőivel szemben ügyes taktikával és jó szervezettséggel képviselte a nagybirtokos érdekeket, fő ereje abban állott, hogy popularizálta az érdek-képviselői politika új, az imperializmus talaján kifejlődő gyakorlatát. A Bund der Landwirte nem csupán a nagybirtok érdekképviselőjének hirdette magát, hanem általános agrár érdekképviselőnek, amely az ipari tőke érdekeivel szemben az összes mezőgazdasági termelő, tehát a parasztság érdekeit is képviseli. Mivel az agrár védővámok emelésében – illetőleg ami hatásában ezzel azonos: az ipari vámok csökkentésében – széles paraszti rétegek is érdekeltek voltak, a Bund ilyen irányú propagandája nem volt hatástalan. Továbbá: a termelési ágazatok között kiéleződött érdekharc az eladdig szervezetlen kisárutermelő rétegek számára is szükségessé tette az érdek-képviselői szervezkedést. A nehezen szervezhető, széttagolt, tradicionális kötöttségeiből még éppen csak kilépett parasztság számára kedvező lehetőségként kínálkoztak a nagybirtokos érdekképviselő jól kiépült keretei, annál is inkább, mivel számos vidéken a tradicionális kötöttségek fogékonnyá tették a parasztságot konzervatív ideológiák befogadására. A kínáló szűkebb paraszti bázis következtében a Bund der Landwirte más jellegű szervezet volt, mint a vele konkuráló ipari tőkés munkaadó szervezetek; ezektől eltérően mind méreteiben, mind helyi szervezetei kiépítettségét tekintve kezdettől fogva tömegszervezet volt, melyet a kortársak gyakran hasonlítottak a munkásmozgalom szakszervezeteihez. A Bund taglétszáma megalakulásától kezdve százazres nagyságrendű volt: 1893-ban: 162 000 fő, 1894 végén 201 756 fő – ez a szám a korai időszak csúcsát jelentette (a fellendülés oka az Oroszországgal készülő kereskedelmi szerződés mozgósító hatása volt a paraszttömegekre); a taglétszám 1896-ra visszaesett 184 264 főre; a századfordulótól újra emelkedni kezdett, s 1914 elején a szervezet 330 000 főt számlált. A Bund – jóval kisebb aktivitással és eredménnyel ugyan, de – a városi kisárutermelő rétegek körében is igyekezett tömegeket toborozni. Ez az igyekezet az újkonzervatív csoportoknak a kisárutermelő rétegek iránt megnövekedett érdeklődését tükrözte. A hetvenes-nyolcvanas évek újkonzervatív populáris törekvései, mint láttuk, elsősorban az ipari munkásság körében iparkodtak bázist verbuválni. A kispolgárság felé fordulás oka részben a munkások közötti kísérletek eredménytelensége volt, részben a kispolgárság újonnan támadt igénye saját érdek-képviselői szervezkedésre. Az egykor tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek meghódításának ideológiai alapjai az újkonzervatív tanokban lényegében készen álltak. Ezek a rétegek az újkonzervatív fölfogásban a konvencionális társadalmi életkeretek hagyományörző letéteményesei voltak, fenyegető tönkremenetelük a modern tőkés társadalom további szegényedését jelenthette a tönniesi értelemben vett „közösségi” életformákban. „Megmentésük” a fölmozsolásukkal fenyegető tőkés konkurenciától az egész társadalom harmóniáját szolgáló közérdekű feladatnak számított az újkonzervatív fölfogásban. A teendő tehát

az lett volna, hogy a kispolgárságból a modern érdek-képviselési szervezés módszereivel olyan „harmadik erő” formáljanak, amely az osztályharc frontján versenyképes mind a nagyburzsoáziával, mind a szervezett munkássággal. A Bund kispolgárságot idealizáló ideológiája széles körben terjedt ugyan, de saját keretei között csak a parasztságot tudta tömöríteni nagyobb tömegben. Ennek oka a szervezet sajátos agrár jellegén kívül nem csekély mértékben az volt, hogy agitációs, valamint politikai harci módszerei viszonylag eredménytelenek voltak. A századforduló fölgyorsult polgári fejlődésének konkurencianyomása ugyanis a kispolgárság érdekvédelmi szervezkedését radikálisabb irányba szorította.

Erre a Bund der Landwirténál alkalmasabb kereteknek mutatkoztak a kilencvenes évek elején a Stöcker-féle antiszemita párt továbbélő utódsszervezetei, melyek az 1890-es, majd az 1893-as választásokon bizonyos sikereket értek el. Tevékenységükre más összefüggésben még visszatérünk, itt csupán arra utalunk, hogy az időszak antiszemita pártalakulásai és általában az ezek keretében kialakuló új színezetű politikai antiszemitizmus a konzervatív kispolgárság érdek-képviselési törekvéseinek radikális formáját képviselte.

A kispolgárság felé fordulás természetes nem jelentette azt, hogy az újkonzervatív erők lemondtak volna a munkásság megnyeréséről. Agitációjuk továbbra is részben felekezeti keretek között folyt. Vezető szerepet a katolikus törekvések játszottak, melyek jelentős támogatást kaptak XIII. Leó pápa nevezetes *Rerum novarum* enciklikájának konzervatív szociálpolitikai elveiben. Az enciklika ösztönzése nyomán alakult meg 1895-ben Berlinben az északnémet katolikus munkásegyleteket tömörítő Verband der katholischen Arbeitervereine [Katolikus Munkásegyletek Szövetsége] (csak 1901-től szerepel ezen a néven), amely 1904-ben 498 egyesületben 62 000 tagot tömörített, s ehhez jött a dél-németországi egyesületek 82 000 tagja.

Az egykori tradicionális kötöttségű rétegek – a nemesi eredetű földbirtokosság és a kisárutermelő kispolgárság – politikai szövetsége az újkonzervatív antiliberalizmus elvi alapján lényegében még a hetvenes-nyolcvanas évekbeli újkonzervatív kezdetek közvetlen folytatását jelentette az új föltételek között: az imperialista korszak védővám-politikája ugyanis a piaci konkurenciaharcot részben termelési ágak közötti, politikai fronton is megvívott érdek-képviselési konkurenciaharccá alakította. Az újkonzervatív mozgalomban gyökeresen újat jelentettek viszont azok a *völkisch* gyűjtőnéven összefoglalt csoportok, amelyek a nacionalizmus újkonzervatív változatát dolgozták ki a kilencvenes években. Ez az irányzat már nem a junker nagybirtokhoz, hanem az imperialista monopolburzsoáziához kapcsolódott. Előfutárnak – mint már említettük – Paul de Lagarde orientalista professzor tekinthető, aki az 1878-ban megjelent *Deutsche Schriften* [Német írások] című gyűjteményes kötetében kifejtett nacionalista színezetű kultúrkritikai koncepciót – mely a konvencionalista princípium hordozójának a germánságot, az ellentétes elvként ábrázolt polgári civilizáció németországi hordozójának pedig a zsidóságot tekintette – összekapcsolta a nagynémet imperializmus víziójával. Célul az összes dél- és kelet-európai szétszórt német etnikai csoportnak, valamint természetesen Ausztriának a bismarcki birodalomba való bekebelezését tűzte ki. Ugyancsak egy germánság-kultuszba torkolló konvencionalista

kultúrkritikai koncepció volt a *völkisch* eszmekör első reprezentatív megnyilvánulása, Julius Langbehn már említett, 1890-ben, álnéven megjelentetett *Rembrandt als Erzieher* című műve. E röpirat a kultúrkritikai irodalom jellegzetes terméke, amelyben föllelhető az effajta irodalom összes ismert közhelye. A vezérgondolat itt is a konvencionális kötöttségű tradicionalista-patriarchális társadalom elmúlása fölötti kesergés és az, hogyan lehetne ezt a társadalmat restaurálni. A hanyatlást előkészítő kultúrtörténeti fordulatot a felvilágosodásban, elsősorban Lessing föllépésében látta – ezt a fordulatot a könyv „második reformációnak” minősítette –, s meghirdette a „harmadik reformáció” programját, amely a jelenkor föltételeihez alkalmazkodva, korszerű keretek között hivatott visszatérni az első reformáció értékeihez. A „harmadik reformáció” a későbbiekben a *völkisch* irodalom egyik legelterjedtebb szófordulata lett, egészen a hitleri rezsim bukásáig. A bizonytalan egzisztenciájú művészettörténész Langbehn számára a konvencionális értékeket a művészet hordozza. A könyv eredeti kultúrkritikai impulzusát tekintve besorolható azok közé a második kultúrkritikai hullámban keletkezett írások közé, melyek a modern impresszionizmus és naturalizmus irritációjára reagálnak a tradicionalista művészeti ízlés álláspontjáról. A romantika előtti művészeti korszakoknak a népies-konvencionális alapoktól még el nem szakadt művészetét állítja szembe a romantikát követő modern művészettel. A tradicionális értékek társadalmi hordozója, nem csupán a művészetben, hanem az élet minden területén a parasztság. A paraszti világban megtestesült patriarchalizmus azonos a német népkarakterrel. A könyv aktualitását megjelenésekor, valamint páratlan sikerét éppen az adta, hogy Németországban elsőként foglalta szintézisbe a romantizáló kultúrkritikát a kultúrnacionalizmus nemzetkarakter fogalmával. Ebben a szintézisben a németiség testesíti meg az európai kultúra egész története alatt a tradicionalista értékeket a Nyugattal és a zsidósággal, a polgári princípiumok hordozóival szemben. Langbehn a németiség fogalmát nem az adott, az 1871-ben létesült német nemzetállam keretében értelmezi, hanem részben etnográfiai, részben történeti stilizációban. A tradicionalista rétegek konkrétan nem egységes nemzeti kultúraként és nem integráns politikai egységet képező nemzeti társadalomként jelennek meg, hanem mint az egyes vidékek paraszti-népies tradícióit hordozó lokális csoportok. A nemzeti kultúrának és a nemzeti életnek a helyi tradíciókból kell megújulnia. Ezzel a programmal Langbehn a *völkisch* gondolkör egyik elindítójává válik: a *völkisch* irodalomkutatás és kultúraápoló mozgalom két összefonódó irányzata, a *Heimatsdichtung*, a helyi folklór kultusza és a német néptörzsekre lebontott kultúrhagyomány-kutatás (Bertels, Nadler) innen indul ki. A lokális egységekben és néptörzsekben való gondolkodás szögesen eltér az 1871-es alapítású „kisnémet birodalom” kereteiben való politikai gondolkodástól. Az új szemlélet azonban nem kevésbé, hanem ellenkezőleg, még átfogóbban és még agresszívabban nacionalista. A historizáló látásmód a népcsoportokban szemlélt nemzetet nem a 19. század végi adott jelen birodalmi keretében látja politikai egységbe fogottnak, hanem a középkori „Német-római Szent Birodalom” parttalan, elmosódott határú államkomplexumában. A német népcsoportok a közös germán eredet és az egykori birodalomhoz tartozás jegyében egybemosódnak egyéb európai nemzettel fejlődött népcsoportokkal. Langbehn számára

semmi ellentmondást nem jelent, hogy a virtuális németiség történeti megtestesítőiként a klasszikus művészetükkel kitűnt, „*niederdeutsch*nek” nyilvánított hollandokat és a germán alapításának minősített Velencét tegye meg. Így lehet a németiség megújulásának szimbolikus példája, a német vonások ideáltipikus megszemélyesítője Rembrandt. A népcsoportok helyi tradícióiból való megújulás politikai feltétele tehát a nagynémet birodalom, amely az összes szétszóró német népcsoportot összefogja egyazon államkeretbe, sőt „visszahozza” a birodalomba a középkori birodalom egykori nem német (németalföldi, itáliai) tartományait is. Langbehn könyve tehát a német romantikának a középkori német birodalmat idealizált példaképpé stilizáló hagyományait átvezeti az ezernyolcszázkilencvenes évek kibontakozó imperialista fegyverkezési és terjeszkedési politikájának ideológiai igazolásába. Az eredeti gondolati indíttatásában még a hetvenes-nyolcvanas évek romantizáló, a modernséget tradicionalista pozíciókból bíráló kultúrkritikai irodalomhoz sorolható koncepció ezen a ponton válik aktuálissá, és kapcsolódik a 19. század végén kibontakozó imperialista politikához. Ezen a vonalon mozog a könyv szorosan vett politikai koncepciója is. Langbehn a politikát is beilleszti koncepciója egészébe. A tradicionális társadalmi eszmények hordozója – az ő fölfogásában a művész mellett – a katonatiszt és az uralkodó is. Ez utóbbi kettő és a művész ideáltipikus vonásai között igyekszik rokon vonásokat föltételezni. Nyilvánvaló tehát, hogy az uralkodó és a tisztikar politikai égisze alatt kell a birodalomnak politikailag megújulnia. A megújulás az osztály- és politikai ellentétektől mentes népközösség megteremtését jelenti. Ez a népközösség fölfogása szerint éppen nem egalitárius struktúrájú volna, hanem a szociális tagoltságot gondosan megőrző és fönttartó, legfőljebb a nagyon kiugró vagyoni ellentéteket elgyengítő szociális képződmény. A konzervatív szervezési elvtől eltérő elem természetesen Langbehn szemében is a szociáldemokrata munkásság. Vele szemben a konzervatív rendnek azokra a szélesebb tömeget alkotó népelemekre kell támaszkodnia, amelyek őrzik és ápolják a hierarchikus társadalmi tagolódás hagyományait. Ezt az elemet nevezi Langbehn „szociálarisztokráciának”. Azok a hajthatatlan liberális elemek, amelyek ebbe a közösségbe képtelenek beilleszkedni, azt a szerepet kapják Németországban, amelyet az egykorú Poroszországban a lengyelek játszanak: azaz egy nemzetidegen, elszigetelt politikai kisebbség szerepét. Ez a mozzanat keletkezése pillanatában szemlélteti, hogyan válnak a belpolitikai problémák a kultúrnacionalista nemzetkarakter-koncepció közreműködésével nemzeti problémákká, hogyan fordítható segítségével a nacionalizmus emocionális energiája egy tisztán belpolitikai ellenfél ellen. Ez a kialakuló *völkisch* kultúrnacionalizmus lényegi politikai funkciója.

Hasonlóan Langbehnhez, kapcsolatot jelentett a század eleji romantikus germánkultusz és az imperialista korszak terjeszkedési politikáját kielégítő nacionalizmus germánágkultusza között Richard Wagner bayreuthi köre. A zeneszerző maga inkább még a romantika eszmevilágának képviselői közé sorolható, a körben azonban több olyan személy tevékenykedett, akinek jelentős szerepe volt a német nacionalizmus átalakításában. Wagner személyes ismeretségben állott Gobineau gróffal, a fajelmélet első, francia teoretikusával. A zeneszerző kérésére fordította le Gobineau

könyvét németre Schemann, Wagner körének prominens tagja. Wagner köréhez tartozott a német fajelmélet megalapítójának tekintett Houston Stewart Chamberlain.

Chamberlain, a Németországban letelepült, németül író és minden tekintetben németté asszimilálódott angol arisztokrata 1899-ben megjelent *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* [A XIX. század alapjai] című könyvével szintén átmenetet képezett a korábbi kultúrkritika és az imperialista korszak nacionalizmusa között. A kultúrkritikai mag itt is a tradicionális értékek hanyatlásának víziója volt. Miként Langbehn könyvében, nála is nacionalista értelmezést kapott a koncepció, s a tradicionalista elvek történeti hordozója a germánság lett. A fordulatot az jelentette, hogy Chamberlainnál a germánság már nem romantizáló kultúrtörténeti fogalom, hanem a naturalista biológiai értelemben vett faj, melynek jellemvonásai nem a kultúrák áthagyományozásának történeti folyamatai szerint öröklődnek, hanem szorosan biológiai értelemben. A világtörténelemben az értékes (értsd: konzervatív-traditionalista) emberi képességek és tulajdonságok hordozója általában az árja, azon belül különösen az északi germán rassz. Ellenlábas, az ellentétes emberi képességek és tulajdonságok (értsd: liberális vonások) hordozója a zsidóság mint szemita faj. A történelem ebben a fölfogásban e fajok harca, ahogyan a marxizmus számára a történelem osztályharcok története. Az értékes vonásokat csak biológiai értelemben tiszta, nem keveredett fajok hordozhatják, az emberi nem örök veszélye a fajkeveredés. Az eladdig kultúrtörténetileg értelmezett kultúrnacionalista nemzetkarakter- koncepció ál-természettudományos érveléssel való igazolása az új nacionalista ideológiának megadta a korszerűség, a tudományosság látszatát – ez a századfordulón a populáris terjesztés szempontjából döntő fontosságú volt.

Chamberlain még a történetírás és a filozófia fogalomnyelvén adta elő naturalista történelem- és társadalomkoncepcióját. A fajelmélet számára a természettudományos kategóriarendszert a szociáldarwinizmus Angliából átplántált eszmerendszere szállította. Darwin tanításainak alkalmazása a társadalomra azt jelentette, hogy a társadalmi-politikai küzdelmeket a „létért való harc” eseteként, a társadalom hierarchikus rétegződését, az uralkodó osztályok értéktöbblet-elsajátításának jogosultságát pedig a „természetes kiválasztódás” megnyilvánulásaként értelmezték. Az öröklékenységre tanítására épülő elmélet, amely a tökéletes verseny eszmei igazolásaként keletkezett az angolszász országokban, a konzervatív gondolkörben a született nemesség felsőbbrendűségének korszerű érvekkel való igazolására is alkalmas volt. Az új tan a századforduló után rohamosan terjedt. 1903-ban megjelent a német szociáldarwinizmus sztenderd műve, Ludwig Woltmann *Politische Anthropologie*⁷⁸ című munkája; 1902-től szociáldarwinista folyóiratok is indultak: a *Politisch-Anthropologische Revue* és az *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*.

⁷⁸ Ludwig Woltmann: *Politische Anthropologie. Eine Untersuchung über den Einfluss der Descendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker*, Eisenach, Leipzig, 1903.

A kilencvenes évek új gazdasági fellendülését kísérő alkalmazkodási válság, mely a társadalom tudatát formáló értelmiségi csoportokban kultúrkritikai koncepciókban, majd egyre inkább antiszemitizmusként tudatosuló *ressentiment*-érzésben jelentkezett, nem csupán arra törekedett, hogy ideologikus formákban objektiválódjék, hanem aktivitásra is ösztönzött. Ennek az aktivitásnak kezdetlegességében markáns és jellemző formája volt a kilencvenes évek végén kibontakozó úgynevezett Jugendbewegung vagy Wandervogel mozgalom. Az egyik berlini külváros, Steglitz gimnáziumából 1897-ben útjára indult diák természetjáró- és turistamozgalom nem valamiféle sportegyesület-akció volt, hanem a nagyvárosból, a nagyvárosi életből a természetbe való – legalább alkalmankénti – visszavonulás, amolyan *szeccszió* a nagyvárosból, a nagyvárosi civilizációból. Az erdőkben, falvakban túrázó diákcsoportok nagyváros-ellenessége ugyanabból az alapimpulzusból táplálkozott, mint a kultúrkritikai irodalom, itt azonban a hatás anélkül, hogy írott művekben lecsapódott volna, közvetlenül egyfajta akcióban jelentkezett.

A válságérzés aktivizáló hatása elsősorban persze politikai szervezetek születését eredményezte. A kultúrnacionalista népkarakter-fogalmat fajelméletté naturalizáló és az antiszemitizmus ideológiájával a belpolitikai viszonyokra alkalmazó *völkisch* ideológia kialakulásával együtt jöttek létre az ideológiát terjesztő politikai szervezetek. A *völkisch* nacionalizmus első szervezeti képviselőjének a Fritz Lange által 1894-ben alapított Deutschbundot [Németszövetség] tekinthetjük, legátfogóbb szervezeti keretének pedig az Alldeutscher Verbandot [Pángermán Szövetség]. A szervezet, bizonyos nyolcvanas évekbeli előzmények után ezen a néven 1894. július elsején alakult meg. Székhelye az első világháborúig Mainzban volt. Ez az egyesület volt a német imperialista politika szélsőséges erőinek legjelentősebb központja. Szorosan vett programja a külföldön élő német kisebbségi népcsoportokkal való kapcsolatok ápolása azzal a nem leplezett céllal, hogy előkészítse az összes németet egyesítő nagynémet birodalom megteremtését. Külpolitikai vonatkozásban koordinálta és támogatta a flottaprogramot, valamint a német gyarmatosítási törekvéseket. Irányítója volt mindazon törekvéseknek, amelyeket a szomszédok pángermán törekvések néven ismertek. (Magyarországon a szervezetet Pángermán Szövetségnek nevezték.) Mind a végletes imperialista hódító szándék, mind az idegen államkeretekben élő német kisebbségi népcsoportok összefogásának programja a *völkisch* fajelméletben találta meg legjobb ideológiai kifejezését. De a Verband törekvései nem korlátozódtak a külpolitikára. Az Alldeutscher Verband általánosságban a monopolburzsoázia újkonzervatív irányban való tájékozódásának legfőbb politikai kifejezője és organizátora volt. Ahogy a junker nagybirtok számára a századfordulón az érdekképviselő hatékonyabb politikai formának mutatkozott a parlamenti pártnál, úgy a monopolburzsoázia szélsőségesen imperialista szándékú erői is jobban tudták képviseltetni politikai törekvéseiket egy laza fölépítésű szervezetben, mint egy parlamenti pártban, amely a széles közvélemény előtt nehezen vállalhatta volna felelősséggel a szélsőséges célokat. Ahogy a junker nagybirtok pártja, a Német Konzervatív Párt (Deutschkonservative Partei) mellett ott működött a Bund der Landwirte, úgy a szén- és acéltrösztök pártja, a Nemzeti Liberális Párt mellett ott állott az Alldeutscher Verband. Az *allddeutsch* szervezet – a Bund der Landwirtétől eltérően –

szorosan vett keretein belül nem törekedett arra, hogy tömegszervezetté épüljön ki. Alakulásakor, 1894-ben 30 helyi szervezetben csupán 5000 tagot tömörített, 1906-ban 205 helyi szervezetben 18 500 tagja volt, 1918-ban pedig 338 helyi szervezetben 36 000 tag. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Verband ne igyekezett volna populáris politikát űzni. Ezt a kialakuló *völkisch* nacionalista mozgalomkomplexum fölkarolásával és támogatásával igyekezett elérni. A Verband a maga jelentős anyagi erővel finanszírozta és koordinálta a századfordulótól kezdve a rasszista, antiszemita szervezetcskéik szövvényes hálózatát, mely így hamarosan az egész országot átfogta. Ha az imént említett egyéni tagok száma tízezres nagyságrendben mozgott, az Alldeutscher Verbandba testületi tagként beiratkozott mintegy száz *völkisch* egyesület 1906-ban 130 000 személyt fogott össze. A Verband 1908 óta hivatalban levő elnöke, Heinrich Class a szerteágazó *völkisch* mozgalom vezetőjének számított. A Verband tagjai: a *Deutsche Zeitung*, a *Das grössere Deutschland* és a *Deutschlands Erneuerung* a rasszista mozgalom vezető orgánumai voltak. A *völkisch* mozgalom a nagyburzsoá konzervativizmus égisze alatt a kispolgárság felé volt populáris jellegű frontnyitás, a munkásság felé nem jelentett transzmissziót.

Az utóbbi feladatot egy önálló politikai szervezet, az 1896-ban alakult National-Sozialer Verein [Nemzeti-szociális Egyesület] kísérelte meg ellátni. Alapítója, Friedrich Naumann evangélikus lelkész a korszak egyik legszívesebb politikai egyénisége volt. (A magyar közvélemény kizárólag a tevékenységében periferikus szerepet játszó első világháború alatti *Mitteleuropa*-tervezet szerzőjeként ismeri.) Politikai pályafutását Stöcker antiszemita pártjában kezdte. A National-Sozialer Verein lényegében az egykori Christlich-Soziale Arbeiterpartei szociálmunkás-programját igyekezett a változott viszonyok között továbbvinni. A párt vezetőgárdájában nem kisebb szellemi rangú személyeket találunk, mint Max Webert és Adolf Damaschkét, a neves agrárreformert. Naumann néhány tízezer főnyi magasabb képzettségű értelmiségi követőjével nyíltan az imperializmus ideológiává konceptualizálását tűzte ki célul. Ezen a programon munkálkodott a szervezet folyóiratában, a *Hilf*-ben; ezt fejtette ki az először 1900-ban megjelent programkönyvében, a *Demokratie und Kaisertum*-ban [Demokrácia és császárság], amely visszatetsző címe ellenére a kornak nem csupán egyik legérdekesebb, de egyben legszínvonalasabb ideológiai dokumentuma. Naumann és szellemi élgárdája (elsősorban Max Weber) abból az előfeltevésből indult ki, hogy Németország világhatalmi törekvései csak akkor lehetnek sikeresek, ha a birodalom politikai és társadalmi struktúráját illetően utoléri a fejlettebb nyugati demokráciákat. Ez a nyugati parlamentarizmus konzekvens németországi megvalósításán túl elsősorban a munkásosztálynak és mozgalmának az imperialista államba és a konzervatív elvek szerint fölépült társadalomba integrálásán múlik. Naumann és pártja a munkásmozgalmat nem akarta megsemmisíteni vagy a saját pártjával helyettesíteni, hanem közvetíteni próbáltak a konzervatív állam és a munkásmozgalom között a kölcsönös engedmények alapján. Mindezt azzal a céllal, hogy megmentsenek a német társadalom még meglévő konvencionalista, a tönniesi értelemben „gemeinschaftlich” szervezeti formáiból annyit, amennyi csak megmenthető, s ezt eleven szintézisbe olvassák a modern állammal és társadalommal. (Analógiaként megemlíthetjük:

Thomas Mannt is végigkísérte politikai gondolkodói pályáján az a törekvés, hogy a konzervatív gondolatkörből származó konvencionális elveket összebékítse a demokráciával.) A századforduló után, az újkonzervatív mozgalmak visszaesése idején Naumann nem a konzervatív pozíció radikalizálásának útját választotta, hanem kis értelmiségi gárdájával együtt végleg szakított a konzervativizmussal. A párt 1903-ban bekövetkezett föloszlása után a csoport tagjai különböző liberális és baloldali mozgalmakban keresték helyüket, maga Naumann a magyar polgári radikális mozgalommal rokonítható baloldali liberális értelmiségi Freisinnige Partei [Szabadelvű Párt] soraiba lépett át.

A századfordulót követő évtizedben a fegyverkezési költségvetés körül kialakuló parlamenti harcok során az újkonzervatív mozgalom visszaszorult. Az 1912-es választáson bekövetkezett nagyszabású szociáldemokrata előretörés – a fegyverkezés reakciója a munkásságban – sokkoló hatására a konzervatív tábor valamelyest erőre kapott, de bázisa már jóval szűkebb volt, mint a kilencvenes években. Ekkor indul meg az ezoterikus, féltitkos szervezetek irányában való tájékozódás, a már említett, szabadkőműves mintára szervezett „*völkisch* páholyok” mozgalma a választás fejleménye. A konzervatív párton belül voltak törekvések a nemesség politikai szerepének fölélesztésére. A párt egyik vezetője, Heydebrand beszédet mondott egy középkori nemesi fölkelés leverésének, a Kremmer Damm-i csatának ötszázadik évfordulója alkalmából, s beszédében kilátásba helyezte, hogy a liberalizmusnak és szociáldemokráciának engedményeket tevő császár az arisztokrácia hasonló ellenállásával találkozhat. A nemesség „szociális lelkiismeretének” fölébredését és ennek alapján politikai szerepének megújulását hirdette meg a későbbi újkonzervatív mozgalom vezéralakja, Heinrich Gleichen-Russwurm gróf 1913-ban „Sturmvögel” címmel a *Nord und Süd* című folyóiratban közölt cikksorozatában. A modern művészeti törekvésekkel kapcsolatosan fejtette ki ezoterikus politikai programját Stefan George értelmiségi köre. Hasonlóan a modern művészeti törekvések hatására formálódott ki Moeller van den Bruck Poroszország-kultusza, amelyet az 1916-ban megjelent *Der preussische Styl* című könyvében körvonalazott. 1913-ban, a Hoher Meissner hegyen tartott kongresszusán nacionalista újkonzervatív politikai arculatot öltött az addig apolitikus Jugendbewegung [Ifjúsági Mozgalom].

Ausztria

A hetvenes-nyolcvanas években az osztrák szellemi életben is jelentkeztek az első összegező koncepciók, amelyek bírálat alá vették a liberális gazdasági szabad versenyt; korlátozására kötött gazdasági formákat ajánlottak több-kevesebb tradicionalista reminiscenciával, és szociálpolitikai gesztusokat szorgalmaztak az Ausztriában is megjelenő munkásmozgalom leszerelése érdekében. Az első jelentős újkonzervatív osztrák liberalizmuskritikus Albert Schäffle közgazdász és politikus volt. A *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft* [Az emberi gazdaság társadalmi rendszere] című, 1873-ban megjelent, majd a *Bau und Leben des sozialen Körpers* [A társadalmi test felépítése és élete] című négykötetes, 1875 és 1878 között megjelent, már terjedelmükben is nagyszabású művei nem csupán gondolati fölépítésükben és

reformelképzeléseikben voltak rokonok a német katedraszocialisták nézeteivel; Schäffle szoros, közvetlen kapcsolatban állott a katedraszocialistákkal, általában hozzájuk is számították. Támogatta a Stöcker-féle Zentralverein für Sozialreformot is. Schäffle korszerű, sok szempontból Comte-ra támaszkodó fogalmi apparátussal lényegében a politikai romantika organicista társadalom- és államfölfogását hirdette, s erre építette az állam gazdasági befolyásoló szerepére vonatkozó elképzelését. Még markánsabb teoretikusa volt az osztrák újkonzervativizmusnak Karl Vogelsang. A protestánsnak született mecklenburgi földbirtokos harmincéves korában – a politikai romantika neves konvertitáinak kései utódaként – katolizált, és áttelepült Ausztriába, hogy katolikus környezetben élhessen. Bécs mellett vásárolt birtokával nem volt szerencséje, rövid idő alatt tönkrement, s attól fogva hivatásos újságíróként tartotta el magát. Az eredetileg afféle „úri passzióként” gyakorolt teoretikusi működése ily módon kenyérkeresetének eszköze lett. Mint politikai publicista a Hohenwart-féle konzervatív irányzathoz tartozott; 1875 és 1890 között szerkesztette a csoport orgánumát, a *Vaterlandot*. E mellett jelentette meg elméleti folyóiratát, az *Österreichische Monatsschrift für Gesellschaftswissenschaft*ot. Itt közölt tanulmányaiban formálódott ki újkonzervatív társadalomképe. Ezeket a tanulmányokat adta ki 1880-ban *Gesammelte Aufsätze über sozialpolitische und verwandte Themats* [Összegyűjtött szociálpolitikai és rokon témájú tanulmányok] címmel tanítványa, Wiard Klopp. Vogelsang elvileg organicista tradicionalista gondolatmenettel (ennek romantizáló fogalmi felszíne alatt azonban ő is a szociabilitás korszerű gondolkörében mozogva) a társadalmi élet egyéb területeivel – elsősorban a politikával – szerves összefüggésben szemlélve a tőkés gazdasági, „ipari kapitányi” tevékenységet is közfunkciónak fogta föl, amelyet ennél fogva jogosan a köztörvényhozás szabályozása alá kell rendelni. Vogelsang odáig vitte gondolatát, hogy fölvetette: magának a munkásnak a tevékenysége is közszolgálati viszonyként értelmezhető, s ebben az esetben joga van részesedésre a vállalkozás jövedelméből. Amennyiben viszont a viszonyt magánjogi viszonyként kezelik, akkor – Vogelsang fejtegetése szerint – a munkásnak joga van arra is, hogy követelje a szakmai kiképzésére fordított időnek és az öregkori munkaképtelenség időszakának a megtérítését. A tőkés tevékenységét egyéb téren is – Rudolf Meyer reformterveivel sok tekintetben hasonló módon – államilag korlátozni tervezte: a kamatot elvileg elítélte, a szabad vagyonrendelkezést kifogásolta. Reformterveit kiterjesztette a parasztságra is: az eladósodott parasztbirtokok részére föld-tehermentesítést szorgalmazott. Vogelsang nem csupán írásaiban terjesztette tanításait. Személyes híveiből állandó kört toborzott maga köré: az arisztokrácia (Alois Lichtenstein herceg) és a magasabb műveltségű értelmiség (Albert Gassmann egyetemi könyvtáros) mellett a kör tagjai között munkások is voltak (Leopold Kunschak, Ernst Schneider). Rajtuk keresztül igyekezett közvetlen politikai befolyást szerezni az egyes társadalmi rétegekre. Politikai szerepének történetében fordulatot jelentett 1887-ben Karl Lueger, ekkor még liberális párti ügyvéd bekapcsolódása körébe. A fiatal községtanácsi képviselő, akinek már ekkor volt neve a bécsi városi politikában, magáévá tette Vogelsang elméletét, s teoretikus tanítványi köréből megteremtette egy pártvezetés magját.

Az 1895-ös bécsi községi választáson színre lépett Christlich-Soziale Partei több rokon vonást mutatott létrejötté körülményeiben a Stöcker-féle párttal. Szintén egy, a katedraszocializmussal rokon újkonzervatív teoretikus reformprogram popularizálásának kísérletével indult. Ugyancsak felekezeti színezetű pártként alakult – Ausztriában természetesen nem protestáns, hanem katolikus felekezeti pártként. Eredetileg a Christlich-Soziale Partei is elsősorban a munkásság megnyerését, a munkásmozgalom leszerelését tűzte ki feladatául. A pártkeret mellett 1898-ig itt is különálló maradt az elméletet adó értelmiség sajátos tömörülése: 1889 és 1898 között Vogelsang köre a Zur Goldenen Ente szállóban tartotta rendszeres megbeszéléseit, s ezekbe most már bekapcsolódtak a párt új értelmiségi hangadói, Funder és Truxa is.

A Christlich-Soziale Partei azonban már a kilencvenes évek újkonzervatív hullámának terméke volt, s ez megmutatkozott működésében. A munkásság megnyerésére irányuló törekvés hamar elhalványult, és a párt a bécsi kisiparos és kiskereskedő réteg – a védővám-politika hatásaként számukra is szükségessé vált – érdek-képviselési mozgalmának szervezeti keretévé vált. A párt tömegerejét 1895-ös fölléptekor a bécsi háztulajdonosok adták. A kispolgári érdek-képviselési törekvésnek a politikai erővé szerveződött antiszemitizmus adott populáris radikalitást Ausztriában csakúgy, mint Németországban. Az osztrák katolikus konzervativizmus köreiből mély gyökerei voltak az antiszemitizmusnak. 1871-ben Bécsben jelent meg a nemzetközi antiszemita irodalom egyik korai „alapműve”, August Rohling kanonok „Die Talmudjude” című pamfletje.

A párt indító ösztönzését a Hohenwart-féle ókonzervatív táborhoz tartozó Vogelsangtól kapta, de kilencvenes évekből fellendülése során az uralkodó osztályok más csoportjai törekvéseinek vált populáris „transzmissziójává”. Az arisztokrácia, a hadvezetés és részben a nagytőkés körök Ferenc Ferdinánd körül szerveződött csoportja volt a Lueger-féle párt, a Christlich-Soziale Partei legmagasabb támogatója. Ez a politikai csoportosulás tekinthető a viszonylag gyenge osztrák monopolburzsoázia bizonyos imperialista terjeszkedési törekvései legfőbb hordozójának. Ily módon Ausztriában az antiszemita tendenciájú popularista újkonzervatív mozgalom szintén a kispolgárság érdek-képviselési törekvése és a monopolburzsoázia exkluzív vezetési centruma között teremtett összeköttetést, mint Németországban a *völkisch* mozgalom.

Ellentmondásosabban alakult a katolikus felekezeti párt viszonya a felső klérushoz. Míg Agliardi bécsi nunciusban a párt hatalmas támogatót nyert, mivel a Vatikán e pártban egyrészt XIII. Leó pápa 1893-ban meghirdetett szociálpolitikai vonalának megvalósítóját látta, másrészt presszionáló eszközt vélt benne az egyház kezében az osztrák kormányzat egyházpolitikájának jozefinista vonásaival szemben, addig az osztrák klérus egyáltalán nem nézte jó szemmel ezt a mozgalmat, mely populáris tendenciáját az egyházon belüli viszonyokra is érvényesítette, és programnyilatkozataiban hangot adott a soraiban nagy szerepet játszó alsópapság szociális követeléseinek is. Már a párt tulajdonképpeni politikai föllépése előtt, 1894 februárjában Schönborn prágai érsek a Windischgrätz-kormány megbízásából bizalmas kormánymemorandummal Rómába utazott, hogy kieszközölje a Kúriától: vonja meg támogatását a párttól. 1900-tól kezdve a párt befolyása túllépett a bécsi községi politika

keretein, jelentős befolyást szerzett Tirol, Felső-Ausztria, valamint Voralberg felekezeti tradíciókat ápoló parasztsága körében, s keretévé vált a bécsi kispolgárság után széles paraszti rétegek érdek-képviselési törekvésének is.

A keresztényszociális tábor a kilencvenes évek közepétől nagyszabású propagandamunkába fogott az eladdig liberális szellemben nevelkedett magasabb műveltségű tudományos és művész értelmiség megnyerésére, s ennek érdekében több szervezetet is létrehozott. Újkonzervatív szociálpolitikai eszmék népszerűsítésére alakult 1896-ban a Leo Gesellschaft, újkonzervatív-katolikus tendenciájú író-tábor toborzására ugyanabban az évben a Vereinigung Katholischer Schriftsteller und Schriftstellerinnen Österreichs [Ausztria Katolikus Íróinak és Írónőinek Egyesülete]. Sajátosan új vonása volt az osztrák újkonzervatív mozgalomnak az európai rokon törekvések között, hogy elsőként tűzte ki központi feladatául a liberális sajtóval versenyképes korszerű újkonzervatív napisajtó megteremtését. Az újkonzervatív mozgalmak, noha a tömegpropaganda jelentőségét igen hamar fölismerték, a napi sajtó szerepével – különös módon – viszonylag későn kezdtek foglalkozni. A jelentős pénzforrásokkal rendelkező német *völkisch* komplexum, mely kiadók és kisebb orgánumok tömegével rendelkezett, s napilapjai is voltak, nem tudott egyetlen – a kor nagy liberális lapjaival versenyképes – korszerű hírányaggal és propagandatechnikával dolgozó lapot sem kiépíteni az első világháború előtt, sőt a háborúig ez a kérdés nem is igen szerepelt köreikben problémaként. Ugyanez mondható el az Action Française-ről, mely rendelkezett magas szintű elméleti oktatási és hírközlési szervekkel és saját színházzal, viszont kísérletet sem tett nagyszabású napilap alapítására. Ausztriában a körülmények folytán jobban megértették a kérdés fontosságát. Az osztrák konzervatív mozgalmak legjelentősebb ellenfele a szociáldemokrácia mellett a századfordulón s a századfordulót követően a liberális polgárság európai szintű napilapja, a *Neue Freie Presse* volt. Ez a lap a századforduló után, amikor a német-osztrák polgárság politikai szervezetei mind föladták liberális álláspontjukat, és a radikális jobboldali *alldeutsch* nacionalizmus táborába álltak át, az osztrák liberalizmusnak nem csupán sajtóorgánuma volt, hanem pártot helyettesítő legfőbb politikai tömörítője is. Ez a helyzet érthetően ráirányította a konzervatív ellenfél figyelmét a napisajtó jelentőségére. Megalakulását követően a párt első ténykedései közé tartozott egy napilap, a *Reichspost* megindítása (1894-ben), melyet szüntelenül igyekeztek a nagy liberális világlapok szintjére fölfeljeszteni. A sajtó jelentőségének középpontba állítása oda vezetett, hogy a századforduló után a párt antiszemita propagandájának sajátos színezetű ágazata lett az állítólagos zsidó pénzhatalom mellett a zsidó tőke sajtómonopóliumának letörésére meghirdetett harc. A párt egyik vezető publicistája és teoretikusa, Josef Eberle erre a kérdésre specializálta magát: a német nyelvterület antiszemita közgondolkodásába az ő működése nyomán kerül be a zsidóság démonizált hatalom-megszemélyesüléseinek sorába a „zsidó szabadkőművesség”, az „állam fölötti hatalmak” (Ludendorff) és a Cionista Világszövetség mellé a „sajtónagyhatalom” fantomja is.

Franciaország

A francia újkonzervativizmus kialakulását a párizsi kommün leverését követő helyzet határozta meg. A hetvenes évek Franciaországa egy győztes ellenforradalom állama volt. A munkásmozgalom súlyos represszáliák alatt szenvedett. 1871 és 1884 között a szakszervezeti mozgalom be volt tiltva Franciaországban. A győztes burzsoázia két politikai tradíció között ingadozott: az orleans-i „polgárkirályság” és a bonapartizmus egybemosódó tradíciója között egyfelől (ebből a kettőből a második császárság még közeli emléke miatt az előbbi rendelkezett erősebb hadállásokkal), s a Bourbon-párti royalizmus tradíciója között másfelől. A hetvenes évekbeli viszonyok az utóbbinak kedveztek. Ismert anekdota, hogy az államforma 1871 után csupán azon múltott, hogy a két monarchista irányzat vezetői nem tudtak megegyezni abban a kérdésben, hogy a visszaállított monarchia zászlója a trikolor maradjon-e, vagy pedig tegyék meg a Bourbon-ház lilios dinasztikus lobogóját francia állami zászlónak. A köztársasági elnök tisztét 1873-tól betöltő Mac Mahon tábornok a royalista tábor szélsőséges híve volt, s nyíltan hirdette, hogy a majdani törvényes király helytartójának tekinti magát. A burzsoázia és a polgári értelmiség republikánus, elsősorban 1848-as hagyományokat ápoló része politikai ellenzékbe szorult, pozíciói gyengék voltak. A francia nagyburzsoázia már a restauráció idején megkezdte az egykori arisztokrácia életformájának, viselkedési szokásainak és nem utolsósorban ideológiájának asszimilálását, s megindult az egybeolvadás – társasági szinten, összeházasodás révén – a politikai hatalomból végleg kiszorult arisztokrácia maradványaival. Ezt az Európaszerte lezajló társadalmi folyamatot az ellenforradalmi helyzet nyilvánvalóan serkentette. A volt arisztokrácia megszilárdította még meglévő társadalmi pozícióit. Ilyenek voltak a tisztikarban elfoglalt privilegizált pozíciók. A hetvenes évek Franciaországában katonatiszt gyakorlatilag csak nemesi származású személy lehetett, a polgári származású emberek ki voltak szorítva a tisztikarból. Még inkább így volt ez a magasabb egyházi méltóságok esetében. Az egyházon keresztül lényegében a volt arisztokrácia diszponált a magasabb szintű oktatás fölött is. A „jobb polgári körök” gyermekeit az előkelőnek számító egyházi nevelőintézetekben neveltették, ahol az arisztokrácia gyermekei is nevelkedtek. A hetvenes évek mérvadó polgárának ideológiai magatartását az eszmei konformitás jellemezte, a „*bien pensant*” [kb. a „helyesen gondolkodó ember”] kötelezően monarchista volt, politikai tevékenységét a „*monarchie chrétienne, société hiérarchique, patronage*” [keresztény monarchia, hierarchikus társadalom, patronázs] (utóbbi, a „főnökség”, a tulajdonos patriarchális hatalmát jelentette munkásai fölött) vezérszavak irányították. Az uralmon levő royalista színezetű tradicionalista konzervativizmus ideológiai keretét a politikai katolicizmus adta. A kor politikai katolicizmusának fő áramlata, a Syllabus⁷⁹ rigid konzervativizmusa kedvezően coincidált a francia ellenforradalmi kurzus eszmei szükségleteivel. Mint a rezsím katolikus eszmeiségének monstruózus monumentuma, a

⁷⁹ Syllabus (1864. december 8.) IX. Pius pápa 80 elemből álló listája a korabeli „tévelygésekről” (szocializmus, liberalizmus, naturalizmus stb.). – *Larousse*. – *A szerk.*

kommün leverésének emlékére kiengesztelő fogadalmi templomként a Párizst uraló Montmartre-dombra emelt Sacre Cœur katedrális lett az ellenforradalom szimbóluma. A kor szellemi életét az impresszionizmus és a költői *décadence* uralta. Nem óhajtjuk a modern költészetnek ezt az irányzatát közvetlen összefüggésbe hozni a kommün leverését követő politikai kurzussal – mint más összefüggésben utaltunk rá, inkább a kapitalista konjunktúra kultúrkritikus reakcióját látjuk benne –, mégis, az ellenforradalom légkörének is kivehetően volt bizonyos közvetett hatása a művészet helyzetére. Föltehetően volt némi összefüggés a kor politikai-társadalmi viszonyai és a művészet helyzete között, s a hedonista életigenlés, a mámoros gyönyörök költészetébe beszüremlett a katolikus spiritualizmus szelleme is. A dekadens költészet misztika-kultusza, vele összefüggésben pedig az okkultizmus, a fekete mágia, a sátánizmus fölbujrázó divatja visszájára fordított módon maga is a keresztény vallásosság gondolatvilágának költői kivetülése volt. A mámorító gyönyörök költészetében – ahol a katolikus eszmevilág elemei is rafinált vagy ezoterikus élvezetek forrásaiként bukkantak föl (bármilyen viszolyogtató lehetett is ez a költészet a felekezeti kötöttségű katolikus közfelfogás számára) – már érelődött a századforduló idealizmus és metafizika felé fordulása, valamint Paul Claudel és Charles Pierre Péguy neokatolikus lírája. A politikai légkör nyomasztó hatása szerepet játszhatott abban, megint csak nem kizárólagos vagy akár fő tényezőként, hogy a francia irodalom és költészet teljes mértékben elfordult a közélettől.

A francia burzsoázia és a hozzá kötődő értelmiség az ellenforradalom éveiben nemigen volt fogékony a legmérsékeltebb reformelképzelések iránt sem, melyek a munkásság helyzetének javítását tűzték ki célul. De azért ezen a társadalmi talajon is fölbukkantak ilyen törekvések. Elsőként Frédéric Le Play bányamérnököt, Saint-Simon körének egykori tagját, az empirikus adatfeldolgozáson alapuló tudományos szociológia egyik előfutárát említjük. Le Play a korszak konzervatív politikai katolicizmusának lojális követője volt. Szociális reformeszméi részben a család patriarchális rendjének visszaállítását célozták, azzal a megfontolással, hogy az így reformált család centruma lesz az egész társadalom tradicionális-konvencionális alapokra helyezésének. Ezt a gondolatot fejtette ki *L'organisation de la famille* című, 1877-ben megjelent könyvében. Reformeszméinek másik vezérgondolata a „szociális béke” volt, melyet kizárólag a tőkés tulajdonosok magánjótékonyossága útján remélt megvalósítani. Ez a gondolat állt a *La paix sociale après le désastre, selon la pratique des peuples prospères* (1876) című könyvében, s ezt hirdette programként *La Science sociale* című folyóiratában. Legnagyobb érdemének azt tekinthetjük, hogy kérdőíves felméréseket végzett a munkások helyzetének tényszerű megismerése végett. Ezzel járult hozzá a szociológia módszertanának kidolgozásához. Le Play reformtervei nem tartalmazták a liberalizmus, a gazdasági szabad verseny elvi bírálatát, és nem irányoztak elő kötelező állami szociálpolitikát. Mindez összhangban volt a magabiztos francia burzsoázia politikai magatartásával, melynek sem oka nem volt arra, hogy a szabad verseny korlátozását elfogadja, sem érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a munkásságot átfogó szociálpolitikával politikailag közömbösítsék. Le Play nem számítható tehát az újkonzervatív irányzathoz, de nézetei erősen hatottak a későbbi újkonzervatív

csoportok különböző irányzataira, ezért szükségesnek tartottuk megemlíteni tevékenységét.

Az első újkonzervatívnak tekinthető franciaországi szociálpolitikai mozgalmat két ifjú arisztokrata: *Tour du Pin* gróf és *Albert de Mun* gróf kezdeményezte. Alapösztönzésüket mindketten a kommün élményétől kapták. Céljuk olyan monarchista és katolikus indíttatású szociálpolitika meghonosítása volt, amely elejét veszi újabb munkásfölkeléseknek. Mindketten a Syllabus rigorózus, merev reakciós politikai katolicizmusának szellemében fogtak munkához, s leplezetlenül ellenforradalmároknak tekintették magukat. Hasonló fölfogású osztályos társaik nézeteitől eltérően azonban mindketten merítettek másféle ideológiákból is. A két gróf a porosz–osztrák háborút tisztként szolgálta végig, német fogságba estek, itt ismerték meg egymást s kötődtek barátságot. De nem csupán egymást ismerték meg, hanem a német politikai katolicizmus belső életét is. A fogságban szerzett német ismeretségeik révén megismerkedtek Ketteler érsek katolikus szociálpolitikai tanaival, s lelkes hívei lettek e tanításoknak. A két arisztokrata fölismerése szerint a munkásságot csak átfogó szociális politikával és katolikus konzervatív tendenciájú munkásszervezetek létesítésével lehet integrálni az ellenforradalmi társadalomba. A munkások ily módon programba vett újkonzervatív populáris szervezését a hetvenes évek elején indították meg. A szervezés formája az *Œuvres des Cercles* néven alakított munkásegyletek laza hálózata volt. Mint a hirdetendő elmélet kidolgozásának műhelye, csatlakozott a körökhöz a *Conseil d'Études*, az erősebben elméleti érdeklődésű de Mun vezetése alatt. A szervezet folyóiratot is indított *Association Catholique* címmel. Stöcker németországi szervezetéhez hasonlóan, ez a mozgalom sem ért el sok sikert a munkások megnyerésében. A hetvenes években az értelmiség érdeklődése is mérsékelt maradt. A kör jelentősége inkább elmélet-, mint politikatörténeti. Eszmei fejlődésük szempontjából lényeges fejleményt jelentett, hogy diplomáciai szolgálatba lépve de Mun a bécsi francia követségre került attasénak, s megismerkedett Vogelsanggal és tanításaival. A hetvenes évek második felében hazatérve az osztrák teoretikus elvi liberalizmusbírálatát teszi meg a mozgalom hivatalos ideológiájának, s ennek alapján állami szociálpolitikát hirdet. A visszahatás a munkáskörök 1876-os, chartres-i kongresszusán jelentkezik, ahol a magánjogi alapú patriarchális szociálpolitika és a szabad verseny hívei, élükön a részt vevő Le Playvel, föllépnek de Mun és Tour du Pin ellen. Utóbbiak szilárdan kézben tartják a mozgalmat, s a kongresszus elfogadja a liberalizmus elvi bírálatát. Az esemény a külföldi ideológiai hatás esetlegességénél mélyebb folyamatot jelez. Az ellenforradalmi kurzus a végéhez közeledik. A republikánus-liberális burzsoázia újra mozgolódik. Az 1879-es év, a forradalom centenáriuma politikai fordulatot hoz: a monarchisták választási visszaesése után a royalista Mac Mahon elnök lemond, utóda pedig a republikánusok kombattáns vezére, Jules Grévy lesz.

A nyolcvanas évek első felében már a republikánus burzsoázia ellentámadása bontakozik ki. Az ellenoffenzíva a monarchista konzervativizmus ideológiai és társadalmi vezetési központjára, a politikai katolicizmusra irányítja a csapást. Grévy köztársasági elnöki beiktatását követően megindul a küzdelem az egyházi iskolák állami

felügyelet alá helyezéséért, s kezdetét veszi a francia kultúrharc. A liberális burzsoázia a kétszáz család tőkés oligarchiájával szemben széles kispolgári tömegbázisra támaszkodik, s támaszt keres a levert munkásságban is. 1884-ben föloldják a szakszervezetek tilalmát. Az ellenforradalom éveiben a magabiztos nagyburzsoázia sem a munkásság, sem a kispolgárság felé nem látta különösebb szükségét populáris politikának. Kézenfekvő, hogy azokban, akik az új, kombattáns liberális hullámban a már elfojtottnak hitt forradalom újra-föltámadását rettegik, fölmerül az igény szélesebb tömegbázis kiépítésére, valamint arra, hogy a kispolgári tömegbázist populáris propagandával leválasszák a liberális burzsoáziáról, s szembefordítva vele a monarchista erők ellenőrzése alá vonják. Erre, miként Németországban, Franciaországban is az 1870-es évekbeli gazdasági recesszió keltette polgárelles *ressentiment* kínál lehetőséget. A válság társadalmi hatásai Franciaországban nem érvényesültek olyan direkt módon, mint Németországban. Az 1871 utáni évtizedben a háború és a forradalom utóhatásai oly mértékben uralták a politikai életet, hogy minden egyéb folyamat csupán ezek közvetítésével jelentkezett. A megrázkódtatásnak és társadalmi elbizonytalanodásnak azt a közhangulatát, amit alkalmazkodási válságnak nevezünk, Franciaországban inkább az irodalom juttatta kifejezésre, mint a politika, ahol a megrázkódtatást érthetően a drámai politikai eseményeknek lehetett tulajdonítani. A polgárelles *ressentiment* csupán a nyolcvanas évek elején kezd Franciaországban is hatni a politikai közvéleményre. Az ellenforradalmi klerikalizmus kombattáns elemei itt is csak úgy tudják meglovagolni a polgárelles érzületeket, hogy propagandájukban határozottan két részre osztják a burzsoáziát: az egyikről kijelentik, hogy benne testesülnek meg a tömegellenszenv céltáblájává vált polgári vonások, a másik része viszont, amely a monarchista irányhoz húz, hagyományhű minősítést kap. Ehhez Franciaországban is az antiszemitizmus kínálkozott eszközül, amely itt sem hiányzott a politikai klerikalizmus hagyományából. Az új politikai jelenségként föl villanó, de kibontakozni nem tudó korai francia politikai antiszemitizmus képviselője Edouard Drumont újságíró volt. Pályafejlődése jellegzetesen mutatja a kommün leverését követő ellenforradalmiság be nem következett radikalizálódásának lehetséges fejlődési útját. A lille-i kishivatalnok családból származó újságíró a forradalom elutasítása élményének hatására adja föl liberális szemléletét, s csatlakozik a politikai klerikalizmus táborához. Tudatos ellenforradalmár; példaképének a Vendée-t, az ellenforradalmi parasztfölkelést tekinti. Pályájának sajátos alakulását a Vendée egyik vezérének, Cathlineau-nak pályafutásához hasonlítja, aki jámbor sekrestyéből lett felkelővezér. Magáról is azt írja, hogy hajlamai szerint valószínűleg egy apátság könyvtárosa vagy szintén sekrestyés lett volna, ha a kommün élménye nem teszi az „ügy harcosává”. 1881-ben megindítja *L'Anti-juif* című, jelentéktelen lapocskáját. 1886-ban megjelenteti *La France Juive* című antiszemita programkönyvét. A könyv kelt némi föltűnést, szerzője helyet szorít vele magának a katolikus obszervanciájú jobboldal politikai vezérkarában. Politikai mozgalom azonban nem bontakozik ki a francia royalizmus antiszemita változatából. Ennek legfőbb oka az, hogy a jobboldal popularitásigényét egy másik mozgalom hatékonyabban látszik kielégíteni: Boulanger tábornok turbulens, puccsizmussá fajult revansista mozgalma. Nem bocsátkozunk részletesebb ismertetésbe, mert nem tartjuk

tárgyunkhoz tartozónak. A boulangizmus nem volt újkonzervatív színezetű mozgalom. Populárisusa kizárólag nacionalista és nem szociális jellegű. A francia jobboldal említett vezető erőivel nem volt eredeti kapcsolata. A tábornok se nem royalista, se nem klerikális. Nacionalizmusa egyértelműen „háromszínű” volt s nem „liliomos”, a köztársasági államformát soha nem kívánta érinteni, csak a parlamentarizmust. Politikus stábjá: Henri Rocherfort újságíró és Paul Déroulède nacionalista fűzfapoéta a republikánus táborból jött át a tábornok mozgalmába. Tömegbázisa nyitott volt bal felé – a radikális republikánusok kispolgári tömegbázisa kezdetben nem nézte rossz szemmel az agilis tábornok mozgalmát, sőt bizonyos források munkásmozgalmi támogatókra is utalnak. Ismereteink szerint a boulangizmusban a bonapartizmus utolsó fölsvillanását láthatjuk a francia politikai élet színpadán; afféle szatírpjátékot. Ez azonban nem jelentette egyúttal azt, hogy a royalista vezérkar ne érdeklődött volna a mozgalom iránt. A royalista irányzat vezető gárdája igyekezett bekapcsolódni és ellenőrzése alá vonni a boulangizmust, megszüntetni bonapartista és republikánus vonásait, s konzervatív jelleget adni neki, mint a konzervatív irányzat populáris transzmissziójának. Erre lehetőséget adott az a körülmény, hogy a boulangista párt mecénása a royalista arisztokrácia egyik reprezentánsa, d’Uzès hercegnő volt. A revansista mozgalom volt a francia konzervativizmus és a nacionalizmus összefonódásának első állomása. Jelentősége volt a tábornok mozgalmának a szorososan vett újkonzervativizmus fejlődése szempontjából is. A kilencvenes évek föllendülő újkonzervatív mozgalmának több vezetője (Barrès, Maurras) itt kapcsolódott be a politikába, s kapta meg politikai alapképzését. Bekapcsolódásuk, főleg Barrèsé, játszott bizonyos szerepet abban, hogy a kilencvenes évek újkonzervatív fellendülése idején a boulangista mozgalomnak a tábornokot és önmagát túlélő része betagolódik az újkonzervatív frontba.

A radikális, antiszemita újkonzervativizmus nyolcvanas évekbeni elvetélésének a boulangizmus föllépésének történelmi véletlene mellett mélyebb társadalomtörténeti oka is volt. A nyolcvanas évek második felében a francia nagyburzsoázia vezető erői, melyek a royalista-klerikális kombattáns tábor osztálybázisát alkották, fokozatosan kiegészítettek a republikánus burzsoáziával. Maga a boulangizmus is olybá vehető, mint egyfajta következménye annak a hullámnak, melyet a burzsoá erőknek ez az átcsoportosulása okozott. A jobboldali, ellenforradalmi kombattánsokra nem volt tovább szükség; a burzsoázia hatékonyabb hatalom-fenntartási lehetőségeket remélt a republikánus kispolgársággal való kompromisszumtól. A nyolcvanas-kilencvenes évek az úgynevezett „opportunistá burzsoázia”, a liberalizmussal kiegészített nagyburzsoázia uralmának szakasza.

A rövid konszolidáció a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján sajátos átcsoportosulást idéz elő az újkonzervativizmus lassan kiformálódó frontján. A hetvenes évek ellenforradalmi periódusában a klerikális-monarchista jobboldal uralta a politikát, de a szellemi élet területén nem tudott megszerezni igazán lényeges posztokat. A modern művészet apolitikus volt, és szellemisége minden tekintetben ellenkezett a prűd klerikalizmussal. Az akadémiai hadállásokban megingathatatlan volt a pozitívizmus nagy gárdájának pozíciója: Taine, Renan, Émile Faguet és

Brunetiére pozícióját politikai téren biztosította feltétlen lojalitásuk az ellenforradalom politikai tartalma iránt. A második császárságból átváltott burzsoázia, melynek korábban ők voltak a nevelői, nem láthatott okot arra, hogy mestereit konverzióra terrorizálja. Az Akadémia posztjait betöltő gárda szellemi nagyatyjaként Saint-Simont tisztelte, akinek követői tekintélyes szerepet játszottak a második császárság gazdaságirányítási adminisztrációjában, az első nagy iparosítási hullám, főleg a vasútépítés organizálásában; atyjaként pedig Comte-ot, az ő mérsékelt liberális társadalom-fölfogásával. A klerikalizmustól távol állottak, maga Renan ismert antiklerikális volt, aki hírnevét bibliakritikájával szerezte. A nyolcvanas évek végén az irodalom klasszikus hagyományának pozitivistá őrzői körében sajátos átorientálódás indul meg a konzervatív tradíció irányába. A jelet, mintegy szimbolikus aktusként, Paul Bourget, az eladdig pszichologizáló naturalistaként ismert regényíró *Le Disciple* című könyvének megjelenése adta meg 1889-ben. A könyv kíméletlen, pamfletszerű leszámolás a naturalista irodalommal, s hitvallás az irodalmi klasszicizmus mellett. Bourget rövidesen a katolikus hithez is megtért, és ettől kezdve politikailag is az újkonzervatív irány egyik vezéralakja lett. A különös konverzió motívuma kultúrkritikai reakció volt a naturalista irodalom irritációjára. Hasonló motívumok alapján fordult szembe a pozitivizmus irodalmár élgárdája az irodalmi modernséggel, s irritációjára azzal reagált, hogy a klasszikus tradíció védelmének, melyet ez az irodalomkritikus gárda mindig is ellátott, politikai színezetet adott. Brunetiére, Faguet és Melchior de Vogüé a politikai színezetű katolicizmusban is megtalálták az utat. A hagyományőrző katolikus irodalmár akadémizmus megmozdulásának popularizálását jelentette 1891-ben Jean Moréas már említett, *École romane française* elnevezésű irodalmi társaságának megalapítása. Ez a purifikátor szellemű kör a klasszikus hagyomány szerepének visszaállításáért harcolt. A társaságba bekapcsolódott az a fiatal, újkonzervatív irányba fejlődő értelmiségi gárda, amely első politikai élményeit a boulangizmusban kapta. Barrès, Maurras – főképp az utóbbi – a klasszikus tradíciót ápoló társaságnak is hangadói lesznek. A Moréas-féle „iskola”, az *École romane française* kezdettől politikai színezetű volt. A klasszikus irodalmi hagyomány a politikai hagyományörzés ideologikus kerete lett. Az immár szélesre terebélyesedett újkonzervatív értelmiségi mozgalom fölfedezte a maga számára a restauráció ideológusait is. Bourget, aki itt is vezérszerepet játszott, meghirdette de Bonald reneszánszát.

A világosság, szellemi és erkölcsi tisztaság, gondolati rend és fegyelem literátus ideái analógiába kerültek a rend, fegyelem és erkölcsi szigor politikai és társadalmi ideáljaival. A racionalista gondolati módszerrel fölépített tradicionalista eszmékör fejtegetései nem állottak ellentétben a Comte neve fémjelezte pozitivizmus gondolkörével, amelyből a kör tagjainak zöme alapvető szellemi képzését nyerte. A comte-i pozitivizmus szcientista teokratizmusa és a teokrata abszolutizmushoz való vonzalma ugyanis könnyen összeegyeztethető volt a de Maistre–de Bonald hagyománynak a 18. századi, egykor sok helyütt felvilágosult abszolutizmusát reakciós monarchizmusba fordító, politikattechnikai értelemben szintén racionalista hatalomelvi abszolutizmusával. A pozitivizmus jelenléte a kiformalódó ideológiában föloldotta a

puszta tradicionalizmus inopportúnus látszatát, és korszerű eszmei keretet adott az újkonzervatív hagyományörzésnek. E két gondolati vonal összekapcsolása volt a közvetlenül politikai irányba haladó csoportnak a fő törekvése. Maga a szellemi vezérkar, a prominens akadémikusok nem kapcsolódtak be ilyen közvetlenül a politikába, mint a Moréas-féle kör, és szellemi irányulásuk is más volt. A katolicizmus, amelyhez elsősorban politikai okból kerültek közel, szembefordította őket a szcientizmussal és haladáskultusszal. Az új áramlat mottója Brunetiére aforizmája lett, mely szerint a tudomány elveszítette egykori varázsát, s a vallás részben visszanyerte az övét. Azok, akiket elsősorban a naturalizmus sokírozott, a katolikus spiritualizmus inspirációjára fogékonnyá váltak a dekadens áramlatban jelentkező spirituális-pszichikai mozzanatok iránt. E téren Vogüé járt az élen, aki 1886-ban megjelent *Le Roman Russe* című művével fölfedezte a francia és egyben nyugat-európai közvélemény számára a mélyen spiritualista orosz irodalmat. A kor vezető tudományos garnitúrájában a kilencvenes évek közepére általánossá vált egy új spirituális, idealista, antiracionalista korszak eljövételének várása. A korforduló-várást már mint „idealista mozgalmat” prezentálja Alfred Fouillée 1896-ban megjelent *Le Mouvement idéaliste et la réaction contre la science* című könyve. Fouillée köztes helyet foglal el az akadémikus neoklasszicizmus és a vitalista irracionalizmus Bergsonnal kezdődő kordivatja között, melyet az akadémikus irányzat már sok vonatkozásban előkészített. A kilencvenes évek nagy gazdasági fellendülése és a francia kolonizációnak a nyolcvanas évek elejétől kibontakozó nagyszabású győzelemsorozata megváltoztatja a szellemi élet légkörét. Az új közszellem az elementáris dinamika, életerő és kreativitás (a bergsoni „teremtő fejlődés”) kultuszának kedvez. Az újratermelődő alkalmazkodási válság, mint fentebb mondtuk, már nem jelentkezhett a múlt iránti romantikus nosztalgiában, hanem mint „*Flucht nach vorn*” [előremenekülés], csak a modernség dinamikájának romantizálásában. A kibontakozó újkonzervativizmus hadállásai tehát a hetvenes és a nyolcvanas évekhez képest áttelepültek az értelmiségi-szellemi élet kulcsterületeire, a politikából pedig egyszersmind fokozatosan kiszorultak.

A kilencvenes évek gazdasági fellendülése hozta meg Franciaországban a spekuláción alapuló nagyvállalkozásokkal szembeni tömegingerültségnek azt az elementáris kirobbanását, amely más európai országokban általában még a hetvenes években zajlott le, de amelyet akkor Franciaországban a vereség és ellenforradalom légköre elfojtott. A kirobbanást a Panamacsatorna-vállalkozás botránya idézte elő 1892-ben. Ebben sűrűsödött össze a nagypolgári gazdasági hazardírozás, a desperádó burzsoázia konjunktúrája iránti ellenérzés és a kolonializmussal szemben mutatkozó radikális polgári ellenállás. A Panama-botrány baloldali rohamot váltott ki. Az 1893. augusztus-szeptemberi választáson a radikálisok 120-ról 155-re emelték mandátumaik számát, a szocialisták 55 mandátumot szereztek, a konzervatív csoportok pedig megsemmisítő vereséget szenvedtek: 170-ről 95-re esett vissza mandátumaik száma. A francia baloldal programjának két klasszikus eleme a nyolcvanas évek eleje óta az egyház politikai befolyásának letörése és a progresszív adó volt, vagyis a monarchista reakció politikai szervezetének széttűzése és a felső burzsoázia gazdasági korlátozása. Továbbá, a kilencvenes évek elején Franciaországban is, mint szerte Európában, harc

indult a hadsereg szolgálati idejének felemelése – azaz a kibontakozó fegyverkezés – ellen. Ez a politikai háttér határozta meg az 1894-ben kezdődött Dreyfus-per s a körülötte folyó, évekig tartó politikai harcokat. A per, közvetlen politikai értelmét tekintve revans volt a Panama-ügyért: a konzervatív tábor kísérletet tett arra, hogy kémhisztéria kirobbantásával és árulásveszély hangoztatásával pánikot keltsen. Célja a fegyverkezési kampány előmozdítása volt. A per nyomán támadt válság azonban ennél sokkal mélyebben fekvő folyamatokat mozgató. Igaza volt Sorelnak, amikor „dreyfusi forradalomról” beszélt. Végeredménye három évtizedre meghatározta Franciaország fejlődését, és ekkor vált szét végérvényesen a „két Franciaország”: a baloldali, forradalmi tradíciót hordozó munkásmozgalom és radikális kispolgárság egyik és a klerikális-monarchista tradíciót hordozó kétszáz család és a vele összeshővődött társadalmi erők másik Franciaországa, melynek mély szakadékkal elválasztott együttélése határozza meg mindmáig a francia politikát. A per azonnal kiváltotta a baloldali erők hatalmas támadását. A baloldal úgy látta, hogy a nyereszkeskedő desperádó-burzsóáziára mért csapás, a Panama-botrány után a Dreyfus-ügy „katonai Panama-ügy” lesz, mely hasonló csapást mér a militarizmus politikai hadállásaira. Követelték az elkülönült hadbíráskodás megszüntetését s a katonaság polgári bíróság alá rendelését. A baloldali roham mozgósította az ellentábort is. Az újkonzervatív erők, melyek már a boulangizmus hatása alatt közel kerültek a revansista nacionalizmushoz, most végleg összeolvadtak ezekkel az erőkkel. Franciaországban a Dreyfus-ügy hatására ment végbe az újkonzervativizmus és a nacionalizmus szintézise, ami ugyanakkor más események hatására Németországban is lezajlott. Végbement egyben a nacionalizmusnak az az átalakulása, amelynek során a nemzeti probléma mint politikai kérdéskomplexum az államközi viszonylatokról áthelyeződött belpolitikai viszonylatokra. A Dreyfus-per nemzetközi vonatkozásaival (kémper) együtt is szorosan belpolitikai esemény, és különösen alkalmas volt arra, hogy úgy csoportosítsa át a nemzeti kérdéskör által megosztott politikai frontokat, hogy a nacionalista tábor a nemzet ellenségét a saját országon, saját társadalmon belül keresse. Az újjászerveződött konzervatív tábor kisajátította magának a nacionalista nevet, a Dreyfus-harcok során a nacionalista azt jelentette, hogy újkonzervatív. A nemzeti probléma konzervatív átértelmezésének vezető ideológusa Maurice Barrès volt. A lotharingiai születésű regényíró nem a klerikális-royalista-ellenforradalmi táborból indult. Írói pályája kezdetén a modern áramlatok követője, elvi alapon vallja a végletes individualizmust, saját szóhasználatában „én-kultuszt”. A politikába a boulangizmus kapcsolja be, amelynek programjával az 1889–1893 közötti parlamenti ciklusban képviselő is volt. Az itt elsajátított revansista nacionalizmust koherens konzervatív ideológiává fejlesztette, amelyben az én kultuszát fölváltotta a szülőföld, a hagyományok kultusza. A hagyományok szimbolikus összegezője Barrès szóhasználatában az anyaföldhöz kötő *gyökér* volt – a gyökér-metaphora azokat az áthagyományozott társadalmi kötelekeket példázta, amelyeket általában a konvencionista ideológiák abszolutizálnak. A régi ellenforradalmi táborból most bontakozott ki, ugyan nem a németországihoz mérhető hatású, de mégis létező és tevékeny politikai mozgalommá az a francia politikai antiszemitizmus, amely a nyolcvanas években elvetélt. A baloldal viharos

előrenyomulása a Panama-ügy után időlegesen elfedte, hogy a fölkavarodó polgár-, spekuláns- és üzletelésellenes *ressentiment* az antiszemitizmusnak is a kezére játszott.

[...] [A kéziratból hiányzik egy oldal – *A szerk.*]

... tüzet nyitott, és a Chabrol utca egyik házában napokig tartó tűzharcot folytatott a rendőrséggel. A harc 1898–1899-ben hágott tetőpontjára, a per újrafelvétele idején, amikor az újkonzervatív ellentábor koncentrált támadásba lendült. Az ellenoffenzívából kivette részét a boulangista front önmagát túlélte szervezete, a Ligue des Patriotes is. A liga működésének csúcspontja az volt, amikor 1899 elején, Faure elnök temetésén vezére, Déroulède a díszszázadot vezénylő tábornokot tüzes szónoklatban szólította föl azonnali katonai puccsra. A kabaré- vagy operettjelenet számba menő akció groteszk módon mély hatást tesz a francia jobboldal fejlődésére; ettől kezdve jelen van és szinte máig kísért a katonai puccs gondolata a francia újkonzervativizmus politikai gondolkodásában. A boulangista hagyományt azonban egy jóval komolyabban vehető újkonzervatív szervezet is élesztgeti: a Ligue de la Patrie Française, amely 1899. január 19-én alakul meg a Dreyfus-per újrafelvétele elleni harc koordináló szervezeteként. Elsősorban az irodalmár és akadémikus felső értelmiséget tömöríti. Vezetője Jules Lemaître irodalomtörténész. Tagjai között ott van Barrès, Bourget, Brunetière, Mistral. Ideológiája összefogja a boulangista revansizmust, a Moréas-féle kör ideologikus klasszicizmuskultuszát és a klerikális-royalista tradíciót – mindezt az újkonzervatív módon átértelmezett nacionalizmus égíse alatt. Magát a nacionalizmus szót a kör monopolizálja. Néhány esztendőn át a francia politikai életben nacionalistán a Lemaître-féle liga tagjait értik. A túl szélesre nyitott jobboldali egységfront tömörítésére vállalkozó liga az újkonzervatív tábor intranzigens erői számára azonban nem bizonyult megfelelő keretnek. Ezek az alakulás után néhány hónappal kiváltak, és 1899-ben megalakították az Action Française-t.

A Dreyfus-ellenes konzervatív-újkonzervatív front a kétszáz család körül tömörült társadalmi erőket fogta össze: az arisztokrata tradíciót nagyrészt személyeiben is hordozó tisztkart és diplomatatestületet, a minisztériumi magasabb tisztviselői kart és az Akadémia vonzáskörébe tartozó magasabb literátus értelmiséget, melynek az újkonzervatív mozgalom irányába tartó fejlődéséről már szólottunk. Rajtuk kívül csupán az a kalandorságra hajló bohém-lumpenoid félértelmiségi elem tartozott ide, mely a turbulens politikai mozgalmakból soha nem hiányzik. Ez az elem képes leginkább *ressentiment*-ba hajló triviális kultúrkritikai filippikák kiagyaltására. Velük szemben sorakozott föl a demokratikus kispolgárság, a kisvállalkozói és az értelmiségi tábor, amely mellett ott állott szövetségként a szervezett munkásság. Figyelemre méltó fejlemény, hogy míg az újkonzervatív tábor kifejezetten párizsi volt, a demokratikus front bázisa inkább a vidéki városok lakosai közül rekrutálódott. A vidéki városok kisvállalkozói, a boltosok, kávéház-tulajdonosok hatalmas populáris rétege ekkor, a Dreyfus-harcok során vált a politikai élet valódi szubjektumává, öntudatos, a hatalomra vágyó politikai erővé. Döntően fontos tényező volt, hogy ez a tábor széles értelmiségi réteggel rendelkezett, mely minden szinten akcióképes politikai

vezetőréteget tudott kiállítani magából. A politikai élet alsó és középső szintjein radikális ügyvédek, lapszerkesztők sora volt alkalmas arra, hogy elfoglaljon polgármesteri hivatalokat, ellásson választási kampányvezetői feladatokat; a politikai élet felső szintjén a privilegiált felsőoktatási intézetek növendékei közül kikerült felső értelmiségi gárdával szemben az École Normale Supérieure tanárképző intézetből kikerült kispolgári származású új professzorgárda aspirált a miniszteri és képviselői posztokra. A Dreyfus melletti tábor polgári-kispolgári részének szervezeti kereteként alakult meg 1901-ben a nagy jövőjű Parti radical et radical-socialiste [Radikál-Szocialista Párt]. A kispolgári demokrata front százezres nagyságrendű értelmiségi tömegszervezete a Dreyfus védelmére 1898-ban alakult Ligue des droits de l'homme [Emberi Jogok Ligája]. Az átfogó szervezetek mögött ott állott a radikális polgármesterek és helyi választási bizottságok százainak egész országot behálózó, lazaságában is akcióképes szövevénye. A sikeres 1898-as választás után a baloldali tábor megint támadásba lendült. A támadás célpontja ismét a katolikus egyház, a konzervatív tábor vezető szervezete. A következő években kibontakozott második kultúrharc során az első csapás a katolikus front legfontosabb politikai szervezeteinek tekinthető kongregációkat és a szerzetesrendeket érte. Az 1901-es új egyleti törvény a kongregációkat és a szerzetesrendeket társadalmi egyesületekké nyilvánította, és kiterjesztette rájuk az egyletek esetében szokásos állami ellenőrzést. Az intézkedés eredményeképp egész sor ellenálló szerzetesrendet oszlattak föl. A második csapást az állam és egyház szétválasztása jelentette 1905-ben, amikor is az állam teljesen beszüntette az egyház anyagi támogatását. A Dreyfus-per és a kultúrharc eseményei áthághatatlan szakadékká tették azt a társadalmi választóvonalat, amely a francia burzsoázia legfelső, hagyományosan „kétszáz családnak” nevezett, az arisztokrata társadalmi-társasági és politikai hagyományt (utóbbi a politikai katolicizmust és a royalizmust jelentette) magába asszimiláló részét, valamint a hozzá szorosan kötődő rétegeket a társadalom egyéb rétegeitől elválasztotta. A kilencvenes évek első felében kormányon volt „opportunistá burzsoázia” egysége megbomlott. A burzsoáziának az a része is a szakadék másik oldalára került, amely nem tartozott a kétszáz családhoz. Politikai és társadalmi frontvonal a zárttá vált a konzervatív erők felé, a másik oldalon pedig nyitottá a radikális pártba tömörült kispolgárság felé. Kialakult egy egybefüggő politikai komplexum, amelynek egyes alkotórészei nem különültek el mereven egymástól, és amelynek még a marxista alapon szervezett munkásmozgalom is része volt. Heterogén egységüket összefogta a francia forradalom, pontosabban: forradalmak hagyománya, amelyből természetesen korántsem mindenki vállalta 1793-at, de a legmérsékeltőbb nagypolgári szárny is vállalta legalább 1830-at. Ez a politikai hagyomány egyben a francia nemzeti hagyomány egyik nagy ágát is jelentette, amelyre fölépült egy demokratikus nemzettudat és egy republikánus nacionalizmus is. A politikának és a francia társadalomnak ez a tartós, máig is fennálló két táborra szakadása s ebben a hatalmas baloldali komplexum jelenléte adja meg a történeti magyarázatát annak, hogy sok európai országgal szemben Franciaországban a baloldal legradikálisabb szárnya, beleértve a majdani kommunista mozgalmat is, soha nem volt „hontalan”, hanem teljes mértékben integrálódott az ország politikai életének finom és

kényes konszenzus-hálózatába, abból nem volt eliminálható vagy éppen erőszakkal kirekeszthető. Föltehetően nem túlzás, ha itt keressük a későbbi francia népfrontmozgalmak gyökerét is.

A Dreyfus-válságból megszületve ezen a talajon épült ki és kezdte meg működését a francia újkonzervativizmus legjelentősebb szervezete, az Action Française. A Lemaître-féle ligából a radikálisabb jobboldal irányába kiváló szervezetet prominens fiatal liberális értelmiségiek alapították. Megszervezői Léon Daudet újságíró és Henri Vaugeois gimnáziumi filozófiatanár. A kör ideológusa, tulajdonképpeni vezetője és reprezentálója Charles Maurras irodalomkritikus és szépíró lett. Prominens tagok voltak: Louis Dumier műkritikus, Pierre Lasserre regényíró, Jacques Bainville történész, Léon Montesquiou eredetileg literátus magánzó, később vezető újkonzervatív teoretikus. A századforduló utáni politikai helyzet, melynek viszonyai az Action Française politikai és ideológiai működését kiformálták, legfőbb jellemzője – mint láttuk – az volt, hogy más országoktól eltérően a francia újkonzervativizmus a kilencvenes évekbeli nagy föllendülés idején sem tudott szert tenni kispolgári tömegbázisra. Ez a körülmény nagyon más viszonyt alakított ki a populáris politikához és a szociális kérdéshez, mint amilyen az újkonzervatív mozgalmakban általában szokásos volt. Liberalizmuskritikájuk nem elsősorban a gazdasági liberalizmus, a szabad verseny ellen irányult, hanem a politikai liberalizmus, a polgári demokrácia politikai formái ellen. Ezt juttatta kifejezésre a „*politique d'abord*” [a politika mindenekelőtt] ideológia elve – azaz a politika elvi prioritását a gazdasággal és a szociális problematikával szemben. Ezzel az Action Française ideológiai és politikai tevékenysége az újkonzervativizmustól már a jobboldali radikalizmus felé tendált. Elvetették a parlamentarizmust még boulangista-bonapartista, önmagát népszavazással legitimáló formájában is. Az új mozgalom a parlamentarizmussal való szakítás szükséges konzekvenciájának tekintette, hogy szakítson annak hagyományos külső keretével, a köztársasági államformával is. Az Action Française elsősorban azért vált ki a Lemaître-féle ligából, mert kizárólagosan és feltétlenül royalista alapra helyezkedett. Ez a royalizmus azonban csak igen csekély mértékben tekinthető a francia konzervativizmus hagyományos monarchizmusa szerves folytatásának. Erre a szervezők indulása és szellemi horizontja maga sem enged következtetni. A régi, dinasztikus kötöttségű royalizmus táborából, pontosabban azon belül is Drumont köréből a szervezet hangadói közül csupán Léon Daudet indult. Maurras Comte-hívő pozitivistá volt és maradt. Vaugeois is, Maurice Pujo is az első kultúrharc szervezeteként alakult antiklerikális-demokratikus Action Morale-ban kezdte politikai pályafutását. Az Action Française monarchizmusa nem tartalmazott Bourbon-liliomos nosztalgiákat; nem volt több és nem volt kevesebb, mint egy átgondolt diktatórikus-parancsuralmi politikai modell romantizálása. A politikai modell fölépítését és a monarchia = diktatúra azonosítást a szervezet 1899-ben megjelent *Dictateur et Roi* című manifestuma fejtette ki. Ez a királyt a végrehajtó hatalom diktátori jogkörrel rendelkező fejének szánja; a képviselőt teljes eltörlését tervezi, csökevényeként csupán tanácskozási jogú korporatív szervezetek maradnának. Az így értelmezett monarchia megvalósításának egyetlen számba jöhető eszköze a katonai puccs. Ezt Maurras nyíltan a szervezet programjává

teszi 1909-ben közreadott *Si le coup de force est possible* című brosúrájában. A köztársasági forma elismerése és a parlamenti út vállalása elválasztotta az Action Française-t a Lemaître-féle ligától, de a nacionalizmusnak az újkonzervatív ideológiába való integrálásának igénye azonos volt. A belpolitikai problémákra alkalmazott francia kultúrnacionalista koncepció megteremtésében is az Action Française jutott legmesszebb. A Maurras által kidolgozott úgynevezett integrális nacionalizmus fölhasználta a Moréas-iskola klasszicizmuskultuszát, és a klasszicizmus–romantika kultúrkritikai tipológiából vulgáris politikai ideológiát gyártott, amelyben természetesen a klasszicizmus jelentette az újkonzervatív eszménnyel azonosított ideális franciaságot, a Rousseau-tól eredeztetett romantika pedig a polgári demokratikus és szocialista eszménnyel azonosított idegen: német, zsidó princípiumot. Az Action Française ideológiájában a „fekete Franciaország” megkísérelte kitagadni a francia történeti hagyományból a másikat, a „vörös Franciaországot”. Maurras és köre e téren konzekvens volt. Számukra az elfogadott és vallott, a „klasszikus” francia történeti tradíció folytonossága a forradalommal megszakadt. Míg a klasszika–romantika dualitását valló egyéb újkonzervatív körök engedményeket tettek – Barrès például a *gloire* minden sugarát: Valmyt és természetesen Napóleont is igyekezett integrálni a maga klasszicizmusába –, az Action Française még az első császárság dicsőségéről is lemondott, s nemzeti példaképpé emelt hőseit a katolikus középkorban, elsősorban egy nagyszabású Jeanne d’Arc-kultuszban kereste. Az integrális nacionalizmus ideológiája szerint a nagy forradalommal az a német szellemiség győzi le az eredeti Franciaországot, amely a protestantizmus közvetítésével már a 16. század óta növeli befolyását az ország életében (ebben az összefüggésben szimbolikus hangsúlyt kap Rousseau svájci protestáns származása). A német szellemiség legsajátabb megnyilatkozása a romantika, ennek individualizmusából, emocionális beállítottságából, kaotikus fegyelmezetlenségéből sarjad ki minden, amit az újkonzervativizmus elvet: a polgári demokrácia, a dekadens költészet, az anarchizmus, a marxi szocializmus. A bipoláris tipológia ily módon kényelmes ideológiai eszköznek bizonyul, amellyel minden tetszőleges ellenfél németnek minősíthető. Az integrális nacionalista propaganda szerint a tőkés vállalkozás megszületésével a német eszmeiség közvetítői a zsidók lesznek, akikben megtestesül a tőkés minden ellenszenves vonása – a pénzsóvárság és az üzleti gátlástalanság –, míg a nagytőke újkonzervatív kötöttségű csoportjait ez a beállítást hallgatólagosan kivonja ezek ódiума alól. A royalizmus és a nacionalizmus mellett a Maurras-irányzat magáénak vallja a konzervatív eszmekör másik nagy áramlatát, a politikai katolicizmust is. A katolicizmushoz az Action Française viszonya még inkább pragmatikus és manipulatív, mint a monarchizmushoz. Maga Maurras közismerten ateista, s írásaiban sem tagadja, hogy a katolicizmust csupán mint politikai ideológiát fogadja el. A második kultúrharc idején a katolikus belső egyházi élet maga is harctérre alakul át. A kilencvenes években XIII. Leó meghirdeti a polgári köztársaság viszonyaihoz való egyházi alkalmazkodás politikáját, és a második kultúrharc kirobbanása után is ezzel a módszerrel kísérli meg mérsékelni az antiklerikális politika következményeit. A pápa *ralliement*-, megbékélés-politikája a francia politikai katolicizmuson belül világra segít liberális áramlatokat (a *Sillon* folyóirat köre, Piou

liberális csoportja), de éles ellenzék is támad a politikai katolicizmusnak éppen a politikai konzervativizmussal érintkező csoportjaiban. Az újkonzervatív tábor természetesen bekapcsolódik a harcokba a *ralliement*-politika egyházi ellenfeleinek oldalán. Hadállásait jelentősen megjavítja a századforduló után az egyházon belüli politikai irány megfordulása X. Pius trónra lépésével. Az új pápa nemcsak hogy szakít a *ralliement*-politikával, de ellenoffenzívát is indít az egyházi élet minden frontvonalán a modern életfeltételekhez igazodni akarókkal és a mindenfajta kiegyezőkkel szemben. Kampány indult a modernizmus gyűjtőnéven összefoglalt és inkriminált liberális katolikus irányzatok ellen, kivált azok ellen a törekvések ellen, amelyek igyekeztek összhangba hozni az egyház tanításait a modern tudomány szemléletével. Az új ellenreformációs kurzus hívei szintén irányzottá egyesültek integralizmus néven. Az Action Française természetesen már csupán azt a propagandalehetőséget sem hagyhatja kiaknáztatlanul, ami az integrális nacionalizmus – integrális katolicizmus szlogenek összecsengésében rejlik. A néhány egyházi prominens (Barbier, Maignen, Deltasus, Caudeau) köré szerveződött Sodalitium Pianum egyesületbe tömörült integralista irányzat és az Action Française között szoros együttműködés alakult ki. A francia társadalmi élet egyéb problémáira adott reformjavaslatok – köztük elsősorban Maurras 1912-ben megjelent *Les trois idées politiques* című könyve – szintén a konzervatív eszmekör patinás receptjeit újítják föl. Olyan itt kifejtett javaslatok, mint a francia közigazgatás decentralizált átalakítása a történeti régiók szerint (Le Play nagy múltú gondolata), az örökösödési jog megváltoztatása annak érdekében, hogy a parasztság még erősebben kötődjék a földtulajdonhoz, valamint a céhek visszaállítása nemigen tekinthetők egyebeknek, mint parafrázisoknak a konvencionalista ideológia témáira: álkonkrét példák, hogy az ezoterikussá vált konvencionalizmus szellemét „testhez kössék” a francia társadalom életében. A reformokat, eltérően a politikai struktúra átalakítására vonatkozó reformoktól, ezekben az esetekben – úgy tűnik – nem kellett túl komolyan venni. A közigazgatás túlhajtott centralizációja ugyan a francia élet egyik legjelentősebb kérdése volt, azonban éppen nem az Action Française kötődött azokhoz a társadalmi erőkhöz, amelyek egy valódi közigazgatási decentralizálásban érdekeltek voltak; a vidéki és városi kispolgársággal, amelyhez a földöröklési javaslat és a céhekre vonatkozó eszmefuttatás szólhatott volna, a szervezetnek nem voltak eleven kapcsolatai. A francia kispolgárságban nem vert gyökeret a kispolgárság érdek-képviselési szerveződésének eszméje, az a forma, amely a legtöbb helyütt lehetővé tette, hogy az újkonzervatív erők ellenőrzésük alá vonják a kispolgári rétegeket. Franciaországban a kispolgári rétegek a kommunális politikára gyakorolt radikális-kispolgári befolyáson keresztül kísérelték meg érvényesíteni azokat a követeléseket, amelyeket más országokban érdek-képviselési *pressure group*okon keresztül vittek be a politikai hadszíntérre; a kommunális politika bizonyos tekintetben funkcionálisan helyettesítette a francia kispolgárság számára az érdek-képviselési szervezeteket.

A tízes években, az agadiri ügy⁸⁰ után, a kiéleződő fegyverkezési hajsza időszakában az Action Française politikai szerepe úgy tekinthető, hogy a Poincaré elnökségét kiharcoló széles revansista, imperialista – stílusában nacionalista – tábor legtudatosabb osztaga volt. Diktatórikus-korporatív államkoncepciója lényegében a monopol-burzsoázia latens politikai törekvéseit modellálta. Azt mondhatni, a monopol-burzsoázia „maximális programját” képviselte olyan körülmények között, amikor a monopolburzsoázia számára részben elkerülhetetlen volt, részben pedig kedvezőbb alternatívának mutatkozott a maximális programra való törekvésnél az, ha céljai elérése érdekében kompromisszumokba bocsátkozik. A „kétszáz család” monopoltőkésői szimbiózisban éltek a Dreyfus-perben győztes radikális táborral, mely maga is revansista alapon állott, és támogatta a fegyverkezést. Az Action Française ilyen körülmények között kénytelen volt lemondani arról, hogy befolyásolja a lényegi politikai döntéseket, s amikor nyíltan a puccsot hirdette meg céljaként, gyakorlatilag a visszavonulását jelezte a tettek mezejéről. Tevékenységi területe az ideológia maradt. A szervezet a kombattáns újkonzervatív ideológia termelését és állandó megújítását látta fő feladatának, azt, hogy a szellemi élet minden területére kiterjessze figyelmét, és annak minden jelenségét permanensen értékelje az újkonzervatív ideológiai pozíció szempontjából. Nem állott messze az igazságtól a szervezet náci történetírója, amikor Maurras-t „fordított enciklopédistaként” emlegette. A további feladat természetesen az volt, hogy a francia értelmiséget ennek az ideológiának a szellemében neveljék. E célból az Action Française hatalmas apparátust épített ki. Az ideológiának a szellemi élet minden területére való kidolgozása végett állították föl az Institut d’Action Française-t, amely afféle újkonzervatív „pártfőiskola” volt. Az intézeti tanszékek (*chaire*) nevei – Chaire Corneille, Chaire du Syllabus, Chaire Rivarol⁸¹, Chaire Auguste Comte, Chaire Maurice Barrès, Chaire Joseph de Maistre – jól mutatták az intézet ápolta tradíció jellegét. Az intézet közigazgatási tanszékeként működött Georges Valois vezetése alatt a Cercle P. J. Proudhon, az Action Française egyetlen számottevő csoportja, amely populáris politikával kísérletezett, és Sorel szindikalista körével tartotta a kapcsolatot. A szervezet saját könyvkiadóval (La Nouvelle Librairie Nationale) és kiterjedt sajtóval rendelkezett (a *Camelots du Roi* című heclapon kívül volt elméleti folyóirata, a *Revue critique des idées et livres*, továbbá saját élclapja, a *Leurs Figures*), 1907-ben pedig saját színházat is létesített.

⁸⁰ Agadir – kikötő Marokkó déli részén, partjai előtt játszódott le az ún. második marokkói válság néven emlegetett incidens: 1911 májusában egy törzsi lázadás kirobbanása miatt francia csapatok szállták meg Fezt, a marokkói fővárost. Válaszul a Panther (‘Párdúc’) nevű német ágyúnaszád váratlanul befutott Agadir kikötőjébe (1911. július 1.), kifejezésre juttatván ezzel a német gyarmati igényeket. A »párdúcugrás« nemzetközi fegyveres konfliktus kirobbanásával fenyegetett, Nagy-Britannia háborús előkészületeket tett. Hosszadalmas tárgyalások után Németország megállapodásban ismerte el Marokkó francia ellenőrzését. A válság következtében megerősödött a brit–francia együttműködés, Németországban pedig háborús hangulat alakult ki. – *A szerk.*

⁸¹ Antoine Rivarol (1753–1801) francia író, több satirikus és politikai mű szerzője. – *A szerk.*

Oroszország

A német és francia újkonzervativizmus kezdeteit, mint láttuk, 1871-től számíthattuk. A valamelyest hasonló orosz törekvések egy évtizeddel korábban nyúlnak vissza, 1861-re, az orosz jobbágyfölszabadítás évére. A jobbágyreform súlyos társadalmi megrázkódtatások elindítója volt. A felemás intézkedés a reformot igénylő társadalmi erőket nemhogy kielégítette és lecsillapította volna, hanem ellenkezőleg: a mélyreható átalakulás elodázása miatti csalódás az ellenzékiiségnek Oroszországban eladdig nem ismert hullámaint indította el. 1825, a dekabrista felkelés leverése óta először ismét a „levegőben van” a társadalom és a politikai élet különböző szintjein az alkotmány és a cári autokrácia liberális átalakításának követelése, a „*raznosinyec*” értelmiségből kinőtt forradalmi demokrata és *narodnyik* mozgalmak pedig már a rendszer forradalmi megdöntését tűzik ki célul. A reform- és forradalmi törekvéseknek megvolt az ellenhatásuk is. Az 1863-as lengyel fölkelés, majd a cárok elleni, egymást követő sikeres és sikertelen merényletek sokkoló hatása életre hívott egy reakciós publicisztikai irányzatot, mely főadatának tekintette, hogy új érveket keressen a cári autokrácia és ortodox teokrácia, az Uvarov gróf (I. Miklós közoktatási minisztere) által formulázott „autokrácia, ortodoxia, népesség” elvének igazolására. Az autokráciát igazolni igyekvő publicisztika az autokratikus kormányzati rendszert közvetlenül hordozó bürokrácia törekvéseit juttatta kifejezésre. Az irányzat prominens ideológus publicistái nem a földbirtokos nemesi rétegből kerültek ki, amelynek műveltebb részéből a század első felében a szlavofil irányzat kinőtt, s nem is az úgynevezett „*raznosinyec*” alsó értelmiségből, amely elsősorban a baloldali, demokratikus törekvések hordozója volt, hanem abból az újonnan keletkező polgári értelmiségi rétegből, amely a krími háború körüli időben az erőtlen liberális kezdeményezések hordozója volt, s amelynek jelentős része arra törekedett, hogy bejusson az állami bürokrácia soraiba. Ebből a társadalmi eleméből került ki Mihail Nyikiforovics Katkov (1818–1887), az orosz liberalizmus nagy renegátja, aki az ötvenes években a liberális tábor vezetője volt, majd 1861 után áttért, az autokrata kurzus zsurnalisztája s az udvarhoz közel álló *Russzkij Vesztnyik* főszerkesztője lett; ugyancsak ehhez az értelmiségi réteghez tartozott kiterjedt elméleti-publicisztikai munkásságával Konsztantin Petrovics Pobedonoszcev (1827–1907), aki eredetileg jogászprofesszor volt, nagyhercegi nevelő, majd 1880 és 1907 között, mint a Szinódus főprokurora, azaz az ország egyházpolitikai vezetője, a századfordulói cári reakció egyik politikai vezéralakja; ide vehetjük Konsztantin Nyikolajevics Leontyevet (1831–1891), aki mozgalmas pályáját katonasorvosként kezdte, majd miután volt törökországi orosz konzul, varsói kormánypárti lapszerkesztő és moszkvai cenzor, hosszabb időn keresztül szabadfoglalkozású filozófiai és szépíróként működött. Velük szemben az autokrácia apológétái között bürokráciaellenes, nagybirtokos árnyalatot képviselt Rosztiszlav Andrejevics Fagyejev tábornok. A cári autokrácia ideológiai igazolói sok szempontból eltértek a közép- és nyugat-európai újkonzervativizmustól, de azért nem hiányoztak az azonos vonások sem. Azonos volt mindenekelőtt a liberalizmus elvi elvetése, ami Oroszországban természetesen nagyon mást jelentett: nem ellenzékiiséget egy uralmon levő liberális rendszerrel szemben, hanem egy még nem liberális rendszer védelmét a liberális tendenciákkal szemben. A védelmi pozíció

azonban Oroszországban nem statikus-defenzív politikai-ideológiai magatartást eredményezett a konzervatív táborban, hanem élesen offenzív magatartást a mégoly halvány liberális tendenciákkal szemben is. Ez az offenzív vonás, az eltérő alaphelyzet ellenére is az újkonzervatívokéval rokon ideológiai struktúrát hozott létre. Az autokráciát védő publicisztika az adott autokratizmust nem tartotta elég keménynek, elég határozottnak, és azt állította, hogy a cári rendszer még mindig sok engedményt tesz a liberalizmusnak. Az adott helyzetet tehát nem változtatlan, adott állapotában védelmezte, hanem fenntartása érdekében változtatni szándékozott rajta, de nem a liberális reformok, hanem az autokratikus vonások megerősítése irányában. Más európai országok újkonzervatív irányzataitól viszont lényegesen eltért abban, hogy hiányzott belőle a populáris elem. Ilyen mozzanatok csak elvétve és periferikusan jelentkeztek ebben a korai időszakban, mint például Leontyev esetében, aki – kihasználva, hogy Oroszországban a hatvanas-hetvenes években még nem alakult ki az ipari munkásság mozgalma – fölhasználhatónak tartotta a marxizmus kapitalizmuskritikáját a főellenségnek tekintett liberalizmus ellen, s homályosan megpendítette valamiféle „cári szocializmus” programját. Az orosz újkonzervativizmus liberalizmuskritikája, eltérően a nyugatitól, nem a tőkés szabad verseny ellen irányult (ez a hatvanas-hetvenes évek Oroszországában még nem jelentett érdemleges konkurenciát a nagybirtoknak), az újkonzervatív irány bázisát jelentő cári bürokrácia közvetlen érdekeit pedig éppenséggel nem zavarta, hanem a liberalizmus politikai formái ellen. Az elmaradott orosz viszonyok tehát sajátos módon a liberalizmus újkonzervatív kritikájának éppen a leginkább jobboldali radikalizmus felé tendáló formáját alakították ki.

Az az ideológiai anyag, amelyből a bürokratikus újkonzervatív publicisztika kiformálta liberalizmuskritikáját, a 19. század első felének nagyformátumú konzervatív ideológiája, a szlavofil ideológia volt. A Pogogyin, Hanjakov, a két Akszakov s végül rendszeres kifejtésben Danyilevskij által kidolgozott kultúrkritikai koncepció a század legkidolgozottabb bipoláris kultúrtipológiája volt. A német romantikának funkcionálisan sok tekintetben megfeleltethető, s annak jelentős impulzusait egyébként átvevő szellemi irányzat szembeállította a még tradicionális Oroszországot, mint a konvencionális fölépítésű társadalom archetípusát, a nyugati kapitalizmussal, mint az érdekorientált szerveződésű társadalom archetípusával. Erre a Kelet–Nyugat ellentétre építette föl a cári autokrácia apológiáját a hatvanas-hetvenes évekbeli áramlat is, amely a romantizáló történetfilozófiát napi politikai zszurnalisztikává trivializálta. Ez az adaptálás nem csupán vulgarizálta, hanem lényeges vonásokban meg is hamisította az eredeti szlavofil szemléletet, amely a cári autokratizmust nem fogadta el minden fenntartás nélkül. Szerintük Nagy Péter felvilágosult abszolutizmusa (melynek a cári abszolutizmus lényeges vonásaiban és alapvető fölépítésében a múlt század közepéig folytatója maradt későbbi, kevésbé haladó történeti szerepe ellenére is) megnyitotta az utat a nyugati befolyás előtt, megrontotta Oroszország őseredeti tradicionális alapjait, s ezzel az ország minden bajának forrása lett. Az irányzat hatvanas-hetvenes évekbeli fölélesztése viszont az autokráciát idealizálta a nyugati liberalizmussal szemben. Vállalt föladatának végrehajtásához azonban a szlavofil ideológiai örökség: a Kelet és a Nyugat

szembeállítás, a tradicionális-patriarchális és a liberális társadalom antagonizmusa nem volt elegendő. Olyan rendszert kellett idealizálni, melyet nem lehetett a romantika szokásos eszközeivel megszépíteni. Az orosz élet félfudális nyomorát, a parasztság kiszolgáltatottságát, a cári autokrácia brutális terrorját nem lehetett patriarchális idillé stilizálni, még kevésbé eltagadni és eltitkolni. Az apologétának az orosz elnyomás legbrutálisabb vonásait kellett kiemelnie és megkísérelnie idealizálni. Ami eleve nem volt elérhető a tudományos bizonyítás logikájával, azt a paradox szerkesztés esztétikai hatásával kellett megkísérelni. Ezt az eljárást nevezhetjük paradox apológiának. A kiindulást az elsősorban Pobedonoszcevre döntő befolyást gyakorló de Maistre „fordított rousseau-izmusa” jelentette, az az antropológiai kiindulás, amely szerint az emberi természet alapján rossz, az embert gonosz hajlamok és ösztönök uralják. A kultúra és civilizáció alapja a vaskezü politikai hatalom, amelynek az a feladata, hogy a lehető legbrutálisabb eszközökkel elnyomja ezeket a hajlamokat. Az itt triviális durvaságú politikai koncepcióként jelentkező gondolat magasabb szellemi szintekre is transzponálható, ahol a kultúrát ösztönöket fölfaló, ösztönöket elfojtó szerepben értelmezve olyan termékeny gondolati konstrukciókat is eredményezhet, mint a tudatalatti és a felettes én dualitása Freudnál. Az orosz újkonzervatív koncepciókban e gondolat triviális politikai és differenciáltabb kultúrkritikai továbbgondolása egyaránt (ha nem is egyforma irányban) jelen volt.

A triviális politikai továbbgondolást a de Maistre koncepció parafrázisai jelentették. De Maistre egykor tanulmányt írt a hóhér dicséretéről. Orosz követője, Leontyev a denúnciánst dicsőítette, mint az államrend nélkülözhetetlen támaszát. Ebben a durva értelmezésben azonban a politikai elnyomás még mindig csak mint „szükséges rossz” jelenik meg. További lépésekre van szükség a „rossz” teljes eliminálása végett. Itt lép be a paradox szerkesztés. Példáját már a szlavofil Pogogyin szolgáltatta, amikor az általa nem túlzottan kedvelt abszolutizmust azzal az abszurditásig feszített gondolatmenettel igazolta, mely szerint a hatalom eleve rossz, tehát az autokrata, aki egy személyben gyakorolja a hatalmat, az emberiség megváltója, mivel egy személyben magára vállalja a hatalom minden bűnét, s ezáltal fölmenti a bűnök alól a társadalmat. Ezt az ízig-vérig paradox gondolatot kiteljesíti az a következő paradoxon, amely szerint a hatalom minél kegyetlenebb tombolása az igazán értékes dolog. Leontyev ehhez is talál érvet, amikor kifejti, hogy nagy formátumú politikai személyiségeket intenzív politikai élmények hoznak létre. Ilyen élményeket pedig éppen az elnyomás borzalmi biztosítanak. A formátumos politikai személyiség aztán természetesen gondoskodik arról, hogy az ilyen fejlemények ne hiányozzanak a társadalom életéből. Az autokráciát magasztaló publicisztika azokat a történeti típusokat és személyeket tekinti példának, akik alkalmasak erre a föladatra. Leontyev nyíltan vállalja a politikai hatalom példaadó reprezentánsául Dosztojevszkij Nagy Inkvizítort, Jaros neoszlavofil moszkvai történészprofesszor pedig meghirdeti az eladdig amolyan Néró-szerű figuraként pertraktált Rettegett Iván kultuszát. A paradox apológiában mutatkozik meg legvilágosabban a különféle konzervativizmusok egyik lényegi vonása: az eudémonikus erkölcsi fölfogásnak, azaz annak az etikai szemléletnek az elvetése, amely az élet értelmét a boldogságban látja. Ellentéte a perfekcionizmus, az a fölfogás, mely szerint

az emberi élet értelme valamely ideál minél teljesebb megvalósítása, az ebben az értelemben elérhető tökéletesség. A perfekcionista fölfogás mögött nem nehéz fölfedezni az igénykorlátozó magatartás ideológiájának etikai szintre vetülését.

A paradox apológia jellegzetes alete az újkonzervatív ideológia egyik lehetséges végkifejletének, a konzervatív nihilizmusnak, amely Európa többi részén a századfordulói fellendülés megtorpanásának reakciójaként lép föl a tízes években. Ott a konzervatív nihilizmus végkifejlet, Oroszországban az újkonzervatív ideológia kezdete. A különbség magyarázata abban rejlik, hogy Oroszországban az irányzat egy megtorpanó és visszajára fordult reformhullámot követő általános értelmiségi kiábrándulásból születik. Annak a II. Sándor alatt megindult reformhullámnak a fejleményeként, melyet az ötvenes évek második felében a krími háborúban elszenvedett vereség indított el, és amelynek során bizonyos közigazgatási és bírósági reformokra került sor. Ez a reformhullám az 1861-es jobbágyfölszabadításban tetőzött. A politikai reformkurzus és átcsapása ellentétébe felszíni hullámjátéka volt azoknak a mélyben zajló polgárosodási folyamatoknak, amelyek az orosz társadalomban is alkalmazkodási válságot – még hozzá a nyugati társadalmakénál jóval mélyebb alkalmazkodási válságot – váltottak ki. A hatvanas években a tradicionális viszonyok bomlása, ha megindult is, még nem haladt oly mértékben előre, hogy nagyobb válságot okozhatott volna. A nyugati kapitalizmus annyira azonban már behatolt az országba, hogy serkentésére a legműveltebb értelmiségi rétegek rádöbbenhettek az orosz viszonyoknak az európaiakkal összehasonlítva képtelen voltára. Az 1861-et követő reakció alapélménye a mérvadó politikai értelmiség számára éppen az volt, hogy az orosz viszonyok egyszerre mutatkoztak abszurdnak s egyszersmind megingathatatlanak. A hatvanas-hetvenes években föllángolt értelmiségi forradalmi mozgalom nem lehetett elég ennek az élménynek föloldására, sőt a nyecsaievi kalandorság⁸², az egyéni terror, a csernyisevskijji forradalmi aszkézis fanatizmusa – mindaz ami Dosztojevskijt kiábrándította a narodnyik forradalmiságból, s

⁸² „1869. november 21-én a »Népi leszámolás« elnevezésű forradalmi diákcsoport tagjai Moszkva közelében megölték egyik társukat, Ivan Ivanovot, és holttestét egy tóba dobták. A gyilkosság körülményeit a cári hatóságok hamarosan felderítették, és bebizonyították, hogy szervezője Szergej Nyecsajev volt, az anarchizmus »pápájának«, Bakunyinnak egyik közeli munkatársa. Nyecsajev szélsőséges szándékaiban még mesterén is túltett, az »általános és mindent elsöprő« pusztítást hirdette, és »a forradalom érdekében« nem riadt vissza semmiféle provokációtól, besúgástól, sőt közönséges bűnténytől sem. Bár csupán néhány »ötös sejtet« tudott kialakítani, társaival elhitette, hogy ő maga egy nagy nemzetközi szervezet küldötte (ez a szervezet a valóságban nem létezett). Elszánt, semmitől vissza nem riadó ember volt, terrorisztikus módszerei azonban még saját követőiben is ellenérzést keltettek. Emiatt fordult szembe vele Ivanov, mire Nyecsajev elhitette a kör többi tagjával, hogy Ivanov feljelentésre készül, és rábeszélte őket a közös gyilkosságra. Miközben maga Nyecsajev külföldre szökött, a kör tagjait elfogták, és a cári kormány látványos politikai perben ítélte el a »nyecsajevistákat«. ... maga Bakunyin is elhatárolta magát tanítványától.” (Bakcsi György jegyzete, in Fjodor Mihajlovics Dosztojevskij: *Ördögök*, Makai György ford., Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983, 853. oldal.) – *A szerk.*

élményanyagát adta az *Ördögöknek* – csak fokozhatta a polgári eredetű értelmiségben az alkalmazkodási válságot mindenkor kísérő bizonytalanságérzést. A korszak politikai ismerői számára nem volt kétséges, hogy nem csupán az autokrácia mutat abszurd vonásokat, hanem az apológiájául szegődött ideológia maga is, mégpedig már kiinduló állapotában, a paradox fölépítésű teoreémák logikai bakugrásai nélkül is. Abszurd volt az autokráciának magának ideológiai elvvé emelése is abban az országban, ahol még elevenen élt az emberek emlékezetében, hogy mindössze néhány évtizede, Pál cár halálával zárult le az a száz esztendő, melynek során szinte minden második cár udvari merénylet áldozata lett. Abszurd volt bármilyen teokratikus pravoszlavizmus hirdetése abban az országban, ahol az ortodox egyház, legfelső klérusát is beleértve, fontos vonatkozásokban maga is az elnyomott intézmények sorába tartozott: Nagy Péter óta meg volt fosztva önálló, független felső vezetésétől, a patriarcha intézményétől, s kormányzását a Szinódus államegyházi intézményén keresztül teljes egészében a cári közigazgatás tartotta kézben; hitelvi ügyeit, szüntelen „szakadárüldözés” formájában, egy föléje rendelt politikai cenzor intézte Pobedonoszcev személyében, egyértelműen rendőri eszközökkel, állandó vezgatóúrának téve ki az alsópapságot. A cári abszolutizmusnak csak korlátozottan és felemás módon állottak rendelkezésére azok a politikai támaszok, amelyekre Európában a konzervatív uralom általában támaszkodni szokott. A legfelső, bojár arisztokrácia maga sem volt egyértelmű támasza a korlátlan autokráciának: ez a réteg csak néhány évtizeddel korábban nőtt ki abból az állapotból, amikor politikai ambícióit sorozatos palotaforradalmakban élte ki; irdatlan vagyona és vidéki egyeduralma ellenére távolról sem volt mindenben elégedett a cári rezsimmel, mely a Nagy Péter által a nemességre rótt állami szolgálati kötelemekkel (hadseregben, hivatalban, diplomáciában) súlyos terheket rakott rá. Ez a legfelső réteg a század első felében nem állott távol az autokrácia korlátozásának, sőt bizonyos mérsékelt alkotmányosságnak a követelésétől. A földbirtokos nemesség szélesebb rétege Oroszországban csupán a 18. század folyamán, Nagy Péter nemességet érintő reformja óta kezdett némileg renddél szerveződni. Rendi ambíciói érvényesítésének igénye csupán a napóleoni háború során támadt föl, s – a szó itt is helyénvaló – abszurd módon ez az igény már belefutott és belemosódott a polgári átalakulását követelő mozgalomba. 1825 decemberében Oroszországnak nem csupán első polgári forradalma, hanem egyetlen nemesi rendi fölkelése is lezajlott. A sajátos orosz viszonyok miatt a század közepéig a cári autokrácia nem számíthatott a tisztí kasztra sem. Oroszországban az intézményesített korszerű felsőoktatás első képviselői a tisztí főiskolák voltak, s a század elején az innen kikerült tisztíkar alkotta a forradalmi értelmiség szervezeteinek gerincét. Ez a magyarázata annak, hogy a dekabrista felkelés katonai felkelés jellegű volt. De mindezek ellenére s mindezekkel együtt tartósan fennállt az orosz autokratizmus. Ennek az abszurditásnak az élménye nyűgözte le a hatvanas-hetvenes évek orosz értelmiségét, és vitte sokszor a gondolati abszurditás kacskaringós útjaira. El kellett mondanunk mindezt azért, hogy az autokráciát védő publicisztika paradoxonját ne csupán az abszolutista rezsim politikai-ideológiai szükséglete, hanem a szolgálatába szegődött polgári eredetű intellektuel réteg élményvilága felől nézve is megértsük, s benne ne egyszerűen néhány ember

korruptálódását lássuk, hanem annak a világnak az extremitását is észrevegyük, amely létrehozta az e körökhöz ekkoriban politikailag is közel álló Dosztojevszkij írói világát is; hogy a tárgyalt politikai publicisztikai irányzatot kapcsolatba hozzuk s együtt nézzük az orosz irodalom Dosztojevszkij reprezentálta, Thomas Mann által „szent orosz irodalomnak”, Bergyajev által „profetikus orosz irodalomnak” nevezett vonalával. Láthatjuk, hogy a paradox apológia jelentette ennek a konzervatív eszméáramlatnak a korszerűségét, s ez adott neki újkonzervatív színezetet.

A politikai kérdések iránt fogékony rétegek számára az orosz viszonyok abszurdításának jelenségei közé tartozott az orosz külpolitika helyzete is. Oroszország képtelen mértékű elmaradottsága, civilizátlansága ellenére sem vált külpolitikai „beteg emberré”, mint Törökország vagy Kína, hogy kiszolgáltatva a fejlettebb nagyhatalmaknak, azoktól várja belső életének átalakítását. A krími háború egy történeti pillanatra fölillantott egy efféle helyzetet, ez váltotta ki az ötvenes évek végi reformhullámot, a vesztes háború azonban nem ingatta meg Oroszország külpolitikai pozícióját. Ez a pozíció szilárd volt a hatvanas-hetvenes években mindvégig, míg az 1878-as berlini kongresszuson a törökök fölötti balkáni győzelem eredményeként Oroszország újra Európa vezető nagyhatalmai közé került, mint korábban, a Szent Szövetség idején. A szlavofil ideológia továbbélését ilyen körülmények között nem csupán a cári autokrácia ideológiaszükséglete biztosította, mely innen vette érveit a létét igazoló liberalizmuskritikához, a nyugati polgári viszonyok lekicsinyléséhez, hanem a kialakuló orosz nagyhatalmi státus ideológia iránti igénye is. Az ideológia eszméi alapjait Danyilevszkij fektette le *Oroszország és Európa* című nagyhatású kultúrpolitológiai művében. A pánszlávizmusnak nevezett kései szlavofil ideológia dolgozta ki a balkáni hódításra törekvő orosz imperializmus számára a korszerű orosz nacionalizmus tartalmát, az ideológia szervezeti képviselője pedig a néhány éves működés után betiltott Moszkvai Szláv Komité volt. 1881 után a pánszlávizmus beolvadt a fent tárgyalt újkonzervatív publicisztikai irányzatba. Az egybeolvadt mozgalomnak négy vezéralakja volt: I. S. Akszakov, a kései szlavofil irányzat hangadója, Pobedonoszev, maga III. Sándor cár és Katkov. Az egybeemosódott két, immár egységesen újkonzervatív irányzat a hódítási törekvések igazolásául a szlávok, illetőleg az ortodox vallásúak egy államban való egyesítésének követelményét állította. Az autokrácia teoretikusainál még dominált az ideológia közvetlenül belpolitikai igényekből kinőtt kultúrkritikai tartalma: Leontyev idegenkedett attól, hogy a birodalom a polgárosodott és liberális nyugati szlávokat is bekebelezze, ezzel újabb „lengyeleket” szervezve be magának; a hódítás alapjául nem az etnikumot, hanem konzekvensen az elvi alapot, a vallást akarta megtenni, s így igényt tartott a nem szláv etnikumú ortodoxok, a románok és a görögök csatlakozására. Maga Akszakov orosz nacionalista-sovinisza irányba fejlesztette tovább ideológiáját. Oroszország nem orosz etnikumú népeinek oroszosítását hirdette, s egyidejűleg a nem ortodox vallásúak ortodox hitre térítését – akár erőszakkal is. Ilyenformán az orosz újkonzervativizmus is nacionalista alapra helyezkedett, mégpedig igen korán, már a nyolcvanas években.

A paradox apológia módszereivel operáló, vallásfilozófiai fogalomkészlettel kidolgozott kultúrkritikát ideológiai szolgálatba állító irányzat a nyolcvanas- kilencvenes

években már változott viszonyok között élt s fejlődött tovább. Ekkoriban az irányzatot legnagyobb alakja, Vlagyimir Szergejevics Szolovjov (1853–1900) képviselte. Szolovjov, egy moszkvai liberális történészprofesszor fia, megalapozott filozófiai szakismeretekkel és átfogó műveltséggel rendelkező szabadfoglalkozású filozófiai író volt. Politikai nézeteit tekintve liberálisnak, filozófiai szemléletét tekintve pozitivistának, vallási szemléletét tekintve pedig ateistának indult, s csak később csatlakozott a vallásos színezetű újkonzervatív áramlathoz. Már az is nyitottabb szellemi magatartásra ösztönözte, hogy élethelyzete az irányzat korábbi vezetőinél nagyobb függetlenséget biztosított számára, de nézeteinek bizonyos fokú nyitottsága és ellentmondások-elektikus volta a viszonyok változására is utalt. A kilencvenes évekre lefutott a merényletek által megfélemlített autokrácia merev politikai kurzusa, és lassan-lassan újra napirendre kerültek a liberális reformok. A reformok hordozója az időközben jelentősen megerősödött nagyburzsoázia lett, melyet ugyan jelentős érdekek fűztek az autokratikus-bürokratikus abszolutizmushoz, de ennek korszerűsítése – együtt bizonyos, részére intézményesen is biztosított politikai jogokkal és képviselettel – szintén lényeges érdekei közé tartozott. A teokratikus-neoszlavofil irányzat reprezentánsában sok tekintetben a korai szlavofilek ideológiai kettőssége termelődött újjá, akik egyes megfigyelők szerint egyszerre voltak liberálisok és konzervatívok. Társadalomelméletét az 1897-ben megjelent *Etikája* tartalmazza, amelyben konzekvens konvencionalista koncepciót fejt ki: az erkölcs alapja a *szégyenérzet* (ezt a fogalmat Szolovjov a szociális kontroll durkheimi fogalmával lényegében azonos értelemben használja, vagyis az egyén szociális belső reflexe értelmében), mely pszichésen, az erény által bünteti az interiorizált társadalmi értékek és normák áthágását. Politikai modelljét három politikai típus stilizált ideálképében ábrázolja. A társadalomban a főpap képviseli a múltat, a hagyományt, a cár a jelen szükségleteit, a próféta a jövőt, a jövő fölmerülő, a jellel szemben jelentkező szükségleteit. A próféta alakjában tehát – segítségül hívva a vallási szimbolikát – az ellenzék conceptualizálása történik meg, mutatva a koncepció többértelműségét. 1899-ben, élete utolsó évében megjelent *Beszélgések az Antikrisztusról* című kultúrkritikai röpirata már az 1905-ös forradalmat érlelő évek terméke. A jövővízióban egy populáris-konzervatív diktatúra fővonala mellett föllelhető a valódi forradalom víziója is.

A századforduló utáni években, melyeket már a marxista munkásmozgalom aktív jelenléte jellemzett, a cári kormányzat számára is életbe vágóan fontos lett a populáris politika meghonosítása. Azok a tévétel kezdeményezések, melyek a munkásmozgalomtól kísérelték meg elvonni a tömegeket, magától a politikai rendőrségtől indultak ki. Ilyen akció volt Zubatov kísérlete a század első éveiben államkasszervezetek létesítésére; ide sorolható a szintén rendőri kezdeményezésre visszavezethető, az 1905-ös forradalom kirobbanásakor tragikus szerepet játszott Gapon pópa kísérlete is egy konzervatív szakszervezet létrehozására.

A Szolovjov-féle teokratikus vallásfilozófia és a szlavofil irányzat hagyományából a századforduló után kinőtt még egy csoport: az 1905-ös forradalom leverése élményének hatására ide menekülő úgynevezett „istenkeresők” csoportja: Bergyajev, Mereskovszkij, Bulgakov, Sesztov, Frank. Politikailag nem tartoztak az

újkonzervativizmushoz: elutasították az újjászerveződött cári autokráciát, és liberális reformokat szorgalmaztak. Filozófiai nézeteikben a századforduló európai idealista hullámához kapcsolódtak, esztétikai-művészeti törekvéseik összefonódtak a kialakuló orosz avantgárd művészettel. Soraikból és szellemi környezetükből a forradalom táborába is vezettek utak, amint ezt Alekszander Blok vagy Mihail Fjodorov példája mutatja.

A jobboldali radikalizmus az első világháború kitöréséig

A jobboldali radikalizmus mindenütt az újkonzervatív mozgalmakon belül alakult ki, mint azok radikalizálódása. Szórványosan már viszonylag korán, az első újkonzervatív mozgalmak megjelenésével egy időben létrejöttek olyan kisebb csoportok, melyek elsősorban az újkonzervatív mozgalmak liberalizmus- és kultúrkritikájában – latensen vagy nyíltan – csaknem mindenütt jelen lévő antiszemita tendenciát erősítették föl. Az antiszemita irányú radikalizálódás elsősorban az újkonzervatív mozgalmak populáris törekvéseiből nőtt ki, a mozgalmakon belüli populáris vonal fokozatos önállósodását jelentette. A differenciálódás a szociális bázis tagolódását fejezte ki: a kialakuló jobboldali radikalizmus az újkonzervatív mozgalmakba tömörült kispolgári rétegeknek a mozgalmakat elindító és szervező uralkodó osztályokéval sokszor ellentétes érdekeit és törekvéseit juttatta kifejezésre; a radikalizálódás, az azonos követelések és azonos kritikák élesebb megfogalmazása az esetek nagyobb részében nem csupán hangsúlyeltolódást jelentett, hanem érdekkülönbségeket is tükrözött. E különbségek kinyilvánítására az antiszemitizmus mutatkozott a legalkalmasabbnak, lévén egyszerre populáris és radikális színezetű. A radikalizálódás lélektanát jól mutatta Drumont egy fejtegetése. Drumont választott történelmi példaképén, a Vendée példáján mutatta be születése pillanatában a populáris radikalizmus leszakadását a felső rétegek konzervativizmusáról. A francia antiszemita vezér irritált hangon utal arra, hogy amíg a Vendée parasztjai harcoltak, az arisztokrácia vezérkara külföldön, Koblenzben rendezkedett be. Szavakban csupán az hangzik el, hogy a hősi parasztok radikalitása szolgálja igazán az ügyet, latensen azonban már jelen van a fejtegetésben az érdekkülönbség is, amely elválasztja a royalista parasztlázadást a főnemesi emigrációtól. A populáris tendenciának ez az elkülönülése, az önállósodás a századforduló után, ha más-más mértékben is, de minden újkonzervatív mozgalmában elkezdődött.

Az „ideológia gyanúja”

Marx felépítmény-elmélete a szellemi élet jelenségeit, a tudomány, ideológia és művészet építményét osztályérdekek kifejezésének tekintette. Az a gondolat, hogy a szellemi élet jelenségei mögött gazdaságilag és politikailag releváns érdektényezőket lehet fölfedezni, és ezek szolgálata jelenti a felépítményi jelenségek valódi tartalmát, hamar túljutott a marxista munkásmozgalom befolyási körén. Azt a fölismerést, hogy nem megváltoztathatatlan örök igazságok alkotják a tudomány, erkölcs, művészet és politikai ideológia eszmei tartalmát, a modern szellemi élet rohamos, állandóan új eredményeket hozó s a régiek érvényét cáfoló fejlődése nagymértékben megerősítette. A tudomány és a magasabb szellemi élet igazságainál ingatagabbnak bizonyultak a politika közkeletű evidenciái és értékei. A marxista munkásmozgalomban kialakult gyakorlat az ellenséges ideológiák mögöttes osztály- és politikai tartalmának leleplezésére más irányzatok által is elsajátított politikai rutinná vált, mellyel a politikai propaganda a számára kedvezőtlen jelenségek mögött kimutatta a gazdasági és politikai mozgatókat, azt állítván, hogy a kiszemelt jelenség ezek szolgáltatában működik. Az

ideológiakritika „ideológia gyanúvá” (Mannheim) fajul, mely minden szellemi jelenség autentikus tartalmát kétségbe vonja – amit a marxista ideológiakritika nem tesz –, és a szellemi jelenséget efemernek, mögöttes törekvések pusztá álcájának tekinti. A rövidre záruló oki kapcsolatokban, melyek nem tárják föl a felépítményi jelenség és az alap sok közvetítésen át kialakuló összefüggését, az alap–felépítmény viszonylat valamiféle megbízó–ügynök viszonylatba fordul. A felépítményi jelenséget determináló társadalmi-gazdasági-politikai erők ebben a triviális elképzelésben már rosszhiszemű fölbujtókká démonizálódnak. „Az ideológia gyanújának” leleplezési technikája első látásra azt a hitet keltheti, hogy aláás minden könnyen-hívést; a „mindenről minden kiderülhet” légköre általános szkepszist eredményezhet. Az igazság azonban az ellenkezője. A leleplezések a tájékozatlan szemlélő számára éppen olyan színjátéksorozatnak látszanak, melynek jeleneteiben minden valószínű dologról valami képtelen derült ki. A leleplezés eredménye sokkal valószínűtlenebb volt a józan ész, a *common sense* adott színvonala alapján, mint az, amit leleplezett. Az így megoldozott közvélemény, miközben talán azt gondolta, hogy hite mindenben megingott, s a teljes bizalmatlanság alapján áll, egyre nyitottabbá vált a legképtelenebb dolgok befogadására, egyre könnyebben hitt el mindent.

A világ mint összeesküvés

Abban a légkörben, melyben szokássá vált a jelenségek mögött titkos mozgatóerőket gyanítani, s amelyben ezeket az erőket jobbra egyszerűen személyek tudatos, rafinált aknamunkájának képzelték el, szinte kínálkozott, hogy ezeket a titkos erőket valamiféle – földalatti központból egységes tervek szerint irányított – szervezet tevékenységének gondolják. „Az ideológia gyanúja” popularizálódásának végkövetkezményeként kialakult lelkiállapotot a századfordulón elsősorban a jobboldali radikalizmus használta ki. Évéggett születik meg a világ-összeesküvés ideológiai teorémája, amely minden számára kedvezőtlen és adott pillanatban ellenséges tényezőt egy, az egész világot behálózó titkos politikai szervezet ügynökségének tekint. A világ-összeesküvés a világ fölötti uralom megszerzésére esküdött össze, amit jórészt meg is szerzett már azáltal, hogy minden országban minden szinten beültette titkos ügynökeit a vezető pozíciókba. Ezek a beszerzett ügynökök a legkülönbözőbb, egymással szemben álló politikai erők fölött rendelkeznek, amelyek látszatküzdelmeket vívnak egymás ellen, hogy megtéveszték a mit sem sejtő világot. Míg csak véglegesen meg nem szilárdul az uralmuk, addig ezt a komplikált uralom-fenntartási módot alkalmazzák, teljes győzelmük után viszont levetik majd álarcukat, s kezdetét veszi nyílt rémuralmuk az emberiség fölött. A kifejtés formái részben bizonyos régebbi hasonló jelenségekből hagyományozódtak. Az első rendszeresen kifejtett világösszeesküvés-legendát a jezsuitákról költötték udvari és protestáns ellenfeleik. A legenda szerint a jezsuiták a Rómából irányító rendgenerális, a „fekete pápa” instrukciói alapján sorra megszerzik a fejedelmi udvarokban az uralkodó gyóntatójának pozícióját, kidolgozott lélektani technikával teljesen befolyásuk alá vonják az uralkodót, s így az egymással hadakozó államok sokaságának megtévesztő látszata mögött egységes jezsuita világuralmat

teremtenek. Az említett pszichológiai módszer természetesen a probabilitás etikája, mellyel minden számukra kedvező döntési helyzetet erkölcsileg helyesnek tudnak beállítani. A nem parírozó uralkodókat a tyrannocídium hírhedt elve alapján elteszik az útból. A legenda 1614-ben már sajátos irodalmi megfogalmazást is nyert: egy kiugrott, lengyel származású jezsuita *Monita Secreta* címmel megkomponált egy – állítólagosan titkos – áljezsuita szervezeti szabályzatot, amely tartalmazta a hatalom megszerzésének programját és részletes metodikáját. Az írás azért érdemel figyelmet, mert a majdani jobboldali radikális világösszeesküvés-pamfletek módszertani fölépítése anticipációjának tekinthető. A jezsuitaellenes legendák a 17. században és a 18. század elején voltak politikailag aktuálisak, de sajátos kultúrtörténeti utóéletük volt a 19. században: Németországban ugyanis a protestáns hitbuzgalmi irodalom vásári melléktermékeiként a kialakuló ponyvairodalom témái lettek. Ezen az úton leszivárogtak a szélesebb tömegek gondolkodásába, és elősegítették a majdani, hasonló fölépítésű politikai legendák befogadását. A jobboldali radikális irányzatok első összeesküvés-legendájának tárgya a nyolcvanas évek elején alakult, párizsi székhellyel működő Alliance Israélite volt – egy nemzetközi propagandairoda, amely az antiszemitizmus elleni zsidó felekezeti ellenpropagandát volt hivatott nemzetközi méretekben összehangolni. A szervezet érthetően kezdettől céltáblája volt minden ország szervezett antiszemita propagandájának. A német antiszemita mozgalom már 1883-ban Alliance Antijuive Universelle-t alapított az Alliance Israélite ellensúlyozására.

Már a kilencvenes években azzal vádolták a zsidó nemzetközi propagandairodát, hogy különböző országokban a politikai hatalom megszerzésére mozgósítja a zsidóságot. A második összeesküvés-legendája a szabadkőművesség ellen irányult. A felvilágosodás politikai szervezeteként keletkezett mozgalom, melynek titkos társaság formája az aufklérista arisztokrácia excentrikus egzotikumigényéből eredt, elsősorban a vallási előítéletek és az egyház politikai befolyása elleni harcot tekintette céljának. Ahol a jobboldali radikális mozgalom klerikális felekezeti kötöttségű irányzatokból nőtt ki, ott a szabadkőművesség mindenütt a kiemelt jelentőségű politikai ellenfelek közé számított. Általában úgy tartották, hogy benne testesül meg a liberalizmus mint politikai irányzat, s az ellene folytatott harcot mindenhol összekapcsolták az antiszemitizmussal is. A szabadkőművességet titkos társaság volta, misztikus szertartásai, a köréje fonódott romantikus dicsfény különösen alkalmassá tette arra, hogy benne találják föl egy zsidó-liberális világ-összeesküvés parancsnoki központját és politikai szervezetét. A szabadkőműves-ellenes zszurnalisztika beállításában a szabadkőművesség afféle hipercentralizált, sejtrendszerben szervezett földalatti mozgalom volt, melyet valamilyen misztikus világ-nagypáholyból egységesen irányítanak. Mindennek nem volt semmi köze a szabadkőművesség valóságos szervezeti fölépítéséhez, amely egy országon belül is teljes mértékben decentralizált volt, a páholyok gyakorlatilag önállóak voltak, az azonos típusú páholyok élén álló úgynevezett szimbolikus nagypáholyok nem voltak végrehajtó szervek, csupán a föderatív fölépítésű együttműködés koordinálói. Nemzetközi összefogó szervezete pedig a szabadkőművességnek egyáltalán nem létezett. A jobboldali radikalizmus világ-

összeesküvés legendája a cionista világ-összeesküvés legendájában érte el végkifejletét. Ez a legenda a német náci mozgalom (s már előtte a német *völkisch*-komplexum) ideológiájának központi elemeként vált ismertté. Eredete korábbra s máshova nyúlik vissza. A legenda irodalmi dokumentuma, az úgynevezett *Cion Bölcei Jegyzőkönyv* az orosz jobboldali radikalizmus talaján keletkezett a századforduló körüli években. A már említett, az Ohrana által iniciált ortodox keresztényszocialista szakszervezeti törekvések környékén tevékenykedő rendőr provokátor, Nyilus pópa kompilálta egy 19. századi francia politikai pamflet adaptálásával minden idők legnagyobb hatású antiszemita pamfletjét. A röpirat a cionista mozgalom 1897-es baseli alakuló világkongresszusának fiktív jegyzőkönyve. Az állítólagos protokoll a világ meghódításának részletes programja. Fő elemei azonosak a korábban kifejtettekkel. Új motívum benne, hogy ez a világ-összeesküvés már az alkoholizmus terjesztésével, a nemzetek nemi erkölcsének aláásával és hasonló módszerekkel kívánja a tömegeket olyan állapotba hozni, hogy az új viláгурalmi szervezet ellenállásra képtelen eszközeivé váljanak. Itt a kultúrkritika triviális politikai propagandára hangszerelését ragadhatjuk meg keletkezésében: az erkölcsi hanyatlás – az alkoholizmus, a nemi szabadosság, az öngyilkosság terjedése (az orosz újkonzervatívokat: Leontyevet és Szolovjovot ez a kérdés különösen foglalkoztatta) – ostromozása a színvonalas kultúrkritikának is állandó eleme volt. Az orosz újkonzervativizmus viszonyai különösen alkalmas talajnak bizonyultak arra, hogy ezek a kultúrkritikai frázisok átcsapjanak a világ-összeesküvés misztikus legendájába, mivel a paradox apológia módszere és az abszurditás légköre, a *credo quia absurdum* és a *sancta simplicitas* eszményeinek idealizálásával intellektuális divattá tette ezekben a körökben a képtelen naivságok és primitívsegek elfogadásában és hirdetésében való tetszelgést. A századfordulón tekintélyes újkonzervatív szerzők műveiben is megjelennek a világösszeesküvés-legenda motívumai. A magasabb értelmiség szintjén egész Európában (nem csupán Oroszországban) „az ideológia gyanúja”, a kultúrkritika, a konzervatív nihilizmus paradoxonja fajult a világ-összeesküvés végletesen triviális abszurdításának elfogadásává; a szélesebb tömegekben pedig olyan modern kultúrtörténeti tényezők is előmozdították a legenda befogadását, mint bizonyos ponyvaregény-típusok elterjedése. A század elejére már elterjedt az a detektívregény-típus, amelyben a cselekmény titokzatos, politikai színezetű összeesküvő-szervezetek körül bonyolódik; fejtegetéseink szempontjából nem egészen mellékes módon rendszerint egzotikus: kínai, japán, tibeti stb. összeesküvők szerepelnek benne. Ideológiai vonatkozásban a „sárga veszedelem” toposzában kolonialista előítéletek csapódnak le. Az atmoszféra írói megteremtésében lényeges szerepet játszanak az egzotikus szereplőkhöz kapcsolódó misztikus külsőségek, s a szereplők rendszerint valamilyen világpusztító csodafegyver megszerzésével világhatalomra törnek. E triviálirodalom terjedése az újságot és politikai propagandairodalmat nem olvasó közömbös tömegekben is kifejlesztette az olyan politikai ideológia iránti fogékonyságot, amely a köznapi gondolkodás *common sense*-ének, józan eszének mértékével abszurdnak tűnhető állításait az ilyesfajta detektívregény-típus stíluselvi szerint fölépített formában adja elő.

A világ-összeesküvés teorema rendkívül fontos összetevője volt a jobboldali radikális ideológiának, lényeges vonásaiban tovább popularizálta s még hatékonyabbá tette az újkonzervatív ideológia nagy vívmányát, a nacionalizmus belpolitikai problémákra alkalmazását. Ahogy annak fontossága abban állott, hogy segítségével minden tetszőleges ellenfél ellen mozgósítani lehetett a nacionalizmus érzelmi energiáit, itt a manipulálhatóság, a mozgósítási lehetőség rugalmassága elérte – mondhatni – az abszolút fokot. „Az ideológia gyanújának” manipulálói a számukra kedvezőtlen szellemi, politikai és társadalmi jelenségek mögé odavetítették a politikai ellenséget, az összeesküvés-legenda pedig ezután kész összefogni tetszőleges kombinációkba a különféle ellenségeket. A világ-összeesküvés legendája a legkülönbözőbb, egymástól eltérő és egymással ellenséges politikai irányzatokat nyilvánította egynek, és egységesen vette célba a propaganda pergőtüzével. Ez a propaganda hatékonyságát óriási mértékben fokozta. Mint a zsidó-szabadkőműves (liberális) kommunista világ-összeesküvés csak látszólag különböző tagozatait, mindezeket a politikai ellenfeleket egyetlen ellenfélként lehetett a propaganda céltáblájává tenni. A propaganda hatásának pedig az az egyik előfeltétele, hogy ne szórja szét a tömegek figyelmét, hanem a kulcsfontosságú pontokra összpontosítsa. A világ-összeesküvés teorema lehetőséget adott az ellenfelek számának korlátlan bővítésére anélkül, hogy a propagandában a figyelemnek ezáltal meg kellett volna oszlania. Az összeesküvés-legendák új emocionális energiát tesznek manipulálhatóvá. Az elidegenedettségi állapota: az eldologiasodott, anonim, személytelen, mintegy természeti erőkként jelentkező társas emberi viszonylatok keltette latens artikulálatlan szorongás az összeesküvés-elmélet révén mint becsapottság-érzés artikulálódik. A marxista ideológiakritika azáltal, hogy az eldologiasodott viszonylatokat leleplezi mint emberközi viszonylatok efemer dologi formába öltözését, rehumanizálja az eldologiasodást. Az eldologiasodás keltette szorongásnak a becsapottság érzéseként való tudatosítása az ember és ember közötti eldologiasodott viszonyt hamis rehumanizálás formájában a visszajára fordítja, ám az így végrehajtott antropomorfizálás nagyon mást jelent. Ugyanis nem az emberközi viszonyok tárgyi formát szimulálása lepleződött le, hanem a tárgyi formák egyszerűen konkrét személyekkel, illetőleg konkrét személyek konkrét csoportosulásaival helyettesítették. Ha az előbbire a szimuláció kifejezést használtuk, ez csupán hegelizáló metafora részünkről – ez a tárgyi formába öltözés természetesen a szubjektumtól független objektív, tudaton kívül zajló társadalmi folyamat, melyet egyetlen fél sem tudatosít mindaddig, amíg a tudatosítást az ideológiakritikai leleplezés végre nem hajtja. A jobboldali radikális antropomorfizáció azonban tudatos machináció és becsapás, amely az érintett tömegekben szubjektíve nagy erejű emancipatív esemény illúzióját kelti; a személytelen, természeti erőként nyomasztó társadalmi faktorok mint személyekben megragadható ellenfelek lepleződnek le, ami egyben a tőlük való megszabadulás reményét is fölkelti. A föllélegző szorongás érthetően az ellenség iránti fölfokozott gyűlöletbe csap át, hiszen úgy vélik, az ellenség lelepleződött. Ezt a gyűlöletet a folyamatot végrehajtó propaganda irányítói szinte korlátlanul tudják manipulálni.

A világ-összeesküvés legendakör legszélesebb elterjedését és legvégletesebb formáit a *völkisch*-mozgalom századfordulótól elburjánzó politikai szektáinak alvilágában érte el. A legenda legszélsőségesebb formálójának egy ma is vegetáló szekta tekinthető, amely a hadseregből a húszas években kikopott Ludendorff marsall és felesége, Mathilde Ludendorff körül szerveződött. A Ludendorff-szekta támadásainak céltáblája az „állam nélküli hatalmak” világ-összeesküvése volt. Ezek a hatalmak magukban foglalták az összes eddig fölmerült világösszeesküvés-koncepció intrikus szereplőit: a zsidóságot, a szabadkőművességet és a kommunistákat, de ott voltak mellettük a *völkisch*-protestáns-újpagány Ludendorff-tábor által újra fölfedezett jezsuiták is.

Mindezek fölé kerül a misztikus ellenségek bestiáriumának egy új *speciése*: az Európa megsemmisítésére összeesküdött misztikus Kelet konspiratív vezérkara tibeti lámák személyében, akik – mint az Európában eluralkodott keleties misztika: a spiritizmus, az antropozófia, a teozófia stb. rejtélyes manipulátorai – a misztika mákonyával igyekeznek tehetetlenné kábítani Európa nemzeteit. A volt hadvezér szektájának világösszeesküvés-fóbiája sajátos vonást mutat: élményük forrása az őket körülvevő szektavilág. Ennek a komplexumnak egymásba folyó összeesküvő világa kelti a „világ mint összeesküvés” illúzióját. Ebben a szekta-alvilágban tenyészik a keleties motívumokat is felvevő ősgermán, újpagány misztika. Ennek bódító atmoszférája fordul visszájára a keleti misztikától való új keletű viszolygásban, s fogalmazódik meg új keletű összeesküvés-legendában. Összeesküvés-legendájában tehát a szekta-alvilág önmagát vetíti ki ellenfeleire.

A projekció

A saját helyzetnek az ellenségre való kivetítésében a jobboldali radikalizmus egyik legsajátabb vonását ragadhatjuk meg. Ennek vizsgálatához egy többszörösen indirekt és ön maga ellentétébe fordult folyamatot kell végigkövetnünk. Első látásra, mintha éppen az ellenkezőjéről volna szó. Az 1912-es német választás után keletkezett *völkisch* titkos társaságokról: a Germanenordenről, Thule Ordenről szólva már utaltunk arra, hogy ezek a szabadkőművesség szervezeti formáit vették át. Ez érthető is lenne, hiszen a szabadkőművesség a mindennemű politikai titkos társaságoknak nemcsak ősképe volt, hanem egyben a modern kor politikai szervezeti formáinak egyik kialakítója is. Itt tehát, úgy tűnik, a jobboldali mozgalmak éppen hogy átvették az ellenség szervezeti formáit, nem pedig kivetítették saját karakterüket az ellenségképre. Az átvételt a jobboldali radikálisok azzal indokolták, hogy az ellenfelet csupán annak saját eszközeivel lehet megverni, s ahhoz, hogy a harc eredményes legyen, idomulni kell az ellenfélhez. Ez az elképzelés a benne hívők számára a hasonulás végletes mértékét is igazolhatja. Ez az érv már magában véve fontos láncszem a gondolatsorban: a politika cinizálódási folyamatának, a machiavellizmus popularizálódásának fontos láncszeme az, hogy a politikai szükségre való illetén hivatkozással legitimnek minősítjük azoknak a politikai módszereknek a használatát, melyeket a közfelfogás erkölcsileg elítélt, s amelyeket az ellenfél esetében magunk is eleve elítélünk. A jelenség alaposabb elemzése azonban azt mutatja, hogy ezzel nem ragadhatjuk meg magát a lényegét. Ha tüzetesen

szemügyre vesszük a Germanenordenhez hasonló *völkisch* titkos társaságokat, azt láthatjuk, hogy azok csupán külsőségeket vettek át a szabadkőművességtől, de lényeges vonásaikban: tevékenységi körükben és módszereikben eltérnek a liberális szervezet fő jellemzőitől, egyszersmind azonban olyan szervezettípus továbbvivői, mely jellegzetes formája volt az újkonzervatív mozgalom szervezeti életének.

A *völkisch* titkos társaságok lényegében a *pressure group* szervezeti forma átfedő szervezetnek nevezhető változatához tartoztak, amelyhez olyan jelentős szervezetek sorolhatók, mint a Bund der Landwirte, a Flottenverein [Flottaegyesület] vagy az Alldeutscher Verband is. Ennek lényege, hogy a szervezet főadatát jelentő speciális célt úgy kívánja elérni, hogy befolyása alá von más céllal működő szervezeteket, pártokat és egyesületeket, s azokat igyekszik saját kiemelt céljai irányába mozgatni. Ez a tevékenységi mód jellemző volt a szabadkőművességre is, de ez az eljárás mód a szabadkőművesség egyik jellegzetes osztagának tekinthető liberális tábornak nem tartozott tipikus politikai módszerei közé. A liberális politika parlamentközpontú volt, s leglényegesebb szervezetei a parlamentekben működő politikai pártok voltak. Az átfedő szervezet éppen olyan politikai mozgalmak jellegzetes szervezeti formája, amelyek a végrehajtó hatalom centrumainak (az udvarnak, a kormánynak, a hadvezetésnek) döntéseit közvetlen kapcsolatok révén, a parlament közbeiktatása nélkül, egyenes vonalon igyekeznek befolyásolni, vagy pedig olyan mozgalmaké, amelyek valamilyen okból nem képesek hatékony politikai pártot szervezni. Az újkonzervatív mozgalmak esetében mindkét tényező jelen volt. Ezeket a szervezeteket szoros kapcsolatok fűzték a végrehajtó hatalmi centrumhoz, viszont parlamenti pozícióik, illetőleg esélyeik gyengék voltak. Az újkonzervatív vagy jobboldali radikális erők az első világháború előtt még sehol nem voltak elég erősek ahhoz, hogy pártokat alapítsanak. Arra viszont képesek voltak, hogy a különböző politikai pártok és szervezetek keretei között működő szétszórt újkonzervatív tendenciájú csoportokat laza fölépítésű szervezettel koordinálják. Ezek a laza fölépítésű átfedő szervezetek érthetően arra törekedtek, hogy a meglévő nagyobb szervezetek vezető pozícióit befolyásuk alá vonják, s ezekbe a pozíciókba hozzájuk közel álló személyeket juttassanak be. Ez a tevékenység jellegénél fogva bizalmas utakon folyt, eleve titkos színezettel bírt, hiszen az érintett szervezetek nyilvánvalóan heves ellenállást fejtettek volna ki, ha tudomást szereznek arról, hogy rajtuk kívül álló politikai erők, szervezetek befolyásolni igyekeznek káderpolitikájukat. Az átfedő szervezet jellegében nem állott távol egy másfajta szerveződési formától, a céljait politikai érvekkel igazoló érvényesülési lobbital. Érvényesülési lobbinak a magasabb beosztású hivatalnokok körében kialakult társadalmi-társasági kapcsolatok olyan hálózatát nevezzük, amely valamilyen homogenizáló közös tényező alapján szolidaritástudatot alakít ki a hálózat tagjai között. Ilyen homogenizáló tényező lehet bizonyos elit egyetemeken szerzett diploma, azonos klubhoz vagy sportegyesülethez tartozás, hasonló származás vagy egyazon felekezeti tagság stb. E szolidaritás alapján a lobbital tagjai igyekeznek egymás érvényesülését előmozdítani. A lobbiképződés természetes velejárója minden olyan szervezet életének, ahol az érvényesülés kötött hivatali pályán való előmenetel formájában történik. Az érvényesülési lobbital önmagában politikailag irreleváns

társadalmi képződmény, de politikai szerepet kaphat akkor, ha a hivatalnokok bizonyos csoportjai politikai mozgalmakhoz csatlakozva igyekeznek előmozdítani érvényesülésüket (vagyis számukra az illető politikai szervezet mintegy érvényesülési lobbijellegű, vagy pedig ha politikai szervezetek magukba integrálnak érvényesülési lobbikat avégett, hogy rajtuk keresztül kiterjesszék befolyásukat az illető hivatalra. Ez utóbbi jellemezte a *völkisch* titkos páholyok legnagyobb részét, ahol is a politikai színezetű átfedő szervezetek egybemosódtak érvényesülési lobbikkal. Számos esetben egyszerűen az történt, hogy meglévő ilyen lobbik politikai színezetet nyertek. Általában érvényesülési lobbitorékvések keveredtek az összes olyan átfedő szervezet tevékenységébe, amely „nemzeti elit” kinevelését tekintette főadatának, amely nemzeti elitnek azután fokozatosan el kell foglalnia a társadalom vezető posztjait, s végre kell hajtania a radikális politikai átalakulást.

Ezt a tevékenységet a jobboldali mozgalmaknak jó okuk volt titkolni, mind gyakorlati, mind pedig propaganda-megfontolásokból. Az utóbbi összefüggésben elsősorban azért, mert az érvényesülési lobbijellegű (a „klikkezés”) általánosan elterjedt és evidens volta ellenére szöges ellentétben állt a hivatalnok-éthosz alapját képező tiszta szakszerűségi elvvel és a hivatalok elnyeréséért folyó verseny „tisztaságának” ideologikus eszményével; azzal a hivatalnok számára alapvető erkölcsi követelménnyel, hogy a hivatali helyeket kizárólag a szakszerű alkalmasság alapján szabad betölteni. A hivatalnok eljárását, hogy érvényesülése érdekében „protekció-ligák” segítségét veszi igénybe, ön maga előtt is csak azzal tudta igazolni, hogy elhitette magával: ilyen ellenfelekkel, riválisokkal szemben csak az tud megmaradni, aki maga is így cselekszik – azaz saját tevékenységét kivetítette, projektálta ellenfeleire.

Az összeesküvés-legenda szerkezeti fölépítésében nem csekély mértékben az átfedő szervezet fölépítésű, más csoportok vezetési pozícióinak megragadására törekvő, különböző idegen mozgalmakat egyetlen titkos irányító centrum befolyása alá vonni akaró jobboldali úgynevezett elit szervezetek képe vetült ki és nyert indirekt igazolást. Összegezve azt mondhatjuk: az olyan politikai gyakorlatnak, amely teljes mértékben ki akarja vonni magát az általánosan elfogadott erkölcsi normák korlátozó hatása alól, céljai artikulálásához és tudatosításához szüksége van arra, hogy ezeket a célokat ellenségére kivetítse, és mint az ellenség által ráerőszakolt kényszerűséget nyilvánítsa saját célokká.

A fajelmélet

A fajelmélet kialakulásáról volt már szó. E helyütt csupán a jobboldali radikális irányzatok politikai tevékenységében betöltött funkcióját kívánjuk röviden érinteni.

A fajelmélet triviális folytatása az újkonzervatív ideológia egyik legfontosabb összetevőjének, a konvencionálisizmusnak. Konvencionálisizmuson azt a politikai magatartást értjük, amely a társadalom politikai struktúráját az elemi szociális cementáló tényezőkre – elemi magatartási normákra, szokásokra, hagyományokra – szándékozik fölépíteni, vagyis a hagyományos társadalmak működési alapelveit kívánja átvinni a széles körű árutermelésen és differenciált munkamegosztáson alapuló modern

polgári társadalomra. Ilyenformán ez a program természetesen a valóságtól elszakadt, a múltat romantizáló utópia csupán. Politikatörténetileg látszólag azoknak a tradicionális kötöttségű konzervatív társadalmi rétegeknek a nosztalgiáit önti ideológiai formába, amelyeknek még viszonylag eleven kapcsolatuk van a korábbi, konvencionális fölépítésű életformákkal. A konvencionalista eszmekör keletkezése valóban ilyen gyökerekig nyúlik vissza, de már az ezernyolcszázhetvenes években is több volt ennél. Jelentősége nem romantizáló vonásában állott, hanem abban, hogy a polgári korszak emberének azt ígérte: kielégíti legfontosabb társadalom-lélektani igényeit. A tőkés konjunktúra, majd válság kiváltotta alkalmazkodási krízis az élet elemi szabályainak működési zavaraként jelentkezett. Meginogni látszottak az élet szilárdnak hitt alapjai, elbizonytalanodni a megszokás szentesítette útmutatók. Az egyén, akire akkora információtömeg zúdult, hogy képtelen volt földolgozni, inkább dezorientáltak, mint tájékozottak érezte magát. A fölmerült alternatívákban gazdag helyzetek inkompetens döntéseket kényszerítettek rá, emiatt visszavágta a tradicionális korszak meghitt konvencionális kereteit. Az alkalmazkodási válság életérzésének hangot adó kultúrkritika hívta föl az újkonzervatív teoretikusok figyelmét arra, hogy a kultúrkritika romantikus hagyományai táplálta ideológiai konvencionalizmus megfelelő előadásban rendkívül alkalmas a kor emberének megszólítására. E fölismerésben rejtett a kultúrkritika hallatlan jelentősége az újkonzervatív ideológia kialakulása számára. A konvencionalizmus azonban nem csupán az alkalmazkodási válságtól sanyargatott kisember ideológiai szükségleteinek kielégítését ígérte, hanem a mindenkori hatalmon levő és hatalom-várományos uralkodó osztályok és rétegek jelentős ideológiai szükségleteinek kielégítését is. A modern ideológiák kialakulásában az a helyzet tükröződött, hogy a tradicionális-konvencionális keretek fölbomlásával a mindenkori adott életviszonyok többé már nem elemi evidenciák a bennük élők számára, akik immár másféle életföltételeket is megismertek vagy legalábbis lehetségesnek tartottak, tételezni tudtak. A viszonyok tehát igazolásra szorultak; éppen ez az igazolás volt az ideológiák feladata, amelynek a nagy filozófiai iskoláktól és a tudománytól kölcsönzött módszertani elvek segítségével próbáltak megfelelni. A konvencionalista ideológia nem azt jelentette, hogy képviselői – legalábbis részlegesen – visszaadják a hagyományok és konvenciók evidenciáját, mégpedig úgy, hogy ennek érdekében az uralkodó osztályok rendszerigazoló ideológiáját az egykori konvenciók formájába öltöztetik. A konvencionalista eszmekörben mozgó újkonzervatív ideológia azt ígérte az uralkodó osztályoknak, hogy állításai ugyanúgy maguktól értetődő elemi evidenciákként, nyilvánvaló igazságokként fognak megjelenni, mint a hagyományos életszabályok, magatartási normák vagy a közmondások életbölcsségei. Vissza akarta tehát helyezni az ideológia hatókörét a reflektáló kritikai gondolkodás szintjéről az elemi evidenciákban szemlélődő köznapi gondolkodás szintjére.

A konvencionalista ideológia azt a célt szolgálta, hogy az igazolandó adott osztály- és uralmi viszonyokat evidensnek tüntesse föl. A fajelmélet azt a feladatot töltötte be, hogy a mindenkori ellenséget a faj természetileg adott volta folytán evidensen, minden megfontolástól mentesen *azonosíthatóként* jelentesse meg. Egy társadalmi osztályhoz, valamely eszmeáramlathoz tartozás vitatható kritériumok alapján dönthető el; politikai

pártokból, vallásfelekezetekből személyes döntéssel ki lehet lépni; a faj azonban evidens és megváltoztathatatlan. Azon, hogy egy boltos kispolgár-e még vagy már nagypolgár, sokat lehet vitatkozni, még az is nagyon különböző kritériumok alapján minősíthető – szélsőségektől eltekintve – hogy ki gazdag vagy csupán jómódú; arról mindig lehet vitatkozni, hogy valaki marxista avagy liberális-e vagy sem; de az, hogy valaki zsidó-e vagy nem zsidó, az minden vitán felül álló módon evidens és személyes elhatározással meg nem változtatható állapot. Az így azonosított ellenfél a végleges megsemmisítésig üldözhető. Az összeesküvés-legenda biztosította a jobboldali radikalizmus számára az ellenfelek kijelölésének korlátlan manipulálhatóságát és variálhatóságát, a fajelmélet pedig biztosította a feltétlen azonosíthatóságot.

A deproblematizálás és az evidencia látszatának keltése a jobboldali radikális propagandatechnika legfontosabb módszertani elve volt. Lényegében ezt az elvet fogalmazta meg Hitlernek a *Mein Kampf*-ban Le Bon nyomán kiformált propagandaelmélete is, mely fő elvként állította, hogy a propagandának nem érvelnie kell, hanem hatékonynak lennie, hatékonyságát pedig pregnáns formulák alkalmazásával kell biztosítania.

A jobboldali radikalizmus kultúraeszménye

A kultúrkritikáról szóló fejtegetésünkben írtunk a kultúrkritika második fázisáról, amelyben az első időszak kultúrkritikai formái maguk válnak a bírálat tárgyává. Említettük azt is, hogy ez a második fázis két fő ágra válik szét: az egyik magas színvonalon újratermeli a korszerű kultúrkritikai formákat, és létrehozza az avantgárd művészeti irányzatokat; a másik viszont a művészeti tradicionalizmus pozíciójából opponálja az előző időszak modern áramlatait. Ez utóbbi válik mindenütt a jobboldali radikalizmus törekvéseihez kapcsolódó művészeti áramlattá.

A hagyományos művészi formavilág, amelyet a konvencionalista eszmeiség egyetlen lehetséges művészi kifejezésének tekintettek, a már fűzfapoézis szintjére süllyedt triviális költői formákat jelentette: az alkalmi versek iskolás formakészletét, amelynek néhány ismert fordulata és bevágott citátuma mindenkor kéznél volt a fölhasználásra; s amelynek önképzőkörben elsajátított technikájával szükség esetén bárki fabrikálhatott magának alkalmi verset udvarláshoz, fölköszöntéshez vagy éppenséggel politikai agitáció céljára. A triviális verselési formák közvetlen összhangban voltak a köznapi ízléssel; amint a konvencionalista ideológiák evidenciaként igyekeztek föltüntetni a társadalom adott osztályviszonyait, a fajelmélet evidensként rögzíteni a kijelölt ellenséget, a fűzfapoézis is evidenciaként – költői evidenciaként – jelent meg befogadói számára a nem evidens, reflexiót igénylő művészettel szemben. Ez a kulturális eszmény a bonyolultabb művészi formákat nem evidens voltuknál fogva eleve dekadensnek érezte, és szükségszerű kapcsolatot látott közöttük és a jobboldali radikalizmussal szemben ellenséges ideológiák között.

A politikai tendenciájú irodalmi hagyományörzés jellegzetes képviselője volt német nyelvterületen a *völkisch* mozgalom kereteiben, annak szerves részeként kibontakozott *Heimatlidung* kultusz, a vidéki élet bukolikus szépségeit – lehetőség szerint a *couleur*

locale megőrzésével – megéneklő alkalmi költészet ápolása. Ez a költészet egyrészt kifejezte a falunak és a városnak a *völkisch* mozgalomban és általában a tradicionalista művészeteszményben is tovább élő kultúrkritikus indíttatású szembeállítását, másrészt pedig kapcsolódott az egyes német etnikai csoportok (mint a betelepült egykori germán törzsek leszármazottai) sajátosságainak fajelméleti indítékú ápolásához. A *völkisch* irodalmi hagyományörzés vezéralakjai Németországban a mozgalom irodalomtörténészei, Bartels és Lienhardt voltak. Ausztriában a Lueger-féle mozgalom kulturális törekvéseiben vezető szerepet játszott Richard von Kralik állt a *Heimatlidung* törekvések élére, s szervezeti keretet is adott a mozgalomnak az 1906-ban alakult Gralbund megszervezésével.

Talán az eltérő kulturális ideálban tükröződött a legélesebben a jobboldali radikalizmus elválása az újkonzervativizmustól. Ez utóbbi fokozatosan elszakadt a kulturális tradicionalizmustól, és kibontakozásának legérettebb fázisában a konzervatív nihilizmus élményanyaga adekvát módon avantgárd művészeti formákban nyilvánult meg. A modern formák felé irányította az újkonzervatívokat a korszerűség kényszerítő követelménye is. Ez a tényező a jobboldali radikalizmus köreiből másképp jelentkezett: a tömeghatást a triviális formák populáris volta biztosította, a modernség hatását pedig a fajelmélet ál-természettudományossága garantálta. A jobboldali radikalizmus a kulturális ideál területén, ahol a legtávolabb került az újkonzervativizmustól, megmaradt a régi típusú tradicionalista konzervativizmus szomszédságában.

A jobboldali radikalizmus sajátos szervezeti formái

A csekély létszámú, intenzív belterjes mozgalmi életet élő, extrém elveket hirdető és extrém külsőségeiben, szertartásokban tetszelgő mozgalmi közösség mint politikai szervezeti forma, nem a jobboldali radikális mozgalmak kizárólagos sajátossága. Szükségszerű legkezdetlegesebb fázisa a politikai mozgalmak kialakulásának, amelyen mindegyikük átmént. A nagy múltú mozgalmak esetében azonban ez a primitív szakasz olyan korai időszakra esik, hogy a figyelem hatóköre nem terjed ki rá.

A politikai szekta

A modern liberális politikai mozgalmak bölcsője a 18–19. század fordulóján a szekta jellegű szabadkőművesség volt. A 19. század radikális polgári demokratikus mozgalmi is átméntek a maguk romantikus szekta korszakán (karbonári, Tugendbund). A korai munkásmozgalomnak szintén megvolt a szekta szakasza, amely a ludditáktól Weitling politikai szektáján át Blanquinak már a modern centralizált munkáspártformát anticipáló titkos társaságáig ívelt. (A szekta szó ebben az értelmében semmiféle összefüggésben nem áll a mozgalmi szektásság későbbi fogalmával.)

A jobboldali radikális mozgalmak – közöttük elsősorban a német *völkisch* komplexum – szekta fázisa a századfordulótól az első világháború kitöréséig terjedő időszakra esik. A *völkisch* mozgalom ekkor szekta jellegű csoportok szétszórta, laza komplexumából tevődik össze. Ez a forma jellegénél fogva alkalmatlan tömegmozgalmak vagy parlamenti pártok szervezésére. Alkalmas azonban arra, hogy

későbbi tömegmozgalmak vezető gárdája kereteiben kinevelődjék. A szekta az egész embert igénybe vevő szervezet; tevékenysége átfogja a benne részt vevők egész életét, igénybe veszi idejük nagy részét. Ez a körülmény alkalmas arra, hogy kiválogatódjék keretei között az a mozgalmi stáb, amely a majdani szervezet ügyeinek intézését főfoglalkozásként űzi. Kifejleszti a mozgalmi vezető szubjektív képességeinek és tulajdonságainak egy részét is: erős elhivatottságérzés, túlhajtott szolidaritás- és elkötelezettségérzés a szervezettel szemben, elittudat a kívülállókkal szemben – ezek a szekta-aktivista érzésvilágának fő jellemzői. A szekta-keret meghatározott társadalmi típust vonz: szabadfoglalkozású, bizonytalan egzisztenciájú lumpenoid félértelmiségieket és autodidaktaként a félértelmiségi műveltség szintre emelkedett kétékezi munkásokat. Ebből a társadalmi típusból került ki a náci mozgalom teljes vezető garnitúrája. A félértelmiségi típust képviseli Rosenberg, Goebbels, Streicher; az autodidakta jellegzetes példája maga Hitler. A szekta-időszak csökevényeit őrizték a náci mozgalom jól ismert misztikus és babonás beütései, amelyek megmutatkoztak például Himmler vonzódásában a dilettáns ősgermánkutató régészkedéshez vagy Rudolf Hess antropológia-allűrjeiben.

Különös módon a turbulens, konfúzus szekta-alvilág, a rúnafejtő dilettánsok, az „arioszófia” (az antropozófia árja-*völkisch* változata) hirdetői, a David Strauss–Ernest Renan-féle bibliakritikából a jezsuita legendával elegyítve „német hitmozgalmat” szervező *völkisch* aufkléristák, az újpogány vallásalapítók társadalmi közegéből jöttek lesznek majd a fasiszta mozgalmak legmagasabb rangú politikai vezetői és teoretikusai, valamint a nekik alárendelt agitátorok, akik itt szívták magukba a karizmatikus személyi hatás igényét és a vele járó önbizalmat. A mozgalom felső és középszintű majdani organizátorainak, a már hivatali fölépítésű nagy szervezet funkcionáriusainak kiképzésére ez a keret alkalmatlan volt.

Alkalmasak voltak viszont a szekta-formának a magasabb társadalmi közegben kialakult változatai: a már tárgyalt átfedő *pressure group*-jellegű *völkisch* titkos társaságok, amelyek éppen a felső bürokrácia elemeit tömörítették.

A terroralakulat

A jobboldali radikalizmus másik sajátos szervezeti formájaként szolgáltak az utcai terror gyakorlására: gyűlések, tüntetések szervezésére, illetőleg megtámadására létrehozott specializált és állandó alakulatok. Ez a forma tovább élt a fasiszta tömegpárt kereteiben is, sőt itt bontakozott ki igazán. A századforduló körül a kis létszámú, de akcióképes terroralakulatok az esetek jelentős részében a meglazult populáris kapcsolatokat helyettesítették. Ilyen terroralakulat volt az Action Française keretében a „királyrikkancsok” verekedő szervezete, ilyenek voltak az 1911 után alakult Corradini-féle olasz nacionalista mozgalom hasonló alakulatai, s ilyen terroralakulat volt a legjelentősebb: az orosz Fekete Százak ellenforradalmi terrorszervezete, amely valóban tömegméretűvé nőtt, s amelynek esetében a terrorszervezet az egész organizáció fő keretét jelentette.

A jobboldali radikalizmus egyes országokban

Németország

A jobboldali radikalizmus közvetlen előzménye Németországban a politikai antiszemitizmus önálló pártok és szervezetek formájában való föllépése volt. A német politikai antiszemitizmus, miként az újkonzervativizmus is, a hetvenes évek *Gründerzeit*jének és válságának reakciójából született. Már az újkonzervativizmus közvetlen előzményét jelentő arisztokrata konzervatív színezetű Antikanzler Liga irritált hangú *Gründerzeit*-kritikája is erősen antiszemita színezetű volt. Ezt a vonalat itt nem csupán Rudolf Meyer képviselte, hanem a liga égisze alatt megjelenő, Joachim Gelsen-féle *Deutsche Eisenbahnzeitung* is, amely különös nevét onnan nyerte, hogy a vasútgründolásokkal kapcsolatos spekulációk leleplezésére specializálta magát. A gründolási spekulációk kitergetésével tűnt föl a politikai antiszemitizmus egy másik vezéralakja, Otto Glogau újságíró is, aki a népszerű *Gartenlaube* folyóiratban folytatásban közölt cikksorozatot 1876-ban könyvformában is kiadta *Börsen- und Gründungsschwindel* [Tőzsdei és alapítási csalások] címmel. Ebben a néhány esetben találkoztunk a korai jobboldali radikalizmus jellegzetes figurájával, az újkonzervatív kultúrkritikus extrém változatával, a leleplező hecc-zsurnalisztával. A jobboldali radikalizmusban landoló leleplező újságíró a polgári demokratikus sajtó sajátos, eltévelyedett teremtménye. Visszaélések, spekulációk, csalások leleplezése a sajtónylvánosság demokratikus ellenőrző szerepének fontos részét képezi. A nagyszabású csalások leleplezése (például a Panama-csatorna építése körül kialakult helyzet föltárása vagy később, a huszadik század harmincas éveiben a Stavisky-ügy⁸³) a demokratikus közélet jelentős megnyilvánulása volt. A leleplezés és a vele járó pszichikai állapot, valamint az így kialakuló „leleplezési diszpozíció” azonban a társadalmi folyamatok antropomorfizált látására kondicionálhatja a leleplezőt, és fogékonnyá teheti az összeesküvés-szemlélet iránt.

A még újkonzervatív, felekezeti színezetű Stöcker-féle párt bukása nem vetett véget a német politikai antiszemitizmusnak, hanem a Stöckernél radikálisabb elemek kezébe adta a mozgalmat továbbvitelét. A folytatást az 1881-ben Drezdában megalakult Deutsche Reformpartei [Német Reformpárt] jelentette, amelyet egy, már a rasszista antiszemitizmushoz közelítő, jobbára újságírókból verbuválódott csoport alapított: Wilhelm Marr, Bernard Förster (Nietzsche sógora), Ernst Heinrich és Theodor Fritsch. Az új párt nem tudott elérni számottevő sikereket. Követő tábora jobbára az eredetileg Treitschke által nevelt és a Nemzeti-Liberális Párthoz közel álló diákság antiszemita irányban radikalizálódott részéből került ki. A német antiszemita pártok fölvirágzását a kilencvenes évek politikai átalakulásai hozták meg. A tőkés fellendülés által mozgósított tőkeellenes *ressentiment* és a vámpolitikai harcok miatt az egyes termelési ágazatok és társadalmi rétegek között folyó kíméletlen konkurenciaharc újra felszínre hozta és az

⁸³ 1934-ben kirobbant pénzügyi-politikai botrány, melynek középpontjában az ukrán zsidó származású bankár, Stavisky politikai kapcsolatai álltak. – *A szerk.*

addigiaknál jobban kiélezte az antiszemita hangulatot. A közhangulat-változás lecsapódott a Konzervatív Párt 1892. december 8-án elfogadott úgynevezett Tivoli programjában és a Bund der Landwirte 1894 februárjában, a megalakulását követő első közgyűléseinek egyikén hozott határozatában: ennek értelmében a szervezetnek csak olyan személy lehet a tagja, aki „valamely keresztény felekezethez tartozik”. Az antiszemitaizmus problémává válását mutatta a szociáldemokrata baloldal számára, hogy Bebel 1893-ban beszédet mondott Kölnben „Sozialdemokratie und Antisemitismus” címmel.

A nyolcvanas évekbeli antiszemita mozgalom újjáéledése 1887-ben kezdődött. Az ekkor már csupán egylet formájában vegetáló Allgemeine Deutsche Antisemitische Vereinigungból [Német Általános Antiszemita Egyesület] két, más-más arcú, egymással konkuráló antiszemita párt keletkezett: a Liebermann von Sonnenberg vezette Deutschsoziale Partei [Német Szociális Párt] és az Otto Böckel vezette Antisemitische Volkspartei [Antiszemita Néppárt]. A két párt az 1890-es választáson 50 000 szavazattal öt mandátumot szerzett, az 1893-as választáson, a fellendülés tetőpontján 263 861 szavazattal tizenhat mandátumot. Míg a nyolcvanas évek eleji második pártalakulat (Deutsche Reformpartei) fő működési területe Szászország volt, az új antiszemita hullám Poroszországot és Badent (Liebermann von Sonnenberg pártjának befolyásterülete), valamint Hessent (Böckel pártjának működési területe) árasztotta el. A mozgalom jellege is megváltozott. A nyolcvanas évek elején működött párt fő programja a zsidóemancipáció revíziójának követelése volt – e mögött elsősorban a régi típusú, még a céhvilág hagyományait őrző tradicionális kötöttségű városi kispolgárság konkurenciától való félelme rejtett; az újabb pártok már a kapitalista kor viszonyai közé beilleszkedő kispolgári rétegek érdek-képviselési törekvéseit szervezték politikai pártkeretekbe és radikalizálták jobboldali radikális irányba.

Liebermann von Sonnenberg pártja kisebb részben a városi kispolgárság egyes rétegeit, nagyobb részben pedig a porosz junker terület önálló kisparasztságjainak egy részét tömörítette. A párt paraszti vonala a Bund der Landwirte paraszti tömegeinek azt a részét választotta le, amelynek követelései erőteljesebbek voltak a junker szervezet követeléseinél. Ez az adott esetben a hatalmas Bunddal nem szakítást, hanem inkább munkamegosztásszerű viszonyt jelentett. Az antiszemita párt ott lépett föl demagógiájával, ahol az újkonzervatív Bund der Landwirte sem mert a populáris agitációban bizonyos határokat áthágni. Liebermann von Sonnenberg szoros kapcsolatban állott mind a Bund, mind a Deutschkonservative Partei vezérkarával, s akcióit összehangolta velük. A Böckel-féle párt más jellegű volt. Bázisa kizárólag a nagybirtokos kötöttségektől távol álló, egykor demokratikus tradíciójú hesseni parasztság volt. A párt szervezeti keretét eredetileg a Bundtól független Mitteldeutscher Bauernverein [Középnémet Parasztegylet] alkotta, a párt ebből nőtt ki, és később sem szakadt el tőle egészen. A Bund der Landwirtéval szemben nem csupán önálló és függetlenségét megőrizni akaró, hanem kifejezetten ellenséges politikát folytatott. A Böckel-párt bevallottan és hangsúlyozottan nagybirtokos- és junkerellenes volt, paraszti követeléseit nem csupán a (zsidónak minősített) pénz- és kereskedő tőke, hanem a

nagybirtok ellenében is nyomatékosan képviselte. 1898 és 1900 között a két antiszemita párt viszályának forrása éppen a Bund der Landwirthéval való együttműködés kérdése volt. Böckel pártja egyértelműen kisparaszti érdekképviselő-jellegű volt. Antiszemitizmusában a parasztság nagytőkeellenes romantikus antikapitalizmusa fejeződött ki torz formában.

A Böckel-párt egy demokratikus irányú fejlődési lehetőséget körvonalazott a kispolgári érdekek-képviselői törekvéseket politizáló antiszemita pártok számára a junker szervezettől való emancipálódásukkal párhuzamosan. A párt ennek több jelét is adta. Program-megnyilatkozásaiban a középosztályt védő követelések mellett olykor szerepel a részvénytársaságok, bányák, biztosító intézetek államosítása, a kartell-tilalom, a munkások egyesülési jogának elismerése és polgári szabadságjogok követelése is. Annak oka, hogy az újkonzervatív keretektől radikalizálódás által emancipálódó paraszti és városi kispolgári érdekek-képviselői áramlat nem azt az utat járta, amelyet az akkori újkonzervatív „munkásszárny”, Friedrich Naumann mozgalma, elsősorban abban keresendő, hogy a Bund helyébe új, még hatalmasabb patrónus kínálkozott, amely egyértelműen jobboldali radikális irányba orientálta ezeket a törekvéseket: az Alldeutscher Verband. A városi kispolgárságot, ebben az esetben elsősorban a nagyobb városok kispolgárságát tömörítő jobboldali radikális érdekek-képviselői szervezet, az 1893-ban alakult Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband [Kereskedősegédek Német Nemzeti Szövetsége] létrejöttétől kezdve a monopolburzsoa Verband égisze alatt működött. Jellege – hasonlóan a pártkeretekben működött vidéki-paraszti organizációkhoz – egyértelműen antiszemita volt. Alapszabályának 7. pontja kizárta a zsidó származásúakat a tagságból. A szervezet alakulásakor, nevének megfelelően elsősorban kereskedősegéd érdekek-képviselő volt, a századfordulótól azonban magánhivatalnok szervezetté vált. A jobboldali radikális tábor legerősebb szervezeteként százezres nagyságrendű tömeget tömörített. Ez a szervezet kezdettől fogva a kialakuló *völkisch* komplexum része, sőt gerince volt. A kilencvenes évek második felében ez az Alldeutscher Verband körül kiképződött szervezet-szövevény szívta föl az antiszemita pártokat vezetőikkel, szervezetükkel és tömegeikkel együtt, s vált a német jobboldali radikalizmus intézményi keretévé. A régi antiszemita vezérkar átállásának első lépését Friedrich Lange és az antiszemita pártokban a nyolcvanas évektől kulcsszerepet játszott Theodor Fritsch által megszervezett Deutschbund 1894-es megalakulása tette meg. Ez a szervezet hidat képezett az antiszemita pártok értelmiségi tábora számára az Alldeutscher Verband égisze alatt szerveződött *völkisch* mozgalomhoz. A Deutschbund lett a *völkisch* irányzat szélesebb köröket átfogó értelmiségi szervezete. Ez az egyesület jelentette meg Ritsch szerkesztésében a hamburgi *Hammer* című hecclapot, a *Völkischer Beobachter* elterjedéséig a *völkisch* mozgalom vezető populáris újságját. A kilencvenes évek elejétől kiépülő *völkisch* mozgalom szervezetileg a poroszországi hazafias egyletekre támaszkodott, amelyek száma 1848 óta folyamatosan nőtt. Ezek szövevényére terjesztette ki fokozatosan befolyását, aminek kedvezett az a tény, hogy ezek az egyletek 1866, majd a birodalomalapítás után a liberális nacionalizmustól egyre inkább a porosz monarchista- militarista stílusú nacionalizmus irányába tolódtak. Az egyletek a kispolgárság és a vidéki értelmiség

széles köreit fogták át, és rendkívül alkalmasak voltak arra, hogy a kilencvenes évektől az imperialista nagyhatalmi nacionalizmus népszerűsítőivé váljanak. E célból az Alldeutscher Verband ellátta őket propagandaanyaggal, előadókkal és adománnyal, s a presztízsérzékeny egyetecskék önbizalmát számtalan apró gesztussal növelte. A *völkisch* komplexum így a legfelső nagypolgári és csúcsértelmiségi köröket, a középszintű értelmiséget és a hagyományos kispolgárság tömegeit, valamint a magántisztviselő réteget magában foglaló szervezethálózatot épített ki.

A csúcson maga a Verband állott, amely jelentős befolyással rendelkezett a monopolburzsoázia legmagasabb köreiben. A tekintélyes szervezet vezérkara maga is elkötelezett jobboldali radikális politikai vonalon haladt. A szervezet irányítójáról, Heinrich Classról már láttuk, hogy a titkos társaságokban is tevékenyen részt vett. Elméleti, illetőleg személyes propagandatevékenysége is szélsőséges tendenciájú volt. Daniel Frymann álnéven 1912-ben megjelentetett *Wenn ich der Kaiser wär* [Ha én volnék a császár] című programkönyve a korai jobboldali radikális irodalom egyik legjellegzetesebb terméke volt.

Az uralkodó körök és a professzor szintű felső értelmiség tömörítésében szorosan együttműködött a Verbalddal a Flottenverein és a Deutsche Kolonialgesellschaft is. A mozgalom működése a szellemi élet különböző területeire terjedt ki. Széles körben támogatta, koordinálta és publikálta a fajelmélet elvi megalapozását jelentő szociáldarwinista nézeteket és a rasszeugenikai törekvéseket. Jobbára ilyen szemléletű művek kiadása képezte a *völkisch* mozgalom központi könyvkiadójának, a müncheni Lehmann Verlagnak fő profilját. Az irodalmi életben a mozgalom a *Heimatlidung* irányzat támogatásával és terjesztésével szerepelt, s a *völkisch* tendenciájú képzőművészeti ismeretterjesztés szerveként működött. A Julius Langbehn uralta szellemi élet égisze alatt alakult meg a Dürerbund. A szervezetegetyüttes propagandája az értelmiség soraiban lenyúlt a dilettáns ősgermán régészetet művelő egyletekig s rajtuk keresztül a *völkisch* szekták pittoreszk őserdejéig. A hivatalnok középosztályt a tízes évektől magasabb beosztású főtisztviselői szinten a *völkisch* páholyok és titkos társaságok tömörítették, a kishivatalnokok tömegét pedig, mint utaltunk rá, a Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband.

Az Alldeutscher Verband s az általa koordinált mozgalom-szövevény nem korlátozódott a szorosan vett német birodalom területére. A Verband fő programja az összes európai német etnikumú népcsoportot magában foglaló Nagynémet Birodalom előkészítése volt. Ezért a szervezet propagandatevékenysége kiterjedt az osztrák birodalom területére is. A Schönerer-féle nagynémet mozgalom a századfordulótól kezdve integrálódik a *völkisch* mozgalomba, s a kilencszázas és a tízes években már elválaszthatatlan része annak. Hasonló nacionalista törekvések jellemzik a csehországi németeket is. Mindkét területen, de különösen Csehországban rendkívül éles küzdelem folyt a német és a szláv etnikumú nemzeti csoportok között. E kiélezett küzdelemnek tulajdoníthatóan az etnocentrikus nacionalizmus különösen fogékony volt a fajelmélet s annak közvetítésével a jobboldali radikális eszmekör összes elemének befogadására.

Franciaország

A francia újkonzervatív mozgalom keretében kialakuló jobboldali radikalizmus sajátos formája és kerete az Action Française speciális terroralakulata, a Camelots du Roi, a „királyrikkancsok” szervezete volt. A Dreyfus-ügy utcai harcokkal tarkított eseményeiből született Action Française volt az első olyan szervezet Európában, amely kiépítette saját utcai-harc-osztágait. A királyrikkancsok szervezete lényegében az Action Française egyetemista szervezete volt. A szervezet különálló egyetemi csoportja 1904-ben alakult meg, majd ez a szervezet külön organizációvá alakult át 1905-ben. Tagjai ekkor már nem csupán diákok voltak. Ez az alszervezet, a Ligue d'Action Française volt a Camelots du Roi közvetlen előzménye. Maga a szorosan vett terroralakulat 1908 októberében szerveződött meg. Megalakulása egy germanista professzor és diákcsoportja németországi tanulmányi kirándulása alkalmából kirobbant verekedéssorozathoz fűződött. Az Action Française hazaárulásnak minősítette a tanulmányi utat, s tüntetéssorozatot indított a tudós ellen. A tüntetések tumultuózus jelenetekbe fulladtak. Ez az eset megvilágítja, miféle utcai harcokra szerveződött a diák rohamosztág. Az Action Française mozgalmi stílusának szerves része volt a botránykavarás: inkriminált szemléletű színdarabok, ellenséges személyek ellen szívesen alkalmazták a „tett propagandáját”. Ezek az akciók szorosan az értelmiségi köreire korlátozódtak; színhelyük jobbára a Quartier Latin volt, szereplői pedig mindkét oldalon diákok. A terroralakulat élére külön vezetőgárda verbuválódott. Legrangosabb közöttük Maurice Pujo, az Action Française egyik alapítója volt; rangban a második volt Maxime del Sarte színész, az alvezérek pedig Marius Blateau és Lucien Lacour voltak. Mind egyfajta bohém-lumpenoid értelmiségi elem képviselői, hasonlóak a *völkisch* szekta-alvilág félértelmiségi-autodidakta elemeihez.

Olaszország

Olaszországban a korszerű konzervatív ideológiai formák viszonylag későn, a századforduló nagy ipari fellendülésének kísérőjelenségeiként jelentkeztek. Az imperializmus mint önálló politikai és ideológiai irányzat jelentette az 1896-os aduái kudarcba fulladt gyarmatosítási kaland után azt az általános keretet, amelyben a vereséget értelmezni akarók lehetőséget találtak arra, hogy a liberalizmussal szembeni, régóta lappangó ellenérzéseiket (melyek az olasz szellemi életben elsősorban a liberalizmus ideológiájaként számon tartott pozitivizmus elutasításából táplálkoztak) a nacionalizmus imperialista úrafogalmazásában artikulálják. Mint az imperializmust sajátos önálló ideológiának tekintő politikai irányzatok tekintélyes része Európa összes országában, az új kiadású kombattáns olasz nacionalizmus is föllépése pillanatától kezdve jobboldali radikális vonásokat mutatott. Az olasz újkonzervativizmus egyetlen formátumos alakja, Alfredo Oriani (1852–1909) ideológiai tevékenységével már az imperializmus ideológusai közé tartozik. Az ideológusi ambícióktól fűtött romagnai földbirtokos, akit majd jóval a halála után a fasizmus előfutárának nyilvánít Mussolini, munkásságával átmenetet jelentett a kilencvenes éveket megelőző „klasszikus” újkonzervativizmus eszmeköréből a századforduló jobboldali radikalizmusba átnövő újkonzervativizmusába. Oriani kultúrkritikus színezetű fejtegetése a régi típusú

történelmi arisztokrácia hanyatlásának nosztalgikus rajzából indul ki. Fölismeri, hogy az olasz nemesi földbirtokos osztály elmulasztotta kihasználni azt a lehetőséget, hogy a parasztság élére állva döntő pozíciókat vívjon ki a modern olasz polgári politikai életben. Az újkonzervatív ideológia európai fővonalához kapcsolódva úgy látja, hogy a történelmi földbirtokosság leghasználhatóbb politikai fegyvere a liberális burzsoáziával szemben a parasztság érdek-képviselői szervezetbe tömörítése lett volna. Fölméri a szövetkezetek jelentőségét egy antiliberalis, szabadverseny-ellenes politika szempontjából, de mint (lényegében) politikai szervezeti formát, ellentmondásosan értékeli őket. Egyrészt a kapitalista piacgazdaságba integrálódott, alapjában részvénytársaság jellegű üzleties szervezeteknek tekinti a szövetkezeteket, másrészt viszont a letűnt nemesség funkciójának betöltésére alkalmas elitet kinevelő intézményt is remél bennük. Oriani azért nem rokonszenvezik maradéktalanul a szövetkezetekkel, mert bennük sem látja már osztálya, a régi nemesség megmentésének lehetőségét. Ez az osztály szerinte végleg eltűnik. Ugyanakkor a szövetkezeti formára vonatkozó fejtegetésben megjelenik a könyv érdemi problémája: annak az új politikai elitnek a megtalálása, illetőleg kinevelése, amely a konzervatív politikában átveszi a régi földbirtokosság funkcióját, és korszerű polgári formákban képviseli a hierarchikusan tagolt osztálytársadalom ideáját. Az új hatalmi elit kinevelése sürgető feladat, mivel a kor politikai struktúrája várhatóan a szocialista-baloldali és a konzervatív frontok között fog polarizálódni. Oriani végül arra a következtetésre jut, hogy az újkonzervatív pozíció fölloldódik az imperialista nacionalizmusban mint új átfogó ideológiában, kifejezve ezzel a társadalomszervező arisztokrácia feladatkörének átruházódását a nemesi eredetű földbirtokosságról a monopolburzsoáziára. Az arisztokrácia iránt érzett nosztalgiai ellenére Oriani már romantikus formában sem antikapitalista; úgy gondolja, hogy az új veretű imperialista-nacionalista konzervativizmus és az általa industrializmusnak nevezett nagytőkés rendszer összefonódott egymással.

Az imperialista sovinizta közhangulatnak először egy folyóirat adott politikai formát, az 1903-ban indult *Il Regno*. Tanár és szépíró szerkesztője, Enrico Corradini lett az imperializmust autochton ideológiaként megfogalmazó nacionalista tábor vezetője. A lassan kialakuló politikai mozgalom 1910-ben szervezeti formát ölt: megalakul az Associazione Nazionale Italiana. Az új párt, hasonlóan több újkonzervatív és jobboldali radikális irányzathoz, a társadalmi ellentéteket kultúrnacionalista fogalmakban fejezte ki, a belpolitikai ellentétekre transzponálta a nemzeti problémákat, s a belpolitikai ellenfeleket a nemzet ellenségeivé nyilvánította. Ez jelentős újdonság volt az olasz ideológiai életben, hiszen a *risorgimento*-ban kialakult olasz nacionalizmus hagyománya, az olasz egység gondolata kizárólagosan államnacionalista színezetű volt, és kizárólagosan államnacionalista koncepciókban fejeződött ki. A római birodalom romantizáló fölidézése, mint az olasz gyarmatbirodalom előképe, viszont jellegzetes kultúrnacionalista koncepció volt. Ezt az új típusú nacionalista koncepciót Corradini pártja mint „a nacionalizmust” hirdette meg. Példája az Action Française „integrális nacionalizmusa” volt; a francia mozgalomtól az olasz imperialista párt mind ideológiai téren, mind mozgalmi módszereiben sokat vett át. Példaképe az imperialista politikában az Oroszország fölött

győzelmet arató Japán volt; a belpolitikában a szocializmust, a szabadkőművességet és a parlamentarizmust tartották ellenfelüknek. A mozgalomnak jobboldali radikális jelleget adott az a körülmény, hogy törekvései középpontjában a polgári demokrácia politikai intézményei elleni harc állott. Sajátos ideológiai koncepciója – a „proletár nemzetek” teóriája – az országokat gazdag „kizsákmányoló” nemzetekre és szegény „proletár” nemzetekre osztotta. Az utóbbiaknak természetesen joguk van arra, hogy imperialista hódításokkal emancipálják magukat külpolitikai kizsákmányoltságuk alól. A teorema a marxizmus osztályharc-fogalmát stilizálta át az országok közötti külpolitikai viszonyra azzal a szándékkal, hogy híveket toborozhasson vele a szocialista munkásmozgalom eszmei befolyása alatt álló rétegekben. Itt nem csupán arról volt szó, hogy az új nacionalista párt tömegeket próbált elhódítani a munkáspártoktól, erre nemigen törekedtek. Inkább arról volt szó, hogy az értelmiségi bázisú párt tagságában és szimpatizánsai között nagy számmal voltak olyanok, akik korábban a munkásmozgalomhoz közeledve, a munkásmozgalom ideológiájának közvetítésével igyekeztek kifejezni ellenérzéseiket az olasz parlamenti rendszerrel és az uralkodó pozitívizmussal szemben, a századfordulón viszont az iparosodás, valamint az expanzív külpolitika élményeinek hatása alatt, nem utolsósorban pedig d’Annunzio befolyásának eredményeképp az új nacionalista hullám vonzásába kerültek. Ezeknek az embereknek az eszmevilágát tükrözte a nacionalista stilizációjú kifordított osztályharcelmélet. E töredékes utalások tartalmazznak néhány információt arra vonatkozóan, hogy Olaszországban a parlamenti szisztéma alacsony tekintélye és viszont a politika más szektorainak – elsősorban a munkásmozgalomnak, valamint az értelmiség politikai kultúrájának – viszonylag magas fejlettsége olyan ellentmondásokat szült, amelyek előkészítették jobboldali radikális irányzatok kialakulását anélkül, hogy számottevő újkonzervatív mozgalom előzte volna meg őket.

A Corradini-féle mozgalom politikai pártként működött: évente rendszeresen tartott kongresszusokat – szervezeti fölépítésében és mozgalmi gyakorlatában tehát a munkásmozgalom szervezeti életéhez igazodott, állandó szervezettségű tömegpártot igyekezett kiépíteni, s nem pusztán választásokra alakuló honorációr pártot. Az 1913-as választáson bejuttatta a parlamentbe három képviselőjét, 1911 márciusában pedig ideológiai hetilapot indított *L’Idea Nazionale* címmel.

Az igényesebb újkonzervatív velleitású értelmiség nem követte Corradini pártját. Egy, a pártból kiszakadó csoport – részben az imperialista nacionalizmus újkonzervatív ellensúlyozása végett – 1908-ban *La Voce* címmel folyóiratot alapított. A többféle eszmeáramlatot egybefogó orgánus elsősorban a kultúrkritika második, avantgárd hullámát reprezentálta. Hasábjain éppúgy megjelentek Claudel és Rimbaud versei, mint kubista és futurista művek. A folyóirat szerkesztője, Prozzolini és a szerkesztőség egy másik tagja, Federzoni az *Il Regno* táborából jött (Federzoni rövidesen vissza is tért ebbe a táborba, s Corradini mellett annak második embere lett), Papini a francia neokatolicizmus követői közé tartozott, Salvemini pedig szocialista volt. A lap munkatársai közé tartozott Oriani is.

Oroszország

Az 1914 előtt kialakult jobboldali radikális mozgalmak között a legnagyobb méretű, szervezetileg a leginkább kiépült és hazájában a legnagyobb szerepet játszott mozgalom a Fekete Százak néven ismert orosz szervezet volt. 1905 októberében alakult a forradalomra reagáló ellenforradalmi akcióként *Szozjuz Russzkogo Naroda* hivatalos néven. Megszervezői és vezetői: Vladimir Puriskevics (kisebb földbirtoka volt) és Alekszandr Du Rovin orvos abból a polgári értelmiségi elemből kerültek ki, amely létrehozta a hetvenes-nyolcvanas évek autokráciát igazoló újkonzervatív publicisztikáját. A szervezet 1906-os programja is az ortodoxia, autokrácia, népiség egykori jelszavait újítja föl általános ideológiai alapelvként. A mozgalom mögött kezdeményezőként s irányítóként az udvar bizonyos körei és a politikai bürokrácia egyes vezető centrumai, elsősorban az Ohrana állottak. Védnöke maga Nyikolaj nagyherceg volt. A szervezet gerincét a korábbi Zubatov–Gapon-féle pravoszláv klerikális szakszervezeti akció – amelyet az Ohrana kezdeményezett – megörökölt szervezeti hálózata alkotta. A Fekete Százak mozgalma hármas politikai-ideológiai feladatot igyekezett ellátni: a cári autokratikus kormányzat intranzigens, erőszakos védelmét a Kadet Pártba tömörült polgárság és polgári értelmiség alkotmányos törekvéseivel szemben, beleértve az aktív védelemből az offenzív harcot a forradalom által kiharcolt alkotmánycsökkenések, elsősorban a Duma intézménye ellen. Második feladata a munkásmozgalom elleni terrorhadjárat volt, erőszakos akciók, sztrájkok leverése formájában. Harmadik feladata antiszemita propaganda terjesztése „tett-propagandával”, vagyis populáris bázis megteremtése a cári autokrácia számára a szegény népelem antikapitalista érzelmeinek antiszemita irányba terelt mobilizálásával. Míg az első feladat még inkább propaganda jellegű volt, a másik kettőt a Fekete Százak szélsőséges politikai terrorral akarták megoldani. A szervezet az egész birodalmat átfogó terroralakulat-hálózatot épített ki. A helyi szervezetek funkcionárius stábját kereskedőkből, csinovnyikokból és mindenekelőtt az alsó papságból került ki, a terroralakulatok sztrájkolókat támadó, pogromokat végrehajtó legénysége pedig elsősorban lumpen elemekből. A szervezet országos szinten százezres nagyságrendű mozgósítható tagsággal rendelkezett. A Fekete Százak az 1905-ös forradalmat követő években ért el jelentőségének tetőpontjára, de a szervezet tovább is működött, s megérte a cárizmus végét.

Amerikai Egyesült Államok

A kilencvenes évek monopolista fejlődése az Egyesült Államokban is kiváltotta a monopoltőke nyomása alá került rétegek reakcióját. Az 1892-es választáson lépett föl Bryant demokrata elnökjelölt választói táboraként az a politikai irányzat, amely hangot adott a monopoltőkével szembeni ellenérzéseknek: a populizmus néven ismert széles bázisú mozgalom. Elsősorban a dél- és középnyugati monokultúrás mezőgazdasági területek farmer lakosságának hangulatát és követeléseit juttatta kifejezésre, másodlagosan pedig az ezüsttermelő államok bizonyos sajátos érdekeit. A mozgalom szervezeti keretét az 1891-ben alakult People's Party jelentette. Noha szövetkezeti

jellegű szervezeti forma nem alakult ki, a populizmus nagymértékben a farmer réteg érdekek-képviselői tömörülése első stádiumának volt tekinthető.

A nagytőkeellenes farmer-mozgalom csak ilyen távoli összefüggésben tartozik tanulmányunk körébe. Egészében minden fő vonatkozásában demokratikus, baloldali kispolgári mozgalomnak volt tekinthető; az egykorú politikai megfigyelők is annak tekintették, s annak tartották a mozgalom vezetői is. Föllelhetők azonban ideológiájában olyan vonások, melyeknek volt némi, távoli érintkezésük a tanulmányunkban érintett problémákkal. A populista mozgalom politikai atmoszféráját erős, *ressentiment*-teli városellenesség uralta, amelyben jelen voltak – igen triviális és popularizált formában – a kultúrkritikus vidék–város szembeállítás elemei. A monopolizációval szembeni *ressentiment* a populista mozgalom publicisztikájában olyan ideológiai struktúrában artikulálódott, amely fő szerkezeti elemeiben megegyezett a jobboldali radikalizmus ideológiai sztereotípiáival. Elsősorban a populista mozgalom eszmekörében kialakult sajátos világ-összeesküvés mítosz volt analóg ezekkel a sztereotípiákkal. Első kifejtését Sarah Emery populista publicista *Seven Financial Conspiracies Which Have Enslaved the American People* című röpiratában találhatjuk meg. Az írás szerint a világot bankárok nemzetközi konplottja tartja kézben. Az összeesküvés 1873-ra nyúlik vissza, központja Anglia. Innen, mint összeesküvő centrumból, tartják kézben az Egyesült Államok pénzvilágát, és kormányozzák a farmer népet nyomorba döntő hadjáratot. A hadjárat eszközei figyelemre méltóan hasonlóak *A Cion Bölcsseinek* harcmodorához: az iszákosság, az öngyilkosság és a bűnözés elterjesztése a nép között s ezzel erkölcsi s így politikai ellenálló képességének aláaknázása. A mítoszban keveredik a jenki farmer réteg történelmi ellenszenve az egykori kolonizátor Anglia iránt a farmerek osztályharcos ellenérzésével az anglikán brit „*Mayflower*-arisztokrácia” iránt. Mindehhez hozzájárult a bevándoroltakkal szembeni xenofóbia, a jobboldali radikális mozgalmak szokásos velejárója, valamint bizonyos antiszemita felhang, amit az arany–ezüst, illetőleg kettős valuta körüli harcok vittek a mítoszba: a populisták ugyanis az Egyesült Államok ezüstermelőinek érdekeit követve az ezüstvaluta mellett foglaltak állást, s az arany a tőkés kizsákmányolás mitikus szimbóluma lett a szemükben – itt érintkezett a mítosz az európai jobboldal antiszemita mítoszaival, melyekben a zsidóság és az arany misztifikált kapcsolatának föltételezése a jellegzetes sztereotípiák közé tartozott.

Mindezek az ideológiai érintkezési pontok azonban nem változtatják meg a populizmus jellegét, nem szüntetik meg baloldali voltát. A történelmi populizmus 19. század kilencvenes éveiben egyértelműen kispolgári demokratikus irányt jelentett. Utóéletében viszont, mint politikai hagyomány egyre inkább az erős amerikai konzervativizmus tradíciójának részévé vált, elsősorban jelzett vonásai következtében.

Noha nem tartozik tárgykörünkbe, fejtegetésünkben három okból is kitértünk a populizmus ismertetésére. Először is azért, mert alkalmat ad annak illusztrálására, hogy az újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus ideologikus formái – a romantizálás, a kultúrkritika és az összeesküvés-legenda – nem kötődnek sem a feudális-tradicionalista hagyományokhoz, sem a tőkés viszonyok fejletlenségéhez. Az újkonzervativizmus alakzatai a tőkés viszonyok termékei, s – mint láthatjuk –

megjelentek a legfejlettebb tőkés országban is, abban az országban, ahol minden feudális előzmény hiányzott a társadalmi fejlődésből.

Másodszor azért tértünk ki a populizmus ismertetésére, mert alkalmat ad rámutatnunk egy szemléletes esetre arra vonatkozóan, hogy az újkonzervativizmus fenomenológiai szintű megközelítése, ideológiai sztereotípiáinak morfológiai leírása nem elegendő egy konkrét irányzat jellegének meghatározásához. A populizmus eszmei fegyvertárában kifejlett formában leltük föl az összeesküvés-legendát, a jobboldali radikalizmus legjellegzetesebb sztereotípiáját. A populista világ-összeesküvés mítosz szerkezete minden lényeges vonatkozásban egyezett a hasonló jobboldali radikális mítoszok szerkezetével, s szorgos filológiai munka talán még hatásokat is ki tudna mutatni. Ám a populizmus esetében ez a mítosz – visszatetsző vonásai és reakciós utóélete ellenére is – egy demokratikus farmer mozgalom ideológiáját öntötte formába a 19. század kilencvenes éveiben.

Harmadszor pedig azért bocsátkoztunk a populizmus ismertetésébe, mert a századfordulói farmer ideológiából kinőtt két olyan ideológiai röpirat, mely standard elméleti műként átkerült az európai jobboldali radikalizmus ideológiai arzenáljába. Az egyik az ismert nagytőkésnek, Henry Fordnak populista eszmei ihletésű antiszemita cikksorozata, amely fordításokban könyvformában az antiszemita világösszeesküvés-legendája egyik reprezentatív hirdetője lett Európában. A másik Lothrop Stoddard szintén kivethetően a populista eszmekörből kisarjadt szociáldarwinista röpirata, amely különböző nyelvű fordításaiban a fajelmélet egyik népszerűsítője lett Európában.

A POLITIKAI GONDOLKODÁS

NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA

A DUALIZMUS KORÁBAN

A dualizmus klasszikus időszakának tekinthető Tisza Kálmán-kormány idején az uralkodó osztályok a kormány körül tömörülnek. Tisza mögött áll az arisztokrata latifundium – ezt a megállapítást csak kismértékben korlátozza az a tény, hogy az arisztokráciának a fúzió körüli időkben volt egy exkluzív ellenzéki „saját” pártja is, amely mintegy az arisztokrácia „maximális programját” képviselte, a Sennyey-párt; mögötte áll a középnemesi, illetőleg később már dzsentri nagy- és középbirtok döntő többsége, valamint az ekkor még hatékonyan kormányhoz kötött hivatalnok dzsentri réteg és a burzsoázia.

A politikai ideológia jellemzői a kiegyezés után

A függetlenségi ellenzék ekkor még jobbra demokratikus színezetűnek tekinthető, azzal együtt is, hogy vezető eleme, a dzsentri nagy- és középbirtokosság intranzigens 48-as, az arisztokrata hegemoniával megbékélni nem tudó része pedig egyértelműen reakciós érdekeket is képvisel (elsősorban politikai bástyájuk, a vármegye feudális jellegű autonómiájának szívós védelmével). A hivatalnok dzsentri, mint mondtuk, ekkor még kormánypárti, mivel hivatala a kormányhoz köti. A korszak végén, a Tisza-rezsim kezdődő válságakor ez a kötöttség problémává és állandóan számon tartott sérelemmé válik, az ellenzéki sajtó támadásainak fő célpontja a miniszteriális és megyei apparátus „mameluk” szerepre degradálása, az államapparátus kortesapparátussá változtatása. A nép minden rétegében föllelhető elégedetlenség alkotja a Függetlenségi Párt tömegbázisát, s ennek az elégedetlenségnek a Függetlenségi Párt jelenti az egyetlen szervezett megnyilvánulási formáját. A parasztság, a kisvárosi és a fővárosi kisiparosok és kiskereskedők, a kisipari és a nagyüzemi munkásság, a szabadfoglalkozású értelmiségiek – főleg a fiatalok – zöme, a diákság – mind ebben a pártban juttatják kifejezésre sérelmeiket, követeléseiket. Itt tömörül, forrong a visszaszoruló, fokozatosan tönkremenő kispolgári rétegek kétségbeesése, homályosan, szétválaszthatatlanul egyesítve magában radikálisan demokratikus és nem kevésbé radikálisan reakciós, retrográd pozícióból eredő antikapitalista törekvéseket.

A politikai frontok alakulása a későbbi időkhez viszonyítva ekkor még igazodik a részt vevő osztályok érdekeihez, osztályhelyzetükből közvetlenül adódó törekvéseihez. Még csak apró jelei mutatkoznak az e törekvéseket elleplező, eltorzítva tükröző demagóg programoknak, jelszavaknak, amelyek annyira jellemzik majd a századforduló utáni időszakot, még csak csírájukban vannak meg a közjogi harcot jellemző eltorzult politikai frontok, amelyekben gyökeresen eltérő, sőt egymással ellentétes osztály-,

társadalmi és politikai érdekek kerülnek egy frontba. Az uralkodó osztályok minden rétege, a Függetlenségi Párthoz tartozó dzsentri birtokos elem is elfogadja – ha nem is azonos értelmezéssel – a 67-es alapot. A radikális, 49-es függetlenségi álláspont ekkor még a népi ellenzékiiség kifejezője. Az uralkodó osztályok közötti fő ellentét, az arisztokrácia és a dzsentri földbirtokos rétegek ellentéte még alig jelenik meg közjogi ellentét formájában. A fő front, ahol összeütköznek, a megyereform kérdése. A Sennyei-párt ugyanúgy 67-es alapon áll, mint a kormánypárt, ellenzékiisége a polgárosodás ütemének mérséklésére és a megyereformra (NB. *par excellence* polgári jellegű követelés) terjed ki. Az arisztokráciának a gazdasági kiegyezés körüli periodikusan megújuló harcokban megmutatkozó kapcsolódásai a függetlenségi törekvésekhez – melyek a Sennyei-pártban még csak egészen halványak – a közös védővám iparvédő jellege miatt a mérsékelt ellenzék táborában⁸⁴ már jóval markánsabban jelentkeznek, de még nem eredményeznek semmiféle taktikai együttműködést a Függetlenségi Párttal. A mérsékelt ellenzék még szégyenlősen igyekszik leplezni közjogi vonatkozású ellenzékiiségét, s magát amolyan „igazi 67-esnek” beállítani.

A kor ideológiai arculata nagyjából egységes. A kizsákmányolt osztályok és középrétegek zöme nem termel saját, önálló politikai gondolatrendszereket, hanem elsajátítja és elfogadja az uralkodó osztályok ideológiáját, amelyet azután politikai képviselői a napi politikai publicisztikában saját érdekeiknek megfelelően magyaráznak és alkalmaznak. A 67-es, illetőleg 48-as pozíció nem involvál érdemleges ideológiai elkülönülést. Az uralkodó osztályokon belül az ideológiát termelő műhely az arisztokrácia. A dualizmus klasszikus korszakának mérvadó, uralkodó ideológiája, a Szabadelvű Párt hivatalosnak tekinthető eszmei bázisa az 1867-et megelőző időszak ókonzervatívjainak és centralistáinak ideológiájából ötvöződik össze.⁸⁵ A kor politikai gondolkodását uraló két hazai klasszikus: Kemény Zsigmond (*Forradalom után*) és Eötvös József (*A XIX. század uralkodó eszméi*). Mindkét szerző jellegzetesen egyszerre

⁸⁴ A mérsékelt ellenzék csoportosulásában már megmutatkoztak a későbbi fronttorzulás előjelei: soraiban egyaránt megtalálhatók voltak az arisztokrácia politikusai – ők voltak a mérvadók –, akik a közös vámtérület rájuk nézve hátrányos, ipart pártfogó vonásait szabadkereskedelmi jelszavakkal igyekeztek kikezdeni, és a szabad kereskedelmet valóban elvileg, polgári alapon képviselő, ha úgy tetszik doktriner liberális politikusok, mint például Kerkápoly Károly.

⁸⁵ Az arisztokrácia domináló szerepe a szabadelvű rezsim korai időszakában s ezzel együtt az arisztokrata eszmekörnek a centralizmussal való érintkezése a dualizmus későbbi szakaszában is a széles politikai közvéleményben ismert és számon tartott dolog volt. Ebben az összefüggésben nem érdektelen idézni az exponált néppárti pap publicistát, Keményfy K. Dánielt, aki éppen ezt a kapcsolatot hozza föl annak bizonyítására, hogy a konzervativizmus már az 1860–1870-es években sem volt azonos a reakcióval: „taglalt konzervativizmus [Desseffy Aurél *Taglalójáról* van szó – Sz. M.] politikai elveinek gerincét tulajdonképpen ugyanazon elvekben bírta, amelyeket az Eötvös, Szalay László, Pulszky Ferenc, Csengery Antal s Trefort Ágoston vezetése alatt álló mérsékelt liberálisok, az úgynevezett »centralisták«, »az alkotmányos központosítás« rendszerében fölvélkül kitűztek.” (Keményfy K. Dániel: *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai*, Budapest, 1905, 38. oldal.)

tartozott mindkét táborhoz: mindkettő centralista volt, ugyanakkor mindkettő arisztokrata, s az abszolutizmus idején kicsit mindketten hozzászámítottak az ókonzervatív táborhoz is. Ez az ideológia a nagyburzsoáziává szerveződni szándékozó arisztokrácia szemléletét tükrözte. Álláspontja a nagykapitalizmus elfogadása s „fontolva haladva” való megvalósítása volt. Tudatosan és átgondoltan kapcsolódott – mint a kor „uralkodó eszméjéhez” – a Nyugat-Európában ekkor uralkodó nagyburzsoá liberalizmushoz, az aktuális-korszerű ideológiához. A nyugat még viszonylag egységes eszmei arculata ezt a kapcsolódást ekkor még lehetővé tette. A nyugat megbecsült és olvasott politikai autorai François Guizot és főleg John Stuart Mill.⁸⁶ Ez a nyugati későliberalizmus kettős frontállásban harcol a cezarizmus (egyaránt jelenti a feudális abszolutizmust és a bonapartizmust) és a forradalom, a (gazdaságilag önálló) egyént elnyomó tömeguralom ellen. A Magyarország számára követendő példa a szervesen fejlődő, a feudalizmust a kapitalizmusba átnövesztő, forradalmakat elkerülő Anglia. Ezzel szemben jól érezhető tartózkodás mutatkozik a radikalizmusra s ugyanakkor a cezarizmusra (ami a radikalizmussal egyenes korrelációban áll) is hajlamos Franciaországgal szemben. Még egyértelműbb a hűvös elutasítás Németországgal szemben: a bürokratikus, obskúrus porosz feudalizmus nem elég előkelő (mondjuk, az angol arisztokráciához viszonyítva) s egyszerűen megcsontosodottan reakcionárius. Ezenkívül Németország szülőhazája annak a Rotteck–Welcker-féle liberalizmusnak is, amely Kossuth táborának legfontosabb eszmei ihletője volt, s amely 1848 után is sokáig hatott a függetlenségi táborban meglévő kispolgári radikalizmusra. Ez az arisztokrata eszmekör nem szívesen nevezte magát konzervatívnak, ha pedig mégis megtette, sietett kifejtetni, hogy konzervativizmuson a liberalizmushoz képest csak mértéket s nem minőséget ért, a liberális eszmények fontolva haladó, nem pedig radikális megvalósítását. Ezen arisztokrata nagypolgári ideológia javára írhatjuk két vonását. Először is magas színvonalát, mely a későbbi időszakhoz képest egyenesen meghökkentő. Az 1910-es évek vagy különösen az ellenforradalmi korszak publicisztikáját, teoretikai irodalmát vizsgálva szinte alig hihető, hogy néhány évtizeddel korábban Magyarországon az uralkodó osztályok politikai gondolkodásának fő képviselői világos és korrekt képpel rendelkeztek koruk társadalmi struktúrájáról, a kor kapitalista jellegéről, arról, hogy a kapitalizmusban a gazdaságé a fő szerep, az osztályviszonyokról, sőt az osztályharcról. (Guizot hatására mind Eötvösnél, mind Keménynél világos hatalomelvi szemlélet érvényesült. A politikai folyamatok és társadalmi viszonyok vizsgálatakor figyelmüket az eseményeket mozgató hatalmi viszonylatokra, uralmi struktúrákra irányították. Mindketten, de főleg Kemény kiváló képességről tanúskodtak a hatalmi szisztémák szerkezetének, anatómiájának vizsgálatában, s sokat megértettek a hatalmi viszonylatok alapját képező osztálystruktúrából és osztályharcból is.) Az arisztokrata nagypolgári ideológia másik fő érdeme az volt, hogy az 1880-as évekig Magyarországon az uralkodó osztály

⁸⁶ A konzervatív tábor egyik politikai vezéralakja, Kállay Béni fordítja le magyarra John Stuart Mill alapvető politikai tanulmányát, *A szabadságról*, s ír hozzá figyelemre méltó előszót.

jobbszárnyán sem akadtak követői a restauratív, offenzív-ellenforradalmi konzervatív eszmekörnek, a liberalizmus és kapitalizmus korszerű jobboldali bírálatainak. Sem a francia restauráció ideológusainak: De Maistre-nek, de Bonald-nak, s az eszmeileg hozzájuk sorolható Donoso Cortesnak, sem a német politikai romantika első, nagy generációjának: Adam Müllernek, Karl Ludwig Hallernak nincs visszhangja a magyar konzervatívok körében.⁸⁷ Jellemző példa erre, hogy a romantizáló gondolkör osztrák atyja, Karl Vogelsang majd egy évtizedet töltött Pozsonyban anélkül, hogy az arisztokrata körök munkásságára fölfigyeltek volna.⁸⁸ Egyetlen konzervatív programkönyv van, amely a liberalizmust és a konzervativizmust egymással elvileg szembeállítva tárgyalja, Asbóth János: *Magyar konservatív politika* című műve. Ebben az írásban már megjelenik olyan érvelés, amely később központi helyet foglal majd el a magyar újkonzervatív publicisztikában: a liberális burzsoázia a feudális nagybirtokos arisztokrácia örökébe lépve a fejlett nyugati országokban nem a francia forradalom hármasszavának megvalósulását hozta, hanem új osztályuralmat teremtett. Ennek visszahatásaként:

Feltámad a sok helyt létezett patriarchális viszony emlékezte: összehasonlítások történnék a születési arisztokráciának minden fennhéjázás és kicsapongás mellett is fényes és generosus és a pénzarisztokráciának éppen nem fényes és nem generosus tulajdonai közt: a földesúrnak bármik voltak az egyes visszaélések, mindig érdekében volt jobbágyságának jóléte, míg a gyáros, ha éhen hal az egyik munkás, könnyen fogad másikat, mert éhezõ van a mai

⁸⁷ Egy egyházi szerző a kilencvenes években hangsúlyozottan fájjalja a politikai romantika hiányát: „Tudományunkban nagyon gyenge a keresztény reakció; a német és angol fordításokon élőködő tudomány különben is oly sekély, mint a velencei lagúnaimportált áru, sőt néha csempészárú! Nálunk keresztény romantika nincs. Nálunk Chateaubriand nincs, az elnyomás s az ébredés költői egészen más, kizárólag politikai és nemzeti húrokat pengetnek.” (Prohászka Ottokár: „A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon” [Katolikus Szemle, 1899]. In uő: *Korunk lelke*, Budapest, 1928, 70. oldal.)

A Sennyey-párt körében van bizonyos hatása a politikai romantikával rokon, illetőleg annak szélesebb elméleti alapját képező történeti-jogi iskola nézeteinek. Ez a hatás elsősorban magánál Sennyey Pálnál mutatkozik, de nála sem végletes formában, s alkalmazkodva a fentebb leírt közhangulathoz: „Nagy és nehéz föladat jutott a nemzetnek. Európa nemzeti családjaiban elszigetelve egy állam szerkezetét kell fönn tartania és azt az öröklött történelmi jelleggel mindenkorra megóvnia. E nemzeti jelleget az európai művelődés, a tudomány és erkölcsök magaslatára emelni, azon haladva annak vívmányaival és gyümölcseivel megerősíteni és szilárdítani.” [1875. január 29-i országgyűlési beszédéből idézi Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)*, Budapest, 1934, 35–36. oldal.]

⁸⁸ Vogelsang Apponyi György német nyelvű, Pozsonyban megjelent *Katholik* című hetilapjának munkatársa volt. Noha így a Sennyey-párt vezetőivel rendszeres érintkezésben állott, elméleti nézetei ekkoriban egyáltalán nem hatottak rájuk.

Erről lásd Tóth László: Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után.

In *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*, Budapest, 1933.

világban elég, a tőkepenzes érdekei pedig a szegénnyel és a kamatlábbal emelkednek.⁸⁹

Ez az argumentáció – vagyis hogy a jobbágy, aki mint munkaerő a földbirtokos számára nem volt korlátlan mértékben pótolható, nem szenvedett maximális kizsákmányolás alatt, aminek a profitorientált tőkés vállalkozás munkása viszont alá van vetve – általában centrális helyet foglal el az újkonzervatív gondolatkörben, mint a populáris törekvés igazolásának egyik kiindulópontja. Asbóth az érvert Schöfflétől veszi át, s egy oldallal előbb hivatkozik is rá. A magyar röpiratban azonban ez az argumentum csupán fölbukkan egy pillanatra, de nem válik az írás gondolati tengelyévé. Központi gondolatmenete más vágányt követ. A kiindulópont teljes mértékben megfelel a minden konzervativizmus Mannheim által leírt alappozíciójának: „... zátonyra jutott még eddig minden ország, ... ahol nem az *adott viszonyok*, hanem *bizonyos elvek* képezték a kiindulást.”⁹⁰ Asbóth azonban nem megy végig a gondolati pályán az újkonzervatívok szokásos következtetéseiiig, csupán a doktrinerség és a realpolitika triviális szembeállításához jut el.

Gondolatainak summája:

... volt idő, ... amidőn nem értettük, hogy üldözhatték egymást az emberek vallásbeli különbségek miatt: úgy meglehet, jövend egy jobb kor, amidőn ámulva fog visszatekinteni egy felvilágosultabb nemzedék azon nekikeseredett testvérharcokra, melyekben ma szerteküszködnek konzervatívok és liberálisok és amidőn általán fel fog ismertetni az az igazság, hogy mind a két iránynak, vagy mondjuk a két *módszernek* [kiemelés az eredetiben – Sz. M.], megvan időkhöz és viszonyokhoz mérten a maga természetes jogosultsága, hogy az ország viszonyai kívánhatnak bizonyos korban szabadelvű, máskor pedig konzervatív politikát.⁹¹

Konzervativizmus és liberalizmus tehát ebben a fölfogásban nem a politikai célok tartalmában tér el, hanem az azonos tartalmú célok különböző megközelítési módjait jelenti. E szerint a fölfogás szerint csupán a Rotteck–Welker-féle liberális doktrinerség az elvetendő, amely liberális követeléseit elvont elvek s nem a realpolitikai helyzet alapján határozza meg.

A magyarországi arisztokrata nagypolgári gondolatkör tudatosan praktikus beállítottságú, gondolkodása tengelyében az ország nyugathoz viszonyított elmaradottságának tudata áll. Központi feladatnak a polgári viszonyok tudatos és szervezett kiépítését tartják, nyugati intézmények elhatározott és szándékolt adaptálását Magyarországra, a magyar fő- és középnemes földbirtokosság modern burzsoáziává fejlesztését. A reformkori nyugatra utazó s ott éber szemmel figyelő, tapasztalatokat, ismereteket gyűjtő magyar főúr s köznemes példája még eleven szellemi örökség. Ebben a vonatkozásban s nem egyébben példakép Széchenyi, akit a kor tisztel, de aki

⁸⁹ Asbóth János: *Magyar conservativ politika*, Budapest, 1875, 25. oldal.

⁹⁰ *Ugyanott*, 3. oldal.

⁹¹ *Ugyanott*, 2–3. oldal.

távolról sem tartozik számukra a nagy eszmei megvilágítók közé. Valamilyen irányból kicsit mindenki elhatárolja magát tőle.⁹² Még nincs szó a jövő vallási eksztázisig fokozott Széchenyi-kultuszáról. A törvényhozás, a kormány, a közigazgatás és a „társadalom” fő feladata a nyugati, fejlettebb intézmények magyarországi megvalósítása. Ezt érti a kor zszurnalisztikája törvényhozói, igazgatási „alkotó munkán”, „művek alkotásán”, amit mindenki állandóan számon kér kormányon és parlamenten. Vasútépítés és polgári büntetőtörvénykönyv, pénzügy-igazgatóságok kiépítése és vízszabályozás – mind-mind ennek a törvényhozói, kormányzati alkotómunkának elemei.

Ezek a területeken illeszkedik bele leginkább a középnemesség az arisztokrácia által számára is kidolgozott ideológiai keretbe, itt illeszti be saját, a megelőző korszakból származó hagyományait, itt adják hozzá nagyrészt saját publicistái az általános érvényű ideológiához a jellegzetes köznemesi elemeket. A köznemesség már a reformkorban sem dicsekedhetett azzal, hogy sokat tett ideológiai álláspontja világos és színvonalas kifejtése érdekében. Álláspontjának tisztázását már akkor is akadályozta pozíciójának nem egyértelmű, ellentmondásos volta. Ez volt az oka annak, hogy a reformkorban a köznemesség politikai gondolkodása főleg a szépirodalomban, a költészetben explikálódott, mert a romantika fogalom- és szimbólumvilágában viszonylag könnyű volt megtalálni a nemesi és polgári pozíció eszményi szintézisét. A reformkor politikai publicisztikája már ekkor sem ezt az utat járta. A nemesség ismert társadalmi mentalitása: a kardot, ha kell, vitézül forgató, a megyeházán gravaminális retorikával politizáló, nagyevő, vadászó, jobbágyait, parasztjait patriarchális kedéllyel gyöttrő magyar nemesúr alakja negatív példaképpé válik ebben a haladó köznemesi publicisztikában. Ez a típus testesíti meg nemzeti hibáinkat és bűneinket, a „kelet népe” ázsiai tunyaságát, műveletlenségét, barbárságát (ázsiai örökségünk, „turáni” voltunk még terhes örökség, a feudális elmaradottság szimbolikus kifejezése, nem glorifikált erény). A hetvenes-nyolcvanas évek szabadelvű és függetlenségi publicisztikája örökségként folytatja a nemzeti önbírálatnak, a nemzeti hibák ostromozásának hagyományát. A követelmény, a kialakítandó társadalmi típus: a vállalkozó, a közügyekkel törődő, sőt azokért áldozatra kész mecénás birtokos. Míg az arisztokrácia természetesen önnön rendjében látja a létrehozandó burzsoázia számára az ideális társadalmi talajt, a köznemesség ezt a szerepet magának vindikálja. A belpolitikai élet fő frontvonala, mint mondtuk, az arisztokrácia és a köznemesség között húzódik. A polgárság és a népi rétegek ebben a harcban a köznemesség mögé

⁹² Ifj. Ábrányi Kornél, a Szabadelvű Párt vezérpublicistája a kilencvenes években a Nemzeti Párt konzervatívjainak adresszált polemikus fejtegetéseiben minden fenntartás nélkül a konzervatív reakcióhoz sorolja Széchenyit, aki elárulta a demokratikus törekvéseket. (Lásd Ábrányi Kornél: *Nemzeti ideál*, Budapest, 1898, 16–23. oldal.) A Sennyey-párt, majd a Nemzeti Párt vezető teoretikusa, Asbóth János a „Három korszak” című tanulmányában Deákot és Aranyt állítja példaképnek, velük szemben leértékeli Széchenyi romantikus, szerinte idegen mintákat utánzó, a magyar szellemiségtől idegenül szertelen mentalitását. (Lásd Asbóth János: *Három korszak*. In uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Budapest, 1892, 93–94. oldal.)

sorakoznak föl. A köznemesség szabadelvű zöme ezt a frontot csupán a Sennyey-párti mágánások ellen tartja, a függetlenségek a Szabadelvű Párt mágánshegemonia-alattiságát is élesen támadják. A köznemesség magát tartja a magyar *tiers état*-nak, a polgári forradalom harcosának, tisztában van azzal, hogy a nemesi földbirtokos még nem burzsoá, nem a demokrácia megtestesítője, de mint az arisztokrácia és a nép között elhelyezkedő, s a polgárságával analóg középosztályi helyzetet elfoglaló réteg, csak a köznemesség van abban a helyzetben, hogy tagjai igazi polgárokká váljanak. Fő politikai polgárerényük az anyagi függetlenségre épült politikai függetlenség – a Stuart Mill-i polgárideál kardinális erénye. Az aulikus főnemesség – hatalmas birtokai ellenére, melyek biztosíthatnák az anyagi függetlenséget – nem dicsekedhet ezzel a mérvadó polgárerénnyel. A nemesi-polgári gondolatnak ezt a köznemességre szabott változatát képviselik a Szabadelvű Párt vezető publicistái: Beksics Gusztáv és ifj. Ábrányi Kornél.⁹³

A köznemesi ideológiának egyetlen sajátos, az előző ideológiával nem érintkező koncepciója volt, melyben közvetlenül őrizte meg az egykori nemesi szemléletet. Az imént tárgyalt nemesi nagypolgári eszmekör kialakítói publicisták – ez a koncepció viszont a szellemi élet más területén keletkezett. A magyar szellemi tudományokban az ideológiatermelő centrum, mint jól ismert, a jogtudomány volt, s ez nem is lehetett másképp Magyarország ismeretes, alacsony filozófiai kultúrája mellett és tudományosan megalapozott történeti tudományok, közgazdaságtan, szociológia híján. A jog emellett a politika tudománya volt. A magyar úgynevezett közjog híres koncepciójáról van szó, amelynek alapját Hajnik Imre vetette meg 1867-ben megjelent

¶

⁹³ A köznemesség polgársággá nevelésének gondolatát programszerűen, rendszeresen fejti ki Beksics Gusztáv: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk* című, 1884-ben megjelent röpirata. A röpirat már reakció arra a polgárosodással szembe forduló, hatalmas dzsentri áramlatra, amely 1883-ban a tiszaezlári ügyvel kapcsolatban felcsapott antiszemita hullámban, az Istóczy-párt felléptében nyilvánult meg. „Képes lehet-e a polgári középosztály nálunk a nemzeti hivatás hordozására? Mindenesetre oly tekintélyes hányadát képezi az a nemzeti erőnek, s különösen a magyar társadalom értelmi hatalmának, hogy ignorálni nem lehet. Aki a polgári középosztály nélkül akarná létesíteni társadalmi átalakulásunkat, inkább visszalökné, mint előrevinné Magyarországot. A stabilismusba kergetne bennünket s nem a haladásba. Csakis a polgárság segítségével teremthetjük meg a nagy nemzeti középosztályt, mely átölel minden társadalmi réteget, s magába olvasztja e rétegek színét-javát.” (Beksics Gusztáv: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*, Budapest, 1884, 70–71. oldal.) „A jövőben a gentrynek nem szabad megszűnnie, de nem birtokolhatja tovább egyedül a hatalmat, hanem részét kell képeznie az egységes nemzeti középosztálynak.” (Ugyanott, 129. oldal.) „Ebben a gentry adja az előkelő szellemet és kiemeli a polgárságot a parvenüség alantasságából, a polgárság pedig adja a modern üzleti szellemet.” (Ugyanott, 131. oldal.) „De ez az összeforrás nem történt meg. A transfúzió, mely már megkezdődött, megállt. A retrográd irány állította meg, mely az osztályérdekek és viszállyok magvát hintette el. A gentrybe belekezdtek beszélni, hogy mint ilyeneknek kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel állást foglalnia.” (Ábrányi Kornél: *Nemzeti ideál; uő: Jegyzetek és reflexiók*, Budapest, 1899.)

„Ungarn und die feudale Europe” című tanulmányával.⁹⁴ Ez a koncepció egy csapásra a magyar politikai gondolkodás szerves része lett. A közjogi koncepció a középkori magyar rendi képviseleti rendszert azonosította a modern polgári parlamenti népképviselettel, s azt állította, hogy az ősi magyar „alkotmány” a parlamenti demokrácia legrégebbi alkotmánya Európában. Társként maga mellé vagy inkább szorosán maga mögé csak Angliát engedte *Magna Carthájával*. E köznemesi koncepció számára is, nem egészen véletlenül, Anglia volt a magyar fejlődéssel rokon ország. Hajnik koncepciója szerint Magyarországon soha nem volt hűbériség, melyet ő a hűbérigazgatás klasszikus formájával, a vazallus-láncolat hiánytalan meglétével azonosított (a magyar közjogi publicisztika a feudalizmus elnevezést nem szívesen használta a középkori magyar társadalomra, melyet inkább az ősiség, az aviticitas társadalmának nevezett); a magyar feudalizmus nem magánjogi, hanem eredendően közjogi szellemű volt, így eleve kiküszöbölte mind a fejedelmi despotizmust, mind a feudális anarchiát, s alapja volt a magyarság minden népet felülmúló politikai érzékének, kivételes államalkotó képességének. Ez a koncepció még mindig elismerte a polgári liberalizmus alapvető értékeit – éppen ezeket igyekezett a múltba visszavetíteni, bizonyítandó, hogy a magyar nemzet különösen kondicionált a polgári liberalizmusra. Mégis, ez volt a polgári korszakban az első koncepció, méghozzá általánosan elfogadott és a politikai gondolkodás mindennapi kenyérévé vált koncepció, amely erőszakosan kiemelte a sajátos magyar fejlődést az európai fejlődés szerves egészéből, s idealizálva, mint magasabb rendűt állította szembe vele, e magyar fejlődés eltérő (NB. itt hangsúlyozottan keleti, honfoglalási eredetű), valójában természetesen primitívebb sajátosságait. Ez a koncepció tehát a jogtudományban keletkezett. A kulturált, a kor színvonalától nem elszakadt politikai publicisztikában senki nem akadt, aki önálló tanulmányban, röpiratban hirdette volna, de nem is tagadta senki, sőt olyanok is megadták neki a kötelező komplementet, akiknek vezérgondolata igen távol állt a közjogi koncepció eszmeiségétől. Kemény például, aki mint centralista eleve szemben állt a reformkori municipalizmussal, szervesen egybenőtt e koncepcióval (az ősi alkotmányosság hordozója ebben a koncepcióban elsősorban a megye volt, a rapszodikus tartott országgyűléseknél sokkal inkább a megyegyűlés), és helyet biztosít neki a *Forradalom után*ban, méghozzá szerves helyet. Számára ez az ősalkotmányosság teszi a magyar politikai fejlődést organikussá, ez teszi a magyar politikai mentalitást a „latin” (francia, olasz, spanyol) ellenlábásával. Míg a latin országok politikai életét – Kemény szerint – a forradalmak, puccsok, erőszakos politikai változások s ezek visszahatásaként a despotizmus korszerű formái: az ostromállapottal való kormányzás, a bonapartizmus, a végletek között való ingadozás

⁹⁴ Hajnik koncepciójának beható bírálatát adja Harold Steinacker: *Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte* [A magyar alkotmánytörténet állásáról és feladatairól], Innsbruck, 1907 és *Zur Frage nach der rechtlichen Natur der österreichisch-ungarischen Gesamtmonarchie* [Az Osztrák-Magyar Monarchia jogi természetének kérdéseiről], Wien–Leipzig, 1910. Lásd még Sarlós Márton: „Az organikus és szentkorona államelmélet a magyar jogtörténetírásban”, *Magyar Tudomány*, 1960.

jellemzik, a magyar népet ez az organikus fejlődés immúnissá teszi mind a forradalmiság, mind pedig a reakciós megrekedtség ellen. A megye éles elutasítása mellett is azon a véleményen van, hogy a nyilvános, forma szerint parlamentáris megyei élet valóban megakadályozta, hogy Magyarországon kialakuljon a politikai cselekvés karbonári stílusa, az összeesküvések, politikai puccs-szervezések légköre.

A viszonylag legigényesebb teoretikai röpirat, amely a közjogi koncepciót elvileg képviseli a korai időszakban, Verhovay Gyula *Liberalismus és conservativismus* című írása.⁹⁵ A függetlenségi tábor hírhedt hecc-zsurnalisztájának és botrányhősének könyve a korai függetlenségi radikalizmus egyik legérdekesebb dokumentuma. Radikalizmus nem csupán közjogi, hanem társadalmi téren is. Verhovay könyve igen éles támadás az arisztokrácia ellen. Az ő liberalizmusának már nem a politikus Guizot, hanem sokkal inkább Léon Gambetta a példaképe. A konzervatív szellemi pozíciót európai horizontba állítva, igen magas műveltségi szinten, kitűnő problémaérzéssel bírálja.⁹⁶ A könyv a nyugati polgári demokratikus szerzők hatása mellett egyenlő súllyal képviseli a német történeti-jogi iskola szellemét. Steinacker kimutatja, hogy Hajnik forrása koncepciójának kialakításában Guizot volt,⁹⁷ Verhovay könyve azonban élesen megvilágítja, mennyire a történeti-jogi iskola ihletése alatt állott az egész romantikus historizáló koncepció, s mennyire ennek az alapvető konzervatív iskolának a hatása alatt volt általában a köznemesi-függetlenségi tábor eszmei érvelési módszere, még baloldali álláspontok kifejtésekor is.⁹⁸

⁹⁵ Verhovay Gyula: *Liberalismus és conservativismus*, Budapest, 1875.

⁹⁶ „A pénzszerzés és nemzetgazdaság közül is az öregkor legjobban felel meg a conservativismusnak. Régi útrendszer, vasút helyett bárka, vállalkozás, gyümölcsöztetés, takarékpénztár helyett a tulipános láda feneke, jellemzik az öregurat. Fél pénzét forgatni, mert hát elschwindlerozhatják, meg is bukhat a nagy vállalat, gazdasági tőkének pedig elég a mi van, inkább heverjen és penészedjen tehát, hogysem emelje és gyarapítsa a közgazdaságot.” (Verhovay: *Liberalismus és conservativismus*, i. m., 8. oldal.) – Az idézett rész a konzervatív mentalitás igen szemléletes rajza. Nyilvánvalóan nem az arisztokrata, hanem a konzervatív köznemesi mentalitás jellemzőit sorolja fel; a példa arra is rávilágít, hogy a szerző, aki ekkor még egyértelműen a köznemességet képviseli, maga is a köznemesség polgári átalakulását óhajtja. – Világosan és helytállóan bírálja a politikai romantika középkor-mítoszát Gantú Caesar magyarra fordított könyve kapcsán, amely könyv évtizedeken keresztül bibliája volt a konzervatívoknak Magyarországon. Verhovay kifejti, hogy a középkor igazolására nem helytálló a középkorban épült katedrálisokat felhozni, mivel azokat akkor is az iparos polgárság építette, míg a feudális rablólovagok csak rombolni tudtak. (*Ugyanott*, 43–51. oldal.) – Érdekes idézni fejtegetését, mely a Le Play-féle konzervatív szociológia biológiai analógiákkal operáló érvelését támadja: „Ha az állatvilágból meríteném hasonlataimat, mint a conservatív írók tenni szokták a hangyaszombék, méhköpű és egy csomó vad állapotban lévő állatsorda rendszerökre kedvező tanulmányozásával.” (*Ugyanott*, 64. oldal.)

⁹⁷ Utal arra, hogy Guizot 1828-ból származó fejtegetése szerint a középkor a germánok által behozott individualista princípiumon nyugodott, mely a társadalmat magánjogi (hűbéri) viszonyokra építette, s melyről Guizot egyenesen azt állítja, hogy nem is volt állama. (Steinacker: *Über Stand und Aufgaben*, i. m., 9. oldal.)

⁹⁸ „Az egyeduralkodók mindig fényeltek abban, hogy tudós férfiak által kigondolt oly gépezetre adják szabadalmukat, melyek örök időre lehetővé tegyék ugyanazon chablonok

A képtelenül anakronisztikus közjogi koncepciót a fent elmondottakon túl az tartotta életben s adott neki hatalmas életerőt, hogy a dualizmus politikai viszonyai között, a közjogi viszályok során az önálló magyar államiséget meghatározó feudális rendi törvények a *Pragmatica Sancti*től a Hármaskönyvön át vissza az Aranybulláig eleven jogi anyagot képeztek, élő törvényeknek számítottak, amelyekre állandóan hivatkoztak a közjogi vitákban. Ez termelte ki azt az ahistorikus historizáló közszellemet, amely számára a múlt minden ténye egymással fölcserélhető illusztráló és bizonyító anyag volt a politikai vitákban, és amelyben a magyarság története olyan szerves egésznek tűnt, ahol az idő változása soha nem jelentett minőségi változást. Mindebből érthető, hogy a közjogi koncepció, általános elismertsége mellett, elsősorban a függetlenségi tábor koncepciója volt.

Összefoglalva a dualizmus klasszikus időszakának ideológiai állapotáról mondottakat: az ókonzervatív-centralista eredetű arisztokrata liberalizmus és a köznemesei historizáló koncepció belső feszültségében kifejezésre jutott az arisztokrácia és a köznemesség ellentéte. A centralista és a municipalista ideológia harcának folytatása volt ez, és a hetvenes-nyolcvanas években is a megyereform körüli harcokban összpontosult. Az óliberalizmus és a közjogi historizálás ellentétében latensen ott bujkált a szervesen beplántált polgári fejlődés és a magyar társadalom belső sajátosságai közötti ellentét tudati földolgozása. A polgárosodó és polgárosodni szándékozó arisztokráciában (a Szabadelvű Pártban tömörült arisztokrata elemről van szó) a „*zapadnyik*” álláspont még rangos vezetőerőt biztosított magának, mely öntudattal vállalta az ázsiai magyarsággal szemben a civilizátor szerepét, ezzel is remélve, hogy újabb történelmi hivatást nyer a művelt, világlátott s a bugris köznemesei elfogultságoktól mentes főnemesség számára.

alkalmazását. Ellenben az alkotmányos államok és Savigny után az újkori eszmeáramlat nagyon is gyakorlati szempontokból indult ki, midőn az igazságot és rendet nem annyira a hót betűk formalitásai, mint a történelmi tapasztalatok által vezérelt polgári erény és tudomány segítségével igyekszik megvalósítani. Nem gépek, hanem emberek teszik a társadalmat, nem chablonok, hanem férfiak tulajdona az igazságérzet és kormányzási bölcsesség. Justinian törvénykönyvei, Napóleon codexe soha sem biztosították oly mértékben a bírói függetlenséget, mint a római köztársaság erényei, és az angol alkotmány jelleme. Egy magyar táblabíró igazságérzete kevesebb igazságtalan ítéletet hozott törvényen kívül, mint hoz a formák által lekötött járásbíró törvényesen.” (Verhovay: *Liberalismus és conservatismus*, i. m, 19. oldal.)

A magyar „Gründerzeit” válsága

Annak a társadalmi élet minden területére kiható válságnak, amely a kilencvenes években a dualizmus rendszerét megrázta, a nyolcvanas évek elején már lezajlott egy sok mindent sejtető nyitánya: a tiszaezlári vérvád-perben kulmináló nagy antiszemita hullám, az Istóczy-féle antiszemita párt föllépése.⁹⁹ E tanulmány keretében a legcsekélyebb mértékben sincs módunk arra, hogy föltárjuk ennek a keveset vizsgált mozgalomnak a mélyebb gyökereit vagy az eseménytörténetét. Általánosságban kijelenthetjük: ez az antiszemita hullám a kapitalista berendezkedési periódus, a hetvenes években lezajlott első kapitalista konjunktúra, a magyar „Gründerzeit” válsága volt (hasonlóan a Stöcker-féle német antiszemita mozgalomhoz, amely nagy hatással volt az Istóczy-párt létrejöttére). Az antiszemitizmus a konjunktúra lezajlása után tört ki, s föltárta azokat a társadalmi ellentmondásokat, ellentéteket, amelyeket a viharos erővel betörő kapitalista fellendülés keltett.¹⁰⁰ Elsősorban természetesen a létükben megingott, fenyegetett helyzetbe sodort kispolgári rétegek reakciója volt, falun és városban egyaránt, de hasonló reakciók mutatkoztak a középnemesi birtokos rétegek körében is, melyek ekkor kezdik elveszíteni birtokaikat; a konjunktúra során megjelent nagykapitalizmus az első komoly gazdasági-társadalmi konkurense az arisztokratáknak is, ahol szintén mutatkoznak reakciók. Ezeken túl, az egész társadalmat, a fentebb nem említett rétegeket, értelmiséget, sőt magának a polgárságnak széles tömegeit is áthatja valami meghatározatlan, *ressentiment*-nal terhes ellenérzés a spekulációval, a gyors, máról holnapra való meggazdagodásokkal, korrupciós botrányokkal, a hirtelen divattá vált nagyvárosi fényűzéssel, a polgári életforma nyárspolgáriságot sértő számtalan apró vonásával szemben. A hagyományokhoz kötött, patriarchális, nyárspolgári puritanizmus ellenérzései még azokat is megérintik, akik egyértelműen haszonélvezői az új élet- és társadalmi formáknak. A gyors kapitalista

⁹⁹ Az antiszemita párt történetének megismeréséhez Kubinszky Judit alapvető tanulmánya – *A politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*, Budapest, 1976 – nyújtja a legfontosabb támpontokat. A mozgalomhoz sok részletadatot szolgáltat, s így szellemisége ellenére nélkülözhetetlen a téma fasiszta monográfiája, Bosnyák Zoltán *A magyar fajvédelem úttörői* című műve (Budapest, 1944). Bosnyák könyve közli a párt vezetőinek életrajzeit, s a mozgalom jelentéktlenebb szereplőire vonatkozóan is nagy számban található nála érdekes életrajzi adatok. (Lásd még Bosnyák Zoltán másik írását: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*, Budapest, 1940.) A Függetlenségi Pártnak az antiszemita mozgalmakra adott, a tárgy szempontjából lényeges reakcióit sok érdekes részlettel világítja meg Szatmári Mór *Húsz esztendő parlamenti viharai* című könyve (Budapest, 1928). A tiszaezlári perrel kapcsolatban nélkülözhetetlen két fő résztvevő emlékirata – Eötvös Károly: *A nagy per*, Budapest, 1905, valamint az előzetes vizsgálatot lefolytató antiszemita érzelmű vizsgálóbíró, Bary József emlékirata: *A tiszaezlári bűnper*, Budapest, 1935.

¹⁰⁰ Herman Ottó az 1873-as gazdasági válságot közvetlen összefüggésbe hozza az antiszemita hullámmal, abban az antiszemita jellegű összefüggésben, hogy a válságot mintegy a „zsidók művének” tekinti. (Lásd Herman Ottó: *Judenverfolgung und Psychiatrie* [Zsidóüldözés és pszichiátria], Budapest, 1881, 26. oldal.)

konjunktúra külső megnyilvánulásai a hagyományos polgári erényekkel szemben is immorálisnak tűnnek. A szépirodalom, az újságírás, az iskolai közszellem – az egyházakról nem is beszélve – mind erősítik ezeket a reakciókat. Mindehhez hozzájárulnak széles paraszti rétegek sérelmei a falusi, zömmel zsidó származású kocsmásosok, szatócsok uzsoratevékenysége miatt. Ez utóbbi jelenség nem nagyburzsoá jellegű, és csak igen laza összefüggésben van a kapitalista konjunktúrával. Fokozza a közhangulat nyugtalanságát a jelentékeny mérvű galíciai zsidó bevándorlás, amely az északi és keleti megyéket elárasztja egy idegen, nehezen asszimilálódó társadalmi elemmel, erősítve a parasztságban az amúgy is meglévő, sokszor babonás hiedelmekkel egybeszővődött, vallásos előítéleteket, idegenkedést. Viszolygást kelt, amely ellenséges érzületté fokozódhat, ha társul azzal a félelemmel, hogy a bevándoroltakból utánpótlást nyer, s így számban megsokszorozódik az az uzsorás kispolgár elem, melyet fő kizipolyozójának érez. Ez a két utóbb említett körülmény, valamint a zsidóság ismeretes magas arányszáma a magyar nagyburzsoáziában eredményezi, hogy a sokféle nyárspolgári és romantikus antikapitalista ellenérzés antiszemitizmusban fogalmazódik meg, s ez gyűjtőmedencéje lesz egy rövid válságidőszakra mindannak a paraszti és kispolgári társadalmi elégedetlenségnek, amely eladdig, s majd hosszú ideig az antiszemita hullám elülte után is, a radikális függetlenségi táborban jutott kifejezésre.

Az agrárizmus első jelentkezései és az Istóczy-féle antiszemita párt

Az arisztokrata nagybirtokos réteg társadalmi és politikai érzékenységét a nyolcvanas évek elején elsősorban a zsidó–keresztény vegyes házasságok engedélyezésére vonatkozó törvényjavaslat bántotta. Ez a tervezett törvény a zsidóság emancipációjának soron következő lépését jelentette, a jogi emancipáció után a társadalmi emancipációt. A magyar burzsoázia társadalmi összetételét tekintve egyben a polgárság és az arisztokrácia társadalmi egyenlőségének kodifikálását is jelentette. Ez utóbbi körülmény volt az ellenérzések forrása. A privilegizált társadalmi helyzetét őrző világi arisztokráciának természetesen szilárd szövetségesei voltak a kérdésben felekezeti okokból is érdekelt egyházak. A számos felekezeti és egyéb színezetű zsidóellenes előítélet szélesebb tömegekben is idegenkedést keltett a zsidóság házasságkötési egyenjogúságának törvénybe iktatásával szemben, ezért a házassági törvényjavaslat tárgyalása idején a javaslatot opponáló főrendiház szélesebb közvélemény hangulati támogatásával számolhatott.¹⁰¹ Először a magyar politika történetében kialakultak a

¹⁰¹ Egy liberális megfigyelő a házassági javaslat 1883–1884-es országgyűlési tárgyalásainak légköréről és kíséző hangulatáról így ír: „Megtörténhetett az is, hogy – nem a liberális, hanem – a feudális arisztokrácia »osztrák-vezetőivé« lehetett, behozhatta a felsőházba az osztrák feudálisokat, elmondathatta ezekkel a szajkó módra betanított »nem«-et: és a főrendi ház portikusa előtt ácsorgó tömeg nemcsak nem pissegett, hanem éljenzett. Éljenze a vörös kabátot és a vörös palástot [kiemelés – Sz. M.]. Windischgrätz herceget és Simor János primást.” ([Beksis Gusztáv] Timoleon: *Legújabb politikai divat*, Budapest, 1884, 6. oldal.)

populáris konzervatív politika bizonyos feltételei.¹⁰² Populáris szociálpolitikai követelésekkel kapcsolódik össze az arisztokrata nagybirtok első érdek-képviselési szervezet alakítására irányuló megmozdulása az 1879-es székesfehérvári gazdaggyűlésen.¹⁰³

A nagybirtokos arisztokrata és klerikális körök mellett a zsidó polgári rétegekkel szembeni hangulatok másik politikai góca a budapesti egyetem diáksága, ahol nagy a feszültség a zsidó származású polgári elem és a dzsentri eredetű, hagyományos magatartású elem között. A diákoknak a függetlenségi tüntetések keretei között kialakult „mozgalmi formáiban” folyó antiszemita akciói politikai védnököt kapnak 1880 végén, 1881 elején egy képviselő, Istóczy Győző Vas megyei földbirtokos, korábbi főszolgabíró személyében. Istóczy mániákus antiszemita, a hetvenes évek közepétől kezdve szüntelenül antiszemita agitáció kibontakoztatásával kísérletezik. Már 1877 tavaszán antiszemita lapot indít *Jövő* címmel.¹⁰⁴ Ez a kísérlet ekkor még eredménytelen; a hetilap csupán öt hónapot ér meg. A nevetségbe fúló olykori képviselőházi felszólalások sokéves sora után az agitátor első jelentőséggel bíró politikai lépése a Magyarországi Nemzsidók Szövetségének megalakítása 1880-ban.¹⁰⁵ A későbbi antiszemita párt közvetlen előzményének tekinthető politikai egyesület lényegében antiszemita diákszervezet. Programja kivehetően a zsidó kereskedők bojkottjára irányuló agitáció. Az Istóczy és az antiszemita diákaktivisták közötti formális szövetség megkötésére 1881 februárjában került sor. 1881. február 10-én huszonöt tagú diákküldöttség kereste föl a képviselőt, s átadott neki egy 250 aláírást tartalmazó manifesztumot, amely a zsidó hallgatóknak a jogi, orvosi és bölcsész fakultásokon való túltengését hánytorgatja föl. Február 17-ére diákgyűlést tűztek ki a manifesztum propagálására. Erre azonban a belügyminisztérium és a rendőrség tilalma miatt nem kerülhet sor. A védnök képviselő interpellál az ügyben. 1881 elején kialakul a politikai mag, amely kezdeményezője lehet egy, a sokrétű zsidóellenes hangulatot összefogó politikai mozgalom megszervezésének.

A sok forrásból táplálkozó antiszemita közhangulatot elsősorban az oroszországi pogromok elől menekülő zsidó bevándorlási hullám táplálja. Ez dramatizálja a teszi

¹⁰² Egy másik liberális röpirat a liberális publicisztikának az antiszemita tömegmozgalom ellen alkalmazott demagóg zsurnalisztikai fogásával élve egy kalap alá veszi a baloldali szociális mozgalmakkal a kétségkívül bizonyos szociális elégedetlenséget is kifejező antiszemita mozgalmat, s egy ilyen felsorolásban említést tesz az arisztokrata popularizmusról is: „Szocializmus, anarkizmus, szociáldemokratizmus, kommunizmus, antiszemitizmus (sőt ma már szociálarisztokratizmus) s nihilizmus stb. külföldről becsempészett germán páriák önkénytelenül tolnak a jó magyar füleibe, s némely hazája sorsán aggódó hazafi egyenként taglalja azokat.” (Gastmann Soma: *Sajtószabadság vagy revolverjournalisztika eltörlése*, Nagyvárad, 1885, 6. oldal.)

¹⁰³ A konzervatív érdek-képviselési mozgalom nyolcvanas évekbeli első jelentkezésére más összefüggésben még visszatérünk.

¹⁰⁴ Bosnyák: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*, i. m., 30. oldal.

¹⁰⁵ *Vasvármegye*, 1943. január 31.; Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, Budapest, 1922, 340. oldal.

aktuális a hetvenes évek, a gazdasági válság óta lappangó problémát. Az első országos méretű antiszemita politikai akciót Szatmár megyének a képviselőházhoz intézett petíciója jelentette 1882. március 2-án, mely követelte a zsidó bevándorlás törvényes korlátozását. A felirathoz megyék egész sora csatlakozott, mutatva a megyék vezető birtokosainak és közigazgatási tisztviselőinek hangulatát. Az Istóczy körül kialakuló antiszemita politikuscsoport számára a nagyszabású politikai *entrée* lehetőségét a szatmári felirat júniusra kitűzött képviselőházi tárgyalása jelentette. 1882. április elsején eltűnik Tiszaeszlár községben Solymosi Eszter tizenkét éves kislány, s ezzel útjára indul a nyolcvanas évek antiszemita politikai hullámának tetőzését jelentő, egész Európa figyelmét fölkeltő tiszaeszlári rituális gyilkossági per. Nem bizonyítható, hogy az egyszerű baleseti ügy vérvád-perré alakítása az Istóczy körüli politikai csoport tervezett és tudatos akciója volt, habár e mellett a lehetőség mellett több körülmény szól,¹⁰⁶ ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a perből országos politikai eseményt ennek a csoportnak az agitációja, parlamenti föllépése csinált. Az ügyben főszerepet játszó, Istóczyval szorosan együttműködő Ónody Géza 1882. május 23-i parlamenti beszédében említi először az ügyet, másnap csatlakozik hozzá Istóczy interpellációja. A parlamenti témává előléptetett vérvád-ügy a csoport számára a szatmári kérvény vitájára időzített föllépésük hangulati előkészítése volt. Az 1882. június 7-én és 9-én lezajlott vitát az Istóczy-csoport kielégítő eredménynek tekinthette. Nem azért, mintha a javaslat törvényerőre emelkedett volna, ezt nem remélhették. A zsidó bevándorlás korlátozása mellett azonban erős hangulati nyomás mutatkozott. A szabadelvű tábor ugyan egyértelműen elvetette a követelést, de a Függetlenségi Párt már kénytelen volt engedni a saját soraiban mutatkozó nyomásnak, s olyan kompromisszumos javaslatot terjesztett elő, amely tartalmazta a bevándorlás korlátozásának követelését; ugyanakkor azonban felszólította a közös külügyminisztériumot: eszközölje ki a cári kormánynál a menekülési hullámot kiváltó pogromok beszüntetését. Az Istóczy-kör a vitával elérte, hogy mindkét nagy párt soraiban fölbukkantak és előtérbe kerültek az elkötelezett, kombattáns antiszemita elemek, megismerték egymást és kapcsolatba léptek. Alkalmankénti együttműködéseikből szilárd akcióegység kovácsolódott. Még nem váltak ki eredeti pártjaikból, de már egységes politikai csoportosulást képeztek, egy jövőző párt szilárd magját. A csoport a diákságon s az utca turbulens elemein kívül széles hátországgal bírt a bevándorlás korlátozását követelő megyei tisztviselői apparátusban, ami megmutatkozott olyan gesztusokban, mint amilyen Heves megyéé volt 1882 novemberében, amikor is petíciójában a megye a sajtószabadság megsértésének nyilvánította antiszemita röpiratok elkobzását.¹⁰⁷ A vita meghozza az

¹⁰⁶ Az antiszemita párt egyik vezetője, súlyban körülbelül második embere Ónody Géza tiszaeszlári földbirtokos volt. Kapcsolatban állt Farkas Gábor tiszaeszlári községi bíróval és Recsky András csendbiztossal, akik – ebben a kérdésben Eötvös Károly állításai hitelt érdemlőeknek tűnnek – erőszakkal és megfélemlítéssel kényszerítették ki Scharf Móricból a szüleit terhelő vallomást, s ezzel a per tulajdonképpen inszenázói voltak. Alaposnak tűnik tehát Eötvös – könyvében sejtetett – gyanúja, hogy az ügy szálai Ónodyhoz vezettek.

¹⁰⁷ Szatmári: *Húsz esztendő parlamenti viharai*, i. m., 30. oldal.

antiszemita agitáció lételemét jelentő látványos botrányt is: Wahrmann Mór és Istóczy összepofozkodnak az ülés során, majd párbajoznak.

A szatmári kérvény vitája után az Istóczy-csoport már megkísérelheti, hogy következő lépésként saját hasonló kezdeményezéssel rukkoljon elő. 1882. július 31-én a csoporthoz tartozó Vadnay Andor a tapolcai választókerület választópolgárainak egy csoportjából gyűlést toboroz, parlamenti petíciót terjeszt eléjük, s megszavaztatja velük. A tapolcai kérvény tartalma egybevág az egykorú, nyolcvanas évekbeli német antiszemita mozgalom fő programjával: követeli a zsidóság emancipációját kimondó 1867: XVII. tc. hatályon kívül helyezését. Az emancipáció revíziójának követelése elsősorban a kisiparos rétegben számíthat kedvező fogadtatásra, ez ugyanis számára a zsidó konkurens ipargyakorlási jogának megszüntetését jelenti. Ezzel a kisiparosság érdekében megfogalmazott követeléssel lép ki az utcára 1882 őszén az antiszemita agitáció. Hatása rövidesen megmutatkozik. 1882. szeptember 28-án antiszemita utcai zavargás robban ki Pozsonyban. Résztvevői lumpen mesterlegény elemek.¹⁰⁸ A zavargás kirobbantásában vezető szerepet játszott cikkeivel az Istóczy-csoport egyik prominens tagja, Simonyi Iván Pozsonyban működő lapszerkesztő. A zavargást az antiszemita vezetőgárda saját agitációja sikerének tekinthette. Egy Simonyi hagyatékára támaszkodó szerző állítása szerint a tömeg az utcán „Éljen Istóczy” kiáltások kíséretében dülta föl a zsidó boltokat.¹⁰⁹ Az antiszemita érzelmű városi kispolgárság politikai tömörítésére 1882 őszén megkezdik a zsidó iparosok és kereskedők bojkottálását szervező, úgynevezett antiszemita védegyletek alakítását. A sort Kaposvár nyitja meg.¹¹⁰

A tiszaezlári per nemzetközi visszhangja és a magyarországi antiszemita agitáció viszonylagos sikerei kapcsolatot teremtenek az Istóczy-kör számára a német antiszemita mozgalomhoz. 1882. szeptember 11-én az Istóczy-csoport nagyszámú delegációval képviselteti magát a német antiszemita mozgalom által rendezett drezdai nemzetközi antiszemita kongresszuson. A magyar küldöttség tevékenyen részt vesz az értekezlet munkájában, általános tisztelet övezi, ennek külső jele a konferenciaterem középpontjában elhelyezett dekoráció, Ábrányi Lajos képzelet után készült festménye Solymosi Eszterről.¹¹¹ A magyar antiszemitizmus német náci történetírója egyenesen azt állítja, hogy az egész nemzetközi kongresszus kezdeményezői a magyar antiszemiták voltak.¹¹² Az Istóczy-csoport részt vett az 1883. április 27–28-án lezajlott chemnitzi nemzetközi antiszemita kongresszuson is. Nemzetközi kapcsolatai azonban nem korlátozódtak a német mozgalomra. Szoros szálak fűzték a bécsi antiszemita körökhöz,

¹⁰⁸ Ennek a rétegnek tulajdonítja a döntő szerepet Karl Geist *Die Strassentumulte in Pressburg* [A pozsonyi utcai zavargások] című munkájában. (Budapest, 1882, 13. oldal.)

¹⁰⁹ Klaus Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn* [A zsidókérdés Magyarországon], 2. kiadás, Essen, 1943, 178. oldal.

¹¹⁰ Bosnyák: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*, i. m., 54. oldal.

¹¹¹ Bosnyák: *A magyar fajvédelem úttörői*, i. m., 51. oldal.

¹¹² Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn*, i. m., 179. oldal.

futottak hasonló szálak Bukarestbe is, s Istóczy szívesen dicsekedett Edouard Drumont gratuláló leveleivel.¹¹³

Ilyen előkészületek után vág neki a csoport a soron következő politikai erőpróbának, a tapolcai kérvény vitájának 1883 januárjában. A vita nem hoz számottevő parlamenti sikert, de kialakul a jövőre várható párt magja a javaslatot előterjesztő tizenhat képviselő körül. Ha a parlamentben nem is, az utcán annál inkább képes erőfelmutatásra a formálódó párt. 1883 augusztusában a tiszaezlári vádlottak fölmentő ítéletének kihirdetése után, amikor a per koronatanúja, Scharf Móric szüleivel Budapestre érkezett, többnapos tüntetés kezdődött ellene. A tüntetés leverésére katonaságot vezényeltek ki, s napokig ostromállapot volt a fővárosban. A zavargáshullám áterjedt vidékre. Augusztus 25-én Zalaegerszegen robbant ki, majd futótűzként terjedt tovább a megyében: Zalaölvő, Söjtös, Sümeg, Tárnok, Zalaszentgrót következtek, majd Somogyban folytatódott. Mindkét megyében ostromállapotot hirdettek ki. Ezt követően felvidéki polgárvárosokban robbantak ki zavargások: Kassán, Ungváron, Besztercebányán, majd alföldi paraszt mezővárosokban: Kalocsán, Cegléden. Az egész országot megrázó zavargás-sorozat jelentette az Istóczy-mozgalom befolyásának és jelentőségének tetőpontját.

Az Országos Antiszemita Párt formális megalakítására 1883. október 6-án került sor, már az 1884-es választások előkészülete során. A márciusban lezajlott választáson a párt a 348 választókerületből 55-ben indított jelöltet, s közülük 17-et választottak meg képviselőnek. Ez a szám ígéretes kezdetnek tűnhetett volna 1880 körül, az antiszemita hullám emelkedésének kezdetén, de az 1883. augusztusi megmozdulások után annak jeleként lehetett értékelni, hogy a hullám lecsillapodóban van. A párt napja leáldozóban volt: a nyolcvanas évek végéig még elvegetált, de választási eredményei egyre gyengébbek voltak. Kubinszky Judit a belügyminisztérium iratai alapján föltárta tanulmányában az antiszemita zavargások történetét, s tiszta képet kaphatunk belőle az antiszemita párt mozgósítható tömegbázisáról. A legnagyobb mérvű s legtávolabb tartó Zala és Somogy megyei zavargások antiszemita párti kalandor félértelmiségi agitátorok által feltüzelt torz parasztmegmozdulások voltak, amelyekben a főszerepet a somogyi betyárvilágtól elválaszthatatlan lumpen pásztor elem játszotta. Az 1883. augusztusi, Scharf Móric Budapestre érkezése alkalmával lezajlott pesti utcai tüntetések jellegükben nem különböztek attól a tüntetés-sorozattól, amely 1881 januárjában zajlott le, amikor a Függetlenségi Párt nagy purifikátor zszurnalisztáját, Verhovay Gyulát (aki két évvel később az antiszemita párt egyik vezetője s 1884-ben parlamenti képviselője lesz), „Frakkos banda” című, az arisztokráciát igen élesen támadó cikksorozata miatt egy fölbérelt *spadassin* életveszélyesen megsebesítette párbajban. Egyetemisták, inasok, továbbá a pesti gyárak munkásai (különösen tevékenyen a Linzer gyáriak) vettek részt az antiszemita tüntetésekben is, akik függetlenségi tüntetéseknek is állandó résztvevői voltak. Függetlenségi, paraszti színezete van a Duna–Tisza közi, ceglédi, kalocsai megmozdulásoknak. A felvidéki városokon átcspó zavargáshullám,

¹¹³ Istóczy Győző: *Emlékiratfélék és egyebek*, Budapest, 1911, 43. oldal.

mely Kassát, Ungvárt Besztercebányát és Pozsonyt érinti, kispolgári jellegű. A tömegbázis tehát világosan mutatja, hogy az antiszemitizmus ebben a történelmi pillanatban, sajátos körülmények folytán minden alulról jött elégedetlenség foglalatává vált.

A párt jellegét meghatározó osztálybázist tekintve világosan megkülönböztethető volt két szárny: egy klerikális-arisztokrata színezetű és egy dzsentri jellegű. Az elkülönülés kiviláglik, ha szemügyre vesszük a párt vezető garnitúráját. A párt vezetőihez soroljuk ebben az esetben a megválasztott képviselőket, a drezdai nemzetközi antiszemita kongresszuson részt vett küldöttség tagjait és a párthoz tartozó újságírókat.¹¹⁴ Az egyik csoporthoz a párt katolikus és protestáns lelkész vezetői, magasabb kvalifikációjú értelmiségiek és a pártvezetés két arisztokrata tagja számítható, a másikhoz a dzsentri középnemes származású földbirtokosok, újságírók, közigazgatási tisztviselők. A klerikális kötöttségű csoport lényegében az erősödő polgársággal szemben föllépő populáris törekvésű arisztokrata front radikális szárnyának tekinthető. A másik csoport a társadalmi presztízseben és vagyoni alapjaiban megingott középnemesi eredetű rétegek polgárellenes törekvéseit képviselte. Az első csoportot illetően különösnek tűnhet az az állítás, hogy osztályjellegét tekintve arisztokrata színezetű volt, hiszen a párthoz csupán két arisztokrata tartozott: Andreánszky Gábor báró és Odeschalchi Artúr örgróf. Az antiszemitizmus felé eltolódott politikai klerikalizmus azonban, amelyet az egyik pártszárny képviselt, ekkoriban azon követeléseknek adott popularizálható formát, melyeket a világi és egyházi arisztokrata nagybirtok szegezett szembe az előretörő burzsoáziával. E pártszárny, melynek vezetője maga Istóczy volt, prominens tagjai pedig Komlóssy Ferenc és Zimándy Ignác lelkészek, valamint Nendtwich Károly műegyetemi vegyészprofesszor, befolyási bázisa elsősorban a katolikus papságra terjedt ki. A parlamentben bizonyos esetekben számolhattak a szabadelvű pap képviselők támogatásával;¹¹⁵ a párt első nagyobb akciójának, a tapolcai kérvénynek az előkészítése is a választókerület lelkészi köreiben indult meg. A híres kérvény szövegét, melyet végleges formában a Tapolcán tartott gyűlés fogadott el, első változatában a vasvári esperesi kerület lelkészeinek két értekezlete szövegezte meg: az 1881. szeptember 5-én Gersén, illetőleg a szeptember 29-én Győrvárott tartott értekezlet. A politikai katolicizmussal való összefonódás kapcsolatokat közvetített magához a világi arisztokráciához is. Ez elsősorban abban a támogatásban mutatkozott megfoghatóan, amelyet az antiszemita párt a

¹¹⁴ Az antiszemita párt 37 prominense közül 18 volt dzsentriszármazású és az adott időben is dzsentrihez méltó úri társadalmi pozíciót betöltő ember: földbirtokos, közigazgatási főtisztviselő, ügyvéd, nyugalmazott katonatiszt (a fősoroltakból természetesen egy személynél több jellemző is előfordulhat); 2 arisztokrata (br. Andreánszky Gábor és Odeschalchi Artúr); 5 lelkész (három katolikus és két protestáns); 4 főfoglalkozású újságíró (Verhovay, Szemnecz Emil, Clair Vilmos, Günther Antal); egy műegyetemi tanár (Nendtwich Károly). 7 fő foglalkozását nem lehet kideríteni, nevük alapján közrendű személyekről van szó.

¹¹⁵ „... voltak szabadelvű képviselők (főképp a pap-képviselők), akik egész nyíltan hangoztatták az antiszemitaságot.” (Szatmári: *Húsz esztendő parlamenti viharai*, i. m., 27. oldal.)

vegyesházassági törvényjavaslat körüli harcokban az arisztokrata frontnak nyújtott. Zsidóellenes voltánál fogva a javaslat természetesen eleve egybevágott az Istóczy-párt politikai vonalával, de a törvényjavaslattal szembeforduló főrendiház melletti hangulatkeltésben az antiszemita párt akkor sem lanyhult, amikor ezzel nyilvánvalóan a mágnás csoport elszigetelése irányába hatott, és csökkentette bázisát. A főrendek és az antiszemita párt politikája a házassági törvényjavaslat megtorpedozásában közvetlenül is összekapcsolódott báró Andreánszky Gábor személyében, aki mint főrend nagy szerepet játszott 1883 őszén a liberális törvényjavaslat elutasítását elhatározó főrendiházi döntés előkészítésében, majd a szavazás után belépett Istóczy pártjába. Az 1884-es választáson a párt képviselője lett, s egy ideig a párt elnöke is volt. Az Istóczy-párt és az arisztokrata front törekvéseinek párhuzamossága mutatkozott meg az arisztokrácia politikai képviselőjének – a propagandájában olykor már újkonzervatív vonásokat is mutató, Apponyi Albert vezette mérsékelt ellenzéknek – 1884-es újrani nyilatkozatában. A nyilatkozatból – eltérően az összes többi párt nyilatkozataitól, amelyek kivétel nélkül (a Függetlenségi Párt is) éles szavakkal elhatárolták magukat az antiszemitizmustól – hiányzott minden utalás az antiszemitizmusra. Ezt nem lehetett másként értelmezni, csak úgy, mint indirekt szimpátianyilvánító gesztust a választási harc előestéjén Istóczy pártja felé. Ekként tekintette a politikai közvélemény is, amely azonnal élesen reagált az eseményre. Az ügy fejleményeképp Chorin Ferenc és Pulszky Ágost kilépett Apponyi pártjából. Az éles reakciók azután arra késztették a konzervatív pártvezetőt, hogy néhány nappal később maga is elítélje az antiszemitizmust.

A párt dzsentri szárnyának vezetői Ónody Géza, Simonyi Iván, Széll György, Szalay György és Szalay Imre voltak. Ez a csoport számottevő befolyással bírt a dzsentriszármazású hivatali apparátus köreiben. Elsősorban a megyei tisztviselők mutattak már a szatmári kérvény ügye idején antiszemita velleitásokat,¹¹⁶ de kortárs megfigyelők szerint nem hiányzott az Istóczy-mozgalom iránti rokonszenv a kormánytisztviselők, bírók, katonatisztek körében sem, noha persze a szabadelvű kormánynak való alávetettség miatt ezt ők nyilvánosan nem hangoztathatták.¹¹⁷

A párt két szárnya világosan elkülönült befolyásának földrajzi megoszlása szerint is: az Istóczy-féle klerikális szárny bázisa a Dunántúl és a Felvidék volt, a dzsentri szárnyé az Alföld. Ugyancsak világosan elkülönült a két szárny a pártpolitikai eredet szerint: a klerikális szárny a Szabadelvű Pártból jött, a dzsentri szárny a Függetlenségi Pártból vált ki. Míg a Szabadelvű Pártban az antiszemitákhoz csupán a papság húzott, a Függetlenségi Pártnak számottevő része rokonszenvezett az antiszemita párt

¹¹⁶ A kérvényhez csatlakoztak a következő megyék: Heves, Somogy, Torontál, Győr, Fejér, Veszprém, Komárom, Baranya, Nyitra, Hont, Nógrád, Borsod, Szabolcs, Hajdú, Abaúj-Torna, Pest, Arad, Udvarhely. A megyék állásfoglalása egyaránt tükrözte a dzsentri tisztikarnak és a megyegyűlés dzsentri birtokos résztvevőinek hangulatát.

¹¹⁷ „Az antiszemitizmus el van terjedve országszerte. A papságnak, a bírói és hivatalnoki karnak, a hadsereg és honvédség tisztikarának túlnyomó része antiszemita. Antiszemiták nyíltan a központi kormány hivatalnokai is.” Eötvös Károly az *Egyetértés* 1883. augusztus 23-i számában. (Idézi: Szatmári: *Húsz esztendő parlamenti viharai*, i. m., 39. oldal.)

törekvéseivel. Egykorú megfigyelők fölhánytorgatták, hogy a függetlenségi vezetők közül számosan csupán politikai opportunizmusból nem lépnek át Istóczyékhoz, mivel félnek elhagyni az erős hagyományokkal rendelkező nagy pártot.¹¹⁸

Az antiszemita párt ideológiáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezzel a mozgalommal lép színre az újkonzervativizmus Magyarországon. Az Istóczy-párt elvileg elutasította a gazdasági liberalizmust, s vele – antiszemita összefüggésbe helyezve – a kötött gazdasági formákat állította szembe.¹¹⁹ Ez elsősorban az iparszabadság elvének elutasítását s a céhszervezet korszerűsített formában való visszaállításának követelését jelentette. Ez a követelés helyet kapott a pártnak az 1884-es választásra kiadott programnyilatkozataiban is.¹²⁰ A kötött gazdálkodási intézkedések követelésének másik csoportja a mezőgazdasági birtokforgalom megkötésének, a hitbizományi intézmény erősítésének és a parasztbirtokra való kiterjesztésének programja volt.¹²¹ Ez utóbbi programpontot a kialakuló nagybirtokos arisztokrata újkonzervatív törekvések eszmei fegyvertárából vették. A párt programja és sajtóban kifejtett propagandája nem mutatott egységesen kidolgozott, végiggondolt újkonzervatív koncepciót (mindenekelőtt hiányzott belőle a liberalizmus részletekbe menő és rendszeresen kifejtett bírálata), de a követelt konvencionalista-kötöttgazdálkodási reformintézkedések összeálltak durva körvonalakban összefüggő koncepcióvá.¹²² Tartalmazott azonban átfogó ideológiai koncepciót a mozgalom két

¹¹⁸ Egy kifejezetten az antiszemita párt elleni propaganda céljából létesített liberális periodika ilyen titkos antiszemitanak gyanúsítja a függetlenségi vezetők közül Bartók Lajost, a *Bolond Istók* című élclap szerkesztőjét és Hoitsy Pált. („Húsz antiszemita képviselő”, *Filoszemita Füzetek*, 1884. július.)

¹¹⁹ „A zsidónak, hogy uralkodhassék, minden fönnálló dolgot alapjaiban kell fölforgatnia, mindent, ami szilárd és ami neki, valamint korrumpáló hajlamának útjában állhat, föl kell lazítania, föl kell dúlnia és végleg romba kell döntenie. Uralma csak a szilárd, a fönnálló és tiszteletre méltó dolgok hamvaiban verhet gyökeret, csak innen terjeszkedhet folyamatosan. Ezért nem munkálkodott senki olyan szorgalmasan és kitartóan a fönnálló és koránál fogva tiszteletre méltó dolgok szétrombolásán, mint a zsidó sajtó. *Ez volt az, ami a céhek és a meghatározott ipartestületek megszüntetéséért, az összes védelmet nyújtó privilégium megsemmisítéséért* [kiemelés – Sz. M.], a törvény által rögzített kamatláb eltörléséért tevékenykedett.” [Németből ford. Mesés Péter.] ([Nendtwich Károly] Ulrich von Hutten: *Das Judentum in Österreich–Ungarn* [A zsidóság Ausztria-Magyarországon], Budapest, 1882, 66–67. oldal.)

¹²⁰ Az „országgyűlési antiszemita pártkör” 1883. októberi programjának 3. pontja: „A korlátlan iparszabadság megszorítása, kötelező ipartársulatok életbeléptetése és a képesítés kelléke útján.” (Idézi Mérei: *Magyar politikai pártprogramok*, i. m., 313. oldal.)

¹²¹ Nendtwich Károly választási programjának 4. pontja: „A tehermentes birtokminimumot megállapító, illetőleg az otthonot mentesítő törvény megalkotása.” (*Ugyanott*, 153. oldal.)

¹²² A német antiszemita mozgalom egy megfigyelője ezt az újkonzervatív szociális és gazdasági reformprogramot tekintette a párt jellegét meghatározónak: „... antiszemitizmus, nem felekezeti vagy nemzeti, hanem etikai értelemben értve, a korszerű reformok pártja gazdasági és társadalmi téren” – írja a magyar pártról. [Németből ford. Mesés Péter.] (C. H. Ritter: *Der ungarische Reichstags-Abgeordnete Ivan von Simonyi oder die Verjudung des Antisemitismus in Ungarn*

ideológusának tevékenysége. Újkonzervatív színezetű koncepciót az antiszemita vezérek közül Simonyi Iván képviselt, erősen egyedi nézeteit azonban nem lehet minden további nélkül azonosítani társai szemléletével. Simonyi Iván, egy alispán fia, nyugalmazott katonatiszt, a pozsonyi függetlenségi szellemű német nyelvű lap, a *Grenzbote* szerkesztője amatőr filozófus és különc volt, több ideológiai röpirat szerzője.¹²³ „A modern alkotmánytan tévedései” című tanulmány (Budapest, 1881) talán az első konzekvens antiliberalis mű, amely a német politikai romantika Heinrich Leo és Constantin Frantz nevével fémjelzett utógenerációjának tanításaihoz kapcsolódva szembeszáll a parlamentarizmussal, a filozófiai individualizmussal s az arra épülő szabadversenyos kapitalizmussal, szembeállítva mindezzel a középkori rendiséget s céhrendszert. Véleménye szerint önkormányzat csak olyan társadalmakban lehetséges, amelyek, mint az ókori poliszok vagy a középkori rendiségek, társadalmilag homogének, amelyekben a társadalom tagjait egységes hagyomány és koncepciórendszer köti össze, s ahol a társadalom extenzitása oly csekély méretű, hogy minden felnőtt tagja közvetlenül részt vesz az államügyekben, személyesen tagja a törvényhozásnak, személyesen katonáskodik – ahol mindez már nem lehetséges, ott illuzórikus minden autonómia. Ez a fejtegetés kizártnak tartja a képviseleti rendszer lehetőségét, s minden, a társadalom közvetlen életétől elkülönült, szervezett apparátust menthetetlenül az elnyomás eszközének tekint (Frantz ismert föderalista társadalomelmélete nyomán). A fenti, kicsit hosszadalmasan ismertetett gondolatmenet megmutatja, hogyan illeszthető be segítségével a magyar köznemesi historizáló ideológia szélesebb szellemi horizontba. A közigazgatási municipalizmusnak ez az idealizálása félreérthetetlenül a magyar rendszer idealizálása felé tendál. Simonyi a politikai romantika első valódi híve, ő az első képviselője egy offenzív, konzervatív ideológiának. Magyarországon még messze megelőzi azt az időt, amikor ezek a tanítások megérnek, még nagyon korai előfutár, aki írásában anticipál eljövendő politikai fejleményeket.¹²⁴ Meghirdeti például az összes kispolgári rétegek „szocialista” frontját a liberális kapitalizmus ellen, s a front példájának tudatosan a szocialista mozgalmat tekinti.¹²⁵ Simonyi a jellemzett általános antikapitalista *ressentiment*-tól

[Simonyi Iván magyar parlamenti képviselő, avagy az antiszemitizmus elszidósodása Magyarországon], Hagen i. W., 1886, 70. oldal.)

¹²³ Simonyi Iván: „A modern alkotmánytan tévedései”, Pozsony, 1884. [Különnyomat a Bodnár Zsigmond szerkesztette *Magyar Szemléből* (1881. évfolyam).] Uő: *Die Schopenhauer-Filosophasteri, eine Ursache und ein Faktor des Nihilismus und Anarchismus und die einzigen Gegenmittel gegen die Letzteren* [A Schopenhauer-álbölcselkedés, a nihilizmus és anarchizmus oka és egyik tényezője, valamint ezek egyetlen ellenszere], Pozsony, 1903.

¹²⁴ Jelentőségét a későbbi jobboldali mozgalmak szellemi előkészítésében, bizonyos színvonalát elismerve, méltatja Halász Gábor: *Magyar századvég* („A világnézet holdkórosai” fejezet), Budapest, 1977.

¹²⁵ „Nagyon természetes dolog, hogy a földbirtokos utódja, a hivatalnok, a nyugalmazott katona épp úgy, mint a kis iparos irigység s gyűlölettel fogják nézni az üzért, vállalkozót, ki hintón robog el mellettük... meglehet, hogy mindezek szidni fogják a szocialistákat, de az által, hogy elégedetlenek a társadalmi állapotokkal, renddel s okoskodni kezdenek a társadalmi

német jobboldali autorok tanulmányozásán keresztül jut el az antiszemitizmusig.¹²⁶ Nézeteinek dzsentri vonásai inkább a historizáló ideológia beillesztésében mutatkoznak, mintsem hogy antiszemitizmusa közvetlen forrásainak látszanának.

A másik ideológus, Margitay Dezső Revisor álnéven írt *A gentry maradt!* című röpiratában az Istóczy-párt dzsentri szárnyának ideológiáját foglalja össze. A röpirat elemzésére más összefüggésben kívánunk sort keríteni. Itt csupán azt említjük meg, hogy a kultúrnacionalista koncepció a magyar nemzetközösséget összetartó konvenciókészlet és nemzettudat hordozójának a dzsentri birtokos réteget nyilvánítja, s a más hagyományú polgárság (Magyarországon nagy részében zsidó származású polgárság) társadalmi előrenyomulásában a nemzeti közösség mint folyamatos hagyomány- és konvenciókészlettel bíró közösség fölbomlásának veszélyét látja. A polgárosodásban a nemzeti mivolt megbomlását és elfajulását, a nemzet önmagával való azonosságának megszűnését rettegő antiszemita koncepció már az újkonzervativizmus későbbi változatát anticipálta, amely a századfordulón a nemzeti problematikát átvitte a belpolitikai harcokra.

Az antiszemita párt átmeneti sikerei, egyes ideológusainak kialakult ideológiai koncepciója, néhány éves népszerűsége és tömegbefolyása nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a mozgalmat konszolidálják, megteremtsék szilárd politikai kereteit, és állandósítsák befolyását azokban a rétegekben, melyekre propagandája hatni tudott. Ehhez elsősorban nem volt elég kialakult és érett a nagybirtokos arisztokráciát mozgató újkonzervatív áramlat, melynek törekvéseit Istóczy pártja popularizálta és radikalizálta. Az újkonzervatív arisztokrácia anyagi és erkölcsi támogatása nélkülözhetetlen lett volna az antiszemita párt széles körű kiépüléséhez. A hirtelen színre lépett újkonzervatív törekvéseknek az Istóczy-pártban kikristályosodott értelmiségi–dzsentri indíttatású popularista-radikális szárnyát egy időleges válsághelyzet túlfejlesztette, és óriásira növelte az arisztokrata-klerikális indíttatású újkonzervatív szárnyhoz képest. Emiatt a populáris politikai stílust még csak próbálgató arisztokrata és egyházi elemek inkább visszariadtak az antiszemita mozgalomtól, mint fölzárkóztak hozzá. Az újkonzervatív hajlandóságú arisztokrata körök megmaradtak Apponyi pártjának keretei között, s nem kezdődött el átáramlásuk az Istóczy-pártba. A két nagy párt közül a Függetlenségi Pártban kétségkívül mély nyomokat hagyott és majdhogynem válságos helyzetet teremtett az antiszemiták kiválása, arra azonban nem volt képes, hogy megváltoztassa a párt politikai orientációját. A Függetlenségi Párt bázisát képező dzsentri rétegekre, mint már utaltunk rá, az antiszemita mozgalom befolyása jelentős volt.

Az eddigi kutatások alapján nincsen mód fölmérni, mekkora lehetett az antiszemita közhangulat, az antiszemita agitáció befolyása a dzsentri közvéleményben, és hogy mennyire hatotta át a dzsentri földbirtokosságot, hivatali apparátust, értelmiséget. Többé-kevésbé biztosat csak az akkor zömmel dzsentri eredetű egyetemi ifjúságnak az

viszonyokról, a nélkül, hogy bevallanák, maguk is azok közé tartoznak.” (Simonyi: „A modern alkotmánytan tévedései”, i. m., 39–40. oldal.)

¹²⁶ Simonyi nézeteinek alakulásáról lásd Bosnyák: *A magyar fajvédelem úttörői*, i. m., 104. oldal.

antiszemita párthoz való csatlakozásáról tudunk. Az Istóczy szerkesztésében 1880-tól megjelent *12 Rőpirat* című lap indulásakor azonnal visszhangra talált a budapesti egyetem hallgatói körében; 1881. február 11-én az egyetemi ifjúság huszonöt tagú küldöttsége kereste föl Istóczyt, és átnyújtott neki egy 233 hallgató által aláírt üdvözlő iratot, amelyhez utólag még 160-an csatlakoztak.¹²⁷ A megyeülések megnyilatkozásai jelentős antiszemita közhangulatról árulkodnak. Szatmár megye 1882. március 2-i feliratában a galíciai bevándorlás megszigorítását követeli az országgyűléstől; Heves megye 1882. novemberi petíciója az antiszemita rőpiratok elkobzását a sajtószabadság megsértésének nyilvánítja. Ugyanakkor az 1883. augusztusi zavargások során a megyék jobbra zökkenő nélkül végrehajtják a rendkívüli állapot kihirdetését, s sehol nem mutatkoznak láthatóan szabotázs nyomai. Ennek a Tisza-kormány tekintélyén kívül oka lehetett az is, hogy a zavargásokban – főleg a dunántúliakban – megmutatkozó parasztlázadás-tendenciák valószínűleg a földbirtokosokat és a hivatalnokokat is megijesztették. Ezt a hangulatot juttatta kifejezésre Tisza Kálmán parlamenti felszólalása 1882. október 11-én, a pozsonyi zavargásokra reagálva: „... első percben ez zsidó ügy, de méltóztassanak elhinni, hogy ha az első lépést a mozgalom megtette, jön utána a második lépés, mely azután a vagyontalanok ügye a vagyonosok ellen”. A pártok, mint jeleztük, egységesen az antiszemitizmus ellen fordultak. A Függetlenségi Párt kizárta az antiszemita képviselőket. Ezzel a határozattal nemcsak a liberálisabb Mocsáry-szárny, hanem a konzervatívabb Eötvös Károly–Herman Ottó-csoport is azonosította magát. Ismeretes, hogy Eötvös Károly vállalta a tiszaezlári per vádlottjainak védelmét, Hermant pedig két Istóczy-párti ifjú titán – a Verhovay-féle *Függetlenség* munkatársai, Szemnecz Emil és Clair Vilmos – 1884 áprilisában tetteg inzultálja. Ezen az állásponton vannak azok a prominens függetlenségiiek is, akik később egészen más útra térnek ebben a kérdésben: Ugron és főleg Bartha Miklós. 1884-gyel az antiszemita hullám által jelzett válság elmúlik. Az antiszemita párt fölbomlik, elveszti jelentőségét, s rövidesen elhal. Az uralkodó osztályok osztályszövetsége még szilárd, s fölülkerekedik a krízisen.

¹²⁷ Pulszky Ágost cikke a *Pesti Napló* 1882. június 24. számában. (Idézi Bary: *A tiszaezlári bűnper*, i. m., 25. oldal.)

A kilencvenes évek átalakulásai

Ez a válság, melynek a nyolcvanas évek elején csak az előszele suhant végig az országon, a kilencvenes években megérlelődik. A polgári fejlődés előrehaladása kiélezi az uralkodó osztályok közötti ellentéteket. Ekkorra válik döntő s az egész társadalom állapotát jellemző folyamattá a dzsentri középirtok tönkremenetele s a dzsentri réteg tömeges átcsoportosulása az államapparátusba. Kieleződnek a nemzetiségi ellentétek, az agrárszocialista mozgalom pedig az osztályharc eddig ismeretlen méretű föllángolását jelenti. Vészes jel az uralkodó osztályok számára a szociáldemokrata párt megalakulása is. Az egyházpolitikai harc életre hívja a politikai pártta szerveződött klerikalizmust. A magyar politikai élet 1867 után a nagybirtokos uralkodó osztály két rétegének, az arisztokráciának és a köznemességnek a kompromisszumára épült. 67 ugyanannyira volt kiegyezés e két réteg között, mint Ausztria és Magyarország között. A kilencvenes évekig a polgárság nem jelentett olyan erőt, hogy új tényezőként léphetett volna föl, amely ezt az osztálykompromisszumot megbontja. Ez a kilencvenes évekbe bekövetkezett. A burzsoázia belépett harmadik tényezőként ebbe a szövetségbe, a Szabadelvű Párt fontos tényezőjévé vált, s számolni kellett azzal, hogy befolyása továbbra is növekvőben van. Az arisztokrata pártalakulatnak, a Nemzeti Pártnak a célja már nem csupán a nagybirtok érdekeinek vámpolitikai védelme volt, hanem a burzsoa előretörés megfékezése is minden vonalon. Ehhez szövetségesnek ígérkezett a polgári fejlődés által még jobban sújtott dzsentri nagy- és középirtok szintén erősödő ellenzéki sége. Tisza Kálmán hosszú kormányzásának végén pedig a dzsentri réteget átható elégedetlenség már nem korlátozódott a politikai életben szabadon mozgó s akaratának könnyen kifejezést adó birtokos elemre, hanem a kormányhoz kötött hivatalnokrétegre is kiterjedt. Mameluk szerepre szorítottságuk súlyosnak érzett sérelemmé válik, fölmerül – elsősorban az arisztokraták által szorgalmazott megyereform tervek kapcsán – a tisztviselőknek adandó szolgálati pragmatika követelése, amely kodifikálná a hivatalnokok jogait és kötelességeit, a törvények körülhatárolt kompetenciával bátyázott őreivé tenné őket, s biztosítékot nyújtana a kormánykorifeusok önkénye ellen.

Az arisztokrácia és a dzsentri szövetségének ez az egyre inkább a polgárság ellen fordulása a politikai frontok eltorzulását eredményezte. Eddig a centrumot jelentő szabadelvű kormányzattól egyértelműen a függetlenségek álltak balra s az arisztokrácia ellenzéki része jobbra. Ez utóbbi, noha a vámkérdésben álláspontja bizonyos érintkezést mutatott a függetlenségi állásponttal, egyértelműen hatvanhetes volt. Az arisztokrata párt és a függetlenségek a politikai skála két ellentétes szélsősége voltak; mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy elsősorban ők azok az ellenfelek, akiket a legélesebb ellentétek állítanak szembe. A két ellentétes tábor Tisza Kálmán megdöntésére szövetkezett. Egy frontba kerültek a mágánások és a függetlenségi pártiak a polgársággal és a volt nemesi osztályoknak a polgárság mellett kitartó részével szemben. Az első véderővita jelentette a politikai demagógia első nagyszabású fellépését a magyar politikai életben. Az arisztokráciának, a trón támaszának, az *eo ipso* udvarhű elemeknek a részvétele a nagy függetlenségi akcióban nemigen fogható föl másnak, mint

demagógiának, melynek az a célja, hogy tömegtámaszt nyerjenek a dzsentri tábor soraiból. A Nemzeti Párt állásfoglalása kifejezésre juttatta a magyar arisztokrácia régi keleti elégedetlenségét az udvar politikájával szemben, amely a magyar (és az osztrák) nagybirtok érdekeinek rovására egyre inkább az osztrák burzsoáziát részesítette előnyben. Ezt a közjogi platformon létrejött fronttorzulást elmélyítette a kilencvenes évek végén az újonnan alakult Néppárt csatlakozása a közjogi ellenzékhez, amiben viszont a klérus fölháborodása nyilvánul meg az udvarral szemben, amely az egyházjogi törvények szentesítésével mintegy elárulta az egyház érdekeit. Nem hiányzott az alapelveknek ellentmondó taktikázás az udvar és a Tisza Kálmán-kormány részéről sem. Míg a konzervatív nagybirtok, fölruházva eddigi labanc hagyományait, a magyar vezényszó szenvedélyes hívévé szegődött, hogy agrár védvám-tarifát zsaroljon ki,¹²⁸ addig az udvar támogatásával a kormány – szintén nagymértékben demagóg megfontolásból – fölvetette az egyházjogi reformokat, hogy a társadalmi ellentéteket a közjogi lepel alól visszavigye a nyílt társadalmi harc színterére, s ott verje meg a konzervatív erőket. Hasonló demagóg eszköze volt később az udvarnak a magyar konzervatívokkal szemben az általános választójoggal való zsarolás is. A közjogi harc a dualizmus egész hátralévő időszakában a polgári fejlődés híveinek s növekvő számú ellenfeleinek álcázott hadszíntere lesz, ahol a képtelen és soha komolyan nem vett közjogi követelések (magyar vezényszó, önálló magyar bank) mögött nagyobb harc folyik a magyar uralkodó osztályokon belül, mint az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között. Ebben a harcban a koalícióban és utódaiban rendszeresen egy oldalra kerülnek olyan társadalmi erők, amelyek az alapkérdés – a polgári fejlődéshez való viszony – tekintetében gyökeresen ellentétes állásponton vannak, s torz egységfrontba tömörülnek olykor radikális demokratikus erők a legszélsőségesebb reakció erőivel.

Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában

A kilencvenes évek a társadalmi és politikai problémák összetorlódásának időszaka volt Magyarországon. A megelőző két évtized viharos tőkés fejlődése megbontotta az uralkodó osztályoknak a kiegyezés után kialakult erőegyensúlyát, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek mellett helyet biztosítva az uralkodó osztályok soraiban a felemelkedett ipari, kereskedő- és pénztőkés rétegnek. Az utóbbiak gazdasági és társadalmi súlyának állandó növekedése jellemzi az évtizedet, a század utolsó éveiben pedig már a politika síkján is kezdenek elválni a polgárság sajátos törekvései az

¹²⁸ Ennek a kérdésnek ez a durván egyszerűsített megfogalmazása érdekes módon igen gyakran előjön később ugyanilyen durva formában a kor publicisztikájában, s korántsem szabadelvű és munkapárti oldalon. Például egy radikális és baloldali, demokratikus függetlenségi szerző leplezetlenül kifejti, hogy a katonai követelések csak arra volnának jók, hogy általuk ki lehessen zsarolni Bécsről más, lényeges engedményeket, mert Bécs az adott helyzetben „bakáért” mindent hajlandó megadni. Az illető szerző az általános titkos választójogot akarta volna katonai engedmények fejében kizsarolni. (Pataj Sándor: *Magyar socialismus*, Budapest, 1904, 8–9. oldal.)

uralomban részes rétegeket átfogó heterogén Szabadelvű Párt politikájától: 1901-ben fellép Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja, politikai színezetet öltenek a tőkés érdekvéviselői szervezetek. Az ebből a szempontból már súlyosan ellentmondásos nyolcvanas évek¹²⁹ után, a kilencvenes években folytatódik a hagyományos földbirtokos rétegek polgári viszonyokhoz való alkalmazkodásának gyötrelmes folyamata. A századvég publicisztikája hangos a dzsentri középbirtok tönkremenetelének panaszaitól; zömmel az utolsó évtizedre esik a tönkrement dzsentri hivatalba áramlásának ismeretes folyamata.¹³⁰ Az évtized második felében az agrárszocialista mozgalmak, a szociáldemokrata munkásmozgalom fellépése, a nemzetiségi problémák súlyosbodása élezi ki az uralkodó osztályok belső erőviszonyainak eltolódásából következő problémákat.

A politikai szférában fordítva tükröződik a tőkés polgárság társadalmi súlyának növekedése. A kilencvenes évek elején nem a polgárság politikai álláspontjának határozottabb megfogalmazására kerül sor – ez, mint láttuk, csak a századfordulón következik be –, hanem a polgárság társadalmi térhódítása reakciójaként a nemesi eredetű földbirtokos rétegek sajátos érdekeinek markánsabb, artikuláltabb újrafogalmazására. Az uralkodó rétegek tradicionális és polgári elemeinek éles politikai összeütközése a kilencvenes évek első felében az egyházjogi harcok során került sor. A polgári házasság intézménye a zsidó származású polgárság asszimilációjának és társadalmi beilleszkedésének további lépését jelentette. Elsősorban erre reagált – s nem a katolikus felekezet helyzetének változására – a tradicionalista közvélemény.¹³¹ Az egyházjogi törvények revíziójára törő akciók áramában merül föl az 1896-os választások előkészületei során a konzervatív irány föltámasztásának követelése, ha szükségesnek mutatkozik, önálló konzervatív párt alakítása által.¹³²

¹²⁹ A jelen tanulmányban érintett problémák jelentős része már a nyolcvanas évek során fölbukkan. Szinte minden itt tárgyalt kérdés közvetlen előzményei a nyolcvanas évekre nyúlnak vissza. Ezeket azonban jelen tanulmány keretei között nem áll módunkban érinteni, csupán ezúton jelezzük.

¹³⁰ A polgári viszonyok nagyobb adminisztrációigénye mellett ez a folyamat is tükröződik az állami hivatalnokok számának növekedésében a kilencvenes évek során. Az állami alkalmazottak száma 1892–1902 között 60 776 főről 97 835 főre emelkedik. (Az állami költségvetés adatai alapján közli Neményi Ambrus: *Bureaukrácia Magyarországon*, Budapest, 1902, 6. oldal.)

¹³¹ Egy, a dualista időszak későbbi szakaszában íródott politikai munka konstatálja, hogy a kilencvenes években a jelzett események nagymértékben fokozták az arisztokrácia közvetlen részvételét a politikai életben: „... lehetetlen meg nem emlékeznünk egy igen figyelemreméltó jelenségről: s ez a magyar arisztokráciának élénkebb részvétele a parlamenti s általában a politikai életben – mely különösen a 90-es években kezd intenzívebben érezhetővé válni. Nem csalódunk talán, ha ebben az egyházpolitikai törvényeknek, az ennek nyomán felélénkült főrendiháznak, nemkülönben az ez időkből Európa-szerte tapasztalható és a vámpolitikai kérdésekben kulmináló agrár és szociális irányzatoknak tulajdonítunk, mint mozgatóknak, impulsióknak szerepet.” (Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, Budapest, 1912, 2. kötet, 169. oldal.)

¹³² A konzervatívizmus újjáélesztését szorgalmazó, valamint újkonzervatív párt alakítását propagáló röpiratok és elvi dokumentumok 1895–96-ban: Asbóth János: „Korunk uralkodó

Sajátos mozzanat volt ezekben a röpiratokban az elvi antiliberalizmus.¹³³ A hagyományos magyar konzervativizmus programja ugyanis a „fontolva haladás” volt: a liberalizmustól mérték és nem minőség választotta el. Programja ugyanaz a polgári átalakulás volt, ugyanazokat a polgári értékeket, intézményeket óhajtotta Magyarországon megvalósítani, mint a liberalizmus, csupán lassabb tempóban, a történetileg kifejlődött intézmények, hagyományok nagyobb fokú respektálásával. Külföldi példaképei a liberalizmus klasszikusai: Stuart Mill és Guizot voltak, s általában az angol tory liberális konzervativizmus.

A kialakuló konzervatív mozgalom magja és vezető gárdája a Nemzeti Párt és az 1895–96-ban a Szabadelvű Pártból kivált Szapáry-csoport; a mozgalom számításba vett vezetője Apponyi Albert.¹³⁴ Rajtuk kívül az új arculatú konzervatív áramlat még két politikai irányzatot számíthatott táborához, melyek bizonyos szervezettséggel bírtak, és számottevő tömegbázist ígértek: a Katolikus Néppártot és a Károlyi Sándor nevéhez kapcsolódó úgynevezett agrárius irányzatot. A programröpiratok az újkonzervatív tábor politikai tartalékának tekintették a Függetlenségi Párt konzervatív színezetű Ugron-szárnyát is.¹³⁵ Ez utóbbi megnyerése jelenthette a hidat a konzervatív irányba tolódó s a

eszméi” című 1896. október 14-én tartott akadémiai székfoglalója [megjelent Asbóth *Társadalom-politikai beszédei* című gyűjteményes kötetében (Budapest, 1898)]; Csathó Aurél: *Nemzeti konzervatív párt*, Budapest, 1895; *A liberális párt bukása*, Írta: Egy Conservatív, Wien, 1896.

¹³³ „Napok óta nélkülöztelek a bankdirektorok, Verwaltungsratok stb. házában, akiknek megijedésükön élvezettel mulattunk. ... Az bántja őket, hogy már azon rétegekben is elvesztette minden befolyását a liberalizmus, ahol eddig legelszántabb előharcosai voltak. Bécs majdnem tökéletesen antiliberalis” – írja Rakovszky István Bécsből Kaas Ivornak 1897. március 3-án. (OL, *Kaas Ivor iratai*, P. 336, 3. doboz.) Az idézett passzus világosan mutatja, hogy a legtudatosabb konzervatív vezetők már egy nemzetközi méretű antiliberalis front szereplőinek tekintették magukat.

¹³⁴ „Ennek a pártnak [a még nem létező, virtuális nemzeti konzervatív pártról van szó – Sz. M.] ma még csak láthatatlan vezére Apponyi Albert gróf.” (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 16. oldal); az 1896-os anonim röpirat Apponyit (akit magyar „lord Beaconsfieldként” aposztrofál) szánja egy konzervatív „árnyékkormány” miniszterelnökének, Szapáryt belügyminiszternek. (Egy Conservatív: *A liberális párt bukása*, i. m., 54. oldal.)

¹³⁵ „... nyomait találjuk a nemzeti konzervatív iránynak a politikában, zsurnalisztikában éppúgy, mint az irodalomban. Ezt prédikálja évek óta Apponyi Albert gróf, a Nemzeti Párt és Kaas Ivor báró; az irodalomban a magyar nyelv erős védője: Rákosi Jenő. ... De vannak még sokan öntudatlan nemzeti konzervatívok. Ilyen a Nemzeti Párt túlnyomó többsége, a Függetlenségi Párt nagyobb fele, a Szabadelvű Pártban is többen vannak s a kiléptek pártjában [Szapáry-csoport – Sz. M.] is sokan. Ugron Gábor és barátai is azok, sőt Ugron Gábor egyike a tipikus nemzeti konzervatívoknak. A magyar országgyűlés fele nemzeti konzervatív, csakhogy ez egy hamis parlamenti pártalakulás labirintusában ma még elvesz. A nyílt színvallásnak s a nyílt tömörülésnek azonban már elérkezett az ideje.” (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 26–27. oldal.) „... hol kell keresni a nagy conservatív párt részeit? E részek: A Szapáry-töredék, a Nemzeti Párt, a jövő választások alkalmával sok helyen győzedelmes néppárt és Ugron Gábor népe.” (Egy Conservatív: *A liberális párt bukása*, i. m., 42. oldal.) – Az utóbbi röpirat az

formálódó új eszmék iránt egyre fogékonyabbá váló dzsentri tömegekhez. A kapcsolat érdekében a konzervatív arisztokrácia szövívői engedményeket tesznek a függetlenségi nacionalizmusnak, melytől pedig kötődésük az udvarhoz és dinasztikus hagyományaik eleve elválasztják őket. Csathó idézett röpirata, melynek fő törekvése az Ugron vezette függetlenségi csoport megnyerése, megkísérli, hogy 1848-at, a függetlenségi harcot elválassa a liberalizmus eszméitől, és hagyományörző, tehát konzervatív üggyé nyilvánítsa azzal az érveléssel, hogy a szabadságharc az ezeréves Magyarországot, annak történeti intézményeit, tehát éppen a magyar társadalom konzerválandó alapjait védelmezte Bécs támadásával szemben.¹³⁶ A röpiratban megmutatkozó igyekezet '48 eszméinek kisajátítására élesen fölillantja az új típusú konzervativizmus azon törekvését, hogy az 1848-hoz kötődés révén a demokratikus-liberális tradíció vonalába számító nacionalizmust átértelmezze konzervatív eszmévé. A konzervativizmus – úgy tűnhet – szembefordulva az egyik alapvető koreszmével, a liberalizmussal, csatlakozást keres a másik, Eötvös által számon tartott uralkodó eszméhez, a nacionalizmushoz.

A kialakuló konzervatív tábor összetevőinek általános áttekintése után vizsgáljuk meg egy kissé részletesebben a két jelzett fontos irányzatot, a Néppártot és az agrárius mozgalmat.¹³⁷

agráriusokra is tesz utalást, 29–30. oldalán a majdani konzervatív párt orgánumaként szolgálható lapokat felsorolva megemlíti a *Hazánkat*, az agráriusok lapját is.

¹³⁶ „... a magyar forradalom, a magyar szabadságharc nem a szabadelvű törekvések forradalma volt, mint a francia forradalom. A magyar forradalom a nemzeti konzervativizmus forradalma volt a megtrágyadott és letiport nemzeti szuverenitás megvédésére és feltámasztására. Kossuth nemzeti konzervatív volt egészen addig, amíg el nem tért a történelmi alaptól és filozófussá nem változott át... A magyar nemzeti politika törekvése elsősorban nem a szabadelvűség, nem a demokrácia, sem semmi efféle filozófiai elv; a magyar nemzet kötelessége: konzervativizmus a nemzeti szuverenitáshoz.” (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 4–5. oldal.)

¹³⁷ Az új típusú konzervativizmus problematikája először Szekfű *Három nemzedékében* merül föl, „Az uralkodó iránnyal ellentétes törekvések” című fejezetben, ahol említés esik az Istóczy által képviselt politikai antiszemizmusról, a Néppártról és Zselenszky Róberttel kapcsolatosan az ebbe a körbe tartozó nagybirtokos-törekvésekről. (Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, 1934.) A felszabadulás előtti irodalomban részletesebben először Mérei Gyula már hivatkozott: *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)* című könyve foglalkozik a problémával. Ez a munka már önálló politikai mozgalomként, a politikai pártokkal egy sorban tárgyalja az agrárius mozgalmat. Máig az egyetlen olyan munka, amely behatóan tárgyalja az agrárius és néppárti programok és ideológia külföldi gyökereit és forrásait. A felszabadulás után Horváth Zoltán *Magyar századforduló* (Budapest, 1961) című úttörő munkája vetette föl a konzervativizmus új típusának problémáját, elsősorban a polgári radikális baloldallal kapcsolatos jobboldali reakciók összefüggésében. A magyar politikai katolicizmus történetét összefoglaló monográfiaként tárgyalja: Galántai József *Egyház és politika 1890–1918* (Budapest, 1960) című könyve, amely ebbe az összefüggésbe ágyazva tárgyalja a Néppártot is. A vámpolitikai kérdések tárgyalása során részletesen kitér az agrárius mozgalomra, önálló politikai mozgalomként jellemezve az e néven jelentkezett nagybirtokos-törekvéseket Dolmányos István *A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901–1904* (Budapest, 1963) című műve. Az új típusú konzervativizmus problematikáját s ennek összefüggéseiben az agrárius mozgalmat

Az 1895 januárjában alakult Néppárt¹³⁸ az egyházjogi harc szülötte volt. Programja, mellyel indult, e törvények revíziójának követelése. A hangsúlyozottan egyházas céllal sorompóba lépett pártot azonban nem a felső klérus szervezte.¹³⁹ A párt két világi arisztokrata: gróf Zichy Nándor és gróf Esterházy Miklós Móric akciója volt. A püspöki kar 1895. március 19-i konferenciája a párt megalakulását a rokonszenv minden különösebb kinyilvánítása nélkül vette tudomásul.¹⁴⁰ Az új párt elsősorban az arisztokrácia zsidóreceptióra való reagálásának politikai vetülete volt. A kortárs politikai közvélemény mind a rokonszenvező konzervatív oldalon¹⁴¹, mind pedig a szabadelvű kormánypárti ellenfél oldalán¹⁴² arisztokrata politikai ügynek tekintette, s csak másodsorban katolikus hitfelekezeti ügynek. Az egyházjogi harc során a polgárság újabb társadalmi előrenyomulása ellen fölvonuló arisztokrácia saját politikai képviselőjének tekintette a katolikus egyházat,¹⁴³ magának az egyházi felső vezetésnek a

elemzi Hanák Péter az egyetemi tankönyv vonatkozó fejezetében (*Magyarország története 1849–1918*, Egyetemi tankönyv, IV. Budapest, 1972).

¹³⁸ Az alábbi fejtegetés a Néppárt történetéből kizárólag az újkonzervatív mozgalommal kapcsolatos problémákat kívánja érinteni, azon túlmenő problémákat nem szándékozik tárgyalni. Így kimaradnak tárgyalásából a nem szorosan idevágó egyházi kérdések, XIII. Leo „szociális enciklikájának” és a német katolikus mozgalomnak eszmei hatása, a nemzetiségi kérdés. Ezekre a problémákra az olvasó útbaigazításokat talál Mérei és Galántai utalt műveiben.

¹³⁹ A párt alakulásáról részletesen ír Bónitz Ferenc. (Bónitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor*, Budapest, 1912.)

¹⁴⁰ Salacz Gábor: „Bárá Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen 1895-ben”, *Regnum*, 1942/43, 615. oldal.

¹⁴¹ „Egy szép reggel pedig, mint derült égből a villám, leütött nagy csattanással a radikális egyházpolitika. A conservatív gondolat két főoszlopa, az egyház és a nagybirtok *kezet* fogtak a fenyegető veszedelem elhárítására. A főrendiházban, mely eddig a kormánypolitika tényeinek egyszerű registratúrája volt, felébredt a büszke ellenállás szelleme. Krisztusért harcoltak, a dogmák szentsége miatt húzták ki régen pihenő kardjukat; de a conservatív politikának akartak tenni jó szolgálatot... be kellett állani az üdvös ellenhatásnak, s az eltemetett conservatív politikának sírjából fel kellett támadnia. Sok, nagyon sok örömdetes jel mutatja, hogy feltámadt, de semmi sem bizonyítja annyira, hogy az ő órája végre elérkezett, mint a néppárt megalakulása.” (Egy Conservatív: *A liberális párt bukása*, i. m., 8. oldal.)

¹⁴² Egy kormánypárti röpirat „a néppárt nevet felvett aulicus ultramontán pártról” beszél. (Máriássy Béla: *A szabadelvűség múltja, jelene, jövője*, Győr, 1896, 294. oldal.)

¹⁴³ Az arisztokrácia részvételéről a klérus politikai akcióiban érdekes adalék az a konferencia, melyet 1897. március 30–31-én rendeztek Bécsben a monarchiabeli szabadkőművesség leleplezésére. A bécsi értekezlet előzménye az 1896. szeptember 26–30. között lezajlott trienti nemzetközi szabadkőműves-ellenes kongresszus volt. Ott határozták el a részt vevő magyarok és osztrákok, hogy külön értekezletet tartanak a saját országuk szabadkőművessége elleni „felvilágosító propaganda” szervezése céljából. A bécsi konferenciát gr. Zichy Nándor szervezte és vezette le. Tevékenyen részt vett még lebonyolításában magyar részről: gr. Esterházy Miklós Móricz, gr. Hunyady Imre és gr. Schönborn Frigyes. A zárszót Anton Gruscha osztrák bíboros hercegeknek mondta. (A konferencia anyaga: *Die Freimaurerei Österreich–Ungarns* [Auszttria-Magyarország szabadkőművessége], Wien, 1897.) – A trienti konferencia a hírhedt Leo Taxil-

részéről viszont nem volt ilyen egyértelmű a szolidaritás. A püspöki kar számára döntő jelentőségű volt, hogy megőrizze a kormány és a püspöki kar között kialakult *modus vivendi*, ezért harca az egyházi törvények revíziójáért kevésbé volt intranzigens, mint a konzervatív avantgárdé. Ez magyarázza a felső klérus mérsékelt lelkesedését a Néppárt iránt. A Néppárt szervezői számára azonban fontosabb volt az alsópapság, mint a püspöki kar megnyerése. Amit az utóbbi nyújthatott: pénzadományokat és tekintélyt, azt a világi arisztokrácia is meg tudta adni. A mintául szolgáló jelentős osztrák Lueger-féle Keresztényszocialista Párt példája azonban világosan megmutatta, hogy az alsópapság támogatása olyan tényezőt biztosíthat számukra, melyhez hasonlóval eladdig magyar politikai mozgalom nem rendelkezett: a plébániák hálózata eleve adott szervezeti vázként kínálkozott korszerű, állandó tagsággal, szilárd helyi apparátussal rendelkező párt kiépítésére. A modern tömegpártot mint új típusú politikai formát a szociáldemokrata munkásmozgalom teremtette meg. Ellenfelei számára is azonnal átlátható volt, hogy ez a szervezeti keret ad lehetőséget széles körű tömegbázis szervezésére, mozgósítására, korszerű propagandatevékenységre. A kilencvenes években színre lépő keresztényszocialista mozgalmak egész Európában az elsők között voltak abban a törekvésben, hogy elsajátítsák a munkásmozgalom szervezési módszereit, s kísérletet tegyenek hasonló organizációs elvek alapján konzervatív tömegmozgalom kiépítésére.

A bevezetőben jeleztük azokat az összetorlódott társadalmi problémákat, melyek az új típusú konzervatív törekvéseket életre hívták. Közöttük említettük a magyarországi szociáldemokrata párt megalakulását és az agrárszocialista mozgalom föllépését. Ezek az arisztokrata nagybirtok számára nem kisebb veszélyt jeleztek, mint a zsidó származású polgárság fokozódó társadalmi érvényesülését. Egy számottevő katolikus konzervatív tömegmozgalom ezek ellen a veszélyek ellen is hatékonyabb fegyvert kínált az eddig rendelkezésre állóknál.

A legfontosabb feladat tehát a parasztság körében való térhódítás volt, s erre is kínálkozott a legtöbb lehetőség az alsópapság társadalmi elhelyezkedése folytán. A szervezeti forma, mellyel a paraszti tömegeket át kívánták fogni, nem a pártkeret volt, hanem az érdek-képviselői szervezet, elsősorban az úgynevezett keresztény hitel- és fogyasztási szövetkezetek hálózata. E téren a Néppárt helyi kereteinek kiépülése együtt haladt az agrárius mozgalom szövetkezeti hálózatának kiépülésével. Ideológiát, programot, jelszavakat vettek át készen innen. Ezekre az agrárius mozgalom tárgyalásánál visszatérünk. A parasztság után a másik szélesebb társadalmi réteg, melyre befolyásukat kiterjeszteni igyekeztek, a városi kisiparos- és kiskereskedő-réteg volt. A mozgalomba építésüket szolgálta a katolikus legényegyletek jelentős előzményekre épült szövevénye. A századforduló utáni években kísérletek történtek a munkásság tömegeibe való behatolásra is. Az 1903–1904-ben a Néppárton belül kialakult, majd tőle különvált keresztényszocialista mozgalom kifejezetten a gyári munkásság

féle szabadkőműves-ellenes leplező pamfletek hitelességének kérdését tárgyalta. (Erről lásd Friedrich Funder: *Vom Gestern ins Heute* [Tegnaptól a mába], Wien, 1952, 176. oldal.)

megnyerését tűzte ki céljául. Az eredmény szegényes volt. 1903-ban csupán négy papi városban: Pozsonyban, Kalocsán, Győrött és Szombathelyen működött keresztény munkásegylet,¹⁴⁴ s később a Keresztényszocialista Párt sem tudott áttörni a munkásság felé. Általában elmondhatjuk: széles tömegbázisra támaszkodó konzervatív tömegmozgalom kialakítása, korszerű tömegpárt szervezése a Néppárt kereteiben nem sikerült.

Ha nem tudott is korszerű tömegpárttá válni, e téren mégis a Néppárt¹⁴⁵ jutott legtovább a konzervatív oldalon. Az 1908-ban alakult Katolikus Népszövetség – mely forma szerint általános katolikus szervezet, valójában azonban azonosnak vehető a Néppárt pártapparátusával (amennyiben helyi szervezetei azonosak voltak a párt helyi szervezeteivel) – mint politikai mozgalom kezdetleges volt. Háromszázezer főnyi tagsága tekintélyes tömegbázisnak mondható,¹⁴⁶ de a laza fölépítésű, szétagolt szervezet ezt a tömeget nem tudta akcióképes politikai tömegbázissá formálni. A kor politikai viszonyai között azonban ez a kezdetleges szervezet is alkalmas volt arra, hogy a konkurens és az ellenfelek mintaként tekintsék, s utánozni igyekezzenek.¹⁴⁷ A konzervatív politikának a századfordulón lezajlott átalakulása maradandó politikai szervezeti formákban rögződött, amelyek megmaradtak és hatottak a tízes években, az új típusú konzervativizmus stagnálása idején is.

Az agráriusok

Konzervatív politikai tömegmozgalom kiépítésére a parlamenti pártoknál eleve alkalmasabb keret volt a nagybirtokos érdek-képviselési szervezet. A kilencvenes évek eseményei, elsősorban a polgárság provokáló előrenyomulása arra készítette az újkonzervativizmus bázisát alkotó nagybirtokos rétegeket, hogy szorosan gazdasági követeléseiket is a korábbiaknál világosabban fogalmazzák meg, s szembeállítsák a burzsoázia gazdasági követeléseivel. Kialakult az igény a nagybirtokos rétegek, elsősorban az arisztokrácia hatóképes gazdasági *pressure group*-pá formálására, amely állandó nyomás alatt tartja a kormányt, s kikényszeríti az érdekeiket szolgáló gazdaságpolitikai döntéseket. Ez a feladat állandó, a pártkeretektől különböző gazdaságpolitikai képviselési szervezeti formát igényelt. Az új típusú konzervatív irányzatot képviselő politikai csoport számára az érdek-képviselési szervezkedés módot

¹⁴⁴ Huszár Károly: *Szózat a keresztény munkásokhoz*, Budapest, 1903.

¹⁴⁵ A parlamenti politika terén sem volt képes a politikai életet mérvadóként befolyásoló faktorrá válni. A viszonylagosan ígéretes indulásnak tekinthető 1896-os tizenkilenc mandátumot 1901-ben és 1905-ben huszonötre emelték, a csúcs pedig az 1906-os harminchárom mandátum volt. Az utolsó dualizmus kori választáson, 1910-ben a párt csak tizenhárom mandátumot szerzett.

¹⁴⁶ Hozzávetőleg ennyire becsüli a tagok számát Sztehlo. (Sztehlo Kornél: *A klerikális mozgalom Magyarországon*, Budapest, 1910, 18. oldal.) – A népszövetség 1918. márciusi jubileumi közgyűlésén Haller István referátuma 295 000 főt említ. (*Magyarország*, 1918. március 12.)

¹⁴⁷ 1910–1914 között egy sor népszövetség alakul a politikai mező különböző pontjain. Baltház Dezső református püspök Protestáns Népszövetséget alapít, Mezőfi Vilmos Választójogi Népszövetséget, a Károlyi Mihály-féle Függetlenségi Párt Nemzeti Népszövetséget.

adott arra, hogy az egész nagybirtokos osztály képviselőjeként lépjen föl, amire a parlamenti pártkeretekben nem lett volna lehetősége. A nagybirtokos arisztokráciát s még inkább a földbirtokos dzsentrit számos más irányú politikai kötöttség, hagyomány, beidegzett értékítélet távol tartotta attól, hogy a kialakult pártkereteket elhagyva fősorakozzék egy elvi alapon álló konzervatív párt mögött. Ez a lépés lényegében a pénz- és ipari burzsoáziával való osztálykompromisszum teljes föladását jelentette volna, annak az osztályszövetségnek a fölbomlását, melynek keretét a Szabadelvű Párt jelentette. Erre a szakításra csupán a nagybirtokos politika konzervatív avantgárdja volt hajlandó. Az általános nagybirtokos érdekeknek tekintett vám- és ártarifa-követelések hangoztatásával az összes nagy- és általában földbirtokos réteg szószólóiként szerepelhettek azok a konzervatív csoportok, amelyek törekvései lényegesen messzebbre nyúltak ezeknél az anyagi követeléseknél. Ez a magyarázata annak, hogy legnagyobb jelentőségre az újkonzervatív áramlatban az a csoport tesz szert, mely Károlyi Sándor vezetésével 1896-ban megalakítja a Magyar Gazdaszövetséget.

A Gazdaszövetség nem az első nagybirtokos érdek-képviselői szervezet Magyarországon. Széchenyi műve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nevezetes OMGE 1867-ben, a dualizmus születésekor már nagy múltú szervezet. A nyolcvanas években végig ennek keretében mozognak a nagybirtokos érdek-képviselői törekvések. Jelentősége a kilencvenes évekre sem csökken; az új, második érdek-képviselői szervezet megalakítása mögött az újkonzervatív irányzatnak az az igénye áll, hogy egy teljes egészében saját ellenőrzése alatt álló szervezettel rendelkezzen. Az újkonzervatív törekvések közül az agrárius mozgalom nyúlik vissza legmegfoghatóbban nyolcvanas évekbeli előzményekre. A nyolcvanas évek elején már lezajlott a társadalmi problémák olyan összetorlódása, mely sok hasonló vonást mutatott a kilencvenes évekbeli fejleményekkel. A hetvenes évek nagy tőkés konjunktúrája, a magyar „Gründerzeit”, majd ennek megtorpanása az 1873-as válság után együttes hatásával mintegy sokkolta a magyar társadalmat. Nem csupán tönkretett eladdig vagyonos és jómódú rétegeket, s viszont új, magas jövedelmű rétegeket emelt föl, hanem megingatta a hagyományos alapokon nyugvó társadalom értéktudatát, biztonságérzését. Vagyonok keletkezése máról holnapra, nem évtizedek tisztes munkája, takarékoskodása, nemes erőfeszítése jutalmaként, hanem fortélyos spekuláció vagy hazard szerencse útján, a vagyonok nyomában járó új városias szokások, luxuscikkek, a parvenü fényűzés a társadalom minden rétegében ellenérzést, viszolygást, *ressentiment*-t váltott ki, még a régi vágású polgárságban és az új fejlődési folyamatok talaján álló polgári literátus értelmiségben is. S természetesen még inkább azokban a rétegekben, melyeket anyagi helyzetében is kedvezőtlenül érintett a tőkés fejlődés tempója: a létalapjaiban megingatott kisiparosokban, a dzsentri földbirtokos rétegben, az uzsoráskodó falusi kocsmárosok és szatócsok ellen forduló parasztságban.

Ez utóbbi rétegek tőkésellenes hangulata ölt politikai formát a nyolcvanas évek első felében az Istóczy-féle Országos Antiszemita Pártban. A nagybirtokos arisztokrácia ugyan inkább részese, mint kárvallottja a tőkés konjunktúrának, de a burzsoá vagyonok keletkezése társadalmi súlyát, presztízsét érinti, a nyolcvanas évek

gabonaáresése pedig anyagi károkat is okoz neki, emiatt ezt a réteget is eltölti a burzsoáellenes *ressentiment*. Az új helyzet, a széles tömegek kiéleződő tőkeellenes hangulata ugyanakkor lehetőségeket is kínál számukra. Az arisztokrácia ekkori politikai képviseletének tekinthető mérsékelt ellenzék már a nyolcvanas évek elején komolyan törekszik ennek kihasználására. Ekkor jelentkezik először az az elgondolás, hogy a különböző elemeket egyesítő párt helyett előnyösebb keretet biztosít az érdek-képviseleti szervezkedés. Ezzel kapcsolatosan merül föl először Magyarországon a populáris, tömegekre ható konzervatív politika gondolata, melyet egy világlátott arisztokratakör hoz be a hazai politikába. Apponyi Albert és Károlyi Sándor az új mozgalom elindítói és vezérei. Apponyi neveltetésénél fogva kezdettől az öntudatos politikai katolicizmus képviselője. Külföldi tanulmányai során eleve ebben az irányban tájékozódik. A hetvenes években fölfigyel a német katolicizmuson belüli konzervatív, szociáldemagóg törekvések első megnyilvánulásaira. Személyesen is megismerkedik Wilhelm Emmanuel Kettelerrel, Mainz hírneves szociálreformer érsekével. Figyelmét hamar fölkelte a Verein für Sozialpolitik [Szociálpolitikai Egyesület] megalakulása 1872-ben, s érthető, hogy az ott egyesült divergáló áramlatokból nem elsősorban a Lujo Brentano-féle újliberalizmus vonzza, hanem a katedraszocialisták jobboldali, a politikai romantika eszmei vonalát folytató irányzata: Roscher, Rodbertus s részben Schmoller munkássága. Ebből a körből egy, a maga idejében nem jelentéktelen, de azóta feledésbe merült „szociálreformert” fedez föl maga s a magyar agrárius mozgalom számára: Rudolf Meyer német publicistát és társadalomtudóst.¹⁴⁸ A magyar arisztokratakör nem csupán a korszerű szociális demagógia lehetőségének gondolatát veszi át tőle, hanem átvesz több konkrét ötletet is a közvetlen nagybirtokos érdekek összekapcsolására széles néptömegek (legalábbis látszólagos) érdekeivel. Ő irányítja Apponyi és a többiek figyelmét a nagytőke által szorongatott kisipar érdekeire. Ennél azonban fontosabb az úgynevezett *homestead* gondolata, melyet Meyer még 1877-es

¹⁴⁸ Rudolf Meyer (1839–1899): az 1870-es években a *Berliner Revue* szerkesztője. A német állam egyesítését ellenző szeparatista, partikularista ókonzervatív porosz ellenállás egyik élharcosa, az egyesítés és Bismarck ellen harcoló ultrakonzervatív Antikanzler Liga vezetője. A hatvanas évek végén a „*Gründerzeit*”, a spekuláció legélesebb hangú leplezője. E tárgyról írt munkája, a *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland* [Politikai alapítók és a korrupció Németországban] (1877), amelynek reakciója miatt még a mű megjelenésének évében arra kényszerült, hogy végleg elhagyja Németországot, s Londonban telepedjék le, a kérdés standard műve, amelyet Marx és Engels is használt és értékelt. A hetvenes években létrejött német antiszemita mozgalom egyik előfutára és ösztönzője volt. Tevékenysége összekötő kapcsot jelent a politikai romantika gárdája, a Christlich-Germanische Tischgesellschaft [Keresztény-Germán Asztaltársaság] köre és a Stöcker-féle antiszemita mozgalom között. Adolf Stöckerre személy szerint is hatottak Meyer nézetei. (Meyer tevékenységéről lásd Peter G. J. Pulzer: *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867–1914* [A politikai antiszemitizmus keletkezése Németországban és Ausztriában 1867–1914], Gütersloh, 1966, 72–75. oldal. Meyernek Stöckerre tett hatásáról lásd még Walter Frank: *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlichsoziale Bewegung* [Adolf Stoecker udvari lelkész és a keresztényszociális mozgalom], Hamburg, 1935, 39. oldal.)

emigrációja idején „fedez föl” Angliában és Amerikában: a szabad földbirtokforgalom revíziójának eszméje, a birtokforgalom kisbirtokra is kiterjesztett jogi megkötésének ötlete: a jobboldali mozgalmakban, Németországban is és Magyarországon is nagy szerepet játszott „paraszthitbizomány” ideája. Magyar viszonyokra átültetve ez kiváló lehetőséget kínál arra, hogy egyazon követelésbe lehessen foglalni az arisztokrata latifundiumra vonatkozó s liberális részről állandóan támadásoknak kitett hitbizomány védelmét, a birtokát féltő dzsentri latens követelését, hogy a hitbizományi szisztémát terjesszék ki az ő kisebb nagyságú birtokaira is, végül pedig a földjét féltő parasztság igényeit. Két magyar arisztokrata: Andrássy Géza gróf és Széchenyi Imre gróf 1881-ben részt vesz (föltehetően Apponyi javaslatára) egy Rudolf Meyer által nagybirtokosok részére szervezett amerikai tanulmányúton, melynek célja a *homestead* amerikai rendszerének tanulmányozása volt. Mindketten könyvben számolnak be tapasztalataikról a magyar közönségnek.¹⁴⁹ Ezek lesznek az agrárius mozgalom első programdokumentumai. Az agrárius mozgalom másik elindítója, Károlyi Sándor párizsi emigrációs évei során ismerkedik meg a populáris konzervatív politika eszméivel. Ő elsősorban a francia empirikus szociológia konzervatív katolikus irányzatához, mindenekelőtt Le Playhez kapcsolódik. Franciaországból hozza magával a hitel- és fogyasztási szövetkezeti mozgalom mint nagytőkeellenes paraszti érdek-képviselési tömegmozgalom eszméjét. A szövetkezeti program meghirdetésével a nagybirtokos érdek-képviselési szervezkedés túllép az agrárpolitikai *pressure group*-politika, a nagybirtok érdekében való kormányintézkedések és törvények kieszközlésén, s politikai mozgalommá válik, melynek célja ekkor az általános burzsoáellenes hangulat akcióvá szervezése. Az agrárius mozgalom lényegében az Istóczy-féle Antiszemita Párt tömegeire számított: ezeket tervezte saját ellenőrzése alá vonni. Az arisztokrata konzervatív mozgalom első nagy akciója az 1884-es ipartörvény keresztülvitele volt. Ez a törvény, mely szakképesítéshez kötötte az ipargyakorlást, a rétegen belüli verseny korlátozásával javítani óhajtott a kisiparosság helyzetén. A törvényt azok az iparszabadság ellen irányuló német konzervatív programok ihlették, amelyek hazájukban nyíltan a céhrendszernek a modern nagyipar elleni romantizáló kijátszásával operáltak.¹⁵⁰ A törvény előírásait egybeestek az Istóczy-párt akcióinak vonalával, amely 1883-as programjában hasonló ipartörvényt követelt.

¹⁴⁹ Andrássy Géza: *Az otthont mentesítő törvények – Homestead-Exemptionslaw*, Budapest, 1883; Széchenyi Imre: *Amerikai levelek*, Budapest, 1883.

¹⁵⁰ Erre az összefüggésre a kortársi liberális kritika is rávilágított: „A német tanok behatása alatt néhány osztrák és magyar lapban fejtegetések jelentek meg a mozgó tőke veszélyessége és először a kisipar, később egyszersmind a földbirtok jövedelmének csökkenése felől. ... föl kezdtek tünedezni a tervek, amelyek rég elavultnak hitt intézmények föllevenítésére vonatkoztak, és többnyire az érintett német minták szerint készültek: a céhek visszaállítása, a kontárok kizárása az iparból képezték az első követelményt, amelyek megvalósítására irányzott agitáció visszhangra talált, és amelyet a magyar kormány legcélszerűbbnek vélt általa elfojtani, hogy az ipartörvényben látszólag kielégítette, bár valósággal semleges engedményekkel nagyrészt csak ártalmatlanná tette. ... Egyidejűleg azon körök részéről, amelyek az ipartörvények létesítése által diadalt véltek fölmutathatni, izgatás folyt a birtok megkötése, a minimum, továbbá a szabad

A mozgalom kiépülésének következő lépésére a nagybirtokos érdek-képviselési politika területén kerül sor. Ennek oka elsősorban az a körülmény, hogy a tőkeellenes hangulati hullám a nyolcvanas évek közepére lefutóban van, s ennek megfelelően hanyatlak az Istóczy-féle mozgalom is. A nagybirtokosságot ekkor már elsősorban a gabonaár esése foglalkoztatja. Ezt kihasználva Károlyi Sándor, Apponyi és az agrárius tábor harmadik korai vezéralakja, Gávai Gaál Jenő, az aradi gazdasági egyesület alelnöke az 1885-ös „országos gazdasági tárlatot” alkalomnak tekinti arra, hogy az összegyűlt bel- és főleg külföldi agrárérdekeltség-képviselőket rögtönzött nemzetközi konferenciára hívja össze, s meghirdesse nekik egy közép-európai vámszövetség programját, melynek célja az amerikai búza behatolásának megállítása volt. Az érdek-képviselési és a szövetkezeti szervezkedés marad az agrárius gárda fő tevékenységi területe a kilencvenes évek közepéig. A szövetkezeti mozgalom alapkövét 1886-ban a Pest Megyei Hitelszövetkezet megalakítása rakja le, a mozgalom általános föllendülése, a szövetkezetek terjedése azonban a kilencvenes években következik be. A fejlődés fontos állomásai: 1891-ben az OMGE szakfolyóiratának, az agrárius eszméknek is fórumot adó *Köztelek*nek, majd 1893-ban a *Hazánk* című agrárius napilapnak a megindulása.¹⁵¹ Végül az 1896. október 7-i programnyilatkozattal megalakult a Magyar Gazdászövetség, a kizárólagosan az agráriusok ellenőrzése alatt álló második nagybirtokos érdek-képviselési szervezet. Alakulása új korszakot jelent az agrárius mozgalom történetében, a mozgalom ettől kezdve számítható a politikai életre befolyást gyakoroló társadalmi erőnek.

Az agrárius mozgalom, mint már utaltunk rá, szorosan összefonódott az új típusú konzervativizmus kilencvenes évekbeli másik két „osztagával”, a Nemzeti Párttal és a Néppárttal. Ezek vezetői tevékenyen részt vettek agrárius akciókban, mint ahogy az agrárius vezetők is kivették részüket az egyházpolitikai harcból. Apponyi Albert, a Nemzeti Párt vezetője az agrárizmus elindítói közé tartozott. A szorosan vett érdek-

forgalom elvein alapuló személyes hitel megszorítása iránt, egyszóval oly állapotok létesítése iránt, amelyek nem ugyan a személyes szabadság, de a birtokviszonyok tekintetében az 1848 előtti kor intézményeit kikerülhetetlen módosításokkal újra fölélesszék. E törekvések azonban csakhamar bárminő politikai programra alkalmatlanoknak mutatkoztak, időről időre ugyan még mindig fölszínre jutnak, de eddigelé legalább a közvélemény túlnyomó része által is természetesen visszautasítottak, kivéven azon egy esetben, amely részben tagadhatatlanul az antisemitizmus befolyása alatt az utolsó költségvetési vita folyamán fölmerült, midőn ugyanis a hitbizományok intézményének terjeszkedése az igazságügyminiszter fölszólalásában [Pauler Tivadar – Sz. M.] védelemre talált, aminek a képviselőház több oldalról felhangzó helyeslése kölcsönzött nyomatékot.” – (U. [Kautz Gyula?]: „A gazdasági congressus és az agrármozgalom”, *Budapesti Szemle*, 1885, 44. kötet.)

¹⁵¹ Egy, az agrárius mozgalomhoz közel álló újságíró állítása szerint indulásakor a *Hazánk* volt a legnagyobb magyar napilap. Szerkesztősége kétszer akkora volt, mint ugyanakkor a *Budapesti Hírlap*. Erősen utánozta a nagy londoni lapokat. 1895-ben az egyházjogi törvényjavaslatok elleni állásfoglalása miatt elvesztette a kormánytámogatást, s ezzel indulásához képest lényegesen visszaesett. (Tápay Szabó László: *Szegény ember gazdag élete*, Budapest, 1928, II. kötet, 63. oldal.)

képviselési akciókból csak a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján válik ki, amikor a közjogi harcok minden erejét pártja vezetésére koncentrálják. A Nemzeti Párt a konzervatív politikát főleg ezen a területen képviselte. A közjogi harcokban való egyre erősebb elkötelezettség elsősorban az elégedetlen dzsentri birtokos rétegek megnyerésére szolgált. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy a Nemzeti Párt és az agráriusok között bizonyos, munkamegosztáshoz hasonló tevékenységi elkülönülés volt abban a tekintetben, hogy előbbi a dzsentri rétegek, utóbbi pedig a parasztság és részben a kispolgárság körében igyekezett a konzervatív mozgalomnak populáris tömegbázist szerezni. Apponyi visszatekintve kifejezetten munkamegosztásszerű viszonyt lát önnön működése és Károlyi Sándor ekkori működése között.¹⁵² Erősebb volt az összefonódás a Néppárttal. Maga Zichy Nándor a kilencvenes évek elején tevékenyen részt vett az agrárius érdekeképviselési szervezkedésben, s csak gr. Károlyi Sándorral való személyes ellentétei miatt lazult meg kapcsolata a mozgalommal. Még erősebb volt azonban az összefonódás a két mozgalom közép- és alsó szintjein. Az agráriusok is a plébániák és az egyházi iskolák tanítóinak eleve adott hálózatára kívánták fölépíteni szövetkezeti apparátusukat. A kiépülő szövetkezeti szervezet: az állam égisze alatt létesített s agráriusnak így csak részben tekinthető Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) és a Gazdaszövetség kezén levő Hangya helyi szervezői a lelkészek, a (zömmel egyházi iskolai) tanítók és kisebb mértékben a jegyzők. Ők töltik be „társadalmi munkában” vagy csekély díjazásért az igazgatósági és felügyelőbizottsági helyeket, valamint a könyvelői állásokat. A könyvelést – melyért díjazás járt – elsősorban a tanítók végezték. Az agrárius irodalom sosem szűnt meg emlegetni a falusi papok és tanítók „szociális apostol” szerepét.¹⁵³ Ezzel a témával külön ezt tárgyaló könyvek foglalkoztak.¹⁵⁴

¹⁵² „A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányú működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a Szabadelvű Pártot elhagyta [1884-ben – Sz. M.] és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának egy pártközi táborot alkotott, és így jelentékeny nyomást bírt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésem súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közgazdasági és – óvatos, szinte kelletlen léptékkal haladva – közjogi kérdésekre helyezkedett át.” (Apponyi Albert: *Emlékirataim*, Budapest, 1922, 1. kötet, 135. oldal.)

¹⁵³ 1908-ban az Országos Központi Hitelszövetkezetnek 200 központi alkalmazott mellett 25 661 vidéki szövetkezeti funkcionáriusa volt (igazgatósági, valamint felügyelőbizottsági tagok és könyvelők). Ebből paraszt volt: 16 308 fő, pap: 1225 fő, tanító: 2186 fő, egyéb 5952 fő – ez utóbbi csoportba földbirtokosok, kereskedők, jegyzők tartoztak. Mint látjuk, a tisztviselők zöme paraszt, ők azonban elsősorban a reprezentatív igazgatósági és felügyelőbizottsági posztokat foglalták el, az operatív funkciót jobbra a másik három csoport tagjai töltötték be, akiknek viszont valamivel több mint harmadát tette ki a papok és tanítók csoportja. [*Jelentés az 1898: XXIII. t. cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908)*, Budapest, 1908, 48. oldal.]

¹⁵⁴ Sassi Nagy Lajos: *A XX. század igazi népnevelői. A magyar tanítóság, papság, jegyzőség gazdasági, társadalmi, erkölcsi, hazafias s népnevelői újabb nemzetmentő teendői és jogos követelései*, 2. kiadás, Szeged, 1903; Kutas Bálint: *Lelkészek, tanítók a szövetkezés mezején*,

Amennyire hangsúlyozzuk egyrészt, hogy az agrárius mozgalom az új típusú konzervatív front része volt, oly mértékben igyekszünk kiemelni másrészt, hogy az agrárizmus nem volt egyszerűen azonos a nagybirtokos érdek-képviselési politikával. A mai történeti szakirodalom, amennyiben az agrárius kifejezést – egyébként jobbára az ellenforradalmi korszakra vonatkoztatva – használja, nem valamiféle mozgalmat ért rajta, hanem egyszerűen a nagybirtok anyagi érdekeinek politikai képviselését. A Károlyi Sándor-féle agrárius mozgalom érdek-képviselési akcióiban valóban képviselte az egész nagybirtokos osztály, elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia gazdasági érdekeit, s ennek megfelelően a nagybirtokos rétegek rokonszenveztek is törekvéseivel, de ezek az érdek-képviselési akciók az agrárius politikában egy szélesebb konzervatív politika részét képezték. Ebben a tekintetben, mint aktív konzervatív politikai mozgalom, az agrárizmus sohasem fogta át sem az arisztokrata, sem a dzsentri eredetű földbirtokosság egészét; bázisa mindenkor egy viszonylag kis aktív mag volt.¹⁵⁵ A nagybirtokosság zöme sosem távolodott el annyira az ipari és pénzburzoáziával kötött politikai szövetség eszméjétől, amennyire ezt az agrárius program előíranyozta volna. Az egész nagybirtokosságot átfogó gazdasági érdek-képviselési szerv az OMGE maradt a Gazdaszövetség megalakulása után is. A két szervezet ugyan nem támadta egymást, törekvéseik sok esetben egybeestek, azonosnak azonban sohasem voltak tekinthetők. A Gazdaszövetség az agrár érdek-képviselési akciókat elsősorban tömegbázis, előbb főleg paraszti, később egyre nagyobb mértékben dzsentri tömegbázis szerzésére igyekezett fölhasználni. Propagandájában ez jutott kifejezésre. A Gazdaszövetség szociáldemagóg programjait: a *homesteadet*, a szövetkezeti mozgalmat, majd a századforduló után a telepítést és parcellázást az OMGE mérvadó körei mindig rezerváltan s bizalmatlanul kezelték, ha ezt nyíltan általában nem juttatták is kifejezésre. Ezzel szemben olyan jellegzetesen nagybirtokos gazdasági követelés, mint a fedezetlen határidőüzlet eltiltása, mely éveken át az OMGE propagandatevékenységének centrumában állott, a Gazdaszövetség propagandatevékenységében jóval kisebb helyet kapott.¹⁵⁶

Budapest, 1905; Schulz Józsefné–Gidófalvy István: *A magyar pap és tanító szociális kötelességei*, Kolozsvár, 1912.

¹⁵⁵ Erre utal Dolmányos: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből*, i. m., 22–23. oldal.

¹⁵⁶ Az OMGE és a Gazdaszövetség fenti értelemben vett különbségét érzékeltette a kortárs baloldali kritika, érzékelték maguk az agráriusok, és érzékeltette a kérdést érintő későbbi irodalom is. Az alábbiakban mindegyikre kiemelünk egy-egy példát: 1917 nyarán Almády Géza, a Békés Megyei Gazdasági Egyesület vezetője memorandumot terjeszt a Gazdaszövetség igazgató választmányára elé, melyben előadja az agrárius tevékenység átszervezésének egy koncepcióját. A két vezető nagybirtokos érdek-képviselési szervezetről ezt írja: „Az OMGE maradna a mezőgazdák akadémiaja, és a vidéki gazdasági egyesületek volnának az OMGE vidéki osztályai. A Magyar Gazdaszövetség pedig olyan gazdaságpolitikai működést is fejtene ki, mint amilyent például a munkások szociáldemokrata pártja.” (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1917. július–augusztus.) – Egy szociáldemokrata vélemény az OMGE és a Gazdaszövetség különbségéről: „A különbség a kettő között az, hogy az OMGE elsősorban gazdasági *szakszervezet*, a Gazdaszövetség pedig *politikai párt* [kiemelés – Sz. M.], és pedig az ország leghatalmasabb s legjobban szervezett pártja, amely összesen vagy másfél százezer rendes taggal rendelkezik... E

Amint a kortársi szociáldemokrata reagálásból is láthatjuk, a baloldali ellenfelek politikai mozgalomnak, sőt lényegében pártnak tekintették az agrárius mozgalmat, s fölismerték korszerű tömegszervezési módszere jelentőségét is. Joggal fölvethető tehát: tulajdonképpen miért nem alakult politikai párttá a Gazdaszövetség, miért nem törekedett parlamenti párt alakítására az agrárius mozgalom? Mindig voltak ilyen törekvések az agrárius mozgalomban. Az 1901-es választás előkészületei során komoly formában fölmerül a párttá alakulás gondolata. Februárban, majd április 15-én „politikai értekezletet” tartanak az agrárvezetők, melyen mind a Gazdaszövetség, mind az OMGE mértékadó vezetői részt vesznek. Mindkét értekezlet elveti a pártalakítás tervét. A választásra kidolgozott taktika alapvonásaiban jellemző marad a dualista korszak végéig: határozat születik választási iroda fölállítására, ez hivatott szervezeten támogatni azokat a – bármely párt programjával induló – jelölteket, akik kötelezik magukat megválasztásuk esetén az agrárérdekek parlamenti képviselésére. Cél tehát az agrárius érzelmű politikusok tömörítése, de nem pártkeretekben, hanem az érdek-képviselési jelszót fölhasználva a politikai pártokat *átfedő* általánosabb, lazább szervezeti formában.¹⁵⁷ A laza szervezetbe tömörített hívek politikai orientálására külön brosúrában agrárprogramot készítenek.¹⁵⁸ Hasonló programot szövegez egy Bernát István, Dessewffy Aurél, Károlyi Mihály, Pallavicini Ede összetételű¹⁵⁹ informális bizottság az 1910-es választásra, melyet aláírnak az agrárius közéleti nagyságok.¹⁶⁰ A sokszor emlegetett pártalakításra végül a dualizmus bukása után, az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején került sor. Ekkor megszűntek az eddigi akadályozó körülmények, s ellentétben a korábbiakkal, a politikai képviselés egyetlen hatékony formája a politikai párt lehetett. Egyidejűleg serkentette a párttá szerveződést a Nagyatádi Szabó István-féle Kisgazdapárt ellensúlyozásának szükségessége is. Ily módon 1918. november 28-án megalakult a Földműves Párt, az agráriusok pártja.¹⁶¹ Annak fő oka, amiért ezt megelőzően a szervezeti problémák iránt oly fogékony agráriusok megmaradtak a pártnál lazább érdek-képviselési *pressure group* szervezeti formánál, az a körülmény volt, hogy a dualizmus idején nem volt mód arra, hogy

politikai tevékenység ... elsősorban a választásokra irányul, ... továbbá az állami intézményeknek befolyásolása s általán az egész társadalom agrárreszmékkal való megtelítése, a különféle problémáknak (közoktatásnak, családjognak, irodalmi és tudományos mozgalmaknak, erkölcsnek, urbanizmusnak stb.) agrárius szempontból való megítélése, propagálása és eldöntése.” (Basch Imre: „A Magyar Gazdaszövetség”, *Szocializmus*, 1909. január.) – Különbséget tesz az OMGE és a Gazdaszövetség között a harmincas években a század eleji földreformmozgalmakról készült monográfia is, amennyiben a Gazdaszövetséget egyenesen a kisbirtok érdek-képviselési testületének tekintette. (Iván János: *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1894*, Budapest, 1935, 4–5. oldal.)

¹⁵⁷ A két értekezletről részletesen tudósít a *Budapesti Hírlap* 1901. április 16-i száma.

¹⁵⁸ *A magyar gazdákhoz!* Budapest, 1901.

¹⁵⁹ A bizottság összetételét megírja Bernát István Darányi Ignáchoz írt, 1910. március 18-án kelt levelében. (OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441, 5. doboz.)

¹⁶⁰ *Agrárprogram*, Budapest, 1910.

¹⁶¹ Boróczy Kálmán: *Forradalmi emlékeimből*, Baja, 1924, 14. oldal.

áttörjék a 48-as–67-es ellentét uralmát, s azt a pártpolitikai hadszíntérnek a polgári fejlődés alternatívái szerint való polarizálásával, a konzervatív–liberális ellentéppárral helyettesítsék.

Az agráriusok politikai tudatosságát jól mutatta az a törekvésük, hogy kapcsolatokat építsenek ki más országok hasonló mozgalmaival, nagybirtokos érdek-képviselői szervezeteivel. A Gazdaszövetség politikai vezérkara állandóan egy nemzetközi agrárfront politikai horizontjában gondolkodott, saját mozgalmát annak részeként szemlélte. Ez a szemléletmód oly mértékben előtérben állott, hogy zsurnalisztikus túlzással egyenesen valamiféle „agrárius internacionalizmusról” beszélhetnénk. Ezt a politikai alapállást nehéz volna a magyar nagybirtokosság közvetlen üzleties anyagi érdekeiből levezetni. A közvetlen gazdasági érdekek szemszögéből nézve más országok nagybirtokosai elsősorban piaci konkurensek voltak. Ez állt mindenekelőtt a német nagybirtokosságra, amellyel éppen a kilencvenes években fokozódik nyomasztó méretűvé a verseny, s melynek versenyképességét a Bund der Landwirte [Gazdaszövetség] tevékenysége jelentős mértékben fokozta. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a Gazdaszövetség gárdáját éppen ehhez a szervezethez fűzik bensőséges kapcsolatok. A közös érdek nem eredhet tehát a vám- és kereskedelempolitikai érdekek szintjéről. A közös érdek a pénz- és ipari burzsoázia politikai visszaszorítása, általános politikai és társadalmi befolyásának csökkentése.¹⁶² Itt támogatást nyújthat a közös agrárius-konzervatív front; a más országokbeli agrárius színezetű mozgalmak ottani súlyának növekedése erősítheti a saját mozgalom politikai befolyását. A közös ideológiai alap, mely az ezen a második szinten jelentkező közös érdekeket megfogalmazza és rendszerezi, nem a szimpla érdekracionalitás, hanem az új típusú konzervatív ideológia eszmei apparátusa. A konzervatív „internationalizmus” szálai nem csupán az agrár érdek-képviselői szervezetek felé futnak, hanem azonos mértékben minden hasonló konzervatív színezetű áramlat irányába is. A Gazdaszövetség egész működése során kiemelkedő figyelmet szentelt ideológiai problémáknak, a konzervatív ideológia általános elvi kérdéseinek. Eszméi nemzetközi jellegét, külföldi eredetét – nacionalista alapmagatartása ellenére – sosem leplezte, sőt inkább hangsúlyozta. Gondot fordított eszméi nagy reprezentánsai kultuszának ápolására,¹⁶³ népszerűsítette a mozgalom nemzetközi autoritásait,¹⁶⁴ s a szövetség tagjai

¶

¹⁶² A Gazdaszövetség igazgatója világosan megkülönbözteti a közvetlen földbirtokos anyagi érdekeket szolgáló mezőgazdasági politikát a földbirtokosság politikai befolyásának növelését célzó agrárpolitikától: „Ma már nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdaság jövedelmezősége emeltessék, hanem hogy a földbirtokos osztály politikai súlya a társadalmi és állami élet minden ágában helyreállítsék. Míg a mezőgazdasági politika egyszerűen csak kiegészítő és rendszerint alárendelt része annak az általános közgazdasági politikának, melyet a vezető férfiak a nemzet részére megállapítanak, azalatt az agrárpolitikának célja a gazdaságot mint politikai tényezőt szervezni, érvényre juttatni és olyan közgazdasági politikát teremteni, melynek megállapításánál a lényeges nemzeti érdekek fognak érvényesülni.” (Bernát István: *A magyar agrártörekvések célja és jogosultsága*, Budapest, 1896. I.)

¹⁶³ 1906-ban például részt vesznek egy Le Play- emlékülésen Párizsban.

nemzetközi szinten részt vettek nem szorosan mezőgazdasági vonatkozású konzervatív akciókban is.¹⁶⁵

Az agrárius mozgalom általános jellemzése után vessünk egy pillantást szervezeti fejlődésére. A Gazdaszövetség kezdettől céljának tekintette, hogy a parasztság minél nagyobb tömegeit tömörítő tömegszervezetté válják. 1901-es közgyűlése határozatot hozott falvankénti helyi szervezetek kiépítéséről. A terv szerint a szövetség helyi szervezeteit gazdaköröknek nevezték volna, s felépítésüket a hagyományos, kaszinószerű népkörök módjára tervezték. Szervezésükkel megbízták Meskó Pált, a szövetség egyik funkcionáriusát.¹⁶⁶ Ez a törekvés sikertelen maradt. A gazdakör nem vált népszerű szervezeti formává, általános hálózata sohasem épült ki. A Gazdaszövetség azonban így is számottevő paraszti bázist tudott kialakítani. Ha nem is közvetlenül, hanem egyéb általa befolyásolt szervezeteken keresztül, de jelentékeny paraszti tömeget vont ellenőrzése alá. A szervezet beiratkozott tagjainak létszáma nehezen állapítható meg, mivel nemcsak egyéni, hanem kollektív tagjai is voltak (pl. a gazdakörök), és a számon tartott tagok döntő többsége éppen ilyen kollektív tagság révén tartozott a szövetséghez. A szövetség funkcionáriusa, Schandl Károly az 1908-as évre a kollektív tagokra átlag száz tagot számítva, 150 000 tagot föltételez.¹⁶⁷ Ez a szám nyilvánvalóan túlzott. Föltehetően több hitelt adhatunk a kérdésben tájékozott Czettler Jenő állításának, aki szerint a Gazdaszövetségnek 1906-ban 30 000 tagja volt.¹⁶⁸ Ha általános orientálódásként összevetjük ezt a számot a tekintélyes német Alldeutscher Verband Pángermán Szövetség] 1918-ban regisztrált 36 000 fős taglétszámával¹⁶⁹ – figyelembe véve a két ország lakosságszámának különbségét –, fölmérhető, hogy a Gazdaszövetség jellegében közelebb állt a tömegszervezethez, mint a középosztályi elitet tömörítő egyesülethez. Tízezres nagyságrendű paraszti táborukat nem tudták ugyan úgy átfogni állandó és rendszeres szervezeti élettel, folyamatos politikai agitációs munkával, mint a szervezeti példaképül szolgáló munkáspártok, de e mozgalmi ideál megvalósításában már lényegesen meghaladták a csak választási kampányok szervezésére alkalmas parlamenti, úgynevezett honoráciorpártokat. A gazdasági érdek-képviselői tevékenységeken keresztül, szociálpolitikai akciók, mezőgazdasági ismeretterjesztő munka révén állandó befolyás alatt tartották tömegeiket. A Gazdaszövetség paraszti tömegszervező tevékenysége a Néppárt említett hasonló törekvései mellett a modern politikai tömegmozgalmak egyik első jelentkezése volt a

¹⁶⁴ Szoros kapcsolatot tartottak fenn a *Bund der Landwirte* vezető ideológusával, Gustav Ruhlanddal, aki többször járt Magyarországon. Erről lásd a Ruhlandról írt nekrológot. (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1914. január.) – Megjelentették egy prominens francia konzervatív agrárteoretikus ideológiai röpiratát. (Jules Méline: *Vissza a faluba*, Budapest, 1906.)

¹⁶⁵ Például a tízes években részt vettek a belgiumi székhellyel működő, a középosztály helyzetének tanulmányozására és érdekeinek védelmére alakult nemzetközi szervezet munkájában.

¹⁶⁶ *Buda és Vidéke*, 1902. február. (35. szám.)

¹⁶⁷ *Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből. 1896–1908*, Budapest, 1908, 282. oldal.

¹⁶⁸ Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, Budapest, 1914, 331. oldal.

¹⁶⁹ Dietrich Bronder: *Bevor Hitler kam* [Mielőtt Hitler jött], Hannover, 1964, 122. oldal.

munkásmozgalom terrénumán kívül. Az agrárius szervezési formák erősen befolyásolták a tízes évek kibontakozó parasztmozgalmait, s azok számára mozgalmi és szervezeti kérdésekben sok szempontból példaként szolgáltak. A Nagyatádi Szabó István vezetése alatt egyesült parasztmozgalom több ága indult az agrárius érdekképviseleti szervezet köréből, vezetői itt tanultak bele a politikába s szereztek szervezési tapasztalatokat. Ezek a birtokosparaszt-mozgalmak fokozatosan emancipálódnak a Gazdaszövetségtől, s szembefordulnak vele.

Az agrárius mozgalom valódi, élő szervezeti kerete voltaképpen nem a Gazdaszövetség formális egyleti organizációja volt, hanem az agrárius szövetkezeti hálózat. A valóságos szervezőmunka, a szociálpolitikai és propagandatevékenység a parasztság körében a szövetkezeteken keresztül folyt. A szövetkezetek két formája az agrárius mozgalom gerincét képezte. Az első és jelentősebb a hitelszövetkezetek hálózata volt. Ez az apparátus nem tartozott közvetlenül a Gazdaszövetség irányítása alá. Összefogó szervezete, az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) állami vállalkozás volt. Ennek ellenére az agrárius mozgalom lényegében saját organizációjának tekinthette. Az OKH 1898-ban alakult; létesítését az az évi XXIII. tc. rendelte el. Megalakulása az agráriusok politikai kezdeményezésének és nyomásának eredménye volt; az agrárius szociálpolitikai koncepció hivatalos agrárpolitikává válásának első és mindvégig legnagyobb szabású lépéseként értékelhető. Megszervezője, Darányi Ignác akkori földművelési miniszter az agrárius mozgalomnak Károlyi Sándor után második vezetője volt. Az ő személye eleve biztosította a Gazdaszövetség befolyását a szövetkezetek működésére. Ez a befolyás azonban döntően nem felülről, a központból, hanem alul, az egyes szövetkezetek szintjén érvényesült. A falusi hitelszövetkezetek létrehozása kezdettől a Gazdaszövetség s általában a vele összefonódott konzervatív front helyi erőinek ügye volt. A szövetkezetek érthető módon lényegesen nagyobb tömeget tömörítettek, mint a Gazdaszövetség. Természetesen nem képezték teljes egészükben az agráriusok politikai táborát, a tudatos agrárius elemek csupán jelentéktelen részüket tették ki. A szövetkezetek révén mégis állandó lehetőség volt széles tömegek mozgósítására, s rajtuk keresztül folyamatos agrárius befolyás érte a szemléletben távol álló tömeget is. Az OKH fennállása első évében, 1899-ben 712 szövetkezetben 141 623 tagot tömörített, ez tíz év alatt, 1908-ra 2096 szövetkezetben 551 514 tagra emelkedett.¹⁷⁰

A szövetkezeti szervezkedés másik formája a fogyasztási szövetkezet volt. Itt az agráriusok saját szervezettel rendelkeztek, az ugyancsak 1898-ban alakult Hangya Szövetkezettel. Ez 1901-ben 171 szövetkezetben 30 564 tagot tömörített.¹⁷¹

A dualista korszak végére mindkét szövetkezeti hálózat megsokszorozta szervezetei és tagjai számát indulásához képest. Az OKH 1917-ben 2430 szövetkezetben 635 000

¹⁷⁰ *Jelentés az 1898: XXIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről...*, 58. oldal.

¹⁷¹ Szigethy Lehel: *A fogyasztási szövetkezetek és a kereskedelem*, Budapest, 1911, 17. oldal.

taggal, a Hangya 1918-ban 2140 szövetkezetben 658 000 taggal rendelkezett.¹⁷² Mind a hitel-, mind pedig a fogyasztási szövetkezetek elsősorban a parasztság helyi hitelezői a falusi kocsmárosokkal és szatócsokkal – Magyarországon ismeretesen zömmel zsidó származásúakkal – szemben. Az agráriusok a „falusi uzsorások” elleni demagógiával igyekeztek elsősorban paraszti bázist verbuválni. A két nagy szövetkezeti hálózat célja elsősorban nem „szociális olajcsepp” cseppentése volt; ezek a szövetkezetek nem tudták olcsóbb hitellel s áruval ellátni a parasztságot. Céljuk sokkal inkább az volt, hogy az ily módon szervezett tömegeket és a kiépült apparátus hatalmi súlyát a bank és ipari nagytőke elleni országos méretű konkurenciaharcban használhassák föl, nem pedig a falusi kiskereskedők ellen.

Az új típusú konzervativizmus főbb jellemzői

Az alábbiakban megkíséreljük röviden rekapitulálni az új típusú konzervativizmus liberalizmuskritikáját, mely minden tekintetben legáltalánosabb elméleti kiindulása volt, majd ezt követően az új típusú konzervativizmus reformjavasatait.

Az új típusú konzervatív irányzat liberalizmusbírálata az 1848, illetőleg 1867 utáni magyar polgári átalakulás kritikájából indul ki. Az első lépéseket már a nyolcvanas évek előfutárai megteszik. Már náluk kísért a feudális-patriarchális viszonyok idealizálása és a polgári fejlődéssel szembeni, mintegy igazoló, „rehabilitáló szembeállítása”. Az idealizálás központi gondolata: a patriarchális viszonyok erkölcsösebbek és humánusabbak voltak a tőkés viszonyoknál, mivel még nem ismerték a gazdasági versenyt, s ha olykor igen alacsony szinten is, de minden rendű embernek, jobbágnak, céhpolgárnak biztosították a megélhetést. A feudalizmusban nem volt jogegyenlőség, viszont – állításuk szerint – senkit sem fenyegetett tönkremenés és éhhalál.¹⁷³ Ezek a viszonyok Magyarországon különösen kedvezőtlen körülmények között alakultak át, mivel 1848 eseményei pillanatok alatt forgatták föl a patriarchális viszonyokat. Ily módon a kapitalista verseny „készületlenül” érte a tradicionális beidegzettségű rétegeket, elsősorban a birtokos nemességet, de magát a parasztságot is, továbbá a kisiparosságot. A kiemelt szófordulat *terminus technicus*sá vált a kor publicisztikájában, és még az ellenforradalmi korszak irodalmában is virulens volt a fenti értelemben. A hagyományokhoz kötött rétegek eleve rossz esélyekkel indultak a versenyben, s hátrányukat fokozta, hogy az 1867 után kialakult, elsősorban a Tisza Kálmán kormányzathoz kapcsolt politika törvényhozási és kormányzati tevékenységével a

¹⁷² Bernát István: *Küzdelmek és eredmények*, Budapest, 1936, 110–111. oldal.

¹⁷³ „A földesúri birtok a tulajdonosnak és családjának kenyeret biztosított. És ha az úr nem is bánt mindig bársonykézrel jobbággyával, mégis érdekében állott ezen munkaerejét éhhaláltól megmenteni, a birtok végtelenig való feldarabolását, uzsorát gátolni. A céh az iparosnak – s pedig a céhfőnöktől az utolsó inasig – nemcsak szabályozta a kenyérkeresetét, de azt bizonyos fokig biztosította is.” (Simonyi: *A modern alkotmánytan tévedései*, i. m., 33. oldal.)

felemelkedő polgárságnak kedvezett.¹⁷⁴ Ezek a körülmények a hagyományokhoz kötött rétegek rohamos tönkremenetelét okozták.¹⁷⁵ A nyolcvanas évek során a régi, hagyományos uralkodó osztályok helyét átvette – ebben az esetben a konzervatív fogalmazások természetesen túloznak – a burzsoázia. Ezen a ponton jut el az új típusú konzervatív koncepció az első teoretikus általánosításhoz. A mondottakból fölépíti a liberalizmus elvi kritikáját. Ennek summája a következő: a liberalizmus (ezt a fogalmat itt azonos értelemben használják a polgári demokráciával) eredetileg azt tűzte zászlajára, hogy megvalósítja a francia forradalom eszméit, a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség korszakát. Ez minden privilegizált uralkodó osztály szükségszerű megszűnését kellett volna hogy jelentse. Valójában azonban nem ez történt, hanem az, hogy a feudális nagybirtokos uralkodó osztályt fölváltotta mint uralkodó osztály a bankár, gyáros és kereskedő polgárság.¹⁷⁶ Ez a liberális eszme bukását jelenti; azt, hogy nem volt képes elvileg meghaladni elődjét, maga is oligarchikus osztályuralmat hozott létre, mely a feudálistól filozófiai mértékkel mérve lényegileg nem különbözik.¹⁷⁷ A liberális eszme megvalósíthatatlan utópiának mutatkozott tehát, sőt társadalmi megvalósításának kísérlete során önmaga ellentétébe fordult, amikor a liberalizmus társadalmi megvalósulását jelentő szabad verseny maga hozta létre a szabadság ellentétét, az *erősek* uralmát a *gyengék* fölött. Ezen az alapon tehát a keresztény erkölcs szemszögéből a szabadversenyos kapitalizmus immorálisnak minősíthető. A magyar újkonzervatív ideológia egyik vezető képviselője azt a nem minden szellemet nélkülöző gondolati játékot is megengedi magának, hogy a szabadság jelszavával szemben kijátssza a verseny során létrejött vagyoni rétegződés ténye által megsértett egyenlőség

¶

¹⁷⁴ „Mindjárt az első törvényhozási alkotások határozottan a kereskedelem előnyére s a földbirtokos osztály romlására voltak. Az uzsoratorvény, segítve az új váltótörvény által, nagyobb s talán végzetesebb pusztítást tett az államfenntartó magyarságban, mint a mohácsi ütközet.” (*Conservatív magyar politika*, Budapest, 1887, 110–111. oldal.)

¹⁷⁵ „... a jobbágyság fölszabadítása, ... nem csupán a jobbágyot találta készületlenül, hanem földesurát is, ki korábbi gazdasági létalapjától megfosztottan viselte tovább a birtokával járó korábbi kötelességeket, és élte tovább úri, gondtalan életét: a szükséges gazdasági ismeretek nélkül, fegyvertelenül ment neki a modern gazdasági harcnak, örülve a váltónak s a könnyű hitelnek, mint késnek a gyermek, szeme elkáprázva a gründolásoktól, s agya elkábulva az azt követő krach összeomlásától, melyet megérteni is alig tudott. Növelte a bajt esztelenségig menő szabadelvűsége, mely szállóigévé tette azt a mondást, hogy »Mindegy, kié a föld«, és szabadjára hagyta a farkast a bárányok közt, az adóst kész prédájává tévén az uzsorásnak.” (Geöcze Sarolta: „A magyar középosztály megújíthatósága”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1904. december.)

¹⁷⁶ „A júliusi királysággal Franciaországban uralomra jutott a polgárság. De nem abban az eszményi értelemben, hogy mindnyájan egy haza polgárai vagyunk. Hanem a legszűkkeblűbb kasztszellem értelmében. Nem a citoyen, hanem a bourgeois.” (Asbóth: *Korunk uralkodó eszméi*. In *Társadalom-politikai beszédei*, i. m., 13. oldal.)

¹⁷⁷ „Nézetem szerint 1848-ban nem azért mondott le előjogai, kiváltságai és vagyona egy részéről a magyar nemesség, hogy azt most egy cseppel sem nagyobb számú osztály a maga számára elsajátítsa, s az egyenlőség szent korszakában, az egyedül üdvözítő liberalizmus zászlaja alatt, mint kiváltságos osztály nyakunkra üljön.” (*Conservatív magyar politika*, i. m., 112–113. oldal.)

elvét, valamint a testvériség eszméjét. (Ezzel a gondolattal természetesen nem áll egyedül a nemzetközi konzervatív publicisztikában.¹⁷⁸)

Ha az újkonzervatív publicisztika, mint láttuk, hatásos érveket hozott föl arra, hogy a burzsoázia uralma is ugyanolyan jellegű osztályuralom, mint a nemesi földbirtokos osztályé, ez bizonyíték lehetett a liberális eszme csődjére, de kevésbé alkalmas arra, hogy – éppen a konzervatív eszmekör logikája alapján – kétségbe vonja ennek az uralomnak történeti jogosultságát. Hiszen ha ugyanolyan oligarchizmus, mint a nemességé, akkor ugyan miért nem olyan jogosult, mint amaz? Azaz a konzervatív érvelésnek felelnie kellett arra a kérdésre, vajon tényleg miért nem mindegy, hogy kié a föld (vagy a gyár, vagy a bank), ha egyszer azonos gazdasági, társadalmi funkciót tölt be a nemesi származású vagy a polgári származású tulajdonos kezében. Erre a liberalizmus elleni morális érvek kevés meggyőző erőt szolgáltathattak. Már lényegesen többet a patriarchális viszonyok létbiztonságot garantáló kiegyensúlyozottságára hivatkozó érvek. Ezekkel azonban leplezetlenül a múlt felé forduló reakciósságuk miatt csínján kellett bánni. Más érvek szükségesek tehát a szabad gazdasági versenyben „gyengének” bizonyuló, hagyományhoz kötődő rétegek uralom- és létjogosultságának igazolására. Az egyik hatékony argumentum az organikus fejlődés gondolata. Az 1848-as fordulattal hirtelen beállott magyar polgárosodás már eleve anorganikusan indult folyamat. Folytatása: a nemesi, paraszti, kisiparos rétegek tönkremenetele megbontotta a magyar társadalom organizmusát. Ezek a hagyományokkal összeforrott középrétegek voltak a konzervatív publicisztika beállításában azok, amelyek a fölemelkedő *homo novus*okkal fölfrissítették a nemesi osztályt, s megóvták a megmerevedéstől.¹⁷⁹ A felemelkedési esélyek e kapillaritása létfontosságú a társadalmi egyensúly, a társadalmi harmónia, a társadalmi béke fenntartása érdekében. Megbomlása esetén bekövetkezik a társadalom polarizálódása burzsoáziára és proletariátusra. A polarizáció kitermeli a

¹⁷⁸ „Az erősebb, az ügyesebb uralmának korlát nélkülségét kifogásoljuk, mert azt tartjuk, hogy a szabadság egymagában odaállítva, mint ideál, szertelenségekre ragad, és az ügyesebbnek, az erősebbnek a korlátlan uralmához vezet akkor, ha nincs enyhítve ama másik két faktor által, amely száz és egynéhány év előtt Franciaországban hangzott fel először, és amelyet azóta a művelt világban mindenütt jelszónak fogadtak el, amely a szabadság eszméjét kiegészíti és korlátozza: ez az egyenlőség és testvériség fogalma. ... A mai korszak megelégedett eme jelszavakkal, és a gazdasági téren csupán a szabadsággal foglalkozik, így létrejött az erősebb uralma a gyengébb felett, anélkül, hogy az erősek uralmának szigorát a testvériség érzelme szelídítene.” (Károlyi Sándor: *Programbeszéd Göncön, 1901. szept. 10.*, Budapest, 1901, 5–6. oldal.)

¹⁷⁹ „... amilyen becses a telivér, olyan szükséges a vérfelfrissítés, olyan romlás az »Inzucht« [beltenyésztés]. Ugyanezért a nemzeti hagyományokkal összeforrott rétegek közt legfontosabb a magyar földnek népe. A társadalom felszínére jutott elemek, úgy a szellemi munka, valamint az élvezés túlfeszítése által folytonos kimerülésnek vannak kitéve, melyet folyton romlatlan öserővel kell pótolni. Ez volt a magyar ősi intézmények fölénye a kék vér elvén alapuló nyugati feudalizmus fölött. A magyar nép széles rétegei képezik azt a nagy nemzeti reservoirt, melyből a folytonos társadalmi emelkedés által a nemzeti erőket folyton meríteni kell. Belpolitikánk legelső feladata tehát megóvni ezt a népet az anyagi romlástól, az erkölcsi desperációtól.” (Asbóth: *Társadalom-politikai beszédei*, i. m., XXII–XXIV. oldal.)

kiéleződött osztályharcot, a szocialista mozgalmakat, melyek végül elkerülhetetlenül elnyelik az önmagát anorganikus volta által aláásó polgári társadalmat. A polgári fejlődés útjának végén ott rémlik a szocialista forradalom. Ezzel idealizálva állítható tehát szembe a patriarchális-tradicionalista világ, mely még az osztálybéke aranykora volt. A konzervatív publicisztika a szerves fejlődés megbomlásának rovására írja a kilencvenes évek agrárszocialista mozgalmait, s ezeket citálja bizonyítékkul a megjósolt társadalmi apokalipszis hihetővé tételére.

A másik, ennél lényegesen hatásosabb érv arra, hogy miért kell a nemesi eredetű nagybirtokos osztálynak a polgári Magyarország vezető osztályának maradnia, az az érv, mely a történeti gyökerekkel bíró osztályokat a nemzeti hagyományok kizárólagos letéteményesének tekinti. Ráadásul ez az érvelés éles különbséget, sőt ellentétet konstruál a tőkésedett földbirtok és a pénztőke között azon az alapon, hogy az előbbi helyhez, adott területhez kötött voltánál fogva *par excellence* hazafiasnak, a nemzeti érdekekkel összeforrottnak nyilvánítja, míg az utóbbit azon az alapon, hogy a gazdasági konjunktúrát követve országhatárokon nem nézve vándorol, nemzetietlennek, kozmopolitának bélyegezi.¹⁸⁰ A klasszikus burzsoázia tehát ezen az alapon nacionalista érveléssel támadható, uralma egyenesen a hazát léteiben fenyegető nemzeti veszedelemnek nyilvánítható.¹⁸¹ A régi típusú, 1848 előtti gyökerekig közvetlenül visszanyúló konzervativizmus, a szent szövetségi, metternichi korszak ideológiája anacionális volt. A nemzet, a nemzeti mozgalmak ekkor elválaszthatatlanul fonódtak össze a polgári átalakulással, a polgári forradalmakkal. Velük szemben a konzervativizmus nem a nemzethez, hanem a trónhoz, a dinasztiahoz kötődött. A nemzeti irány, a hangsúlyozott nacionalizmus felé fordulás tehát új fejlemény. Már korábban láthattuk az új típusú konzervativizmus képviselőinek közeledését a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyához, s az ehhez kapcsolódó tapogatózásokat a függetlenségi nacionalizmus kisajátítása irányába. Ez ott még magyarázható volt pusztá

¶

¹⁸⁰ „Az ingó vagyonnak mindig van valami kozmopolita vonása, a földbirtoknak mindig van valami nemzeti.” (Baross János: „A föld joga”, *Magyarország*, 1901. május 3.)

¹⁸¹ „... itt ezúttal is határozottan kibontakozott az a két áramlat, mely már évek óta küzd Magyarországon az uralomért. ... Ezen nagy áramlat a nemzetközi pénzuralom etablírozására való törekvés ... Ez az áramlat éveken át igyekszik aláásni és deposszedálni mindazt, ami Magyarországon és a magyar nemzet testében a történelmi rétegeket képezi; azon történelmi rétegeket, amelyekben a magyar nemzeti történelem hagyományai lüktetnek, támadja meg erkölcsi és anyagi alapjaikban. A másik áramlat, amelynek kifejezésre jutását nagy örömről hallottuk ezúttal a többség soraiban is, ezzel a nemzetközi pénzuralmi törekvéssel szemben az egészséges és hazafias ellenáramlat, melyet sokan a veszélynek teljes tudatával követnek, úgy, mint tesszük mi is; sokan még csak ösztönszerűleg érzik azt a veszélyt, hogy ha sikerül lerombolni a nemzeti társadalomnak nemzeti hagyományokkal telített történeti rétegeit: akkor a válságok idején a nemzetközi pénzuralom ezt a hazát a magyarnak fenntartani nem fogja.” (Asbóth János beszéde a képviselőházban a földművelési tárca költségvetésének vitáján 1897. febr. 27-én. In uő: *Társadalom-politikai beszédei*, i. m., 572–573. oldal.)

taktikai oportunizmussal. Itt a nacionalizmus új, sajátos koncepciója kezd körvonalazódni.¹⁸²

A liberalizmus, illetőleg a konkrét magyar polgárosodási folyamat új típusú konzervatív kritikájának rekapitulációja után tekintsük át reformelképzeléseiket. Már a bírálóiban voltak olyan hangok, melyek nehezményezték – anakronisztikus módon –, hogy az állam 1867-ben és utána szabadjára engedte a gazdasági folyamatokat, és semmit sem tett a fenyegetett tradicionális rétegek védelmére. Ezek a számon kérő utalások már az 1848-as jobbágyfölszabadítás túl radikálisnak ítélt végrehajtása kapcsán elkezdődnek,¹⁸³ majd folytatódnak annak hangoztatásával, hogy a gazdasági politikának tudatosan arra kellett volna törekednie, hogy a polgári átalakulás oly módon menjen végbe, hogy folyamatában maga a nemesi eredetű nagybirtokosság alakuljon át modern burzsoáziává.¹⁸⁴ E fejtegetések végső következtetése pedig általában az, hogy fölróják az 1867 utáni államnak és magának a nagybirtokosságnak: „*magára hagyták*” a parasztságot a burzsoáziával vívott konkurenciaharcban.

Ezeknek a mulasztásoknak a jóvátétele tehát a konzervatív reformpolitika feladata. A konzervatív reformelképzelések elvi megalapozása – érthetően – a liberalizmuskritika elvi alapvetésében gyökerezik: a liberális szabad verseny társadalmának alapegysége az egyén (az egyén mint gazdasági alapegység, az önállóan gazdálkodó egyéni tőkés), a liberalizmus eszmei alapja az individualizmus. Az a koncepció, amely a gyengét könyörtelenül eltipró versennyel szemben a gyengék védelmét, a keresztényi könyörületet óhajtja képviselni, nem fogadhatja el ezt a kiindulást. Számára másnak kell a társadalom alapegységének lennie, nem az önző egyénnek. Olyan alapegység szükségeltetik, mely természetes hordozója a testvériség, a szolidaritás keresztényies alapeszméjének, melyet, mint láttuk, a szabadság eszméjével a konzervatív front szembeszegezett. Ennek kiválasztásához – az egykori rendiségre visszasandító romantizáló illúziókon túl – támogatást ad a konzervatív indíttatású modern francia

¹⁸² A kilencvenes évek új típusú konzervatív ideológiájának nacionalizmus-koncepciójáról, a kozmopolitizmus-problémájának e koncepcióban elfoglalt helyéről e sorok írója részletesebben kifejtette véleményét „Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom” című tanulmányában (*Történelmi Szemle*, 1970/4. szám), melyet kisebb változtatásokkal visszaillesztettünk Szabó Miklós jelen monográfiájába. – *A Szerk.*

¹⁸³ „Ha a fölszabadult jobbágyságra magára hárult volna a lassankénti megváltás, akkor a földbirtok nem veszítette volna el egyszerre a munkaerőt, a volt jobbágy nem a munkakedvet.” (Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok...*, i. m., 16. oldal.)

¹⁸⁴ „[Széchenyi] ... a lángész providenciájával látta, hogy a nemzetnek bele kell vetnie magát abba a gazdasági átalakulás forgatagába, mely a politikai hatalom bázisát volt hivatott áttenni a terménygazdaságról a pénzgazdálkodásra, és amely forgatag próbaköve a nemzet életképességének, szívósságának és munkaerejének. És itten, a szabad nagy gróf haza- és fajszeretete, hogy csak az eszközök szükségszerű átalakítását óhajtotta és iparkodott keresztülvinni, ellenben a régi tényezőket feltétlenül meghagyni. Világosabban szólva minden liberalizmusa és szabadságszeretete mellett is azon volt, hogy eme pénzgazdálkodást a nemesség hajtja végre, hogy ezáltal az államgépezet vezetésébe a jövődöben se essék ki azoknak a kezéből a gyepölő, akik addig tartották kezükben.” (Petrassevich Géza: *Magyarország és a zsidóság*, Budapest, 1899, 93. oldal.)

szociológia társadalomképe: az ember a társadalom életében s így nem utolsósorban a gazdaságban, tehát magában a gazdasági versenyben is, nem mint egyén vesz részt, hanem mint valamely társadalmi csoport tagja; e csoport tagjait a társadalmi összetartozás szoros kötelékei fűzik egybe. Ezekre a természetes csoportokra, szociológiailag homogén testületekre kell fölépíteni a szabad versennyel szembe forduló konzervatív politikát.¹⁸⁵ Ezeket a csoportokat gazdasági érdekeik alapján a politikai mozgalmak szervezési módszereivel *pressure group*okká „kell szervezni”, melyek egységesen képviselik a csoport érdekeit a konkurenciaharcban. Az organizáció, a szervezett egységes föllépés semmivé teszi az „erősek” fölényét. Az eddig „gyengének” bizonyult rétegek gazdasági érdek-képviselői organizációkba szervezve konkurenciaképessé válnak a versenyben. A szervezés válik a konzervatív reformpolitika központi jelszávévá. „A magyar társadalom megszervezése” az új típusú konzervatív mozgalom legelterjedtebb, legtöbbet használt s leghosszabb élettartamú politikai kategóriája, mely az ellenforradalmi korszak politikai irodalmának is egyik leggyakrabban használt *terminus technicus*a marad. A terminust kettős értelemben használták. Szűkebb értelmében az, amit fentebb vázoltunk: valamely társadalmi réteget vagy annál kisebb érdekcsoportot érdek-képviselői szervezetbe tömöríteni. Elsősorban a földbirtokos rétegeket, ezzel növelve súlyukat a versenyben; másodsorban a parasztságot és a kisiparosságot, ezáltal a szervezést kezdeményező és lebonyolító földbirtokos réteg szilárd, patriarchális színezettel is bíró politikai ellenőrzése alá helyezve őket. A parasztsággal szemben tehát az érdekképviselőket szervező konzervatív politika célja hármas: először leszerelni és kikapcsolni a parasztságot mint a nagybirtokkal szemben álló osztályharcos ellenfelet, másodsorban osztályharcos törekvéseit az ipari burzsoázia ellen fordítani, harmadszor ez utóbbi harc élére állva megsokszorozni a földbirtokos-front saját politikai súlyát. A parasztság és kispolgárság megszervezésének ideológiai igazolását szolgálta a polgári társadalom tőkésre és proletárra polarizálódását megszüntető „harmadik erő” koncepció. A tradicionális és kispolgári rétegeket egységes érdek-képviselői fronttá kell szervezni, hogy mind a gazdasági konkurenciaharcban, mind a politikai életben harcképes, egyenrangú erőként lépjenek föl a polgári társadalom egymással szemben álló két nagy szervezett tényezőjével szemben. Ez az illető rétegek szorosan vett érdekein túl az egész társadalom javát szolgálja azáltal, hogy a tőkés rendszer önzésével, romboló tendenciáival szemben konzervatív ellensúlyt képez, másrészt kiegyenlíti a fölbomláshoz, végső soron a szocialista forradalomhoz vezető polaritást, s ezzel mintegy pótolja az elveszett organikus fejlődést.¹⁸⁶ A társadalom megszervezése jelszó szélesebb

¹⁸⁵ „A kathedra, az állam szocializmusa, melyek ez időben támadtak Németországban, ugyanabból a forrásból fakadtak, melyből nálunk a nemesség, a földbirtokosság is óhajátait, igényeit merítette: a társadalomban az egyén mellett a külön csoportok, a szövetségek, a testületek létjogosultságának, sőt szükségességének hitéből.” [Concha Győző: „A gentry”, I, *Budapesti Szemle*, 1910. (142. kötet.)]

¹⁸⁶ „Itt tenni kell, mégpedig gyorsan. De hát mit? Hisz az összes út el van torlaszolva előttünk, ezt egy, a közérdektől elszakadt, saját hatalmától és az örökös körforgástól megszédült csoport

értelemben az egész társadalmi szervezet érdek-képviselési alapra helyezését jelenti; annak a koncepciónak eszmétörténeti előzményét, mely később, a két világháború között az úgynevezett korporációideológiákban fog kialakult formában jelentkezni. A magyar új típusú konzervativizmus e téren jobbra csak odáig jutott, hogy kívánatosnak tartotta az érdekképviselések perfekt kiépítését a társadalmi-gazdasági élet minden területén, oly módon, hogy ezek az érdekképviselések összefüggő hálózatot képezzenek. Az újkonzervatív elgondolások szerint ez az érdekképviselés-hálózat – ez volna tulajdonképpen a „társadalom megszervezése” – képes volna kikapcsolni és az érdekképviselések megegyezésével helyettesíteni a gazdasági versenyt, s ily módon szabályozná, konfliktusmentessé tenné a társadalom életét. Ez a konzervatív eszmekör számára az individualizmus társadalmi meghaladását, a társadalmi harmóniát, a társadalomnak a szolidaritás elvére való fölépítését jelentené. Az átfogó korporációs koncepciók ekkor, a századfordulón még ritkák, a szerzők nemigen jutnak túl a kötelező érdekképviselés általánosságban mozgó gondolatán. Szórványosan azonban föl-fölbukkannak átfogó koncepciók is már a nyolcvanas évek elejétől.¹⁸⁷ A konzervatív reformideál summázható egy századfordulóról származó programröpirat szavaival – a cél: „... jól nevelt, kellően vezetett, helyesen szervezett és szigorú rendhez szoktatott társadalom” megvalósítása.¹⁸⁸

tartja megszállva. Hát természetesen azt, amit ellenfeleink, a nemzetközileg szervezett nagytőke és a szocialisták tettek, ti. egyesülni és szervezkedni. ... Alakuljon meg valahára a magyar hazafiak ligája ... Úr és polgár, honorácior és telkesgazda, szóval mindaz, aki nem részese sem a nagy Panamának, sem a szocializmusnak, álljon össze. ... Nem pártot kell itt alapítani, mert hisz minden párt önző, öncélnak tekinti magát, látjuk azt is, hova vezet a párturalom, hanem egy olyan szövetséget, amely nem nyereszkedni, uralkodni és hivalkodni vágyik, hanem csak a közérdeket tartja szem előtt. ... Tegyük hát azt a szövetséget, amelyet komoly és előrelátó férfiak alapítottak, élő hatalommá, a társadalmi élet egy nagy gócpontjává. Ne tekintsük ezt pusztán gazdasági tényezőnek, hanem a politikai és társadalmi élet lüktető ütőerének. Azért ne is pusztán szakszerű tárgyilagossággal, hanem igaz lelkesedéssel, hatalmas lendülettel karoljuk fel annak ügyeit, hozzunk beléje pezsgő életet, akkor fog az vonzani, akkor gyűjti majd körébe mindazt, ami itt még a közjóért és a hazáért lelkesül, urat, polgárt és parasztot. Akkor fog az egy nagy nemzeti ligává átalakulni, amely imperatívél léphet fel a zsaroló rendszer, a szociális bajok és a korrupció ellen. Széchenyi szelleme, aki először ismerte fel a társadalom nagy hatalmát, megtermékenyíti akkor ezt a szövetséget is, amely így nemcsak a bajokat orvosolhatja, a jólétet emelheti s a korrupciót irthatja ki, hanem még a megtévelyített szocialistákat is visszahódíthatja a veres zászló alól a nemzeti trikolór alá.” (Cz. I. [Czóbel István?]: „Nincs megállás”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1898. február.)

¹⁸⁷ „Egyesüljenek és csoportosuljanak testületileg a külön foglalkozási ágak szerint a honpolgárok, azaz csoportosuljanak a kézi munkások, földművelők, iparosok, kereskedők, tanárok, hivatalnokok, egész a lelkészekig; ezek tömörüljenek egy kidolgozandó kulcs nyomán, melynek részleteibe most természetesen nem bocsátkozom, ezek válasszák testületileg képviselőiket, és ily módon alakuljon a község, a municipium és a képviselőház.” (Simonyi Iván: *Választási rendszerünk téves alapja és egy pozitív reformindítvány*, Pozsony, 1884, 60. oldal.)

¹⁸⁸ *Felhívás az Országos Nemzeti Szövetség érdekében és törekvéseinek ismertetése*, Budapest, 1901, 10. oldal.

Az a gondolat, hogy a politikai életet az érdek-képviselési elv alapján kellene átépíteni, állandóan kísértett az újkonzervatív irodalomban. Ha, mint írtuk, az összefoglaló korporatív koncepció ritka volt is, annál gyakoribbak az olyan fejtegetések, amelyek a pártpolitikát az érdek-képviselési elv álláspontjáról bírálták. Abból indultak ki, nem utolsósorban a különböző csatornákon át beszivárgó marxista elmélet hatására, hogy a politikai pártok társadalmi feladata voltaképpen a gazdasági-társadalmi érdekek (osztályérdekek) képviselése; a politikai pártok tulajdonképpen burkolt érdek-képviselési szervezetek. A politika fejlődési tendenciája tehát a következő kell legyen: ezt az állapotot nyílttá tenni, és a politikai pártokat a jövőben bevallottan érdek-képviselési célokkal szervezni meg. Ebből a gondolatból az is következik, hogy azok a pártok viszont, melyek valóban nem érdek-képviselési színezetűek, hanem valamely szorosan politikai vagy ideológiai cél körül szerveződtek, élődsi jelenségek, voltaképp efemer, nem valódi pártok; a társadalom életétől, a gazdasági-szociális problémáktól elszakadt szervezetek, melyek megrekedtek bizonyos politikai formalizmusban. Míg az érdek-képviselési jellegű politika gyakorlatias, lehetőséget ad kereteiben a praktikus szervező, szociálpolitikai tevékenységre, a csak politikai pártok üres retorikába, parlamenti debattériába merevednek, jelszavakkal dobálóznak, demagógiára hajlanak.

A politikai élet szervezeti formáinak ez a fölfogása alapul szolgál a dualista korszak magyar politikai élete legsajátabb jelenségének új típusú konzervatív bírálatához. A *csak* politikai pártok formalizmusáról mondtak rendkívüli mértékben alkalmazhatók a közjogi kérdések körül polarizálódott magyar pártpolitikai struktúra kritikus elemzésére. A közjogi kérdések a magyar politikai gondolkodásban háttérbe szorítják a lényeges gazdasági-társadalmi problémákat.¹⁸⁹ A közjogi, mindenekelőtt a függetlenségi gravaminális politikát uralja a jogászkodó formalizmus.¹⁹⁰ A közjogi csatározások jelszavakat pufogatnak, emóciókat korbácsolnak föl, s nem adnak teret annak a praktikus mindennapi politikai aprómunkának, amely az érdek-képviselési szervezetekben folyik.¹⁹¹ Ezen csak az változtathatna, ha a magyar pártpolitika

¹⁸⁹ „...a hivatottak közül vajmi kevés politikusunk jutott annak tudatára, hogy a jövő a társadalmi politikáé. Pedig a közjogi kérdések veszítenek fontosságukból.” (Bernát István: *Változások küszöbén*, Budapest, 1893, 4. oldal.)

¹⁹⁰ „Képviselőházunk vitáinak színvonalát, tekintélyét és befolyását csak emelné... ha a méltán féltve őrzött közjogi követelmények mellett a nemzet megélhetésére vonatkozó gyakorlati kérdések nem törpülnének el, és ha a parlamenti formalizmus nem nyomná el abban az alkotási képességet.” (Gávai Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk*, Budapest, 1903, 150. oldal.)

¹⁹¹ „Az évszámpolitika vége. A hatvanhét pedig ellenfél nélkül maradván, nem lehet kiindulópontja az új alakulásnak. ... Ha mindenki hatvanhetes, senki sem lehet hatvanhetes. ... Ezért kell új pártalakulás, mégpedig numerosus politika nélkül. ... Hiányos a műveltségünk, az a baj ... A dolgok nagyon érdekelnek, sőt izgatnak, s amellet erősen tájékozatlanok vagyunk. Innen és tehetetlen tehetetlenségünkől ered közéletünk nyugtalansága. Ha kutatók a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit s a leghelyesebb magatartás követelményeit, oly nyugodtan, békésen, türelmes csöndben végeznők politikai munkánkat, mint ahogy a kertész foglalatostkodik virágai körül. Így olyanok vagyunk, mint volnának azok a kertészek, akik

megszűnnék a közjogi kérdés körül szerveződni, s a politikai pártok a polgári fejlődés alternatívái szerint egyrészt a konzervatív, másrészt a liberális vagy demokratikus (esetleg a szocialista) pólusok körül csoportosulnának.¹⁹²

A közjogi álláspontnak ez a bírálata sajátos módon azon a nagybirtokos fronton belül alakult ki, amely maga a legnagyobb mértékben részt vett a közjogi harcokban, sőt fő előidézője volt ezek kiélezésének és elmérgesedésének. Az a körülmény, hogy az újkonzervatív érdek-képviselési mozgalom hangadói is részt vettek, szorosan vett elveik ellenére, a közjogi harcokat folytató pártok tevékenységében, megmutatta, hogy az adott körülmények között maguk sem tartották elérhetőnek a politikai polarizáció közjogi tengelyének megváltoztatását. Ha részt akartak venni a pártpolitikában, ehhez a föltételhez kellett alkalmazkodniuk. Az új típusú konzervatív tábor, amely leghamarabb ismerte föl a korszerű tömegpropaganda jelentőségét, nem szándékozott lemondani a közjogi propagandáról, melynek tömeghatásával szociális demagógiájuk nem versenyezhetett. A kétféle propaganda egyébként bizonyos mértékig más-más társadalmi rétegek felé is irányult. Míg az érdek-képviselési, szövetkezeti demagógia természetesen a parasztság felé, addig a közjogi, függetlenségi demagógia elsősorban a dzsentri rétegek felé. Ez utóbbiakra a századfordulót követő években is még elsősorban ez hatott, ha megfigyelhető volt is körükben az agrárius eszmék térhódításának növekedése. E rétegek megnyeréséről pedig az új típusú konzervatív tábor nem mondhatott le, már csak azért sem, mert jelentőségük növekvőben volt.

A magyar új típusú konzervativizmus liberalizmuskritikáját áttekintve láthattuk, hogy ez a bírálat a gazdasági szabad verseny elítélésére összpontosult. A liberalizmus politikai vonatkozásainak, a polgári parlamentarizmusnak a bírálatához még nemigen voltak indítékok, a polgári szabadságjogok kritikájára pedig még semmilyen formában nem került itt sor. Ennek megfelelően a reformjavaslatok egy kötött gazdasági szisztéma kiépítésére irányulnak, mely kontroll alá helyezi, megzabolazza a tőkés versenyt. Ennek kiépítését nem elsősorban a liberális polgári államtól várják, hanem alulról, társadalmi szervezetekként alakult érdek-képviselési szervezetek tevékenysége útján kívánják megvalósítani.

A régi típusú, az 1870-es években a Sennyey-párt által reprezentált konzervativizmussal szemben az új típusú konzervativizmus lényegi vonása offenzív, dinamikus volta. Ez az új irányzat nem egyszerűen az adott helyzet védelmére, „konzerválására” törekszik, nem is a polgári átalakulás liberális ütemtervének mérsékeltebb, „fontolva haladó” megvalósítására; konzervatív céljait új módszerekkel, új szervezeti formákkal, új intézmények létesítésével szándékozik elérni.

magukból kikelve zajonganának és ugrándoznának valamely palánta körül, azon cívódván, hogy mi legyen belőle. Vakon rohanunk jelszavak után, óriási erőfeszítést viszünk véghez elérhetetlen vagy ellenkezőleg, önként elkövetkezendő célok érdekében.” (Gálfalvi Réthi Gyula: *Új pártalakulás*, Budapest, 1910, 13. oldal és 28. oldal.)

¹⁹² „... nálunk Magyarországon közjogi táborok (állnak) egymással szemben, ahelyett hogy, amint a természet megkívánná, a világnézet szerint tagozódnék két táborra a politikai Magyarország.” (Klebovsky-Mayer Lajos: „A konzervativizmus”, *A Cél*, 1913. október 20.)

Új jelenség volt, nem csupán a magyar konzervatív politikában, hanem az egész magyar polgári politikában a törekvés tömegmozgalom szervezésére, a tömegpropaganda jelentőségének fölismerése. Az új típusú konzervativizmus volt az első magyar politikai mozgalom, amely megkísérelte, hogy a pusztán képviselőket tömörítő, csupán választási agitációt végző liberális párttípust, az úgynevezett honoráciopártot modern politikai tömegmozgalommal váltsa föl. A tömegszervezés és tömegpropaganda korszerű módszereit bevallottan a szocialista ellenféltől tanulták, mint ahogy fölhasználták a szocialista gondolat több argumentumát is a liberális szabad verseny konzervatív bírálatában. Az arisztokrácia, amely a múlt század hetvenes éveiben még éppen csak kilépett az udvari kamarilla- és kabinetpolitika homályos világából, s első tévétel lépéseit tette meg a polgári parlamenti életben, a nyolcvanas évek első felének társadalmi válsága idején már a hordószónokok, a populáris demagógia politikáját tanulja, és az utca megnyerésére politizál,¹⁹³ a kilencvenes évek végére pedig már nem jelentéktelen eredményeket könyvelhet el jól szervezett konzervatív tömegmozgalom kiépítésében.

Az új típusú konzervativizmus ideológiai alapattitűdjében gyökeresen új vonás volt, hogy a liberalizmussal szembe fordulva magát nem valamiféle „régis szép idők” védelmezőjének tekintette, hanem a liberalizmusnál korszerűbb, haladottabb eszméáramlat képviselőjének.¹⁹⁴ A váltást a régi típusú konzervatív patriarchalizmus szemléletmódjáról emez újabb ideológiai alapállásra jól szemlélhetjük a már idézett 1896-os anonim röpiratban, amely már messzemenően az új típusú konzervatív politika módszereit hirdeti, ugyanakkor azonban ilyen kitételek olvashatók benne:

... az úgynevezett papi városok a conservativ gondolat biztos menedékei. A keresztényies jámbor élet, a rendnek és felsőbbségnek tisztelete, *bizonyos becsületes elmaradottság a világ romlottságától* [kiemelés – Sz. M.]: ez jellemzi e városok népét.¹⁹⁵

Ezzel szemben a másik többször idézett, egy évvel korábbi újkonzervatív röpirat már igyekszik elhatárolni a konzervativizmust a maradi reakciótól:

¹⁹³ „Az arisztokrácia ezen [ti. labanc – Sz. M.] része most először gyönyörködhetik azon ritka élvezetben, hogy bizonyos népszerűséghez jutott Magyarországon. Hogy a Kerepesi úti, valamint a zalai és somogyi fosztogató sans culotte-ok fölbujtogatói beléjük helyezik reményük horgonyát. Hogy szavazatukkal megéljenzi a radikális, ultramontán, republikánus, konzervatív, antiszemita, liberális, monarchista, loyális (s nem tudom, még miféle) színezetű szélsőbal.” (*A polgárháború felé. Arisztokrácia, ecclesia militans és demagógia a demokrácia ellen.* Írta: Cajus Gracchus, Budapest, 1885, 29. oldal.)

¹⁹⁴ A tradicionális viszonyok romantizáló dicsőítése a kapitalista szabad verseny embertelenségével szemben nem állott ellentétben ezzel a korszerűsésre törekvéssel. Az újkonzervatív ideológia érvelésében sem volt restauratív. A középkor idealizált kötött gazdálkodási intézményeit nem egykori formájukban akarták visszaállítani, hanem funkciójukban hasonló, korszerű intézményekkel kívánták „pótolni”.

¹⁹⁵ *A liberális párt bukása.* Írta: Egy Conservativ, i. m., 11. oldal.

A konzervativizmus minden időkben és mindenütt a mérsékletet, a jogfolytonosságot s az ezen alapuló szerves és logikai fejlődést foglalta magában. Sokszor és sok helyütt a maradiság politikája lett. A nyíltan vallott konzervatív politika majd mindenütt igazságos, liberális és okos politika. Sokszor és sok helyütt feudalizmus vegyült beléje, vagy az ultramontanizmus. ... A konzervativizmus a jövő század jelszava.¹⁹⁶

Az új koreszme, mely haladottabb a liberalizmusnál, a szociális eszme. Ezt állítja szembe az újkonzervatív irány a szabad verseny önzésével, ennek jegyében kel a konkurenciaharcban „gyengék” védelmére.¹⁹⁷ Mindennek alapján a konzervatív tábor legmesszebb néző képviselői már egyenesen valamiféle „igazi szocializmusnak” minősítik ideológiájukat, mint ahogy polgári radikális ellenfeleik oldalán is hallatszanak olyan hangok, melyek „szociálkonzervativizmusról” beszélnek.¹⁹⁸ Egyes szerzők ezen az alapon elismerik a szocialista munkásmozgalom viszonylagos létjogosultságát is, mint az ipari munkásság érdekképviselőt, amennyiben nem tör politikai hatalomra, a társadalom „általános felforgatására”. Mások viszont a marxizmus szocializmust azon az alapon utasítják el, hogy – állításuk szerint – ugyanúgy az anyagi érdekből indul ki, mint ellenfele, a burzsoázia, ennyiben vele azonos eszmei talajon áll, voltaképp a proletárok „liberalizmusa”, mellyel szemben a konzervatív reformszellem képviseli a valódi szociális szellemet, a keresztény kultúrában gyökerező emberi segítőkészség szellemét. Ez utóbbi fölfogás már kifformálja azt a manipulatív technikát, amely közös nevezőre hozza, azonos politikai fronttá nyilvánítja a liberális burzsoáziát s a vele szemben álló szocialista munkásmozgalmat, s így egyszerre igyekszik ellenük harcolni.

Már az agrárizmus jellemzésénél utaltunk az „újkonzervatív internacionalizmus” jelenségére, arra, hogy ez az irányzat nem egyszerűen magyar politikai áramlatnak tekintette magát, hanem egy hatalmas világmozgalom részének. Ez a vélekedés nem volt megalapozatlan. A kilencvenes években az egész kapitalista világban megjelenik a polgári társadalom, ill. a liberalizmus konzervatív indíttatású bírálata. Ez a polgári talajon keletkezett kapitalizmuskritika a filozófia, a társadalomtan s nem utolsósorban a művészeti áramlatok legkorszerűbb irányzataiban bukkan föl. Érthetően vallják tehát e mozgalmak résztvevői, s hiszik nem kis számban a külső megfigyelők is, hogy az újkonzervatív kapitalizmuskritika nem a sötét múlt árnyéka, hanem a felsejlő jövő

¹⁹⁶ Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 7–8. oldal.

¹⁹⁷ „... a 80-as évek elején a konzervativizmus egész Európában változáson ment át. A liberalizmus tanaival szemben az egyes néposztályok szükséglete iránt a társadalmi reformokat hangoztatta.” (Keményfy: *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai*, i. m., 63. oldal.)

¹⁹⁸ „A gépipar romboló hatása, mely ezer meg ezer önálló lét megszűnésében s munkásnyomorban nyilvánult meg, egy új szocialista irányt: a szociálkonzervatív irányt teremtette meg. Ez irány a régi kézműipar visszaállításáért s nagy parasztosztály létesítéséért küzdött. Élén állottak: Sismondi, Le Play, Thomas Carlyle, John Ruskin stb.” (Fodor Lajos: *A társadalmi kérdés lényege*, Budapest, 1912, 45. oldal.)

előszele. A szellemi élet magasabb szféráiban minden jelentős országban föllelhetők az új típusú konzervativizmussal rokonnak tekinthető jelenségek. Németországban az úgynevezett katedraszocializmus Rodbertustól Schmollerig és Adolf Wagnerig nyúló konzervatív ága, Angliában a preraffaelitáknak nevezett romantikus antikapitalista kultúrmozgalom (John Ruskin, William Morris), Franciaországban pedig nem kisebb jelentőségű szellemi fenomén, mint a *décadence* néven összefoglalt művészeti, költészeti törekvések spiritualizmusa. Akadt magyarországi liberális művészetkritikus, aki ez utóbbiban direkt politikai tendenciát érzett.¹⁹⁹

Az új típusú konzervativizmus általános vonásai összegzésének végére érve kíséreljük meg most már meghatározni ennek az irányzatnak a helyét a korabeli magyar politikai élet tendenciái között. Elöljáróban már mondtuk: az ipari, pénz- és kereskedelmi tőkés rétegek rohamos előretörése a gazdasági és társadalmi életben a kilencvenes évek politikai életében fordítottan tükröződött. A politikai életben nem a polgárság nyert gazdasági és társadalmi helyzetével arányos befolyást, hanem a nagybirtokos rétegek részéről indult politikai offenzíva pozícióik erősítésére. Az arisztokrácia és a dzsentri földbirtokosság, amely úgy látta, a fejlődés, az idő ellene dolgozik, már azokat a pozíciókat is sokallotta, melyeket a polgárság Tisza Kálmán kormányzása idején a politikai vezetésben magának a Szabadelvű Pártnak az irányításában megszerzett. A nyolcvanas évek fejlődése megszüntette a nagybirtokos rétegek kizárólagos társadalmi és politikai hegemoniáját, s melléjük elkerülhetetlenül fölzárkózott a tőkésosztály mint az uralomban részes tényező. Az arisztokrácia és a birtokos középnemesség osztályszövetségéből álló uralmi koalíció Tisza Kálmán kormányzásának végére nagybirtokos-burzoá osztályszövetséggé alakult át. A kilencvenes évek politikai harcai ennek az osztályszövetségnek a belső erőviszonyait szándékoztak átalakítani. Az egyházjogi törvények által provokált földbirtokos rétegek offenzívája egyértelművé akarta tenni hegemoniájukat e szövetségben. Ennek az egész nagybirtokosságot átfogó offenzívának volt politikai avantgárdja az új típusú konzervatív irányzat. Az avantgárd stratégiai célja nem volt egészen azonos a fent vázolt céllal, melyet a nagybirtokosság politikai erőinek zöme el szándékozott érni. Az új típusú konzervatív tábor nem csupán a pozíciók újraelosztását akarta elérni az osztályszövetségen belül, ez legföljebb kiinduló taktikai cél volt számára. Magának az osztályszövetségnek a fölbontását kívánta, a nagybirtokos rétegek frontális szembefordulását a burzoáziával, s az érdek-képviselési tömegmozgalomra támaszkodva olyan kötött gazdasági szisztéma kiépítését, amely intézményesen biztosítja a nagybirtok ellenőrzését az ipari és banktőke fölött, s egyben politikai kontroll alá helyezi a kizsákmányolt osztályokat is. Ez a magyarországi polgári fejlődés sajátos konzervatív alternatíváját jelentette a bank- és ipari burzoázia gazdasági hegemoniája alatt végbemenő liberális polgárosodási alternatívával szemben.

¹⁹⁹ „Ez a zavaros forma, melyben a modern szimbolizmussal találkozunk, misztikus, mégpedig nagyrészt szociális okokból. Neveltetésünkél fogva (ez ifjak nagy része katolikus intézetbe járt), főképp pedig politikai és hasznossági okokból, de némelyeknél őszinte, igaz érzésből e vak, misztikus hit karjai közt találjuk őket.” (Lázár Béla: *A tegnap, a ma és a holnap*, Budapest, 1896, 43. oldal.)

A nagybirtokos arisztokrácia és a földbirtokos dzsentri réteg zöme ezt a stratégiai célt nem vette át. A többség megmaradt az osztályszövetség fenntartásának álláspontján. Az új típusú konzervativizmus érveket és ideológiai keretet adott számukra is az osztályszövetségen belüli pozíciószerezésért folyó harchoz. Ennyiben a századfordulón az újkonzervatív irányzat részleges vonatkozásokban az egész földbirtokosság érdekeit képviseli a politikai harcban. Ez az ellentmondásos helyzet tükröződik a közjogi problémához való, elemzett ellentmondásos viszonyban is. A dzsentri réteg felé irányuló demagóg agitáción túl a közjogi ellenzéki álláspont lényegében a nagybirtokos front azon szárnyának – a túlnyomó többségnek – álláspontját tükrözte, amely a burzsoáziával kötött osztályszövetséget átrendezni, de nem fölbontani akarta. Ezzel szemben a közjogi problematika antiliberális bírálói, akik a politikai életet a konzervatív–liberális ellentétpár alapján kívánták átcsoportosítani, a burzsoáziával fennálló osztályszövetség teljes fölbontására törekedtek.

A régi típusú konzervativizmus átalakulása a századfordulón

Mint láttuk tehát, a történelmi nagybirtokos osztályok legkombattánsabb részének a pénz-, ipari és kereskedelmi tőke fölötti teljes hegemoniára törekvése az újkonzervatív ideológiát termelte ki. Az események a nemesi eredetű földbirtokos osztályok azon rétegeinél is a konzervatív ideológia befolyását növelték, amelyek erősített pozíciókkal hajlandóak voltak a polgári eredetű tőkésosztályokkal való osztályszövetségre. Az e körben ható konzervatív eszmék az újkonzervatív áramlattal szemben statikus-defenzív tendenciájúak voltak, elsősorban az adott helyzet politikai rögzítéséhez kerestek ideológiai támaszt és igazolást. Az új körülmények között a konzervatív törekvés tradicionalista irányzata is új eszmei „fegyverzetet” igényelt, érvelési rendszere megújítását. A századforduló átalakulásai nem csupán az újkonzervativizmus színre lépését jelentették, hanem a konzervativizmus minden áramlatának átalakulását s egyben erősödését. A régi típusú konzervativizmus terrénumán is egy sor új teorema jelentkezett.

A közjogi historizálás új vonásai

A régi típusú konzervatív politikai gondolkodás terén a válság a historizáló ideológia előrenyomulásában mutatkozott meg. A fő tételeit összefoglaló reprezentatív jogtudományi művek a következők: Nagy Ernő: *Magyarország közbjoga*, 1887; Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet*, 1899; Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 1903; Ferdinandy Geyza: *Magyarország közbjoga*, 1912. A szaktudomány mögé most már fősorakozik a publicisztika önálló, külön a közjogi historizáló koncepció propagálásának szentelt művekkel. Itt is a konzervatív publicisztika jár élen. Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*, 1–3. kötet (1900–1906) és Andrássy Gyula: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*, 1–3. kötet (1901–1911). Hatalmas erőfeszítéseket tesznek az angol és magyar középkori jogfejlődés, a *Magna Charta* és az Aranybulla párhuzamosságainak

bizonyítására.²⁰⁰ A sajátosan dzsentri koncepció ázsiójának ez az emelkedése elsősorban természetesen a közjogi harc kiéleződésével függ össze, de tükröződik benne a dzsentri réteg bizonyos önállósulási tendenciája is szellemi téren, emancipálódása az arisztokrácia eddig reá nehezedő ideológiai hegemoniája alól. Előrenyomulását az is segíti, hogy a nemzetiségek törekvéseivel, sőt a kiéleződött osztályharccal szemben is az uralkodó osztályok összes rétege hatékonyabb eszmei fegyvert remél benne a liberalizmusnál. A dzsentri öntudatra ébredését serkenti válságos helyzete s az, hogy képes kihasználni az arisztokrácia és a szabadelvű polgárság versengését az ő megnyeréséért. Ezzel ugyanis ezekben az években sikerül a nemzeti közfigyelem középpontjába állítania, egyetemes nemzeti sorscsapássá nyilvánítania gazdasági hanyatlását, birtokainak elvesztését.

A magyar birodalom új koncepciója

A kilencvenes években jelenik meg szoros összefüggésben a historizáló ideológiával, bizonyos fokig annak származékaként a magyar birodalom gondolatának újrafogalmazása. Ez elsősorban a nemzetiségi mozgalmak erősödésére való reakció. Új érveket szolgáltat a magyar hegemonia igazolására. Másodsorban kifejezi az erősödő ipari tőke törekvését a balkáni országok felé irányuló kivitel fokozására s ennek előmozdítása érdekében a Monarchia aktívabb balkáni politikájának szorgalmazására. Ez utóbbi, összefonódva függetlenségi törekvések erősödésével, kitermeli a magyarság összmonarchiai hegemoniájának igényét s az ezt igazoló koncepciókat. E két program: a balkáni expanzió és az összmonarchiai magyar hegemonia terve szerepelt általában magyar imperializmus néven a köztudatban. A gondolati nyersanyagot a koncepció kialakulásához részben Kemény Zsigmond bizonyos, újra fölfedezett tételei, részben a historizáló-közjogi gondolkör egyes elemei szolgáltatják. A magyar imperializmus ideológia gondolatmenetét főbb vonásaiban a következőképpen foglalhatjuk össze. *Első tétel:* A Monarchiának mint Duna-medencei nagyhatalomnak döntő szerepe van az európai egyensúly fenntartásában. Léte külpolitikai szükségszerűség. Feladata, hogy a német és szláv népeket elválassza egymástól, s nagy háborús összetűzésektől óvja meg a világot, ugyanakkor híd legyen, amely a nyugati műveltséget kelet felé közvetíti. (Kemény) *Második tétel:* A Monarchia népei közül csak a magyarnak van történelmi alkotmánya, amely az államalkotó képességet, az állami kereteket összetartó erőt rendkívüli mértékben kifejlesztette a magyarságban. A magyar történelmi alkotmány megteremtette a magyar politikai nemzetet, kialakított egy sajátos állameszmét, amely lehetővé teszi, hogy a nem magyar népek is részei legyenek a magyar politikai államtestnek. A magyar aviticitás, a magánjogi jellegű hűbériség hiánya olyan mértékben fejlesztette ki a politikai nemzet tagjaiban a politikai képességeket, a közügyeknek a magánérdek fölé helyezését biztosító közszellemet, hogy mindezek

²⁰⁰ Hantos Elemér: *The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution*, Budapest, 1904. Ezt a gondolatot fejti ki Andrássy 1900-as akadémiai székfoglalója.

alapján a Monarchia vezetőereje csak a magyarság lehet. *Konklúzió:* a Monarchia székhelyét át kell helyezni Bécsből Budára. Szükségessé teszi ezt az a körülmény is, hogy a Monarchia Németországból kiszorulván csak a Balkán felé terjesztheti ki politikai befolyását, s ezért elkerülhetetlen, hogy központja is a keleti részbe helyeződjék át az eltolódott súlypontnak megfelelően. Ennek alátámasztására állandóan idézik Savoyai Jenő, Gentz és Bismarck hasonló tárgyú megnyilatkozásait.²⁰¹ A magyarság hegemoniája a történelmi Magyarországon lakó nemzetiségek felett, valamint erre épülő összmonarchiai hegemoniája tehát világpolitikai érdek. E világpolitikai szerep betöltése a magyarság történelmi hivatása, a magyar állameszme vagy más szóhasználatban: a magyar *nemzeti ideál* tartalma. A magyar imperializmus szócsöve lesz a *Budapesti Hírlap* s annak vezető publicistái: Rákosi Jenő és Kaas Ivor; a függetlenségi publicisztikában Hoitsy Pálé ez a szerep.

A magyar nemzetkarakter új koncepciója

A historizáló ideológia kilencvenes évekbeli fejlődése és átalakulása során válik az uralkodó osztályok nacionalizmusának központi fogalmává a *nemzeti jellem*. A történelmi hivatás betöltésére – mely időtlenül örök, mivel az európai egyensúly alapelvei a változatlan földrajzi viszonyokon nyugosznak – csupán a magyar nemzeti karakter idő feletti, a honfoglalás óta változatlan társadalmi típusa alkalmas.²⁰² E típus fő vonásai elsősorban természetesen a magyar politikai nemzet azon jellemvonásai, melyek a magyar alkotmányosság fentebb leírt sajátosságaiból következnek: államalkotó képesség, erős közéleti szellem, politikai érzék, a nemzeti érzés különleges intenzitása, különös katonai képességek. Mindez egybefolyik azzal a jellemzéssel, melyet a reformkor vezérszellemei, élükön Széchenyivel, a magyar faj ázsiai vonásairól, keleti jelleméről adtak, valamint a magyar köznemesnek azzal a stilizált társadalmi képével, társadalmi imágójával, melyet a reformkor alakított ki, és a hatvanas-hetvenes évek népnemzeti irányú szépirodalma terjesztett. Lényeges különbség azonban, hogy Széchenyinél és a hozzá hasonlóan gondolkodóknál e képmás jellemző vonásai egyértelműen és kizárólag a nemzeti hibák és bűnök voltak, melyeket levetkezni legfőbb nemzeti feladatunk. S míg a 19. század eleji és közepi szépirodalom a köznemességet, ha belülről fakadó megértéssel is, de többnyire kritikusan ábrázolta,

²⁰¹ A magyar imperializmus koncepciót legjellegzetesebben kifejtő művek: Beksics Gusztáv: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*, Budapest, 1905; Asbóth János: *Eszmé a magyar faj hivatásáról*. In uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, i. m.; Hoitsy Pál: *Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai*, Budapest, 1902.

²⁰² Rohamos a távolodás a korábbi, a társadalmi realitásoknak még sokkal nagyobb mértékben megfelelő társadalomképtől. Beksics 1884-ben például még lehetségesnek tartotta a nemzeti karakter átalakulását a történelmi folyamatban. „Politikai demokratikus átalakulásunkat végre valahára követni kell társadalmi átalakulásunknak ... *Át kell alakítani még a nemzeti geniust is* [kiemelés – Sz. M.], mely a politikában erősen demokratikus, de a társadalomban annál aristokratikusabb kolorittal bír.” (Beksics: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*, i. m., 70–71. oldal.)

most ezek a tulajdonságok, a „kelet népe” tulajdonságai a magyar jellem megőrzendő és ápolandó értékeivé magasztosulnak. A köznemesség idealizált vonásaiból, a pásztorlovás népek útleírásokból ismert sajátosságaiból s a magyar paraszt és pásztor mentalitásáról szóló néprajzi, szépirodalmi leírásokból áll össze ez a kép. A magyar egyszerre *par excellence* úri s – éppen ezáltal – gyökeresen demokratikus, hiszen ha egy országban mindenki egyformán úr,²⁰³ akkor ez az egyenlőség és szabadság (a szabadság mint függetlenül gazdálkodó egyén szabadsága) legeszményibb megvalósulása.²⁰⁴ Itt még megmaradt valami ugyanennek a koncepciónak korábbi, óliberális elődjéből, amely a köznemességet magyar *tiers état*-nak tekintette, s ilyenként társadalmi kiegyenlítő szerepet tulajdonított neki múltban és jelenben egyaránt. A hetvenes-nyolcvanas évek publicisztikájában azonban az a gondolat, hogy a társadalom végletei egybeolvadnak, kiegyenlítődnének, s így általánosan demokratizálódnak valamiféle köznemesi úriságban, még elsősorban a köznemesség polgári jellegét igyekezett igazolni, s azt, hogy alkalmas a polgári fejlődés irányítására. A kilencvenes években viszont ez a kiegyenlítő szerep már társadalmilag demagóg értelmet kap, s azt igyekszik bizonyítani, hogy a magyarság –államalkotó képessége mellett – különleges szerves történeti fejlődést is produkált, amelyben a társadalmi ellentétek szerepe, az osztályharc mindig is sokkal csekélyebb volt, mint másutt.²⁰⁵ A historizáló koncepciónak a

²⁰³ „... és fajnak is van hivatása ... A mi istenünkhöz [a Magyarok Istenéről van szó – Sz. M.] azonban mégis csak mi állunk a legközelebb. Innen ered fajunk arisztokratikus vonása. Még a pogánykor óta imádott külön Istenünk van és kezdettől fogva megértett, átértzett, lelkesen vállalt, okvetlenül betöltendő külön és nagy hivatásunk. Innen a magyar erkölcsi idealizmus, a zenit és nadir vonalában elhelyezkedő egyenes állás, a minden mástól megkülönböztetett magyar szellem – a politikában Szent Istvántól Deák Ferencig, az irodalomban a halotti beszédőtől Petőfiig és a társas élet minden nyilvánulásában a letelepüléstől a mai állapotokig.” (Gálfalvi Réthi Gyula: *Korunk és társadalma*, Budapest, 1910, 54. oldal.)

²⁰⁴ Vákár P. Artúr, az erdélyi rekonstrukciós bizottság funkcionáriusa Apáthy Istvánnak írt 1918. április 25-i levelében a székelységről és erdélyi magyarságról, mint „néparisztokráciáról” ír, amely hordozója a nemzeti demokráciának. (OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.)

²⁰⁵ Kossuth Ferenc egy millenáris előadásában az örök magyar demokráciát közvetlenül az ősmagyar pásztortársadalomból származtatja: „A vándorvadász, vándorhalász, vándorpásztor nagy térséggel körülvette, a szabad éggel feje felett szabad embernek érezte magát – a magyar társadalom kezdete tehát teljesen demokratikus volt. Az egyetlen összefüggés, a harci szervezet képezte a törzsöket, vagy harcosok szervezetét... ki-ki maga ura volt a rónaság magányában, összeállt másokkal, hogy támadjon vagy védekezzen és midőn a hadakozás megszűnt, ismét tökéletesen független emberré lett, – a demokrácia teljes mértékben nyilvánult tehát mindjárt őstörténelmünk kezdetén.” (Kossuth Ferenc: *A demokrácia alapeszméi a magyar történelemben*, Budapest, 1896. 10. oldal.) – Beksics még regisztrál bizonyos különbséget a polgári és a nemesi demokrácia között, de teljes mértékben idealizálja a nemesi „demokráciát”, s az azonosságokat emeli ki: „A valódi bajt, sőt majdnem csapást azonban az képezi, hogy történelmi fejlődésünk és gondolkodásunk a nemzeti alapeszme tekintetében megzavarodott, ugyanannyira, hogy ez még ma sem tisztult meg. A történelmi alap pedig, amelyen Magyarország nyolc századon keresztül állt, egészen világos és tiszta. Valami paradoxonszerű látszik ezen, de mégis nagy igazság rejlik lényegében. A középnemesség demokráciája volt azon varázsigé, mely nemzeti egységünket

nemzetiségek feletti hegemoniájára és a Monarchián belüli erőviszonyokra vonatkozó tartalma mellett az osztályharc kiéleződésére is utalnak a vázolt gondolatok. Ez a

megteremtette és fönntartotta. Nem hasonlított az eszme sem a régi, sem az új fölfogáshoz a demokráciáról és mégis magában foglalta a demokrácia nemesebb és tisztultabb lényegét. E nemesi demokrácia áthatotta egész nemzetünket és társadalmunkat s aképp volt szélesíthető, mint amily mértékben szélesedett fejlődése következtében a nemzet. Kiváltságai dacára e nemesi demokrácia nem volt kizárólagos, sőt leszállott egész a legnépesebb elemig s áttörte a faji és nemzetiségi korlátokat. Valódi demokrácia, a hatalmas polgári elemben gyökerező népiuralmi eszme sohasem létezett Magyarországon, mert hiányzott ehhez a fő alkotóelem: a városi polgárság.” (Beksis Gusztáv: *A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*, Budapest, 1899, 25. oldal.) A nemesi demokráciát Beksis egyenesen szembeállítja a 67-es berendezkedés arisztokrata hegemoniájával: „Megmegújuló pörbe kell szállnunk az új Magyarország megalapítóival. Andrássy a nemesi demokrácia alapjáról visszalökte Magyarországot az arisztokratikus alapra.” (*Ugyanott*, 39. oldal.) – Asbóth is azt bizonygatja, hogy a magyar nemesi demokrácia a polgári demokráciához hasonlóan széles vagy még annál is nagyobb méretű keretet jelentett a társadalom belső önkormányzata részére: „Jogaiban az egész nemesség egyenlő volt, és e jogok gyakran egész nagy községeknek adományoztattak és innen, de a folytonos osztályokból is keletkezett a bocskoros nemesség. Lényegileg tehát a politikai jogok gyakorlásáról és az ettől elválaszthatlan hadkötelezettségről van szó. E politikai jogok a nemességben a nemzetnek széles rétegeire voltak kiterjesztve, és ha tekintetbe vesszük a városi polgárság külön kiváltságait is, nemcsak azt mondhatjuk, hogy a jogi állapotok és nevezetesen a politikai jogok kiterjesztése Magyarországon sokkal liberálisabb és demokratikusabb volt, mint a feudális államokban, hanem hogy ezeknek csaknem valamennyiben, még a feudalizmus megszűnése után is, a politikai jogok gyakorlása először magára is korlátozottabb, de a nemzetnek szűkebb köreire is korlátozva volt, mint az aviticus Magyarországon, sőt bátran el lehetne menni addig a merésznek látszó állításig is, hogy az aviticus Magyarország alkotmányos intézményei közelebb állottak elméletben is, de főképp gyakorlatban a tulajdonképpeni népképviselőhöz, mint az angol parlamentarismus az 1832-iki nagy Reformbillig.” (Asbóth János: *A magyar nagybirtokos osztály hanyatlása*. In uő: *Jellemrajzok és tanulmányok...*, i. m., 5–60. oldal.) [Föltehető, hogy az idézett fejtegetés a forrása Szekfű hasonló gondolatmenetének a *Három nemzedékben* (Szekfű: *Három nemzedék...*, i. m., 70. oldal.)] – Asbóth, Beksishez hasonlóan azt is állítja, hogy a magyar köznemesi rendszer biztosította a fölfelé irányuló szociális mobilitást, az alsó rétegek társadalmi felemelkedését: „... a magyar nemesség nem volt sohasem zárt kaszt, mint a nyugati feudalizmus nemessége; a legutolsó jobbágy fia felemelkedhetett az ország legfőbb méltóságára.” (Asbóth: *Társadalom-politikai beszédei*, i. m., 453–454. oldal.) – Olyan szerző is akad, aki a korszak legnívósabb folyóiratában azonosítja a feudális anarchiát a parlamenti váltógazdasággal, s földcserve szembeállítja a Szabadelvű Párt minden ellenzéki séget eltipró uralmával. (Szemenyey Kornél: „Kormányképes ellenzék”, *Husadik Század*, 1902. május.) – A történeti múlt idealizálása után vessünk még egy pillantást arra, hogyan várja a modern demokrácia megújulását Beksis a köznemesi demokráciának a modern időkig elvergődött kései utódától: „Egy tisztán bureaucraticusan, a hivatalnoki hierarchia alapján (tehát Franciaország példájához képest) szervezett állami igazgatás okvetlenül megölné az önkormányzati szellemet, mely a magyar fajnak, az angolon kívül, kizárólagos tulajdonsága, ékessége és megbecsülhetetlen kincse ... Azt a szellemet, mely az egész continensen a mi feladatunk (más faj nem képes rá) megegyeztetni a centralisatiót követő modern állameszmével és a jó közigazgatás követelményeivel.” (Beksis Gusztáv: *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*, Budapest, 1891, 28. oldal.)

szociális vonatkozásban demagóg eltolódás tükröződik a gondolatkör államjogi részében is. A közjogi koncepció korábbi változatai a nemesi komunitást, a „politikai nemzetet” a rousseau-i társadalmi szerződés analógiájára fogták föl, s tételezték annak valóságos szerződésszerű létesítését a vérszerződés által, amelyet kimondottan valami speciális magyar *contrat social*nak nyilvánítottak. Ez a szerződésben megalapozott köznemesi népszuverenitás az államhatalom forrása. Maga a királyi hatalom belőle mint jogforrásból átszármaztatott hatalom, mint a végrehajtó hatalom a modern polgári demokráciában. Ezt a liberális értékeket még respektáló fölfogást a kilencvenes években fokozatosan kiszorítja a Szent Korona eszme új értelmezése. Ez már nem úgy fogja föl a politikai nemzetet és a királyt államjogi egységbe fogó Szent Koronát, mint delegált hatalomviszonyt – ahol a fejedelmi hatalom forrása a jog szerint egyenlő nemesség –, hanem a politikai romantika organikus állameszme-fogalmát alkalmazza rá: azaz funkcionálisan összefüggő organizmusnak tekinti, amelyben minden elemnek – uralkodónak, arisztokráciának, köznemességnek s az alávetett dolgozó osztályoknak – megvan a maga társadalmi funkciója. Ez az interpretáció már a társadalmi hierarchia demagóg igazolását rejtí magában. Éle már nem a volt köznemesség ellen irányul az arisztokrácia részéről, hanem az uralkodó osztály frontállását tükrözi az agrárszocialista mozgalmak során megmozdult kizsákmányoltakkal szemben.²⁰⁶ A politikai frontnak ez az eltolódása s az osztályharc éleződése tehát eltávolodást eredményez a liberális gondolatkörtől s kései közeledést az egykori francia és német restauráció eszmeköréhez.

A századvégen sor kerül a szisztematikusan kidolgozott magyar karakterológia alapvetéseire. Korai kezdetnek tekinthető Herman Ottó *A magyar ősfoglalkozások köréből* című tanulmánya.²⁰⁷ Ez a tanulmány végzi el azt a néprajzi alapvetést, az ősi keleti sajátosságokat megőrző paraszti rétegek életének vizsgálatát, amelynek alapján az új idők szellemének megfelelően már a népre, a parasztságra lehet transzponálni az idealizált köznemesi tulajdonságokat. Erre támaszkodik Beöthy Zsolt klasszikussá vált

²⁰⁶ A közjogi-historizáló eszmekör a Szent Korona-tanban érte el csúcását, legkifejlettebb változatát. Ez már egyenesen teológiai magasságokban szárnyalt. A Szent Korona igazi *corpus mysticum* volt, amely – vibráló költői homályban maradt, hogy képletesen, szimbolikus vagy valóságos, testi értelemben – egyesítette a „nemzetet”, a reális, ágáló politikai nemzetet, de a háttérben beleértve a virtuális, a teljes nemzetet és a királyt, az állami főhatalmat. Teljes joggal írhatta róla Steinacker: „A magyarok köztudottan titkos tudományként kezelik a magyar államjogot. Nem tartják képesnek a külföldieket arra, hogy alkotmányuk sajátosságát teljességgel megértsék.” Ugyanott egyben azt is megállapítja: „... a magyaroknál különösen szoros viszony áll fenn a gyakorlati politika és az államjog, illetve a történelem tudományos elmélete között.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Steinacker: *Zur Frage der rechtlichen Natur...*, i. m.) A Szent Korona-tan organicista átértelmezését Timon Ákos, továbbá Concha Győző *Politikája* (Budapest, 1894) s különösen Balogh Artúr *Az államélet fő jelenségei tekintettel a magyar szentkorona elméletére* (Budapest, 1904) című műve hajtja végre. A Szent Korona-tan organicista felfogását bírálja a korábbi szerződésemélet álláspontjáról a tan egyik előharcosa, Ferdinandy Geyza „A szent korona” című tanulmányában (*Budapesti Szemle*, 1917. február).

²⁰⁷ Herman Ottó: *A magyar ősfoglalkozások köréből*, Budapest, 1899.

nemzetkarakterológiai alapvetése,²⁰⁸ majd pedig az itt röviden összefoglalt kép kibontását, a vezérgondolatok részletesebb kifejtését, az első szisztematikus nemzetkarakterológia elkészítését elvégzi Beöthy tanítványa, Pekár Károly.²⁰⁹ A hivatkozott művekben fölvezetett nemzetkarakter legáltalánosabb gondolati kerete – erős eufemizmussal filozófiai magvának is nevezhetnők –, amely köré szisztematikusan elrendezik a fentebb már vázolt nemzeti jellemvonásokat, egy bizonyos *klasszikus közép és mérték* szigorú betartására törekvő hajlam az élet minden területén. A magyar – Beöthy, Pekár és sokak szerint – méltóságot mutat viselkedésében, őrizkedik a szélsőségektől politikában, művészetben, gondolkodásban egyaránt. Egyformán jellemzi a tartózkodás a szertelenségektől és a kicsinyesség, az önzés és a földhözragadság fölé emelkedés. A magyar méltóságban, amely a paraszt méltóságteljes hallgatását és az úri „tartást” egyaránt magában foglalja, erő, józanság, erkölcsi emelkedettség mutatkozik meg. A józanság nem csupán a káros politikai szélsőségektől való tartózkodást jelenti (pl. állandóan hangsúlyozott toleranciát nemzetiségi és felekezeti kérdésekben), hanem az egykori pásztornép eredendő természetközelségéből fakadó empirizmust, amely megóvjá a német – romantikus-szентimentális – életidegen filozofálásba merülő magatartás buktatóitól, de megtartja a méltóságteljes közepet a szenzualizmus, empirizmus csábításaival szemben is, egy józan idealizmus jegyében. Ezt a koncepciót, mint látjuk, az irodalomtörténet keretében fejtik ki először rendszeresen. Ennek az az oka, hogy a köznemesi ideált eddig is jobbra a szépirodalom ápolta, terjesztette. Az irodalomtörténeti diszciplína a nemzeti tradícióval való összefonódása által előnyösen tudta helyettesíteni ebben az esetben a gyakorlatilag hiányzó filozófiát. Hiszen e szaktudományi ágon belül amúgy is csupán régóta eleven kérdések folytatásáról van szó: a realista és eszményítő irodalom harca, a népnemzeti költészet esztétikájának központi problémája már sokkal korábban ezt a „nemzeti ideált” fogalmazta meg, sajátos irodalmi összefüggésben. Valószínűleg nem pusztán formális analógia, a Karinthy-féle számárfarok-barométer módjára, ha összefüggést látunk a nemzetkarakterben fölfedezni vélt arany középut és a középosztályok társadalmi kiegyenlítő szerepéről vallott felfogás között, s az előbbi a középosztály álláspontja ideológiai tükröződésének tartjuk.²¹⁰ Méltóságteljes úri mértéktartásról írnak az

²⁰⁸ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis tükre*, Budapest, 1896.

²⁰⁹ Pekár Károly: *A magyar nemzeti szépről. A magyar génusz esztétikája*, Budapest, 1906.

²¹⁰ A historizáló közjogi koncepció és a nemzetkarakterológia szoros kapcsolatát megvilágítja a közjogi koncepció jellegzetes képviselője, Beöthy Ákos: „Hogy egy állam szervezete egészséges legyen, meg kell lennie az egyensúlynak és összefüggésnek a nemzeti jellemben, az idealizmus és realizmus, általában a nemzet feladatai és eszközei közt; meg kell lennie az ország kormányzati szervezetében, a törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalom, meg a jogok és kötelességek, a rend és szabadság közt; meg kell lennie az állam politikájában, az állandóság és szilárdság egyrészt, másrészt a fejlődés és haladás, tehát a liberális és konzervatív tényezők közt. Éppen úgy meg kell lennie az összhangnak egy ország társadalmában a demokratikus és arisztokratikus elemek, mint az ingó és ingatlan vagyon közt, mint hogy meg kell lennie a helyes aránynak a földbirtok, az ipar és kereskedelem közt. ... ezen említett egészséges egyensúly ismérvét pedig azon körülményben találjuk fel, hogy az illető állam megtalálta és önmagában hordja súlypontját,

autorok, valójában azonban a nyárspolgári középszerről van szó. Arról a jelenségről, melyet Marx annyi formában és oly szemléletesen írt le, s amit nyomorúságnak nevezett. Nem a csőd szélén álló középbirtokos nyomorúsága ez már elsősorban, hanem a hivatalba szorult volt nemesé, akit nyárspolgári középszerűségbe szorít a hivatalnokélet „cifra nyomorúsága”, kiszolgáltatottsága. A molière-i úrhatnám polgár szituációjában vegetáló rétegről van szó, amely nem akarja vállalni polgári helyzetét, s kétségbeesetten kapaszkodik az úriságba. Itt azonban nem egy leendő, még nem öntudatra ébredt polgárság küszködik, hanem egy olyan réteg, amelynek nem sikerült polgárrá válnia, ez a lehetőség bezárult előtte, s most gyűlölködve szegezi fegyverként egy talmi úriság ideálját a valódi polgárságnak. A „magyar kedély”, „magyar észjárás” szabályszerűségeinek kanonizálásban a rendszerezők mellett részt vett Eötvös Károly és Kenedi Géza is számtalan apró megjegyzéssel, s szerepet játszottak kialakításában Tóth Béla anekdotái is.

A köznemesi nemzetkarakterológia a kilencvenes években tehát már nem az arisztokráciával szemben fokozza a köznemesi önérzetet, hanem a polgárság ellen irányul. A kapitalista életformával szembeni ellenszenv, amely a nyolcvanas évek eleji antiszemita hullámban már olyan heves erővel tört föl, később sem csillapodott le egészen. A kilencvenes évek válsághelyzetében pedig átmeneti csökkenés után újra erőre kapnak ezek a hangulatok. De nem csupán pillanatnyi tömegemóciókról van szó. A kapitalizmus visszasságainak, a polgári életforma fonáságainak *ressentiment*-nal

vagy hogy az államélet súlya azon az intézményen és tényezőn nyugszik, mely a mondott állam természetének és erőviszonyainak megfelel.” (Beöthy: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*, i. m., 1. kötet, XXXI. oldal.) A politikai józanságot már szokás azonosítani a konzervatívsággal. Ezt teszi például Pekár Károly is, amikor kifejti, hogy ez a józan konzervativizmus, amely ezer éven át megőrizte nemzeti sajátosságainkat a külső veszélyek és elnyomás közepette, s így nemzeti fennmaradásunk legerősebb bástyája volt, káros túlzásokba esve maradisággá fajulhat, ami nemzeti hibáink közé tartozik, s oka annak, hogy a magyarban olyan nehezen alakul ki az üzleti vállalkozás szelleme. (Pekár: *A magyar nemzeti szépről*, i. m., 84–95. oldal.) De akad már olyan szerző is, aki a liberalizmus minden látszatát föladva levonja a konzervatív álláspont konzekvenciáit. Érdekes módon ez a szerző nem az arisztokrácia exponense, hanem a függetlenségi publicista Hoitsy Pál: „Republikánus államforma csak oly nemzetnek lehet az ideálja, mely egész bensejében demokratikus. A magyar nem az, a múltban sem volt... Nem is csoda. Erre utal az ország egész múltja, egész kialakulása. Őseink, hódítók gyanánt foglalták el ezt az országot, fegyverrel tartották meg sok századon át. Már pedig a hódító mindenütt arisztokrata társadalmat teremt s tart fent. Rá van utalva. A polgári elem, mely egyedül képes megtörni az arisztokráciát, s annak örökébe lépni, nálunk sose volt elég erős. Alig hogy élni tudott, nem hogy az állami funkciók végzésére s a társadalom átalakítására vállalkozhatott volna. A parasztság maga is konzervatív és arisztokratikus természetű. Ez jár a földdel és jár a foglalkozással. A telkes gazda éppenséggel nem képes belátni, hogy a féltelkes is akkora súlyú tagja legyen a társadalomnak mint ő. ... Hozzá járul, hogy a földbirtok mint tulajdon, nincsen nagy fluktuációnak kitéve. A kis gazda is kevésbé van annak kitéve – ha csak egy kis számításra él –, hogy koldussá legyen, valamint arra is kevés a kilátása, hogy nagy vagyont gyűjtsön. Szűk korlátok közt megy végbe s nem gyakori változás. S ez a körülmény maga is konzervatív és arisztokratikus érzéseket támaszt.” (Hoitsy Pál: *Jövünk és az uralkodóház*, Budapest, 1894, 98–100. oldal.)

telített támadása, leleplezése állandóan témája a sajtónak. A korrupció, a panamák, a botrányok, az anyagiás-önző burzsoá közszellem természetesen mindenütt az egész világon állandó témája volt a sajtónak – elsősorban magának a polgári sajtónak. Már a dualizmus klasszikus időszakában kialakult eszmény volt a nagyvonalú törvényhozási és közigazgatási stb. „alkotó” politika, szembeállítva a koncepciótlan piszlicsár politikával, amelynek nincsenek kezdeményezései, gondolatai, a dolgokat hagyják maguktól menni, ami a közügyeket semmibe vevő, önző, üzleties magánélet elburjánzásának s ezzel együtt a korrupciónak nyit utat. Ez a kormányzati eszmény tudatos fejlesztési politikát jelentett, külföldi példák tervszerű megvalósítását. Mindig is volt valami enyhe dirigista, hogy ne mondjuk: bürokratikus jellege. A magyar polgári fejlődés előharcosának még e fejlődés fénykorában sem az alulról fölemelkedett *selfmademan* üzletember amerikai ízü típusát, hanem a koncepciózus állami tisztviselőt tartották.²¹¹ A kilencvenes években erősödik s új színekkel gazdagodik a kapitalizmus visszaéléseinek bírálata. Kezdenek föltűnedezni benne a romantizáló konzervatív kultúrkritika elemei. A szépirodalomból szivárognak át, méghozzá a kor modern nyugati irodalmából. A kapitalizmussal szembeni viszolygás a legerősebb ihletést a még mindig példaképnek érzett Angliából kapja, az ott divatirányzattá vált romantizáló gondolatkörből.²¹² A benthami utilitarizmus bírálata Carlyle, valamint a preraffaeliták, közülük is elsősorban Ruskin részéről, hat Magyarországon is.²¹³ A magyar publicisztikában is eluralkodott a közszellem és közélet haszonelvűségének és az idealizmus kihalásának fölpanaszolása, általában az angol példák színvonalára nélküli papos erkölcsprédikációk, nyárspolgári érenycsöszködés formájában. A kapitalizmusnak (a szabadversenyessé kapitalizmusnak) mint rendszernek jobboldali bírálatára tett tétova lépések ezek. E publicisztika fontos eleme, hogy a kapitalista erkölcsi fertő és anyagiasság kárhoztatásába kapcsolódik a nemzeti motívum. A nemzeti jellem kanonizálásának kísérleteivel párhuzamosan megindul azoknak a vonásoknak az összegyűjtése is, melyek e nemzeti jellem ellenlábásának tulajdoníthatók. Ezt az ellenlábást természetesen a polgári fertőben fedezik föl. Ekkor, a kilencvenes években merül föl a magyar városiasodás, a főváros, a modern polgári civilizáció idegenségének,

²¹¹ Egy jelentős szociáldemokrata teoretikus (az idézett tanulmány írásakor még polgári liberális) a dualizmus korai időszakát a felvilágosult abszolutizmussal hasonlítja össze. „Mi 1848-ban hirtelen ugrottunk át a középkori államszervezetből a modern alkotmányba. A húsz esztendei osztrák abszolutizmus minden egyéb volt inkább, mint nevelés a kultúrára, – én tehát azt hittem, hogy a liberális kormány lesz hivatva arra, hogy megadja nekünk azt a »kultúrára nevelést«.” (Diner-Dénes József: „A liberális párt”, I, *Magyar Közélet*, 1902. augusztus 2.)

²¹² Az angol eszmei áramlatokról s főleg a benthami utilitarizmus bírálatáról lásd David C. Somervell: *The English Thought in the 19th Century*, London, 1929.

²¹³ „[Carlyle] Az egyéni önzést a megengedett határokon túl terjedettnek jelentette ki, és azzal, mint megvalósítandó követelményt, szembeállította az altruizmust, melynek a társadalom szervezetében és az emberek gondolkozásában az individualizmussal egyenlő nagy részt követelt. És miután az egyéni érdekek mellett a közérdek megóvását létkérdésnek ismeri, elítéli Bentham utilitarizmusát, melyben a romboló társadalmi tényezők legfőbbikét látja.” (Gaál Jenő: *Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalizmus alapján*, Budapest, 1896, 28. oldal.)

magyartalanságának érzése. A polgári züllöttséggel szembeszegezett erkölcsi ideálok azonosulnak a nemzeti ideállal. Az erkölcsi eszmények hanyatlása, illetőleg háttérbe szorulása az utilitarizmus, az anyagi érdekek mögött, egyben a nemzeti érzés hanyatlását, a nemzeti célok háttérbe szorulását is jelenti. A nacionalista hiedelem szerint a polgári városi kultúra tudatosan kozmopolita. A szépirodalom több évtizedes vitája a kozmopolita irodalomról és a nemzeti irodalomról áttevődik közvetlen politikai szintre.

A nemzeti ideál vonzerejének vélt lanygulása drámai színezetet nyer azáltal, hogy éppen a nemzetiségek előretörésének idejére esik. Beöthy Zsoltnak Lampérth Géza egy verseskötete elé írt bevezetőjében villan föl először a „bűnös Budapest” gondolata.²¹⁴ Eddig a magyar nacionalizmusnak számba jöhető ellentétpártja a politikai hadszíntéren valamely más nacionalizmus volt: vagy a germanizáló német (osztrák), vagy a nemzetiségek. Most a nacionalizmus politikai alternatívájaként megjelenik a nemzeti eszme tudatos tagadása mint politikai program, a burzsoáziának tulajdonított politikai kozmopolitizmus. A hanyatló dzsentrit és a hátrányos helyzetbe szoruló nagybirtokot szorongató előretörő burzsoázia tehát mint *nemzeti ellenség* jelenik meg a konzervatív politika számára. A nemzeti ellentét transzponálódik a belső osztályharc frontjára. A nemzetietlen-kozmpolita irányzat hordozójának tekintik a szociáldemokrata pártot. A kultúrával szemben föllép egyfajta tendenciozítás ingerült követelése, amely – mint egyéb dolgokban is – összefonódik a nyárspolgári „közép” igényének fokozott védelmével és érvényesítésével. Követelik, hogy az irodalom, művészetek, tudományok feladata legyen a tisztaság, jó ízlés, erkölcs és persze mindenekfölött a nemzeti

¶

²¹⁴ „Egy kedves, fiatal, falusi költő az, ki e kötetben verseinek első bokréta szedett gyűjteményét mutatja be a magyar közönségnek. A kategória, melybe soroztam, talán nem esztétikai; de költészetünk jelen képében van bizonyos jogosultsága. Ifjú költőink táborában, különböző jelszavak alatt, voltaképp a falu és nagyváros világa állanak szembe egymással. Az egyik a magyar természet eredetiségéből, erejéből, egyszerű érzéseiből és képeiből meríti ihletét. A másikat egy nagy tömeg izgatott ideglete hevíti, hogy az életnek ezerszínű és ezerféle nyüzsgő zűrzavarát a költői érzés és gondolat villámfényénél hassa át. Hogy igazi magyar nagyvárosi élet fog-e alakulni s meg találja-e majd igazi költői kifejezését: még mindig csak remélnünk lehet. A régi Pest nem átalakult, hanem egyszerűen és mindenestül eltűnt. Az új város ma nagyobb, gazdagabb, talán szebb, mint a régi volt: az élete még korántsem magyar nagyvárosi élet. Költészete visszhangozza, zajában és élességében, síptól, csengettyűtől, kocsirobogástól hangzó utcáinak lármáját; de nem merít belőle sem érzést, sem eszméket, melyek magyar valónnal és céljainkkal kapcsolatosak lennének. Még erre, a mi forgó, alakuló nagyvilágunkra is, hogy fejlődése a mindnyájunktól kívánt irányt vegye s valósággal az ország szívévé legyen: még erre is a magyar vidék, a magyar falu életének és költészetének kell minél nagyobb, minél mélyebb befolyást kívánnunk. Igazi magyar költészet eddig más nincs is, mint a magyar vidék, a magyar falu költészete. A kísérletek, melyek valami egészen másnak kezdésére történtek, azt mutatják, hogy a töle és nagy hagyományaitól való elszakadás a nemzeti lélek irányában is idegenséget jelent. Az új magyar nagyvilág költészetének csak a régi magyar kisvilág költészetéből lehet kifejlődni.” (Beöthy Zsolt: *Előszó* [Lampérth Géza: *Első könyvem*], Budapest, 1897, 5–6. oldal.)

eszmények szolgálata. Akadémia, irodalmi társaságok őrködjének éberen mindezen eszmények tisztaságán.²¹⁵

A népnemzeti költészetben kanonizált klasszicizmust a kozmopolitának nyilvánított városias költészettel szembeállító, a nagyvárossal szemben a vidéket dicsőítő nacionalista ízű kultúrkritikai attitűd előreveti egy majdani, politikai színezetű magyar *Heimatchtung*-kultusz árnyékát. Ebben és általában a konzervativizmus megújulása során kifomálódott nemzetkarakter-koncepcióban együtt van már annak a „*zapidnyik-szlavofil*” ellentétpárthoz hasonlítható, bipoláris kultúrkritikai tipológiának az anyaga, amelyből két évtized múlva megszületik a turanizmus. Ha ez az előreutalás az átalakulóban levő statikus-defenzív konzervativizmusnak az újkonzervativizmushoz közel álló vonására mutatott, úgy utalnunk kell arra is, hogy a fentebb ismertetett tradíciót őrző konzervatív kultúrkritikai attitűd lényegesen el is tért az újkonzervatív kultúrkritikai attitűd modernista velleitásától, s itt is, mint másutt, a kialakuló jobboldali radikalizmus tradicionalista kultúrszemlélete iránt mutatott affinitást.

Összegezve a régi típusú konzervatív ideológiában a kilencvenes évek során bekövetkezett ideológiai átalakulásról mondottakat: ennek az eszmekörnek a kereteiben még senki nem vonja kétségbe a liberalizmus létjogosultságát, még senki nem tagadja a polgári fejlődést. Ám ennek ellenére is már jelentősek a változások, ami elsősorban

²¹⁵ Egy jelentős zoológus véleménye a speciálisan magyar tudomány megteremtéséről: „A magyar nyelvben van a magyar lélek, a magyar nyelv sajátos szerkezetében a magyar gondolkodás sajátossága, különösen logikája. Nekünk magyarul kell gondolkodnunk a minden nemzetet egyaránt érdekáló igazságokon is. Vigyük bele logikai módszereinkbe a magyar nyelvvel a magyar gondolkodást.” [Apáthy István: „A nemzeti irány az emberi fejlődésben”, *Budapesti Szemle*, 1911. június (146. kötet).] – „A mai kritikus nemzedék minden érdeme mellett és oly eredeti fők dacára, aminők Alexander Bernát, Heinrich Gusztáv és bizonyos mértékben Haraszi Gyula meg Riedl Frigyes, stb. – nem magyar a szó magasabb értelmében. Lépten-nyomon idegen, főleg francia és német eszmék többé-kevésbé halvány másait halljuk. ... Tösgyökeresen új esztétikai álláspontra kell helyezkednünk. Újra kell vizsgálni és elemezni a műalkotások keltette érzéseket nem valami külföldről importált eszme segítségével, hanem tisztán a magyar nemzeti szellem szempontjából. A pszichológiai kutatásoknak a magyar fajlélektan törvényeiből kell indulnia. Ezt természetesen meg kell előznie a még csak hipotézisekben létező magyar fajlélektani tudomány alapvetésének. Erősödni kell a magyar filozófiai szellemnek, nemzetibbé kell fejlődnie, hogy ennek alapján és kapcsán kutathassuk az író és kor életfölfogásának megnyilatkozását és kapcsolatát.” (Weiner Félix: „Kritikai kórjelenségek”, *Magyar Közélet*, 1903. április 1.) – „... újabb irodalmunk túlnyomórészt mily távol áll a nemzet lelkében szunnyadó eszményektől, mily kevésbé merít a nemzet igazi életerejéből s mily elváltva törekszik a nemzeti lét teljes kifejtése iránt vágyat ébreszteni, ... a magyar classicusokban rejlő szellemi kincsek sincsenek kellőképpen kiaknázva s a bennük foglalt filozófiai gondolatok rendszeres összefoglalását is nélkülözzük.” (Gyulay Lajos: „Ábránd-e a magyar nemzeti eszme”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1912.) – Ezekhez a törekvésekhez tartoznak olyan apróságok is, mint az ezeket az éveket jellemző nyelvpuifikatori düh, amely a nemzeti lét vagy nemlét kérdésének tekinti, hogy kiirtson minden idegen eredetű szót a magyar nyelvhasználatból, s ezt a nyelvtisztítást tekinti az akadémia és az irodalmi társaságok egyetlen föladatának. Ez a nyelv-inkvizitörtség teszi torzzá s neveltségessé Vajda János egyébként haladó szellemű és szép röpiratát, a *Magyarság és nemzeti önérzetet* (1896).

akkor tűnik ki, ha egybevetjük a magyar fejlődést az akkori általános európai ideológiai fejlődéssel. Egész Európában a végéhez közeledik az a korszak, amikor még a polgári ideológia viszonylagos egységéről beszélhetünk; amikor a kor embere értelmesen föltételezhette egy egyetemes korszellem létezését, s ezt a korszellemet mértékül tekinthette, amelyen lemérhető valamely eszmei álláspont korszerűsége. A liberális gondolat klasszikus korszaka után az utolsó nagy eszmeáramlat, amely még többé-kevésbé egyetemes elfogadtatásra talált, a pozitivizmus, a természettudományos evolucionizmus volt. Az egységes domináló világnézeti áramlat létezése, amíg ilyen volt és hatott, mércéül szolgált az egyes országokban kibontakozó ideológiai irányzatok színvonalának megítéléséhez. A pozitivizmus és a hozzá kötődő szcientista evolucionizmus dominanciájának megingásával az általánosan orientáló és mércéül szolgáló világnézet hiánya szélesebb kortörténeti háttérét képezte a korábban elsősorban a birtokos középnemesség és dzsentri rétegek, a századfordulón már elsősorban az előrenyomuló nagyipari és pénztőkével osztályszövetségre lépni hajlandó nemesi eredetű nagybirtokos rétegek ideológiájául szolgáló régi típusú statikus-defenzív konzervativizmus meghökkentő méretű vulgarizálódásának, színvonalvesztésének. A vulgarizálódást tanulmányozva figyelembe vehetjük, hogy a kialakuló imperializmus talaján mindenütt fölbukkannak a triviál-ideológiák, ezek azonban elsősorban a széles tömegeknek szánt populáris eszmekonstrukciók; a századfordulói magyar közjogi historizálás, az újfogalmazású birodalomkoncepció, a nemzetkarakter-mitológia azonban nem egy populáris ideológia részei, hanem a „felsőbb körök” és középosztályok közvetlen használatára szánt ideológiai anyag trivializálódása. Az uralkodó körök eszmei színvonalának sajátos visszaesése mutatkozik meg a korábbi időszakhoz képest. A tizenkilencedik század hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveiben a Magyarországon uralkodó politikai eszmeáramlat azonos volt az akkori nyugatival: a Guizot–Stuart Mill-i későliberalizmus. A korszak legjobbjai színvonalban sem maradtak még el végzetesen Nyugat-Európától. Ha mondjuk, Eötvös József eszméiről²¹⁶ a vélemények e tekintetben megoszlanak is, kétségtelen, hogy a korszak még olyan – a közgondolkodás hivatalosnak tekinthető fő vonalába illő – műveket termelt, mint Beöthy Leó műve az állam keletkezéséről,²¹⁷ amely világviszonylatban úttörő jellegű munka a kérdés szociológiai vizsgálata szempontjából, vagy Kautz Gyula gazdasági elmélettörténete,²¹⁸ amely máig is klasszikus mű ebben a tárgykörben. A keletkezésekor is teljesen anakronisztikus és minden színvonalat nélkülöző historizáló elmélet a kilencvenes években eluralkodik olyan szerzők művein is, mint ezt ugyancsak láthattuk, akik korábban egyáltalán nem szakadtak el koruk színvonalától. Összevethetjük Beksics többször idézett, 1884-ben megjelent könyvét (*Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*) a későbbiekkel, hogy lássuk: a nyolcvanas évek elején még

²¹⁶ Lásd elsősorban Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, 1–2. kötet, Pest, 1851–1854.

²¹⁷ Beöthy Leó: *A társadalmi fejlődés kezdetei*, 1–2., Budapest, 1882.

²¹⁸ Kautz Gyula: *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik* [A nemzetgazdaság elmélete és története], 1–2. kötet, Wien, 1858–1866.

racionalis és nívós képet ad a magyar polgári fejlődés aktuális kérdéseiről. A kilencvenes évekre pedig már eluralkodik írásain a köznemesi demokrácia mítosza. Még szembeszökőbbek az európai műveltségű Asbóth kilencvenes évekbeli írásai, melyek alapján nemigen gondolná az olvasó, hogy szerzőjük korábban történetfilozófiai könyvet írt a szabadságról, melyben korrekten képviseli Stuart Mill nézeteit.²¹⁹ A kilencvenes években bekövetkezett változásokkal a magyar uralkodó osztályok politikai gondolkodása kiszakad a nyugat-európai fejlődés fő vonalainak vonzásköréből, s egy sajátos fejlődés veszi kezdetét.

Általánosságban elmondhatjuk: midőn kialakulnak és megérlelődnek azok a társadalmi igények, követelések és programok, melyeket a politikai gondolkodás eszméi képviselnek, ezen eszmék első megfogalmazásban a legáltalánosabb formában, tehát a legmagasabb színvonalon lépnek föl a filozófiában, vagy a kor egyéb, politikailag centrálissá vált szaktudományában. A megfogalmazott koncepció innen ereszkedik lejjebb a publicisztika felsőbb régiójába, azután a politikai röpirat-irodalom közvetítésével a napi zurnalisztikába s végül általánosan elterjedve a politikai közgondolkodás szerves részévé válik. Ezen a szinten föllazul, elvész a zárt eszmerendszer konzisztenciája, s a szélesebb tömegek mindennapi kenyerévé válik gondolatklisék, sablon-fogalmak, sztereotípiák formájában. Ezen a szinten azután meg is szűnik a politikai gondolkodás történetének szorosan vett tárgya lenni, s mint a társadalmi tudat része a társadalomtörténet vizsgálatának körébe kerül. A szellemi élet magasabb szintje és a közgondolkodás között természetesen lényeges szintkülönbség van. A politikai eszmék fejlődésének és elterjedésének tipikus útja tehát a fölülről lefelé ereszkedés.

A magyar politikai gondolkodás történetében a kilencvenes évek végén azonban másféle fejlődés kezdődik. Egy eszmekör, amely az 1860-as években keletkezett, s már akkor sem állott a kor színvonalán, a kilencvenes évekig végigjárja a leereszkedés „normális” útját. Lesüllyed a közgondolkodás utcai szintjére. Közkeletűvé, frázissá vált gondolatklisékben él mint állameszme, nemzeti hivatás, magyar észjárás. Az állameszméről például ekkor már nehéz volna kimutatni az előkelő, hegeli eredetet, azt, hogy számtalan jogbölcséleti kompendiumon át a hegeli Idea egyik sajátos változata süllyedt újságközhellyé, majd egy viharos politikai fordulat, az 1919. őszi ellenforradalom után diadalmas hódító útra indul a magasabb szellemi régiók irányába, s filozófusokat, történészeket kényszerít arra, hogy az ósdi frázisok köré újolag a tudományok módszereivel költsenek koncepciókat.

Amennyiben magyarázatot keresünk erre a sajátos jelenségre, úgy elsősorban arra kell utalnunk, hogy a századfordulón az ideológia funkciójának váltoásaival (populáris ideológiák kialakulása) az ideológia „termelésének” társadalmi folyamata is átalakul. Ennek a folyamatnak az a lényege, hogy az ideológia „termelői” a társadalmi munkamegosztás folyamatában specializálódnak erre a feladatra. Magyarországon a századfordulóig a reformkorban kialakult hagyományoknak megfelelően nem különül

²¹⁹ Asbóth János: *A szabadság*, Budapest, 1872.

el egymástól, hanem egyes személyekben egyesül a politikai ideológia terjesztése és az eszmék gyakorlati megvalósítását célzó politikai tevékenység. A század eleji és század közepi politikai ideológia prominens kreátorai: Széchenyi, Eötvös és Kemény egy személyben publicisták és gyakorlati politikusok, sőt publicisztikájukban még szépiírói képességeiket is gyümölcsöztetik. A századforduló „kulturüzemében” szerte a világon szétválnak ezek a tevékenységi területek. Az ideológia termelése elszakad a politikai gyakorlattól, sőt a publicisztikától is. Az elkülönülő ideológiatermelés vagy politikai szempontból kulcsszerepbe kerülő tudományágakba összpontosul (ilyenek lehetnek a filozófia vagy a szociológia vagy – mint Magyarországon – a jog és a történetírás), vagy egy, a modern sajtóval és könyvkiadással párhuzamosan kialakuló literátus-intellektuel elem speciális tevékenysége lesz. Ez a specializálódás a századfordulón bizonyos mértékig Magyarországon is elkezdődik. Az uralkodó osztályok vezető, a kormányzásban és a parlamenti élet irányításában közvetlenül részt vevő garnitúrája, mely eddig maga is közreműködött az ideológia termelésében, „leadja” ezt a funkciót, mintegy delegálja a politikai vezető garnitúra középszintű elemére, a dzsentrí politikai garnitúrára. E dzsentrí ideológiatermelő rétegen belül azonban még nem különültek el ezek a tevékenységek. Itt az ideológiatermelő elem – mint a régi típusú konzervativizmus átalakulását szemügyre véve láthattuk – a publicista. A régi típusú konzervatív publicista gárda prominensei: Kaas Ivor, Hoitsy Pál, Rákosi Jenő közvetlenül is részt vettek a politikai életben. Ez vonatkozik a dzsentríszármazású, illetőleg orientációjú jogászprofesszor gárdára, a régi típusú konzervatív ideológia másik termelő elemére is. Ennek a csoportnak a prominensei is egyaránt folytattak személyes politikai és publicisztikai tevékenységet, mint elsősorban Timon Ákos. Ez a kilencvenes évekbeli ideológus-gárda nem minden vonatkozásban azonos jellegű a korábbi, reformkori eredetűvel. Eme régebbiek egy lényeges vonatkozásban hasonlítanak a legkorszerűbb, külföldön kiformalódó ideológus típusára: a maguk idejében még koruk egész szellemi életéről volt általános áttekintésük. Ugyanez vonatkozik az ideológiatermelésre specializálódott literátus-intellektuel elemre: elszigetelődnek a gyakorlati politikai élettől, és jobbra a gyakorlati politikai propagandatevékenységtől is, viszont eleven érintkezésben voltak koruk művészeti életével, filozófiájával, mindennemű tudomány divatáramlataival, s mindezeket – ha ugyan fölületesen, amatőr, sőt dilettáns módon is, de – azonnal földolgozták, s beolvasztották politikai ideológiájukba. Ez biztosított az általuk létrehozott ideológiának populáris és triviális volta mellett is, amennyiben ilyen színezetű, korszerűséget. Ezzel szemben a hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes évek dzsentrí orientációjú ideológus publicista gárdája egyoldalúan jogi tájékozottságú volt, s szellemi horizontja csupán a magyar parlamenti életet fogta át.

A jobboldali radikalizmus kialakulása

A nagybirtokos konzervatív front 1895–96-ban kibontakozott offenzíváját Bánffy Dezső eredménytelenül próbálta visszaszorítani részben a Néppárt elleni lépésekkel, részben az 1896-os választás minden ellenzéki árnyalatot sújtó erőszakos lebonyolításával. Kormányzása utolsó évében már nemcsak azt kénytelen eltűnni, hogy földművelési minisztere átáll az agrárius táborba, hanem azt is, hogy második emberként annak mintegy az élére álljon. 1898-ban az agrárszocialista mozgalmakra a földművelési tárca részéről Darányi Ignác több olyan intézkedéssel válaszol, amely már nem csupán az agrárius reformeszmék ihletésére született, de számottevő engedményt is jelent az egész újkonzervatív tábornak. A mezőgazdasági cselédek helyzetét szabályozó törvény előirányzataiba a miniszter beépít több agrárius szellemű intézkedést; megszervezi az Országos Központi Hitelszövetkezetet, ezzel lényegében állami politikává teszi az agrárius szövetkezeti politikát, s egyben állami költségvetésből építi föl az agrárius mozgalom helyi szervezeti apparátusát; végül pedig megindítja a nevezetes hegyvidéki akciót a rutén ínségterületek gazdasági fejlesztésére. Ez utóbbi esetben nem kevesebbről van szó, mint hogy egy meghatározott felvidéki területen, körülhatárolt keretek között mintegy modellkísérletként kiépítik az agrárius szociálpolitika egész komplex rendszerét, amelyet a konzervatív mozgalom az egész országnak szán. A ruténföldi akció az agrárius reformprogram főpróbája, mely, ha lesznek sikerei, fokozatosan továbbfejleszthető: más ínségterületeken hasonló akciók sora kezdődhet, s ezekből idővel kiépülhet a konzervatív szociálpolitika országos rendszere. Az újkonzervatív reformpolitika gouvernementálissá válásának e stációi már előkészítik az 1899. februárban bekövetkezett politikai áttörést.²²⁰

²²⁰ A Bánffy-csoport publicistája visszatekintve a következő szavakkal értékeli és jellemzi a Bánffy bukásával bekövetkezett politikai fordulatot: „A Szabadelvű Párt, amely 1875-től 1899-ig (névleg 1905-ig) uralkodott, mindent elkövetett arra, hogy az uralkodó osztály magához kapcsolja; törvényhozásilag biztosította a földbirtokosok érdekeit a közös vámterület keretén belül (agrárvámok, katonai szállítások, szeszadó szabályozása, cselédtörvény, tagosítás, ármentesítés stb.), de még evvel se tudta kiengesztelni a nagybirtokot, amely kizárólagos uralomra vágyott. Tisza Kálmán nemzeti jelszavakkal buktatták meg a véderőtörvény miatt: – s midőn az autochton liberálisok, lehanyatlott presztízsük helyreállítására és fenyegetett pozíciójuk védelmére előrántották az egyházpolitikai javaslatokat, ez csak olaj volt a tűzre, mert a nagybirtoknak az a része, melyet a kötelező polgári házasság a Szabadelvű Pártból kiszorított, új pártot alakított »néppárt« címmel; s ez a párt, szövetkezvén az OMGE körül csoportosult öntudatos nagybirtokosztállyal (»Kaszinó-párt«) és a Nemzeti Párttal, a függetlenségi 48-asok támogatásával buktatta meg Bánffyt, az önálló vámterület és a katonai reformok nemzeti jelszavaival. A feudális oligarchiának ez a tömörülése – noha Apponyi a volt Nemzeti Párttal belépett Széll Kálmán kormánypártjába – buktatta meg azután, a 48-as függetlenségi szövettségében Széll Kálmánt, Khuen grófot és Tisza Istvánt – s ebben a koalícióban, mely lassanként fölszívta magába a volt Nemzeti Pártot, a Szabadelvű Pártból kilépett nagybirtokosokat, a szintén nagybirtokos néppártot és a középnemesség soraiból kikerült függetlenségi pártot: ebben a koalícióban már az OMGE vitte a vezérszerepet; s mintegy ez az egyesült ellenzék az önálló vámterület s a magyar hadsereg jelszavával indult harcba: a polgári

A jobboldali radikalizmus legkorábbi kezdetei

Ekkor, a Bánffy-kormány bukásával a konzervatív tábor egy széles körű, az egész pártpolitikai spektrumot átfogó politikai kompromisszum keretében bekerül a kormányhatalomba. Apponyi föloszlatja a Nemzeti Pártot, s az újkonzervatív avantgárd csatlakozik a Szabadelvű Párthoz. Ez a lépés nem jelenti az avantgárd belső egységének legcsekélyebb megbomlását sem. Ellenkezőleg. A volt nemzeti pártiak nem oldódnak föl a nagy kormánypárt szervezetében, hanem ott zárt frakciót alkotnak, s a párton belül lényegében változatlanul, sőt jelentős pozíciót nyerve folytatják offenzívájukat.²²¹ A Nemzeti Párt maga voltaképpen csak formálisan szűnt meg, valójában változatlanul tovább élt és működött. A Nemzeti Párt pártklubjának szerepét korábban is tulajdonképpen a Nemzeti Kaszinó töltötte be, most, a párt formális megszűnésével pedig az új típusú konzervatív párt vezetési központjává válik a mágnes kaszinó.²²² A kaszinó ekkor, a századfordulót megelőző években kap politikai szerepet.²²³ A

középosztály és a parasztság is csatlakozott hozzá.” ([Zigány Árpád] Diplomata: „Demokratikus pártalakulás”, *Renaissance*, 1910. július 25.) – Az idézett fejtegetés helyesen ismeri föl a Bánffy bukásával megindult folyamat tartalmát: a nagybirtok hegemoniája és politikai ellenőrzése biztosításának kísérletét a nagytőke fölött s az újkonzervatív avantgárd vezető szerepét ebben a kísérletben.

²²¹ A volt nemzeti párti frakció Széll-kormányon belüli harcainak és intrikáinak ismertetéséhez elsősorban az egyik ellenfél, a Széll-kormányt legélesebben bíráló Bánffy Dezső csoportjának írásait használtam föl. Ez a csoport vette át ekkor a konzervens elvi liberalizmus zászlaját, ezzel a programmal támadta Széllt, s lényegében a Szabadelvű Párt tőkés liberális szárnyának párton kívülre kihelyezett szócsöve volt. Ők elmondták azt, amit a párt elkötelezett tagjai ugyanilyen határozottan nem mondhattak el. Bánffy Dezső Széll-kormány alatti, majd azt követő politikai tevékenységének részletesebb tárgyalására jelen keretek között nincs módunk, csupán röviden utalunk arra, hogy politikai fejlődése sajátos kettősséget mutatott. Nemzetiségpolitikai nézetei még végtelenebben sovíniszták lettek, hírhedt „nemzeti állam” koncepciója a polgári jogállamiság általános alapjait is támadta. Ugyanekkor szorosan belpolitikai kérdésekben következetesen a baloldali liberálisok, majd a polgári radikálisok körében igyekezett magának híveket toborozni, s ennek érdekében a polgári radikálisok rendelkezésére bocsátotta az általa fenntartott *Renaissance* című folyóiratot. Élete utolsó éveiben részt vett a választójogi harcokban a demokratikus tábor oldalán.

²²² „Ha parlamenti pártokról beszélünk, nem szabad megfedkezünk a magyar »trón mögött állók«-ról sem, más szóval – a Nemzeti Kaszinóról. Mert számottevő faktorrá lett ám a Nemzeti Kaszinó, a Széll-kormány jóvoltából, politikai életünkben; s számottevő s egyúttal veszedelmes faktorrá azért is, mert láthatatlanul s csupán hatásaiban felismerhetőleg működik – felelősség nélkül.” (Halmai Elemér: „Parlamentarizmusunk hanyatlásának okairól”, *Magyar Közélet*, 1902. május 15.)

²²³ A Nemzeti Kaszinó az új típusú konzervatív áramlat föllépésével válik politikai jellegű szervezetté. Ez a folyamat nyomon követhető a kaszinó évenkénti úgynevezett Széchenyi-lakomáin elmondott pohárköszöntők szövegein. A Széchenyi Könyvtárban összegyűjtött pohárköszöntőket átnézve világosan látható, hogy 1897-ben hangzik el az első politikai színezetű beszéd – addig csupán az alapító érdemeit és jellemét magasztaló formális társasági dikciók szerepelnek –, a századfordulótól pedig kifejezetten politikai színezetűekké válnak ezek a pohárköszöntők. A szónokok között gyakran lépnek föl az új típusú konzervatív tábor

konzervatív frakció megőrzi sajtóját is, változatlanul diszponál a formailag független *Budapesti Hírlap* fölött.

A Széll-féle kompromisszum általában véve nem szüntette meg a különböző politikai árnyalatok önállóságát, hanem annak a harcnak, amely eddig a Szabadelvű Párt és ellenzéke között folyt, egy részét a párton belülré helyezte át. A korábbi pártharcok a kormánypárton belüli frakcióharcokként folytatódtak. A volt nemzeti pártiak továbbra is teljes mértékben számolhattak azzal, hogy az új típusú konzervatív erőknél az ellenzéki pártokban és a társadalmi élet más területein működő hívei támogatják őket. Párton belüli harcukat támogatta kívülről a Néppárt és kisebb mértékben a függetlenségek konzervatív színezetű Ugron Gábor–Holló Lajos-frakciója.²²⁴ A konzervatív avantgárd megtartotta befolyását a kormánypártba való belépés után is a fölött a számottevő prominens értelmiségi gárda fölött, amelyet a megelőző években a Nemzeti Párt a soraiban tömörített. A konzervatív pártnak sikerült a konzervatív ideológia minden színárnyalatát kitermelő ideológiai góccá válnia,²²⁵ s a század utolsó éveiben bizvást tekinthette magát a magyar uralkodó osztályok (s nem csupán a nemesi eredetű földbirtokos rétegek) politikai és szellemi centrumának, a politikai életre ható s abban részt vevő szellemi elit összegyűjtőjének. A párthoz vagy szoros vonzási köréhez tartozott a konzervatív publicisztika számos vezető alakja: Asbóth János, Beöthy Ákos, Rákosi Jenő, Kaas Ivor, sőt egy rövid időre az elkötelezett szabadelvű ifj. Ábrányi Kornél is; továbbá a szellemi élet olyan számottevő alakjai, mint

hangadói: 1897-ben Szemere Miklós, 1901-ben Beöthy Ákos, 1903-ban Mailáth József, 1905-ben Darányi Ignác, 1909-ben Pallavicini György. (OSZK *Kézirattár*, Fol. Hung. 2172.)

²²⁴ „... nincsenek nagy politikai pártok a mostani parlamentben; egyetlenegy párt van ott csupán: a hatalmi párt a Széll tábora, melynek a Liberális Párt, a közjogi ellenzék, az agráriusok és a Néppárt csak árnyalatai.” (*Wekerle és Bánffy. Az új liberális párt*, Írta: Egy Tiszamaradék, Budapest, 1903, 28. oldal.)

²²⁵ Azaz nem csupán az új típusú konzervatív ideológiának. A kilencvenes évek társadalmi-politikai válsága magával hozta a magyar liberális politikai gondolat általános krízisét, amelyből az uralkodó osztályok mindegyik csoportja a konzervatív eszmekör valamelyik irányzata felé kereste a kiutat. Nem volt kivétel ez alól a polgárságnak, a tőkés rétegeknek az uralkodó osztályba sorolható része sem. Sem az agrárizmus ellenhatásaként kombattáns politikai színezetet öltő merkantilista érdek-képviseleti politika, sem a liberalizmus megújítására irányuló kísérletek Bánffy környezetében, illetőleg Vázsonyi ekkor induló pártjában nem váltak a magyar burzsoá politika mérvadó formájává. Ezek impulzusait nem vette át a Szabadelvű Párt burzsoá szárnya, törekvéseik kerete nem a pártpolitika, hanem a szabadkőművesség lett, s politikájuk beletorkollott a polgári radikalizmusnak az uralkodó burzsoázia törekvésein messze túllépő mozgalmába. Az új típusú konzervativizmus megjelenésével párhuzamosan az általános konzervatív reneszánsz jegyében megújult a régi típusú, defenzív, az adott helyzetet adott formájában védelmezni és igazolni törekvő konzervatív gondolat. Ez nem a társadalmi problémákra reagált elsősorban, hanem az ekkoriban ugyancsak kiéleződött nemzetiségi és közjogi problémákra. Ide tartozott az ekkor keletkezett magyar birodalmi koncepció (Rákosi Jenő, Hoitsy Pál, Beksics Gusztáv) és a historizáló közjogi koncepció (Timon Ákos). Ezekről fentebb már volt szó.

Timon Ákos, Láng Lajos és a konzervatívnak nem nevezhető Acsádi Ignác is.²²⁶ Ezekből a körökből a konzervatív frakció szintén jelentős külső támogatást remélhetett.

1901-re, a választási évre – ez az esztendő volt az új típusú konzervativizmus politikai hullámának tetőzése – a frakció odáig jutott súlyban és befolyásban, hogy kitűzhetette célul a Szabadelvű Párt liberális tőkés, ekkor Tisza István vezette frakciójának teljes kiszorítását. Ennek eszközéül szánták az 1901-ben hozott összeférhetetlenségi törvényt, melytől a tőkés elemek parlamentből való eltávolítását remélték. Ennek a törvénynek a kieroszakolása volt a frakció legnagyobb sikere. A törvénnyel egyben kényelmesen alkalmazható eszközt nyertek arra, hogy a tömeghatásra törekvő új stílusú konzervatív politika ismert fegyverét, a botránykavaró leleplezést, a „heccet” bármely ellenfél, kellemetlen politikai partner ellen bevessék. 1902 elején Láng Lajos kereskedelemügyi miniszterségével a frakció Darányi minisztersége mellé másik miniszteri posztot szerez. A frakció tevékenységének nem kis része van abban, hogy az 1902-es Széll–Körber gazdasági kiegyezésben a magyar nagybirtok érdekei jobban érvényesültek a korábbiaknál. 1903-ban, a Széll-kormány bukását közvetlenül megelőzően akciót indítottak egy harmadik miniszteri tárca megszerzésére. Nagyszabású intrikába kezdtek Fejérváry Géza honvédelmi miniszter ellen azzal a céllal, hogy elérjék „árnyék-hadügyminiszterük”, Bolgár Ferenc honvédelmi államtitkárságát, majd idővel természetesen miniszterségét.²²⁷ Széll Kálmán maga szintén a konzervatív szárnyhoz csatlakozott, ha ezt pozíciója kötöttségei mellett nem tehetné is nyíltan és egyértelműen. Kormányzása politikai légkörét elsősorban az új típusú konzervativizmus szelleme jellemezte.²²⁸

Az ígéretes eredmények ellenére a Széll-kormány alatti nagy térnyerés idején a konzervatív irányzat nem volt képes arra, hogy átbillentse a maga oldalára az uralkodó osztályok szövetségének erőegyensúlyát. Széll bukása után a tőkés liberális szabadelvű szárny van újra támadásban. Az új típusú konzervatív politika módszerei a jelentékeny eredmények ellenére sem tudták a tőkés liberális erőkkal szembeni áttörést kikényszeríteni. A liberális Khuen–Héderváry- és Tisza István-kormányok után kibontakozott, méreteiben az előzőt lényegesen felülmúló újabb konzervatív offenzíva más politikai eszközt kénytelen választani: a közjogi demagógia sokszor kipróbált és bevált eszközét.

Fentebb utaltunk arra, hogy a közjogi demagógia a konzervatív tábor részéről elsősorban a dzsentri rétegek megnyerésére irányult. Már a közjogi jelszavak előtérbe kerülése is azt jelzi, hogy ezeknek a rétegeknek a jelentősége általában az országos

²²⁶ Csathó Aurél határozottan állítja Acsádi aktív nemzeti párti voltát (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 25–26. oldal.)

²²⁷ *Se Bánffy, se Wekerle. Nem kell új liberális párt.* Felelet „Egy Tiszamaradék”-nak. Írta: Egy Dobzs-párti, Budapest, 1903, 35. oldal.

²²⁸ „Avagy nem csodát művelt-e Széll Kálmán, hogy a liberalizmust modernizálta? Föleresztette a szabadelvűséget egy jó adag agrárizmussal és egy kis felekezetiiséggel; a merkantilizmust mint teljesen ártalmatlan szert csöppentette hozzá, helyébe pedig kevés demokrata ízt kevert.” (*Magyar Közélet*, 1902. augusztus 15.)

politikában, különösen pedig az új típusú konzervativizmus politikájában növekvőben van.

Amennyiben a dzsentri rétegek politikai mozgásának az új típusú konzervativizmushoz való viszonyát kívánjuk vizsgálni, ismét a nyolcvanas évek elejére kell visszakanyarodnunk. Ezekben az esztendőkhöz válik számon tartott társadalmi problémává a nemesi birtokos elemek rohamos elszegényedése. Ez a momentum már lényeges összetevője az Istóczy-pártot tápláló társadalmi energiáknak. A nyolcvanas évek társadalmi krízise lényeges változásokat idéz elő a dzsentri rétegek politikai gondolkodásában. Ekkor rendül meg először az addig általános bizalom abban a liberális koncepcióban, mely a volt nemességnek a polgári társadalom kialakításában játszott, illetőleg játszandó szerepéről szólt. A kiegyezés létrejötté körüli harcokban és az ezt követő időszakban a birtokos középnemesség büszkén vallotta, hogy 1848-ban a magyar „harmadik rend” szerepét játszotta, s ezt a szerepet kívánta magának a berendezkedő polgári államban is. Önmagát tekintette a születendő, sőt megteremtendő magyar polgárság csírájának s bázisának. Saját társadalmi feladatát tudatosan abban látta, hogy feudális nemességből modern polgársággá alakul át. E feladat sikeres végrehajtása tehetné indokolttá társadalmi hegemoniájának megtartását a megváltozott viszonyok között is. A középnemzeti rétegek ekkor még nem láttak veszélyes vetélytársat a magyarországi iparos és kereskedő polgárságban, amely ebben az időben még mind számban, mind társadalmilag viszonylag csekély befolyású réteget képezett, és amely német és zsidó voltánál fogva amúgy sem igényelhetett egy magyar nemzeti polgári állam vezetését. Veszélyes vetélytárs volt viszont a nagybirtokos arisztokrácia. Vele szemben hangoztatták a középnemesség politikai szószólói, hogy a középnemesség a főnemesség és a paraszti rend között a múltban is amolyan *tiers état* szerepet játszott, s az uralkodói abszolutizmus és a főnemzeti oligarchizmus elleni szüntelen harc demokratikus polgárerényeket fejlesztett ki benne, az országgyűléseken és megyegyűléseken pedig kijárta a polgári parlamentarizmus előiskoláját. A feudális múltú és kötöttségű arisztokráciával szemben mindez a középnemességet predesztinálja a születendő polgárság szerepére. A középnemesség, illetőleg a dzsentri társadalmi feladatainak liberális koncepciója a magyar publicisztikában akkor nyert világos kontúrokat, amikor a nyolcvanas évek elejének forrongása kétségessé teszi a koncepció föltétlen érvényét. A Tisza Kálmánt követő dzsentri tábor legnevesebb publicistája Censor álnéven az antiszemita és korai agrárius tábor nézeteivel polemizáló röpiratban fejtette ki a koncepciót véglegesen kidolgozottnak tekinthető formájában. 1884-ben a polgárság már nem elhanyagolható tényező, mint volt még a kiegyezés megkötése idején. Már nem kerülhető ki az állásfoglalás vele kapcsolatosan. A liberális álláspont egyértelmű e tekintetben. A dzsentrinek, amennyiben valóban polgárrá akar válni, egybe kell olvadnia a tulajdonképpeni polgársággal, sőt el kell sajátítania a fejlettebb réteg társadalmi magatartását. Asszimilálódnia kell a polgársághoz.²²⁹ Birtokosi

²²⁹ „Képes lehet-e a polgári középosztály nálunk a nemzeti hivatás hordozására? Mindenesetre oly tekintélyes hányadát képezi a nemzeti erőnek s különösen a magyar társadalom értelmi

pozícióinak megingása és a polgárság egyidejű társadalmi előrenyomulása azonban éppen ezt az egybeolvadási folyamatot akasztja meg a dzsentri rétegekben. A nyolcvanas évek elején ellentétes folyamat, bizonyos disszimiláció kezdődik. A polgársággal szemben a dzsentri hangadói újra a réteg különállását kezdik hangoztatni, újra igyekeznek kidomborítani a nemesi eredetet és nemesi jelleget, s mint nemesi elemnek követelik továbbra is a társadalmi és politikai hegemoniát. Ez a hangulat nyer politikai megfogalmazást az Istóczy-mozgalom ideológiájában. Ez a mozzanat az antiszemita párt ugyan nem egyetlen, de igen fontos társadalmi mozgatóereje. A polgársággal való egybeolvadás megtorpanását maga Beksics is észleli, könyvének éppen ez aggodalommal kimondott végkonklúziója.²³⁰ Amit a liberális publicista szemrehányóan konstatál, azt az adresszált másik oldal nyíltan vállalja, sőt programmá emeli. A Beksicsnek válaszoló ellenröpirat, az Istóczy-párt egyik korifeusának írása, már címében jelszóvá sűríti a programot: *A dzsentri marad!* Marad hát, nem olvad bele a polgárságba, a kialakítandó polgári középosztályba; sőt még többre is törekszik, nemesi voltának megújítására, a disszimilációra. Az ürügy és indok nemzeti függetlenségi: Bécs a nemzet németesítésére, beolvasztására törekszik. Ez ellen a törekvés ellen évszázadok óta a magyar nemesség harcol elszántan. Ez a réteg, ennek társadalmi különállása a magyarnak maradás záloga. Analógia van tehát a röpirat szerint a magyarság németességbe olvadása és a nemesség polgárságba olvadása között. Pontosabban nem csak analógia, hanem oki kapcsolat: az utóbbi lezajlása maga után vonná az előbbit. Annál is inkább, mivel Bécs éppen a polgárosítást, a magyar történeti múltban nem gyökerező idegen polgári intézmények beplántálását használja – az elmaradott ország civilizálása címén – a németesítés végrehajtására.²³¹ A függetlenségi érvelésen túl a

hatalmának, hogy ignorálni nem lehet. Aki a polgári középosztály nélkül akarná létesíteni társadalmi átalakulásunkat, inkább visszalökné, mint előre vinné Magyarországot. ... Csakis a polgárság segítségével teremthetjük meg a nagy nemzeti középosztályt, mely átölel minden társadalmi réteget, s magába olvasztja e rétegek színét-javát. Csak a polgári középosztály segítségével ömleszthetünk új vért társadalmunkba. Csak a polgárság segítségével vihetjük középosztályunkba a munka szeretetét és megbecsülését. ... amíg a szerzett vagyonnak nem leendő becsülete az öröklött vagyon mellett; amíg ki nem jutunk az ősiségből azon térre, ahol a nagy nyugati nemzetek óriási ingó vagyont halmoztak fel; ... addig Magyarország sem társadalmi, sem gazdasági válságán szerencsésen keresztül nem jut. ... Politikai demokratikus átalakulásunkat végre valahára követni kell társadalmi átalakulásunknak. ... Át kell alakítani még a nemzeti geniust is, mely a politikában erősen demokratikus, de a társadalomban annál aristokratikusabb kolorittal bír.” (Beksics: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*, i. m., 70–71. oldal.)

²³⁰ „De az összeforrás nem történt meg. A transfúzió, mely már megkezdődött, megállt. A retrográd irány állította meg, mely az osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A gentrybe belekezdtek beszélni, hogy *mint ilyennek* kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalnia.” (*Ugyanott*, 130. oldal.)

²³¹ „Nem követjük az ön [Beksics – Sz. M.] tanácsát. Nem veszítjük el exkluzivitásunkat: testünk szívós tömörségét. Nem ültetünk a gentry helyébe demokráciát, mely nem fakad a mi vérünkben, hanem csak kívülről önthetnék ránk, mint ránk öntötték kultúra cím alatt a mindenünnen összekomplikált intézményeket, melyek megfojtással fenyegetnek bennünket. ...

nemesi eredetű rétegek uralmi igényét az új típusú konzervatív ideológia fegyvertárából vett társadalomelméleti argumentumokkal is indokolja: a liberálisok a születés arisztokráciája helyett az ész arisztokráciáját, az értelmiséget óhajtanák uralomra juttatni. Ez a törekvés azonban illúzió. Az ész arisztokráciájának uralma nem reális politikai lehetőség. A valóságban a születés arisztokráciájával a pénz arisztokráciája áll szemben. A kérdés tehát az: nagyobb joga van-e az uralomra ennek a másik lehetséges uralkodó rétegnek, mint történeti elődjének? A konzervatívok válasza természetesen nemleges: a pénz arisztokráciája hazafiatlan, gyökértelen kozmopolita; vele szemben a nemesi rétegek összeforrottak a haza földjével, múltjával, sorsával.²³² A nyolcvanas évek második felében a konzervatív hullám ellankad, majd a kilencvenes években újabb, erősebb követi. A nemesi rétegek társadalmi disszimilációja újra erősödő tendencia, mely ekkor egybefonódik az arisztokrácia politikai tevékenységének megélénkülésével is.²³³

A dzscentri réteg polgársággal való összeütközésének legfájóbb és legérzékenyebb problémája természetesen a volt nemesi földbirtok kicsúsítása eredeti tulajdonosai kezéből s átkerülése a tért nyerő polgárság kezébe. Ez a probléma is a nyolcvanas években merül föl először széles körben, a századfordulóra pedig már egyike a

Elkergetjük önöket doktrínáikkal együtt a hajóskapitányi padról, s majd magunk vesszük át a hajó kormányzását. És hogy ezt mind megértessük önökkel, hogy meg ne lepje önöket, mikor majd előlépünk, már kezdjük prédikátumainkat névjegyeinkre íratni; címereinket pecsétnyomónkra metszeni. A gentrytől elvették önök a drágakövekkel kirakott kardmarkolatot, de megmaradt neki még a kard s a – címer. Ezzel fogja megvédeni magát, s fogja visszaszerezni országának már-már eltört határait. *Mert határokat, jelleget, címet akar* [kiemelés – Sz. M.!]” ([Margitay Dezső] Revisor: *A gentry marad!*, Budapest, 1885, 36. oldal.)

²³² „Micsoda nagy érdek követeli azt, hogy a nemzetet egyik arisztokráciából kirázva, belerázzuk a másik arisztokráciába! Micsoda nagy érdek követeli ezt az erőszakos rázogatót, különösen, mikor a születés-arisztokrácia helyére úgysem ültethetjük oda az észarisztokráciát, mert az nem királykodik, hanem csak tanácskodik – hanem oda ülne helyébe a Pénz-arisztokrácia. Nemesebbnek tartja Censor a születés-arisztokráciánál a pénz-arisztokráciát? Idealisztikusabbnak, lelkesülésre képesebbnak, eszmegazdagabbnak? ... Avagy a pénz embere jobban képes hevülni az eszményért, a haza elvont fogalmáért (mikor neki mindenütt hazája van); kevésbé lesz túl józan realista? kevésbé blázírt és száraz, mint az ősi telek s őseinek hamvai által egy ponthoz kötött, a nagy múlton rajongva csüngő születés embere?” (*Ugyanott*, 18–20. oldal.)

²³³ „Azt olvassuk vezércikkekben, hírekben is, az új áramlat retrográd irányú, szenved alatta a liberalizmus, hogy újra kacérkodnak a rendiséggel, és antiszemita árnyalatok tűnnek föl. Talán van is valami a dologban. Már évek óta tart az arisztokrácia és a nemességnek ez a szeparálása.” [V-y: „Nemzeti Kaszinó”, *Buda és Vidéke*, 1900. május (14. szám).] – A nemesség és az arisztokrácia tekintélyének növekedését észleli a prominens újkonzervatív teoretikus, Bodnár Zsigmond is: „Egy ideje észlelhetjük, hogy a társadalom és a nemzeti lét támasza, az úgynevezett nemesség, mélyebb tiszteletet élvez, mint eddig. Tekintélye emelkedőfélben van.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Bodnár Zsigmond: *Mikrokosmos*, Berlin, 1898, 1. kötet, 202. oldal.) – A nemesség disszimilációját még az ezerkilencszáz évesekben is észleli a megfigyelő: „A létében veszélyeztetett nemesség előkeresi prédikátumait, melyekről egy ideig egészen megfeledkezett volt.” („A magyar társadalom”, VIII., *Budapesti Hírlap*, 1911. szeptember 23.)

legszélesebb körben pertraktált társadalmi kérdéseknek. A probléma fokozatos középpontba kerülésén lemérhető az önálló arculatú társadalmi-politikai tényezővé váló dzsentri jelentőségének növekedése. A Széll-kormány idején már alig akad programbeszéd, átfogó politikai helyzetkép, amely ezt a kérdést ne érintené. Állandóan napirenden levő tárgya lesz mind a teoretikus, mind a napi publicisztikának. Akad lap, a *Magyar Nemzet*, mely a témának állandó rovatot szentel.²³⁴ Érthetően nagy figyelmet szentel a kérdésnek az új típusú konzervatív irányzat is, elsősorban természetesen a problémában közvetlenül érdekelt agrárizmus. A századfordulóig ugyan az agráriusok figyelmét elsősorban nem a dzsentri középbirtok, hanem a paraszti kisbirtok sorsa köti le. A kivándorlás és az agrárszocialista mozgalmak a parasztproblémát állítják előtérbe, s mellettük a dzsentriproblémák még második vonalban vannak. De a középbirtok problémájának súlya az agrárius publicisztikában is egyre növekszik. Az első Darányi-féle telepítési törvényt előkészítő ankét már nagy figyelmet szentel a problémának; az agrárius irodalom lapjain is sokasodnak az irritált hangú megfogalmazások, melyek már közvetlenül adják vissza a dzsentri véleményét veszélyeztetett helyzetéről.²³⁵ 1906-ban, a második Darányi-féle telepítési törvény és a cselédtörvény előkészítése során a dzsentri birtokos közvélemény már hangot is ad elégedetlenségének, amiért problémája az agráriusok érdeklődésének másodvonalába szorul. A birtokos réteg zöme a demokratikusnak nehezen nevezhető cselédtörvény-tervezetben már a mezőgazdasági munkásságnak tett túlzott engedményt lát, s ez alkalmat ad ingerült megnyilatkozásokra, melyek fölrojják a Gazdaszövetségnek: csupán a kisbirtok érdekeivel törődik, a dzsentribirtok érdekeit elhanyagolja.²³⁶ A neheztelő hangok követelik, hogy a telepítési javaslat vegye előirányzatba a paraszti kisbirtok szaporítása mellett középbirtokok telepítését is.²³⁷ A fellépés nagyobb hangereje mögött a dzsentri rétegeknek a közjogi ellenállás idején megnövekedett önbizalma érződik. A koalíciós

²³⁴ Utal rá Sassi Nagy: *A XX. század igazi népnevelői*, i. m., 127. oldal.

²³⁵ „... a mi középosztályunk, a nemzet törzse, pusztulófélen... aki tegnap független birtokos volt, ma függő hivatalnok, a birtok pedig jött-ment kézen...” (Geőcze Sarolta: *Társadalmi program*, Budapest, 1899, 4. oldal.)

²³⁶ Mailáth József 1906-ból származó keltezetlen levelében ezt írja ezzel kapcsolatban Darányi Ignácnak: „... Mezőssyvel a streiktörvényről is beszéltem, s ő említette, hogy sokan a gazdák közül ellened hangolva vannak, mert nem találják elég erélyesnek, de én is többektől ezt vettem ki, kötelességem Téged erre figyelmeztetni. Azt találják főképp, úgy vettem ki, hogy míg a keresk. miniszter hathatósan védelmébe veszi az iparosokat és kereskedőket, addig Te csak a kisember védelme jelszava alatt működsz, a középosztályt még megterheled – pl. cselédtörvény –, s a középosztályért nem csinálsz semmit.” (OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441, 9. doboz.)

²³⁷ Mezőssy Béla ezt írja Darányi Ignácnak egy újfelhértói látogatás tapasztalatairól 1906. december 31-én: „Az itteni impresszióim – meggyegülés, a gentry hangulata és az ügy [a telepítési javaslat – Sz. M.] törvényhozási előzményei énreám erősen azt a befolyást teszik, hogy ha a közhangulattal számolni akarunk: a középbirtok létesítésének a kérdését is erősen fontolóra kell vennünk. Az a nevetséges vád, hogy mi csak a paraszt javát akarjuk, úgy látom, még minálunk is tud gyökeret verni. Ezen felül a munkáskérdés miatt is a birtokos osztály ideges: szükséges tehát, hogy a javaslatban olyasmi is legyen, mely azok rokonszenvét biztosítsa.” (*Ugyanott.*)

kormány idején a „nemzeti középosztály” pusztulásának kérdése az elsőrendű társadalmi problémák sorába emelkedik, egy vonalba a függetlenségi problémakör részletkérdéseivel, a választójog ügyével, a nemzetiségi kérdéssel. A volt nemesi középrétegek hanyatlásának megállítást, sőt a réteg társadalmi rekonstrukcióját eminens nemzeti feladatnak tekinti mind az újkonzervatív oldal, mind pedig a függetlenségi tábor és a volt szabadelvű, később munkapárti tábor publicisztikája. Ezt a helyet a dzsentri-probléma a háború idején nemcsak hogy megőrzi, hanem tovább erősíti. A telepítési reformtervekbe, ha csak szavakban is, 1906 után bekerülnek a középbirtok-telepítés programpontjai is. Az agrárius megnyilatkozásokban és a jobboldali radikalizmus felé tendáló röpirat-irodalomban a dualista korszak végén elvi doktrínává emelkedik a nagy-, közép- és kisbirtok a nemzet gazdasága számára kedvező, „egészséges” arányának teorémája.²³⁸ Ennek alapján kulcsszámok születnek a reformtervek lapjain, melyek előre meghatározzák a telepítendő községek határaiban a nagy-, közép- és kisbirtok megoszlását.²³⁹

Fejtegetésünk menetét itt meg kell szakítanunk, s végig kell gondolnunk azokat a problémákat, amelyeket a fentebb mondottak fölvetnek. Megállapítottuk, hogy nyolcvanas évekbeli előzmények után a századfordulón elakadt a dzsentri rétegek egybeolvadása a polgári középrétegekkel, sőt ellentétes irányú tendencia indult meg.

²³⁸ Mezey Gyula OMGE-funkcionárius 1914. június 17-én egy temesvári gazdaggyűlésen a következőket mondja: „A gazdasági munkára szervezkedett nemzetnek a helyzete ... teljesen hasonló a honvédelemre szervezett nemzetéhez. A honvédelem intézménye a hadsereg. Ki hinne el, aki józanul gondolkodni tud, hogy bármely kitűnő hadsereg képes lenne nagy eredményeket elérni megfelelő vezérkar, megfelelő hadvezetők nélkül. És mit érnének a legkitűnőbb hadvezérek megfelelő hadsereg nélkül. És azt is nagyon jól tudja mindenki, hogy még ez a két tagozat sem elegendő. A vezérek és a hadsereg közt még egész sora a különféle tagozatoknak nélkülözhetetlen, amelyek a cél érdekében megnyilatkozó legfelsőbb akaratot átviszik a hadsereg tömegéhez. Így van ez a gazdasági és birtoklási viszonyokban is. Az országnak a nagy-, közép- és kisbirtokos osztályokra egyaránt szüksége van, s ezek helyes arányától függ az egészséges gazdasági és szociális élet.” (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1914. június.)

²³⁹ Példaként idézünk egy exponált jobboldali radikális programírásból: „A birtokreform uralkodó eszméjévé, domináló motívumává kell nőni annak a gondolatnak, hogy a nemzeti középbirtokos középosztály irányító, egységesítő nagy tényezőjét megszervezzük, új életre keltjük egészséges nemzeti fejlődésünk számára. ... Teremtjük meg mindenütt a középbirtok és a középbirtokos harmonikus elhelyezkedését, amit a történelmi középosztály szétzüllése következtében veszítettünk el. A középbirtok köré csoportosuló kisbirtokok, a középbirtokos köré sorakozó kisgazdák új életre keltik a nemzeti fejlődés számára multhatatlanul szükséges egyensúly biztosítékát. Minden határban kell legalább egy középbirtoknak, minden faluban legalább egy középbirtokosnak lennie. Elvül szolgálhatna, hogy a földek különböző minősége szerint kellene minden 1000–6000 holdban egy 100–800 holdas középbirtoknak elhelyezkednie. Ahol a nagybirtok rovására eszközölt kisajátítással nem lehet ezeket a középbirtokokat megteremteni vagy azért, mert az illető nagybirtok ama kivételek közé tartozik, amelyek gazdasági közérdekből fenntartandók, vagy pedig azért nem, mert az illető határ csupa kisbirtokká van már parcellázva, akkor a középbirtok a kisbirtokoknak megfelelő kisajátítása és középbirtokokká egyesítése útján teremendő meg.” (Szegedy Miklós: *Magyar holnapunk*, Budapest, 1917, 100–101. oldal.)

Szóltunk arról is, hogy a dzsentrí-probléma egyre inkább tért hódított a századforduló után a politikai életben. Mindez, ha belegondolunk, egyáltalán nem magától értetődő, sőt tüzetesen szemlélve egyenesen meglepő s valószínűtlen fejlemény. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy egy – saját szószólóik állítása szerint is – rohamosan hanyatló és tönkremenő réteg társadalmi és politikai befolyása növekszik. Magától értetődő az ellenkezője volna. A társadalmi fejlődés szokványos menete szerint a hanyatló rétegek társadalmi befolyása általában csökken, deklasszált tagjai – legalábbis az utódgenerációban – fokozatosan elveszítik „régi dicsőségük” tudatát, s beolvadnak abba a társadalmi közegbe, ahová lecsúsztak. A disszimiláció tendenciája maga is problémát vet föl. Kritikus időkben reakcióként nagyon is érthető ez a jelenség, annál kevésbé érthető viszont mint tartós társadalmi tendencia. Elsősorban az volna várható, hogy a hivatalnok dzsentrí, alkalmazkodva a polgári viszonyokhoz és új társadalmi funkciójához, a polgársághoz idomuljon, hiszen – vélhetnők – ettől érvényesülési lehetőségei növekedését remélhetné: a szakszerű hivatalnokság polgári presztízsét s magánhivatalnoki állások sokaságát. Az egész korábbi réteg nemesi tudatának fölbomlása volna várható, a még meglévő középbirtokos rétegnek is fokozatos egybeolvadása a polgári bérlokkal, falusi értelmiségekkel, gazdatisztekkel vidéki polgári középréteggé. Ehelyett – mint láttuk – mintha az ellenkezője történnék. A dzsentrí lesüllyedése közügyggyé válik. Az uralkodó osztályok minden politikai irányzata egyetért abban, hogy a dzsentríbirtok szanálása, „megmentése” a nemzet sorskérdése. A kiegyezést követő időszak liberális ideológiája a kilencvenes évek átalakulása során fölbomolván s eltűnvn, helyét nem korszerű burzsoá ideológiának adja át, hanem előtör a középnemesség egykori szemlélete, s ebből alakul ki a magyar imperialista korszak uralkodó osztályainak ideológiai fegyverzete. A középnemességnek a nyolcvanas évek elejéig még szégyellt, s józanabb képviselői által is obskúrusnak érzett historizáló politikai romantikája hódít tért. Míg korábban a politikai-szellemi elit a dzsentrí jól ismert társadalmi-társasági magatartását a múlt rekvizitumának tartotta, s ha érzett is iránta olykor nosztalgiát, de kétséget kizárva nemzeti feladatnak tekintette fölszámolását, most ez a magatartás újra társaságképes a szellemi elit körében is, egyértelműen azonosul a köztudatban a *magyarsággal*. Ezek a futólag említett mozzanatok részben okai, részben megnyilvánulásai a dzsentrí rétegek megnövekedett politikai-társadalmi önállóságának.

Az ezzel kapcsolatos kérdéseket érdemben csak beható társadalomtörténeti kutatás tisztázhatja – az alábbiakban csupán hipotézist van módunk kifejteni, melyet az átnézett forrásanyag, elsősorban a többszörösen hivatkozott korabeli röpirat-irodalom vizsgálatának tapasztalatai alakítottak ki. Nyilvánvaló, hogy a későbbi részletes kutatás ezt a hipotézist korrigálni és változtatni fogja, még ha alapvonalaiiban helytállóan bizonyul is. Kifejtésével inkább problémákat kívánunk fölvetni és élesebb megvilágításba helyezni, mintsem azt reméljük, hogy ezeket jelen tanulmányunkkal meg is tudjuk oldani.

Az uralkodó osztályok új politikai egyensúlya csak körülbelül 1910-re alakul ki. Majdnem tizenöt évig tart a bizonytalan harcok időszaka – középpontjában az 1905–1906-os nagy függetlenségi föllángolással. Ez a harc lehetővé tette a dzsentrí

rétegeknek, hogy a fő uralkodó osztályok között elhelyezkedve, azok egymás elleni harcából hasznot húzva pozíciókat szerezzenek, mintegy a mérleg nyelvéként önállóságot nyerjenek. A demagógiának a politikai harc fő fegyverévé válása magával hozza, hogy az uralkodó osztályok – a nagybirtok, de a nagyburzsoázia is – hízelegni kényszerülnek egy ilyen nagy létszámú és hagyományainál fogva a politikai életben fontos szerepet játszó rétegnek. A dzsentri elemek támogatásáról az uralkodó osztályok egyik része sem mondhat le. Állandóan a „birtokos középosztály” pusztulásáról van szó, valójában azonban a dzsentri rétegen belül egyre inkább a hivatalnok dzsentri válik jelleg-, sőt lassanként hangadóvá.²⁴⁰ A megyei ellenállás még egyszer régi fényében látszik fölillantani „alkotmányvédő”, „nemzetfenntartó” szerepüket; s bástyájukat, a megyét, melynek sorsa a nyolcvanas évek végén már megpecsételődöttnek látszik, néhány történeti pillanatra újra a magyar államapparátus szétörhetetlen gerincének vélhetik. Az államhivatalnokok jelentős része a megyei ellenállás során szembefordulhat saját kormányával, valóban önálló politikai erőként szerepelhet.

Az uralkodó osztályok kialakult osztálykompromisszumában a dzsentri rétegek tehát bizonyos önállósággal külön réteggként helyet kapnak. Itt némileg pontosítanunk kell a mondottakat. A dzsentri réteggként említett államhivatalnok-elem zöme a századfordulón már nem a volt birtokos nemesség deklasszált tagjaiból kerül ki, hanem polgári-kispolgári eredetű csoportokból. Dzsentrinek annál fogva nevezhető mégis bizonyos joggal ez a hivatalnok-értelmiségi réteg, hogy mentalitásában, társadalmi reagálásmódjában nem a polgársághoz, hanem a volt nemesi rétegekhez igazodik. Tudatosan ez utóbbiakat tekinti társadalmi példaképének, mintegy asszimilálódik hozzájuk. Korrekt kifejezéssel tehát ezt a réteget legfőljebb dzsentroidnak, dzsentriszerűnek nevezhetnők. Dzsentri volta sokkal inkább egy társadalmi hagyomány vállalása, politikai elkötelezettség s mindenekelőtt ideológia, mint társadalomtörténeti realitás. A hagyományos elnevezést csupán a nehézkes körülírások elkerülése végett tartjuk meg – a jelzett fenntartás után – továbbra is. Nem szociológiai faktumról, hanem tudati állapotról van elsősorban szó (faktum természetesen annyiban, amennyiben egy réteg tudata is társadalmi realitás, objektív adottság). Elkötelezett magatartásról, mellyel ez a hivatalnok-értelmiségi réteg sajátos politikai funkciójának, osztályközi elhelyezkedésének, sajátos szerepének viszonyaihoz igazodva elhatárolódni igyekezett a polgári hagyományokat és társadalmi-politikai ideálokat követő közép- és alsórétegektől, s velük makacsul egy pszeudonemesi, voltaképp pszeudodzsentri magatartás-ideált szegezett szembe. Ezt a folyamatot érintve tulajdonképpen az eredeti hivatalnok-dzsentri réteg „keresztény középosztályá” alakulását vesszük szemügyre.

²⁴⁰ Ezt a folyamatot egy polgári radikális cikk így regisztrálja Erösdy Sándor Torda megyei munkapárti főispánnak a megye vezető birtokos családjai elleni harcáról szólva: „A mostani főispán típusa a teljesen bürokratizálódott gentrynek, aki már nem gondol birtokmentésre, szerzésre vagy visszaszerzésre, hanem a fizetéséből akar megélni a családjával együtt holta napjáig. Sokan vannak ilyenek is, de még sem társadalmilag, sem gazdaságilag önálló erőt nem képviselnek, s éppen ezért mindig valami meglevő erőre, a hatalom birtokosaira kénytelenek támaszkodni.” (M. P.: „Az Erösdy-ügy”, *Huszedik Század*, 1910, 2. félkötet, 209–212. oldal.)

Ezután megkíséreljük hipotetikusán vázolni azt a politikai szerepet, melynek tudatosítása, racionalizálása, ideológiává szervezése volt a pseudodzsentri-tudat. Az 1906 után újjárendeződött osztályszövetség körülményei között az uralkodó osztályoknak szükségük volt politikai szempontból megbízható, intakt, minden baloldali „fertőzettel” szemben immúnisnak tekinthető hivatali apparátusra. Az arisztokrata nagybirtok számára ez a kérdés egyértelmű: számára a dzsentri-nemesi hivatalnokréteg szilárd támasz az uralkodó osztálykoalíció burzsoá szárnyával szemben. Azonban ez a burzsoá szárny is túri, még hozzá – úgy tűnik – készséggel túri a hivatali apparátusnak a volt dzsentri (és a hozzá igazodó elemek) kezére adását, az egész államhivatalnokság dzsentri szellemű nevelését. A burzsoázia is sajátjává, a kettős uralkodó osztály együttes ideológiájává avatja a dzsentriideológia kilencvenes években kialakult új elemeit. Ennek oka nem kis részben pragmatizmus. A nagytőke nem érzi magát abban a helyzetben, hogy fölrúgja a nagybirtokkal s a vele szövetséget kötött dzsentrivel kötött kompromisszumot. Nem érzi magát elég erősnek a politikai fronton erre a harcra. Ezen túl a legnagyobb mértékben szüksége van a Monarchia nagyhatalmi-birodalmi kereteire: a közös vámterület előnyei, az iparnak kedvező összmonarchiai vámvédelem, a Monarchia katonai súlya esetleges balkáni vagy egyéb exportterjeszkedés előmozdításában – mind-mind nélkülözhetetlen kerete a finánc-tőke adott időszakbeli tevékenységének. Ennek a keretnek pedig az adott helyzetben integráns része volt a nagybirtokkal kötött osztályszövetség. Elháríthatatlan s mellőzhetetlen adottság. Túlás volna azonban a dzsentriideológia bizonyos fontos elemeinek akceptálásában a nagytőke részéről csupán meghunyászkodást látni. Közvetlen érdekek is mozgatják, maga is szükségesnek tartja a dzsentri államapparátus fenntartását és erősítését. A magyar birodalom integritásának fenntartása a nemzetiségi autonóm törekvésekkel szemben – s ez egyre inkább a kor legfontosabb kérdése lesz – a nagyburzsoázia szemében sem épülhet másra, mint az e tekintetben föltétlenül megbízható sovíniszta dzsentrire. Közrejátszanak továbbá a nagyburzsoázia véleményében társadalmi problémák is. Az agrárszocializmus félelmetes rohama lecsillapult, de nem múlt el nyomtalanul. A szociális feszültségek továbbra is jelentősek, fölülmúlják a fejlettebb nyugati országok hasonló jelenségeit. Ezt a kilencvenes évek paraszt-agrárproletár mozgalmait az uralkodó osztályok minden részének élesen tudatába vették, a burzsoáziának is, amelyet nem érintett közvetlenül. A liberalizmus virágkorának vége. A magyar nagyburzsoázia sem alapozza már uralmát ideológiailag a burzsoá evolucionizmusra, a polgári fejlődés szakadatlan előrehaladásának optimista hitére. A burzsoá számára is előnyösnek látszik a dzsentrikoncepció társadalmi egyensúly és osztályharmónia-szuggesztiója, a dzsentri által termelt és reprezentált nacionalizmus társadalmi kötőereje, melytől azt várják, hogy a kizsákmányolt osztályokra is erős érzelmi hatással lesz. Ennek az ideológiának az uralkodó osztályok számára való fontossága már önmagában is eléggé indokolja azt, hogy az ideológia termelő és hordozó rétege ebben az uralmi szituációban jelentős pozíciókat szerezhet magának. De nem csupán az ideológiáról van szó, hanem a néptömegekkel szemben is megbízható úri adminisztrációról. A magyar finánc-tőke a nagy ipari prosperitás és az előrehaladó kapitalista fejlődés ellenére is politikailag meggyőződéses konzervatív.

Élesen elutasítja, sőt támadja azt a polgári demokratikus alternatívát, amit jelentős értelmiségi polgári erők, a polgári radikális mozgalom képvisel. A századforduló utáni nagyburzsoázia társadalmilag elzárkózó, lefelé exkluzív. Új rétegek társadalmi-politikai emelkedését gátolni igyekszik, akár újabb polgári-kispolgári rétegekről, akár a nagyipari munkásságról van szó. Ez az alapállás tükröződik a magyar finánctőke fő erőinek makacs ellenállásában az általános választójoggal szemben. A nagyburzsoázia nem új típusú konzervativizmust képvisel, hanem régi típusú, statikus-defenzív konzervatív reagálásmódot: az adott helyzet adott formában való fenntartására irányuló törekvést. A tízes években lényegében ezen az állásponton van az uralkodó osztályok koalíciójának másik fő tényezője, az arisztokrata és nemesi nagybirtokosok zöme is.

Miután megkíséreltük vázlatosan áttekinteni a dzsentri rétegek viszonylagos politikai önállósulásának társadalmi és politikai föltételeit a fő uralkodó osztályok oldaláról, megpróbáljuk megközelíteni a folyamatot a dzsentri réteg oldaláról is. A réteg politikai önállósulásának folyamatáról beszélünk. Joggal fölvethető: vajon nem bírt-e a dzsentri réteg a századforduló előtt politikai önállósággal? Hiszen jól ismert, hogy éppen ez a társadalmi elem volt a szorosan vett magyar politikai vezető réteg. Valamelyes önállósággal természetesen rendelkezett. A Függetlenségi Pártban, mely elsősorban a dzsentri réteg pártja volt, saját politikai képvisellel is bírt. Ez a párt azonban a kilencvenes évekig a rétegnek csupán kisebbségét képviselte. A volt középnemesi birtokosság zöme a kormánypárt körül tömörült, és törekvéseiben nagymértékben tapadt a főnemesi eredetű nagybirtokos vezető réteghez. A függetlenségi politikának volt bizonyos arisztokráciaellenes vonatkozása, ezek a velleitások azonban csak nagyon közvetetten, a közjogi sérelmek burkában jutottak kifejezésre. A nyolcvanas évek közepétől, az Apponyi-féle mérsékelt ellenzék föllépésétől kezdve az arisztokrácia jelentős erői is bekapcsolódtak a közjogi ellenzéki kisegbe, s a kilencvenes évekre a nagy véderővitákat már elsősorban ezek a csoportok irányítják. A függetlenségi politika lassanként tehát egyre kevésbé fejezi ki a dzsentri rétegnek a fő uralkodó osztályokkal szembeszegezett sajátos rétegtörekvéseit. Az eddig mondottak természetesen kizárólag a dzsentri birtokos réteg politikai mozgására vonatkoznak. A dzsentri elemnek azonban növekvő jelentőségű rétege, mint láttuk, a hivatalnok- és értelmiségi réteg. A századforduló lényeges új jelensége éppen az a körülmény, hogy a hivatalnok-honorácior dzsentri réteg is sok tekintetben önálló rétegtörekvésekkel jelentkezik. Helyzetéből és funkciójából érthető, hogy ennek a dzsentri rétegnek a körében fogalmazódnak meg először laza körvonalakban azok a programok, melyek közvetlenül szembesítik az egész dzsentri réteg követeléseit az arisztokrácia és – egyre élesebben – a nagypolgárság érdekeivel.

Annak ellenére, hogy a dzsentri rétegek politikai önállósulásának folyamata szorosan összefonódik a közjogi harcokkal, a közjogi programok, a közjogi alapon létrejött pártkeretek nem alkalmasak az önálló dzsentri politika kifejtésére és politikai képviseletére. A közjogi ellenzék heterogén társadalmi elemeket tömörít átfogó közös célok jegyében, s a közjogi alapon létrejött politikai szervezetek inkább összemossák, mint markánsan kidomborítják a sajátos osztály- és rétegtörekvéseket, az ezeket közvetlenül tükröző programokat. A társadalmi és gazdasági szinten fölvetődő politikai

problémák kifejtésére, a belőlük származó programok politikai képviseletére alkalmasabbnak mutatkoznak a társadalmi szervezetek, egyesületek, érdek-képviselői szervezetek.

A hivatalnok-értelmiségi dzsentri önállósulását képviselte a századforduló és 1910 között a szabadkőműves mozgalmon belül kialakult konzervatív szárny. 1901-ben, az újkonzervatív előrenyomulás tetőpontján az új irányzatnak a magyar szabadkőművességben is volt bizonyos lecsapódása. A szabadkőművesség soraiban mutatkozó konzervatív jelenségek azonban részben arra a fejleményre reagáltak, hogy az újkonzervatív előretörés liberális ellenhatása elsősorban a magyar szabadkőművesség kereteiben bontakozott ki. Itt jelentkeztek a liberalizmus megújításának és korszerűsítésének azok a törekvései, melyek a polgári radikális mozgalom legfontosabb előzményét jelentették. A konzervatív szabadkőműves tendenciák főképp a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyához kapcsolódtak. Ez magával hozta azt, hogy az 1905–1906-os események ezeket a tendenciákat is fölerősítették. Különösen kiélezte az ellentéteket az, hogy a magyar szabadkőművesség fő erejét képező liberális irányzat a darabontkormány táborába szegődött. Ennek visszahatásaként 1906–1907-ben a konzervatív szárny kísérletet tett arra, hogy létrehozza az elszigetelten működő konzervatív páholyok egységfrontját, s mérvadó befolyást szerezzen az egész hazai szabadkőművesség általános politikai orientációjára. Viszonylagos eredményként sikerült elérniök a hozzájuk számító Bókay Árpád nagymesterré választását. Ez a konzervatív ellentendencia azonban nemcsak hogy megállítani nem tudta a polgári radikális irányzat rohamos térnyerését, de még előrenyomulása ütemét sem tudta számottevő mértékben lassítani. 1910-re a polgári radikalizmus, ha nem fogja is át a magyar szabadkőműves testvérek számszerű többségét, a magyarországi szövetség jellegadó irányzatává válik. Ettől kezdve a konzervatív irányzat hanyatlik, s elveszíti jelentőségét.²⁴¹

A konzervatív tendenciát elsősorban két budapesti páholy képviselte. A nagyobb létszámú s kezdetben erősebb, régi és tekintélyes Corvin Mátyás Páholy a század első tizedében végig jobboldali függetlenségi irányítás alatt állott. Vezetői között találjuk Berinkei Dénest, hangadója Kovács Ernő függetlenségi képviselő. A másik konzervatív tendenciájú páholy, a Nemzeti Páholy közvetlenül a liberális előrenyomulásra való konzervatív reakció szülötte volt. 1902. szeptember 28-án egy, a Demokrata Páholyból kivált nyolctagú függetlenségi csoport alakította kifejezetten a szabadkőművességen belüli „nemzeti” vonal erősítésének programjával.²⁴² Az új páholy alapítói már az alakulás formális aktusa előtt megszövegezik *A Nemzeti Páholy Munkaprogramja és Szervezkedése* című programjukat.²⁴³ A páholy-program az önálló politikai erővé szerveződő honorácior-dzsentri törekvések egyik legkiformáltabb és legjellegzetesebb

²⁴¹ A kérdésről lásd Kovács Ernő: „A magyar szabadkőművesség válsága”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1916. május

²⁴² A magyar szabadkőműves Szövetség tanács 1902. október 6-i ülésének jegyzőkönyve. (OL, Szabadkőműves Levéltár, *Szimbolikus Nagypáholy iratai*, P. 1083, 19. kötet.)

²⁴³ OL, Szabadkőműves Levéltár, *Nemzeti Páholy iratai*, P. 1119, 1. cs.

dokumentuma. A program „Általános nemzeti akció” címet viselő, I. részének 2. pontja kifejti a kiindulást jelentő társadalmi alapelveket: a páholy

Törekszik arra, hogy az állam kormányzása ne csak külső formáiban legyen demokratikus, mint ahogyan jelenleg van, hanem a maga valójában is; ezért elsősorban a demokratikus népelemek önrendelkező képességének emelését akarja: törekszik az arisztokrácia befolyását a kormányra csökkenteni és a művelt középosztály, valamint a magyar földművelő osztály befolyását emelni. A nemzet java részét ez a középosztály teszi ki, ő és a magyar földművelő osztály az államfenntartó elem; nekik kell tehát a kormányzásban, a nemzet sorsának intézésében a vezető szerepet kapni.

Hogy itt a dzsentrí programjáról van szó, azt még ennél is világosabban kifejezésre juttatja a páholy-életet tárgyaló fejezet 1. pontja, amely „szükségesnek tartja ... a magyar művelt középosztálynak és a dzsentrinek a szövetségbe való bevonását”. A vázolt általános pozíciót konkrét követelésekre bontja a „Társadalmi akció” címet viselő II. – nagyobb – rész. E szerint a páholy

törekszik a nagy hitbizományok megszüntetésére és kisajátítására a nemzeti telepítés s a magyar földműves nép megmentése céljából. – Az állam annál hatalmasabb, minél több benne a birtokosok száma, s a föld elaprózódásával a racionális művelés határáig értéke annyira megnövekedik, hogy az értéknövekedés elegendő a nagybirtok árának törlesztésére. (4. pont)

A parasztp probléma másik vonatkozásában (s még inkább a nemzetiségi kérdést érintve):

A nemzetiségi bankok és takarékpénztárak s általában az uzsorát űző vidéki takarékpénztárak és intézetek megszüntetését kívánja, s helyettük szövetkezetek s állami kezelésben vagy állami ellenőrzés alatt levő bankok föllállítását tartja szükségesnek. A Nemzeti Páholy át van hatva azzal a tudattal, hogy a hazai műveltségi viszonyok között a visszamaradt parasztságnak nincs elég védelme a belőle élősködő uzsorával szemben. – A szövetkezés volna egyik leghatalmasabb orvosság a baj ellen, s ezért a szövetkezeti eszme terjesztését elsőrangú feladatának tartja. (6. pont)

A munkásproblémáról, a munkásmozgalom kérdéséről: a páholy „Törekszik arra, hogy a szociális mozgalmat nemzeti irányba terelje”. (1. pont) A program a társadalmi kérdéseknél is nagyobb figyelmet szentel a nemzetiségi problémáknak, szövegezőit a politikai cselekvés mezején elsősorban ez a kérdés mozgatja. A páholy neve is elsősorban a nemzetiségi problémára utal, s legföljebb csak másodsorban utal a közjogi problematikára. Míg a társadalmi kérdésekben – mint láttuk – az álláspont felemás, és a progresszív irányba fejleszthető momentumok sem hiányoznak belőle, addig a nemzetiségi problémában egyértelműen a legreakciósabb magyarosító politikát hirdeti. Nyíltan állítja: „rajta lesz, hogy a nemzetiségeket testvéri szeretettel magába olvassza.” (Már tudniillik a magyar faj, nem a páholy!) A legfontosabb tényező, amely az ellentmondásos arculatú s többirányú kötöttségű réteg politikai mozgását reakciós

konzervatív irányba viszi, a nemzetiségi kérdésben vallott sovíniszta álláspont. De nem csupán ez. Ha szemügyre vesszük az irat társadalmi álláspontját, láthatjuk: a vizsgált páholy-program azon ritka dokumentumok közé tartozik, melyek a honorácior dzsentri politikai pozícióját mintegy „kétfrontos” frontállásban határozzák meg, egyaránt szemben állva az arisztokrata nagybirtokokkal és a pénztökével. Nem hiányzik belőle némi populáris törekvés sem, báziskeresés a szélesebb néprétegekben, elsősorban a parasztságban. A parasztsággal kapcsolatos reformkövetelések között fölbukkan az agrárius parasztpolitika szövetkezetkonceptiója. Az újkonzervatív érvelés beszüremlését érdemes megfigyelnünk. A program egyáltalán nem tükröz olyasmit, mintha megfogalmazói az újkonzervatív törekvések bázisát jelentő arisztokrata nagybirtokokhoz kötődő gondolkodók volnának. Ellenkezőleg: a parasztsággal kapcsolatos legfontosabb probléma, a földreform, a telepítés tárgyalásánál nyoma sincsen agrárius színezetű érvelésnek. Ez a passzus egyértelműen arisztokrata- és nagybirtokellenes. A hitbizományok megszüntetésének követelése szöges ellentétben áll az agrárius követelésekkel, amiként távol áll az agrárius követelésektől a kisbirtok magasabb termelőképességére utaló érvelés is, mellyel a kisajátított birtokosok kártalanításának kérdését alátámasztják. Az agrárius szövetkezeti koncepció a nagytőke, a bankok elleni fejtegetésben bukkan föl. Itt, a bankokkal szemben ez az érvelés látszik a dzsentriálláspont kifejtésére legalkalmasabbnak. Mind a nemzetiségi bankokkal, mind pedig a magyar banktőke vidéki takarékpénztáraival szemben az agrárius szövetkezeti program látszik alkalmasnak arra, hogy a parasztságot céljaik érdekében összefogják. Itt ragadható meg a másik mozzanat, amely a több irányban nyitott dzsentrifrontot az új típusú konzervatív tábor felé való közeledésre orientálja. Az újkonzervatív ideológia kialakult gondolatrendszere mutatkozik a leginkább alkalmas eszmei keretnek a honorácior dzsentri sajátos társadalmi-politikai követeléseinek ideológiai megfogalmazásához is. Ez a tényező a későbbiekben erős és hatékony kapocsnak bizonyul majd az újkonzervatív tábor és az önállósodó honorácior dzsentrifront között, amely akkor is jelentős kötőerőt képez, amikor a dzsentri teoretikusok tisztázzák és megfogalmazzák az objektív érdekek kollízióját.

A hivatalnok dzsentri politikai önállósulási törekvései megjelennek a hivatalnoki érdek-képviselői szervezetek szintjén is. Ez a szervezeti forma még alkalmasabb keretnek mutatkozik a réteg társadalmi-gazdasági érdekeinek képviselésére, mint a politikai párt vagy a szabadkőművesség s a hasonló fölépítésű társadalmi egyesületek. A köztisztviselők szintelen, inkább kaszinószerű, mint akár csak bérmozgalom jellegű egyleti életébe politikai élénkséget az 1905–1906-os közjogi harc hozott, amely minden tekintetben ugrásszerű fejlődést jelentett a hivatalnok dzsentri önálló politikai tényezővé válásában. A közjogi harc érthetően elsősorban a megyei tisztviselőket mozgósította. Az új fejlemények a hivatalnoki érdek-képviselői intézmények közül mindenekelőtt a megyei tisztviselők érdek-képviselői egyletében jelentkeztek. A Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete – jelentéktelen kezdetek után – 1903.

október 4-én alakult meg²⁴⁴ 2514 taggal (1900-ban a megyei tisztviselők összlétszáma 5510 fő). Az egyesület jelentőségét az 1905–1906-os vármegyei ellenállásnak köszönhetette, melynek egyik szervezési centruma volt.²⁴⁵ A szervezet alapítója s vezetője Horváth József, a Fejérváry-kormányral szembeni megyei hivatalnokrezisztencia egyik vezére. Az 1903-as alakuláskor a szervezet gyűlésein csupán jámbor fizetésemelési kéréseket emlegetnek. 1905–1906 után a hang megváltozik. 1907. február 21-én az egyesület hatalmas értekezletet tart közéleti notabilitások részvételével. Tárgy: a megyei tisztviselők hitelügyének rendezése; hitelszövetkezet alakítása a hivatalnokok részére, amihez állami hozzájárulást követelnek; viszontszolgáltatás követelése a megyei ellenállásért.²⁴⁶ A követelés: ellenszolgáltatásként a kormány szanálja az eladósodott hivatalnokokat. Az eredmény nem marad el. Az 1908. november 20-án tartott választmányi ülésen már bejelenthetik, hogy a kormány az 1908-as költségvetési év terhére kiutal egymillió koronát a hitelszövetkezet részére.²⁴⁷ A siker után a szervezet önbizalma ugrásszerűen megnő, s már a széles körű érdek-képviselési szervezetté való kiépülést fontolgatják. Olyan tevékenységet szándékoznak kifejteni, amely már lényegesen túlmegegy a pusztán fizetésjavítási kérvényezéseken. Példaképük – nagyon is érthetően – nem a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom, hanem az OMGE. Tehát a megyei hivatalnokok érdek-képviselési szervezetüket nem a munkavállalók, hanem a munkaadók érdekképviselői mintájára tervezik kiépíteni.²⁴⁸ Ez a szervezet az elgondolások szerint ugyanúgy félhivatalos elismeréssel bírna, mint a nagy munkaadó

²⁴⁴ Az egyesület alakuló ülésének jegyzőkönyve. (OL, *Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete iratai*, P. 1234. – A továbbiakban OL, VTOE.)

²⁴⁵ 1906. január 5-én az egyesület keretében rendezték meg a megyei ellenállást szervező bizalmas alispáni értekezletet. (Horváth József: *Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története*, Budapest, 1907, 47. oldal.)

²⁴⁶ *A Szabadelvű Párt elvesztette az 1905-ös választásokat, de Ferenc József nem engedte kormányra a győztes függetlenségi és újkonzervatív ellenzéket, hanem parlamenten kívüli, „daraboni” kormányt nevezett ki. A győztes pártok (koalíció) által generált, szélsőséges indulatoktól sem mentes „fölbáborodást” látván 1906-ban a király meghátrált, fölmentette Fejérváry kormányát, és az időközben „megpuhult” koalíciót bízta meg kormányalakítással. 1907-ben a függetlenségi-újkonzervatív befolyás alatt álló hivatalnokrétegek szanációt követelnek az 1905-06-os „ellenállásuk” fejében. – A szerk.*

²⁴⁷ OL, VTOE.

²⁴⁸ „A magyar közigazgatásnak és különösen az önkormányzati igazgatásnak Magyarországon érdekképviselője nincs. A merkantil és agrárius érdekek a közigazgatási érdek, tehát a valóban altruisztikus közérdek rovására előtérbe nyomulnak, és maga a belügyi kormányzat is tehetetlenül áll szemben ezzel az áramlattal, mert közigazgatási érdekképviselő nélkül nem támaszkodhatik olyan háttérre, aminőkkel a szakminisztériumok az OMGE-ban vagy a GYOSZ-ban rendelkeznek. A közigazgatási érdekképviselőt ennél fogva az általános közérdek szempontjából meg kell szervezni, és erre nincs alkalmasabb szervezet, mint a másfél évtizedes múlttal rendelkező Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete. ... Egységes és céltudatos közigazgatási politikát eddig Magyarországon nem folytattak, a szervezett egyesület lesz hivatva ilyen politikát megteremtteni. ... Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az egyesület a jövőben a vármegyei tisztviselők erkölcsi és anyagi érdekeit felszínre ne tartaná.” (Horváth József referátumából az egyesület 1917. december 29-i XV. rendes közgyűlésén. OL, VTOE.)

szervezetek, s ugyanúgy befolyása volna a hivatalnokok szorosan vett foglalkozási érdekein túl munkaterületük, a közigazgatás általános problémáira, mint ahogy az OMGE és a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) is mérvadóan befolyásolják a gazdaságpolitika döntéseit. 1908-ban Ivánka Pál váci főszolgabíró, az egyesület buzgó korifeusa dolgozza ki először azt a tervezetet, mely az egyesület hivatalos támogatással való kiépítését követeli, mégpedig úgy, hogy minden megyében legyenek helyi szervezetei, s esetleg – ezt bizonytalanságban hagyja – a tisztviselők legyenek hivatalból automatikusan tagjai. Ez a hatalmas szervezet nem csupán érdekképviselő lenne, hanem a szakterület adminisztratív, politikai és szellemi elitjét tömörítő szervezet is, amelynek keretében rendszeresen foglalkoznának a közigazgatás elvi szakmai, politikai kérdéseivel, s ennek nyomán előterjesztéseket tennének.²⁴⁹ Ez a program, amely 1907-ben az egyesület hivatalos programja lesz, egyesíti a hivatalnokság kétféle lehetőségét érdekei szervezett érvényesítésére a társadalomban. Egyrészt az érdek-képviselői szervezet által, ahol a hivatalnok mint munkavállaló szervezkedik, másrészt az általa hivatásából adódóan kezelt államapparátusra való politikai színezetű befolyása által, ahol partikuláris rétegérdekeit közérdekként, a partikuláris érdekeken felül álló, szakjellegű megfontolásokként juttathatja érvényre. Ez utóbbi területen az érdek-képviselői szervezkedés már meghaladja önmagát, s átadja helyét a hivatalnok középosztály törekvésének a politikai vezetésben való részesedésre.

Amint látjuk tehát, a hivatalnok dzsentri nem csupán a törekvései eszmei kifejtésére legalkalmasabbnak mutakozó gondolati formákat találja meg az agrárius ideológiában, hanem érdek-képviselői szervezetei kiépítésében is elsősorban az agrárius érdek-képviselői mozgalmat tekinti példának. A továbbiakban tehát vizsgáljuk meg közelebbről a hivatalnok dzsentri politikai önállósulási törekvéseinek kapcsolatait az agrárius mozgalommal.

Az agrár érdek-képviselői szervek élén a politikai vezérkar mellett igen korán létrejött egy jelentős funkcionárius stáb, ennek tagjai töltötték be a szervezetek adminisztratív vezető posztjait. Az előkelő nagybirtokos, jobbára arisztokrata reprezentatív-politikai vezetők mellett a stáb tagjai szakképzett közgazdászok, közöttük tudósok, egyetemi tanárok. Az OMGE-ban Rubinek Gyula, Bujanovits Sándor, Szilassy Zoltán és Buday Barna; a Gazdaszövetségben a vezető politikustriász: Károlyi Sándor, Darányi Ignác és Dessewffy Aurél, mellettük és mögöttük pedig ott tevékenykedik Bernát István, Gaál Jenő, Meskó Pál és Czettler Jenő. Ez utóbbiak, az ügyvezető stáb tagjai között egyáltalán nem dominálnak a patinás történelmi nevek, ellenben nagy számban fordul elő közöttük városi polgár, német nevet viselő értelmiségi. 1905 után, a nagy politikai vezetők visszavonulásával, illetőleg halálával befolyásuk a szervezetekre egyre nő. Az agráriusok szervezete, a Gazdaszövetség lassan teljesen az ő vezetésük alá kerül. A két csúcsszerv mellett kiépül az agrárgazdasági intézmények sora, s ezek az intézmények is növelik az agrárius politikai befolyást: az Országos Központi Hitelszövetkezet, az altruista bank. A tekintélyes szervezetek vezetői

²⁴⁹ Ivánka Pál: *A magyar társadalom megszervezése*, Gyoma, 1908, 26–30. oldal.

állásai magas jövedelmet és előkelő társadalmi állást biztosítanak, jó indulást tudományos karrierhez, a legmagasabb rangúak részére pedig utat a politikai életbe.²⁵⁰ Huzamosabb ideig betöltött agrár érdek-képviselési vezető funkció többé-kevésbé biztosan hozza magával a földművelésügyi államtitkárságot, de nem rossz indulás egyéb gazdasági szakminisztériumok felé sem. A tízes évek végén pedig már sürgetően fölmerül, nem kis mértékben az agrárius agitáció hatására is az állami szociálpolitika szervezett formái kiépítésének szükségessége. Ezek vezető tisztségeire – mint ilyen jellegű gyakorlattal rendelkező emberek – az érdek-képviselési főtisztviselők szinte predesztinálva vannak: ők a majdan megalakítandó társadalombiztosítási hivatal, népjóléti minisztérium, egészségügyi minisztérium államtitkárai, sőt miniszteri posztjainak várományosai. A vezető stáb mögött kiépül a fő- és mellékhatású agrárius érdek-képviselési hivatalnokok középszintű apparátusa.²⁵¹ Ez az apparátus pusztán a létével, mint állás- és karrierlehetőség nagymértékben megnöveli az agrárius mozgalom befolyását a dzsentri eredetű vagy dzsentroid orientációjú hivatalnokság körében.²⁵²

²⁵⁰ A Gazdaszövetség vezető funkcionáriusainak s központi hivatalnokainak évi fizetése 1908-ban: igazgató 10 000 K, titkár: 5400 K, másodtitkár: 4800 K, helyettes szerkesztő: 2100 K, fogalmazó: 1800 K. (*Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből...*, 286. oldal.)

²⁵¹ A főfoglalkozású érdek-képviselési tisztviselő mint új, sajátos és politikai szempontból jelentős hivatalnoktípus a tízes években már foglalkoztatja a társadalmi érdeklődésű köröket. Varga Jenő Méhely Kálmán: *A munkáskérdés lényege* című könyvéről írt recenziójában ezer főre becsüli Magyarországon az érdek-képviselési tisztviselők számát. Ebben természetesen benne vannak a tőkés érdekképviselések is, sőt ezek alkotják a többséget. (*Huszedik Század*, 1916, 2. kötet.) – Más szerző 1914-ben 200–250 főre teszi a számukat. (Lásd Tonelli Sándor: *A magyar közgazdasági érdekképviselések*, Budapest, 1914, 55. oldal.) – A becslésben mutatkozó nagy különbség onnan származhat, hogy Tonelli feltehetően csupán a főhivatásúakat számítja, míg Varga beleveszi becslésébe azokat is, akik mellékfoglalkozásként vállaltak érdek-képviselési állást. Ezekből a számokból azonban még nem kapunk kielégítő képet az agrárius szervezetek hivatalnoki gárdájának nagyságáról, mivel az idézett szerzők nem tekintik érdekképviselésnek az üzleti jellegű agrárius szervezeteket, a szövetkezeteket, amelyek a legtöbb munkaerőt foglalkoztatták. A szorosán vett érdek-képviselési szervek funkcionáriusai a csúcsát alkották ennek az apparátuskomplexumnak. – A korszak végén már találkozhatunk a politikai irodalomban az érdek-képviselési hivatalnokok eminens politikai jelentőségének fölismérésével. Például: „Meg kell állapítanom, hogy a »Köztelek« írástudói, ha egyoldalúan is, de nagyszerű közigazgatási írómunkásságot fejtenek ki. Kár, hogy Magyarország közgazdasági kezelése nem ezekre és némely ipari és kereskedelmi szervezetek titkáira és írástudóira van rábízva. Ideje volna beszüntetni azt a rendszert, hogy nálunk a jogászok és csak a jogászok értenek mindent.” (Pályi Ede: *Magyarország a háború után*, Budapest, 1917, 56. oldal.)

²⁵² Az egyik legjelentősebb agrárius szövetkezeti vállalkozás helyettes vezetője a szövetkezeti hivatalnoki állásokat a dzsentri-mentés számottevő tényezőjeként aposztrofálta. „... a fogyasztási szövetkezetek nagyobb arányú elterjedése ellen politikai szempontból is igen komoly észrevételek tehetők. Ugyanis abban nincs véleménykülönbség, hogy középosztályunk megerősítése nagy politikai szükséglet képez. De hát ki merné azt állítani, hogy a szövetkezeteknél alkalmazott üzletvezetők politikai szempontból egyenértékű faktorok lennének az önálló kereskedőkkel.” (Páris Frigyes: „Észrevételek a szövetkezeti mozgalom irányáról”, *Magyar Közélet*, 1903. március 15.) – Egy érdekes megjegyzés arról, hogyan szolgált a szövetkezeti állás ugródeszkául kifejezetten politikai jellegű állás eléréséhez az agrárius

A lecsúszó dzsentri részére az agrárius érdek-képviselési hivatalnokság álláslehetőség volt, sőt, több is ennél: olyan, viszonylag önálló jelentékeny szervezet, amely képes formába önteni a dzsentri rétegek, elsősorban a dzsentri és dzsentroid hivatalnokság, a majdani „keresztény középosztály” sajátos érdekeit, viszonylag önálló politikai törekvéseit.

Olyan mértékben halad előre fokozatosan ez a folyamat, amilyen tempóban az agrár-agrárius szervezetek vezetésében fokozatosan tért nyer az alapító arisztokrata politikus-teoretikus gárda rovására egy organizátor-adminisztratív hivatalnoktípus. Ez a típus maga is ezekben a bürókban nevelkedik. Az agrárius funkcionárius fő tevékenységi területe a gazdasági, a szövetkezetek esetében szorosan az üzleti élet. Ez a hivatalnok azonban nem üzletember. Ellenkezőleg: mint társadalmi-politikai típus tudatosan annak ellentéte. Az agrárius funkcionárius ugyanis a gazdaság ügyeit éppen hogy nem üzleti alapon igyekszik bonyolítani, fő törekvése éppenséggel az, hogy a gazdaság területén minél nagyobb mezőket elhódítson az üzleti élettől – ez működésének lényegi politikai tartalma. A piac elveivel a szervezés elvét állítja szembe. Az üzleti élet öntörvényű spontaneitását intézkedésekkel igyekszik regulálni, törvények, rendelkezések kereteibe szorítani. Az agrárius mozgalmat elindító arisztokrata vezérkar antiliberális, a gazdasági versenyt elítélő ideológiai koncepciója, a „társadalom megszervezése” újkonzervatív eszméje ezen a ponton találkozik a hivatalnoknak az üzleti élet „kaotikus tülekedését” zabolázni igyekvő szervező ambíciójával. Utóbbi számára ez az organizáló tevékenység a gazdasági élet helyes irányú és hatékony funkcionálásának egyetlen biztosítéka,²⁵³ szemben az üzleti tevékenységgel, melynek kétes értékű buzgalma spekulációra, a tapasztalatlanok becsapására építi sikereit, nem pedig a tudományosan alapozott szaktudásra. A szaktudomány és erkölcs fellengzős ködfüggönye mögött az agrárius apparátus természetesen politikai elvek alapján törekszik kontrollálni a gazdaságot. Az agrárius érdekképviselések keretében tehát kinevelődik a gazdaságszervező sajátos, a polgári típussal ellentétes, bürokratikus típusa. A szorosan vett gazdaságszervező jelentkezésénél sokkal jelentősebb azonban, hogy ezekben az irodákban megszületik magának a politikai tevékenységnek az új stílusa. Szociálpolitikai, gazdaságszervezési aprómunka feszül neki a politikai problémák megoldásának, büszkén, öntudattal vallva, hogy föl fogja váltani a parlamenti debattertiát, a hordószőnokratot.²⁵⁴

mozgalomban: „... volt már rá eset, hogy kvietált huszárkapitányt, minden vállalkozással megbukott szövetkezeti tisztviselőt vagy hirdetési ügynököt tettek meg egy-egy hírlapvállalat vezetőjévé.” (Szabó László: *A modern újságírás*, Budapest, 1913, 19. oldal.)

²⁵³ Jól érzékelteti a spontán gazdasági tevékenységtől irtózó bürokratikus magatartást Gávai Gaál Jenőnek egy birtokpolitikai programcikke, melyben nehezményezi, hogy Magyarországon nincsen birtokpolitika, pedig – írja – a birtokpolitikát is, mint minden politikát, „intézni kell”, nem szabad engedni, hogy „magától intéződjék”. (Gávai Gaál Jenő: „A magyar birtokpolitika jelentősége”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910.)

²⁵⁴ „Mi ma, 1914. esztendőben, a balkáni háborúk után valahogy megszürkülten, hideg józansággal, folytonos számítással élünk, és valljuk be, hogy a nagy nemzetközi emberideálok, mint a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség, nem lelkesítenek. Nézzük a nemzeteket, és nem a

A teoretikus írásokban itt-ott fölsejlik az agrárius funkcionárius utópiája.

A társadalom rejtett tőkéjéből létrejött az országos gazdabank, egy óriási pénzerő, mely megoldja a függő hitelkérdéseket: az élőleltár-hitelt és a zöldtermés-hitelt: konvertálja a drága jelzálogkölcsonőket; kezébe veszi a telepítés ügyét: kis- és középberleteket alakít; gazdasági ipari vállalatokat teremt; vért közvetít minden hasznos agrárvállalkozásba és nem szipolyoz. Emellett a központ szövetségi szerve szociális munkát is végez. Ez az agrártevékenység összes társadalmi hatásait figyeli. A pillanatnyilag elnyomott rétegek védője. Foglalkozik a gazdasági verseny következményeinek kiegyenlítésével. Megelőzni igyekszik az ártó evolúciókat. Ez szűri át a társadalmi törekvések programját a napi politika tényezőihez. Programot ad, amelyre hallgatni kell, képviselői minőségben is, miniszteri minőségben is. A központ szervezetkezeiteinek ötmillió tagja van. Nincs gazda, aki ne tartozna valamely szervezetkezehez.²⁵⁵

Ezek a szervezetkezetek az értékesítés földadataival is megbirkóznak:

A börze nem hatalmaskodik többé. Idebent szervezetkezeti gabonarakták várják az acélos búzát; előleget kap rá a gazda, s kibőjtölheti a jó piacot. ... Ez a szervezetkezeti fejlődés jövője.²⁵⁶

Az OMGE-titkár jövővíziójában az agrárius bank- és szervezetkezhálózat átfogó szervezetté, félig hivatalos jellegűvé nő, mely meghatározó tényezője az ország egész szociális és gazdaságpolitikájának, s ezen keresztül dominálja az egész politikai életet. Ez a „megszervezett társadalom” fantáziaképe. A vágyott perfekt organizáció paternalista jóindulattal, de kemény kötelekkel tartaná a kizsákmányolt osztályokat, s ellenőrzése alá vonná a burzsoáziát. Elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia bürokratikus eszközökkel prestabilizált uralma volna, amelyben azonban a stabilizációt megteremtő monstre apparátus sem volna öntudatlan eszköz, személytelen masinéria. Távol áll a programröpiratok szerzőitől, hogy az apparátus szerepét ne úgy ábrázolják, mint a nagybirtok uralmának végrehajtó apparátusát.²⁵⁷ Azonban a végrehajtó

szerint boldogok, hogy van-e alkotmányuk vagy szabadságuk, hanem a legbrutálisabb abszolutizmus alatt is boldogok, ha van vasútjuk, gyáraik, utjaik, olcsó az élelem, a hús, a szappan, drága a munkabér, és kevés a gyerekhalandóság. Ma a nemzetek szívesen hódolnak be a szuveréneknek, ha azok kitűnő gazdasági, népjóléti és szociális politikát folytatnak.” (Kiss Menyhért: „Március Idusa”, *Egyetemi Lapok*, 1914. március 15.)

²⁵⁵ Buday Barna: *Magyar problémák*, Budapest, 1917, 109–110. oldal.

²⁵⁶ *Ugyanott*, 110. oldal.

²⁵⁷ Egy másik hasonló röpirat, egy átfogó agrárius bankhálózat-tervezet (mely a terv szerint szintén több volna, mint csupán pénzintézet: ellátna szociálpolitikai feladatokat is) a funkcionárius stábnak a nagybirtok alá rendeltségét egészen szervilis módon fejti ki: „A pénzintézet minden vidéki fiókja, minden egyes város, község és falu plébánosa természetes őrszeme és katonája lehetne annak a szervezett keresztny tőkének, amelynek manővereit a központból intézné és igazgatná a Főpapság és Főnemesség közvetlen ellenőrzése és felügyelete

apparátus ebben a tervezetben méreteinél s önsúlyánál fogva a végrehajtásban óhatatlanul nagymérvű önállóságot élvezhetne. A délibábos tervezetekben a valóságosan növekvő adminisztratív önállóság s végrehajtásbeli intézkedési befolyás vetül ki fantasztikus fölnagyításban.

Az újkonzervatív s azon belül mindenekelőtt az agrárius mozgalom tehát iskolája s szerveződési kerete a dzsentroid középosztály politikai önállósulásának. Ahogy innen veszi a szervezeti s ideológiai formákat törekvései artikulálására, úgy maga is színezi ezekkel a törekvésekkel az újkonzervatív ideológiát s politikát. A századfordulón, a Széll-kormány idején már érzékelhető, kitapintható a sajátos dzsentroid színező elem az újkonzervatív irányzat ideológiájában és politikai gyakorlatában.

Ideológiai téren ez a dzsentri színezet az államnak a gazdasági élet folyamatába való beavatkozásáról vallott újkonzervatív felfogások bizonyos különbségeiben tükröződött a legvilágosabban. Az állami beavatkozás a liberalizmus egyik elméleti kulcskérdése, s ennek megfelelően kulcsproblémája a liberalizmus, kivált a gazdasági liberalizmus elvi bírálatának is. Az újkonzervatív koncepció nem etatista pozícióból bírálta a szabad versenyt. A versennyel nem az állam szabályozó tevékenységét, hanem a szabad egyesületekként szervezett érdek-képviselői mozgalom egyensúlyozó szerepét állította szembe. Az esetleges állami beavatkozással szemben az agrárius publicisztika általában bizalmatlan volt. Hangoztatta, hogy a szociális és gazdasági problémák megoldása elsősorban a „társadalomra” vár; az állam „gyámkodása” gátolja a nemesi eredetű rétegek polgárrá nevelődését, a gazdasági harc minden kockázatától való megszabadításuk akadályozza a burzsoá munkaetika, gazdálkodási mentalitás elsajátítását a nemesi eredetű rétegek körében. Bizalmatlan volt az újkonzervatív tábor az állammal szemben egyszerűen azért is, mert összmonarchiai szinten a burzsoázia nagyobb befolyással bírt a gazdasági döntésekre, mint a nagybirtok, és ez a tendencia növekvőben s nem csökkenőben volt. Az újkonzervatív irodalom szélesebb politikai horizonttal rendelkező teoretikusai számon tartották a gazdasági monopóliumok, a trösztösödés külföldön már megfigyelhető tendenciáját. Az osztályharc frontján két jól szervezett tábort láttak magukkal szemben: a monopoltőkét és a munkásmozgalmat. Úgy látták, mindkettő az állam meghódítására, a gazdasági s ezáltal végül a politikai hatalom megszerzésére tör. Az egyik oldalon a trösztök politikai befolyásától valamiféle gazdasági dirigista rendszer (az újkonzervatív publicisztikának a német katedraszocialistáktól átvett szóhasználatában: „államszocializmus”) kifejlődését várták, amely végső soron a polgári demokrácia, a szabadságjogok teljes fölszámolásához, valamiféle trösztabszolutizmus kialakulásához vezet. A másik oldalon a szocialista forradalom szintén az egész gazdaságot, társadalmat, politikai életet ellenőrző omnipotens szocialista államot hoz létre.²⁵⁸ Ezzel a kettős tendenciával szemben a

alatt álló igazgatóság.” (*Magyarország gazdasági bankja. A keresztény érdekek szövetkezése a nemzetközi nagytőke ellen.* Anonim gépirat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár birtokában, Raktári szám: 8795, 25–26. oldal.)

²⁵⁸ Egy néppárti szerző szerint: „Egész Európában, mint látjuk, két irányzat áll egymással szemben, a liberalizmus és a szocializmus. Mindkettő az államhatalom teljes összpontosítására, a

kispolgári és tradicionális rétegek érdek-képviselési szervezése a szociális igazság, a „gyengék” védelmén túl hovatovább a veszélyeztetett polgári szabadság védelmeként jelenik meg.²⁵⁹ Az 1905-ös év válságos eseményei közepette Károlyi Sándor, az agrárizmus vezető teoretikusa egyenesen oda jut gondolataiban, hogy azzal foglalkozik: a fenyegető állami omnipotencia rémével szemben az agrárius érdek-képviselési mozgalmat a liberalizmus korszerű – az egykori liberális individualizmust meghaladó – formájának nyilvánítja, föladva így az újkonzervatív ideológia gerincét képező antiliberalizmust. A nagy ideológiai lépés előtti habozás tükröződik Darányi Ignáchoz írt levele áthúzásában. Az alábbi idézetben zárójelben és dőlt betűkkel közöljük a Károlyi Sándor által kihúzott alternatív változatokat:

Nem hiszem, hogy a szocializmus vagyonközösségi tétele (*ha tetszik*), azaz a termelőeszközök államosítása győzzön a világon, mert a rabszolgaállamtól, vagyis az állami omnipotenciától való félelem (*utat tör magának*) ennek útját állja. A küzdőtér másutt van. Küzdenek a gyengék a (*liberalizmus túlkapásai*) túlkapások ellen, s evégből szervezkednek; míg éppúgy szervezkedik a tőke, hogy amazokéval ellentétes érdekeit megvédje. (*Ma*) A szervezkedések korszaka (*van*) ez. A nemzetek és az egyes érdekcsoportok szövetségeit látjuk, szemléljük átalakulásait és szétbomlásait, míg az individualizmus pedig háttérbe szorul (*s helyébe az érdekcsoportok jutnak előtérbe*). (*A liberalizmus*) Az egyéni szabadság alapján fogunk majd állni továbbra is, csak hogy nem az individuumok, hanem mindinkább az érdekcsoportok fognak harcolni (*míg az erősebb uralma továbbra is fennmarad*). A Gazdaszövetségnek, a Magyar Gazdák Szemléjének, a Szövetkezésnek, a Széchenyi Szövetségnek a fentieket

társadalomnak centralizációja liberális óhaja szerinti megrendszabályozására, a személyes szabadság korlátozására és a független polgári élet megszüntetésére törekszik. Mindkettő a kényuralom eszközét akarja megszerezni az általa képzelt »állam« részére, s a különbség közöttük csak az, hogy míg az első a nagy tőkepénzest, addig a másik a tudatlan flotans tömeg nyers erejét akarja »állama« egyeduralmódójává tenni.” ([Zimándy Ignác]: *Szózat a néphez*, Budapest, 1895, 23–24. oldal.)

²⁵⁹ „A plutokratikus uralom a modern imperializmussal együtt a polgári államot mai alakjából kivetkőztetni s talán az emberi jogokat is, melyekért száz év előtt oly nagy küzdelem folyt, veszélyeztetni fogja. A nálunk előrehaladottabb nyugati államokban már előbb fogjuk észlelhetni azt, hogy erőtmörítés céljából miként szervezkednek majd mindazok az osztályok, amelyek a jelenben még szervezve nincsenek, de a tőkések és munkások fent vázolt szervezkedése mielőbb rákényszeríti majd ezeket hasonló szervezetek alakítására, hogy ily úton képesekké váljanak ellensúlyozni amazok hatalmát. Az erők emez ellensúlyozásában rejlik egyik fő tényezője a társadalmi békének. ... Ahol nincs méltányosság, s a társadalmi erők egymást nem ellensúlyozzák, ott előbb-utóbb az államhatalomnak kell fellépnie s államszocialisztikus rendszabályokkal megvédeni azokat, akik önerejükből magukat megvédeni nem képesek. A plutokratikus túltengés valószínűleg véget fog vetni a szabadságnak, és előbb államszocializmusra, később pedig kollektívizmusra fog vezetni. Ezt a túltengést kell tehát megakadályozni a társadalmi szervezkedések és az etikai felfogás terjesztése által.” (Károlyi Sándor: „Uzsora és közzellem”. Beszéd az 1902. május 27-i uzsora-szakértekezleten, *Hazánk*, 1902. május. 28.)

kell hirdetnie, hangoztatva mindenkor, hogy a (*liberalizmus*) szabadság alapján állunk. Így hódítjuk meg magunknak a [*liberálisok*=átjavítva olvashatatlan szövegre – Sz. M.] nagy számát, mert éppen ezen nézetekben találандják a menekvést (*a kompromisszumban, mellyel mi, a szövetkezeti emberek tudjuk kiegyeztetni a liberalizmust a szocializmussal, ledöntve a mindkét oldalon mutatkozó túlzást.*)²⁶⁰

Ha közelebbről próbáljuk vizsgálni azon indítékokat, melyek az agrárius teoretikust nézeteinek ilyen mélységű felülvizsgálatára ösztönözték, vissza kell utalnunk az idézett 1902-es beszédnek arra a kitételére, melyben már nem csupán a plutokratikus etatizmus részéről lát veszélyt, hanem a társadalmi ellentéteket szociális reformokkal kanalizálni igyekvő „*sozialer Fürsorgestaat*” [szociális gondoskodó állam] államszocializmus részéről is. A szociáldemokratákkal kokettáló Fejérváry-kormányban hasonló jelenséget lát, a klasszikus bécsi abszolutizmus modern államszocializmussá, afféle „*sozialer Obrigkeitstaattá*” [kb. „szociális felettes állam”] korszerűsítését.²⁶¹ A dramatikus körülményeken túl – hogy ugyanis ebben a furcsa szövetségben egy sor ellenfél kerül egy táborba: a munkásmozgalom, az egykori 48-as emigráns által mindig gyűlölt Bécs, a modern nagykapitalista etatizmus – van egy mélyebb irritáló tényező is. Károlyi nagyon is tudatában van annak, hogy a modern etatista szociálpolitika, annak technikája, módszere jórészt saját mozgalmá, az újkonzervatív érdek-képviselési mozgalom talaján született. Az agrárizmus agg vezére kezdi bizalmatlanul szemlélni a mozgalom szociálpolitikai akcióit, s bennük is államszocialista tendenciákat gyanít. Mint látni fogjuk, nem alaptalanul. Az önálló testületek szervezkedési szabadsága miatti veszélyeztetettségérzése, sokkoló élményeinek sorozata ráirányítja figyelmét az újkonzervatív mozgalom bizonyos elemeinek saját mércéjével (legalábbis új nézetei mércéjével) mérve is riasztóan reakciós vonásaira. Levelében nagyfokú bizalmatlanság nyilvánul meg az újkonzervatív tábor egyik jelentős osztagával szemben:

Magyarországon szabadságra van szükség, az erősebb uralmára, ha azt akarjuk, hogy a magyar faj domináljon, és magyar legyen az állam. Prohászka és a papok a szabadságot nem akarják, mert csak káros hatásait látják, ezt letörni nem szabad engednünk, mert a szabadságra szükségünk van a magyarság érdekében, főképp mert a szövetkezeti mozgalom korlátozni fogja a szabadság túlzásait, míg megmenti őt, mert a szövetkezeti eszme a szabadság megmentője.²⁶²

²⁶⁰ Károlyi Sándor levele Darányi Ignáchoz 1905. december 21-én. (OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441, 8. doboz.)

²⁶¹ „... Bécs azon vágya, miképp a magyar nem értelmesek tömegét – szocializmust kiáltván – megnyerje, míg államszocializmus és Polizei-Staat van a kosár fenekén.” (Károlyi Sándor levele Darányi Ignáchoz 1905. december 6-án, OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441.)

²⁶² Károlyi Sándor levele Darányi Ignáchoz 1905. december 21-én. (OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441, 8. doboz.)

Új, leveleiben is kibontakozó koncepciójával nem áll egészen egyedül kortársai között. A szabadelvű tábor régi vágású liberálisai között is akadnak olyanok, akik fokozatosan konzervatív pozícióba tolódva szemlélik a klasszikus liberalizmus, a gazdasági szabad verseny visszaszorulását, s vele szemben mind szocialista, mind polgári oldalról az állami omnipotencia fenyegető rémét fedezik föl. Ők azonban a polgári oldalról jövő etatista áramlatot összefonódni látják az újkonzervatív reakcióval. Számukra a jobboldali államszocializmus lényegében azonos azzal az új típusú konzervativizmussal, melynek Károlyi Sándor is prominens képviselője.²⁶³ Az agrárius mozgalom vezetője, az állami beavatkozás problémakörében összeütközésbe kerülve táborá jobboldali irányba radikalizálódó tendenciáival, fokozatosan elhagyja az újkonzervatív elvi pozíciót, s a mérsékelt statikus-defenzív régi típusú konzervatív pozícióhoz közelít.

Az állami beavatkozás ilyen mérvű elítélése távolról sem volt általános az újkonzervatív mozgalomban. Ellenkezőleg, a tábor autorainak tekintélyes része kezdettől azon a véleményen volt, hogy a mozgalom reformpolitikáját teljes terjedelmében és átfogóan csak az állam képes megvalósítani.²⁶⁴ A két vélemény mögött más-más társadalmi indítékok húzódtak meg. Míg az antietatizmus az arisztokrata nagybirtokos irányzat törekvéseit tükrözte, addig az etatista fölfogás mögött a dzsentri állott. Ez volt az egyik momentum, mellyel színezte az újkonzervatív politikát és ideológiát. A birtokos dzsentri az állami beavatkozástól várta gazdasági szanálását: *homesteadet*, moratóriumot, hitelt leszorított kamattal. A honorácior dzsentri érdekeltségét a fentebb ismertetett röpiratok alapján már láthatjuk: a társadalom, gazdaság és politika egész területét átfogó szociálpolitikai apparátus legkönnyebben s legkedvezőbb módon mint államapparátus épülhet ki. A hivatalnok dzsentri politikai öntudatra az agrárius és egyéb újkonzervatív mozgalmak soraiban ébred, és itt alakulnak ki törekvései arra, hogy önálló politikai szerepet játsszék. Ezek valódi színhelye azonban csak az államapparátus lehet. A hivatalnok dzsentri újkonzervatív törekvései az államapparátus meghódítására irányulnak. A honorácior dzsentri hangadói kezdettől vonzódnak az államszocialista megoldásokhoz, s egészen korán fölbukkannak olyan javaslatok, amelyek a fentiekhez hasonló átfogó reformterveket állami keretben kívánnak megvalósítani. A *Magyar Állam* című néppárti lap 1896. évi március 6-i számában egy Á-r szignójú cikk fölvázolja egy átfogó bank- és

¶

²⁶³ „... a szocializmus most már minden oldalról dédelgetett gyermeke lett a kornak. Az alkotmányosság hanyatlása nyomán ébredő abszolutizmus egyfelől – a liberális eszmék sírján életre kelő ultramontánizmus: a keresztény szocializmus neve alatt, más oldalról fogják őt karon.” (Békésy Károly: *A szociológiáról. Szabadelvű társadalomtan*, Kolozsvár, 1911, 1. kötet, 7–8. oldal.)

²⁶⁴ „Államunkat a nemzeti társadalom teremtette meg újból. Ma az erősebb államnak legyen első kötelessége a céltudatos társadalmi közreműködés érdekében nagyszabású társadalmi politikát folytatni. A társadalmi tényezők megerősödést ma csak az állam tervszerű közigazgatási, közgazdasági és kulturális intézményeinek segítségével érhetjük el.” (*A „Nemzeti” párhely nemzeti akciójának programja*, Budapest, 1905, 12. oldal.)

életbiztosítási, valamint személyi hitelrendszer tervezetét:

... a nagytőke kiszorítása, az egyéni érték és hitelképesség emelése végett átveszi az állam, illetőleg községek, kerületek, megyék az egész hitelügyet, beleértve a biztosítást, a takarékpénztárakat és banküzleteket egész teljességében... A munkaerő tényleges tőkévé válik, melyre az életbiztosítás által fedezve kölcsönt lehet adni, miáltal a gyárak is szövetkezetek útján a kiválóság által vezetve, a munkások kezeibe átmehetnek. A jelenleg fennálló takarékpénztárak, bankok, biztosítótársaságok átadják összes aktíváikat és passzíváikat, és beszüntetik további működésüket.²⁶⁵

A bürokratizálódó agrárius hivatalnokapparátus etatista alaptendenciája mellett szórványosan más irányú törekvések is jelentkeztek. Az etatizmusnak sajátos, kommunális változatát képviselte az a községi jegyzőkből verbuválódott csoportocska, mely 1907–1910 között a *Népszövetség* című havi folyóirat körül tömörült. A lapot a földművelési minisztérium pénzelte, feladata az volt, hogy az erősödő földmunkás- és gazdaságicseled-mozgalmakkal szemben propagandát fejtsen ki a Darányi-féle cselédtörvény mellett, és népszerűsítse a miniszter által kezdeményezett ingyen jogi tanácsadást. Az e feladattal életre hívott szubaltern közigazgatási funkcionárius csoport a községi közigazgatási apparátus bizonyos önállósulásának és súlynövelésének terveit ápolgatta a lapocska hasábjain. A terv középpontjában az az idea állott, hogy el kell érni a földbérllő szövetkezetek szervezésének – az agrárius mozgalom egyik középponti programja a századforduló utáni két évtizedben – községi kezelésbe adását; ez volna azután gerince a kommunális apparátus saját szociálpolitikai tevékenységének.

Volt olyan csoport, amely a nagybirtok szakigazgatási apparátusának sajátos törekvéseit képviselte. A *Nagybirtok* című, 1909–1911-ben megjelent folyóirat körül tömörült gazdatiszt-gárda a nagybirtok létjogosultsága melletti propagandát tekintette programjának. A harc elsősorban természetesen a polgári radikálisok ellen irányult, de kiterjedt – s számunkra ez az érdekesebb – a Gazdaszövetség és Darányi telepítési politikájára is. A lap élesen támadta a telepítési törvényt. Darányit azzal vádolta, hogy kisbirtok-támogató politikát űz.²⁶⁶ Nem kímélte a Gazdaszövetség földbérllő-szövetkezetek szervezésére irányuló propagandáját sem, melyet szintén nagybirtokellenes tevékenységnek minősített.²⁶⁷ A gazdatiszt-csoportosulás az agrárius nagybirtokos szárnnyal szemben az OMGE-nak azokra a köreire támaszkodott,

²⁶⁵ Idézi Petrassevich: *Magyarország és a zsidóság*, i. m., 128. oldal.

²⁶⁶ „A magyar mezőgazdaság szárnyaszegetten vergődik, mert földművelésügyi minisztériumunk állandóan kisbirtokpolitikával bajlódik. Milyen homlokegyenest más irányú a német birodalmi agrárpolitika! Ott a modern nagybirtok érdeke az első. Még a telepítés is a nagybirtok érdekét szolgálja. Podbielszky volt porosz földművelésügyi miniszter örökösen nagyszabású agrárpolitikát csinált. Mind földbirtokos és szolgálaton kívüli huszártábornok lett miniszter. ... Letaposta a közvetítő kereskedelem kinövését. Visszaszerezte a német junker közgazdasági hatalmát.” („Magyarország nagybirtokosaihoz!”, *Nagybirtok*, 1909. november 20.)

²⁶⁷ „Földbérllőszövetkezetet”, *Nagybirtok*, 1911. július 5.

amelyek bizalmatlanul szemlélték az agráriusok populáris propagandáját – a lap közleményeiből kivehetően elsősorban Zelensky Róbert grófra, Solymossy Lajos báróra és Hoyos Miksa grófra. A folyóirat három évfolyama azok közé a kisszámú dokumentumok közé tartozik, melyekben tükröződnek az OMGE és a Gazdaszövetség általában jól leplezett feszültségei. A nagybirtokos osztály érdekében űzött propaganda mellett a folyóirat gárdája üzleti terveket is szövögetett. A lap propagálta egy üzemgazdasági intézet fölállítást. Ez amolyan központi könyvelőség lett volna, amely bérért elkészíti az egyes nagybirtokok évi üzemmérlegét. A másik elképzelést – egy állatforgalmi szövetkezet létrehozását – a lap gárdája meg is valósította. A gazdatiszti szakértelem üzleti kamatoztatásának törekvése csupán egy kezdetleges első lépés volt bizonyos sajátos tisztartói érdekek érvényesítésének útján; azonban minden efféle vállalkozás magában rejtette azt a lehetőséget, hogy széles körű kiépülése esetén az agrárius szervezetekhez hasonlóan bizonyos érdek-képviselési jelleget kapjon – ebben az esetben a nagybirtok szakigazgatási apparátusának érdekképviselését. Végezetül tegyünk említést a gazdatiszt-csoportosulás vezető személyéről: a *Nagybirtok* gárdájának vezérszellemé Erekly Károly, a tétényi sertéshizlalda ekkori igazgatója, a majdani kurzuspolitikus volt.

A hegyvidéki akció

A dualista korszak egész tartama alatt az egyetlen nagyobb szabású akció, melynek során valami meg is valósult azokból a nagyszabású újkonzervatív szociálpolitikai reformtervekből, amelyek fantasztikussá fokozott változataival fentebb találkoztunk, az Egan Ede nevéhez fűződő kárpátaljai úgynevezett hegyvidéki akció volt. 1897-ben indult meg a nevezetes szociálpolitikai program a Földművelési Minisztérium keretében az ország legínségesebb vidékének tekinthető ruszin terület gazdasági fejlesztésére. Az akciónak súlyt adott a vidék nemzetiségi volta. A megoldandó problémák leglényegesebb sajátossága volt az a körülmény, hogy a terület a galíciai zsidó bevándorlás fő útvonalán feküdt. A szegény vidékre, mely saját lakosságát sem igen tudta eltartani, nyomorgó menekültek áradata zúdult évről évre, s súlyosbította az amúgy is nagy megélhetési problémákat. Mint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, itt is a parasztok és a falusi kereskedők, uzsorások ellentéte a legélesebb, közvetlenül ható társadalmi ellentét. A kárpátaljai falvakban, mint máshol is sok helyütt Magyarországon, a falusi kereskedők és kocsmárosok nagy számban zsidók voltak. Etnikai azonosságuk a bevándoroltakkal, utánpótlásuk, föltöltődésük a Galíciából bejött vándor házalók soraiból a végsőkéig élezte az ukrán parasztság s a helyi, „özönvíz előtti” zsidó burzsoázia ellentéteit. Ez a problematika ideálisan alkalmasnak látszott arra, hogy kísérleti terepe legyen az agrárius újkonzervatív szociálpolitikának.

Egan azzal kezdte kormánybiztosi tevékenységét, hogy a szolyvai járásban az ottani Schönborn-uradalomból huszonöt évre kibérelt 12 622 katasztrális hold földet, s parcelláztatta. 41 községből 4303 paraszt kapott így földet. Majd ugyanabban a járásban 11 hitelszövetkezetet létesített, s megkezdte a fogyasztási szövetkezetek

szervezését is. Ez utóbbiak elsősorban a zsidó boltosok kiszorítását, tönkretételét célozták. Az akció komplexen tartalmazta tehát az egész újkonzervatív programot. Valóban úgy tekinthetett rá ez a tábor, hogy a Ruténföld parasztságának „megszervezése” modellje lehet az egész magyar társadalom megszervezésének. Betörést jelentett az állami gazdaságpolitika terrénúrára is; a hegyvidéki akcióval tette meg az első lépést az állam az újkonzervatív szociálpolitikai módszerek államigazgatási alkalmazására. Egyben fontos tanulság volt az agrárius tábor számára az is, hogy a hegyvidéki akció demonstrálta: ilyen jellegű programokat átfogó mértékben csak az államapparátus közvetítésével lehet végrehajtani. Ez az akció természetesen a hivatalnok dzsentri ügye volt elsősorban. Maga Egan jellegzetes hivatalnok agrárszakember; pályája kezdetén jószágigazgató jelentős magyarországi és külföldi birtokokon, 1883-tól 1890-ig pedig a Földművelési Minisztérium tisztviselőjeként a tejgazdaság országos felügyelője, a hivatalnok dzsentri tipikus képviselője. Politikai nézeteiben, szenvedélyes antiszemitizmusában is jellegzetes reprezentánsa a honorácior dzsentrinek, kormánybiztosi működésében pedig az agrárius gazdasági organizátor megtestesítője. Ez az organizátor típus jelentkezik működésében, amikor szövetkezeti boltjait a szükségletekhez képest képtelen méretű áruválasztékkal látja el.²⁶⁸ A monstre áruválaszték jól mutatja, hogy a kormánybiztost nem üzleti szempontok vezették, s alig törődött azzal, hogy szövetkezeti boltjai rentábilisak legyenek. Ez nem csupán a gazdasági tevékenységnek a politikai cél – jelen esetben a zsidó szatócsok kiszorítása – alá rendeléséről tanúskodott; a gigantomániába hajló nagyvonalúság mögött megmutatkozott, hogy a bürokratikus gazdasági szervező magatartása nem profitra, hanem effektivitásra orientált. Gazdasági tevékenységében nem az vezérli, hogy a rendelkezésére álló eszközökből (tőkéből) a lehetséges legmagasabb profitot hozza ki, hanem bizonyos szakmai ethosz, mely az eszközökből és a munkaerőből ki óhajtja hozni a bennük rejlő technikai lehetőségeket, a technikailag lehetséges legmagasabb hatékonyságot és teljesítményt, függetlenül attól, hogy ez kifizetődik-e az adott esetben.

Az Egan vezette akció nagyban hozzájárult az újkonzervatív reformpolitika – elsősorban a hivatalnok dzsentri törekvéseket megfogalmazó – etatista koncepciójának terjedéséhez, mind magán az agrárius irányzaton belül, mind pedig az államhivatalnoki és értelmiségi körökben. Az agrárius mozgalom egyes vezetői is úgy vélik, hogy az agrárizmus hatalmas fegyvertényének tekintett hegyvidéki akció aggályosan megnövelte

¶

²⁶⁸ „A szövetkezeti boltokban nagyon sokféle árut árultak. Nevezetesen úri ruhaneműeket, képes levelezőlapokat, gigerliőveket, srófós írónokat, selyemkendőket, finom asztali borokat, porcelán- és üvegedényeket, sétatálcákat stb., szóval norinbergi és rövidárúkat, divatcikkeket, fehérneműket és rőfösárut, csecsebecskéket, amellet minden néven nevezendő háztartási, gazdasági és élelmi cikkeket. Hivatalosan konstatálva lett, hogy összesen 320-féle cikk hozatott forgalomba.” (Páris Frigyes: *Tájékoztató a ruthén akciónál való működésem felől*, Budapest, 1904, 27. oldal.)

az állami beavatkozás súlyát az újkonzervatív reformpolitikában.²⁶⁹ Maga Károlyi Sándor idézett levelében a dilemmából úgy próbált kikeveredni, hogy a fejletlen nemzetiségi vidékek fejlesztésére elfogadta az „államszocialista” módszerek jogosultságát.²⁷⁰

Az agrárius szövetkezetek politikai szerepe

Az etatista-organizátor politikai típus előtérbe állítása mellett a hegyvidéki akció másik fontos vonása erős antiszemita jellege volt. Az egész akciót körülvevő hecc légkör nem szorítkozott az e tekintetben sajátos rutén területre. Ellenkezőleg: kifejezője volt egy újabb, a nyolcvanas évek elejihez hasonló általános antiszemita hangulati hullámnak. Az antiszemita közhangulat, *ressentiment*, amely az Istóczy-mozgalom átmeneti föllendülése idején fellángolt, sohasem múlt el egészen, csupán intenzitásából veszített. Az új fellángolás forrása sokban a régi volt, új, erősítő körülményektől serkentve. A parasztságot terhelő „zsidó uzsorát” távolról sem csupán a Ruténfölddel kapcsolatban hánytorgatták föl. Az agrárproletárság elégedetlenségének kitörései ezt a szempontot is újra előtérbe tolták az erre érzékeny megfigyelők gondolataiban. A városi kispolgárság körében sem hiányzott az a hajlandóság, hogy a bank- és kereskedő nagytőkével szembeni ellenérzéseit antiszemita szólamokban fogalmazza meg. Az újkonzervatív mozgalom tevékenységi körében nem volt olyan probléma, mely ne függött volna össze az antiszemitizmussal. Az újkonzervatív liberalizmuskritika mindenkor tartalmazott bizonyos, olykor latens, olykor manifesztté váló antiszemitizmust. A kapitalista korrupció, anyagiasság, önzés kárhozzátása, a polgárság tipizált magatartásának szembeállítás a föltételezett magyar nemzeti jellemmel – mindezek tartalmaztak antiszemita felhangokat, ha más-más mértékben is. Az antiszemita latenciák a század végére fokozatosan kibontakoztak, felszínre kerültek az újkonzervatív szociálpolitikai akciók keretében. Az érdek-képviselési és a szövetkezeti tevékenység a századforduló éveiben erős antiszemita színezetet kapott. Az agrárius szövetkezetek ilyen vonatkozású politikai szereplése olyan visszhangot váltott ki, hogy maga a miniszterelnök volt kénytelen foglalkozni az üggyel. Széll Kálmán belügyminiszteri minőségében 1902. március 4-én 147/Res szám alatt körlevélben utasította a főispánokat, referáljanak a megyéjük területén működő OKH-szövetkezetekről abból a szempontból, vajon

²⁶⁹ „A mezőgazdasági érdekképviselő törvényes szervezését hosszú idők óta hiába várjuk: gazdasági egyesületeink itt állanak sovány anyagi eszközökre és kevés érdeklődésre támaszkodva. Közben az állam karja egyre messzebb nyúlik; új és újabb hivatalos szervezetek keletkeznek; amelyek mindinkább több érdeket kötnek le, és szélesbítik az állami mindenhatóságot. Csupán a hegyvidéki segítőmozgalmak az ország negyed részét bürokratizálták.” (Buday: *Magyar problémák*, i. m., 14. oldal.) – Károlyi Sándor is féltette az agrárius szervezetek önállóságát az állami befolyás kiterjedésétől. 1906-ban a következőket mondta a Hangya igazgatójának: „Meglássa, kedves Balogh, az állam a Hangyára is ráteszi egyszer a kezét!” (Balogh Elemér: *Emlékeim*, Budapest, 1938, 70. oldal.)

²⁷⁰ Darányi Ignáchoz írt 1905. december 21-i levele. (OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441, 8. doboz.)

űznek-e felekezeti (antiszemita) és kisebbségi izgatást (ez utóbbi arra vonatkozott, hogy a Néppárt a szlovák és kisebb részben a német kisebbségi területeken egyes esetekben nemzetiségi demagógiával is operált). A belügyminiszteri megkeresésre küldött jelentésekből 26 van meg. A jelentést tevő megyék közül 23 megye területén működött hitelszövetkezet. 19 főispán azt jelenti, hogy semmi rendelleneset nem észlelt. Ebből, mint azt a négy részletesebb eltérő jelentés tanúsítja, inkább a főispán személyére, mint megyéik szövetkezeteire vonatkozóan lehet következtetéseket levonni. Az esetek zömében láthatóan csupán a főispán hanyagságáról van szó, részben pedig arról, hogy a szövetkezetszervezés a főispán figyelmébe ajánlott állami feladat volt, tehát nem vetett volna jó fényt működésére, ha túl nagy bajok vannak vele. A nemleges jelentések mindössze annak megállapítására szorítkoznak, hogy a főispánhoz ilyen jellegű panasz vagy jelentés nem érkezett; olyan válasz egyetlen sincs, mely azt állítaná, hogy a szövetkezetek működését figyelemmel kísérve határozottan állítja: azok működése korrekt üzleti jellegű, és nélkülöz minden politikai tendenciát. Ezzel szemben Csongrád megye főispánja 1902. március 27-i válaszában, Jász-Nagykun-Szolnok megyéé pedig március 11-i válaszában kifejti, hogy jelentős különbség van az OKH- és a Hangya-szövetkezetek között: utóbbiak feltétlenül antiszemiták, és fő feladatuknak a zsidó boltosok „kiirtását” tekintik. Ilyesmit mindenütt észleltek azoknál az OKH-szövetkezeteknél is, ahol papok a szervezők és vezetők.

... a fogyasztási szövetkezetek közül is jogos kifogás alá csupán a csongrádi „keresztény fogyasztási szövetkezet” esik, amelynek működése felekezet elleni izgatási célokra irányul. Ezen szövetkezetnek már alapításakor nyíltan bevallott célja az volt, hogy az izraelita vallású kereskedők tönkretétesenek, ezt a célt szolgálja a szövetkezet ma is, mi kétségtelenül megállapítható a *Tiszavidék* című csongrádi lap közleményeiből, amelyben a szövetkezet élén álló Hegyi Antal csongrádi plébános – aki a lapnak is felelős szerkesztője – nyíltan hirdeti, hogy a liberális zsidó kereskedőket a szövetkezet segítségével fogja tönkretenni

– írja a csongrádi főispán. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei főispán igen részletes jelentése kifejti, hogy a megye területén működő szövetkezeteket részben maga szervezte a Csongrád megyével határos részen, hogy az agrárszocialista mozgalmat ellensúlyozza, ezek élén pedig az általa fölkért helyi földbirtokosok állnak. Ezzel szemben a megye területén működő négy Hangya alapítású OKH-szövetkezet antiszemita céllal működik:

Lehetetlen legbizalmasabban be nem jelentenem, hogy a „Központi Hitelszövetkezet” előzékenységevel nem vagyok egészen megelégedve, s csak az üdvös cél bírt rá, hogy a tapasztalt figyelmetlenségeket elhallgassam, hogy a központ nem eléggé előrelátó azon tekintetben, hogy vajon az alapítandó szövetkezetet nem felekezeti avagy politikai célból alapítják-e; hogy túlságos udvarias a papokkal szemben, pedig kevés kivétel azon papok száma, kik nem felekezeti okokból működnek; hogy túlságosan udvarias a „Hangya” (Károlyi-féle) által alapított szövetkezetek támogatásában, pedig azok majdnem mindegyikének felekezeti célzatai vannak. A „Hangya” nyílt boltokban áruló

értékesítési és fogyasztási szövetkezeteket alapít, melyeknek célja a falusi kis boltosokat (zsidókat) kiirtani. ... Azt hiszem, kevés olyan szövetkezet lesz, amely az 1898. évi törvény alapján keletkezett, s mégis felekezeti, politikai és nemzetiségi izgatásokra használatnak, hanem minden olyan szövetkezet, melyet a „Hangya” alapít és az „Országos Központi Hitelszövetkezet” támogat, azok kisebb-nagyobb mértékben felekezeti és politikai célzatúak.

A főispán leírása szerint a megye négy ilyen Hangya alapítású szövetkezete közül az egyik élén egy református lelkész áll, kettőt egy erősen antiszemita érzelmű báró földbirtokos vezet, egyet pedig Jászberényben egy nem kevésbé antiszemita Apponyi-párti korifeus. – A Gömör-Kishont és Sáros megyéből érkezett jelentések a szövetkezetek néppárti befolyás alatt álló voltát hangsúlyozták.²⁷¹

A politikai antiszemitizmus és a Néppárt a századfordulón

Az újkonzervatív front helyi apparátusának erősödő antiszemita tevékenysége magában rejtette a mozgalom radikalizálódásának lehetőségét. Az újkonzervatív táborban mutatkozó antiszemita tendencia tekinthető a jobboldali radikalizmus első csírájának Magyarországon. Ezeknek az antiszemita hangoknak a koncertjéből élesen kihallik a dzsentri-antiszemitizmus hangja. Az újkonzervatív liberalizmuskritika, a konzervatív indíttatású kapitalizmus- és tőkéellenesség ott kap elsősorban antiszemita színezetet, ahol különösen erős az érintett társadalmi csoport körében a hangulati irritáltság, a motiváltság arra, hogy kedvezőtlen helyzetéért valamilyen megfogható ellenséget felelőssé tegyen. A szorongatott társadalmi rétegek bűnbakkeresése ad a liberalizmuskritikának antiszemita értelmezést. Az újkonzervatív tábor *ressentiment*-nal terhes tényezője leginkább a dzsentri volt. A társadalmipresztízs-vesztés és a pozícióvesztés érthetővé teszi körükben az elmérgesedett bűnbakkeresés légkörét. Megmutatkozik ez abban, ahogyan a dzsentri publicisztika a réteg birtokvesztését interpretálja. A dzsentri birtokos középosztály hanyatlásának, mint fentebb is láttuk, az újkonzervatív irodalom kezdettől nagy figyelmet szentelt. A kilencvenes évek derekának agrárius irodalmából azonban az általános rokonszenv mellett nem hiányzott a dzsentri réteggel szembeni kritika sem. Fölrótták költekező, a polgári viszonyokhoz nehezen alkalmazkodó életmódját, alacsony munkamorálját, s követelték tőle a polgári gazdasági mentalitás mielőbbi elsajátítását. Az újkonzervatív szerzők a konzervatív társadalom nagy veszteségének tartották a dzsentri réteg hanyatlását, de nem hagytak kétséget afelől, hogy magát a réteget hibáztatják sorsának alakulásáért. A századforduló körül jelennek meg először azok a röpiratok, melyek már a polgári társadalom nagyobb fogyasztási lehetőségeit hibáztatják a dzsentri tönkremenetele miatt, immorálisnak minősítve a csábítást, melynek a tapasztalatlan dzsentri réteg nem tudott ellenállni. Az új értelmezések szerint a polgári társadalom a patriarchális viszonyaiból kiragadott dzsentrire rákényszerítette a polgárság tőle idegen, új keletű

²⁷¹ OL, K 149–1902-BM Res 26. cs.

fényűzését, rászorította a földbirtokost, hogy versenyezzék fényűzésben a gazdagabb polgársággal. Ez a *ressentiment*-terhes magyarázat – mely egyébként nem annyira a kapitalista versenytől viszonylag elszigetelten élő vidéki földbirtokos, mint inkább a hivatalnok dzsentri helyzetét tükrözi, akinek valóban „*standesgemäss*” kell élnie akkor is, ha ehhez alacsony a jövedelme, s így belekényszerül a végzetes „fenn az ernyő, nincsen kas” életmódba – már magában rejti azt az igényt, hogy a polgári fényűzés csábítása mögött a csábítót is megkeressék, aki a gyanútlan dzsentrit jussából kiforgatta.²⁷² A birtokos dzsentri *ressentiment*-ja a volt nemesi birtokokat fölvasároló polgárok ellen csak egyik táplálója az ellenszenvnek; élesebb ennél a honorácior dzsentri dühödt kenyéririgysége a polgári eredetű s polgári mentalitású értelmiséggel szemben. Az értelmiségi és hivatalnok dzsentri antiszemizmusa új jelenség a komplexumban. Elsősorban ez az elem ad antiszemita színezetet az újkonzervatív közapparátus akcióinak. Az ő önállósulási törekvésük fogalmazódik meg az újkonzervatív liberalizmuskritika antiszemita változatában. Ez az ideológia és politikai tendencia viszi bele a radikalizálódás lehetőségét az újkonzervatív front politikájába. Az újkonzervatív koncepció radikalizálásából kinövő honorácior dzsentri antiszemitizmus 1901–1902 körül már az önálló eszméáramlattá szerveződés jeleit kezdi mutatni.

Joggal fölvetődhet a kérdés: amennyiben a dzsentroid-politikai antiszemitizmus elérkezett arra a határra, hogy különálló irányzatnak tekinthető az újkonzervatív fronton belül, miért nem került sor a századfordulón is különálló antiszemita párt alakítására, mint a nyolcvanas években? A magyarázat részben abban lelhető föl, hogy az Istóczy-párt megalakulása idején rövid időre az a sajátos helyzet állt elő, hogy az antiszemita irányzat vált minden szociális ellenzékiesség gyűjtőhelyévé.²⁷³ Ez a helyzet a századfordulóra gyökeresen megváltozott. A marxista munkásmozgalom és az általa befolyásolt agrárproletár-mozgalmak szilárd baloldali keretül szolgálnak a proletár rétegek megmozdulásaihoz, sőt a kispolgári elégedetlenség számára is nyújtanak baloldali alternatívát. Az 1883-as antiszemita zavargások zalai, somogyi és alföldi szegényparaszti bázisa 1901 körül már megközelíthetetlen az antiszemita fertőzésű politikai törekvések számára. Az pedig, hogy a budapesti gyári munkásság szervezett

²⁷² „A modern igények kielégítése nap-nap után több és súlyosabb áldozatot követel. A szeszélyes korszak megmértelyezi a régi egészséges magyar társadalmat, életfelfogást és életbölcseletet. A kényelemimádás, költekező passziók üzése, a személyes kíváncsiak túlbecsülése könnyelmű vagyonfecsérlést, ez pedig tönkretűntet eredményez. Így következett be rohamosan a magyar földbirtokos középosztály hanyatlása és elszegényedése. Az országban minden felől szabadon beözönlő bárdolatlan idegen kizsákmányolja a vendégszerető, becsületes, nyíltszívű magyar nép szerencsétlen helyzetét.” A röpirat szerzője itt a zsidóság és az erdélyi románok szerepéről ír, akik szerint „sok helyen hazafiúi becsületében és erkölcsében rontják meg a mostoha viszonyok közt tengődő és még laikus és romlatlan magyar nemzetet”. (Király Péter: *Vészkiáltások*, Szeged, 1904, 44. oldal.)

²⁷³ „... tengődő ipar és kereskedelem, elszegényülő földművelő osztály, szaporodó proletariátus, szocializmus és munkáskérdés, melyek nálunk ... az antiszemitizmus gyűjtőnév alatt találkoznak.” (Tóth Gáspár: *A magyar konzervativizmus programja*, Budapest, 1884, 63–64. oldal.)

erőként antiszemita tüntetésben vegyen részt, mint egykor az újpesti Linzer-gyár munkásai, a századfordulón már elképzelhetetlen. A könnyen mozgósítható radikális tömegek hiánya lassítja az önálló szervezet kialakításának folyamatát. A másik lényeges ok: az Istóczy-párt keretét jelentett széles tömegelégedetlenség politikai formába öntésére az egyik oldalon, másrészt ugyanakkor az uralkodó osztályok zömében elszigetelt marad. A századfordulón viszont már az uralkodó osztályok széles csoportjait járja át a latens antiszemitizmus. A nyolcvanas években a Simonyi Ivánból, Széll Györgyből, Szalay Imréből és Békássy Gyulából álló antiszemita csoportot kizárták a Függetlenségi Pártból; a századfordulón Bartha Miklós számára szélsőséges antiszemita nézetei már semmi nehézséget nem jelentettek pártján belüli tevékenysége szempontjából. Az antiszemita velleitások erős szétszórtsága a felső és középrétegek köreiben szintén gátolta a politikai differenciálódást. A legfőbb akadály azonban az volt, hogy a Néppárt antiszemita agitációja messzemenően helyettesített egy Istóczyéhoz hasonló önálló antiszemita pártot, s be tudta tölteni az „ürt”, amelyet annak szétesése maga után hagyott. Az újkonzervatív tábor „osztagai” közül a Néppártban élt elevenen s nem csupán latens hangulatokban az antiszemitizmus. Ez természetesen nagyrészt egyszerű vallásfelekezeti ellenszenv és az egyházjogi harcok hangulati visszahatása volt, de kezdettől hatékony eszköznek bizonyult a pap-agitátorok számára a parasztság szociális elégedetlenségének politikai kiaknázásához.²⁷⁴ A párt tudatosan vállalta az egykori Istóczy-mozgalom politikai örökségét. Így tekintette működését a kortárs liberális ellenfél,²⁷⁵ így említi a magyar antiszemitizmus német náci történetírója is.²⁷⁶ A Néppártban talált otthonra a dzsentri, és pedig elsősorban a honorációr dzsentri antiszemita törekvése is. A dzsentri legismertebb politikai szószólói, akik eddig rétegük ideológiáját kizárólag a függetlenségi gondolatkörben fejezték ki, a századfordulón sorra fordulnak a politikai antiszemitizmus felé, s a Néppárt irányába orientálódnak. Bartha Miklós, a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyának egyik vezetője a hegyvidéki akció benyomásainak hatására fölzárkózik az újkonzervatív fronthoz, s prominens antiszemita agitátorrá lép elő; Kaas Ivor a Nemzeti Pártból átlép a Néppártba – ez a lépése világosan mutatja a politikai átcsoportosulást, mivel Kaas protestáns, tehát

²⁷⁴ Illusztrációként idézzük Paska István nagybélcsi plébános Kaas Ivorhoz írt, 1909. január 28-i levelének egy passzusát: „Felvidéken a Kath. Népszövetség igen jó eszköznek bevált arra, hogy vele a pánszlávizmus és a judaizmus ellen védekezzünk... Most, amikor a pánszlávoktól és az ő társaiktól, a szociáldemokratáktól nem kell félni, most a zsidóságtól akarom híveimet emancipálni. Ősszel nyélbe ütöttem egy keresztény mészárszéket, és az oly jól sikerült, hogy még Zsámbokrétról is itt vásárolnak húst. Vasárnap, jan. 31-én össze fogom hívni a népszövetség tagjait, hogy egy keresztény boltot létesítsünk, illetve a zsidókat teljesen feleslegessé tegyük.” (OL, *Kaas Ivor iratai*, P. 336, 3. doboz.)

²⁷⁵ „A néppárt, mely kezdetben a német centrum hagyományai iránt indult, tehát ultramontán volt, anélkül, hogy támadó antiszemitizmust propagált volna, ma tisztára antiszemita párt.” (Vázsonyi Vilmos: „Alma Mater” [Pesti Hírlap, 1900. szeptember 15.]. In *Beszédei és írásai*, Budapest, 1928, 2. kötet, 94. oldal.)

²⁷⁶ Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn*, i. m., 184. oldal.

lépésének egyáltalán nincsen vallási színezete. Az egyetlen átfogó programröpirat, mely a Néppárt részéről az antiszemita álláspontot rendszeresen kifejti, Petrassevich Géza *Magyarország és a zsidóság* című könyve már teljes egészében a dzsentri politikai antiszemitizmust, az újkonzervatív ideológia kifejtett antiszemita variánsát képviseli, nem a katolikus vallásfelekezeti zsidóellenességet. Az újkonzervatív ideológia radikalizálódását elsősorban ezen a röpiraton szemlélhetjük. Petrassevich konzekvens antiszemita értelmezést ad az újkonzervatív mozgalom eszmevilágában kifejezésre jutó egész problémakomplexumnak:

Magyarország és a zsidóság ... viszonyában eddig a látszólagos szélcsend korát éltük, de most már érezzük, hogy a vihar kitörőben van. S ez a vihar rettenetes lesz, mert össze lesz benne torlódva nemcsak a zsidókérdés, de mindazok az égető, kitörni készülő bajok, melyek lerombolni készülnek a XIX. század korhadt társadalmát. Szocializmus, nemzetiségi kérdés, gazdasági válság, közjogi forradalom, mint megannyi terhes, sötét felhő tornyosul Magyarország felett.²⁷⁷

A könyv félreérthetetlenül dzsentri pozíciót képvisel, nem egyszerűen papi nézeteket, s jól láthatóan nem is főnemesi álláspontot:

... a negyvennyolcas forrongás romba döntött egy ezeréves épületet, anélkül hogy újat emelt volna, megölt egy ezeréves társadalmat, anélkül hogy újat nevelt volna. Rombolt mindent 48, de alkotni nem alkotott semmit. Ezer és ezer életerős magyar embernek ontotta ki véré, tízesztendőös nehéz rabláncot fűzött karjainkra, gyilkoló anyagi és erkölcsi romlást hozott ránk, s mit adott érte cserébe? Semmit. Egyetlen vívmányát, a politikai szabadságot még egyszer kellett kivívnunk 67-ben, s ezt, ha későbbben is, megtettük volna 48 és vérontás nélkül is. Ellenben az elpusztult magyar földbirtokot, a zsidó mozgó tőkévé formálódott magyar aranyat, a társadalom erkölcsét, tisztaságát, az elbukott középosztályt ki adja nekünk vissza?²⁷⁸

A röpirat radikális politikai fordulatot követel, bár követelése nem megy túl az általánosság szintjén:

... valóságos létkérdéssé vált immár a zsidókérdés rendezése, megoldása. Mert valaminek történnie kell. Az állapotok annyira ki vannak már élesítve, hogy tovább csiszolni lehetetlenség. Vagy-vagy! Vagy adjunk a zsidóknak, mint tehetetlen roncsok mindent... vagy pedig álljunk végre talpra, s szerezzük vissza, ami a miénk – a *keresztény Magyarországot* [kiemelés – Sz. M.].²⁷⁹

²⁷⁷ Petrassevich: *Magyarország és a zsidóság*, i. m., 3. oldal.

²⁷⁸ *Ugyanott*, 91. oldal.

²⁷⁹ *Ugyanott*, 4. oldal.

Az idézett szövegben keletkezésének folyamatában ragadhatjuk meg a felekezeti zsidóellenesség átalakulását politikai antiszemitizmussá. A keresztény szó itt már nem felekezetet jelöl, hanem a „nem zsidó” megfelelőjeként áll. A „keresztény Magyarország” ebben az összefüggésben a kurzus majdani „keresztény nemzeti” jelszavának anticipációja. A Néppártban tehát a századfordulón újból lezajlik az a folyamat, mely kezdetlegesebben már az Istóczy-mozgalomban is végbement: a kezdeti vallásfelekezeti zsidóellenesség helyét fokozatosan átvette a dzsentri korszerű politikai antiszemitizmusa.²⁸⁰ A papos zsidózás és a parasztság, valamint a kispolgárság megnyerésére törekvő arisztokrata nagybirtokos indíttatású szociális demagógia mellett a Néppártban is önálló, kitapintható irányzattá válik a radikális honorácior dzsentri-pozíció. Hasonlóan az agrárius mozgalomhoz, a Néppártban s általában a politikai katolicizmus mozgalmában is ez a törekvés erősödik a századforduló után, s az első világháború éveire már ezek a mozgalmak is a dzsentri politikai képviselőinek tekinthetők elsősorban.

Kísérlet egy új antiszemita párt létrehozására

Miután vázlatosan utaltunk arra, hogy a jobboldali radikalizmus az újkonzervatív mozgalom szervezeti kereteiben, az agrárius mozgalom és a Néppárt soraiban kezdett kibontakozni, jelzésszerűen utalunk arra is: némi halvány jelei mutatkoztak 1901-ben önálló politikai szervezet alakításának is. Van adatunk az 1901-es választást előkészítő kampány idejéből egy szélsőjobboldali pártalakítási kísérletre. A Budapesten megjelenő *Express könyomatos* szerkesztője, Osinger János kérdőívet küldött szét Vas megye községi jegyzőinek, melyben egy új párt helyi alakításának feltételeit igyekezett kipuhatolni. A kérdőív egyike a jobboldali radikalizmus kevés számú „csíradokumentumainak”, ezért érdemesnek tartjuk kivonatossan idézni:

1. Helyes-e az a vélemény, hogy a változott viszonyoknak sem az 1848-i, sem pedig az 1867-i alapon álló politikai pártok programja nem felel meg?
2. Igaz-e, hogy a 48-as alap meggátol minden valódi kiegyezést Ausztriával?
3. Igaz-e, hogy az 1848-i alaptörvényekben szó sincs arról, hogy idegenek és el nem ismert vallásúak a múltra, a jelenre és jövőre való tekintet nélkül a többi állampolgárokkal minden szerzett és kimutatható hazafias érdem nélkül mindenben és mindenkorra kivétel nélkül egyenjogúsíttassanak?

²⁸⁰ Így ír erről az Istóczy-párt egykorú szabadelvű bírálója a német példákra utalva: „Előbb a vallási türelmetlenség volt a kűtfő, s a nép butasága volt a médium. Ma a tudomány, a fajok különbségét kutató, determinizmust hirdető tudomány vetette fel a kérdést in abstrakto, s a birtokait elpazarló, a polgári kereseti pályáktól irtózó, régi előjogai után visszasóvárgó német »Junkerthum« s az újabb közgazdászati fejlemények által részben kiveszésre vagy átalakulásra ítélt kisiparos osztály vitte ki azt a világba.” (*Filoszemita Füzetek*, Báttaszék Lajos szerk., 1884. július.)

4. Igaz-e, hogy a 67-es pártok programja alapján Magyarország nem lehet valóban független?
5. Igaz-e, hogy Magyarország összes politikai, közgazdasági, társadalmi és más bajai az 1867-i pártok programja nyomán bekövetkezett egészségtelen gyors fejlődésnek, illetve főleg a zsidók egyenjogúsításából és a szabad bevándorlásból származott igazságtalan és veszedelmes aránytalanságnak tulajdoníthatók?
6. Nem volna-e kívánatos a következő választásra egy új párt?
7. Az új párt politikai, közgazdasági, társadalmi és más kérdésekben főleg mit vegyen fel programjába? És az irányt illetően az ismert Törvény, Jog és Igazság helyett nem volna helyesebb az Istent, Királyt és Hazát szolgálni?
8. Kérdezett tud-e olyan személyt saját választókerületében, aki az új párt szervezésében hajlandó részt venni, pártelnökséget vagy képviselőséget vállalni?²⁸¹

Az önálló politikai mozgalommá szerveződés nyomai mutatkoztak 1901 tavaszának egyetemi antiszemita diákszavargása során, az úgynevezett „kereszt-mozgalomban” s az ebbe bekapcsolódó Szemere Miklós és Erdélyi Gyula körüli politikai csoportoknál, majd mindezek politikai utóéletében. Összegezve megállapíthatjuk: 1901–1902-ben a jobboldali radikalizmust hordozó politikai erők legtudatosabb csoportjai eljutottak a modern radikális mozgalmak legkezdetlegesebb szintjére: a politikai szektaképződés stádiumába.

²⁸¹ BM res. 1901. OL. K 149–190-BM Res. 25. cs.

Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”

Az ezernyolcszázkilencvenes évek a nagyszabású társadalmi átrétegződés és az ezt követő politikai erőátcsoportosulás esztendei voltak Magyarországon. A hetvenes-nyolcvanas évek nagy tőkés konjunktúrája fölborította az uralkodó osztályoknak a kiegyezés utáni években kialakult erőegyensúlyát. A nagybirtokos arisztokrácia és a birtokos középnemesség mellett helyet követelt magának a politikai uralomban, az uralkodó osztályok osztályszövetségében az erősödő burzsoázia. A kilencvenes évek politikai eseményeinek legfőbb mozgóatója az uralmi monopolhelyzetükben megingott nemesi nagybirtokos rétegek reakciója a polgárság előrenyomulására. Ezt a helyzetet tükrözte az arisztokráciát tömörítő Nemzeti Párt növekvő súlya az uralkodó osztályok politikai erőinek sorában. A társadalmi életben bekövetkezett átrétegződés, a burzsoázia gazdasági és társadalmi súlyának növekedése a politikai életben fordítva tükrözött: a kilencvenes évek során az aktivizálódott tradicionális nagybirtokos rétegek politikai pozíciói erősödnek. Az aktivizálódást az váltotta ki, hogy e rétegek politikai-ideológiai reprezentánsai fölmérték: az idő ellenük dolgozik, s pozícióik megerősítésére már nem elégségesek a hagyományos-patriarchális konzervatív politika módszerei és eszközei. A konzervatív politika megújulását követeli már a kilencvenes évek első felében egy sor ideológiai röpirat.²⁸²

Ezt a megújulást – egy új arculatú, új ideológiai fogalmak alapján új módszereket alkalmazó konzervatív politikát – azután két mozgalom képviseli kialakult formában a kilencvenes évek második felében: a Katolikus Néppárt és az úgynevezett agrárius mozgalom. A két azonos osztálybázisú²⁸³ és alsóbb szinteken is sokszorosán egybefonódott mozgalom közös eszmei-politikai motorja a liberalizmus korszerű konzervatív kritikája s a szociális demagógiának erre a kritikára épülő átfogó koncepciója: a kapitalista versenyben alulmaradó kispolgári-paraszti, sőt dzsentri középbirtokos rétegek érdek-képviselési szervezetbe tömörítése avégett, hogy „megszervezésük” által, mint réteget, osztályt, versenyképessé tegyék őket a nagybурzsoáziával (s egyben a szerveződő munkásmozgalommal) szemben. A cél tehát: a liberális nagytőke és a szerveződő munkásosztály „merkantil” nagyvárosi frontjával szemben fősorakoztatni, természetesen a nagybirtokos arisztokrácia vezetésével az egységes agrárius tábort, azaz széles paraszti-kispolgári konzervatív tömegmozgalmat építeni ki az agrárius-keresztény hitel- és fogyasztásiszövetkezet-hálózat szervezeti

²⁸² Asbóth: *Korunk uralkodó eszméi*. In *Társadalom-politikai beszédei*, i. m.;

Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m.; *A liberális párt bukása*. Írta: Egy Conservatív, i. m.

²⁸³ Mind a Néppárt, mind az agrárius mozgalom a nagybirtokos arisztokrácia politikai reprezentánsa. Felső vezető köreikben többszörös volt a személyi átfedés. Maga gr. Zichy Nándor 1896 előtt tevékenyen részt vett az agrárius érdek-képviselési szervezkedésben, s onnan csupán gr. Károlyi Sándorral való nézeteltérései miatt vált ki. A prominens agrárius vezető, gr. Széchenyi Imre viszont az egyházjogi törvények elleni arisztokrata akciókban működött közre. (Ez utóbbira vonatkozóan lásd Bánffy Dezső levelét Wlassics Gyulához 1895. május 10-én. OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 5. doboz.)

apparátusának segítségével. Ellenzéki attitűd, a szociális problematikának a liberális-individualista szabadságeszmével való szembeállítása, tömegmozgalom és tömegpropaganda iránti igény – ezek jellemzik az új konzervatív mozgalmakat. Mindezek fölvetődését fermentálják a kilencvenes években összetorlódott társadalmi és politikai problémák: a szociáldemokrata párt megalakulása és az agrárszocialista mozgalmak az osztályharc eddig nem észlelt intenzitását jelentik; kiéleződik a nemzetiségi kérdés; tetőzik a birtokos dzsentri hanyatlása s átáramlása az államhivatalokba; a politikai ellentétek új gócot teremti meg az egyházjogi harc.

Az összetorlódott ellentétek a kilencvenes években nem robbannak ki turbulens formákban. Ez csak az új század első évtizedében következik be, amikor a feszültségek kiszülése újra a dualista politika hagyományos színterén, a „közjogi harc” mezején történik meg. Ezt megelőzően a konzervatív indíttatású ellenzékiesség csupán egy területen ölt radikális formákat: a kor politikai radikalizmusának egyik jellegzetes terrénján, az egyetemi ifjúság körében.

Ez mindenekelőtt a budapesti egyetemre vonatkozott. A főváros rohamos polgári fejlődése az egyetemi hallgatók társadalmi összetételében is tükröződött. A Pázmány Péter Tudományegyetemen s még inkább a Műegyetemen a 19. század utolsó évtizedében a nemesi dzsentri eredetű értelmiségi elem megszűnt kizárólagos társadalmijelleg-adó réteg lenni, mely magához asszimilálja a más társadalmi környezetből származókat. Megjelenik a tiszta polgári típus s ennek társadalmi-társasági vonzása, asszimiláló ereje konkurál az előbbi, tradícióőrző típussal. A Műegyetemen és az orvosi fakultáson a polgári elem fokozatosan hangadóvá válik, a jogi fakultás pedig társadalmi szempontból polarizálódik. Magyarország ismert társadalmi fejlődése következtében a polgárságban jelentős számarányt tesz ki a zsidó származású tőkés réteg, különösen Budapesten. Nem kívánjuk reprodukálni a magyar reakció rossz emlékü „zsidó-statisztikáit”, annál is kevésbé, mivel az ábrázolandó fejlemények kulcsát sokkal inkább más adatokban lelhetjük föl. 1900-ban a magyar jogi fakultások és jogakadémiák 5556 hallgatója²⁸⁴ mintegy felét tette ki az ország összes egyetemi és főiskolai hallgatójának. Az országban ugyanebben az évben 3201 ügyvéd működött, közülük Budapesten tevékenykedett 1069 fő, s volt még 1332 ügyvédsegéd és ügyvédjelölt, akik közül Budapesten működött 705 fő.²⁸⁵ Ezek az adatok, még ha figyelembe vesszük is, hogy a jogvégzettek zöme nem az ügyvédi, hanem a hivatalnoki pályán helyezkedett el, illusztrálják a politikailag kulcsfontosságú s egyben az értelmiségen belül számban domináló jogi pálya nyomasztó telítettségét. Ez a jelenség idézte elő a századvégen a jogi karok s a befolyásuk alatt álló egyetemek feszült légkörét, s teremtette meg a kiéleződő kenyérharc lelkiállapotát. Ez a feszültség s nem egyszerűen a felekezeti statisztika adatai a mélyebb alapja annak a mérgezett légkörű konkurenciakeresésnek, mely a század végére a budapesti egyetemen eluralkodik, s befolyásolja a diákságon belüli szociális és mentalitásbeli feszültségeket.

²⁸⁴ Czirbusz Géza: *Magyarország a XX. évszázad elején*, Temesvár, 1902, 449. oldal.

²⁸⁵ *Az 1900-as népszámlálás adatai*, Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat, 16. kötet.

A polgári típus fokozatosan előrenyomul az egyetemi ifjúság egyleti életében is. 1897-ben a budapesti egyetem központi diákegyesületének, az Egyetemi Körnek az őszi vezetőségválasztásán a polgári színezetű Reformpárt jut többségbe. Vele először nyeri el a vezetést olyan irányzat, amely szorosan összefonódott a budapesti liberális nagytőke politikai mozgalmaival. Soraiban a vezető tőkés családok majdan ismertté váló nevei tűnnek föl: az 1897-es vezetőségben Wolfner Pál, Chorin Ferenc,²⁸⁶ az 1900/1901-es évfolyamon Kornfeld Móric. A csoport közvetlen egyetemen kívüli kapcsolata Vázsonyinak az 1901-es választáson először fellépett Demokrata Pártja. Ez a párt maga is sok tekintetben visszahatása volt a konzervatív előretörésnek, s azzal egy élesebben formulázott, egyértelműbben nagypolgári liberalizmust szegezett szembe, mint amilyet az uralkodó Szabadelvű Párt. Fölfogható volt ez a liberalizmus úgy is, mint a kereskedelmi tőke érdek-képviselői szervezeteinek szorosan politikai szárnya, mely a kereskedőtőkét a fővárosi törvényhatósági bizottságban és a parlamentben képviseli. A kereskedelmi tőkének, ugyancsak erre az időre eső megélénkülése szintén visszahatás volt az agrárius szövetkezetek ellene irányuló kampányaira. A Reformpárt megjelenése felszínre hozta a lappangó feszültségeket. Elsősorban a latens antiszemita hangulatot szította a dzsentri vonzáskörben lévő diáktábor körében.²⁸⁷ Ingerült hangok hangzanak ebből a táborból a reformpárti vezetés klikkszellemé, a nagypolgári hangadók bántó fényűzése, nagyzolása ellen. 1899-ben már a dzsentri orientációjú konzervatív erőket tömörítő Nemzeti Párt szerzi meg a vezetést az Egyetemi Körben. Az új tömörülés az új típusú konzervatív tábor ideológiai fogalomkészletében fogalmazza meg ellenérzéseit, *ressentiment*-jait. Ahogy a velük szemben álló liberálisok a Vázsonyi-féle „merkantil” tábor egyetemi osztagának tekinthetők, úgy a Nemzeti Párt a konzervatív tábor egyetemi segédereje.

Az Egyetemi Kör választásai általában késő ősszel folynak le. Az új vezetés tevékenysége csak 1900 tavaszán kezd kibontakozni. Egyetemen túli, „nagypolitikai” orientációjuk első demonstratív jele az az üdvözlő távirat, melyet Egan Ede agrárius vezérhez intéznek. Az egyetemen uralkodó légkör változását mutatja, hogy a közhangulathoz igazodó rektor a tanév végén betiltja a Reformpárt intranzigens szárnyának szervezeteként föllépő „Radikális Pártot”,²⁸⁸ azzal az indokkal, hogy alapszabályát nem terjesztette az egyetemi tanács elé.

²⁸⁶ Az 1897-es Reformpárt vezetőségének névsora megtalálható a „párt” programfüzetében: *Mit akar az egyetemi „Reformpárt?”*, Budapest, 1897.

²⁸⁷ Érdekesen illusztrálja ezt az egyetemi kör diáklapjának egy cikke: egy végzett diák visszaemlékezése pár évvel korábbi diákegyleti élményeire. Egy korábbi diákvezérrel szólván ezt írja: „ez az ifjú vetette fel először előttünk azt a kérdést, amely azután végigkísértett egész egyetemi életünkön át, a demokrácia és liberalizmus kapcsolatos és főképpen a zsidókérdésben megtestesülő útját. Ez a kérdés lett azután egyetemi vitáinknak és belső küzdelmeinknek fő-momentuma. Pártokra és csoportokra szakadtunk e jelszavak hatása alatt, voltak köztünk conservatívok és liberálisok, demokraták és ademokraták, antiszemiták és zsidók. E jelszavak hatása alatt tanultunk meg politizálni, intrikálni, vitatkozni...” ([mi.]: „Reminiscenciák”, *Egyetemi Lapok*, 1899. április 10.)

²⁸⁸ Az egyetemi tanács 1624/1899/1900 számú határozata.

A kereszt-tördelés

Ahhoz, hogy latens ellenérzések, fölgyűlt ellenszenvek viharos formában kirobbanjanak, többnyire szükséges valamilyen „provokatív esemény”, amely ürügyet ad a rejtett ellentétek kitörésére. A nagy jobboldali, kivált antiszemita föllángolásoknak általában megvan a provokáló Tiszaeszlárjuk, Dreyfus- vagy Stavisky-ügyük. Az egyetemi szélsőjobb akcióképességének kibontakozásához is szükség volt ilyen eseményre. Ez 1900 tavaszán be is következett. Május végén fölavatják az egyetem új központi épületét. A május 29-i ünnepségen maga Ferenc József is részt vesz. Az ünnepségek ideje alatt, május 25-éről 26-ára virradó éjszaka, ismeretlen és soha ki nem derített tettesek – állítólag – letördelték az új épület lépcsőházában a dekorációként szolgáló gipszcímerekről a keresztet. A vád azonnal készen volt: a tettesek természetesen zsidó hallgatók voltak, akik meggyalázták a katolikus felekezet jelvényét. Május 28-án a Néppárt második embere, Molnár János kanonok, képviselő parlamenti interpellációjában három egyetemi hallgató (egy orvostanhallgató és két jogász) három levelét ismertette. Az állítólagos levelek „tájékoztatják” a néppárti vezért a provokatív eseményről, s fölkérlik, hogy interveniáljon az ügyben. Mindhárman azonnal kész koncepcióval jelentkeznek a „tett” jellegét illetően:

Aljas, mocskos kezek a szent koronáról letördelték a szent keresztet, sőt több helyen a judaeizmus jelvényét, a mogen-dovedet illesztették rá. Ha ez nem volna legkomolyabb szimptomája a terjedő panjudaeizmusnak... nem szólanék ijedelemmel e tényről; de így nagyfontosságú ez a nyomorult cselekmény. Hazám és szeretett vallásom nevében kérem [ti. Molnárt – Sz. M.], kegyeskedjék becses lapjában a dolgot szellőztetni. Ideje volna, hogy a közönyből végre felébredjünk és a nyakunkra nőtt zsidóságot végre érdeméhez képest tanítsuk rendre

– írja az egyik állítólagos joghallgató.

Az érzelemkavaró hecc-motívumnak, a letört kereszt helyébe Dávidcsillag-rajzolásnak bizonyos háttere van. Antiszemita körök már hosszabb ideje rebesgetik ezt a vádat, melynek az ad tápot, hogy mind a zsidó, mind a protestáns vallások hívei vallásfelekezeti alapon sérelmezték ebben az időben, hogy a címert a katolikus felekezeti jelvénynek tekintett kereszt díszíti. Föl-fölmerült az az igény, hogy az egyes nem katolikus felekezetek saját zászlóikon a címerre saját vallási jelvényeiket rakhassák a kereszt helyébe. Ennek a kíváncságnak egyesek megpróbáltak a gyakorlatban is érvényt szerezni. Schück Mayer ónodi rabbi ment a legmesszebb: 1900. augusztus 18-án, a király születésnapján olyan zászlót tűzött ki, amelyen a címerre, a kereszt helyére Dávid-csillag volt hímezve.²⁸⁹ Molnár, aki az állítólagos levelek kézhez vétele után azonnal az egyetemre rohant megnézni a helyszínt, az interpellációban elismeri, hogy

²⁸⁹ A miskolci járásbíróság ítélete s az ügy egyéb iratai: OL, K 149-1901-BM Res. 25. cs. – A még liberális korabeli közvéleményre jellemző, hogy az 1900. december 16-i végső fellebbviteli ítélet nem minősítette a tettet címergyártásnak, s a rabbit fölmentette.

csak a letört keresztet látta, a helyükbe rajzolt csillagokat nem.²⁹⁰ Az ügyet tárgyaló, a nemzeti párt által inszenált diákgyűlés ezt azzal magyarázta ki, hogy mire a képviselő az egyetemre ért, kegyes papnövendékek már letörölték a *Mogen-Dovedeket*.²⁹¹ Az ügy nem váltott ki akkora visszhangot a szélesebb társadalomban, amekkorát az egyetemi jobboldal és a Néppárt nyilvánvalóan várt tőle. Jelentéktelen volt a sajtóvisszhangja is. Az ügy iránt ellenszenvvel viseltető liberális sajtó akkor is, később is nyíltan hangoztatta, hogy az egész kereszt-tördelést szándékos provokációnak tartja.²⁹² Ez a vélemény érződött Wlassics Gyula kultuszminiszternek az interpellációra adott válaszából is. A miniszter határozottan nem a tetten háborodott föl, hanem azon, hogy Molnár politikai tőkét kovácsolt belőle. Hangsúlyozta, semmi bizonyíték arra, hogy épeszű tettes követte el a tettet, és még kevesebb alap van arra, hogy Molnár azt föltételezze: a tettes egyetemi hallgató volt.²⁹³ Az egyetemi Nemzeti Párt persze igyekezett ütni a vasat. Az Egyetemi Kör már a Molnár interpellációját követő napon ülést tart, ahol két nemzeti párti vezér: Brázovay Kálmán és Horváth Zoltán interpellációt terjeszt be a köri vezetőséghez a kereszt-ügyben. A hárompontos irat az alábbiakat követeli: 1. A Kör tartson tiltakozó ülést; 2. A keresztet ünnepélyesen helyezzék vissza; 3. Ha a tettes megkerül, fegyelmi büntetésén túl az ifjúság helyezze társadalmi bojkott alá.²⁹⁴ Május 31-én sor kerül a tiltakozó gyűlésre, ahol hosszú vita után hatpontos határozati javaslatot fogadnak el. A határozat egyben felterjesztés az egyetemi tanácshoz; ez a fölterjesztés szerepel a továbbiakban „kereszt-memorandum” néven a sajtóban. A határozat egyebek között követeli: amennyiben a tettes hallgató, zárják ki az ország összes egyeteméről, a keresztet ünnepélyesen helyezzék vissza; ezen túl pedig: helyezzenek el keresztet az egyetem összes tantermében. Ez utóbbi javaslat radikális. Az egyetemi tantermekben az adott időben nem voltak kifüggesztve keresztet. Ez a követelés élesen ellenkezett a liberalizmus eszmeiségével.²⁹⁵ A határozatot az ülést követően fölterjesztették a rektorhoz. Ezzel az akciók első sorozata lényegében lezárult: maga a tanév vége vetett neki természetes véget. Utózóngéje csupán annyi volt, hogy június 4-én egyetemista küldöttség tiszteleg Molnár Jánosnál, s köszönetet mondott neki az interpellációért. Az eljárás a korabeli diákpolitizálás rituáléjának ismert eleme volt; az egyetemi ifjúság rendszeresen részesített „ovációban” politikusokat. Az aktusnak az adott bizonyos érdekességet, hogy a küldöttség már nem egyszerűen a Nemzeti Párt delegációja, ugyanis műegyetemi

¶

²⁹⁰ Molnár János interpellációja 1900. május 28-án. (*Képviselőházi Napló*, 1896–1901-es ciklus, 29. kötet, 211. oldal.)

²⁹¹ Ezt az állítást Grofcsik Gyula és Mészáros Lajos fejti ki az Egyetemi Kör ülésén 1900. május 31-én. (*Magyar Állam*, 1900. június 1.)

²⁹² Vázsonyi Vilmos: „A gipsz-vád”, *Új Század*, 1900. június 3.; „Ideális ifjúság” (vezércikk), *Egyetértés*, 1901. március 22.

²⁹³ Wlassics válasza 1900. június 12-én. (*Képviselőházi Napló*, 1896–1901-es ciklus, 29. kötet, 270–274. oldal.)

²⁹⁴ *Magyar Állam*, 1900. május 30.

²⁹⁵ A vita ismertetése és a határozat szövege: *Magyar Állam*, 1900. június 1.

hallgató tagja is van. Ez az összetétel arról a szándékról tanúskodik, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemről induló jobboldali mozgalom összegytemi mozgalommá kíván szerveződni.

A jobboldali diákmozgalom helye a Néppárt stratégiájában

A Néppártot 1895-ben életre hívó közvetlen politikai indíték, mint ismeretes, az egyházjogi harc volt. Ennek hullámai négy év múltán sem ültek el. Az egyház és állam közötti viszony súlyos kérdései között az úgynevezett katolikus autonómia kérdéskörének volt a legnagyobb jelentősége, mivel ez lényegében az egyház összes vagyoni jogi problémáját átfogta. A katolikus autonómia, melynek előkészületei már évek óta folytak, olyan, a katolikus klérus és a katolikus világi hívők képviselőiből összeállított vegyes fölépítésű szervezetet jelentett, amely az egyházi vagyon kezelésére lett volna hivatott az állam és egyház bizonyos mérvű szétválasztása után. Ez új helyzet megteremtése természetesen elsősorban az egyház érdeke lett volna, mivel csökkentette volna az államnak a királyi főkegyúri jog alapján gyakorolt ellenőrzését az egyházi javak jelentős része fölött. Az előkészítő munkát egyházi részről egy 27 tagú bizottság végezte. Az egyház távolról sem reagált egységesen a katolikus autonómia kérdéseire, mivel az állami ellenőrzés nem egységesen érintette a klérus különböző elemeit. A püspökök jelentős része messzemenő szuverenitással rendelkezett birtokainak jövedelme fölött, s nem volt elégedetlen a *status quo*-val. Ennélfogva nem egyértelműen voltak érdekeltek olyan intézmény létesítésében, mely csökkenti ugyan az állami befolyást, helyette viszont fokozza a világi katolikus arisztokrácia befolyását az egyházi vagyon kezelésére. Az autonómia előharcosa az egyházi körökön belül elsősorban a Néppárt volt, amely ebben a kérdésben egyszerre képviselte – bizonyos mértékig a felső klérussal szemben – a mögötte álló világi arisztokrácia és az alsópapság érdekeit.²⁹⁶ Az autonómia-tárgyalások által érintett vagyoni jogi kérdések között kiemelkedő helyet foglalt el a katolikus közoktatási alapok kezelésének és ellenőrzésének kérdése. Az 1901-ig elkészült tervezetek az állami befolyást az oktatás központi jelentőségű területén nem csökkentették lényegesen, az egyház kombattáns erői számára tehát létfontosságú volt minden pozíció, melyet ezen a területen nyerhettek. Az egyházi körök által kidolgozott formula – mellyel a saját javukra szolgáló módon igyekeztek áthidalni azt az ellentmondást, amely az alapítványok által létesített katolikus iskolák eredeti egyházi tulajdona (ami formálisan nem szűnt meg egészen) és az iskolák fölötti valóságos állami rendelkezés között feszült – az illető iskolák *keresztény jellegének*

²⁹⁶ A püspökök és az autonómia viszonyát ilyen értelemben jellemzi Csáky Albin 1897. július 14-én írott levele Wlassics-hoz, melyben kifejti, hogy az autonómia a Néppárt akciója, mely a püspöki kar csendes szabotázsán meg fog bukni. (OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 6. doboz.) – A kérdést hasonló módon jellemzi a másik fél oldaláról az autonómia-bizottság tagja, Apponyi Albert 1901. február 2-i, ugyancsak Wlassics-hoz írt levelében, ahol viszont azt nehezményezi, hogy az eddig elkészült tervezet szerint az egyházi alapítványok változatlanul a püspökök ellenőrzése alatt maradnak, s velük szemben az autonómia-szervezet semmiféle valódi reális jogot nem fog nyerni. (*Ugyanott*, 5. doboz.)

megőrzése, illetőleg megerősítése volt. Ez a formula, mely középponti helyet foglalt el az autonómia-bizottság munkálataiban²⁹⁷ és az egyházi sajtóban egyaránt, egyházi vizionellenőrzést jelentett, vétő- vagy legalábbis intervenciójogot vallásellenes vagy legalábbis a klérus részéről annak minősített intézkedések, tanított elvi tételek ellen, beleszólást az oktatási intézmények működésébe. A keresztény jellegért folyó harc élvonalában, érthetően, a Néppárt haladt. Részéről a kampány nem maradt meg az általános elvek, jogi sérelmek szintjén, hanem konkrét akciót jelentett. Propagandája a budapesti egyetem keresztény jellegéért folyó harcra összpontosult. Az egyetemi ünnepséget – s ilyenformán a kereszt-tördelést – megelőzően a Néppárt második napilapjában, a *Magyar Állam*ban sajtókampány zajlott le, mely hangot adott az ünneplő egyetemre vonatkozó egyházi igényeknek.²⁹⁸ Az antiszemitizmus mellett erre a kérdésre hegyezte ki interpellációját Molnár János is. Az egyetemi Nemzeti Párt felterjesztése sem csupán a „meggyalázott” kereszt engeszteléseül követeli a kereszt kifüggesztését a tantermekben, hanem elsősorban és mindenekelőtt az egyetem keresztény jellegének hangsúlyozása végett.²⁹⁹ Az egyetemi akció szervesen illeszkedik tehát az egyetem jellegéért folyó néppárti kampány haditervébe. Sőt, kiemelkedő helyet foglal el benne, hiszen amennyiben sikerül, s a keresztet valóban kifüggesztik a tantermekben, ezzel a propagandaaktussal az egyetem keresztény jellege igen komoly lélektani támogatást nyer.

A kereszt-memorandum elutasítása

Kézenfekvő tehát a diákmozgalom helye a néppárti stratégiában. A fentiekből azonban nem ilyen nyilvánvaló az, hogy a diákjobboldal a konzervatív frontnak miért éppen ezzel az osztagával került szoros kapcsolatba: miért a vallásfelekezeti színezetű Néppártot favorizálta s nem inkább a nemzeti és társadalmi problémákat előtérbe állító Apponyi-féle Nemzeti Pártot vagy az agráriusokat. A magyarázat abban rejlett, hogy az új típusú konzervatív front „osztagai” közül a Néppárt állította propagandája középpontjába az antiszemitizmust. Amikor mind a kortársak³⁰⁰, mind a jobboldali

²⁹⁷ „Mi reáléptünk arra a térre, amelyet a kormány nekünk megjelölt, t. i. pro hic et nunc nem vesszük igénybe a vezetést és a rendelkezést, ámbár Isten és ember előtt jogunk van hozzá... De hát az autonómia létrejövetelének kedvéért reálépünk arra a térre, hogy feladatunkat a jelleg ellenőrzésében keressük.” (Apponyi Albert levele Wlassics-hoz 1901. április 1-jén. OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 5. doboz.)

²⁹⁸ „Az egyetem ünnepe”, *Magyar Állam*, 1900. március 13.; „A kath. egyetem”, *Ugyanott*, 1900. március 23.

²⁹⁹ „Az egyetemi ifjúság és az Egyetemi Kör elnöksége kérje fel az egyetemi tanácsot és a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a szent keresztet felmagasztalandó, rendeljék el, miszerint az egyetemen, melynek keresztény jellegét senki sem tagadja [kiemelés – Sz. M.], csak olyan teremben tartsanak előadást, amelyben a szent kereszt ki van függesztve.” Az Egyetemi Kör 1900. május 31-i gyűlésén előterjesztett s a memorandumba belekerült egyik határozati javaslatból. (*Magyar Állam*, 1900. június 1.)

³⁰⁰ „A Néppárt ... kezdetben ... ultramontán volt, anélkül, hogy támadó antiszemitizmust propagált volna, ma tisztára antiszemita párt.” (Vázsonyi: „Alma Mater”, i. m.)

utókor³⁰¹ úgy tekintett a Néppártra, mint a kor vezető antiszemita szervezetére, sőt, mint az Istóczy-féle antiszemita mozgalom egyenes utódjára, ez utóbbi vonatkozás több volt, mint csupán egy eszmei hagyomány kései folytatása. Az Istóczy-tradíció a Néppártban eleven és virulens örökség volt, amit az egykori antiszemita pártnak egy sor prominens tagja képviselt, akik ekkor, a századfordulón, a Néppárt tagjaiként – s nem mindig szürke tagokként – vettek részt a politikában. Ha túlzás volna is valamiféle Istóczy-frakció létezéséről beszélni az 1900–1901-es Néppártban, a volt antiszemita pártiak önálló áramlatot, bizonyos mértékig elkülönült csoportot jelentettek, amely nem kisebb pozíciót tartott kezében a párton belül, mint annak második országos napilapját, a *Magyar Államot*. A lap főszerkesztője, Szemnecz Emil, az Istóczy-párt egykori vezérzsurnalisztája volt, eszmei vonalának irányadója pedig – míg néhány évvel korábban össze nem vették Szemneczcel – Zimándy Ignác törökbálinti plébános, az Istóczy-párt egyik volt vezetője. A *Magyar Állam* gárdája nyíltan és tudatosan vallotta magát a lapban az antiszemita párt folytatójának.³⁰² Irányvonala távolról sem rítt ki a néppárti propaganda vonalából. A Néppárt központja összeállította s kinyomatta a fővárosi „keresztény cégek” lajstromát – azaz bojkottpropagandát üzött a budapesti kereskedőtöke ellen; antiszemita heccel harcolt a liberális sajtó ellen,³⁰³ s 1899-ben megjelentette a kor antiszemita „standard művét”, Petrassevich Géza *Magyarország és a zsidóság* című könyvét. Ez az írás azon kívül, hogy reprodukálja az antiszemita röpiratok szokásos statisztikai táblázatait a „zsidók térfoglalásáról”, és fölvezet a „államalkotásra képtelen” destruktív zsidóság világtörténetét Mózesről Tiszaeszlárig, húsz évvel a *Cion Bölcsői* megjelenése előtt leleplezi a párizsi Alliance Israélite Universelle világ-összeesküvését, s mint példás antiszemita intézményt rehabilitálja a spanyol inkvizíciót, és megkísérli kidolgozni az új típusú konzervatív ideológia átfogó antiszemita variánsát. A Néppárt politikájának ez az eleme az, amely az egyetemi jobboldalt vonzza és befolyásolja.

Az új tanév 1900 őszén a kereszt-memorandumra való válaszvárás feszültségével kezdődik. A Nemzeti Párt a szüenidőben sem pihent: táborával testületileg részt vett a katolikus nagygyűlésen. Szeptember 14-én, egy verekezésbe fulladt gyűlésen újra sikerül megnyernie a választási harcot s kezébe venni az Egyetemi Kört. Októberben megjelenik az új vezetőség kinyomtatott programjának tekinthető propagandadokumentum, a *Kereszt, zsidó, vallás* című anonim röpirat. Szerzőiként „egy jogász és egy bölcsész” szerepel, kiadója a Stephaneum. A tucat-antiszemita pamflet ihletője – jól láthatóan – Petrassevich könyvének történeti része. Elvileg

³⁰¹ Így tárgyalja a magyar antiszemitizmus német náci történetírója. (Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn*, i. m., 182. oldal.)

³⁰² Az egyetemi jubileummal (s a kereszt-tördeléssel) kapcsolatos sajtókampány során a lap egy vezércikke kifejti: az egyetem alapját képező katolikus alapítványoknak az állami költségvetésbe való egykori bekebelezése ellen az egyházi körök – a *Magyar Állam* javaslatára – minden évben tiltakoznak a képviselőházban. „Azelőtt a volt antiszemita párt tagjai, jelenben a volt néppártiak teszik meg a »Magyar Állam« javasolta tiltakozást” – írja a vezércikk. („A kath. egyetem”, i. m.)

³⁰³ *Magyarország zsidó sajtója* (anonim röpirat), Budapest, 1900.

antiliberalis, s a liberalizmus társadalmi hordozójának természetesen a zsidóságot tekinti.

Az egyes egyetemi karok 1900. november folyamán tárgyalták meg a kereszt-folyamodványt. A kari tárgyalások során megmutatkozott, hogy a keresztény jelleg megerősítéséért folyó néppárti kampánynak nemcsak az Egyetemi Körben vannak aktivistái, hanem az egyetem oktatói karában is. Az nyilvánvaló volt, hogy a memorandum követelte formában a kérés teljesíthetetlen. Lehetetlen volt minden átmenet nélkül ilyen csapást mérni a liberális kultuskormányzatra. De hamar megszületett a kompromisszumos formula. Előterjesztését – érthetően – nem a hittudományi kar végezte el. E kar ülésén a kérdés előadója, maga az akkori rektor, Kisfaludy Á. Béla természetesen nem ellenezte a folyamodványban követelteket (ezt a hittudományi kar képviselőjétől nem is lehetett nehezményezni), de finom taktikai lépéssel maga gáncsolta el saját javaslatát, amikor garanciát és biztosítékot követelt, hogy amennyiben a tantermekben kereszteteket függesztenének ki, azokat mindenki minden körülmények között tiszteletben fogja tartani, s senki nem követ el ellenük atrocitásokat.³⁰⁴ A kompromisszumos formula a jogi kar előadójától, Concha Győzőtől eredt. Az ő javaslata – melyet a kar el is fogadott, s fölterjesztett az egyetemi tanácshoz – nem tartotta kívánatosnak keresztet kifüggesztését a tantermekben, ehelyett Concha azt indítványozta, hogy a keresztény jelleg hangsúlyozása végett helyezzenek el kereszteteket az egyetem reprezentatív helyiségeiben: az aulában és a tanácsteremben. Ez a kompromisszumos formula merül föl a bölcsészeti kar november 30-i ülésén is. Itt a kérdés referense – Lengyel Béla – ugyan a javaslat elvetését követeli, de Margalits Ede filológus, paptanár, prominens klerikális közéleti ember – miután lezajlott a 114-1900/1901 iktatószám alatt előterjesztett diákfolyamodványról a szavazás, s a folyamodványt a kar egy ellenszavazat mellett elvetette – előterjeszti a „Concha formulát” külön javaslatként. A Margalits-javaslatról megejtett szavazás eredménye – 31 szavazatból tizenhét ellene, kilenc mellette, öt tartózkodás – megmutatta, hogy a bölcsészkaron komoly pozíciókkal rendelkezik a konzervatív tábor.³⁰⁵ A kari ülések után az egyetemi tanács 1900. december 13-i 2426/1900/1901 számú határozatában elvetette mind a diákkérvényben előterjesztett javaslatot, mind pedig – két szavazattöbbséggel – a jogi kari kompromisszumos javaslatot. A kérdés ezzel csupán az egyetem hivatalos napirendjéről kerül le, hiszen az egyetem falain kívül továbbra is foglalkozik vele a konzervatív front sajtója, s nem csupán a Néppárté; a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyának orgánuma is vezércikket szentel a kérdésnek.³⁰⁶ Az egyetemen is folytatják a harcot az akció diák és professzor hívei egyaránt. Margalits a kezdődő 1901-es évben egy tizenhat folytatásból álló cikksorozatban veti föl ismét a

³⁰⁴ Kisfaludy Á. Béla nyilatkozata. (*Hazánk*, 1901. március 22.)

³⁰⁵ Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kar 1900. november 30-i rendes ülésének jegyzőkönyve. (ELTE Levéltár.)

³⁰⁶ Bartha Miklós: „A kereszt”, *Magyarország*, 1901. február 24.

felsőoktatás keresztény jellegének problémáját egy katolikus irodalmi folyóiratban.³⁰⁷ Diákvonalon megbénította az akciókat a Nemzeti Párt belvillongása, melynek következtében decemberben a rektor fölfüggesztette az Egyetemi Kör működését.

A kereszt-kifüggesztés

1901 márciusában lejárt a három hónapos fölfüggesztés, és lezajlott az Egyetemi Kör vezetőségváltása, amelyből a Nemzeti Párt újra győztesen került ki.³⁰⁸ Az új vezetőség azonnal elhatározza, hogy nem nyugszik bele a vereségbe, hanem „cselekedni fog”. Alkalmat, hangulati háttérrel, „lélektani pillanatot” kézenfekvően kínáltak a március 15-i ünnepségek. Az Egyetemi Kör részéről nem volna opportunus, ha közvetlenül az újrarendezés után ismételt kockáztatná legalitását. Ezért a hangadók úgy döntenek, hogy a körtől formailag független akcióbizottságot alakítanak. Megvárják az ünnepség lefolyását, hogy arra hivatkozhasanak, az ünnepség hangulata buzdította őket tetterre, viszont március 15-e estéjén a Nemzeti Párt nyolc hangadója megbeszélésre gyűlik össze Budán, a Tavaszmező utcai Doktor-féle vendéglőben. Vezér, mint eddig mindig, az Egyetemi Kör 1900/1901-es tanévbeli elnöke: Köpösdy Dezső joghallgató. Köri tisztségekben exponált ember lévén nem akar előtérbe kerülni, ezért egy orvostanhallgatót nevez ki az akció megszervezésére vezérül.³⁰⁹ A vezérkar tehát megalakult. Másnap, március 17-én a vezérkar összehívja megbeszélésre, ugyancsak vendéglőbe, az akció végrehajtására kiszemelt összes diákot, 102 főt.³¹⁰ 1901. március 18-án, a március 15-ét követő első tanítási napon kora reggel, az egyetem épületének kinyitásakor a megszervezett százket aktivista tüntető menetben végigvonul a tantermeken, s előre elkészített fakereszteket szegez a falakra. A tüntetők a keresztekkel egy időben nyomtatott plakátokat is kiragasztgatnak szerte az egyetem épületében. A Stephaneum nyomdában nyomtatott, „Egyetemi polgártársak”-hoz címzett plakát siet kijelenteni, hogy a kereszt-demonstrációt minden politikai párt külső befolyása nélkül határozták el, s egyben fölillantja az akció ideológiai vezérmotívumát:

Nem egy felekezet fiai, nem politikai vagy felekezeti pártok befolyásolt vagy sugalmazott eszközei ... mi tettük azt: a tisztán érző és gondolkozó, – de

³⁰⁷ Margalits Ede: „Magyar tudományosság”, I–XVI. *Magyar Szemle*, 1901. január 20. – 1901. május 5.

³⁰⁸ Az 1901. március 4-én választott vezetőség elnöke jóval később írt visszaemlékezésében úgy állítja be az Egyetemi Kör felfüggesztésének megszüntetését, mintha az engedmény lett volna a rektor részéről az „ifjúságnak”, hogy levezze az azt a fölháborodást, amely februárban újra föllángolt, amikor az egyetemi tanács után a miniszter is elutasította a kereszt-memorandumot. (Tahy Endre: *Kereszt az egyetemen*, Budapest, 1941, 16. oldal.)

³⁰⁹ Tahy: *Kereszt az egyetemen*, i. m., 17. oldal. – A Függetlenségi Párt liberális szárnyának lapja szintén Köpösdyt és a Tahy által említett orvostanhallgatót tudja az akció kitervelőinek s vezéreinek. Ezt a lapközlés megtoldja azzal is, hogy az akcióbizottság zömmel egy „Öse” nevű ősjogász-asztaltársaságból került ki. (*Egyetértés*, 1901. március 19.)

³¹⁰ Nagy József: *Magyar keresztény ifjúság*, Budapest, 1902, 21. oldal.

egyszersmind magyar közéletet és közérzelmet pókhálójával bevonó hazug és veszedelmes, – mondjuk ki nyíltan: erkölcstelen kozmopolita szellem által el nem vakított, meg nem szédített, magyar keresztény egyetemi ifjúság.³¹¹

A plakát aláírójaként „A budapesti keresztény egyetemi ifjúság nagybizottsága” szerepel. Szerzői, a korabeli sajtó értesülése szerint, Köpösdý Dezső és Kovács Lajos.³¹² Mint látjuk, a „nagybizottság” már a plakáton sietett elébe vágni a kézenfekvő gyanúnak, hogy az akció mögött a Néppárt áll. E gyanút elhárítandó eleve kidolgoztak egy elterelő fogást. Az akció résztvevői a legott helyszínre siető újságíróknak kijelentették, hogy tettükhöz inspirációt Herman Ottónak, a Függetlenségi Párt liberális szárnya nagy tekintélyű vezérének a március 15-i diákünnepségen mondott beszédéből nyertek. A gyanú elhárítása nem volt különösen leleményes, mivel nehezen volt hihető, hogy a diákokat az a szónoklat indította a kereszt-akcióra, amelyben egyebek között ez a kitétel hangzott el:

Nagy bűn az ifjúságtól az, hogy a keresztet, az emberszeretetnek e szent symbolumát és a szent koronát, államiságunk e jelvényét a napi politika sarával piszkolják be.³¹³

Herman egyébként március 20-án nyilatkozatban utasította vissza a beszédére való hivatkozást. A demonstráció incidens nélkül zajlott le. A „keresztesek” tartottak elszigetelődésüktől, minden provokációt kerülni igyekeztek, s óvakodtak attól, hogy a tüntetés „zsidóveréssé” fajuljon. A sajtónak adott nyilatkozatukban is elhatárolták magukat minden ilyesmitől.³¹⁴ A zavartalan lefolyáshoz az a körülmény is hozzájárult, hogy az egyetemi vezetést nem érte váratlanul az akció. A rektor, Kisfaludy Á. Béla a Stephaneum Nyomda alelnöke volt; a nagybizottság plakátját, melyet, mint említettük, ebben a nyomdában nyomtak, a nyomda személyzete még az akció előtt megmutatta neki. A rektor tehát, mivel a plakát keltezve volt, ismerte a készülő tüntetés időpontját, s utasította az egyetem tanácsjegyzőjét, hogy tegyen intézkedéseket.³¹⁵ Elérkezvén a tanítási idő kezdete, a professzorok többsége megtagadta előadása megtartását mindaddig, amíg az erőszakkal kitett keresztet el nem távolítják. Egyedül Lóczy Lajos földrajztudós volt hajlandó megtartani előadását, s kifejezte rokonszenvét a tüntetés iránt. Délelőtt fél tízkor a rektor hivatalosan fölfüggesztette az előadásokat. Délben összeült az egyetemi tanács, elrendelte az akció szervezőinek s mindenekelőtt a nagybizottság plakátja szerzőinek földerítését, s elhatározta, hogy ehhez igénybe veszi a

³¹¹ A plakát eredeti példánya megtalálható: Esztergom, Prímási Levéltár, 9A/48 Cat. 41. fasc. 2. 1953-1901.

³¹² *Egyetértés*, 1901. március 22.

³¹³ *Egyetértés*, 1901. március 16.

³¹⁴ „Antiszemita tendenciájú hangok az egész nap senki részéről sem hangzottak és a mozgalom vezetői kijelentették, hogy erről szó sincs, ilyen kisszerű eszközöket mai működésükben kifejezésre jutott céljaik elérésére nem használnak és helytelenítik.” (*Magyarország*, 1901. március 19.)

³¹⁵ Kisfaludy Á. Béla nyilatkozata. (*Hazánk*, 1901. március 22.)

rendőrséget.³¹⁶ Egyben elrendelte a kereszttek eltávolítását, két napra fölfüggesztette az egyetemen az oktatást és fölhatalmazta a rektort, hogy az egyetemet szükség esetén, belátása szerint tovább is zárva tarthassa. Végül pedig a tanács fölhívásban szólította nyugalomra az ifjúságot.³¹⁷ A délután folyamán az egyes karok tanácsai is megvitatták az eseményeket.

A Nemzeti Párt egyetemi körüli ellenpártja, a liberális diákpárt, amely beavatkozás nélkül tűrte a kereszt-tüntetés lefolytatását, nem maradt egészen télen. Az atrocitásokat el akarták kerülni, viszont azonnal nagypolitikai szintre terelték a dolgot. Már délelőtt értekezletet tartanak a Central kávéházban, küldöttséget menesztenek a Függetlenségi Párt központjába, a Kossuth Körbe s egy másikat Tisza Istvánhoz, azzal, hogy a függetlenségiakat, illetőleg Tiszát parlamenti intervencióra kérik föl a kereszt-akció ellen. Mindkét megkeresett fél azonosul velük, de az intervencióval megvárják az egyetemi tanács intézkedését, s csak akkor tesznek lépéseket a képviselőházban, ha ez az intézkedés fennhagyná a kitett keresztet – ami nem valószínű –, illetőleg ha a Néppárt részéről parlamenti felszólalás hangzana el az ügyben az akció mellett.³¹⁸

Másnap, március 19-én reggel a rektor és a dékánok jelenlétében eltávolítják a keresztet. A fegyelmi vizsgálat megindul. Első lépésként Bókay Árpád orvostani dékán kihallgatja az akció szervezését irányító orvostanhallgatót, s követeli tőle, hogy megnevezze társait. Ez az aktus, valamint az a szándék, hogy elébe vágjanak az esetleges rendőri nyomozásnak, arra ösztönzi a nagybizottság végrehajtó-bizottságát (a szervező nyolcat), hogy elhatározzák: memorandumban megnevezik az akcióban résztvevőket, s a memorandum elkészültéig is felszólítják híveiket, egyenként jelentkezzenek a rektornál. Másnap délben Köpöcsy és két társa valóban átad a rektornak egy, a 102 főt megnevező iratot. Ennek alapján a következő napokon lezajlanak a fegyelmi kihallgatások. A nagybizottság igyekszik támadásban maradni. Március 21-én küldöttséget menesztenek Wlassics kultuszminiszterhez, s követelik, hogy változtassa meg az egyetemi tanácsnak a kereszt eltávolítását elrendelő döntését. A miniszter elutasító válasza után egy vendéglőben tartott értekezleten elhatározzák, hogy felségfolyamodványban fordulnak a királyhoz, s tőle is követelik a kereszt kifüggesztésének elrendelését.

Az egyetemi tanács április 26-án hirdette ki a 3769/1900-1901 szám alatt elrendelt fegyelmi vizsgálat eredményét. A tüntetés összes résztvevőjét rektori dorgálással sújtották. A fegyelmi büntetés érintett 38 jogászt, 14 orvostanhallgatót, 16 bölcsészt, 1 gyógyszerészhallgatót, a tüntetés 30 műegyetemista résztvevőjének ügyét pedig

³¹⁶ A negyedik kerületi rendőrkapitány, akit az egyetemi tanács fölkért a nyomozásra, néhány nap múlva visszautasította a megkeresést azzal, hogy az akció csupán egyetemi fegyelmi kihágás, a nagybizottság plakátja el van látva a törvényes nyomdajelzéssel, egészében az akció nem törvénytelen. (*Budapesti Hírlap*, 1901. március 21.)

³¹⁷ Az egyetemi tanács határozatának szövegét közli a *Budapesti Hírlap* 1901. március 19-i száma.

³¹⁸ A Függetlenségi Párt vezetése Barabás Bélát jelölte ki szónokul néppárti felszólalás esetére. (*Egyetértés*, 1901. március 19.)

átutalták a Műegyetem fegyelmi tanácsához.³¹⁹ A döntés föltárja az egyes fakultások hallgatóinak részvételét a kereszt-akcióban.

A külső támogatók

A mozgalom külső patrónusa, a Néppárt óvakodott attól, hogy látványos támogatással tápot adjon az amúgy is élénk gyanúnak, mely szerint ő áll az akció mögött. A néppárti sajtó viszonylag tartózkodó volt, parlamenti támogatásuk egyetlen fölszólalásra korlátozódott: Zichy Nándor 1901. március 22-én, a költségvetési vita során nehezményezte Wlassicsnak a keresztetek küldöttségével szemben tanúsított elutasító magatartását. A kereszt-mozgalom melletti egyetlen demonstratív egyházi megnyilatkozás – a belvárosi templomban március 26-án a kereszt-elítávolítás expiálására tartott „engesztelő ájtatosság” Pallavicini örgrófné és Győry Teréz grófnő rendezésében, „amelyen megjelent a fővárosban időző arisztokráciánk színe-java, hölgyek és férfiak, továbbá a keresztény egyetemi ifjak, a katolikus egyetek tagjai, polgárok oly nagy számban, hogy a tágas templom egészen megtelt”³²⁰ – inkább az újkonzervatív színezetű arisztokrácia gesztusa volt, mint a Néppárt politikai akciója.

A kereszt-mozgalom mellé állt a Függetlenségi Párt Ugron Gábor és Holló Lajos vezette konzervatív szárnya. Ez a függetlenségi csoport már évek óta kokettált a kialakuló konzervatív táborral, a fentebb idézett konzervatív programröpiratok mind számba vették mint a konzervatív front tartalékát. Az új típusú konzervatív erők egyetemi demonstrációjának támogatása részükről a nagybirtokos arisztokrata erők felé való tájékozódás jelentős állomása volt. Lapjuk, a *Magyarország* az első perctől kezdve rokonszenvvel – ha nem is minden tartózkodás nélkül – ismertette a diákmozgalom alakulását. A lap főszerkesztője vezércikket szentel a kereszt-ügynek, mely megrója ugyan a diákokat, hogy nem a függetlenség ügyében tanúsítanak ilyen hevületet (vagyis hogy nem inkább a Függetlenségi Párt mellett tüntetnek ilyen buzgalommal), de állást foglal a jogi kar kompromisszumos javaslata mellett, mely az egyetem reprezentatív helyiségeiben kívánatosnak tartja a keresztet, és támadja Wlassicsot a diákküldöttséggel szembeni erőyes föllépése miatt.³²¹

Lényegében hasonlóan tartózkodó támogatást nyújt a formailag független, valójában a volt Apponyi-féle Nemzeti Párt vonalát követő *Budapesti Hírlap* is.

Vannak azonban egyértelmű és fenntartás nélküli rokonszenv-nyilvánítások is: 1901. március 21-én a nagybizottság értekezletén fölolvassák az ismert konzervatív publicista, báró Kaas Ivor hozzájuk intézett üdvözlő levelét. A nagyszabású konzervatív elvi manifesztum, mely az akciót a konzervatív-keresztény és a leáldozóban levő liberális princípiumok világméretű harcának perspektívájába állítja, nem tartózkodó:

Két kultúra világtörténeti mesgyéjén állunk... Mit cselekedtek Önök? A múlt század civilizációjára feltűzték a keresztet... Dicsérem őszinteségüket és

³¹⁹ *Budapesti Hírlap*, 1901. április 27.

³²⁰ *Hazánk*, 1901. március 27.

³²¹ Holló Lajos: „Elmélkedés”, *Magyarország*, 1901. március 24.

erkölcsi bátorságukat. Egy hetvenkedő miniszter és félénk professzorok fegyelmi szabályokkal küzdenek a fiatalság okossága, igazsága és hazafisága ellen.³²²

A nagybizottságnak minden oka megvan arra, hogy nyomban elhatározza: a levelet 50 000 példányban kinyomtatják, s terjesztik az ország egyéb főiskoláin. A levél két napra rá egyébként a sajtóban is megjelenik.³²³

A kereszt-mozgalom azonban nem kényszerül üdvözlő táviratok és magányos manifesztációk szétszórt és esetleges támogatására, valamint óvatos sajtóhangokra hagyatkozni. Nem nélkülözi az egyértelmű és rendszeres sajtótámogatást sem. A taktikázva visszahúzódó klerikális front helyett az új típusú konzervatív erők másik osztaga veszi át a diákmozgalom nyílt támogatását: az agráriusok A kereszt-akció melletti sajtópropaganda szócsöve az agrárius mozgalom napilapja, a *Hazánk* lesz. A lap meglepő nyíltsággal ki is mondja ezt a munkamegosztás-jelleget:

A Néppárt tagjai opportunusnak tartották ma még a hallgatást azért, hogy bizonyos tendenciózus irányzatok úgy akarták volna feltüntetni ezt a dolgot, mintha a Néppárt manővere volna most, közvetlen a választások előtt. *Mi, akik politikai elkülönítésben vagyunk a néppárttól* [kiemelés – Sz. M.], csak megismételhetjük azt, hogy ebben a tényben [a kereszt-tüntetésben – Sz. M.] nem volt sem politikai megnyilvánulás, sem a felekezet reakciónak szelleme.³²⁴

A *Hazánk* állásfoglalása első perctől nyílt és egyértelmű. „A kereszt helyén van s annak ott is kell maradnia” – kommentálják azonnal az eseményt.³²⁵ Ők nem szűken egyetemi ügyként kezelik, hanem az országos konzervatív front részeként, sőt, egy hatalmas erejű, elementáris jobboldali vihar előszelét sejtetik benne:

... nem veszi észre Wlassics miniszter, hogy az egyetemi ifjak háta mögött egy egész világ áll: a feltámadt és szervezkedő keresztény szellem, amely el fogja tiporni azokat, ha miniszterek lesznek is, akik a keresztény hitbuzgalmat a megfenyítendő türelmetlenség tünetei közé sorozzák.³²⁶

Hasonlóan Kaas leveléhez, ők is világpolitikai összefüggésben szemlélik ezt a várt és

↓

³²² Kaas Ivor levele: *A budapesti egyetem magyar keresztény ifjúságának*. A nagybizottság által kiadott nyomtatott röplap. (Esztergom, Prímási Levéltár, 9A/48 Cat. 41. fasc. 2. 1953-1901.)

³²³ *Hazánk*, 1901. március 23.

³²⁴ *Hazánk*, 1901. március 20. – Hasonló elszólás található egy, az agráriusokhoz közel álló, a kereszt-mozgalmat szintén odaadással támogató kisebb lapban: „Kivált a múlt év kereszt mozgalmainak idején jutott sajátságos helyzetbe a magyar egyetem ifjúsága. Voltak jó barátai, akik ügyét nem merték felkarolni, mert vagy az ifjakat keverték volna pártpolitika hírébe, azért inkább elfojtották rokonszenveiket, vagy mások magukat féltették.” (*Buda és Vidéke*, 1901. szeptember, 26. szám.)

³²⁵ *Hazánk*, 1901. március 19.

³²⁶ *Ugyanott*, 1901. március 24.

jelzett jobboldali előretörést.³²⁷ A szorosan vett egyetemi ügyben a kompromisszumos formula érvényesülését, azaz a kereszt kihelyezését az egyetem reprezentatív helyiségeiben, igyekeznek támogatni saját szervezésű szimpátianyilatkozatokkal.³²⁸

A másik lap, amely kezdettől fogva teljes erővel kiáll a kereszt-mozgalom mellett, egy jelentéktelen, Buda környéki katolikus felekezeti színezetű helyi lap, a *Buda és Vidéke*. Ez a havonta megjelenő lapocska az Istóczy-féle antiszemita párt egy, még összetartó csoportjának orgánuma. Mecénása ugyanaz a Zimándy Ignác törökbálinti plébános, aki éveken át a *Magyar Állam* vonalát is megszabja, szerkesztője Erdélyi Gyula újságíró és fűzfapoéta, volt Istóczy-párti korifeus. A lap, melynek felekezeti jellegét Zimándy adja, nem csupán az egyházhoz és a Néppárthoz kapcsolódik, hanem az agráriusokhoz is,³²⁹ továbbá az ekkoriban szintén az új típusú konzervatív mozgalom fontos szervezeteként tevékenykedő Nemzeti Kaszinóhoz mint politikai intézményhez,³³⁰ valamint egy sajátos politikai figurához, akinek tevékenységére még visszatérünk, Szemere Miklóshoz. A kereszt-akció után azonnal fölzárkóznak, és félreérthetetlenül azt az ambíciót táplálják, hogy a kereszt-mozgalom orgánumává váljanak. Az 1901. évi 13. számuktól, májustól kezdve a lap fejlécén kereszt szerepel, az egyetemi mozgalommal való szolidaritás jeleként. A kereszt-mozgalmat az egykori antiszemita mozgalom újjáéledésének tekintik, illetőleg igyekeznek azzá fejleszteni. Azonnal kiadják a diákmozgalom számára a zsidóság bojkottjának a programját:

A keresztények minden tekintetben szakadjanak el a zsidóktól és *különböztessék meg magukat a kereszt jelvénye által tőlük*... Váljon el a keresztény társadalom a zsidó társadalomtól, a keresztény művészet és irodalom a zsidótól, a keresztény ifjúság a zsidótól... Inkább éljenek szerényen, nélkülözve, de zsidótól ne fogadjanak el foglalkozást, de ne is juttassanak. Semmit zsidótól ne vegyenek.³³¹

A kereszt-esek a maguk részéről igyekeztek kiaknázni a szolidaritásnyilatkozatokat. Az arisztokrata társasági urak és főleg hölgyek rokonszenv-nyilvánításainak fölhasználására történt ízléstelen és ügyetlen kísérlet nem járt sok eredménnyel. A tüntetés utáni napokban az üdvözlő táviratok mellett az egyik diákvezér egy magas rangú hölgytől babérkoszorút kapott. A nagybizottság úgy döntött, hogy ezt a koszorút a mozgalom vezetésében nagy szerepet játszó orvostanhallgató egy delegáció élén Bécsbe viszi, és a

³²⁷ „Új ideálok”, *Ugyanott*, 1901. március 22.

³²⁸ „A budapesti tudomány egyetem doktorai memorandumja az egyetemi tanácsához”, *Ugyanott*, 1901. március 28.; „A mozgalom egy előkelő barátja” anonim nyilatkozata, *Ugyanott*, 1901. április 21.

³²⁹ Erdélyi a *Hazánk*nak is rendszeres tárcaírója s házi költője. Tevékenyen részt vesz az agrárius propagandában. Például a rosszul hangzó, idegen agrárius elnevezés helyett meg akarja honosítani a mozgalom számára a „földvédők” elnevezést, s ezt verssel is népszerűsíti. (Lásd „Földvédők” című versét a *Hazánk* 1901. április 7-i számában.)

³³⁰ V-y: „Nemzeti Kaszinó”, i. m.

³³¹ Erdélyi Gyula: „A kereszt”, *Buda és Vidéke*, 1901. április (11. szám).

nemrég meggyilkolt Erzsébet királyné sírjára helyezi.³³² Lényegesen hatásosabban használták föl a sajtómegnyilatkozásokat és a mérvadó közéleti tényezők üdvözléseit. Nagyobb publicitást biztosítandó nekik, viszonylag nagy példányszámokban kinyomatták őket röplapok formájában, osztogatták a fővárosi és vidéki diákság körében, s megküldték további szerkesztőségeknek, notabilitásoknak, intézményeknek.³³³

A kereszt-mozgalom visszahatása a Néppárt propagandájára

Mint láttuk, a kereszt-akció igyekezett mindenképpen elkerülni azt a látszatot, hogy bármi köze van a Néppárthoz. Ez az igyekezet nem korlátozódott csupán a szorosan vett parlamenti Néppárttal fenntartott kapcsolatok leplezésére. Sokkal inkább harc volt a felekezeti alapon való elszigetelődés veszélye ellen, kísérlet a diákság protestáns részétől való elszakadás elhárítására. A keresztesek kezdettől fogva hangoztatják, hogy soraikban nagy számmal vannak protestánsok is. Megkísérelnek szerkeszteni külön protestáns szolidaritási diáknyilatkozatokat is. Nem véletlen körülmény, hanem e törekvések fontos része az, hogy a támogató közéleti személyek közül röpirataikban három protestáns notabilitást nyilvánítanak védnöküknek s vezérüknek. Mindhármójuk egyben az új típusú konzervativizmus protagonistája: Kaas Ivor, Bartha Miklós és Szemere Miklós.

A kereszt-mozgalom és támogatói az összes keresztény felekezetet átfogó, összkeresztény frontot hirdetnek a keresztényellenes „kozmpolitizmus” ellen. Ez utóbbin a vallásilag közömbös vagy éppen antiklerikális liberális polgárság értendő –

³³² E koszorúzás sorsáról eltérnek a rendelkezésünkre álló gyér információk. Az Egyetemi Kör elnöke utólagos visszaemlékezése szerint az akció bécsi visszhangja olyan kedvező volt, hogy a király maga kihallgatáson fogadta a küldöttséget. (Tahy: *Kereszt az egyetemen*, 31. oldal.) – Lényegesen megbízhatóbbnak tűnik azonban, konkrétságánál fogva is, a kereszt-mozgalom leginkább ellenlábás orgánumának, a Bánffy Dezső körüli politikai csoport erősen liberális szellemben szerkesztett napilapjának egykorú állítása, amely szerint a főudvarmesteri hivatal elutasította kérésüket, s nem engedte a koszorút a királyné sírján elhelyezni, úgyhogy a delegáció kénytelen volt a kapucinus kápolna fölött diszponáló Janauscheck gvardián tanácsát követve a koszorút egy szentté avatás előtt álló tizenhetedik századi szerzetesnek, Bécs egykori ostroma hőségének sírjára helyezni. (*Magyar Szó*, 1901. április 10.)

³³³ A kereszt-mozgalom a támogatók és patrónusok írásaiból a következő röplapokat nyomtatta ki: „A kereszt”, Bartha Miklós vezércikke a *Magyarország* 1901. február 24-ei számából; Kaas Ivor levele „A budapesti egyetem magyar keresztény ifjúságának”, a nagybizottság által kinyomtatott röplap, 1901. március 21.; Jedlicska Pál levele: „A nemzeti ideál”, *Budapesti Hírlap*, 1901. április 13.; „A budapesti egyetem magyar keresztény ifjúságának”, Szemere Miklós pohárköszöntője a Széchenyi-lakomán 1897. február 7-én; Gróf Széchenyi Imre pohárköszöntője a Széchenyi-lakomán, Budapest, 1900. február 5-én. Az összes röplapot a Stephaneum Nyomda nyomta. Az eredeti példányok megtalálhatók: Esztergom. Prímási Levéltár. 9A/48 Cat. 41. fasc. 2. 1953-1901.

erős antiszemita felhanggal.³³⁴ Ez az ideológiai koncepció lényegében meghaladja a felekezeti ellentétet és villongást; itt már nem vallási ideológiáról van szó, hanem az új típusú konzervatív ideológia egy sajátos megfogalmazásáról. A felekezeti egység koncepcióját elsősorban Szemere Miklós és köre képviseli programszerűen. Erdélyi Gyula 1899-ben alakít egy Keresztény Felekezetek Szövetsége nevű szervezetet, melynek programja a keresztény felekezetek egysége az antiszemitizmus jegyében. Ez az egyesület is egyike Erdélyi kísérleteinek az egykori Istóczy-párt újjászervezésére.

A koncepció hat a katolikus-néppárti tábor propagandájára is. A kereszt-mozgalom föllépésig a néppárti sajtó az éles felekezeti harc jegyében tevékenykedett. Antiszemitizmus és konzervatív eszmék hirdetése mellett heves propagandaküzdelmet folytatott a protestánsok ellen is. Ez a magatartás természetesen nem szűnik meg a kereszt-mozgalom hatására, de érezhetően visszaszorul. 1901-től kezdve mind a katolikus egyház, mind a néppárt sajtójában egyre inkább tért nyer a más felekezetekkel szembeni ellentét helyett az ateizmus és a kereszténység általános, immár közvetlenül politikai tartalmú ellentétének hangoztatása. Az ellenfél most már nem a többi vallás, hanem az ateista, vallási közömbösséget hirdető polgári demokrácia. Az egyetem jellegéért folytatott harcban mutatkozik meg először a fokozatos szemléletváltozás. Amint már a kereszt-akciót megelőzően is láttuk, a katolikus autonómiáért folyó harcba illeszkedő propaganda a katolikus eredetű egyetemnek nem katolikus, hanem keresztény jellegéért harcolt. A kereszt-mozgalom kibontakozása során egyre inkább ez a keresztény jelleg domborodik ki.

A Pikler-ügy

1901. március 23-án újra megkezdődött a tanítás az egyetemen. A keresztesek tovább folytatták agitációjukat a diákság körében, s kezdeményezésüket igyekeztek szervezett mozgalommá növelni. Zománcozott keresztjelvényeket gyártattak, s a jelvényt gomblyukba tűzve külső jelként viselték. Április 16-án megjelent második program-röpiratuk, Brázovay Kálmánnak, az Egyetemi Kör első, 1899-es vezetősége tagjának *A kereszt* című füzeté. Ezt is, mint a mozgalom összes többi nyomtatványát a Stephaneum adta ki. Brázovay föllépésének jelentőségét szintén protestáns volta adta. Ezt a körülményt a röpiratot beharangozó sajtó már előre hangsúlyozta. Az írás maga tucat-antiszemita pamflet volt, inkább agrárius, mint a néppárti színezettel. Középpontjába a mozgalomnak Egan akciója iránti szimpátiáját állította, s ösztöztet zúdított a galíciai bevándorolt kocsmárosokra, a „kazárookra”. Élesen kitűnt belőle a kereszt-akció egyre szorosabb fölzárkózása az agrárius mozgalomhoz.

³³⁴ „Személyes meggyőződésünk és tudásunk [!] alapján állítjuk, hogy abban a mozgalomban számottevően képviselve vannak protestáns ifjak és ... éppen az összes keresztény felekezeteknek ez a tömörülése bizonyosága annak, hogy itt voltaképpen a keresztény szellem és felfogás küzd egy másik ellen, egy nemzetközi áramlat ellen, mely a hit erkölcsi ideáit sorvasztani, kicsinyelni és tekintélyét aláásni igyekszik.” (*Hazánk*, 1901. március 20.)

A továbblépést a mozgalommá fejlődés útján a következő akció jelentette. 1901. április 26-án a *Hazánkban* cikk jelenik meg „Anarkia az egyetemen” címmel, s joghallgatók egy állítólagos levelét közli a következő bevezetéssel:

Íme alább következik egy vádirat. Kiállították a joghallgatók egy igen tekintélyes körében. Bevádolnak vele egy tanárt, aki anarkiát kultivál a tudományban és a cinizmust hirdeti az élet vezérelvének.

A „bevádolt” egyetemi tanár Pikler Gyula, a jogbölcselet tekintélyes polgári demokrata gondolkodású professzora. A „vád” fő pontjai: Pikler előadásában a társadalmi osztályok keletkezését a vagyoni különbségekből magyarázza, s így szembekerül a Tripartitum tételeivel, melyek szerint a magyar nemesség kiváltságai és birtokai érdemek jutalmazásából erednek.

A nemességnek alapja tehát nem a fegyveres hatalom, nem a személyes érdem megjutalmazása, hanem a gseft, a vagyongyűjtés módjainak minél furfangosabb és sokszor erkölcstelen felhasználása.

A másik fő vádpont állítása szerint Pikler kijelentette volna előadásán: „Az én célom az, hogy az önök szívéből olyan kicsinyes fogalmakat, mint a haza, nemzet kiirtsam.” Végül pedig: a professzor előadásában becsmérelte a vallást, s cinizmust terjeszt azzal, hogy az emberiség történetében a domináns cselekvések indítóokának az anyagi érdeket s nem a magasztos célokért való nemes buzgalmat és hevületet tekinti.

A cikk indítja az akciót. Április 26-án, a cikk megjelenésének napján, Pikler előadása után fölállt Köpöcsdy Dezső, és fölkerlte a professzort: „az ifjúság megnyugtatóására” jelentse ki, hogy a cikkben foglalt támadások valótlanok. A tanár természetesen ingerülten megtagadta, hogy reflektáljon a provokációra. Az akció sajtókíséretét gondosan hangszerelték. Másnap a *Budapesti Hírlap* szó szerint közölte a diákvezér Piklerhez intézett rövid dikcióját, s az ügyet kommentálva megrótt a professzort gögös magatartásáért, kifejtve, hogy Pikler tartozott volna hallgatóinak a felelettel. Ugyanezen a napon, április 27-én Zichy Aladár néppárti képviselő interpellációban szólította föl a kultuszminisztert, vizsgálja ki, megfelel-e a *Hazánk* állítása a valóságnak, s ha igen, járjon el a tanár ellen. Április 28-án Pikler nyilatkozatot jelentetett meg a *Hazánkban*, amelyben vállalta a nemesség eredetére vonatkozó, neki tulajdonított nézeteket, viszont megtagadta, hogy a nemzet mint társadalmi jelenség problémájának vizsgálatába egy provokatív politikai polémia színvonalán belebocsátkozzék. A nyilatkozathoz mellékelte egy nyílt levelet, melyben dékánja kérésének eleget téve kijelentette, hogy a 26-i cikkben neki tulajdonított szélsőséges kijelentéseket, abban a formában nem tette.

Az első menetet a támadók megnyerték azzal, hogy rá tudták kényszeríteni a professzort a neki tulajdonított elferdített kitételek cáfolására, és ezzel védekező pozícióba szorították. Miután így megteremtették az ügynek azt az atmoszféráját, hogy „Pikler mosakszik, tehát csak bűnös lehet”, a kampány továbblép. Most már általában veszik célba Pikler filozófiáját, s egyetemi előadásain túl bevonják a támadásba nyomtatott műveit is. A vád: a jogbölcselet tanára a nemzetet mint a társadalom

szervezeti formáját nem tekinti a társadalmi szerveződés elképzelhető legmagasabb formájának. Ellenkezőleg, azt tanítja, hogy a nemzet történelmileg alakult ki, s láncszem a társadalom magasabb egységekbe integrálódásának időbeli láncolatában. Magasabb forma a törzsnél, nemzetségnél, viszont majdan még magasabb, a nemzetnél nagyobb egységek fogják föl váltani. Ebből következik természetesen, hogy a hazafias-nemzeti érzés nem az elképzelhető legmagasabb társadalmi érték. Ez a szemlélet kozmopolitizmus, a nemzetnek, a nemzeti ideológiának elvi elvetése. Mindez a liberális burzsoázia ideológiája, Pikler az ő szolgálatukban áll:

Pikler úr, amennyire tudjuk, kellő tapintattal és gyakorlati érzékkel bírva békét hagy a kapitalizmusnak, mert érzi, hogy ezt megtámadni a mai viszonyaink közt ezerszer kockázatosabb, mint a hazát vagy épp a vallást csekélyíteni. Sőt amikor a kifogásolható eszközökkel szerzett vagyont arra a piedesztálra emeli, amelyre saját bevallása szerint emelte, még szolgálatokat is tesz neki.³³⁵

Az agrárius orgánum mellett ugyancsak az elvi kozmopolitizmus vádját emeli Pikler ellen a függetlenségi konzervatív szárny részéről Bartha Miklós.³³⁶ Míg a fentiek a konzervatív tábor elvi álláspontját kompromisszum nélkül képviselik, a *Budapesti Hírlap* kifejti a kompromisszumos taktikai formulát, amellyel már Pikler esetleges eltávolítását is követelni lehet: a tanszabadság minden tudományos nézet hirdetésére jogot ad, ily módon szabadon hirdethető olyan vélemény is, mely kétségbe vonja, hogy a nemzet a társadalom szerveződésének értékes formája. Lehet elvileg anacionális. Ez azonban nem vonatkozhat a jogbölcsületre, mivel a jogi képzés a joggyakorlatot szolgálja, ez pedig jelen esetben a magyar nemzeti állam joggyakorlata. Ezt nem szolgálhatja olyan tan, mely magának a nemzeti elkülönülésre alapozott államnak a létjogosultságát vonja kétségbe.³³⁷ A gyakorlati cél tehát elsősorban Pikler tanári tevékenységének diszkreditálása. A vádnak tehát, ha hivatkozik is a professzor jogfilozófiai munkáira, elsősorban egyetemi előadásaira kell épülnie. Ezen a ponton lepleződik le a támadás előkészített volta. Az egyetemi előadásokról nyomtatott jegyzet nem készült, az előadások tartalmát csak az órákon készített följegyzések alapján lehet ismerni. A liberális sajtóban fölmerül az az állítás, hogy az akciót a katolikus egyházi szervezet, a Szent Imre Egylet, illetőleg az egyletet gondozó jezsuiták készítették elő. Álljunk meg itt egy pillanatra! A jezsuita kongregációk és a Szent Imre Egylet később, az ezerkilencszázötven években a polgári radikálisok elleni harc során kerülnek a politikai harcok előterébe, a század első éveiben azonban szerepük még viszonylag kicsi. Mégis azonnal fölmerül a kereszt-mozgalom visszahatásaként a mozgalom ellenfeleiben az a gyanú, hogy ezek az erők állnak a kereszt-akciók mögött. Az ellenérzés mértékének illusztrálására megemlíthetjük, hogy egy református teológiai professzor a kereszt-mozgalommal legélesebben szemben álló liberális lapban egyenesen a Szent Imre

³³⁵ *Hazánk*, 1901. május 1.

³³⁶ Bartha Miklós: „A tanítási szabadság”, *Magyarország*, 1901. május 1.

³³⁷ [C. K.]: „Egyetemi zavarok”, *Budapesti Hírlap*, 1901. április 30.

Egyet föloszlatását követeli.³³⁸ A Pikler-ügy közvetlen előkészítésének gyanúja Tomcsányi Lajos jezsuita tartományfőnökre hármlík. Egy lap azt állítja, hogy Tomcsányi, nagyböjti diákkonferencia-sorozata alkalmával fölszólította diák hallgatóit, kísérlék figyelemmel ateista professzoraik működését, s előadásait jegyezzék le. A páter elsősorban Piklerre és Pauer Imrére hívta föl a figyelmet.³³⁹ Ezt a vádat néhány nap múlva erőteljesen aláátaszottta Zichy Aladár replikája az interpellációjára kapott miniszteri válaszra. A néppárti képviselő ezeket mondja Pikler előadásaival kapcsolatban: „Csodálatos körülmény, hogy a gyorsírással történt feljegyzések mind eltűntek, azonban más jegyzetek mégis kezemhez kerültek... Hogy ki csinálta őket, én sem tudom... jegyzőjét itt meg nem nevezhetem, nem is ismerem.”³⁴⁰

A Pikler-ügy politikai visszhangja lényegesen nagyobb volt, mint a kereszt-akcióé. Maga Ferenc József azonnal referáltat magának az esetről Wlassiccsal.³⁴¹ A miniszter, aki a kereszt-akcióba csak igen csekély mértékben folyt bele, most élénken részt vesz az ügy fölszámolásában: ő utasítja a dékánon keresztül Piklert a cáfoló nyilatkozat megtételére, tárgyal az érintett professzorral, Pikler diákjaival, a dékánal. Az a hír terjed, amit a miniszter hivatalosan cáfolni kénytelen, hogy jogellenesen, az egyetemi autonómiát megsértve részt vett a jogi fakultásnak az ügyet tárgyaló ülésén. A liberális diáktábor reagálása sem volt már olyan gyámoltalan, mint a kereszt-kifüggesztéskor. Pikler híveinek népes tábora az incidens utáni órán tüntet professzora mellett, s 211 aláírással szolidaritási nyilatkozatot juttat el az ügyben exponált *Budapesti Hírlap*nak. Április 29-én, Pikler egyetemi előadása előtt újabb szolidaritási nyilatkozatot olvasnak föl, amit a kivonult keresztetek közbekiabálással igyekeznek elfojtani. Verekedés robban ki, a botrány teljes. Míg a kereszt-tüntetéskor igyekeztek leplezni annak antiszemita jellegét, most erről nincsen szó. A támogató sajtó is hangsúllyal – még hozzá leplezetlenül helyeslő hangsúllyal – idézi a verekedés és a tüntetés során kiabált antiszemita jelszavakat. Figyelemre méltó – ha erős fenntartással kezelendő is – az a liberális lapértésülés, amely szerint: „Éljen Istóczy!”, „Éljen Verhovay!” és „Éljen az antiszemitizmus!” jelmondatok hangzottak el.³⁴² Ha ez az állítás fenntartással kezelendő is, viszont semmi okunk kételkedni a keresztetek támogató agrárius orgánum információinak megbízhatóságában: a *Hazánk* szerint a keresztetek jelszavai az alábbiak voltak: „Le a kozmopolitizmussal!”, „Fel a keresztel!”, „Le a zsidókkal!”³⁴³ A drasztikus események „nagypolitikai” visszhangja is lényegesen erősebb a koráblinál. A Szabadelvű Pártra gyakorolt hatása szinte egy kisebb pártválsággal ért föl, amennyiben kiélezte a konzervatív táborral kötött paktum ellentmondásait, föltárta a

³³⁸ Tüdös István: „Az egyetemi keresztbotrány”, *Magyar Szó*, 1901. március 23.

³³⁹ *Egyetértés*, 1901. május 3.

³⁴⁰ Zichy Aladár replikája Wlassics Gyula miniszteri válaszára 1901. május 7-én. (*Képviselőházi napló*.)

³⁴¹ Köning Károly kabinetirodai referens tolmácsolja 1901. április 28-i levelében a király utasítását. (OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 7. doboz.)

³⁴² *Egyetértés*, 1901. április 30.

³⁴³ *Hazánk*, 1901. április 30.

párton belüli konzekvensen liberális tényezők és a konzervatívokkal kötött szövetség mellett álló Széll-csoport latens ellentéteit. A szabadelvű pártvacsora este viharosan tárgyalja az ügyet, Pulszky Ágost és Mezei Mór erőteljes intézkedéseket követel, Pichler Győző kilátásba helyezi, hogy interpellál az ügyben. Széll csak nehezen tudja leszerelni a hangos követelést, hogy az ügyben hívjanak össze pártkonferenciát. A liberális ellenzék sajtója igyekszik tendenciózus híresztelésekkel élezni az ellentéteket. Kézenfekvően adódik, hogy elsősorban az ügyben sokszorosan érintett kultuszminisztert, a kormány egyik legkövetkezetesebben liberális hírében álló tagját igyekezzenek olyan színbe hozni, mintha az ügyben ellentétei lennének Széll Kálmánnal.³⁴⁴ Lanszírozzák azt a hírt, hogy 1901. május elsején a minisztertanács megvitatta Wlassics válaszában tervezett szövegét, melyet Zichy Aladár interpellációjára szándékozott adni, s azt a kormány többsége, közöttük mindenekelőtt Széchenyi Gyula, a király személye körüli miniszter élesen ellenezték liberális szelleme miatt.³⁴⁵ A kormány kénytelen volt hivatalosan cáfolni a hírt.

A keresztetek tehát kiterjesztették akciójukat a professzori karra, vagyis lényegében az egyetem egész intézményes rendjére. Ténykedésük azonban nem korlátozódott pusztán az ellenségül kiszemelt tanár elleni támadásra, hanem egyúttal kialakítani törekedtek a kereszt-akció professzori támogatóinak aktív táborát is. A Pikler elleni támadással párhuzamosan folyt az „ovációk” szervezése azok mellett a professzorok mellett, akik kedvezően fogadták a kereszt-kihelyezést. 1901. március 27-én ünneplésben részesült Ballagi Aladár, majd március 30-án hangsúlyozott ovációban Lóczy Lajos, az egyetlen tanár, aki megtartotta az óráját a kereszt-tüntetés napján. Az ünneplésnél direkter kísérlet is történik, hogy egy erre hajlamos professzort a kereszt-akció melletti szolidaritás-demonstrációra provokáljanak. Március 29-én Köpösdý Dezső fölkéri Bodnár Zsigmondot előadásán, hogy fejtse ki véleményét a kereszt-ügyről ismert történetfilozófiai koncepciója megvilágításában. A hiú, tipikus mellőzött zseni irodalomtörténész, kinek kapcsolatai az új típusú konzervatív táborral nem ekkor kezdődnek, nem kéreti magát. Egész előadását a kereszt-ügy melletti ideologikus kiállásnak szenteli. A *Hazánk* is nagyvonalúan vesz részt a professzorok megnyerésében. Március 23-i számában interjút közöl három kereszt-barát professzorral: Ballagi Aladárral, Hatala Péterrel és Margalits Edével. Mint láttuk, már az ezt megelőző számban hasonló interjút kapott a lap a teológiai kar professzorától, az egyetem akkori rektorától, Kisfaludy Á. Bélától (lásd a 221. lábjegyzetet). Őt kivéve az összes érintett a bölcsészkar tanára. Ezen a fakultáson kezdenek kibontakozni egy, a jobboldali akciókat támogató konzervatív csoport körvonalai. 1900 őszén – mint láttuk – a bölcsészkar nem vette ugyan át a kereszt-kérdésben a kompromisszumos konzervatív javaslatot, de

³⁴⁴ Ezek a tendenciózus hírek nem voltak új keletűek. Széll Kálmán már 1900. április 1-jei és 10-i, Wlassics-hoz írt leveleiben panaszkodik, hogy a Bánffy-csoport lapja, a *Magyar Szó* rendszeresen operál azzal az állítással, mely szerint Wlassics és ő, Széll között ellentétek vannak, s ezek miatt küszöbön áll Wlassics lemondása. (OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 8. doboz.)

³⁴⁵ *Egyetértés*, 1901. május 4.

a konzervatív erők itt aktívabbak voltak, mint a jelentősebb jogi karon.³⁴⁶ Ez utóbbi jelentős konzervatív tényezői – Timon Ákos, a katolikusautonómia-bizottság tagja és Concha Győző, a kompromisszumos kereszt-megoldás atyja – tartózkodóak, noha Concha felé futnak tapogatózó hízelgések szálai.³⁴⁷

A Pikler-ügy fontos fejlemény az egyetem jellegéért folyó harcban. A konzervatív-egyházi front eddig sem óhajtott megelégedni azzal, hogy a jelleget csupán az általános elvekre vonatkozó esetleges reflexiókkal védelmezze, hanem igényt támasztott arra is, hogy kifogást emelhessen ateista professzorok működése ellen.³⁴⁸ Konkrét lépés egy professzor és meghatározott nézetek ellen most történik először. Az akció azonban, mint láttuk, nem csupán a katolikus autonómia pozícióinak erősítését szolgálja, hanem még inkább a katolikus-néppárti befolyáson túl az egész konzervatív front eszmei behatolását az egyetemre. Nem az ateizmus, hanem a kozmopolitizmus a fő eszmei kifogás. A jól látható cél: politikai pozíciók megszerzése az egyetemen, a diákifjúság után a professzori karban is, ideológiai alapon való polarizálódás előidézése által. Az ilyen jellegű ideológiai polarizáció eddig ismeretlen volt az egyetemen. Piklert 1900 őszén Concha ajánlotta igen meleg szavakkal ordináriussá való kinevezésre a jogi kar ülésén – abban az időben, amikor a kereszt elhelyezésére vonatkozó, a konzervatív tábor céljait szolgáló kompromisszumos formulát kidolgozta.³⁴⁹ Ilyenfajta viszály magját a kereszt-tüntetés sem hintette el. A professzori kar lényegében egységesen utasította el az akciót. Bizonyos ellentéteket támasztott ugyan az ügy a tanári testületben, s ezeket az ellentéteket, melyek a liberális minisztériummal szemben az egyetemi autonómia megőrzésének kérdésében a professzori kar érzékenységet érintették, a katolikusautonómia-tábor mindig is igyekezett élezni és kihasználni. Egy, a kereszt-akcióra reagáló miniszteri intézkedés éles ellenkezést váltott ki a tanári

³⁴⁶ Az érintett professzorok egyike az 1901-es év nyarán ki is fejti azon véleményét, hogy az utóbbi években a bölcsészeti kar, sőt az egész tudományos és művészeti élet légköre konzervatív irányba változott: „Néhány év előtt egy előkelő zsidó bankár ajánlása sokat nyomott a latban, ma talán csak ártalmára lehet az illetőnek. Az egyetemen, legalább a bölcsészeti karban hiába pályázik a zsidó, az akadémiában az idén nem ajánlottak zsidót tagnak. Lassankint középiskolai tanár vagy elemi tanító, bíró, hivatalnok sem igen lehet zsidó. Ha csak kissé elfogadható kereszténnyel áll szemben, mindég ez utóbbi nevezik ki.” (Bodnár Zsigmond: „Az antiszemitizmusról”, *Buda és Vidéke*, 1901. augusztus, 22. szám.)

³⁴⁷ Elsősorban a mozgalom már említett „előkelő barátja” magasztalja Conchát az egekig. (*Hazánk*, 1901. április 21.)

³⁴⁸ Ezt a katolikusautonómia-bizottság munkálatai kapcsán Apponyi is leszögezi egyik Wlassics-hoz írt levelében. „[a jelleg ellenőrzésében] ... az ellenőrzés hatásosságának eszközeivel kell bírunk, mert mondvasínált befolyással (minő volna az a »jog«, hogy egy atheista professzorral szemben egy esetleg szintén atheista miniszterhez fordulhassunk) megelégednünk annyi volna, mint a magyarországi katolicizmus jövőjét a véletlennek kiszolgáltatni.” A levél kelte: 1901. április 1. – tehát már a kereszt-akció után íródott. (OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 5. doboz.)

³⁴⁹ Concha Győző szakvéleménye Pikler nyilvános rendes tanárrá való kinevezése ügyében 1638/1899/900 aktaszámmal került a kar irattárába. Az ajánlás eredeti példánya megtalálható Concha hagyatékában. (MTA Kézirattár, *Concha Győző iratai*, MS 4810/109. 110.)

karban. A 687. számú miniszteri leiratról van szó, amely intézkedéseket rendelt el további tüntetések megelőzésére. A tüntetések megelőzését az egyetemi tanárok „szoros kötelességévé” tette, sőt felelőssé tette őket a tüntetések meggátolásában. A bölcsészeti kar 1901. március 28-án tartott VI. rendes ülésén éles hangok hangzottak a leirat ellen. Ez a kar – már jelzett konzervatív tagjainak magatartásán túl – annyiban is érintett volt, hogy feltételezték: a leiratra indokot Lóczy eljárása adott.³⁵⁰ Kifejezetten ideológiai ellentéteket azonban a kereszt-akció nem eredményezett. Részben emiatt, részben pedig a diákmozgalom további életben, mozgásban, sőt mozgósított állapotban tartása végett volt szükség az újabb, még nagyobb visszhangot kiváltó akcióra: a Pikler elleni hajszára.

A Pikler-ügy mérlege kezdeményezői számára nem volt kifejezetten kedvező. A Pikler-előadás előtti verekedés ügyében hozott fegyelmi döntések már nem voltak olyan mérsékeltek, mint a kereszt-kifüggesztés esetében. Az 1901. április 30-i, VI. rendes tanácsülésen 4410/1900-1901 számú határozatában az egyetemi tanács Köpösdy Dezsőt, a keresztesek vezérét örökre kizárta az egyetemről. Továbbá egy évre kizárták mindkét tábor két-két verekedő tagját, s többeket megróttak. A nemzeti párti táborra érzékelhető csapást mért vezérének elvesztése. Országos szinten sem járt átütő eredménnyel az akció. Wlassics Zichy Aladár interpellációjára adott válaszában megvédte a tanszabadság eszméjét, s visszautasította a professzor eltávolítását követelő hangokat. Bizonyos eredményeket azonban elkönnyvelhetett az akció. Eredményt jelentett maga az a körülmény, hogy itt a miniszter is defenzívába szorult, s választát nem tudta a konzervatív áskálódás elleni vádbeszéddé tenni, mint korábban, a kereszt-tördelési ügyben Molnár apáttal szemben. Volt azonban ennél kézzelfoghatóbb eredmény is: a miniszter közölte – hangoztatva ugyan, hogy a döntés az ügytől függetlenül született –, hogy megszüntetik a jogbölcselet tantárgy kötelező jellegét.

A selmecbányai diákkongresszus

Természetesen következett a mozgalom továbbfejlesztésének igényéből, hogy megkísérelték átterjeszteni a vidéki egyetemekre és főiskolákra. Ehhez nyilvánvaló és kedvező alkalmként kínálkozott az 1901 májusára kitűzött országos diákkongresszus Selmecbányán. A keresztes tábor gondosan készült az itteni föllépésre, annál is inkább, mivel a kereszt-ügy visszhangja a vidéki főiskolákon nem volt számukra kedvező. Különböző felekezeti középiskolák és tanítóképzők elárasztották ugyan őket rokonszenvtáviratokkal, de ezeknek az értéke nem volt túlságosan jelentős. Lényegesen többet ért a katolikus jogakadémiák csatlakozása: a legjelentősebb a nagyváradi jogakadémia 54 tagjának üdvözlő távirata volt. A felekezeti jelleg gyanúja a vidéki főiskolák zömét elriasztotta, a protestáns intézményeket pedig élesen szembefordította a mozgalommal. Nagy súllyal esett a latba az ország másik egyetemének, a kolozsvárinak a szembefordulása – protestáns színezettel – a kereszt-akcióval, valamint a két vezető református iskola, a debreceni és a sárospataki főiskola éles

³⁵⁰ Az ülés jegyzőkönyve, ELTE Levéltár, 813. szám.

szembefordulása. Debrecen a keresztesek részvétele miatt egyenesen lemondta saját részvételét a kongresszuson. Elsősorban ezen a helyzeten kellett volna változtatni. Május elején Köpösdy leutazott Debrecenbe, hogy az ottani diákvezetőséget rábírja határozatának megváltoztatására, sőt arra is, hogy képviseltesék magukat a kongresszus előkészítő bizottságának küldöttségében, amely fölkeri Széll Kálmánt a kongresszus védnökségének elfogadására.³⁵¹ A kísérlet sikertelen volt, s a nagybizottság, valamint a Nemzeti Párt a legrosszabb kilátásokkal nézett a kongresszus elé. Ekkor lépett közbe a mozgalom egyik külső patrónusa, Szemere Miklós.³⁵² Kétszáz-személyes lakomát rendez a Hungária szállóban a nagybizottság tagjai részére. A vacsorára hivatalos a selmecbányai kongresszus előkészítő bizottságának 25 tagja is, továbbá meghívták a mérvadó vidéki főiskolák egyesületi elnökeit és vezető funkcionáriusait is. A május 10-én lezajlott lakoma félreérthetetlen célja kisegíteni a nagybizottságot fent vázolt szorult helyzetéből, kontaktust teremteni köztük s a vidéki vezetők között, és előmozdítani elszigeteltségük fölszámolását. A lakomának vannak előzményei. Szemere és az egyetemi Nemzeti Párt kapcsolatai nem új keletűek. A politikai ambíciókat tápláló kártyahős, aki ezekben az években komoly s határozottan politikai színezetű szerepet játszik a Nemzeti Kaszinó életében, fölismeri, hogy az egyetemi jobboldali mozgalom támogatása értékes bázist teremthet számára a politika mezején. 1900 őszén *Fiatal véreim* címmel röpiratot ír – elsősorban az egyetemi Nemzeti Párthoz adressálva³⁵³ – az egyetemi ifjúsághoz, s homályos politikai irányvonalat vázol számukra. A Nemzeti Párt 1900 őszi első, program jellegű röpiratának (*Kereszt, zsidó, vallás*) egy kitétele sejtetni enged, hogy már ekkor létesült bizonyos kapcsolat a jobboldali diákmozgalom és Szemere között.³⁵⁴ 1901 áprilisában, Kaas Ivor üdvözlőlevele után³⁵⁵ a nagybizottság a patrónusok írásai között röplap formában kinyomatja Szemere 1897-es Nemzeti Kaszinó-beli pohárköszöntőjét, méghozzá, a Kaas-levél ötezres példányszámával szemben tízezer példányban. A Bécsben élő Szemere értesülvén a gesztusról, táviratban köszöni meg, melyet a *Hazánk*hoz küld, s annak szerkesztőségét kéri meg a továbbításra. A lap közli Szemere táviratát s a nagybizottság válaszát a táviratra.³⁵⁶ Ezután kinyomtatják még a patrónus *Ideál és Fiatal véreim* című korábbi röpiratait is új, 5000-5000 példányos nyomásban. Szemere helyi képviselőjének nem csupán a *Hazánk* szerkesztősége tekinthető, hanem elsősorban Erdélyi Gyula köre. Valószínű, hogy a felekezetek közötti konzervatív politikai egységfront eme előharcosa szerepet játszott a mozgalom hasonló programjának megszületésében.

³⁵¹ *Magyar Szó*, 1901. május 10.

³⁵² Személyéről és pályafutásáról a későbbiekben még bővebben lesz szó.

³⁵³ Erdélyi Gyula: „»Fiatal véreim«”, *Buda és Vidéke*, 1900. szeptember 5.

³⁵⁴ A röpirat idézi Szemere szállóigévé vált mondását: „...aki valóban magyar faj életét látja és ismeri, igazat ad Szemerének, hogy »nem boldog a magyar«”. (*Kereszt, zsidó, vallás*, Budapest, 1900, 39. oldal.)

³⁵⁵ Lásd a 239. lábjegyzetet.

³⁵⁶ *Hazánk*, 1901. április 18. és 19.

Ilyen előzmények után került tehát sor a május 10-i lakomára. A házigazda pohárköszöntőjében kifejtette, hogy „... én megvallom, nem esem kétségbe afőlött, ha az ifjúság néha túlzásba esik”.³⁵⁷ Éjjel egy órakor azután tapintatosan visszavonult, s átengedte a megdolgozott terepet a nagybizottságnak. A díszvacsora átalakult értekezletté. Bevezetőt Tahy Endre, az Egyetemi Kör elnöke mondott, majd Köpösdy vette át a szót. Ismertette a kereszt-mozgalmat, s természetesen igyekezett megnyerni a vidékieket. A reakálás élénk volt. A kolozsvári egyetemről jöttek közül fölszólalt az ottani diákelnök: Asztalos Kálmán és a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* szerkesztője, Bodor Aladár. Hozzászólt az előkészítő bizottság elnöke, a selmecbányai Rumpler Ernő és egy kecskeméti küldött is. Mindegyikük bírálta a kereszt-akciót, de a mozgalommal szembeni ellenszenv lanyhult. A résztvevők nem zárkóztak el attól, hogy együttműködjenek a keresztesekkel az általános diák- és „összszemzeti” problémák megoldásában – ha nézeteik átvételéről egyelőre nem volt is szó –, s inkább a debreceniek elzárkózását ítélték el.³⁵⁸ A vacsorának még egy eredménye volt a kereszt-esek szempontjából. Az ülés végeztével két alvezér – Kovács Lajos és a sokat szerepelt orvostanhallgató (kilétét a későbbiekben fölfejdjük) – megalakította a Szemere Miklós Asztaltársaságot. A jámbor „asztaltársaság” megnevezés az egyleti törvény kijátszása volt, mely asztaltársaságok esetében eltekintett a belügyminiszteri engedélytől, és elengedte az alapszabály-készítést. Az asztaltársaság, mely rövidesen elhagyta az „asztal”-t, s csupán társaságnak nevezte magát, széles körű szervezet kiépítését tervezte, vidéki fiókhálózattal.³⁵⁹ Ez már egy jövőendő mozgalom organizációs keretét jelentette. Szemere környezetének másik, már 1899 óta létező organizációja, a Budai Széchenyi Asztaltársaság, szintén Erdélyi Gyula vezetése alatt, azonnal csatlakozott az új egyesülethez.³⁶⁰ Ezzel az egyesüléssel a nagybizottság az egykori Istóczy-féle antiszemita párt egyik utódszervezetével fuzionált – ugyanis Erdélyi Gyula összes egyesülete közvetlenül e párt utódszervezetének tartható. Ez a magában jelentéktelen aktus szimbolikus láncszemnek tekinthető, mely összefüggő egyenessé kapcsolja össze az Istóczytól a keresztény kurzusig futó tradícióvonalat.

A kongresszus 1901. május 26–28-a között zajlik le.³⁶¹ Budapestet – s ez már önmagában sem jelentéktelen eredmény – túlnyomórészt a kereszt-irányzat képviseli. Az Egyetemi Kör népes, tizenegy főnyi küldöttsége kizárólag belőlük áll, az ellenzéki liberális párt ki van zárva a képviseletből. Emellett kézben tartják az egyetem szociális egyesületeinek – ezek külön delegációkkal képviseltetik magukat – küldöttségeit. A kereszt-esek kezén van az Általános Egyetemi Segély Egyeslet és a Mensa Academica. A Szemere-lakomán kötött előzetes megállapodás szerint a kereszt-ügy nem lehet kongresszusi téma. Ennek ellenére természetesen azonnal fölmerül. Május 27-én,

³⁵⁷ *Magyarország*, 1901. május 12.

³⁵⁸ *Hazánk*, 1901. május 12.

³⁵⁹ Az alakuló memorandumot közli a *Hazánk* 1901. május 14-ei száma.

³⁶⁰ *Buda és Vidéke*, 1901. május, 15. szám.

³⁶¹ A kongresszusról mondottak forrása, amennyiben nincs megjelölve más forrás, a kongresszus saját közlönye, a *Diákkongresszusi Lapok*.

amikor napirend előtt a szervezőbizottság elnöksége válaszol az előkészületekkel kapcsolatosan beterjesztett „interpellációkra”, szinte mindegyik kérdés a kereszt-ügyre vonatkozik. A keresztesek eleve kidolgozott védekezése: a vidékiek ellenérzése téves információkból ered; fórumot kérnek tehát, hogy helyesen tájékoztathassák diáktársaikat. A dezinformáltságért a liberális sajtó ferdítésein kívül az *Egyetemi Lapok* is felelős, mivel a diáklap – lévén az Egyetemi Kör lapja – taktikai megfontolásból soha nem írt egy sort sem a keresztesek tevékenységéről. E folyóiratból valóban nem tudta volna meg az olvasó még azt sem, hogy a kereszteket erőszakkal kitették a tantermekben. A keresztes hangadók azonban a kérdésben más taktikát választanak. A hozzájuk tartozó Tahyt is dezavualva elfogadják a lap feletti bírálatot. Főlszólal Nagy József, az Egyetemi Kör Irodalmi és Rhetorikai Szakosztályának elnöke (a szakosztály fontos szerepet játszott a kereszt-akciók szervezésében), s kifejti: valóban bűnös mulasztás volt annak idején nem kihasználni a lap adta publicitás-lehetőséget, „mert ez [ti. a kereszt-mozgalom – Sz. M.] nem kicsinyes mozgalom volt, hanem olyan jelentőségű, melynek kihatásai csak a jövőben fognak mutatkozni”. A mozgalmat tehát nem egyszerű egyetemi ügyként említik, hanem országos jelentőségű politikai mozgalomnak igyekeznek beállítani. Jobb propagandalehetőségnek tűnik azonban a napirend előtti vitánál, melynek kibontakozását korlátozza az előzetes megállapodás, az, ha nézeteiket a napirendre tűzött témák vitájának keretében fejtik ki. Az egyik erre alkalmas téma a budapesti pedagogicum küldöttének, Folenta Lajosnak az előadása „A nemzeti nevelés” címmel. A semmitmondó előadás azt fejtegeti, hogyan lehet és kell az oktatás minden ágát kihasználni a hazafias eszmék terjesztésére. A szemlélet megfelel a keresztesek szemléletének, de hiányolják az előadásból a radikalitást és a konkrét ellenfél ellen irányulást. Ennek ellenére sem támadják azonban a budapesti küldött velük nem ellentétes szellemű fejtegetését. Az előadást a kolozsvári Bodor Aladár bírálja üressége miatt, s az előadó szemére veti, hogy beszéde semmitmondó, hiszen a hazafiasság mindenki által vallott eszme, s egy olyan előadás, amely csupán annyit mond, hogy hazafinak kell lennünk, semmit nem mond. Ez a bírálat azután rögtön alkalmat ad arra, hogy a keresztes küldött, Zombory Dezső kifejtse a kozmopolitizmus elleni harcnak azt a radikális koncepcióját, amely a Pikler-ügy során formálódott ki.

A másik alkalmat a keresztes manifesztációkra az úgynevezett népegyetem-témakör vitája adja. Ez az elnevezés egy kolozsvári szociálpolitikai kezdeményezést jelöl. A népegyetem ismeretterjesztő-népművelő oktatási kampány a parasztság „felvilágosítására”. A téma egyértelműen politikai színezetű. A jelzett szociálpolitikai akció nem jámbor karitatív tevékenység, hanem eleve az agrárszocialista mozgalommal szembeni politikai agitáció azzal a célkitűzéssel, hogy elejét vegyék a marxista-szocialista eszmék behatolásának a parasztság soraiba. Valamiféle jobboldali „nép közé” járásról volna itt szó, olyasmiről, hogy az egyetemisták kimennek egy-egy faluba, összegyűjtik a népet, és népies, olykor szórakoztató formában, népművelő-kalendáriumos „hasznos tudnivalók”, egészségügyi, termelési, jogi tanácsok formájába burkolt szocializmusellenes szónoklatokat tartanak. A téma politikai, de nem pártszínezetű – a szocializmus elvetésében és általában a nacionalizmus igenlésében egységes a hivatalos politikai világ az agráriusoktól a szabadelvűeken át a

függetlenségiekig. A kolozsváriak fejtegetéseibe beszüremlenek bizonyos agrárius hatások, és érezni az antiszemita agitáció – főleg Egan – hatását. A falusi népet nyomorba döntő zsidó kocsmárosokról és szatócsokról, ezek uzsorájáról szó esik, de nem központi kérdésként, hanem elsősorban mint olyan tényezőről, amely a nyomorba taszított parasztokat a „szocialista agitátorok karjai közé kergeti”. A keresztesek a vita középpontjába állítják az antiszemitizmust, s ennek érvrendszerében fejtik ki az új típusú konzervativizmus liberalizmuskritikáját. Megoldásként az agrárius szociálpolitika ismert tételeit hangoztatják.

A harmadik téma, amelyben a keresztesek aktívan szerepelnek, az iparpártolás. A függetlenségi ízű vitatémát, amelynek megtárgyalása során a vita kitűzői a magyar iparnak az osztrák konkurenciával szembeni védelméről óhajtottak értekezni, szintén agrárius agitációvá változtatják, kifejtve, hogy a magyar ipar tradíciót – tehát hazafiasságot – őrző gerince a kisiparosság. A nemzeti iparvédelem a kisiparosság védelme a kozmopolita-liberális zsidó nagytőke megsemmisítő konkurenciája ellen.

Az agrárius agitáció nem egészen hatástalan. Érveit – ha talán mérsékeltebb változatban is, de – hajlamos a kongresszus elfogadni. Elkönnyelhetnek konkrét sikert is; a kongresszus elfogadja javaslatukat, mely indítványozza: üdvözlőjként táviratban Szabadka városát abból az alkalomból, hogy a város beadványban követelte az agráriusok ismert reformjavaslatának, az adómentes birtokminimumnak, az úgynevezett *homestead*-nek törvénybe iktatását. A kongresszuson elvi liberális ellenvélemény nem hangzik el a keresztesek agitációjával szemben. A közönség láthatóan inkább fogékony eszméik iránt, semmint ellenséges velük szemben. Az elszigeteltségből ugyan nem sikerül kitörniük a kongresszuson, újabb vidéki erők nem zárkoznak föl aktívan kezdeményezésükhöz, de a hangulat megenyhült. Éles ellenkezés csak olyan provokatív javaslatokkal szemben mutatkozik, mint amilyen például egy, a keresztesekkel szoros kapcsolatot tartó s a következő tanévben már a budapesti egyetemen föltűnő kassai jogakadémiai hallgató indítványa arról, hogy fogadják el a zománckeresztet egységes magyar diákjelvényül. A fölvetéssel szemben megmutatkozó heves ellenérzést azonban nem annyira az új típusú konzervatív ideológia elvetése inspirálja, hanem sokkal inkább a budapesti egyetem leplezetlen hegemoniatörekvésével szembeni lokálpatrióta ellenszenv.³⁶²

A kereszt-mozgalom egyetemi és külső ellenfelei

Többé-kevésbé biztosan megállapíthatjuk, hogy a kereszt-mozgalom résztvevőinek száma ezer fő körül volt, mivel ők magukat következetesen „ezer magyar ifjúnak” nevezték, s valóban hozzávetőleg ennyi (pontosan 1030) aláírást gyűjtöttek össze *Nemzeti ideál* című programröpiratukra. A hozzájuk közel álló agrárius napilap is nyolcszáz főre becsüli a mozgalom híveinek számát.³⁶³ Ez a szám, mint az idézett programröpirat kifejti, magában foglalja a mozgalom összes szimpatizánsát – közöttük

³⁶² (-5.-): „A selmeci diákgyűlés”, *Gaudeamus*, 1901. június 15.

³⁶³ *Hazánk*, 1901. április 17.

föltehetően az 1901. március 22-i keltezésű műegyetemi szolidaritási ív 365 aláíróját³⁶⁴ s vidéki híveit. Az aktív mag lényegesen kisebb volt. A kereszt-kihelyezést, mint már említettük, 102 fő hajtotta végre. A Szemere-lakomán a nagybizottság 200 fővel vesz részt. A programröpirat erre az időszakra 250 tagot említ, a továbbiakra pedig azt állítja, hogy az 1902-es tanév kezdetén a nagybizottság – megnövekedve – 600 fős létszámmal lépett be hivatalosan az Egyetemi Körbe.³⁶⁵ A kereszt-mozgalom távol volt tehát attól, hogy az egyetemi ifjúság zömét átfogja. Jellege szerint amúgy is inkább elit-, mint tömegmozgalom volt. Hatszáz-ezer ellenfelet vele szemben az egyetemi liberális tábor, az 1899 óta több egyleti vezetőségválasztáson kisebbségben maradt Reformpárt is ki tudott állítani. A kereszt-tüntetés napján az első liberális tiltakozó manifesztumot kétszázán írják alá,³⁶⁶ az erőviszonyok számszerűen tehát nagyjából egyenlőknek vehetők. A kereszt-esek fölénye tudatosságukban, aktivitásukban és szervezethezességükben van. Mindhárom jellegzetesség elmondható egyben külső támogatóikról is. A liberális ellenfél szervezetlen, passzív, kizárólag védekezésbe szorul. A Pikler-ügy rázza fel őket annyira, hogy a tanév végére ők is tömörülni kezdenek, s létrehozzák előbb a *Gaudeamus*, majd az 1902. őszi tanévkezdéssel a *Magyar Egyetemi Ifjúság* című diáklapot. Ekkor, ősszel, az egyleti választásra újrászervezik a Reformpártot is. Propagandájuk nagymértékben az ellenfélhez igazodik. Nem elvi liberalizmust szegeznek szembe velük, hanem az újkonzervatív nacionalizmussal a függetlenségi nacionalizmust. Ha a kereszt-esek a keresztet ajánlják egységes diákjelvényül, ők a magyar címet. Szemere és Károlyi Sándor kultuszával a Kossuth-kultust állítják szembe. Az agrárius antiszemizmussal és szociális demagógiával szemben nemzetiségpolitikai demagógiával is operálnak. Szerintük a kereszt-mozgalom „ahelyett, hogy a pusztuló alföldi magyarságot és a székelységet sietne megmenteni, ruthéneket ment és Egant gyászol”.³⁶⁷ A kereszt-esek bizonyos „mozgalmi” módszereit is elsajátítják. Az új tanévet ők is azzal kezdik, hogy az újjáalakult Reformpárt üdvözlés-sorozatát intéz külső támogatóihoz s a vele szimpatizáló lapokhoz.

A kereszt-mozgalom egyetemen kívüli ellenfelei közül elsősorban a magyar szabadkőművesség az, amely visszahatásként elhatározza az egyetemi liberális csoport aktív támogatását és politikai irányítását. A Szimbolikus Nagypáholy Szövetség tanácsa, a magyarországi szabadkőművesség csúcsszerve 1901. május 6-i ülésén reagál először a kereszt-mozgalom támasztotta reakciós offenzívára. Az ülés megtárgyalja a politikai és propaganda-ellenoffenzíva módozatait.³⁶⁸ A megbeszélés alapján egy hónap leforgása alatt lezajlik a szabadkőműves hírlapírók tanácskozása, mely a reakciós offenzíva elleni sajtókampányról tárgyal, s megfontolja egy új liberális napilap alapítását, és összeül a

³⁶⁴ *Budapesti Hírlap*, 1901. március 23.

³⁶⁵ *Nemzeti ideál. Mit akar a magyar ifjúság?* Kibocsátja Ezer magyar ifjú, Budapest, 1901, 76. oldal.

³⁶⁶ *Budapesti Hírlap*, 1901. március 19.

³⁶⁷ *Magyar Egyetemi Ifjúság*, 1901. december 1.

³⁶⁸ OL, Szabadkőműves Levéltár, *Szimbolikus Nagypáholy iratai*, P. 1083. A Szimbolikus Nagypáholy Szövetség tanácsa 1901. május 6-i ülésének jegyzőkönyve.

szabadkőműves tanárok értekezlete az egyetemi reakció visszaszorítása módozatainak megbeszélésére. Ez utóbbi előterjeszti javaslatait a Szövetségstanács június 3-i ülésén. Határozat születik egy úgynevezett lufton-bizottság fölállításáról, melynek feladata a szabadkőműves szülők egyetemi hallgatói fiai szellemi és politikai fejlődésének figyelemmel kísérése, valamint liberális szellemben való nevelésük és eszmei irányításuk. A szabadkőműves atyák gyermekeinek óvása a szélsőjobbboldali irányba való kisiklástól persze igen szerény cél. A vita több résztvevője követelte, hogy a tervezett bizottság működése ne szorítkozzék a „testvérek” fiai s az esetleg ajánlott szimpatizánsok gondozására, hanem általában foglalkozzék az egyetemi ifjúság liberális szellemű befolyásolásával. Ezt a „maximális programot” az ülés a támadásoktól félve nem vállalta ugyan, az azonban félreérthetetlen volt, hogyha a bizottság működni kezd, s működésének lesznek eredményei, hatása mindenképpen ilyen irányú lesz.³⁶⁹ A bizottság maga csak jóval később, 1902 májusában alakult meg,³⁷⁰ ettől kezdve azonban a szabadkőművesség figyelemmel kísérte az egyetem politikai életét, s igyekezett ellensúlyozni a jobboldal előrenyomulását. Elsősorban a klerikális szervezeteknek az egyetemi ifjúság jóléti és szociális szervezeteiben szerzett befolyását igyekezett ellensúlyozni, s kiterjedt szabadkőműves jóléti tevékenységén keresztül pozíciókat nyerni e területen. A szabadkőművesség ekkor kezdődött politikai aktivitásának eredménye volt néhány évvel később egyebek között a Galilei Kör létrejötte.

A szabadkőművesség után Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja állott legközelebb az egyetemi liberális táborhoz. Az 1901-es tanévben, amíg át nem térnek az erősebb függetlenségi párthoz való közeledés taktikájára, az egyetemi liberálisok lényegében Vázsonyi mozgalmának egyetemi szárnyát jelentették. Ezt a kapcsolatot egyik részről sem szándékoztak leplezni. Az egyetemi liberálisok hangadói rendszeresen cikkeztek Vázsonyi lapjában, az *Új Században*.

A harmadik, az egyetemi liberálisokat rendszeres sajtótámogatásban részesítő politikai csoport Bánffy Dezső köre volt. A bukott miniszterelnök élesen szemben állott az új típusú konzervatív tábor mindkét irányzatával. Széll Kálmánnal és az agráriusokkal szemben a Szabadelvű Párt tőkés liberális elemeit igyekezett megnyerni, a Néppárttal szemben a reformátusokat. E célok érdekében a Bánffy-csoport lapja, a *Magyar Szó* nem csupán radikális ellenzéki képviselet, hanem a legkombattánsabbnak számító elvi liberális orgánus volt. A lap a kereszt-mozgalom egyetemi ellenlábasainak szócsöveként működött,³⁷¹ s szerkesztője párbajt is vívott az egyik „keresztes vezérrel”.

³⁶⁹ OL, Szabadkőműves Levéltár, *Szimbolikus Nagypáholy iratai*, P. 1083. A Szimbolikus Nagypáholy Szövetségstanácsa 1901. június 3-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁷⁰ A lufton-bizottság első ülése 1902. május 16-án volt. Ekkor kidolgozták ügyrendjüket, melyet azután a Szövetségstanács 1902. június 2-i ülése fogadott el. (OL, Szabadkőműves Levéltár, *Szimbolikus Nagypáholy iratai*, P. 1083.)

³⁷¹ Például megjelentette egy bizonyos, „A keresztény ifjak »nagybizottságának« ellensúlyozására alakult ifjúsági nagybizottság” anonim manifestumát. (*Magyar Szó*, 1901. március 24.)

A kereszt-mozgalommal szemben foglalt állást a Függetlenségi Párt Eötvös Károly és Herman Ottó vezette liberális szárnya. Lapjuk, az *Egyetértés* rokonszenvvel tudósított a keresztesekkel szemben álló egyetemi erők megmozdulásairól. Támogatóik közé sorolhatták még a Szabadelvű Párt liberális elemeit: Pichler Győzőt, Mezei Mórt s kisebb mértékben Tisza Istvánt is. E két párt, illetőleg pártfrakció támogatása azonban rendszertelen rokonszenv-nyilatkozatokra korlátozódott. Voltaképpen inkább a keresztesek ellen, mint a liberálisok mellett foglaltak állást, s utóbbiakban inkább a törvényes állapotot védő birtokon belülieket, mint az elvi liberálisokat pártfogolták

A kereszt-mozgalom vége

Az 1901-es tanév kezdetén a Nemzeti Párt, melybe most már hivatalosan is belépett a nagybizottság, újraindítja a vezetőségválasztási kampányt. A harc továbbra is elsősorban a vidéki egyetemek megnyeréséért folyik. A selmecbányai kongresszusnak az volt az egyik döntő tapasztalata, hogy a vidéki diákság nem ismeri céljait, követeléseiket, csupán a Néppárthoz fűződő kapcsolatukról, klerikális színezetükről van tudomásuk. A tanévet tehát két programfüzet kibocsátásával kezdik. A Nemzeti Párt kiadja *Nemzeti ideál* című brosúráját, a Szemere Miklós Társaság pedig a *Szemere Miklós és a magyar ifjúság* című füzetet. Ezek fejtik ki az általános politikai programot, remélve, hogy a platformhoz fölzárkózik a vidék is. A *Nemzeti ideált* megküldték az összes miniszternek, az egyetemi és jogakadémiai tanároknak, közép- és szakiskolák igazgatóinak, ifjúsági egyesületeknek, közéleti személyeknek, arisztokratáknak. Mivel a vidék megnyerése jórészt a protestánsok felekezeti ellenérzésének leküzdésén múlt, ennek előmozdítására novemberben újraindítják a könyvet, s a második kiadást megküldik a protestáns püspököknek egy levél kíséretében, melyben azt állítják, hogy mozgalmuknak nincs felekezeti színeze. ³⁷² Az áttörés most is elmarad. A vidéki főiskolák ugyanúgy reagálnak, mint tavasszal. Október 31-én a debreceni jogakadémia diákegylete utasítja el határozatban a *Nemzeti ideált*, november 10-én a sárospataki. Ugyanezen a napon, november 10-én jelenik meg a *Kolozsvári Egyetemi Lapokban* Ady Lajos elítélő bírálata a könyvről. Az éles ellenzők sora eggyel bővül is: december 12-én a selmecbányai Bányász és Erdész Akadémiai Kör utasítja el határozatban a *Nemzeti ideál*hoz való csatlakozást. De Budapesten sem egyértelmű a fogadtatás, az *Állatorvosi Főiskolai Lapokban* és a polgári iskolai tanárképző diákegyletének lapjában, a *Pedagógiai Lapokban* szintén elutasító reagálások jelennek meg. Csak a két korábban fölzárkózó katolikus jogakadémián, a nagyváradin és a pécsin alakul a tanév elején a budapesti mintájára Nemzeti Párt, azonban egyik helyen sem sikerül megszereznie a vezetést a diákegyletekben.

A keresztes tábor még mással is megpróbálkozik. Felkapják a kolozsvári egyetemisták által kezdeményezett „kuruc brigád” akciót. ³⁷³ E hangzatos név mögött a német *Burschenschaft* szervezetek meghonosítása rejlik – sajátos magyar kosztümben:

³⁷² *Magyar Egyetemi Ifjúság*, 1901. november 20.

³⁷³ *Lásd még a A magyar nemzetkarakter új koncepciója című fejezetben írottakat. – A szerk.*

kurucosztümös egyetemi testületek alakítása, melyek egyaránt keretét képeznék a diákság „magyaros mulatozásainak” s – összekapcsolva a *University Extension*nek a selmecbányai kongresszuson megtárgyalt eszméjével – a parasztság soraiban kifejtett agrárius agitációnak. A kuruc brigádok megszervezését a budapesti egyetemen a Nemzeti Párt veszi kézbe; a terv hangzatos volta viszonylagos popularitást ad az akciónak. Végigvinni azonban nincsen erejük. A mozgalom lendülete megtört, kuruc brigád felállítására nem kerül sor.

Szervezettebben és rendszeresebben működik a Szemere Miklós Társaság. November másodikán megkoszorúzzák a Széchenyi-szobrot, néhány nappal később a Múcsarnokban a Szemere-család színeivel díszített ezüst pálmaágacskákat tűznek több „magyar tárgyú és magyar zsánerű” festmény rámájára – a kozmopolitizmus elleni harcot így módon kiterjesztve a képzőművészet területére is –, december 17-én kilenctagú küldöttséggel tisztelegnek Károlyi Sándornál, s följajánkoznak, hogy követik a gróf zászlaját, melyen az áll: „Magyarország a magyaroké”. A társaság legfőljebb százfőnyi tagsága azonban kevés ahhoz, hogy bármit mozdítson.

A fokozatosan elszigetelődő, befulladás mozgalom erkölcsi hitelét megrendíti két esemény. 1901 őszén Budapesten volna esedékes az az évi nemzetközi diákkongresszus. Megszervezése automatikusan az Egyetemi Kör vezetőségének feladata. A Nemzeti Párt számára fölvillan a remény, hogy amit Selmecbányán nem tudott elérni, azt talán most, a nemzetközi kongresszuson kierőszakolja a külföldi nagy katolikus diákszervezetek delegációi tapsviharának szuggesztíója. A nemzetközi kongresszus még meghozhatja az áttörést a magyar diákság szélesebb tömegei felé. A szervezés lázasan megindul, amikor a kormány, hivatkozva az előző év rendzavarásaira, megtiltja a kongresszus magyarországi megtartását. A súlyos erkölcsi vereséget rögtön követi egy még súlyosabb. A mozgalom új vezére, Köpöcsy Dezső utóda, egy frissen végzett fővárosi tisztviselő, Kecskeméthy Győző november utolsó napjaiban jelentős sikkasztott összeggel külföldre szökök. Ez a botrány megadja a kegyelemdőfést az előrehaladásában már amúgy is megtorpan mozgalomnak. Most már a külső támogatók sem tudnak segíteni, hiába kísérik meg, hogy a közhangulat ellen hassanak. Szemere lapja a vallástalanság elharapózásával mentegeti a megtévedt diákvezért,³⁷⁴ egy, a későbbi szélsőjobboldali mozgalmakban szerepet játszó gróf, Dessewffy István pedig a nyílt levélben, melyben a *Nemzeti ideál* szerzőit üdvözli, kifejezi örömét, hogy a röpirat elkészítésében Kecskeméthynek semmilyen szerepe nem volt (NB. közismert volt, hogy a röpirat szerzője Kecskeméthy).³⁷⁵

A kereszt-tábor erejéből már csak annyira futja, hogy decemberben még egyszer megszerzi a vezetést az Egyetemi Körben. További akciók már nincsenek. Tavaszra a mozgalom halott.

³⁷⁴ Zombory Gyula: „Az »istentelenek«”, *Buda és Vidéke*, 1901. december (35. szám.)

³⁷⁵ *Magyar Egyetemi Ifjúság*, 1901. december 1.

A jobboldali radikalizmus ideológiája

A kialakuló magyar jobboldali radikalizmus társadalmi és politikai hordozójának tehát a honorációr dzsentri rétegek mozgalmait tekintjük. E rétegek elsajátították és saját törekvéseik hozzáadásával fölerősítették mindazokat a politikai törekvéseket, melyeket az újkonzervatív áramlat magában foglalt. A deklasszált nemesi birtokosság politikai tradícióját elsajátító, saját specifikus rétegigényeit ezzel a tradícióval legitimáló hivatalnok- és értelmiségi réteg a polgári mentalitású rétegekkel s azok politikai mozgalmával szemben megnyilatkozó *ressentiment* legirritáltabb terjesztői. Így válnak az újkonzervatív ideológia radikalizálói. Mindehhez hozzáadódik a dzsentroid értelmiségi s hivatalnok elem ellentéte és kenyérharca a polgári értelmiségi s magánhivatalnok elemmel, mely szintén nagymértékben fokozza *ressentiment*-nal telítettségüket. A radikalizálódás irányába befolyásolja politikai tevékenységüket a politikai munkamegosztásban játszott szerepük is. Mint az újkonzervatív politikai mozgalom részesei, ők a közvetlen kivitelezői a demagóg konzervatív reformpolitikának, szervezői a konzervatív *pressure group*oknak és érdek-képviselői mozgalmaknak, ők állanak a századforduló után a polgári radikális mozgalom elleni harc frontvonalában. Mint egy konzervatív berendezkedésű és autoritativ politikát folytató nemzetiségi állam államigazgatási apparátusának jellegadó tényezői, ők hajtják végre a konzervatív társadalmi és nemzetiségi politika néptömegeket közvetlenül érintő intézkedéseit. E politikai, adminisztratív szervező tevékenység fokozódó intenzíválása ad lehetőséget saját szerepük olyan mérvű megnövelésére, hogy ezáltal politikai és társadalmi törekvéseik is érvényre jussanak. Az újkonzervatív politika radikalizálása, valamint az állandó törekvés arra, hogy az újkonzervatív módszereket bevigyék a mérsékelt-statikusz konzervatív elvek szerint működő államapparátusz tevékenységébe, teszi a dzsentroid honorációr réteget fokozatosan a „mérleg nyelvén”, érdekegyeztető és közvetítő faktorrá az uralkodó osztály két fő csoportja között. Ily módon preformálódik már a háború éveiben a majdani ellenforradalom politikai tábora, ilyen módon fejlődnek ki azok a jobboldali radikális etatista politikai tendenciák, melyek a két háború között a jobboldali állammonopolista politika különböző irányzataiba torkollanak.

A magyar jobboldali radikalizmus protoformáinak vizsgálatát elsősorban Petraszevics Géza már idézett, *Magyarország és a zsidóság* című könyve alapján végezzük, mely a koncepció körvonalait a legkifejlettebb formában és összefoglalóan tartalmazza. Figyelembe vesszük, mint ugyancsak összefoglalónak tekinthető programírásokat, az egyetemi kereszt-mozgalom elvi röpiratait is.³⁷⁶

³⁷⁶ Nagy: *Magyar keresztény ifjúság*, i. m.; *Nemzeti ideál. Mit akar a magyar ifjúság?*, i. m.; *Szemere Miklós és a magyar ifjúság*, Kováts Lajos szerk., Budapest, 1901. – Továbbá: a kereszt-akció korifeusainak az 1901. májusi selmebányai diákkongresszuson mondott felszólalásai. (Ezek szövegét lásd: *Diákkongresszusi Lapok*, 1901. május 24–31.)

A jobboldali radikalizmus az újkonzervatív eszmei koncepcióból nőtt ki, annak radikalizálását jelentette. A kiindulás az újkonzervatív liberalizmuskritika volt. Ezt a hivatkozott radikalizálódó tendenciájú röpiratok lényegi változtatás nélkül adaptálják, csupán még radikálisabbá teszik. A gondolatmenet lényege a magyar tőkés fejlődés szervesen voltának, eredendő elhibázottságának kifejtése. Radikalizálódás nyilvánul meg abban, hogy míg az agrárius koncepció az elfajulást a 67-es berendezkedésnél, Tisza Kálmán politikájában véli tetten érni, Petrasseвич és a kereszt-röpiratok magát 48-at teszik meg a bajok forrásának, egyes írások pedig magának a 48 előtti reformellenzéknek, az ősiség eltörlése követelésének kárhoztatásáig jutnak el.³⁷⁷ Az agrárius irodalom anakronisztikus módon még valamiféle patriarchális-konzervatív kötött gazdálkodási, illetőleg szociális politikát kér számon a 48-as és 67-es átalakulás végrehajtóin – ez a radikális változtatban már *ressentiment*-os bűnbak- és felelősségkeresésbe torkollik, s ezáltal antiszemita színezetet nyer. A megoldás kérdéseiben, a konzervatív szociális reformok követelésében az újkonzervatív agrárius és néppárti koncepció magja az egykori tradicionális társadalom gazdasági önsegélyének mozgósítása, a magyar társadalom konkurenciaképes erővé szervezése a bank-, ipari és kereskedőtőke versenyével szemben. Ez a koncepció tehát ellenmozgalommal, kiegyensúlyozással igyekszik célját elérni, nem pedig az ellenfél adminisztratív állami intézkedésekkel való korlátozásával. A radikalizálódó áramlat kezdettől fogva ilyen követelések irányába mozog. A zsidósággal szembeni korlátozó intézkedések – az emancipációs törvény revíziója, a galíciai bevándorlás adminisztratív megtiltása – mellett hangsúlyt kapnak bizonyos, agrárius részről fölmerülő korlátozáskövetelések: az uzsoratórvény, a váltóképeség korlátozása és az ipartörvény revíziója.³⁷⁸ Az elsősorban korlátozásra törekvés nem kismértékben eredt magából az etatista tendenciából, amely pedig, mint láttuk, a dzsentri rétegek politikai önállósulásának lényegi szervezeti kerete volt. A gazdasági élet rigorózus reformokkal való szabályozása, a konzervatív szociális reformok adminisztratív úton való átfogó végrehajtása óhatatlanul az ellenségesnek nyilvánított csoportok korlátozása felé tendál. Minden, antidemokratikus politikai erők szolgálatában álló gazdasági dirigizmus szinte automatikusan tartalmazza a társadalmi kisebbségek kisajátításának törekvését. A kialakuló jobboldali radikalizmus azon magyarországi programjaiban is ez a tendencia érvényesül, amelyek általános kataszterben óhajtják rögzíteni (s ezzel természetesen rögtön politikailag kontrollálni) akár az ország birtokmegoszlását, telekkönyvileg nyilvántartott vagyoni állapotát s hitelképességét,³⁷⁹ akár az ipari tőke társadalmi megoszlását,³⁸⁰ vagy pedig el akarják

³⁷⁷ *Magyarország gazdasági bankja*, i. m., 18. oldal.

³⁷⁸ „Volna még egy pár üdvös s a baj orvoslásához radikális eszköz... Ilyenek volnának a bankok decentralizálása, a váltóképeség megszorítása, az uzsoratórvény revíziója, az ipar terén a szabad ipar eltörlése s a céheknek a kor viszonyaihoz mért alakban visszaállítása, az 1867. XVII. és az 1895. XLIII. tc. eltörlése, vagyis a zsidók vallási, polgári és politikai jogainak a lehetőségig való megszorítása.” (Petrasseвич: *Magyarország és a zsidóság*, i. m., 133. oldal.)

³⁷⁹ *Ugyanott*, 124–128. oldal.

készíteni a társadalom rendelkezésére álló értelmiségi állások általános regiszterét.³⁸¹ Ebből a szemléletből, amely konstans mennyiségnek vesz földbirtokot, tőkekapacitást, értelmiségi státusokat stb., és úgy gondolja, hogy ezeket adminisztratív kontrollálni kell, szinte magától adódik az igény arra, hogy ezzel a nyilvántartott kapacitással állami úton „gazdálkodjanak”, azaz politikailag szabályozzák, „arányosítsák” az egyes társadalmi és politikai csoportok részesedését ebből a kapacitásból. Latensen benne rejlik tehát a politikai célzatú újrafelosztás, a „*numerus clausus*” tendenciája.

Az újkonzervatív koncepció radikális változatában markánsabban jelenik meg a *ressentiment*-os bűnbakkeresés jegyében az a gondolatmenet, hogy a szervesen magyar polgári fejlődés idegen, a magyar nemzeti hagyományoktól, nemzeti sajátosságoktól távol álló intézmények erőszakolt, külsődleges meghonosítását jelentette. Ennek következtében a magyar polgári fejlődés eltorzult iránya nemzeti veszedelem: a nemzeti sajátosságok elsorvadásával, nemzeti géniuszunk, nemzeti énünk elfajulásával, deformálódásával jár. Ezt a radikális fejtegetések természetesen elsősorban a nemzeti hagyományok letéteményesének tekintett középnemesség hanyatlásával hozzák összefüggésbe. Ezek a fejtegetések is kézenfekvően antiszemita interpretációba torkollanak: a magyar polgári fejlődés nemzetietlen tendenciája itt már nem egyszerűen kozmopolitizmus, azaz a társadalom valamiféle anacionális, denacionalizált alakulása, hanem „elzsidósodás”, vagyis a magyar nemzeti sajátosságok „megfertőzése” egy más, tőle idegen etnikum által. A radikális szárnyon tehát magasabb szinten folytatódik a nemzeti ideológiának az az átalakulása, mely már az újkonzervatív áramlat sodrában megindult: a nemzeti problematika fokozatosan elszakad egy konkrét, államhoz kötött, meghatározott területen élő nemzet érdekeitől s problémáitól, s egy politikai mítosz közvetítésével ugyan, de az előzményekhez képest mégis közvetlenebbül belső társadalmi problémák kifejezőjévé válik. A dzsentroid jobboldali radikalizmus számára is fontosabbak az általános társadalmi kérdések a sajátos magyar nemzeti kérdésekkel szemben. Itt is kialakul a jobboldali radikalizmus nemzetköziségének tudata; az antiszemita tábor tagjai közvetlenebb politikai szolidaritást éreznek a német, osztrák, francia, román és orosz politika rokon irányzataival, mint akár a magyar politikai élet mérsékelt konzervatív tényezőivel. A függetlenségi táborból érkezett dzsentri

³⁸⁰ Ilyen általános vagyoni kataszter elkészítését követeli a Statisztikai Hivataltól a Néppárt egyik vezető agitátora, már kifejezetten a zsidók tőkerészesedésének fölmérése céljából. (Miklóssy István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása. Szociálpolitikai tanulmány*, Budapest, 1913, 71–72. oldal.)

³⁸¹ „Külön-külön, mindenik kir. törvényszék területén 3–5 évenként törvénnyel vagy ezt pótló igazságügyminiszeri kormányrendelettel meg kellene határozni szám szerint, hogy hány orvos, hány ügyvéd és hány gyakornok számára van biztosítva a kereset után való tisztességes megélhetés. Hányan telepedhetnek le és nyerhetnek becsületes úton existenciát egy-egy királyi törvényszék, aztán egy-egy királyi járásbíróság székhelyén, illetve területén. Minden igazságszolgáltatási területegységre vonatkozólag szigorúan meg kellene határozni a jogszolgáltatás körében működő köz- és magánfunkcionáriusok létszámát (létszámuk minimumát és maximumát).” (Király Péter: *Magyar szocializmus*, Debrecen, 1906, 36–37. oldal.)

politikának szembe kell néznie azzal, hogy nézetei sok ponton ellentétben állnak a függetlenségi elvekkel. A jobboldali radikális tábor nem szakad el egészen a függetlenségi politikától. Az a körülmény, hogy az újkonzervatív tábor politikai szervezetei nem a parlament, hanem az érdek-képviselési politika szintjén épültek ki, sokáig lehetővé teszi a latens ellentétek elkendőzését, a nagyobb méretű összeütközések elkerülését. Ugyanazok, akik az újkonzervatív szervezetek értekezletein nem győzik hangoztatni, hogy a közjogi problémákat másodlagosnak tekintik a társadalmi-gazdasági kérdésekhez képest, a parlamentben továbbra is függetlenségi álláspontot képviselnek, s részt vesznek a közjogi ellenállás végletes akcióiban is. Jól megfigyelhetjük ezt a kettősséget az Osinger-féle pártalakítási kísérlet ismertetett kérdőívén, mely a 67-es–48-as ellentét újkonzervatív szellemű meghaladásának jegyében ágál, de jól láthatóan elsősorban függetlenségi beállítottságú (föltehetően dzsentri, illetőleg dzsentroid) tömegek megnyerésére törekszik, s ezért antiszemita koncepcióját, a magyar kapitalista fejlődés bírálatát mint a „kiegyezési rendszer” bűnlajstromát adja elő. A függetlenségi politikának az újkonzervatív társadalmi politika alá rendelése legjellegzetesebben talán a nemzeti iparpártolási politikában, a függetlenségi koncepció e fontos elemének revíziójában érhető tetten. A nemzeti ipar védelme az osztrák versennyel szemben axiómája volt a függetlenségi politikának: ragaszkodást jelentett a Védegylet kossuthi hagyományához, szervesen összefüggött az önálló vámterület követelésével. Nyílt vagy alig leplezett feladása lényeges eltávolodás a függetlenségi pozíciótól. Ezt a revíziót is a radikális áramlat végzi el. A kereszt-mozgalom képviselője a selmecbányai kongresszuson agrárius értelmezést ad az iparpártolásnak: fölfogása szerint az iparpártolás a kisiparos pártolását jelenti a nagytőkessel szemben, s nem a magyar tőkés pártolását a külföldi tőkessel szemben.³⁸² Petrasseovich pedig már következetesen jobboldali „internacionalista” álláspontra helyezkedik.³⁸³ A radikális szárny, még inkább, mint az újkonzervatív főáramlat, egy átfogó nemzetközi radikális újkonzervatív front osztagának tekinti magát. Akad röpirat, amely Magyarországot már a konzervativizmus, illetőleg a konzervativizmus szinonimájaként használt kereszténység bástyájának tekinti a liberális Nyugattal szemben.³⁸⁴

³⁸² „A kisiparost védelmezzük, támogassuk, mert a gyár a plutokratia útját egyengeti. Ha mi ezt védelmezzük, meg kell dőlni az országnak. A pénzember ugyanis mindig kozmopolita. Nekünk a magyar fajt kell érvényre juttatnunk, aki szívében, vérében magyar, ezt kell támogatnunk, nem pedig azt, aki hatalmas tőkével kezdve, vagyonát megtízszerezi, s nem a hazának, hanem a kufárkodásnak s az egész emberiségnek él. A kisiparost kell tehát támogatnunk a tőke rovására, hogy tisztességgel megélhessen.” (Magasházy László fölszólalása 1901. május 28-án, *Diákkongresszusi Lapok*, 1901. május 30.)

³⁸³ „... vásároljunk csak keresztény ipartermékeket s csak keresztény kereskedő közvetítésével, még akkor is, ha külföldre adjuk ki a pénzünket [kiemelés – Sz. M.].” (Petrasseovich: *Magyarország és a zsidóság*, i. m., 133. oldal.)

³⁸⁴ „Ma már nem előbástyája, hanem talán utolsó fellegvára ez az ország a Szeretet vallásának, melyet a nyugati államok utilitárius és materiális politikája csaknem mindenütt megfosztott erkölcsi erejétől, spirituális tekintélyétől.” (*Magyarország gazdasági bankja*, i. m., 24. oldal.)

Már az újkonzervatív irányzat is politikai tömegmozgalom szervezésére törekedett. A radikális szárny publicisztikájában pedig már fölvilan az adott liberális rendszer erőszakos megváltoztatásának, a „konzervatív forradalomnak” a képe is. Célozgatnak arra, hogy az újkonzervatív tömegmozgalomnak meg kellene lovagolnia, ki kellene sajátítania a szocialista mozgalmat.³⁸⁵ Petrassevich megjövendöli az elkerülhetetlen antiszemita szociális zavargást. Sajátos, *Hassliebe* [gyűlöletből és szeretetből kikevert] érzelmekkel telített fejtegetésében egyszerre van jelen a szocialista forradalom rémképe és a „fasiszta forradalom” anticipált vágyképe.³⁸⁶

A radikális változat „továbbfejleszti” az újkonzervativizmus liberalizmuskritikáját. Míg az utóbbi csupán a gazdasági liberalizmust bírálta, a gazdasági szabad versenyt ítélte el, s állított vele szemben kötött gazdálkodási elveket, ám a politikai liberalizmus elveit – a szabadságjogokat, emberi jogegyenlőséget és a képviselési elvet – elfogadta, addig a radikális irányzat eljut a politikai liberalizmus elvetéséig: antiszemita (a kereszt-mozgalom egyes röpirataiban emellett nemzetiségellenes) programjában meg kívánja vonni ellenségnek nyilvánított etnikai kisebbségektől az egyetemes és egyenlő állampolgári jogokat, elvetve a politikai liberalizmus egyik sarkalatos elvét, az általános emberi jogegyenlőség eszméjét.³⁸⁷

³⁸⁵ „[Az ifjúság] számoljon azzal a tudattal, hogy a világ föltartóztathatatlanul halad a szocializmus felé. Ne ijedjen meg tőle, hanem iparkodjék ennek keresztény erkölcsi alapon leendő sima fejlődését biztosítani.” (Brázovay Kálmán: *A kereszt*, Budapest, 1901, 27. oldal.)

³⁸⁶ „A nép nyomora, a gazdasági egyenlőtlenség, a zsidók elleni gyűlölet napról napra növekszik, napról napra élesíti az ellentétet keresztény és zsidó, szegény és gazdag, polgár és proletár között. Jön idő, amidőn elpattan minden húr, elszakad minden foszladék, amely a mostani társadalmat összetartja, s amidőn a tömeg joga kiszabadul sáncaiból, amikor a népszenvedély megindul útján: akkor többé irgalomról nem lehet szó... És ennek a kitörő népszenvedélynek első és nem ártatlan áldozata a zsidó lesz... S Magyarország mit várhat, mit remélhet ettől a szociális forradalomtól? Van-e nekünk egy kis reménysugarunk a jövőben? Nincs! E mellett a mostani kormányrendszer mellett mi magunk is tehetetlenül belefutunk abba a vérfürdőbe, melybe a zsidót fullasztja a tömeg.” (Petrassevich: *Magyarország és a zsidóság*, i. m., 204–205. oldal.)

³⁸⁷ Petrassevich, a legkövetkezetesebb magyar korai jobboldali radikális teoretikus eljut a liberalizmus politikai alapelveinek elvi elutasításához: „Nagy emberek, lelkes hazafiak, bámulatos szónokok voltak azok a 48-as uralmon levő politikusok; mindent magába szívó átalakító, magával ragadó lángelme és egyéniség volt vezérük; de egy sem volt alkotó, teremtő erő, igazi politikus. Mindegyik *abstract fogalmakkal akart alkotni; abstract fogalmakkal pedig eddig még nem alkotott senki semmit* [kiemelés – Sz. M.]. Szabadság, egyenlőség, testvériség, mily szép fogalmak, de ki látta őket valahol? Soha, senki, mert nem is létezett sehol, sehol! Utópisztikusabb eszmék alig foglalnak helyet az emberiség történetében. Az abszolút szabadság, az anarchia, az abszolút egyenlőség: a Nirvána; az abszolút testvériség: Jézus Krisztus. ... Nem akarom evvel kicsinyíteni a magyar államot és nemzetet; mindenhol így áll a dolog. A szabadság, egyenlőség, testvériség elvont ígéire még abszolúte nem érett az emberiség. És én azt hiszem, nem is lesz soha érett!” (*Ugyanott*, 90–92. oldal.) – Az idézett szövegben szemléletesen látható az adott valósággal ideák formájában megvalósítandó követelményeket szembeeszegező, a progresszista gondolkodást elutasító, Mannheim által leírt konzervatív alapattitűd nyitottsága a jobboldali radikalizmus felé.

A nyolcvanas évek elején Bodnár,³⁸⁸ több kérészéletű irodalmi folyóirat-kísérlet kezdeményezője, a Palágyi testvérekkel együtt a népnemzeti irodalom egyeduralmával szemben a modern művészeti törekvések egyik legtevékenyebb irodalomkritikus támogatója és népszerűsítője volt. A kilencvenes évek elején megragadja a francia újkonzervativizmus politikai égisze alatt feltornyosuló új idealista filozófiai hullám Bergson előtti első szakasza vezéralakjának, Alfred Fouillée-nak az úgynevezett „eszmeerő” (a francia eredetiben: *force idéal*, az ’eszmeerő’ Bodnár fordítása) koncepciója. A koncepció, mely a szellemtörténet egyik korai előkészítőjének tekinthető, a történeti korszakok, az egyes társadalmak meghatározójának a kor központi ideáit tekinti, amelyek áthatják s egységbe fogják össze az adott kor társadalmi életének legkülönbözőbb területeit. Fouillée annyiban még tapad az előző korszak természettudományos szcientizmusához, hogy ezeket az ideákat a természettudományos erőfogalom metaforájával írja le, mint a társadalom életének „energiáit”. Ez a koncepció lesz Bodnár munkásságának vezéreszméje a kilencvenes évek elejétől haláláig. Bodnár kifejtésében a különböző ideák által meghatározott korszakok ciklikusan váltakoznak a történelemben. A kialakuló gondolatrendszer a történetfilozófiai zszurnalisztika jól ismert stíluselvét követve a bipoláris tipológia irányába mozog, s a történelmet két kardinális „eszmeerő”, a liberalizmus és a konzervativizmus örökös, hullámszerű, ciklikus váltakozásának tekinti. Első e szellemben írt könyve, a *Szellemi haladásunk törvénye* (1892) azt az élményét ragadja meg a Fouillée-től kölcsönzött koncepció segítségével, hogy egy új konzervatív korszak beköszöntését észleli. Ez a tapasztalás néhány éven belül teljes korforduló-élménnyé mélyül benne. Az 1892-es röpirat a beköszöntő új konzervatív korszakot osztatlan ellenszenvvel fogadja. Transzponálja reá az eddig is ellenszenvvel figyelt Tisza Kálmán-kormányzattal szemben a kor publicisztikájában és még inkább értelmiségi közvéleményében gyakran hangoztatott kifogásokat: miként a szürke Tisza Kálmán-i korszaknak, úgy a konzervativizmusnak is – ebben az írásban még – mindenkori általános jellemzője a trivialitás, a posvány, a földhözragadt civilizáció, az ebben az értelemben vett realizmus (mint az idealizmus ellentéte). A konzervatív korban a világot a sivár érdekek mozgatják, míg a liberális korban az eszmények hevítik.

³⁸⁸ Bodnár Zsigmond (1839–1907) irodalomkritikus és irodalomtörténész személyében olyan reprezentatív alakot lelhetünk föl, aki pályája során végigjárta előbb a harcok liberalizmusáról az újkonzervatív álláspontra való konverzió útját, majd az újkonzervatív álláspont végiggondolásában elért a jobboldali radikalizmus határterületére. A filozófus-történetbölcseleő ambíciókkal rendelkező professzor nagyszámú írásában jutott el a jobboldali radikalizmusba forduló újkonzervatív eszme a legmagasabb fokú elméleti általánosítás szintjére Magyarországon. Ez az értékelés csak a kifejtés jellegét határozza meg, s nem a színvonalat minősíti, amely Bodnár esetében jóval alacsonyabb volt, mint a földhözragadtabb agrárius szerzőké vagy bármely konzervatív árnyalat komolyabb publicistáé.

Ugyanakkor a tanulmány már pontosan regisztrálja az újkonzervativizmus több valódi jellegzetes vonását: „A reakció delén szokták meghonosítani a védvámot, erősítik vagy támogatják a céhrendszert, alapítják a hitbizományokat, oltalmazzák a jobb családokat” – írja,³⁸⁹ helyesen látva a kötött gazdasági törekvések központi jelentőségét az újkonzervatív követelésekben. Két évvel később írt könyvében³⁹⁰ a koncepció lényeges vonásaiban még változatlan, legföljebb megállapíthatjuk, hogy az időközben fellépett agrárszocialista mozgalmat a dekadencia jelenségeihez sorolja. *De Az erkölcsi törvény alkalmazása* (1896) című írása már fordulatot jelent. Az újkonzervativizmus magyarországi föllépése szimbolikus évének nyilvánítható millenáris esztendőben megjelent írás szakít a liberalizmussal, s a konstataált új konzervativizmus álláspontjára helyezkedik. A fordulat motívumát nem nehéz kitapintani. Nem ritka eset, hogy a kultúrkritikus teljes pesszimista elutasítással regisztrálja valamely károsnak tartott jelenség eluralkodását, majd saját feltételezésének szuggesztiója alatt átcsap a másik végletbe: az elháríthatatlanul eluralkodónak vélt jelenség idealizálásába. Bodnár, mivel a tartós konzervatív korszak eljövételét elkerülhetetlennek vélte, nem tudta kivédeni, hogy végül elfogadja az elkerülhetetlent. Az 1896-os írásban már a konzervatív korszakokat tartja idealistának és a liberális korszakokat a prosperitás triviális-erkölcstelen időszakainak. Az ilyenként értelmezett napóleoni korszakot már így jellemzi:

fény és pompa szeretete, az érzékiség féktelen tombolása, a családélet bomlása s az egyetemesnek kigúnyolása, az apai, férji, vallási, erkölcsi tekintély összeomlása.³⁹¹

Ezzel szemben az idealista korszak jellemzése:

Az arisztokrácia visszanyeri elvesztett befolyását. Kitűnő gondolkodók, mint Laménais, Bonald, de Maistre gróf, Haller és mások apostolai lesznek a katolikus világnézetnek, bölcsészek, politikusok, mint Gentz, Schlegel stb. a kath. egyház kebelébe törnek.³⁹²

A liberalizmus–konzervativizmus dualitást párhuzamba állítja a civilizáció–kultúra kultúrkritikus ellentétpárjával, s egyértelműen a civilizációval szemben foglal állást.³⁹³

³⁸⁹ Bodnár Zsigmond: *Szellemi haladásunk törvénye*, Budapest, 1892, 24. oldal.

³⁹⁰ Bodnár Zsigmond: *Az eszmeerő magyarázata*, Budapest, 1894.

³⁹¹ Bodnár Zsigmond: *Az erkölcsi törvény alkalmazása*, Budapest, 1896, 8. oldal.

³⁹² *Ugyanott*, 9. oldal.

³⁹³ „Hogy tehát virágozzék a műveltség, emelkedjék a civilizáció, uralkodjék a nemzeti kultúra, szükséges az egyetemesnek, az erkölcsinek hanyatlása, az egyénnek felszabadulása, az alkotó részek győzelme, az anyagság és érzékiség uralma. De hát akkor mindig félnünk kell az ideális gondolkodás kitöréseitől, az erény és becsület, a vallás és erkölcs győzelmétől? A civilizáció szempontjából igen. Csakhogy ennél sokkal erősebb ok sürgeti a vallás és erkölcs uralomrajutását. Látjátok ifjú barátaim, a temérdek öngyilkost, a számtalan örültet, az általános idegességet, az egyetemes belső nyugtalanságot. A féktelen individuum át akar törni minden korlátot, meg akarja semmisíteni az erkölcs minden sorompóját s mivel nem teheti, nem becsüli

A kialakult és 1896-ban kifejtett újkonzervatív álláspontot *Eszményeink* című írása fejleszti tovább. A konzervatív korszak teljes azonosulással fölvezetett jellemzése ebben az írásban új vonásokkal gazdagodik:

Íme, hogyan magyarázza a bölcész az 1812 előtt lefolyt negyedszázadot, mely nagyon hasonlít a mostani idők érzéséhez, gondolkodásához. Akkor is kevés becsülete volt a tudománynak, éppen úgy, mint napjainkban. A testi erő, a szellemi és testi ügyesség, a bátor, férfias megjelenés, a hősiesség, a virtus, a nagy akarat tetszett leginkább. Keveset kellett tanulni az iskolában éppen úgy, mint most, mikor örökösen panaszkodunk a túlterhelésre... Akkor is, éppen úgy, mint most, a morál felé fordul az egyén és a társadalom, a jog és a politika, az irodalom és a művészet, az agrárizmus és az egész közgazdaság.³⁹⁴

A fizikai erőt az értelmi képességekkel szembeállítva idealizáló naturalizmus a kezdődő imperializmus újkonzervativizmusának jellemzője. Idomul a koncepció a magyar polgári fejlődés agrárius-újkonzervatív bírálatának koncepciójához is:

... a realizmus nyomása alatt szabaddá tettük a meggondolatlan, éretlen fiatal embert, a föld tudatlan népét, míg végre koldusbotra juttatta a szabadság.³⁹⁵

Az előző írásokban, mint láttuk, még úgy vélte, hogy a realista korszak valóságos gazdasági prosperitást teremt, s ezekben a korszakokban ténylegesen emelkedik az egyszerű nép jóléte; most átveszi az agrárius-újkonzervatív kapitalizmuskritika tézisé, s azt állítja, hogy a magyar parasztság a realizmus uralma alatt nyomorba jutott. Hasonlóan igazodik véleménye a nemzetről és annak történeti szerepéről a kilencvenes években kialakult kultúrnacionalista nemzetkarakter-koncepcióhoz. Korábbi írásai felfogásában a történeti ciklusváltozásokban az akció–reakció–mozgások a nemzeti sajátosságok figyelembevételével nélkül érvényesültek minden országban. Az 1902-es írás koncepciója szerint viszont az egyes nemzetek valamely realista vagy idealista korszakban alakulnak ki, ennek megfelelően formálódnak ki sajátosságaik, kristályosodik ki nemzeti egyéniségük, amely ezután már változatlan marad, az újabb ciklusváltások sem módosítják. E felfogás értelmében a realista, illetőleg idealista periódusokban az adott korszaknak megfelelő karakterű nemzetek jutnak előtérbe, az eltérő karakterűek pedig háttérbe szorulnak. Változik szemlélete az antiszemitizmus kérdésében is, amit, mint korjelenséget, a kilencvenes évek elejétől regisztrált

azt, meg akar semmisülni, el akarja magát és övéit emészteni. Akkora már ez az erkölcsi romlás, hogyha képesek volnánk még harminc évig befelé haladni a realizmusba, tömegesen rohanna az emberiség a halálba, mert senki sem tudná elviselni az élet terhét. Mint örültek járnánk-kelnénk e világon s végre megsemmisítenők egymást és magunkat. Ezért kell kitörni az ideáлизmusnak, ezért kell visszatérni az Isten országának, ismét uralomra jutnia az erénynek és becsületnek. Az emberiség fennmaradásának legfőbb feltétele a vallás és erkölcs s az emberiség fennmaradásával ezek mentik meg a civilizációt is.” (*Ugyanott*, 65. oldal.)

³⁹⁴ Bodnár Zsigmond: *Eszményeink*, Budapest, 1902, 3. oldal.

³⁹⁵ *Ugyanott*, 12. oldal.

újkonzervatív hullám lényeges vonásának tekint. Az 1892-es írásban még élesen elítéli az antiszemitizmust, az 1896-osban már antiszemita alapra helyezkedik, és az antiszemitizmust is beépíti kultúrnacionalista felfogásban átfogalmazott történetfilozófiai koncepciójába.³⁹⁶ Amint a korábbi írásokat a nyugati szellemi fejlődés egyes jelenségei inspirálták, az 1902-ben megjelent esszé közvetlenül a magyar jobboldali radikalizmus debütálását jelentő esemény, a kereszt-mozgalom, melyben Bodnár Zsigmond személyesen is részt vett.³⁹⁷ A már az imperializmus jellegzetességeit tükröző századfordulói koncepció a jobboldali radikalizmus több elemét is tartalmazta. E téren a nyugati hatások alatt álló szerző sok szempontból előbbre jutott, mint más, közvetlenül a magyar viszonyokból kiinduló szerzők. Míg az újkonzervatív ideológia csupán a gazdasági liberalizmust, a szabad versenyt utasította el, de a politikai demokráciát még nem vetette el, Bodnár már eljut a demokrácia elvi elutasításához. „A demokrácia agonizál.” „Lelki, erkölcsi nemesség és demokrácia annyi, mint fából vaskarika” – írja már 1896-ban.³⁹⁸ Az imperializmust, csakúgy, mint a jobboldali radikalizmus felé tendáló újkonzervatív ideológiák nagy része, autochton ideológiának tekint, s benne összgezi a konstatált új idealista hullám lényegi vonásait:

Az ébredő idealizmus a fejedelem és főpapi tekintély, a nemesség és a hadseregért való rajongás kora szokott lenni... Az imperialisztikus gondolkodás tehát az ébredő idealizmus egy tüneménye.³⁹⁹

Századfordulói írásaiban megjelenik a jobboldali radikalizmus egyik leginkább kiérlelt teorémája, az erőszakos jobboldali politikai fordulat, valamiféle „jobboldali forradalom” víziója.⁴⁰⁰ Úgy gondolja, hogy a fordulatot az imperializmust szükségszerűen kísérő háborúk idézik majd elő:

Nemsokára újra megjelenik Amerika a katonai élet színpadán, ezt kívánja azon idealisztikus gondolkodás, mely a reális idők merkantil gondolkodása, az egyéni szabadság, féktelenség támogatása helyett világra szóló harcokra

³⁹⁶ „Miért nem jöhet létre most zsidó vagy cigány-ország, kissé nehéz megfejteni. Nagyon valószínűnek tartom azt az okot, hogy a zsidók, arabok, turkomannok, cigányok nem képesek a haladás egy-egy hullámát elejétől végig megjárni. A szélső idealizmus vallási rajongása ép oly ismeretlen előttük, mint a realizmus alkonyának édes, meleg, kedves mysticizmusa. Azért annyira józanok, okosak, rationalisták, mint a kínaiak. De valahányszor valamely tökéletesebb faj közelébe jutnak, csakhamar pusztulniuk kell s legföllebb parazita életet lehet élniök.” (Bodnár: *Az erkölcsi törvény alkalmazása*, i. m., 16. oldal.)

³⁹⁷ Az 1902-ben megjelent könyv előszavának kelte 1901. október 6. – a kézirat tehát közvetlenül a kereszt- ügyek után íródott.

³⁹⁸ Bodnár: *Az erkölcsi törvény alkalmazása*, i. m., 108. oldal, 109. oldal.

³⁹⁹ Bodnár: *Eszményeink*, i. m., 110. oldal.

⁴⁰⁰ „Meggyőződésem, hogy békés átmenet sohasem lesz lehetséges. Az ébredő idealisták erőszakossága és a realisták széteső féktelensége aligha válthatja egymást bármikor is heves harcok nélkül.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Bodnár: *Mikrokosmos*, i. m., 1. kötet, 273–274. oldal.)

keveredik s segít eltiporni, megalapozni, a háború és más küzdelmek
szenvédései között összetörni a reális idők rakoncátlan, zabolátlan embereit.⁴⁰¹

Bodnár Zsigmond nézeteinek ismertetésébe azért bocsátkoztunk bele viszonylag részletesen, mert benne találjuk föl a századforduló újkonzervativizmusának azt az egyetlen teoretikusát, aki a magyar jelenségeket állandóan szoros összefüggésben igyekezett szemlélni a kor egyetemes eszmefejlődésével, sőt a magyar jelenségeket beleépítette sajátos történetfilozófiai próbálkozásaiba. Az ő írásaiban fogható meg leginkább, mennyire korfordulónak érezték a századforduló magyar újkonzervatívjai a kilencvenes évtized második felét. Az ő írásai tekinthetők a csíraformákban jelentkező magyar jobboldali radikalizmus első legáltalánosabb elméleti szinten történő konceptualizálási kísérleteinek. Emellett a magát föl nem ismert zseninek tartó, örökösen a mellözöttség pózában szenvedő dilettáns történetfilozófus személyében kifejezett formában szemlélhetjük azt a típust, melyből a politikai szekták protagonistái kinőni szoktak. Azt a típust tehát, amely mindenütt jellegzetes alakja a korai jobboldali radikális mozgalmaknak.

⁴⁰¹ *Nincs forrásmegjelölés. – A szerk.*

A közjogi válságtól a háborúig

Az 1905–1906-ban lezajlott nagy közjogi válsággal nyilvánvalóvá vált, hogy az uralkodó osztályoknak az az osztályszövetsége, amelyet Tisza Kálmán kormánya testesített meg, végleg a múlté. Az egykori mágnás–köznemes szövetséget, melyhez alárendelt félként kapcsolódott az akkor még gyenge polgárság, az utóbbi társadalmi osztály viharos előretörése megsemmisítette. Maga a polgárság már távolról sem volt egységes társadalmi erő. A polgárságon belül elkülönült annak domináló ereje, a banktőke, a szorosan vett fináncsőke. Az osztrák banktőkével összefonódva ez volt elsősorban érdekelt a Monarchia adott formában való fenntartásában. Az ekkor önálló társadalmi erővé szerveződő ipari tőke érdekei nem föltétlenül estek egybe a banktőke érdekeivel. Az ipari tőke körében van talaja az önálló vámterület követelésének s még inkább – a tízes évekre ez a tendencia erősödik – a magyar imperializmus fentebb vázolt koncepciójának, mely a Monarchia expanzív balkáni politikáját igyekezett szorgalmazni. Sokban eltértek mindkettőtől a szintén önállóan szervezkedő kereskedelmi tőke érdekei. A kereskedelmi tőke érdekkörében maradt meg leginkább a tiszta gazdasági liberalizmus szelleme, ő volt, illetőleg lett volna érdekelt a tiszta, teljesen védővámmentes kereskedelmi politikában. Politikai tevékenységének súlyát az is megnövelte, hogy érdek-képviselői szervezete, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület (OMKE) egyszerre képviselte a nagyvállalkozás szintű kereskedelmi tőke és a kispolgári kiskereskedő-réteg egymással is számos ponton ütköző érdekeit.

A kereskedelmi tőke érdekei sok tekintetben ellentétben álltak a nagyipar érdekeivel is. A tőke három fő ága közül a kereskedelmi tőke állt legtávolabb a nagybirtokkal való osztályszövetségtől, s vált legkönnyebben demokratikus törekvések hordozójává. A döntő probléma a nagyvállalkozás fő erői és a nagybirtoknak változatlanul vezetőerejét jelentő arisztokrácia közötti osztálykompromisszum új alapokon való kialakulása volt. Az uralkodó osztályoknak ekkorra nyilvánvalóan visszaszorult eleme volt a dzsentri nagy- és középbirtok. A nyolcvanas s még inkább a kilencvenes évek során a dzsentri birtokosok tekintélyes része tönkremegy: ismeretes, hogy az e rétegbe tartozók már Tisza Kálmán idején hatalmas számban helyezkedtek el állami, közigazgatási és megyei hivatalokban.

Az uralkodó osztályok osztálykoalíciójának megingása a közjogi válság során, majd helyreállása a koalíció idején

Az uralkodó osztályok új politikai egyensúlyhelyzete csak kb. 1910-re alakult ki. Majdnem tizenöt évig tart a bizonytalan harcok korszaka – középpontjában az 1906-os nagy függetlenségi föllángolással. Ez a harc lehetőséget adott a dzsentri rétegeknek arra, hogy a fő uralkodó osztályok között elhelyezkedve, azok egymás elleni harcából hasznot húzva pozíciókat szerezzenek, mintegy a mérleg nyelvkeként önállóságot nyerve külön réteggént helyet kapjanak.

A közjogi ellenzék, majd a koalíció a politikai életben a végletekig eltorzítja a frontokat. A legellentétesebb osztálytörekvések tömörülnek egy frontba: az arisztokrata

nagybirtok karöltve a klérussal, a dzsenti heterogén tábora – amely magában foglalja a történelmi nevű 200–1000 holdasokat, a megyei és miniszteriális tisztviselőket, valamint az értelmiség jelentős részét –, a védvámot és balkáni expanziót akaró ipari tőke, a nagy- és kiskereskedő tőke, a városi (vidéki városi és fővárosi) kiskereskedők tábora, a birtokos parasztság – ez a közjogi ellenzék, a még ellenzéken lévő koalíció tábora. A benne részt vevő kispolgári rétegek esetében nehéz volna meghatározni, hogy a nagytőkével szembeforduló törekvéseik demokratikus kispolgári törekvések-e vagy a hanyatló kispolgárság retrográd, a polgári fejlődéssel szembeforduló, restauratív követelése. A kettő szétválaszthatatlanul keveredik egybe.⁴⁰² A koalíció uralomra jutásakor az uralkodó osztályok fő erői végleg elhagyják a Szabadelvű Pártot, és elfogadják a koalíciót saját képviselőiknek.

1910-től, a Munkapárt megalakulása után újra létrejön az uralkodó osztályok fő erőinek szövetsége. A finánciókének a banktőke által képviselt és ellenőrzött centruma és az arisztokrata nagybirtok zöme alkotja az új osztályszövetség Tiszta István által reprezentált tengelyét. A tízes évekre az arisztokrácia körében tért veszít az agrárius befolyás. Az arisztokrata nagybirtok korábban agrárius befolyás alatt állott részének zöme földadja a burzsoázia visszaszorításának és korlátozásának agrárius programját, és újra belemegy a finánciókéval való kompromisszumba.

Az arisztokrácia egyik része maga is részesedik a konjunktúrából, kapcsolatai a tőkével megszokasodnak, maga is részese tőkés vállalkozásoknak. Másik része továbbra is kitart az agrárius mozgalom mellett. Ők és általában mindazon rétegek, amelyek az uralkodó osztályok fő erőinek szövetségéből kimaradtak, vagy abban csak rosszul tudtak elhelyezkedni, továbbra is elvtelen együttesben tömörülnek a heterogén gyűjtőpárttá vált Függetlenségi Pártban, illetőleg függetlenségi pártokban.

Az 1901-es nagy fellendülés után az újkonzervativizmus fejlődésének lendülete megtört. A föllángoló közjogi harc kifogta a szelet vitorláiból. Azokat a rétegeket,

⁴⁰² A politikai frontok eltorzulását jellegzetesen kifejező kortársi vélemény: „A klasszikus pártalakulás, mely a csaknem egyenlő fölfogásúakat egyesítené egy táborban, szinte lehetetlenné vált. Mindenkinek lelkében él valami, ami őt abból a táborból, amelybe került, más felé is húzza. Sokan vannak, erős nemzeti érzéstől áthatott emberek, kiket a nemzeti intézményeket konzerválni törekvő érzésük kerget abba a táborba, amely Ausztriával mindenkor kész megalkudni s viszont sok nemzetietlen elem hangoztatja most a magyar alkotmány sérelmeit, mert fölforgató törekvéseinek kudarcától fél, holott ugyanezek még néhány év előtt a magyar nemzeti követelések ellen a hatalomhoz szegődtek, mert ott remélték, hogy érvényesülni fognak. Klerikálisok és szabadkőművesek, nemzeti érzésűek és kozmopoliták, pecsovcikok és függetlenségi, konzervatívok és radikálisok, merkantilisták és agráriusok összevisza verődnek politikai párttá, vagy pártblokká s a legteljesebb elvtelenség üti föl tanyáját jobbról is, balról is.” (Prometheusz [Ferdinandy Geyza]: *Nemzetnevelés*, Budapest, 1913, 17. oldal.)

A függetlenségi tábor társadalmilag és politikailag heterogén jellegéről egy osztrák megfigyelő: „A konzervatív nemesi köztársaság ama bizonyos ideálja, amely válaszfalat képez Apponyi gróf, Justh úr, illetve Batthyány Tivadar gróf között, halott. Ők a jövőt reprezentálják; hiszen demokratikusak, nemzetiek és szociálisak, a kisember képviselői.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Adalbert Sternberg: *Plaudereien aus dem Kometenjahr* [Eszmefuttatások az üstökös évéből], Wien, 1911, 243. oldal.)

amelyek a szélsőjobb társadalmi és politikai bázisát alkották, magával sodorta a nemzeti ellenállás. Ez elmosott sok olyan különbséget, mely néhány évvel korábban még igen fontos volt. A darabontkormány elleni összefogásban minden elemet szívesen láttak: liberálist, merkantilt s még demokratát is.⁴⁰³ Az agrár–merkantil ellentét időlegesen háttérbe szorul. A koalíció újra sok tekintetben kedvez nekik. Az új kormány összetétele sokban hasonlít a Széll-kormányhoz. Benne újra komoly pozíciókkal rendelkeznek a konzervatív pártok. Elsősorban a Néppárt, de a Nemzeti Párt utóda, az Alkotmánypárt is. Az agráriusok programjának fontos elemei most már állandóan napirenden vannak a politikai közéletben, s elfogadást nyernek a kormány politikájában. Az 1906–1907-es gazdaságicseled-mozgalmak – ha messze nem érik is el a kilencvenes évek agrárproletár megmozdulásainak félelmetes sokkhatását – újra napirendre tűzik a szociálpolitikát.

Darányi – ismét miniszter – 1907-ben újabb szociálpolitikai törvényekkel erősítheti – egyéb szempontok mellett – az agráriusok társadalmi renoméját is. A dzsentri megmentése most válik széles körben tárgyalt közüggé, melyet a kormánypolitika is szíven visel. Az agráriusok – ekkorra jelentős befolyást gyakorolva a tudományos életre, elsősorban a közgazdaság-tudományra – az őket érintő kérdésekben ellenőrizni tudják a politikai döntések szakmai-tudományos szinten folyó előkészítését. Érdek-képviselői szervezeteik kézben tartják a fontosabb kérdésekről tartott ankétok, szakértekezletek szervezését, s előterjesztéseket tesznek törvényjavaslatok kidolgozására. Kivándorlás, telepítés, uzsora, a birtokos középosztály helyzete – mind kitűnő lehetőség, hogy a politikai programnak tárgyilagos szaktudományi színezetet adjanak. Az ankétok valóban a tudományos és közélet teljes részvételével folynak le, nemcsak hogy a liberálisok nem hiányoznak róluk, de jelen vannak kifejezetten baloldali szakemberek is. A katolikus klérus politikai befolyása is tovább erősödik. Zichy János és Apponyi kultuszministersége több évre kezére adja a közoktatást és lényegében az egész kultúrpolitikát. Mindezek ellenére sem következik újabb jobboldali fellendülés. Az, hogy osztoznak a kormányzás felelősségében, jelentős mértékben csökkenti a mérvadó politikusok radikalitását. A Nemzeti Párt örökébe lépő Alkotmánypárt élére Andrássy kerül, aki eleve jóval távolabb áll a harcos-ultramontán konzervativizmustól, mint Apponyi, aki most a függetlenségi jobbszárny vezére lesz.⁴⁰⁴ Létrejött az uralkodó

⁴⁰³ A jobboldali radikalizmus akcióbázisát jelentő budapesti egyetemen az Egyetemi Kör vezetését 1904-től a Függetlenségi Párt veszi át, méghozzá egy baloldali függetlenségi csoport. Ennek a közjogi harcok idején működött irányzatnak jellegzetes politikai típusát így jellemzi az egyetemi Nemzeti Párt egy korifeusa: „Ezek a búsmagyarok. A hazafiúi bánat mellett, de néha és sokszor ellene, ott áll néhány Tolsztoj–Gorkij-embrió, s a Nachtsyl-párt tipikus alakja. Ezek tüntetően elhanyagolják különben is elhanyagolt ruházatukat, néma megvetéssel haladnak el a borbélycégtáblák előtt, hajzatukat panyókára csapva. Közben éltetik a köztársaságot, s tanítani igyekeznék a félrevezetett munkáselemet, védeni iparkodván a szocializmus ellen, maguk is proletárokká süllyednek s kéjelegnek abban a tudatban, hogy ők kitaszítottak és apostolai az internacionálénak.” ([M–y]: „Ifjúsági közélet”, *Egyetemi Lapok*, 1904. március 19.)

⁴⁰⁴ Károlyi Mihályné emlékiratában megemlíti az Andrássy és a Károlyi családok közötti hagyományos különbséget. Az Andrássyak hagyományosan racionalista, aufklérista arisztokrata

osztályok új megállapodása a koalíció keretében, megszilárdult az arisztokrata nagybirtok elhelyezkedettsége, csökken szembenállása a „merkantil” tőkével.

A dzsentri középbirtok lecsúszástól tartó elemei ugyan éppen ekkor, ebben az időszakban fogalmazták határozott alakban követeléseiket gazdasági szanalásukra; belőlük nem hiányozna az elszántság, hogy a jobboldali radikalizmus bázisa legyenek, de egymagukban nem elég erősek ehhez. Márpedig egymagukban állnak: nem csupán arról van szó, hogy az arisztokrácia egyre inkább csak szavakban támogatja őket – a dzsentri hivatalnokrétegtől sem kapnak elegendő támaszt, mivel az minden követelését a közjogi fronton véli kielégíteni. A dzsentri „megmentése” ezekben az években, a koalíció kormányzása idején árasztja el a sajtót, az ankétokat és a parlamenti felszólalásokat, de éppen a „szakszerű előkészítés”, a „konstruktív alkotómunka” bürokratikus taposómalmában tesped el a követelések dühödt radikalitása. A jobboldali radikalizmus felé egyre nyitottabbá váló újkonzervativizmus osztálybázisa a koalíció idején helyeződik át végérvényesen az arisztokrata latifundiumról a dzsentri-dzsentroid földbirtokos és középrétegekre. Ezek azonban ekkor még nem képesek önálló politikai erőként föllépni.

1910 után a munkapárti kormányzat további visszaesést jelent az újkonzervativizmus számára. A fentebb ismertetett tényezők mellett ekkoriban politikai fő képviselőik is visszaszorulnak. A kormánypozíciókban erősödik a fináncőke befolyása. Ez az állítás közelebbi magyarázatot igényel, mivel ellentmond mind a köztudatban élő képnek, mind pedig a kérdéssel – a magyarországi jobboldali radikalizmus előtörténetével – foglalkozó kisszámú irodalom véleményének. A munkapárti kormányzat általában úgy él a közvéleményben, mint a legsötétebb reakció korszaka, a kiéleződött osztályharc, a nagy választójogi tüntetések időszaka. Általában a szakirodalomban is van hajlandóság arra, hogy ebben a kormányzatban a Horthy-reakció közvetlen előzményét, előkészítőjét lássa. Súlyosan reakciós kormányzatnak tekintette a kortársi progresszió is.⁴⁰⁵

Ezek az értékelések s az ellenszenv intenzitása Tisza István személyéhez, az ő politikájának szenvedélyes meg-, illetőleg elítéléséhez kapcsolódnak. A munkapárti rezsim megítélése az ő személyének megítélésével azonos.

Tisza István személyében reprezentálta, a tízes évekre kifejlődött formájában megvalósította, kormányozta az uralkodó osztályok új osztályszövetségét, amely már nem az óliberális 67-es szövetség egyszerű újjáélesztése volt, hanem új alapokon nyugodott, s domináns eleme már a nagytőke volt. Tisza maga az uralmon lévő

család voltak, és volt bizonyos antiklerikális híruk. 1912-ben az egyházi cenzúrabizottság megakadályozta, hogy az egyházi tulajdonban levő Élet kiadó megjelentesse Andrassy egy könyvét. (Tápay-Szabó: *Szegény ember gazdag élete*, i. m., 2. kötet, 270. oldal.)

⁴⁰⁵ A polgári radikálisok a munkapárti kormányt hivatalba lépésekor még a kisebbik rossznak tekintették a koalícióhoz képest. A kezdeti vélemény alapján még így jellemzik a Munkapártot: „Magyarország jelenlegi kormánypártjában meghatározott mérték szerint osztódnak el a reakció és a progresszió, a tolerancia és a türelmetlenség, a szűk és a tág választójog hívei.” (Rónai Zoltán: „Sajtószabadság”, *Husadik Század*, 1911, 2. kötet.)

osztályerőkön belül elsősorban a nagyburzsoáziát képviselte. Grófi címe ellenére sohasem számított az arisztokráciához, annak politikai, társadalmi, érdek-képviselői szerveiben soha nem működött érdemlegesen közre. Származása a dzsentrihez kötötte, de a kor gouvernementális politikai erői közül tőlük állott legtávolabb. Ezt egyértelműen mutatta a dzsentri politika nagy ügyével, a közjogi harccal való konzekvens, megingás nélküli szembenállása. Ezzel szemben pályakezdésétől kezdve szoros szálak fűzték a nagytőkéhez. Bankembernek indult. Az OMGE-nak mint földbirtokos hivatalból tagja volt, de ott soha nem támogatta az agrárius terveket.

Sajátos módon az utókor szemében ez is a rovására íródott. Az a tény, hogy a Darányi inszenázta telepítési szakértekezleten a „reformterv” ellen foglalt állást, és később is, az OMGE gyűlésein és miniszterelnök korában szilárdan ellenzett minden agrárius népboldogítást: *homesteadet*, a tőzsde agyonadóztatását stb., különleges antiszociális beállítottsága jelének minősült; a telepítési reformok ellenzésében semmi egyebet nem láttak, mint a földreform vehemens ellenzését. Pedig valójában ebben az állásfoglalásban a nagytőke pozícióját képviselte. Szilárdan ragaszkodott azokhoz az ugyan nem kifejezetten manchesteri, de az agráriusok nézeteihez képest még ortodox liberálisnak tekinthető közgazdasági elvekhez, melyeket alapos németországi tanulmányai során elsajátított.⁴⁰⁶ Ha nézetei általában a magyar finánc-tőke politikája távolról sem jelentenek semmilyen értelemben haladó álláspontot, az agrárius reformpolitika liberális megfontolásból való elvetése semmiképpen sem az elvetemült reakciósság szimptomája, hiszen ezek a javaslatok – nem kivéve Darányi telepítési javaslatát – demagóg propagandaakciók voltak a kor legreakciósabb törekvéseinek szolgálatában, minden haladó tartalom nélkül.⁴⁰⁷ Kormányzata általában előnyös volt a szorosan vett tőkés gazdasági fejlődés számára. Ha – inkább szavakban, mint tettekben – nem zárkózhatott is el a dzsentri-mentés követelése elől, de nem volt híve a gazdaságpolitikai dirigizmusnak. Nem ellenezte a gazdasági versenyt, s nem nézte rossz szemmel az erősebb, életképesebb fél győzelmét a szabad verseny porondján. Kormányzata egész ideje alatt nem csupán élvezte a finánc-tőke politikai támogatását, hanem szoros politikai környezetének tagjai is jórészt ennek képviselőiből, funkcionáriusaiból kerültek ki. Mindig ellenszennvel figyelte a klérus hatalmának túltengését, az ultramontanizmust (nem csupán mint református), és soha sem volt antiszemita. Tisza politikája mereven konzervatív volt a szó köznapi értelmében. Szigorúan ragaszkodott a politikai *status quo*-hoz. A *status quo* tartalma az volt, amit korábban a finánc-tőke konzervatív pozíciójával kapcsolatban mondtunk. Tisza

⁴⁰⁶ Andrassy mondotta volna a tízes években egy magánbeszélgetésben Tisza képzettségéről: „Tisza olvasmányaival, de fejlődésében is megállt a múlt század kilencvenes éveinek elején.” – Közgazdaságtanban német mesterei Adolf Wagner és Gustav von Schmoller voltak. (Beck Lajos: *A régi Magyarország*, Budapest, 1944, 264. oldal, 273. oldal.)

⁴⁰⁷ Teljes mértékben konciliánsak a Gazdaszövetség reformtervei iránt, s elmarasztalják Tisza szembenállását olyan későbbi könyvek is, melyek nem szimpatizálnak a nagybirtokkal. (Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*, Budapest, 1939, 76. oldal és 94. oldal; Iván: *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1894*, i. m.)

politikája defenzív-statikus konzervatív politika volt – s ebben gyökeresen különbözött nagybirtokos-dzsentri ellenzéke jelentős részének dinamikus-offenzív konzervatív politikájától. Ez utóbbi nem csupán védeni akarta pozícióit a polgári fejlődéssel s főképp egy esetleges polgári demokratikus tendenciával szemben, hanem vissza is akart hódítani már elveszített pozíciókat; az érdekei ellen ható tendenciák megállítását csupán gyökeres, a maga nemében radikális változtatásokkal látta lehetségesnek megfékezni, sőt nem volt hajlandó megelégedni a megfékezéssel, hanem a vele szemben ellenséges tendenciák alapjaiban való megsemmisítésére tört. Az elveszített pozíciók visszaszerzéséért folytatott harc még restauratív, a visszahozhatatlan feudális viszonyok felé kapkodó törekvés volt; a szemben álló burzsoá erők radikális fölszámolására, de legalábbis gazdasági-politikai gúzsakötésére irányuló törekvés viszont már az eljövendő fasizmus csíráit rejtette magában.

A liberalizmus mint a szabadelvű kormánypárt ideológiájának fölbomlása, a statikus-defenzív konzervatív ideológia az uralkodó osztályok koalíciójának ideológiájává válik

A liberalizmus virágkorának vége. A magyar nagyburzsoázia sem alapozza már uralmát ideológiailag a burzsoá evolucionizmusra, a polgári fejlődés szakadatlan előrehaladásának optimista hitére. A burzsoázia számára is előnyösnek látszik a dzsentrikonceptió társadalmiegyensúly-, osztályharmónia-szuggesztíója, a dzsentri által termelt és reprezentált nacionalizmus társadalmi kötőereje, melytől azt várhatja, hogy a kizsákmányolt osztályokra is erős érzelmi hatással van. Már csupán ennek az ideológiának az uralkodó osztályok számára való fontossága is eléggé indokolja, hogy termelő és hordozó rétege ebben az uralmi szituációban komoly pozíciókat szerezhet magának. De nem csupán az ideológiáról van szó, hanem a néppel szemben is megbízható úri adminisztrációról. A magyar fináncstőke a nagy ipari prosperitás és az előrehaladó kapitalista fejlődés ellenére is politikailag meggyőződéssel konzervatív. Élesen elutasítja, sőt támadja azt a polgári-demokratikus alternatívát, melyet jelentős értelmiségi és polgári erők képviselnek, vagyis a polgári radikális mozgalom. Társadalmilag elzárkózó, lefelé exkluzív. Igyekszik új rétegek társadalmi-politikai emelkedését gátolni, legyenek azok újabb polgári-kispolgári rétegek vagy a nagyipari munkásság. A nagyburzsoázia számára a Monarchia komplikált belső és külső viszonyai, a nagybirtokkal kötött labilis és bonyodalmas szövetség, a magyar birodalom fenntartása, a szociális feszültségek – mind együtt – szubtilis, érzékeny és törékeny komplexumot jelentenek. Az osztálykompromisszum rezonja: ezen a komplexumon semmit sem lehet a teljes fölbomlás veszélye nélkül megváltoztatni. Ez Tisza István politikájának magva.

Az ideológiai életet a huszadik század első évtizedében még a pozitivizmus uralja. A spenceri tanítás s vele együtt a természettudományos evolucionizmus és szcientizmus ekkor szivárog le a szélesebb közvéleménybe, s válik a politikai és társadalmi gondolkodás általános szellemi hátterévé, amely a szellemi élet vulgáris és populáris rétegeit is uralja. A szellemi élet felső régióiban a második évtizedben hatni kezd a

föléledő új idealizmus számos áramlata, elsősorban az újkantianizmus. Ez hat az uralkodó osztályok ideológiáját termelő góccokra. A magasabb értelmiségi körökben visszhangja van a logikai-szemantikai irányzatoknak, főleg a háború alatt;⁴⁰⁸ Simmel,⁴⁰⁹ Bergson,⁴¹⁰ Nietzsche – ekkor ő még jóval kisebb mértékben, mint majd a háború után. Lezajlott a *Nyugat* irodalmi forradalma. A háborút megelőző években minden művészeti ágban tért nyer a szecesszió néven összefoglalt stílusirányzat. A politikai gondolkodásban egyre inkább érvényesülnek az imperialista korszak triviális jobboldali ideológiái: a szociáldarwinizmus, a létért való küzdelem elvének népekre, a népek egymás közötti harcára alkalmazása; a pánnacionalizmusok jelszava: az az elképzelés, amely – nagyon jól láthatóan tapadva az imperializmus nagyobb gazdasági s ezzel együtt politikai egységek létrehozására irányuló törekvéseihez – a hagyományos nemzetek magasabb etnikai egységekbe tömörülését hirdette: vagy programként ajánlotta saját nemzete imperialista törekvései számára, vagy mint rémképet vetítette közönsége elé ellenséges tömörülések veszedelmét. Ez utóbbi bizonyos kultúrkritikai attitűd pózolásával elmehetett az egész civilizációt és kultúrát fenyegető veszélyek ponyvaregényszerű emlegetéséig – ez történt a híres „sárga veszedelem” esetében. A tízes években mutatkozik először Magyarországon a hírhedt prefasiszta teoretikus, Houston Stewart Chamberlain hatása.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Somló Bódog naplója érdekes adalékot szolgáltat annak az intellektuális élménynek a megjelenítéséhez, amit ezeknek az irányzatoknak a megismerése jelentett a filozófiai elit számára. Kitűnően érzékelteti, milyen mértékben érezte szellemi forradalomnak Carnap, Bolzano, Meinong ismeretelméletét most már az újkantianizmus után. 1918-ban, amikor ezeket a szerzőket tanulmányozza, a korábban az eseményekre érzékenyen figyelő filozófus naplójában megszűnnek a háborúval és társadalmi problémákkal kapcsolatos elmélkedések – noha korábban ezek domináltak –, s éppen a legválságosabb és eseményekben leggazdagabb időben elvont olvasónaplóvá válik. (*Somló Bódog Naplója 1914–1918*, Kézirat, 3. kötet, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3038.)

⁴⁰⁹ A Simmel nevével fémjelezhető német újidealista kultúrfilozófiai törekvéseknek kialakul egy szűk, de igen rangos követőtáborra német egyetemeken, elsősorban Berlinben végzett fiatal értelmiségiekből. Ez a csoport igen hamar baloldali színezetet ölt, érintkezési pontokat keres a szellemi és a társadalmi forradalom között, s közülük többen a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagjai lesznek. Ez a csoport hozza létre 1917 őszén a Szellemi Tudományok Szabadiskoláját. Jelentősebb tagjai: Lukács György, Mannheim Károly, Antal Frigyes, Hauser Arnold, Varjas Sándor, Fogarasi Béla. A kör egyik tagja érdekes önéletrajzban írja le szellemi fejlődését berlini diákévei idején. (Maros Tamás [álnév: Turnowsky Sándor]: *Marosportusztól Moszkváig*)

⁴¹⁰ Bergson összes jelentős művét lefordítja ezekben az években a polgári radikálisokhoz közel álló Dienes Valéria.

⁴¹¹ H. St. Chamberlain fajelméletének első részletes és teljes mértékben egyetértő rekapitulációja: Jankulov Boriszláv „A talaj és a faj viszonya a történelemhez” című tanulmánya (*Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1912). – A jobboldali radikalizmus felé tartó körök már korábban fölfedezik maguknak Chamberlaint. A Corvin Mátyás Páholy 1908. december 2-i értekezletén Kovács László és Manninger Vilmos ismertetik a *Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* (lásd OL, Szabadkőműves Levéltár, *Corvin Mátyás Páholy iratai*, P. 1086, 8. cs.); a Szemere

A vulgáris publicisztikában és zsurnalisztikában ez az időszak a természettudományos gondolkodás elkésett és deformálódott hatásainak időszaka. Ekkor válik a populáris ideológia gondolati közkincsévé Herbert Spencer nyomán a biológiai analógiák alkalmazása a társadalomra. Ez az adaptáció igen különböző szinteken nyilvánul meg. Spencer a biológiai fejlődés analógiájával elsősorban a társadalmi fejlődés tételét akarta alátámasztani. Ez a momentum nem vész el a magyar zsurnalisztikában sem, de hozzáadódik a társadalom organicista elképzelésének, az organikus államfelfogás romantikus tanának följújtása a természettudomány hitelének segítségül hívása mellett.⁴¹²

A biológiai analógiák alkalmasnak látszanak arra, hogy a kozmopolita fölfogással szemben igazolják a nacionalizmus létjogosultságát. A bizonyítandó tétel: az emberiség nemzetekre tagoltsága nem fejlődésbeli stádium szimptomája, amely a kultúra magasabb fokán fokozatosan eltűnik, hanem abszolút érték, melyet ápolni kell. Igen előnyösen használható föl az érvelésben Spencer differenciálódás-elmélete, mely szerint a fejlődés az egyszerűbb formáktól a bonyolultabbak irányába haladó folyamat. Ebben az értelemben tehát a nemzetek elkülönülése az emberi társadalom bonyolultabbá válásának, differenciálódásának, vagyis fejlődésének következménye. Spencer az ontológiáivá szélesített tételt a biológia alapján dolgozta ki, ahol a fejlődés valóban a bonyolultabb formák kialakulásában áll. Az ilyen alapokon kidolgozott „nemzetfilozófiai” fejtegetéseket újra biológiai érvekre építette e gondolkör legtekintélyesebb teoretikusa, a függetlenségi párti Apáthy István, neves kolozsvári zoológus professzor.⁴¹³ A biologizáló érvelésmód a maga naturalizmusával, áltermészettudományos voltával nagymértékben előkészítette a talajt a szintén biologizáló és naturalista fajelmélet befogadására. Ezt az előkészítő tevékenységet még hatásosabbá, populárisabbá tette az a sajátos röpirat-típus, amely végletekig vitte a biológiai analógiákat, és politikai sarlatánsággá fajult.⁴¹⁴ Ezeknél a

Miklós köréhez tartozó Erdélyi Gyula füzetet jelentet meg *A zsidók betévedése a történetbe Chamberlain nyomán* címmel (Esztergom, 1909).

⁴¹² A politikai romantika organikus állameszméje és a Spencerre támaszkodó biológiai analógiák alkalmazása között összekötő kapcsot jelentett Magyarországon Albert Schäffle organicista szociológiája, mely erősen hatott a századfordulón. A legnagyobb igényű, Schäffle nyomán készült organicista társadalom- és történetfilozófiai koncepció az agráriusokhoz közel álló Czóbel István ötkötetes műve (*Die Genesis unserer Kultur* [Kultúránk genezise], Leipzig, 1901–1907).

⁴¹³ Apáthy érvelésének lényege: a fejlődés biológiaiilag a környezethez való alkalmazkodás képességének növekedését jelenti. Fajok esetében ez a különböző tulajdonságokkal és képességekkel bíró egyedek egyre nagyobb számát jelenti. Az emberiség mint faj fejlődése is abban áll, hogy csoportokra való differenciálódással fokozza általános alkalmazkodóképességét. (Apáthy István: „A nemzetalkotó különbözésről”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908; Ugyanő: „A nemzeti irány az emberi fejlődésben”, i. m.)

⁴¹⁴ A biologizáló röpiratgyártás egyik prominense egy kéziratát megküldve Apáthynak, a mellékelt levélben így ír: „Ez [a megküldött tanulmány – Sz. M.] természetesen csak bevezető egy nagy munkához, de a kérdés maga, hogy *biológiai képződmény-e a társadalom keletkezése szerint vagy sem* [kiemelés – Sz. M.] itt döntendő el... Én ki fogom mutatni ugyanezen tisztán

természettudományos módszerek szuggesztiója elsősorban egy misztifikáltan zárt determináltságú társadalmifejlődés-modell hitben csapódott le. A mechanikus evolúció eszméje vulgáris formában azt a tévhitet ébresztette, hogy a történelmi folyamat pontosan kiszámítható. A politikai csillagjóslásnak sajátos irodalma született meg a század első két évtizedében,⁴¹⁵ összekapcsolódva a misztikának, babonának áltermészettudományos lepelbe öltözött új keletű divatjaival: a spiritizmus, teozófia, antropológia stb. elterjedésével. Az effajta irodalom szerzői jórészt távol álltak a szélsőjobboldali mozgalmaktól, mégis azok számára kedvező módon befolyásolták a közvéleményt azzal, hogy divattá tették a fantasztikus, olykor a mai *science fiction* irodalomhoz, olykor a már divatos ponyvaregényekhez hasonló koncepciókat a vulgáris politikai publicisztikában, úgyhogy ezek között elvegyülve nem tűnt olyan képtelennek, mindentől elütő abszurdnak a zsidó–szabadkőműves világ-összeesküvés, a *Cion Bölcsői* politikai rémmeséje, mint ezt józan meggondolással föltételezni lehetne.

A liberalizmus megújulási törekvései; a polgári radikalizmus kialakulása

Már jeleztük, hogy a századforduló éveiben, párhuzamosan a jobboldali radikalizmus első nagy rohamával – bizonyos fokig kiváltva azt, bizonyos fokig reagálva reá – megtörtént a polgárság önálló politikai erővé tömörülésének első kísérlete is a Vázsonyi-féle liberális mozgalom képében. Ezekben az években az agrárius szervezkedés visszahatásaként megmozdulnak és politikai arculatot öltenek a kereskedőtöke érdek-képviselői szervezetei is.

A politikai színezetet öltő reakciót a kereskedőtöke részéről elsősorban az agrárius fogyasztási szövetkezeteknek az a gyakorlata váltotta ki, hogy – a fogyasztási szövetkezetek általában szokásos működési elveitől eltérően – kereskedelmi tevékenységüket nem korlátozták szövetkezeti tagjaikra, hanem igyekeztek kiterjeszteni az egész számba jöhető vásárlóközönségre. Ettől kezdve a merkantil irányzat központi követelése lesz, hogy a fogyasztási szövetkezetek törvényesen tiltassanak el attól, hogy működésüket kiterjeszthessék tagsági körükön túlmenően is.⁴¹⁶

természettudományi módszerrel, hogy morfológiailag is, alakulása fejlődésében, physiológiai életműködésében biológiai rendű dologgal állunk szemben.” (Méray-Horváth Károly levele Apáthy Istvánhoz 1908. január 17-én, OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 4252 – 1. kötet.)

⁴¹⁵ Legjellegzetesebb képviselője a polgári radikálisokhoz számított Méray-Horváth Károly. Ő a sejtelméletet alkalmazta a társadalomra, és a társadalom rákos megbetegedéséről fejtett ki hosszú teóriákat. (Vonatkozó főműve: *Weltmutation*, Zürich, 1918.) – Egy másik tipikus szerző Jász Géza, aki még Comte stádium-elméletének és Spencer kereskedő társadalom–katonai társadalom koncepciójának híve. Az emberi társadalom fejlődését az életkorok sémájára ábrázolja, mint az előregedés folyamatát, összehozva egyben a föld kihűlésének gondolatával is. (Jász Géza: *A fejlődés törvényei*, Budapest, 1893.)

⁴¹⁶ Az első ilyen jellegű határozatot a soproni kereskedőgyűlés hozza, amelynek határozatait egy küldöttség 1900. június 12-én Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter elé terjeszti. (*Radikális*, 1900. június 17.)

Megjelenik a politikai agrárizmussal szemben a politikai merkantilizmus is.⁴¹⁷ A Széll-kormányral kormányra került klerikális-arisztokrata konzervativizmussal szemben a Szabadelvű Párt liberális, részben burzsoá elemei szintén megkísérik még egyszer rendezni soraikat, s megújítani a kilencvenes években dekomponálódott liberális eszmekört. A Széll-kormánynak nincsen ellenzéke: a konzervatívok nagy részét főlészítve a Szabadelvű Párt; a Néppárt és a függetlenségek pedig jóindulatú várakozó állásponton vannak vele szemben. A Szabadelvű Párt valóban liberális, főleg értelmiségi és polgári elemei számára, akik már nem érzik magukat otthon a pártban – akiknek vezérszemléi olyan egyéniségek, mint Csáky Albin gróf, az egyházi harcot megvívó kultuszminiszter vagy a jogtudományban Pulszky Ágost, az óliberalizmus veteránjai, akik azonban nem zárkóznak el a liberalizmus megújításától – nos, ezeknek a szabadelvű elemeknek a számára egyetlen csoport kínálkozik a fórumon, mely sajátos helyzeténél fogva intranzigens ellenzékbe merevedett a Széll-kormányral szemben: Bánffy Dezső volt miniszterelnök köre, a szerveződő Új Párt gárdája. Bánffytól mi sem áll távolabb, mint hogy meggyőződéses, új utakat kereső liberális legyen. Sérelmei viszik ellenzéki seregbe. Az erdélyi bárót egyetlen dolog mozgatja igazán: a nemzetiségi törekvések minél radikálisabb letörése. Az erdélyi román mozgalmaktól megriadt politikus a legszélsőségesebb nemzetiségellenes terror, a legteljesebb magyarosító politika híve. E tekintetben a polgári jogegyenlőség elvét sem szándékozik tiszteletben tartani. Eszménye a német birodalom brutális elnyomó politikája a lengyel kisebbséggel szemben. Ugyanakkor azonban a Széll-kormány ellen ott kell szövetségeket keresnie, ahol kerülnek. A jobboldalon nincs erre remény, a jobboldal Széll mögött áll. Csak a hontalanná vált liberálisok és a baloldali függetlenségek között kereskedhet. Hogy értelmiségi híveket szerezzen, ideológiai folyóiratot indít: a *Magyar Közéletet* (1902), amely valóban fórumot ad komoly liberális hangoknak is a vezér sovinszta kirohanásai mellett. A folyóirat gárdája kettős: egyrészt Bánffy személyes gárdája – fiatal, jórészt erdélyi jogászok, akiket ugyanúgy a román „veszély” izgat, mint Bánffyt. Őket, mindnyájukat, Halmay Elemért, Ajtay Józsefet, Szemenyey Kornélt vizionlájuk majd a korszak végén a radikális jobboldali mozgalmak soraiban. A másik oldalon a liberális, sőt demokrata gárdából itt találjuk Zigány Árpádot (a folyóirat indulása után néhány hónapig szerkesztő is), Diner-Dénes Józsefet, Kóbor Tamást.⁴¹⁸ Az ő orientációs pontjuk a világban azonos a szélsőjobbéval: Párizs. Csakhogy ők a másik oldalnak „drukkolnak”, a kultúrharcot győztesen vívó radikálisoknak. Számukra kibontakozik, hogy a liberalizmus megújítása csak a demokratikus irány felé tett

⁴¹⁷ A *Hazánk* naptáraként kiadott *Agrár Album* 1901-es kötete az 1900-as miskolci kereskedőgyűlést említi mint olyat, ahol „a kereskedelmet és az ipart ellentétbe akarták hozni”.

⁴¹⁸ Bánffy útja nem szorosan vett híveivel, hanem a második csoporttal halad együtt. Miután az Új Párt megbukott, és minden siker nélkül vesz részt az 1905-ös közjogi ellenállásban, egyre inkább a demokratikus baloddallal keres kapcsolatokat, híve lesz a választójog kiterjesztésének. A *Husadik Század* róla megemlékező nekrológja életútját mint bal felé fejlődő pályát méltatja. (Bíró Lajos: „Bánffy Dezső”, *Husadik Század*, 1911.)

előrelépés lehet. A vágyott, megvalósulástól távol álló cél: magyar radikális mozgalom, radikális párt alakítása.⁴¹⁹

Ezek a szövetségesek azonban sem arra nem alkalmasak, hogy a Bánffy-csoportot vezető pozícióba segítsék vissza politikai súlyuk nyomásával, sem arra, hogy mint egy önálló párt kristályosodási pontja, a parlamentben segítsék politikai frontáttöréshez a csoportot. Ellenkezőleg, a liberalizmus demokratikus irányban való megújítására törekvő értelmiségi erők csak elszigetelték Bánffyt és körét a burzsoázia mérvadó köreitől. Emiatt azoknak a mérvadó burzsoá köröknek, melyek még mindig az elvi liberalizmushoz ragaszkodtak, más szervezeti keret után kellett nézniük, mint a konzervatív vizekre hajózott Szabadelvű Párt bármely frakciója. Ilyen keretet a Parlamenten belül az akkori körülmények között nem találhattak. Az újkonzervatív hullámra reagáló liberális ellenáramlat ugyanúgy a Parlamenten kívülre szorult, mint maga az újkonzervativizmus. Otthonra a magyar szabadkőművesség soraiban talál. Pártok helyett a szabadkőművesség válik a megújulásra törekvő liberális irányzatok szervezeti összefogójává a századfordulót követően, miután az uralkodó osztályok fő erői új koalíciójának ideológiája immár nem a liberalizmus, hanem a statikus-defenzív konzervativizmus lesz, s ez válik a Szabadelvű Párt, majd a Munkapárt hivatalos ideológiájává is. Maga a statikus-defenzív konzervativizmus ekkor, az újkonzervativizmus hatására válik el teljes egészében a liberalizmustól, mellyel korábban, a századforduló előtt a középnemesei-dzsentróid ideológia egyes formáiban még egybeemosódott.

Az újkonzervatív–újliberális front összezsugorodása, mint fentebb, futólagos áttekintésben láttuk, lezajlott magán a szabadkőművességen belül is, amikor a liberális előretöréssel szemben kialakult egy jelentős újkonzervatív-jobboldali radikális tendenciájú konzervatív szabadkőműves irányzat. A harc különösen élessé vált a két szabadkőműves áramlat között 1906-ban, amikor a liberális szabadkőműves szárnyban mérvadó befolyással rendelkező Vészi József kezdeményezésére ez a szárny – miután a közjogi ellenzék vezérlő bizottságát Vészi nem tudta megnyerni a választójogi reformnak⁴²⁰ – a darabontkormány mellé állt.⁴²¹ A liberális szárnynak ez az erőteljes lépése készítette elő azt a balratolódási folyamatot, amely a tízes években a polgári radikalizmus bázisává tette a szabadkőművességet.

A *Magyar Közélet* és Bánffy tábora mellett volt egy másik értelmiségi fórum is, az 1900-ban alakult *Huszádik Század*. E körül ott vannak a *Magyar Közélet* táborának tagjai is, de bázisa jóval szélesebb és előkelőbb. A hivatalos jogtudomány magáénak tekinti a társadalomtudomány művelésének ügyét. A szabadelvű és függetlenségi körök szintén részt vesznek benne. Csak a klerikális és agrárius tábor tartja távol magát, amely

⁴¹⁹ Várkonyi Oszkár: „A radikalizmus térfoglalása Európában”, *Magyar Közélet*, 1902. július 15. ; Diner-Dénes József: „A liberális párt”, *Ugyanott*, 1902. augusztus 2. és 15.

⁴²⁰ [Halmay Elemér]: „Parlamenti reform”, *Kelet Népe*, 1909. június 18.

⁴²¹ A Fejérváry-kormány táborához csatlakozás jelentőségéről a konzervatív-liberális szabadkőműves szárny harcának alakulására lásd Kovács Ernő: „A magyar szabadkőművesség válsága”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1916. május

már 1901-ben, a Pikler Gyula elleni egyetemi hecc idején kinyilvánította véleményét, és a Spencer-féle liberális szociológiát, mely a folyóirat eszmei lobogója, az általa kárhozottat kozmopolita liberalizmushoz sorolja. Ezzel együtt azonban kezdetben még ők sem zárkóznak el egészen attól, hogy publikáljanak a lapban.⁴²²

1905-re formálódik ki a Társadalomtudományi Társaságon belül az a demokratikus mag, amely végleg eljut a kereskedelmi csarnok merkantilizmusától és a Vázsonyi-féle „terézvárosi”, csak burzsoá liberalizmustól való emancipálódáshoz, és radikális demokrata platformra helyezkedik. 1905–1906-ra az agrárius-klerikális fronttal szemben a túloldalon fölsorakozik az a haladó tábor, mely ott veszi föl a harcot, ahol a kialakuló radikális jobboldal támad: a feudális maradványok konzerválására, „megerősítésére” irányuló törekvésekkel szemben a polgári fejlődés továbbvitelére, a feudális maradványok fölszámolására, a polgári demokrácia megvalósítására törekszik. A polgári radikálisok jelentékeny számban találnak követőket az értelmiségben, a magánhivatalnok-rétegben, az egyetemi hallgatók között, a kereskedőtöke körében. Nem zárkózik el a korai szakaszban még az ipari tőke sem. Jelentékeny bázist nyernek azáltal, hogy ellenőrzésük alá tudják vonni a szabadkőműves mozgalmon belül a budapesti Martinovics Páholyt. Az első nagy összecsapás, a polgári radikális mozgalom fegyverpróbája az 1907-es pécsi szabadtanítási kongresszus volt, ahol eredményesen mérte össze szellemi fegyvereit a klérus erőivel. A közjogi frontot keresztezve kialakult tehát a haladás és reakció erőinek direkt frontja.⁴²³

⁴²² A *Huszádik Század* jubileumi cikke elmondja, hogy a folyóiratot, mely alakulásakor ellenzéknek tekintette magát a Széll-kormánnyal szemben, olyan csoportosulás alapította, melyben még kisebbség volt a progresszív elem, „a nagyobbik rész – sok ambiciózus jogász és hivatalnok főleg a kincses Erdélyből kikerültek”. A szélesebb bázisról: „... különböző körök rokonszenvére támaszkodhattunk. A régi jogászkodás és liberalizmus megnyerte a jogi kar progresszívabb elemeinek rokonszenvét, főleg a kolozsváriakét, melynek különösen tetszett a klerikáliskodó s udvari tanácsos pesti egyetemmel szembeni mérsékelt oppozíciónk; a szerkesztő [Gratz Gusztáv – Sz. M.] körének hasznos eklekticizmusa, gyakorlatias felfogása és főleg elég ügyesen palástolt bókjai megnyerték a Tisza embereinek egy kis európaierebb frakcióját; végül az evolucionista-radikális akkord rokonszenveket ébresztett a régi nemzedék utolsó libre penseur mohikánjaiban, és abban a munkás, intellektuel és antiklerikális új Magyarországon, melynek bölcsője a múlt század utolsó éveiben ringott.” (Jászi Oszkár: „Tíz év”, *Huszádik Század*, 1910, 1. félévkötet.)

⁴²³ „Ez a nagy küzdelem [az első világháború – Sz. M.] fogja megvalósítani nálunk is, mint a német birodalomban a liberális (radikális és konzervatív blokk) megalakítását, hogy így az ultraliberális pártok ellen erősebb legyen a tömörülés. Megjegyzem, hogy konzervativizmusnak nem a nemzeti irány mérsékletét veszem, mint 48 előtt s a forradalom után a 60-as években vették. Értem alatta az alapvető, szélsőségektől tartózkodó, a hagyományokat az újabb igényekhez alkalmazó nemzeti politika renaissanceát. A radikalizmus alatt se a doctrinér, az uralmon levő liberalizmust, hanem a szabadgondolkozáson felépült túlzó liberalizmust értem, melynek futárai a Galilei-kör, a Reform-klub, a szabadkőművesség, a Nyugatosok, Vázsonyiék, a tanítók szabad egyesülése, stb. A mi parlamentünkben a két ellentétes irányzatnak már szintén megvan a maga mozgó csapata. Az egymástól közjogilag heterogén pártok mindegyikének többé-kevésbé megvannak a konzervatív s radikális exponensei. A Néppárt teljességében konzervatív, a Munkapártba, Alkotmánypártba s a Függetlenségi Pártba szintén benyomultak a

A statikus-defenzív konzervatív ideológia a koalíció idején

Az ideológia kulcsterületét jelentő jogbölcseletbe az időszerű újkantiánus tanok elsősorban Rudolf Stammler hatása révén kerülnek be. Stammler nézetei Magyarországon Concha Győző adaptálta, aki az 1910-es évekre a hivatalos ideológia egyik mértékadó letéteményesévé emelkedett.

Az állam személyiségi szemlélete: Concha Győző

Concha nyíltan és harcosan klerikális volt.⁴²⁴ Rajta és iskoláján keresztül a klerikális front behatolt a tudományba és a tudománypolitikába. (Concha, mint fontos akadémiai posztok birtokosa, befolyással bírt a tudománypolitikára.) Jogbölcselete sajátos, korszerűsített változatát jelentette az organikus állameszmének. Konceptiója, az „állam személyiségi felfogása” szintén arra törekedett – az osztályharc elvi eliminálása mellett –, ami minden organicista fölfogás gyökere: hogy igazolja az emberi társadalom nemzetekre tagoltságának értékes voltát a kozmopolitizmus állításaival szemben.⁴²⁵ Concha szerint az államot nem a formátlan organizmus analógiájára kell elképzelni, ahogyan a régebbi organicista felfogások tették. Az új koncepció szerint az állam

konzervatív felfogás exponensei. A konzervatív légáramlat átalakította politikusaink egy részét tudtukon kívül, s recsegteti–ropogtatja a pártkeretek régi falait. Ezek a pártok javarészt ellenségei a radikalizmusnak. Jogosultsága a konzervativizmusnak annál is nagyobb, mert Magyarország történelmi fejlődésének talajából s a radikális szellem romboló hatásának megfigyeléséből nőtt ki.” (Keményfy K. Dániel: *Háború és politika*, Esztergom, 1917, 44–45. oldal.) – „... legfőbb ideje a természetes és egészséges pártalakulásnak. Ennek útja a liberális és conservatív párt, mint Angliában. ... A jövő egyedül helyes kollektívizmusa pedig: a liberális és conservatív kollektívizmus közjogi benső háború nélkül.” (Hanvay Zoltán: *Gondolatok a kollektívizmus körül*, Rimaszombat, 1907, 32–33. oldal.)

⁴²⁴ Concha, mint Gávai Gaál Jenő Széchenyi-könyvének akadémiai bírálója, aki ebben a minőségben „az akadémia bíráló jogköréhez tartozónak tartotta azt, hogy valóságos tudományos cenzúrárt gyakoroljon”, 1903-ban nem volt hajlandó engedélyezni a tekintélyes agrárius professzor könyvének megjelentetését az akadémiai kiadónál. (Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulások*, Budapest, 1940, 222. oldal.) Az elutasítás oka a könyv bizonyos mértékű darwinista tendenciája volt. Concha hivatalos bírálata szerint: „A fejlődési elméletnek a munka III. könyvében előttem fekvő tárgyalása és Széchenyire alkalmazása volt az ok, amely engem arra indított, hogy annak kinyomtatásához hozzá ne járuljak.” „... a munka e részének az Akadémia által való kiadását nem engedi az a körülmény, hogy az a tudományos irány, amely a darwinizmust is erkölcsi világra is érvényesnek vitatja eltűnő kivételekkel... oly világnézetet, oly erkölcsi elveket hirdet, amelyek Széchenyinek erős vallásos hitet, önzetlen haza és felebaráti szeretetet, érdeknélküli lelkesedést ... baráti, polgári, alattvalói hűséget ... lehelő világnézetével a legerősebb ellentétben állanak.” (Concha Győző bírálata az Akadémia részére Gaál Jenő: Gr. Széchenyi István nemzeti politikája című könyvéről, 1903. április 14., MTA *Kéziratár*, MS 4810/98, 99.)

⁴²⁵ Az államszemélyiség tanának legjelentősebb kifejtését lásd Concha Győző: *Politika*, i. m. – A koncepció historiográfiáját lásd Krisztics Sándor: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjából*, Budapest, 1914.

személyiség: alkotóelemei között nem csupán funkcionális összefüggés áll fenn (miként az organicista felfogás vallja), hanem bírja a személyek két alapvető lelki összetevőjét – tudata és akarata van. Az ember lelki képességeinek meghatározásánál természetesen nem az empirikus lélektan fölosztása szolgál alapul (ez a fentiekén kívül számon tart memóriát, érzelmi életet is, melyeket pedig igen nehezen lehetne az államnak tulajdonítani), hanem Kant koncepciója a tiszta észről, illetőleg a gyakorlati észről.

Előbbi a tudatnak, utóbbi az akaratnak végső hordozója. A jog ebben az értelemben az állammá szerveződött nemzet-személyiség akarata, s ennek az akaratnak tudata, megfogalmazása az állameszme. Concha koncepciójában az állam személyként való fölfogása nem analógia a „jogi személy” képletes értelmében, az állam nála nem *quasiszemély*, hanem reális személy: a társadalmi cselekvés reális szubjektuma. Tételez tehát egy, az állam minden polgárára kötelező állameszmét, ez az osztályharc „meghaladásában” fejlettebb forma a politikai romantikához képest, mivel nem csupán igazolja az uralkodó osztályok létét – a társadalom egyes elemeinek funkcionális összefüggését föltételezve –, hanem teleológiát is visz bele, kidolgozza alapját az eszmei, ideológiai homogenitásnak, konformitásnak. Ha az állam akarata egy állameszmében fejeződik ki, akkor egyéb ideológiának nem lehet létjogosultsága az államban. Egy nemzet államcélja (amire akarata irányul) mint eszme az általános emberinek egy darabja. Annak konkrét léte ilyen különös eszmének egymással versengésükben harmonizáló sokaságában realizálódik.⁴²⁶

⁴²⁶ A mester kiindulása még empirikus-individualista. Ő még a valóságos személyek valamilyen kollektívá koncentráldásának véli az államszemélyiséget, amelynek sajátos vonásait az illető kollektíva földrajzi-történeti környezete alakítja ki. „A nemzetnek nagy igazsága éppen az, hogy az ember természetes képzelmet, értelmét, akaratát, vagyis jogát, erkölcsét ezektől a különös korlátoktól függőknek, de egyszersmind támogatottaknak, élesztetteknek ismerték föl. A különböző nemzeti típusokban az egyetemes emberinek darabjait látva a nemzeti sajátosságok értékét abba helyezik, hogy mindenik az emberinek más és más szükséges elemét, a teljes emberinek az ellentét általi ébresztőjét, lépcsőjét alkotja.” [Concha Győző: *Megint jelszavakról (Katolicizmus, nacionalizmus, sovinizmus és nemzeti érzület)*, Budapest, 1907, 10. oldal.] – A tanítvány – sokkal később – már az új idealizmus fogalomkészletével dolgozik: „Az állam természeti fejlemény, nem emberi alkotás s minthogy a természet nem egyéb, mint a feltétlen létnek, a végtelennek, abszolútnak kifejlése, végessé válása, azért az állam organikus léte annyit jelent, hogy az államnak öneszméje, öncélja van a világrendben, s ennek megfelelő alkata, melyet az embernek megváltoztatni nem is szabad, nem is lehet ... az állam organikus volta ... öncélúságában, a maga eszközeit eszméjének megfelelőleg rendező, s tagjaival szemben önálló erőt tartalmazó tulajdonságában rejlik.” (Krisztics: *Nemzet és állam...*, i. m., 10. oldal.) „... Hogy vannak az egyesnek világát, létkörét meghaladó gondolatok, eszmék, melyek az egyesre ugyanolyan erővel hatnak, mint bárminő erői a fizikai világnak, azt Fouillée műveiben feltétlenül kimutatta. Ide céloz Bodnár Zsigmond is az eszmeerőről szóló fejtegetéseiben, midőn azt mondja, hogy az ember az eszmeerő hatása alatt áll s ez módosítja, irányítja erkölcsi, szellemi, esztétikai és gazdasági életét. Tehát ezekben a végső gondolatokban, célokban rejlik tulajdonképpen az állam mivoltának igazi forrása. Egy ily különös célban, mely az egyik embercsoportot a másiktól megkülönbözteti, rejlik az igaznak, szépeknek, jónak, hasznosnak, tehát a nemzetnek az a gondolata, mely az egyeseket vezetni, cselekedtetni, működtetni, lelkesíteni képes.” (*Ugyanott*, 219. oldal.) – Krisztics fejtegetésében jól megragadható az

Concha állambölcseleti felfogása hamar elterjedvén alapja lett a historizáló ideológia vulgáris továbbfejlesztésének. Ha a nemzet személy (Concha, mint mondtuk, az államot a nemzet politikai-szervezeti keretének definiálta, megadva a lehetőséget, hogy mindazok, kikre emocionálisan a nemzet hat erősebben, a nemzetet minősítsék reális személynek), kézenfekvően adódik a csábítás, hogy valóságos személyekben lássák inkarnálódni. Kézenfekvően adódik az a vonzó gondolat, hogy a nemzet, a kor, az állam eszméit reprezentatív személyek képviselik és testesítik meg.⁴²⁷ A nemzeti karakterről már korábban kialakított elképzelések szintén kedveznek ilyen jellegű megszemélyesítésnek. Társult hozzá az anakronisztikussá vált népnemzeti szépirodalomnak – amelyet a feltörő modern irodalommal szemben, éppen mint a nemzeti karakter letéteményesét pártolni a kor tudatában egyre inkább kötelességgé vált – ismeretes klasszicitás-igénye, ami miatt erősen vonzódott az eszméket reprezentáló heroikus példaképekhez.

A normatív kultúrkritikai tipológia: Eötvös-kultusz, Széchenyi-kultusz

Az agrárius irányzat már a század első éveiben megtalálta azt a történelmi alakot, akit klasszicizált normává lehetett emelni, s kihez hozzámérni lehetett a saját elfajult kort. Ez a figura Széchenyi volt.⁴²⁸ Vannak más kísérletek is hasonló reprezentáns teremtésére. Asbóth János, a klasszicista ízlés és igény markáns képviselője irodalomban, politikában egyaránt, ennek a példaképkérésnek is előharcosa. Az ő kor-representánsai: Deák és Arany. Hozzájuk viszonyítva a romantika, tehát a kiegyensúlyozatlanság, a szertelenség bűnében marasztaltatik el mind Kossuth és Petőfi, mind pedig Széchenyi és Vörösmarty.⁴²⁹ Asbóth, mint annyiszor, korán kitapintja a kor igényeit. A századforduló utáni megrázkódtatásokat átvészelt időszak már saját törekvései klasszikus korszakának érzi a kiegyezés utáni „óliberális” korszakot. Olyannak, amelyben már megvalósultak a lényeges nemzeti törekvések, de még nem következett be a bomlás, ami a kilencvenes évekkel megkezdődött. Ezt a korszakot próbálják normának tekinteni, s próbálják megkeresni azokat a személyeket, akik a korszak representánsaiként jelölhetők meg. Asbóth nyomán jár Horváth János, aki számára Arany és Gyulai a példakép – bár őnála a normatív szerepet elsősorban nem egy-egy személy tölti be, hanem maga a korszak, maga az egész népnemzeti irodalom.⁴³⁰ Concha is részt vesz a mítoszgyártásban. Az ő hőse a kései Eötvös, az

átmenet a Fouillée–Bodnár eszmeerő koncepcióra való hivatkozásban a korábbi természettudományokra figyelő módszertől a szellemtörténet felé.

⁴²⁷ A koncepció kialakításában erősen hat Carlyle gondolata a hősökrol, valamint Emerson elmélete a reprezentatív személyiségek történeti szerepéről.

⁴²⁸ Gróf Széchenyi Imre, az agrárius mozgalom egyik alapítója s vezéralakja egy beszédében „a magyar mítosz nagy alakjának” nevezi Széchenyi Istvánt. (*Gróf Széchenyi Imre pohárköszöntője a Széchenyi lakomán*, 1900. február 5. Budapest, 1901.)

⁴²⁹ Asbóth: Három korszak. In uő: *Jellemrajzok és tanulmányok...*, i.m.

⁴³⁰ Horváth János: *Aranytól Adyig*, Budapest, 1921.

Uralkodó eszmék szerzője. A konzervatív professzor az óliberális kor politikai eszméihez, a kései angol liberalizmus tanításaihoz akar visszanyúlni. Az állami omnipotencia *versus* tömeguralom végletek ellen hadakozó Eötvös tanításait kezeli normatívnak. Ő persze már az utóbbira helyezi a hangsúlyt. Concha az agráriusok és a dzsentri ideológusok zömétől eltérően nem veti el a liberalizmust, de szembeállítja a demokráciával. A liberalizmus lényét – Stuart Mill nyomán – a (gazdaságilag független) egyénben látja, s elítéli ennek korlátozását minden szervezett és kollektív erő részéről. Az óliberalizmusnak ez a továbbélése, illetőleg újjászületése a céhtudományban: a hivatalos jogbölcséletben, az uralkodó osztályok főerőinek igényeit tükrözve (noha, mint mondtuk, maga Concha, személy szerint, a klerikális táborhoz állt közel), olyan koncepciót, amely a burzsoázia számára is elfogadható volt. Pártkeretekben gondolva tehát inkább a Szabadelvű, illetőleg Munkapártban honos gondolatról van szó. Az éles elhatárolás liberalizmus és demokrácia között nem utolsósorban a francia kultúrharc során lezajló kiélezett osztályharc riasztó hatásának következménye volt. A francia események idején a magyar burzsoázia is ijedten fedezte föl egy hatalmas plebejus, kispolgári demokratikus tábor fölvonulását a nagyburzsoázia konzervatív uralma ellen. Ennek hordozója Franciaországban ekkor a radikális párt volt. A nagyburzsoa körök nem Drumont-ért, Déroulède-ért, Lemaitre-ért – a royalista–revansista–antiszemita tábor nagyjaiért – drukoltak ugyan, mint a Nemzeti Kaszinó politikusai, de azt ők is borzadva látták, hogy a radikálisok frontja nyitott a szocialisták felé, a két tábor érintkező szélein egybemosódik. Ebből ideológusaik már azt a konklúziót vonják le, hogy a demokrácia a jakobinizmus utóda, s szükségszerűen a szocializmus felé tendál.⁴³¹ Húsba vágó kérdéssé akkor vált a figyelmeztetés, amikor a francia példának a

⁴³¹ „A liberalizmus a polgári rend, a középosztály, a tőkések jelszava, amaz [a demokrácia – Sz. M.] a negyedik rendé, a tökenélkülieké, a munkásoké. A jakobinus forradalmi irány a birtokegyenlőségre, későbbi fejleményeiben az egyéni tulajdon megszüntetésére, a köztökével termelésre, a társadalom szocialisztikus berendezésére törekszik. A francia jakobinus forradalom és a szocializmus csakugyan fokozatok, de a liberalizmus és a szocializmus valóságos tűz és víz, ég és föld.” [Concha Győző: *A jelszavakról. (Amerikanizmus, liberalizmus, gentry)*, Budapest, 1904, 17. oldal.] – Hasonló nézeteket vall a Munkapárthoz állt konzervatív publicista: „A modern demokrácia pedig éppen ellentéte a parlamentáris, alkotmányos szabadságnak. Ennek jelszava volt a nemzet, amannak jelszava a nép. A szabadelvűségnek ideálja az összesség, a demokráciáé pedig az egyén. Amazé az önfeláldozás, emezé az érvényesülés. Amaz hirdette és megvalósította a felekezetek, osztályok, és polgárok egyenlőségét a törvény előtt; a demokrácia ígéri az abszolút egyenlőséget, egyházak, felekezetek, osztályok eltörlését, az egyén abszolút szabadságát, aminek példája egyébként már megvan Amerikában s az eredménye, hogy az erősebb kíméletlenül és korlátlanul zsákmányolja ki a gyöngébbet és a független, egyenlő és abszolút szabad népek nagy rétegei bányákban, gyártelepeken és nagy kiterjedésű farmgazdaságokban nem a mi régi jobbágyságunknál van rosszabb sorban; de elvetettebb, mint a piramist építő egyiptomi rab nép a fáraók alatt.” (Rákosi Jenő: „A németek” [Budapesti Hírlap, 1917. július 14.]. In *Tiszavirág* [cikkgyűjtemény], Budapest, 1920, 1. kötet, 323–326. oldal.) – Rákosi fejtegetései társadalomfilozófiai alapjukat tekintve a társadalom és egyén szerepét illetően, ellentéteseknek tűnhetnek Concháéval, valójában azonban a lényeg az azonos: a liberalizmus és a demokrácia szembeállítása. Jellemző az érvelés eltérése. Rákosi a liberalizmust

magyar polgári értelmiségben is követői akadtak – az 1900-ban alapított *Huszadik Század* induló gárdájának tekintélyes része a francia radikálisokat tekintette példaképének. Concha két könyvet szentelt a tervezett Eötvös-mítosz megalapozására. Az egyiket Eötvös világméretű teoretikusi nagyságának szentelte, s azt akarta bizonyítani benne, hogy az *Uralkodó eszmék* szerzője kora vezető későliberális állambölcselei közé tartozott, s ha kora nem ismerte is föl teljes jelentőségében, műve azért jelentős külföldi visszhangra lelt, s külföldön (nem úgy, mint itthon) számos fontos szerzőt ihletett új gondolatokra.⁴³² Ha az óliberalizmusnak ez a restaurációs kísérlete a hivatalosnak tekinthető jogászprofesszor lelkének egyik, a nagyburzsoáziához húzó feléből fakadt, akkor a másik mű lelkének a klerikális konzervatívokhoz húzó feléből.⁴³³ Ezt a könyvet annak a törekvésnek szentelte, hogy Montalambert-rel való kapcsolata alapján besorolja Eötvöst a politikai romantika követői közé.⁴³⁴ A

a köznemesei parlamentarizmus fikciójával azonosítja – a demokráciát viszont annak a bírálóknak veti alá, melyet a manchesteri szabadversenyes kapitalizmus ellen az agráriusok dolgoztak ki. A példa azt is illusztrálja, hogy a kor előrehaladtával egyre inkább a dzsentrí historizáló és jobboldali antiliberális ideológiai elemek nyertek teret.

⁴³² Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*, Budapest, 1908.

⁴³³ Concha Győző: *Eötvös és Montalambert barátsága*, Budapest, 1918. Eötvös és Montalambert kapcsolatának jellegét Apponyi, aki személyesen is ismerte a neves francia katolikus teoretikust, világosan kifejti emlékiratában. Leírásából félreérthetetlen, hogy Eötvös nyomán a magyar arisztokraták azért keresték vele az érintkezést, mert tanításaiban lehetőséget láttak a liberalizmus és a katolicizmus egyeztetésére. Épphogy nem Montalambert romantikus, Chateaubriand-nal és társaival összekapcsolódó eszméi voltak azok, amelyek Apponyit, Eötvöst és a magyar ókonzervatívokat hozzá vonzották. (Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*, Budapest, 1933.) – A Concha-iskola felfogása nem állott egyedül, és nem maradt hatástalan. 1905 után mások is igyekeznek fölfedezni Eötvösben a magyar fejlődésből hiányzó és a modern offenzív konzervatív hagyomány folytonosságához is nagyon hiányzó politikai romantika hazai klasszikusát. Például ilyen összefüggésben említi őt – egyébként nem helyeslően – Jancsó Benedek *A nemzetköziség és a nemzeti eszme. Értekezések a társadalmi tudományok köréből* (Budapest, 1909) című művében.

⁴³⁴ Concha azon kísérlete ellen, hogy kisajátítsa Eötvös szellemi örökségét a reakciós tábor részére, a polgári radikális oldalon Jászi vette föl a harcot. Jelentős tanulmányban tett kísérletet arra, hogy meghatározza Eötvös helyét a magyar és az egyetemes politikai gondolkodás történetében. Finoman és mélyen elemezte azokat a súlyos, az *Uralkodó eszmék* alapját képező problémákat, melyekre Eötvös nem tudott haladó megoldást találni, ugyanakkor azonban világosan kifejtette, hogy ezek a problémák éppen nem azok voltak, amelyek Eötvös korának konzervatív gondolkodói számára fölmerültek; ellenkezőleg ezeket a problémákat éppen azoknak a társadalmi folyamatoknak az ellentmondásai vetették föl, amelyek a kor haladó gondolkodói figyelmének a középpontjában álltak. Eötvös, az egykori centralista életének utolsó szakaszában az ellenkező végletbe csapott át, s az állami omnipotencia eluralkodásának bírálója lett. Az etatizmus általánossá váló tendenciája fölött gyakorolt bírálóatának van progresszív magja is. A gondolat későbbi haladó megoldások felé is nyitott volt. Eötvös több vonatkozásban anticipálta itt a század végén kibontakozó új liberalizmust, mely ha egészében nem tekinthető is haladó irányzatnak, mégis táptalaja volt igen sok haladó gondolatnak is. Eötvös ugyanis az etatizmusban igen korán, még csíra formájában, általános tendenciává válása előtt fölismerte és bírálta az imperializmus jelenségét. Az imperializmus-jelenséggel ugyan csak a klasszikus

mítoszalkotási kísérletek közül életképesnek csupán az agráriusok Széchenyi-kultusza bizonyult. Ez – eltérően a fentebb ismertetettektől – nem az óliberalizmus korának idealizálására törekedett. Számukra az 1848 utáni kor az általuk elvetett polgári fejlődés s mint ilyen, a rohamos hanyatlás kora volt. Széchenyi, törekvéseik reprezentánsa nem olyan eszmét képviselt, amely valaha is megvalósult már Magyarországon, hanem olyat, amelyet a jövőben kell megvalósítani. (Ha mégis előzményekhez kapcsolódott bizonyos tekintetben, úgy az az 1848 előtti ókonzervatívok voltak – NB. Széchenyi saját egykori ellenfelei eszméinek inkarnációjává vált a kezükben.⁴³⁵) Benne testesítették meg a

liberalizmust tudta szembeállítani, s ebben volt bizonyos romantizáló vonás, ezt az állásfoglalást azonban lényegében még haladónak lehetne ítélni, akkor is, ha tudjuk, hogy lehetőséget ad az imperialista etatizmus valóban konzervatív-romantikus bírálóinak – a megerendszer és a guilde-szocialista szövetkezeti eszmék híveinek – arra, hogy a maguk részére kisajátítsák. A reakciós elfajulás ott következett be Eötvös koncepciójában, hogy az etatista tendencia kifejeződésének, sőt végső formájának tekintette a szocializmust.

„... Eötvös József szellemi hagyatékának felújítását a reakciós publicisztika egyik legbefolyásosabb irányítója, Concha Győző, a közelmúltban ép azért ajánlotta, mivel erős fegyvereket vélt abban fölfedezni a politikai jogok teljes egyenlősítésére és a szocializmus megvalósítására irányuló mozgalmak ellen. ... Eötvös József annak a liberalizmusnak volt utolsó hulláma Magyarországon, melynek a szabadság klasszikus doktrínája – a fiziokraták és Adam Smith elmélete – még mindig eleven fejlődési érték, nem pedig a társadalmi reakció kezdődő ideológiai rongya. A Wilhelm Humboldt, Tocqueville, Mill és Spencer alakjai mellett ő egyik legfényesebb tudású és készségű representatív man-ja annak az iránynak, amelynek társadalmi bölcsellete az egyéni szabadság gondolatán alapszik, s amelyet épp úgy akar megoltalmazni az ancienne régime újra föl-föltűnő kísérleteivel, mint a kommunista államnak az »egyéniiséget tönkretévő« központosításával szemben. ... Magyarország átmenete a feudális kötöttségből a polgári szabadságba – amelynek maga is egyik legnagyobb harcosa volt – még sokkal mélyebben és közvetlenebbül állt előtte, semhogy a verseny, az egyéni szabadság és a polgári jogegyenlőség nagy eredményeitől a fásult megszokottság vagy katzenjammeres kitomboltság azon érzelmeivel gondolkodhatott volna, mint a történelmi iskola ideológusai. Viszont Franciaország meg-megújuló forradalmi, a szocialista és kommunista törekvések előtérbe nyomulása, az ateliers nationaux meddő, de félelmetes kísérlete, a polgári rend véres konklúziói arra a meggyőződésre vezették, hogy valami elvileg rossz és tarthatatlan van a mai rendszerben, hogy valami alapvető ellentétnek kell lennie az egyéni szabadság és a szociális eszmék között. ... Rendet csinálni gondolataiban és törekvéseiben a kora domináns áramlatai által nyújtott tapasztalatok között egyrészt, másrészt ezek és személyiségének alapvető tendenciái között, melyek az egyéni szabadság, a teljes emberi harmónia és a humánus kultúra értékei felé szárnyaltak: vagyis a francia forradalom a nemzeti szabadságharcok és a kommunizmus egyre erősödő kísérleteinek alapeszméjét és fejlődési irányzatait megérteni s azok ellentmondásainak belső egységét kihámozva gyógyszerként találni a polgári társadalom véres sebeire – a haladás és az emberiség érdekeinek feláldozása nélkül: ez volt az Eötvös József elméleti és gyakorlati életének központi problémája, legnagyobb valósága, legszenvedélyesebb törekvése.” (Jászi Oszkár: „Eötvös József állambölcselate és politikája”, *Huszádik Század*, 1913, 2. kötet.)

⁴³⁵ A jobboldali radikalizmus magyar teoretikus előfutára Széchenyit és Dessewffy Aurélt egy irányzat képviselőinek tekinti: „Elbukott a keresztény Magyarország annak az egészséges iránynak bukásával, melyet Széchenyi István és Dessewffy Aurél képviselt s amely nem akarta kiengedni a nemzetet a száguldó, természetellenes haladás örületes szabad versengésének.” (Petrasseovich: *Magyarország és a zsidóság*, i. m., 96. oldal.)

liberalizmus bírálatát és a konzervatív-patriarchális szociálpolitika koncepcióját, amely ha megvalósul, 1848 után megmenthette volna minden bajtól Magyarországot: meggátolta volna a dzsentri középbirtok tönkremenetelét, a szilárd nemzeti középosztály hegemoniája megakadályozhatta volna a nemzetiségi kérdés elmérgesedését, társadalmi és állami gazdaságpolitikai intézkedései határt szabhattak volna a kispolgári rétegek gazdasági hanyatlásának, visszatarthatták volna a szociális differenciálódás kapitalista folyamatát, elhárították volna a szociális ellentétek kiéleződését, és az uralkodó osztályok patriarchális ellenőrzése alatt tartották volna a kizsákmányolt osztályokat. Ezt a programot vetítik vissza Széchenyi alakjára. Mivel a nemzet „nem hallgatott” rá, és nem valósította meg a konzervatív reformpolitikát, hanem fölnyitotta a sorompókat a gazdasági szabad verseny előtt, rohamosan hanyatlak az ország, és ha nem cselekszik idejében, katasztrófának néz elébe.

A reprezentatív művet, amely megvetette az agrárius Széchenyi-kultusz alapjait, Gávai Gaál Jenő közgazdászprofesszor, jelentős agrárius szaktekinetly írta.⁴³⁶ Az agráriusok kezén a Széchenyi-kultusz más jelleget öltött, mint a fentebb ismertetett kísérletek. Nem néhány könyvben megindult és annyiban maradt professzori vagy esszéista vállalkozás volt, hanem „akció” egy szervezett, befolyásos mozgalom kezében. Eredményességét mutatta, hogy egész sor, az előzőekhez hasonló professzori kísérletet indított el, melyek más irányzatok részéről is megpróbálták fölhasználni a lehetőséget: Széchenyit tenni saját eszméik reprezentánsává.

Ezek közül eszmetörténeti szempontból két szabadelvű párti ideológiai prominens bekapcsolódása jelentős: Réz Mihályé⁴³⁷ és Palágyi Menyhérté.⁴³⁸ A Széchenyi-kultusz csírája azonban elsősorban a Nemzeti Kaszinó évente megrendezett Széchenyi-lakomája volt. A kaszinó politikai szerepének növekedésével a korábban formális jubileumi vacsorákat évről évre politikai demonstrációkká igyekeznek változtatni, az ott elhangzott pohárköszöntőket, melyek hagyományosan az alapító érdemeit méltatták, eszmei programdokumentumokként kezelik, s publicitást biztosítanak

⁴³⁶ Gávai Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája*, 1–2. kötet, Budapest, 1902–1903; Ugyanő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk*, Budapest, 1903. – Az utóbbi könyv az előző befejező része, melyet, mint említettük, Concha nem engedett az Akadémia kiadásában megjelenni.

⁴³⁷ Réz Mihály: *Széchenyi-problémák*, Budapest, 1907. – Réz Mihály ideológusi szerepére más összefüggésben még visszatérünk.

⁴³⁸ Palágyi Széchenyiből egyetemes történelmi szintű teoretikai nagyságot kíván kreálni: „Minden társadalmi tudományok közepe a nemzet fogalom: ebből kell kiindulni és ehhez kell visszatérni, hogy sociologia létesüljön. És ha már most azt kérde valaki, hogy ki volt eddig az, akinek lelkében legtűzetesebben és egyúttal legvilágosabban élt a nemzet fogalma, akkor nyugodt lélekkel azt mondhatom, hogy a nemzeti gondolat eddigelé magyar ember lelkében rajzolódott legtisztábban és hogy ez a magyar ember gróf Széchenyi István volt. Átkutathatunk könyvtárakat és áttanulmányozhatjuk az újkori államtudósok és bölcsészek munkáit: de a Széchenyiéhez fogható tanítást a nemzet mibenlétéről alig fogunk másutt találni.” (Palágyi Menyhért: „A nemzeti gondolat philosophiája”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908, 1. szám.)

nekik.⁴³⁹ A felsőbb értelmiség körében a Gazdaszövetség rendezvényei, tanfolyamai, szociális kurzusai, folyóirata terjesztették a kultuszt Gaál Jenő irányítása mellett.⁴⁴⁰ A hatalmas befolyású nagybirtokos szervezetek a dualista kor végén már óriási társadalmi-társasági eseménnyé növelt ünnepségeken celebrálták a kultusz rítusait, s a hercegprímástól és pártvezetőktől a szellemi élet nagyjaiig mindenki fontosnak tartotta, hogy részt vegyen rajtuk. A Gazdaszövetség azonban nem állt meg annál, hogy a magasabb intellektuális élet és a „jobb társaság” körében propagálja ideológiáját, hanem megpróbálta szélesebb körökben is terjeszteni. Az említett szociális kurzusokon kívül a diákság volt az erre alkalmas mediátor. A Széchenyi-kultusz fejlődésében ugrásszerű előrelépés volt 1905-ben az a tény, hogy az agráriusok akkor alakult diákszervezete az Országos Széchenyi Szövetség elnevezést vette föl, s programszerű részt vállalt a kultusznak az ifjúság soraiban történő népszerűsítéséből. A diákok közötti propagandába kapcsolódott be igen nagy buzgalommal a Szemere Társaság is. Már az 1902. november 2-i Széchenyi ünnepségen szerepelnek (megkoszorúzzák Széchenyi szobrát), lényegesebb lépésre azonban 1905-ben szánják el magukat ők is. Szemere ekkor – már nem kifejezetten diákszervezet jelleggel – egyesületet alapít. Ez az egyesület teljes egészében az antiszemitizmusra specializálta magát. Szemere az egyesületet Széchenyi Szövetségnek akarta neveztetni, s különleges feladatának tekintette a Széchenyi-kultusz szervezett és rendszeres ápolását. Nagyon indignálódva vette tudomásul s nehezen törődött bele, hogy megelőzték, s az említett diákszervezet vette föl ezt az elnevezést. Ez azonban nem tántorította el attól, hogy továbbra is a Széchenyi-kultusz letéteményesének tekintse egyesületét, s hogy e téren szerepét növelje, a kör folyóirataként kiadott egy *Széchenyi István gróf Emlékkönyv* című periodikát 1903–1906-ban és 1909-ben.

A korai Széchenyi-kultusz valóságos személlyel, annak nézeteivel, tetteivel foglalkozott; valóságos személyt állított példaként más korszak elé. Az a célkitűzés azonban, hogy egy történelmi személy normája legyen más korszak törekvéseinek, s az ő tevékenységén keresztül mérjék le, ítéljék meg e korszak eltérő törekvéseit, kezdettől fogva magában rejtette a történetiség elvének teljes föladását, a történeti valóságtól – beleértve ebbe most már magának a példaként kiemelt személynek valóságos történeti személyiségét is – való teljes elszakadást, a politikai mítoszgyártás lehetőségét. Kezdetben még csak kis eltolódásokról volt szó a történetiség eltorzításban.

Egymáshoz viszonylag közeli korszakokat hoztak egymással ahistorikus normatív viszonyba. Az agrárius Széchenyi-kultusz a nyolcvanas-kilencvenes években kialakult

⁴³⁹ „Íly módon fejlődött ki az ifjúsági mozgalom [a kereszt-mozgalomról van szó – Sz. M.] keretében a leírt szellemi forrongás következtében egy új világnézet. A lelkek tisztultak és az új ideálok között elsőnek Széchenyi István kultusza vált ki. Ezért nyomtattuk ki sok ezer példányban Szemere Miklós, Széchenyi Imre gróf és Beöthy Ákosnak a Széchenyi-lakomán mondott pohárköszöntőit.” (*Szemere Miklós és a magyar ifjúság*, i. m., 132–133. oldal.)

⁴⁴⁰ Itt nincs módunk arra, hogy részletesen ismertessük az agrárius Széchenyi-kultusz megszervezésének, kiépítésének történetét, csupán a konzervativizmus ideológiai kifejlődésének szempontjából lényeges vonatkozásait érintjük.

konzervatív szociális demagógiát vetítette vissza Széchenyi alakjára s így igyekezett megalapozni az 1848-as polgári fordulat konzervatív bírálatát. Ez kényes helyzet volt az agráriusok számára, hiszen el kellett kerülniük azt a látszatot, hogy 48-at 47 platformjáról, az ókonzervatívok álláspontjáról bírálják, vagyis nem egy korszerűbb pozícióból, hanem mintegy „hátról”. Ez a vád annál is inkább kézenfekvő volt, mivel az agrárius és általában a konzervatív vezetők közül néhány az egykori ókonzervatív vezetők leszármazottja volt (Apponyi, Mailáth József).⁴⁴¹ A történeti valóság ilyen, a fejleményekhez viszonyítva még kicsinek tekinthető torzítása magában rejtette a lehetőséget a történetiség teljes föladására, a kiemelt kor reprezentánsának teljesen a történelem fölé emelésére, arra, hogy olyan eszmény inkarnációjává tegyék, mellyel minden kor minden törekvése megmérhető. E lehetőség megvalósítását megkönnyítette az, hogy jelen volt egy olyan ideológia, amely már réges-régen elvégzett hasonló misztifikációt. Ez a dszentri historizálás vulgáris, ahistorikus ideológiája, mely örök, történelem feletti állameszmét, a vérszerződéstől a közjogi obstrukciókig változatlan, önmagával azonos magyar parlamentarizmust, a honfoglaló lovas ősök óta változatlan nemzeti karaktert tartott számon. Általános légköre, közszelleme a politikai gondolkodásnak, amely számára a napi parlamenti gyakorlat közvetlenségével természetes volt, hogy közjogi vitákban az Aranybulla, a Tripartitum, bármely 17. századi országgyűlés határozata vagy a *Pragmatica Sanctio* eleven anyaga a jognak, vagyis ugyanúgy érvényben van, mint egy aznap hozott miniszteri rendelet. A közjogi historizálás gondolati módszerének kellett bekapcsolódnia, hogy kezdetét vehesse a korlátokat nem ismerő történeti mítoszgyártás. Ez már az ellenforradalmi korszak idején következett be. Ekkor már nem a közelmúlt alakjai a példaképek és reprezentánsok, hanem ellenkezőleg, az időben minél távolabb esők, olyanok, akik esetében nem jelent korlátot a tények ismerete. Az ellenforradalmi korszak idején a historizálás hivatalos ideológiává emelkedik. Az uralkodó osztályok legfontosabb politikai alapelveit, igényeit történeti mítoszok fejezik ki, amelyek többnyire mind a dualizmuskoriak „továbbfejlesztése” révén keletkeznek. Már ekkor is az „állameszme” a

⁴⁴¹ A konzervatívoknak az 1848 előtti ókonzervatívokkal való kapcsolatát a közvélemény a dualizmus végéig érzékenyen számon tartotta. A függetlenségi publicisztika radikális ága eleve úgy állította be a kiegyezést, hogy az az ókonzervatívok műve volt, Deák az ő elgondolásaikat vette át, ők érték el az udvarnál a kiegyezés elfogadását, s ezzel megalapozták 1867 után is uralmukat, amely burkoltan, a Szabadelvű Párt liberális álcája alatt mindvégig változatlanul megmaradt. Erre csupán egy jellegzetes megnyilatkozást idézünk: „Ma már világosan látható, hogy a magyar közéletnek, kivált a kiegyezés megkötése óta alapvető hibája abban áll, hogy a [konzervativizmus – Sz. M.] politikai harcterén sohasem úgy jelent meg, mint a liberalizmussal elvi alapon küzdő fél, mert lappangva csak arra tört, hogy törvényhozásunk formáját privilegiális alapon szervezve biztosítja az arisztokratikus érdekek és legmesszebbmenő befolyásuk fennállhatását. Amint ezt a célját elérte, színpadi süllyesztőhöz hasonló módon eltűnik és saját helyére tolja a helyzet további fenntartására s leplezésére azt a legyengült liberalizmust, mely más lényegbe való haladásra nem lévén képes legfeljebb inkompatibilitási törvényt vagy kúriai bíráskodást alkot.” (Torma Miklós: *Politikai válságunk irányai*, Budapest, 1910, 43. oldal.)

központi mag, a magyar birodalmi gondolat misztifikált időleuma. Nemzeti génuszunk sugallata, államcélunk, történeti hivatásunk a honfoglalás óta változatlanul ennek fenntartása. Már a dualizmuskori publicisztika számára ez az a történeti mérce, melyen minden korszak, irányzat, személy működése lemérhető.⁴⁴² Az ellenforradalmi korszakban a birodalmi eszme reprezentatív alakban perszonalifikálódik: István király alakjában. A birodalmi mítosz végletesen historizált formája a Szent István-i állameszme, a Horthy-korszak legrangosabb hivatalos történeti mítosza. A magyar nemzetkarakter politikai vonásait, melyek közül az ellenforradalmi kor egyoldalúan a „katonai képességeket” emeli ki, a mitizált ősmagyar alakok képviselik: Attila, Csaba királyfi (a hun hagyomány teljes egészében anyaga a mítoszgyártásnak, a hunok *quasi* magyarok), Árpád, Bulcsú vezér stb. A konzervatív szociálpolitika, az agrárius örökség a hivatalos politika döntő részévé válik, mitizált megszemélyesítője Széchenyi marad. Ő egyben napi politikai szinten ellen-mítosza a két forradalomnak, amely az adott körülmények között szintén csak historizáló formában szólalhat meg az ellenforradalmi korszak baloldali publicisztikájában: a Kossuth-kultusz programjával. A harmincas és negyvenes években éri el tetőpontját a diadalútra indult vulgáris ideológia pályafutása: behatol a politikai gondolkodás felső régióiba, és terror alatt tart minden társadalomtudományos diszciplínát. A tudományok bármely művelője – hacsak nem akarja kizárni magát a hivatalos szellemi közéletből – nehezen kerülheti el, hogyha nem is szorosan szaktudományos műveiben, de publicisztikai színezetű megnyilvánulásaiban ne hajbókoljon előtte.

17

⁴⁴² „Európai politikánk az, ami kezdettől fogva a magyar politika volt, hogy ide állítva a nagy német katonai impérium és a keleti invázió közé – lett légyen az tatár, török vagy muszka – Magyarország csak úgy lehet független, de létét is csak úgy biztosíthatja, európai misszióját is csak úgy teljesítheti, ha fenntartója egy nagy közép-európai monarchiának, melynek alkotórészeit nem csak múltó szövetségekkel, hanem organicus kapcsolatokkal köti sorsához. Ez a politika ezredéves történelemben változhatott is szükségképp területekben és a szerves kapcsolatok módoszataiban. De mindig ez volt a magyar politika vezéreszméje, a magyar nemzet politikai ösztönének, politikai geniusának postulátuma. Erre irányult minden nagy királyunk, minden valódi státus-emberünk, az Árpádok, az Anjouk, a Hunyadiak, erre még Bocskay és Bethlen Gábor is. Mert érezték és értették, hogy mihelyt ettől eltér a nemzet, szétszakítja ama kapcsolatokat, visszavonul saját hatáira, nem független, hanem játéklabdája lesz a szomszédoknak, az anarchiának, az idegen uralomnak.” (Asbóth: *Társadalom-politikai beszédei...*, i. m., XXI–XXII. oldal.) – „Nem a magyar lélek politikai pszichéje volt képtelen külpolitikai energiák fejlesztésére, hanem történetünkben s viszonyainkban gyökerezik ez a tünet. A magyar külpolitikának fényes múltja van. Mily elsőrangú, magas külpolitikai érzék nyer diadalmas megnyilatkozást első királyaink ama politikájában, mellyel a nyugati kereszténység, a nyugati kultúra, a nyugati államszervezet útján biztosították európai elhelyezkedését fiatal államunknak. A Nagy Lajos szédületes perspektívájú külpolitikája még ma is ott lüktet a magyar imperializmus szárnyaló gondolatában. ... A nemzeti energia túlerős ambíciója fűtötte Mátyás külpolitikáját, melynek ugyanaz volt az alapgondolata – magyar lélekkel telten és magyar ideálok szerint, a Habsburg-birodalom útján valósult meg.” (Szegedy: *Magyar holnapunk*, i. m., 21–22. oldal.)

A régi típusú, statikus-defenzív konzervativizmus egyetlen specifikus szervezete a polgári radikális Társadalomtudományi Társaság ellenpólusaként, annak szellemi befolyását ellensúlyozandó alakult. Létrejöttének körülményei és tevékenysége tükrözte azt az átalakulási processzust, amely a századforduló krízise után a statikus-defenzív konzervatív irányzatokban is megindult.

Az egyesület megalakítását a szabadkőművesség konzervatív szárnya kezdeményezte. A Nemzeti Páholy 1906. november 26-i értekezletén Wolfner Pál terjesztett elő javaslatot egy nacionalista tendenciájú ellen-társadalomtudományi egyesület alakítására.⁴⁴³ Wolfner és elvbaráti köre a páholy előtt már egy megindított akciót jelentett be, mivel már a páholy-gyűlés előtt néhány nappal, 1906. november 23-án megalakult az egyesület előkészítő bizottsága.⁴⁴⁴ A formális alakuló gyűlésre 1907. április 28-án került sor. Az alakulás időpontját aktuális tényező is befolyásolta. 1907 őszére volt kitűzve az országos szabadoktatási kongresszus Pécsre, amelyről már előre látható volt, hogy a polgári radikalizmus nagy seregszemléje lesz. A konzervatív tábornak, ha nem akarta átengedni a társadalomtudományi élet terepét, meg kellett tennie a maga előkészületeit, hogy szervezett erőként vehessen részt a kongresszuson, és ellensúlyozhassa a radikálisok működését. Az alakuló gyűlésen megválasztott vezetőség természetesen azokból a kezdeményezőkből állott, akik az egyesület megalakulását előkészítették. A három igazgató: Gávai Gaál Jenő, Apáthy István és Jancsó Benedek lett, a titkárok pedig Szemenyey Kornél, Farkas Wolfner Pál és Hornyánszky Gyula. Ez a stáb áll a továbbiakban, fennállásának egész ideje alatt az egyesület élén. A nevekből látható, hogy a kezdeményezés a koalíciós kormányzat politikai vezető garnitúrájé: Apáthy, a neves zoológus professzor, a Függetlenségi Párt másodgarnitúrabeli politikusa; Jancsó Benedek magas beosztású kultuszminisztériumi tisztviselő, a koalíciós kormány sovíniszta nemzetiségi iskolapolitikájának egyik mérvadó döntéshozója; Gávai Gaál Jenő agrárius prominens személye képviseli az újkonzervatív tábor, Farkas Wolfner Pál tőkés, könyvkiadó-tulajdonos, Tisza István környezetének tagja a volt szabadelvű párti konzervatív szárnyat. Helyet kap a vezetésben a konzervatív szabadkőművesség, amelynek oroszánrésze volt a kezdeményezésben: Farkas Wolfner Pál a Nemzeti Páholy, Apáthy a szintén a konzervatív irányt követő kolozsvári Unió Páholy hangadója. Az egyesület megalakításában és vezetésében részt vesz tehát az uralkodó osztályok politikai képviseletének összes statikus-defenzív konzervatív csoportja, amely zárt a következetes liberalizmus, de nyitott az újkonzervatív tábor felé. Ezeknek a körülményeknek felel meg az egyesület hamar összeverbuválódó tagsága. 1907 végén 552 tagja van a szervezetnek.⁴⁴⁵ Ez a szám

⁴⁴³ OL, Szabadkőműves Levéltár, *Nemzeti Páholy iratai*, P. 1119, 1. cs., A Nemzeti Páholy 1906. november 26-i páholy-gyűlés jegyzőkönyve.

⁴⁴⁴ *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület alakulása*, Budapest, 1907, 13. oldal.

⁴⁴⁵ *Ugyanott*, a tagok névsora: 48–63. oldal.

fokozatosan megkétszereződik: 1908. március 23-án 634 fő,⁴⁴⁶ 1909 végén 1007 fő, 1910. március 31-én 1040 fő.⁴⁴⁷ Az ezret alig meghaladó szám arról tanúskodik, hogy a szervezet az elitet kívánta tömöríteni. Ezt tükrözi a tagság foglalkozását föltüntető taglista. A politikai vezető réteg (21 képviselő és egy államtitkár), a közigazgatás legmagasabb rangú tisztségviselői (8 fő- és alispán, 7 törvényhatósági főjegyző, 8 szolgabíró és 2 polgármester), az uralkodó osztályok (8 arisztokrata, 14 tőkés, 5 egyéb földbirtokos) magas arányszámú képvisellete mögött a szervezet jellegét a benne részt vevő 28 egyetemi és 15 jogakadémiai tanár adja meg. Az uralkodó osztályokhoz, illetőleg azok politikai képviselétéhez szorosan kötődő felső tudományos értelmiség frontnyitása ez a polgári radikalizmus ellen.

A szervezeti fölépítés követi a polgári radikális, valamint kisebb részben az agrárius szervezetek szervezési elveit. Ez az egyesület is vitakör, hasonlóan a Társadalomtudományi Társasághoz. Fő tevékenysége ankétok, viták rendezése meghatározott aktuális társadalomtudományi problémákról. Az új egyesület gyakorlata a módszerek tekintetében e vonatkozásban legföljebb abban tért el a Társadalomtudományi Társaság és még inkább a Galilei Kör gyakorlatától, hogy nagyobb szerepe volt az autoritások előadásainak, mint az előadásokat követő eszmecserének és vitának. A viták előkészítésére az egyesület bizottságokat alakított. Már az alakuló gyűlésen megszervezték a jogi, közgazdasági, társadalomtudományi, szociálpolitikai, munkásügyi és szabadoktatási bizottságokat. 1908 novemberétől vidéki szervezetek is létesülnek Nagybecskerekben, Temesvárott, Győrött, Szegeden, Kolozsvárt, Kassán, Miskolcon, Vácott.⁴⁴⁸ 1909 őszén, a tanévnyitáskor az egyesület szabadoktatási kurzussal is kísérletezett. A régi típusú konzervatív tábor próbálkozása a polgári radikalizmus nagy hatású agitációs fegyverének kisajátítására csak korlátozott eredménnyel járt. A tanfolyamok átlag 7–800 beiratkozott hallgatója, a nagy hivatalos támogatást számításba véve rendkívül kis szám volt akár Fényes Samu szabadgondolkodó kurzusainak, akár az agráriusok szabadoktatási tevékenységének látogatottságával összehasonlítva.⁴⁴⁹

Az egyesület stratégiai föladata tehát az lett volna, hogy a konzervatívok megtörjék a radikális monopóliumot a társadalomtudományok területén⁴⁵⁰ – elsősorban a

⁴⁴⁶ *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1909-ben*, Budapest, 1909, 9. oldal.

⁴⁴⁷ *Igazgatósági jelentés a Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1907–1910. évi működéséről*, Budapest, 1910, 15. oldal.

⁴⁴⁸ *Ugyanott*, 12–14. oldal.

⁴⁴⁹ Az egyesület működését mindvégig szemmel tartó Nemzeti Páholy 1909. november 22-i gyűlésének előadója különösen a tanítók távolmaradását fájalta. (OL, Szabadkőműves Levéltár, *Nemzeti Páholy iratai*, P. 1119, A Nemzeti Páholy 1906. november 26-i páholy-gyűlés jegyzőkönyve.)

⁴⁵⁰ A polgári radikalizmus ellenlábas szervezeteként jellemzi, s mint ilyennek föltámasztását sürgeti egy, az ellenforradalom idején elhangzott vélemény: „Mindenesetre ellensúlyozandónak tartom azt a szélsőséges irányt, amely a Radikális Pártban jutott kifejezésre, amely nem állott kontaktusban a magyar néppel és saját nyugatiaszkodó kultúráját akarta a falu és tradícióihoz ragaszkodó magyar középosztályra erőszakolni. Ezt az ellensúlyozást is liberális szellemben

kozmpolitának bélyegzett polgári radikális orientációjú szociológiával szemben versenyképes konzervatív orientációjú nacionalista szociológia kidolgozásával.⁴⁵¹ E feladat végrehajtása érdekében az egyesület ideológus gárdája ahhoz a problémakörhöz és gondolati anyaghoz nyúlt vissza, amely az 1900–1901-es évek harcaiban, elsősorban a Pikler-ügy során kiformalódott régi típusú konzervatív indíttatású kozmpolitizmuskritikában halmozódott föl. Ez a kozmpolitizmusbírálat volt a századfordulón átalakult statikus-defenzív konzervativizmus harmadik kiformalódott ideologikus teorémája a magyar birodalom új koncepciója és az újrafogalmazott közjogi historizálás után. S a három közül egyben ez volt a viszonylag leginkább nyitott az újkonzervatív gondolkör felé. A századfordulón kialakult kozmpolitizmuskritika központi gondolata: a nemzet az emberi társadalom alapvető formája. Alapvető kettős értelemben: egyrészt emberi társadalom nem létezhet más módon, mint nemzetekre tagolódva, a nemzet a történelem örök kategóriája; másrészt a társadalom szervezeti formái között a nemzet a legmagasabb rendű, a kimagaslóan legértékesebb. Ezzel a vélekedéssel szemben a konzervatív ideológia a kozmpolitának bélyegzett polgári radikális ideológiának azt az állítást tulajdonítja, hogy az kétségbe vonja a nemzetnek mint társadalomszerveződési formának létjogosultságát és értékét. A társaság első időszakának ideológiai munkássága elsősorban olyan tanulmányok készítését jelentette, melyek általános társadalomelméleti és történetfilozófiai eszmefuttatások keretében a nemzetnek mint szervezeti formának értékét, az emberiség nemzetekre tagolódásának szükségességét és hasznosságát igyekeztek bizonyítani.⁴⁵² Ennek a kérdésnek fő ideológus-szakértője az egyesület hangadói között Apáthy István, aki tanulmányok sorát szenteli a problémának. Szinte teljesen ennek a problémának szánják az egyesület elméleti folyóirata, a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1908-as induló évfolyamát.⁴⁵³

képzelem s magam részéről a legnagyobb fáradtsággal azon vagyok, hogy az Apáthy István, Hegedüs Lóránt, Heller Farkas stb. vezetése alatt állott s a forradalmak tüzeiben elporlott Magyar Társadalomtudományi Egyesületet új életre keltsem.” (Germanus Gyula nyílt levele, *Kassai Újság*, 1921. augusztus 26.)

⁴⁵¹ Ezt a programot tartózkodó stílusban, de világosan megfogalmazza már az előkészítő bizottság 1906 novemberében készült főlhívása: „Szükségesnek tartjuk, hogy a társadalomtudományoknak *magyar szellemű és történeti alapon álló*, de a korral haladó és lehetőleg sokoldalú művelésére a magyar nemzeti továbbfejlődés szolgálatára megfelelő szervezet és életműszer létesüljön. E célból egy magyar társadalomtudományi egyesületet alakítunk.” (*A Magyar Társadalomtudományi Egyesület alakulása*, i. m., 4. oldal.)

⁴⁵² Az egylet egyik vezető teoretikusa egy, a problémát tárgyaló cikkében ezt mintegy programként jelöli ki a társaság tevékenysége számára: „Arra a kérdésre akarnék megfelelni, hogy az emberi közösségnek nemzeti bélyege és törekvésük a nemzeti bélyeg megtartására, sőt megerősítésére és terjesztésére a maguk hatalmi körén belül, akadályai-e az emberi fejlődésnek, mint némelyek állítják, avagy záloga és biztosítéka a továbbfejlődésnek, mint valljuk sokan, akik Magyarországon egy külön Magyar Társadalomtudományi Egyesület megalkotására kényszerültünk.” (Apáthy: „A nemzeti irány az emberi fejlődésben”, i. m.)

⁴⁵³ Vonatkozó tanulmányok a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1908-as évfolyamában: Claude Anet: „A hazaellenesség Franciaországban”; Palágyi Menyhért: „A nemzeti gondolat

A teorema igazolási kísérletei két eszmei hagyományból merítik érveiket. Kisebb részben a politikai romantika gondolköréből: innen ered Palágyi argumentuma, aki egyszerűen a tartalom és forma logikai viszonya alapján igyekszik a nemzetekre tagolódást magyarázni, az emberiséget véve a tartalomnak, a nemzeteket a konkrét megjelenési formának.⁴⁵⁴ Nagyobb részben pedig Herbert Spencer differenciálódás-elméletéből erednek az igazolási kísérletek, mely elmélet szerint minden fejlődés differenciálódást jelent. Az emberiség fejlődése eszerint tehát széttagolódása nemzetekre. Ez a fejtegetés elsősorban annak bizonygatását célozza, hogy az emberiség fejlődése nem valamiféle internacionális integrálódás felé tart (amelyhez képest a nemzetekre tagoltság csupán olyan átmeneti fázis a magasabb alakzatok felé, mint amilyen a feudális széttagoltság volt a fejlettebb nemzetállamhoz képest), hanem a fejlődés útja a jövőben is a nemzeti különbségek fokozott elkülönülése. A romantizáló fejtegetések a nemzeti sokféleség színes változatosságának szépségét hangoztatják az elszűrítő uniformizálás tendenciáival szemben; a Spencertől Darwin felé tendáló naturalizáló eszmefuttatások pedig a létért való küzdelem analógiájával a nemzetek közötti versengés fejlesztő, előrelendítő hatását dicsérik.

A nemzetet minősített társadalmi alakzattá avató fölfogás itt is konvencionalista koncepciót jelent. Palágyi előadja saját átfogalmazásában Tönnies *Gesellschaft–Gemeinschaft* koncepcióját: az emberi társadalomban vannak korlátozott feladatok végrehajtására szövetkezett célközösségek (*Gesellschaft*), ezekkel szemben a nemzet „oly közösség, mely ama mindenféle más társulásokat, egyesüléseket, szövetkezéseket magában felölelheti, illetve magából kifejtheti. Szóval a nemzet mindenoldalú szövetkezés. ... A nemzet tehát oly közösség, mely a saját egyéni módja szerint az emberiség összes életföladatainak megoldására vállalkozik”⁴⁵⁵ (vagyis a tönniesi értelemben vett *Gemeinschaft*). Mint minden konvencionalista fölfogásban, itt is kivehető a konvencionalizmus latens politikai tartalma: a nemzet minden ellentétet integrál (ami ebben az összefüggésben a meghaladást, feloldást involválja), azaz olyan közösség, amely fölötte áll az osztályharcnak.⁴⁵⁶

philosophiája”; Gáthy Bálint: „A nemzet jogosultságának bölcsészete”; Apáthy István: „A nemzetalkotó különbözésről”. – Hogy ez a sorozat nem kizárólag tudósi érdeklődésük spontán egybeesésének, hanem – legalábbis részben – a szerkesztők tudatosan szervezett akciójának következménye volt, arra rávilágít Gávai Gaál Jenőnek 1907. november 13-i keltezésű levele Apáthy Istvánhoz, melyben az áll: „... írtam Palágyi Menyhért tisztelt közös barátunknak, hogy a nemzet képzetét természetbölcséleti szempontból szíveskedjék megvilágítani.” (OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.)

⁴⁵⁴ Palágyi: „A nemzeti gondolat philosophiája”, i.m.

⁴⁵⁵ *Ugyanott*.

⁴⁵⁶ Gávai Gaál Jenőnek az 1907. április 28-i alakuló ülésen mondott beszéde ugyanezt a gondolatot jóval direkter és triviálisabban feje ki: „... a természet nem nyugodt helyben maradást, hanem folytonos versenyt, nem enyhe békét, de szilárdító küzdelmet, sőt harcot, háborút akar, hogy a maga nagy céljait megvalósítsa... Csakhogy ez a verseny a nemzeteken belül a közös érdek kiérzése és tudata folytán korlátolt. Az életérdekek közössége megteremti az egyetemlegességet, a szolidaritás fogalmát és érzelmét. ... A nemzetek közt az uralkodó a verseny

A kozmopolitizmuskritika sajátos köztes helyet foglalt el a statikus-defenzív konzervativizmus egyéb magyar teorémái (birodalom-konceptió, közjogi koncepció), államnacionalista beállítottsága és az újkonzervatív kultúrnacionalista nacionalizmus szemlélete között, amennyiben megtette az első teoretikus lépést a nemzeti probléma belpolitikai harcokra alkalmazásához. Hiszen a kozmopolitizmus és nacionalizmus politikai ellentéte nem különböző nemzetek, hanem belpolitikai téren kialakult világnézeti táborok között feszült; ugyanakkor viszont azzal, hogy a kérdést a nemzet mint társadalomszervezési alakzat általános jogosultságának akadémikusan elvont problémájával kapcsolatban vetette föl, s nem a konkrét nemzet konkrét nemzeti karaktere kozmopolita megrontásának kérdéseként, még nem birtokolta az újkonzervatív koncepció emóciókat mozgósító napi-politikai ütőképességét. Az ideológiai teoréma köztes helyzete tükrözte hordozó rétegének – az uralkodó osztályok főerői szövetségét képviselő politikai és igazgatási garnitúrájának, valamint a világnézetüket elsősorban termelő jogászprofesszor rendnek – az elhatárolódását a liberalizmustól, s egyszersmind még elzárkózását az újkonzervativizmustól. Ez utóbbi elsősorban az ismertetett teoréma steril, nem populáris jellegében mutatkozik meg. A nemzet létjogosultságát kifejtő tudákos írások kielégíthették az egyesület tekintélyes értelmiségi tagjainak szakszerűségigényét, de nem tarthattak számot szélesebb körű politikai hatásra.

Pedig az egyesület megalakulásától fogva politikai színezetűnek tekintette feladatát. Mint Apáthy mindjárt kezdetben kifejtette: nem egyszerűen a tudomány magyar művelőinek, hanem a *magyar* tudomány művelőinek gyülekezete kívántak lenni.⁴⁵⁷ Írásaik hangneme nem volt ugyan demagóg módon agresszív a polgári radikalizmussal szemben, de céljuknak egyértelműen ennek visszaszorítását tartották.⁴⁵⁸ Ehhez eszközöket csupán az újkonzervativizmus már kialakult fegyvertárából szerezhettek. A kozmopolitizmus elleni ideológiai kampány kifáradása után az egyesület tevékenysége azoknak a problémáknak az irányába sodródott, amelyeket már korábban fölvetettek az agráriusok hasonló akciói. A kivándorlás, a birtokpolitika, a mezőgazdasági cselédek problémája és a szocialista mozgalmak lényegében azzal a szemlélettel s módszerrel vetődnek föl ennek a szervezetnek vitaülésein is, mint a Gazdaszövetség hasonló

elvé, amely mellett az egyetemlegességé csak másodlagos jelentőséggel bír. Ellenben a nemzeti élet fő-fő elve a szolidaritás.” (*A Magyar Társadalomtudományi Egyesület alakulása*, i. m., 10–11. oldal.)

⁴⁵⁷ Apáthynak az 1907. április 28-i ülésen elhangzott „A magyar társadalomtudományról” című előadása szerint: „Egyesületünk címe nem mondja meg elég világosan, hogy magyar egyesületet akarunk-e létesíteni a társadalomtudományok művelésére, avagy egyesületet a magyar társadalomtudomány művelésére. Mi az utóbbit akarjuk: az előbbire van már Magyarországon egyesület.” (*Ugyanott*, 14. oldal.)

⁴⁵⁸ A polgári radikálisokkal szembeni szándékokról Gávai Gaál Jenő 1907. június 14-ei levelében ezt írja Apáthynak: „... gondolkoztam arról is, hogy a másik társulattal ildomosan, mérséklettel, de nagy erő kifejtéssel bánhassunk el.” (OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.)

rendezvényein. A gyakorlati társadalmi és szociálpolitikai problémák kezelése során elmosódnak a két irányzatnak az elmélet szintjén jól kivehető határai.

A népnemzeti irodalom politikai színezetű kultusza

Ha a Magyar Társadalomtudományi Egyesület működéséről azt írtuk fentebb, hogy a kozmopolitizmus bírálatát elvont akadémikus szinten gyakorolta, s nem vetette föl a konkrét nemzet karaktere kozmopolita megrontásának problémáját, úgy a népnemzeti irodalomnak a századforduló után politikai jellegűvé vált kultusza ezt már nyíltan és élesen fölvetette. A polgári radikalizmussal összefonódva föllépő irodalmi és művészeti modernista törekvések, elsősorban a *Nyugat* irodalmi forradalma arra készítette a konzervatív oldalt, hogy vele szemben maga is meghirdesse saját kultúr- és művészetideálját. Az egykori úgynevezett népnemzeti irányzat politikai színezetű kanonizálása, mint korábban láttuk, már a századforduló kozmopolitizmusbírálata során megkezdődött. A tízes években mindez már a triviális nacionalista fűzfapoézis irodalmi eszménnyé emelkedését jelentette. Ez az irodalmi eszmény minősült a magyar nemzeti ideál, a magyar nemzetkarakter egyetlen lehetséges művészi kifejezésének. A nacionalista szemlélet mellett nem hiányzott a modern költészet kultúrkritikus hangvételű dekadenssé bélyegzése sem. A „nemzeti klasszicizmus” kultusza analógnak tekinthető a klasszicizmus kultuszával a francia újkonzervativizmus körében s még inkább a *Heimatchtung* hasonló politikai kultuszával a német *völkisch* mozgalomban.

Jól ismert és sokszor leírt tény, hogy ezt a kultuszt elsősorban Rákosi Jenő és lapja celebrálta. Támogatásával és védnöksége alatt egy rövid életű folyóiratocska is létesült, az 1911 áprilisa és decembere között megjelent *Ma*, illetőleg később *Magyar Ma* című lapocska. Ennek speciális feladata volt e „nemzeti klasszicizmus” kultuszának terjesztése. Szerkesztője két, jellegzetes politikai arculatú fiatalember: Kováts László egykori „keresztes”, a Szemere Miklós Asztaltársaság egyik korábbi vezetője és Wágner Károly, későbbi néppárti, majd függetlenségi képviselő, a majdani 1919-es szegedi ellenforradalmi szervezkedés résztvevője. A nacionalista versfaragás általuk szerkesztett orgánuma, mint ezt Rákosi Jenő beköszöntő cikke kifejtette, a *Holnap* táborának ellenlábasa szándékozott lenni, erre utalt a lap címe is.⁴⁵⁹ A konzervativizmus szemléletmódjában bekövetkezett változásoknak megfelelően ez a kör is megkísérelt álláspontjának korszerű színezetet adni, az avított alkalmi verselgetés védelmét az új idealista hullám művészeti törekvéseivel, az újromantikával összekapcsolni – s vele a *Nyugat* képviselte impresszionizmus és szimbolizmus korszerűségét kétségbe vonni.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ „Nekem ... mikor kezembe veszem a tollat, hogy ezt a néhány sort megírjam, elsőben is az tűnik föl, hogy akik nagy lelkesedéssel és színes reményekkel eltelve fognak hozzá a »Ma« megalapításához, jóformán mind olyan szerencse emberek, akik a babér és taps javát a *Holnap*tól fogják elnyerni [kiemelés az eredetiben – Sz. M.]” (Rákosi Jenő: „A »Ma«”, *Ma*, 1911. április 1.)

⁴⁶⁰ „A külföldön már rég letűnt irányok tombolnak nálunk: a neoimpresszionizmus, kozmopolitizmus, szimbolizmus. Míg távol nyugaton már erősödik, hódít az új nemzeti

A „beteges dekadencia” irodalmával a népnemzeti költészet egészséges egyszerűségét állították szembe. A modernség létjogosultságát csak abban az esetben voltak hajlandók elismerni, ha a modern irányzat összhangban áll az életerős egyszerűség és nacionalizmus kanonizált eszményeivel; ellenkező esetben mint destruktív újítást elutasították.⁴⁶¹

A dekadencia kultúrkritikus elutasításához a trivializált természettudományi szemlélet is kényelmes érveket nyújtott. Végletes példáját találjuk ennek egy, már az első világháború idején megjelent röpiratban, amely bipoláris tipológiában állítja szembe az egészség és józanság Rákosi Jenőben megszemélyesített irodalmát és a dekadencia Ady által reprezentált költészetét – a kettő ellentétét egyszerűen az egészség és idegbetegség fizikai ellentétéből származtatva.⁴⁶² A biologizáló röpiratokkal sokban rokon írás jellemző példája annak, hogyan válik a triviális természettudomány-divat annak a naturalista szemléletnek talajává, amely szellemi háttere a jobboldali radikális gondolkodásmód kialakulásának is.

költészet és az új, egészséges romanticizmus, addig mi még nyakig vagyunk a »Nyugatoskodásban«. A magyar népdal parasztos, a hazafias költemények gyerekesek, az érthető verset műveletlen ember írhatta csak, a családi békéről, boldogságról dalolni ostobaság!” (W[agner] K[ároly]: „Idegenimádás”, *Ma*, 1911. június 15.)

⁴⁶¹ „A modernségnek tehát az újszerűsége kívül a javítás, a fejlődés adja meg karakterét, létjogosultságát... Ám akkor, amikor a modern nem javít, hanem rombol, nem a tökéletesség felé visz, hanem a lejtőre taszít, s főleg, amikor érzéseinkben, eszményeinkben sért bennünket, akkor nem a tiszteletünkre méltó, de arra, hogy irtó háborút indítsunk ellene.” (Kováts László: „Maradiak–moderne”, *Ma*, 1911. április 15.)

⁴⁶² Szirbik Antal: *A legmodernebb aesthetika, A régi és az újmódi költészet* – Rákosi Jenő, Ady Endre és táboraik a fiziológia szögéből nézve, Budapest, 1915.

Az újkonzervativizmus a munkapárti kormányok idején

A haladó polgári fronttal s azon belül mindenekelőtt a polgári radikálisokkal szemben a reakció frontvonalán elsősorban a klerikális tábor politikai szervezetei harcoltak. Az egyház mereven ellenséges viszonya a polgárságot és a polgári értelmiséget átszövő szabadkőművességgel szemben eleve meghatározta ezt a helyzetet. Az egyház már a kilencvenes években rendkívüli politikai tudatossággal szállt szembe a liberalizmus és a demokrácia minden formájával.

A politikai katolicizmus

Az 1901–1903-as klerikális előretörés polgári reakciójaként kifejlődött polgári radikális mozgalmat, noha még kicsiny értelmiségi elit mozgalom volt, első perctől kezdve számon tartották, s nem becsülték le mint ellenséget.⁴⁶³ Az új ellenség érzékeny ponton támadott: az egyház közoktatási monopóliumát vette célba. Attól ugyan egyáltalán nem kellett tartania a klerikusnak, hogy ebből az agitációból új egyházpolitikai törvények szülessenek, hogy megindítója lehet egy törvényhozási szintig eljutó szekularizációs kampánynak, de az új mozgalom a közoktatásnak olyan új területét fedezte föl és vette munkába, amely kívül esett az egyház oktatási monopóliumán, s ennek jelentőségét a klerikális mozgalom éles szemű politikai agitátorai azonnal fölismerték. Ez a terület az iskolán kívüli népoktatás és népművelés volt, az elsősorban szervezett munkások, kisebb részben parasztok között végzett szabadoktatási mozgalom. A felnőttoktatás, a népművelő kurzusok elsősorban a nagy nyugati szocialista mozgalmak gyakorlatából kerültek át a magyar radikálisok programjába. Hasonló törekvések azonban Európában szerte jelentkeztek a századfordulón a polgári-kispolgári szociálpolitikai mozgalmak tevékenységében is, éppen azokéban, amelyek tevékenységét az agráriusok nagy buzgalommal tanulmányozták, s példának tekintették. Az angol *University Extension* keretében működött úgynevezett *settlement*-mozgalmak, a német *Verein für Sozialpolitik* s a Centrumpárt hasonló tevékenysége, valamint a skandináv országokban kifejlődött, s ekkor már Németországban is elterjedt népfőiskolák szolgáltak ilyen példaként. Az agráriusok élénk figyelemmel kísérték az efféle törekvéseket, és rendszeresen küldtek külföldi tanulmányutakra az ottani szociálpolitikai módszerek tanulmányozására érdek-képviselői alkalmazottakat, egyetemi hallgatókat. A radikális kezdeményezések olyan területeket bolygattak, melyek „megszervezése” szerepelt mind az agrárius, mind a vele szorosan kooperáló klerikális mozgalom „munkaterveiben”. A

⁴⁶³ Velics Antal nógrádi földbirtokos, a Néppárt alapító tagja 1906. április 27-én arra reagál, hogy Kaas nyílt levélben közölte a közönséggel a koalíciós kormány megalakulásakor, hogy vissza akar vonulni a közéletből. Ez Velics szerint „pótolhatatlan veszteség lenne hazánkra, de főleg azon keresztényérzelmű, hazafias polgáira, kik a mai nagy lelkesültség közepette sem mentek azon jogosult félelemérzettől, hogy a keresztény erkölcsi felfogás kellő képviselőjének híján hazánk politikai egének láthatárán előbb utóbb meg fognak jelenni a pusztító radikális áramlatok”. (OL, *Kaas Ivor iratai*, P. 226, 3. doboz.)

polgári radikálisok tevékenysége 1906 elején kezdődik a Társadalomtudományi Társaság kebelében tevékenykedő Társadalomtudományok Szabadiskolája megalakításával, amely elsősorban egyetemisták haladó szellemű szociális képzésével foglalkozott, de nagy gondot fordított munkáskurzusok szervezésére is. A szervezet a Demokrácia szabadkőműves-páholy égisze alatt működött (ebből vált ki később a tisztán polgári radikális Martinovics Páholy), s jórészt ez finanszírozta. Következő lépés volt 1908-ban a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete. Ennek egyetemi szervezeteként alakult meg a Galilei Kör. A szabadgondolkodó szervezet kebelében külön szervezet alakult a szabadoktatás művelésére: az Úttörő Társaság.

Az Úttörő Társaság már nem elsősorban politikai elitképzéssel foglalkozott, hanem szorosan vett népművelő természettudományos fölvilágosító tevékenységgel. Megszervezője és vezetője, Fényes Samu polgári radikális újságíró fő feladatának a parasztság közötti népművelő munkát tekintette. *Úttörő* című lapjával is ezt a gondolatot igyekezett propagálni a radikálisok értelmiségi táborában, s népművelő-propaganda előadások tartásában való részvételre buzdította őket. Maga is fáradhatatlanul járta a vidéket, s előadások sorát tartotta.⁴⁶⁴ A radikalizmus és a szabadgondolkodás sikeres behatolása az egyetemi ifjúság körébe a pesti egyetemen, mely pedig 1901–1904-ben szilárdan meghódított támaszpontnak látszott, erősen nyugtalanító volt. Súlyosbította ezt, hogy a klerikális akcióbázis másik területére is veszélyes betörés történt. 1906–1907-ben az egyházi és világi tanítók körében is ellenállás mutatkozott a klérus egyre erősebb és egyre nyomasztóbb politikai tevékenységével kapcsolatban, amely ugrásszerűen megerősödött Apponyi, majd még inkább Zichy János kultuszminisztersége idején. Ennek az ellenállásnak a szervezeti keretét az 1906 novemberében alakult Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete képezte, mely elsősorban gazdasági érdek-képviselési szakegylet volt, azonban polgári radikális irányítás alatt állván a szekularizációért, a természettudományos alapra épülő

⁴⁶⁴ Fényes Samu és Faber Oszkár körlevele a szabadkőműves-páholyokhoz a szabadoktatási propaganda eredményeiről beszámolt arról, hogy az *Úttörő* megindítását követő öt hónap alatt Fényes Samu huszonhat vidéki előadást tartott. (A körlevél keltezetlen.) Ezek nyomán Veszprém, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Nagykanizsa és Kassán Úttörő-csoport alakult azzal a feladattal, hogy helyi szabadiskolát szervezzen. (OL, Szabadkőműves Levéltár, *Nemzeti Páholy iratai*, P. 1119, 1. cs.) – Fényes Samu visszaemlékezésében azt írja, hogy alakulásától 1914-ig az Úttörő Társaság mintegy 2000 vidéki előadást tartott, főleg az Alföldön. Az előadások zömét ő maga tartotta. Ezeknek pusztán útiköltsége kitett 100 000 aranykoronát. Figyelme népkönyvtárak létesítésére is kiterjedt. Főleg a régi 48-as körök és egyletek kereteit igyekezett népművelő célok szolgálatába állítani. Balmazújvároson 600 kötetet számláló könyvtárat létesített, melyet a kultuszminisztérium elkoboztatott. (Fényes Samu: „Új Magyarok”, *Új Magyarok* [folyóiratcím], 1933. január.) – Az ellenséges oldalról megerősíti Fényes állításait a klerikális front egyik vezető publicistája, aki a polgári radikálisok ellen írt röpiratában kiemelkedő helyen említi a radikálisok orgánámai között Fényes *Úttörő*-jét. [Burján Károly: *A kereszténység és a magyarság veszedelme* (A radikálisok kultúrája), Budapest, 1912, 21. oldal.]

korszerű világi közoktatás megteremtéséért folytatott harcot is feladatának tekintette.⁴⁶⁵ Mindez elég ok volt arra, hogy a klerikális front figyelmének középpontjába azonnal a polgári radikálisok kerüljenek.

A Néppárt a századforduló után

Az egyház politikai szervezete a Néppárt volt. A koalíció idején a püspöki kar maradéktalanul azonosította magát vele; az egyház teljes fölhatalmazással bíró képviselője volt a parlamentben és a kormányban. Ez a helyzet a munkapárti kormány megalakulásával gyökeresen megváltozott. A párt erőteljesen elkötelezte magát a koalíció s általában a közjogi politika mellett. Ez ekkor már távolról sem fedte a felső klérus álláspontját, mely beilleszkedett az uralkodó osztályok új elrendeződésű szövetségébe, és a Munkapártban maradéktalanul érdekei képviselőjét látta. A közoktatást az új kurzus sem vette ki a kezéből (Székely Ferenc liberálisabb minisztersége után Zichy János még erőteljesebben klerikális minisztersége következett). A fordulat csaknem dramatikus szimptómája volt Vaszary Kolozs prímás kiintrikálása hivatalából, s a Munkapárttal való együttműködés alapján álló Csernoch János prímási kinevezése. Ezek a fejlemények lazították a néppárti vezetésben a politikai felelősségtudat érzését, s erősítették a mindig is jellemző demagóg vonásokat. A párt tömegmunkája, szociális tevékenysége szorosan az agráriusokkal összefonódva halad. Az *Alkotmány* és a keresztényszocialista *Igaz Szó*, valamint az új *Lap* teljes mértékben magukévá teszik az agráriusok gazdaságpolitikai követeléseit. E lapok hasábjain is a dzsentribirtok tönkremenetele, illetőleg „megmentése” a központi probléma, éles és hangsúlyozott antiszemita formulázással és egybekapcsolva a kisiparosok és a parasztság sérelmeivel összefüggő antiszemita sztereotípiákkal.⁴⁶⁶ Az *Alkotmány* hasábjain a zsidó visszaéléseket leleplező statisztika a szenzáció, ebből is elsősorban a tönkrement dzsentribirtok helyét elfoglaló zsidó birtokosok és bérlők statisztikája.⁴⁶⁷ Az arisztokrata tekintélyek és a Függetlenségi Párt jobbszárnyáról

⁴⁶⁵ Erről lásd *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920: a Tanácsköztársaság iskolapolitikája*, Kelen Jolán szerk., Budapest, 1958.

⁴⁶⁶ A Néppárt antiszemita vezérszónoka Huszár Károly. Nézeteit elsősorban *Szózat a keresztény munkásokhoz* (i. m.), valamint a *Korunk sebe és a nyomor vámszedői* című broszúráiban fejt ki.

⁴⁶⁷ Az ilyen jellegű statisztikák legfőbb gyártója Miklóssy István középiskolai tanár, az *Alkotmány* állandó cikkírója. E tárgyban megjelentetett reprezentatív könyve, a *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása* (i. m.) teljes egészében, minden változtatás nélkül agrárius röpirat is lehetne. Az agráriusok minden szokásos programpontját elmondja, középpontban a középbirtok nemzetfenntartó szerepével. Fő ellenségként sem a polgári radikálisok szerepelnek nála, hanem a merkantil politikusok és a kereskedőtőke érdek-képviselői szervezetei. Első számú ellenségei Vázsonyi és Sándor Pál. – Egy másik jellegzetes statisztikai mű Burján István (ugyancsak középiskolai tanár) „Merkantilisták és agráriusok” című, 15 folytatásban közölt sorozata az *Alkotmány* 1911-es évfolyamában, mely a zsidó vállalatok úgynevezett hamis bukásainak leleplezésére készült. – Az agrárius érdekekhez kötöttséget szemléletesen mutatja az ózdi fogyasztási és hitelszövetkezet keresztényszocialista plébános elnökének programfüzete, melyben

átváltott főhivatású képviselők vezérsége alatt a párt eleven szervezeti élete más politikai típus kezébe megy át. Az úgynevezett „hecckáplánok” típusa ez, ahogy a baloldali zsurnalisztika nevezni szokta. A fiatal agilis lelkészek típusa, akik nem azt ambicionálják, hogy a hierarchia szolgálati grádusain az életkor mértékével haladva fokról fokra jobb plébániákra át idősebb korokra elérik a kanonokságot, hanem fölismertik a gyorsabb és jobb érvényesülés lehetőségeit a politikai, szociálpolitikai stb. szervezetekben, egyházi-politikai sajtóban. Belőlük és az egyházi mozgalmak akcióbázisának egyéb területeiről kerülnek ki a „jövő emberei” a Néppártban és a Keresztényszocialista Pártban. Huszár Károly tanító, Haller István újságíró ezt a politikai típust reprezentálja. És közülük kerülnek ki a Néppárt harcos radikális jobboldali publicistái: Burján Károly és Miklóssy István középiskolai tanárok, Keményfy K. Dániel,⁴⁶⁸ Jehlicska Ferenc,⁴⁶⁹ Kmoskó Mihály.⁴⁷⁰

A katolikus diákmozgalmak: a Szent Imre Kör

A Néppárt és a politikai klerikalizmus eleve szervezett akcióbázissal rendelkezik a plébániák hálózata által, melyek egyben automatikusan a Néppárt és a Katolikus Népszövetség helyi szervezetei. Erre a hálózatra föl lehetne építeni egy korszerű tömegpártot. Ehhez jön, a jelentkező radikális tendenciák ellenére még mindig az egyház befolyása alatt álló egyházi tanító és középiskolai tanár réteg.⁴⁷¹ Változatlanul

paraszt és városi kispolgár érdek-képviselői szervezkedést propagál. A füzet mindenben az agrárius követeléseket szajkózza: telepítés, *homestead*, járadékbirokat (földreform során adott parcella, melynek megváltását az új tulajdonos bérletszerűen fizetett járadékkal törleszti) jönnek elő; kiemeli, hogy a falu vezetéséhez szükséges a középbirtok, mivel a faluban, a parasztok között élő középbirtokosok a falu természetes vezetői. De az is kiérzik a füzetből, hogy a szervezéssel gyakorlatban bajlódó plébános nagyon is ingerülten látja a szociális bajok súlyosságát (pl. meggyőzően írja le az agráriusok által általában nemigen „mentett” agrárproletárok súlyos helyzetét), a gazdaszövetségről pedig az a véleménye, hogy „... a gazdasági egyesületek a közép- és nagybirtokosok érdekeit munkálják, de a népért keveset tesznek – eltekintve egy-két kiállításról, vagy a falu nyakába szózott apaállattól”. (Csepala Lajos: *Agrár, kisipari és kereskedelmi keresztény szocializmus*, Miskolc, 1906, 41–42. oldal.)

⁴⁶⁸ *Keményfy K. Dániel* lelkész, Prohászka közeli embere. Néppárti. 1896-ban Prohászka égisze alatt indítja meg és szerkeszti az *Esztergom* című hetilapot.

⁴⁶⁹ *Jehlicska Ferenc* (1879–1939): lelkész, teológiai tanár, néppárti képviselő. A Néppárt talán egyetlen elméletileg tájékozott teoretikusa, számos vitairatot írt, főleg a marxizmus bírálatára specializálta magát. Mint szlovák származású ember 1919 után magyar orientációjú szlovák szeparatista mozgalmak szervezésével foglalkozott Csehszlovákiában Dvorcak Győzővel együtt.

⁴⁷⁰ *Kmoskó Mihály* (1876–1931): lelkész, orientalista nyelvész. Szélsőséges antiszemita, *A Cél* körének tagja.

⁴⁷¹ 1910-ben Magyarországon a római és görög katolikus lelkészek, elemi iskolai tanítók és középiskolai tanárok összesített létszáma 32 585 fő. (Ebben a számban szerepel ugyan a kiskisbágyos állami iskolai pedagógus is, de az ő jelentős részük is klerikális orientációjú.) Ha ennek a csoportnak csak a felét vesszük a klerikális mozgalom akcióbázisának (számításba véve a nagyszámú politikailag passzív, valamint a bizonyos számú baloldali gondolkodású pedagógust),

fontos része marad az akcióbázisnak a klerikális diákmozgalom.⁴⁷² Ha ebben az időszakban ezek a szervezetek nem fogják is át a diákság olyan jelentős részét, mint a „kereszt-mozgalom” idején,⁴⁷³ s szervezeteik nem tömörítenek is akkora tömeget, mint fénykorukban a függetlenségi érzelmű diákszervezetek, viszont sokkal nagyobb állandóságot, szervezetséget mutatnak, és amikor a közjogi harc elmúlásával a diákok politikai aktivitása általában csökken, a katolikus (és részben egyéb felekezeti) szervezetek a viszonylag legerősebbek. Tevékenységük inkább rendszeres, nem annyira improvizált, mint a függetlenségi jellegű szervezeteké, amelyek megmaradtak régi típusú egyleteknek. A klérus diákszervezeteit diákjóléti intézményekkel (Egyetemi Segítőegylet, szerepvállalás a diák egészségügyben) bátyázza körül. A Mensa Academica nemkülönben az ő kezén van. A legerősebb klerikális ifjúsági szervezet a

már ez is tekintélyes szám, figyelembe véve szervezetségüket és függésük nagy fokát. (Az adatok forrása Buday Dezső: „Magyarország honoratior osztályai”, *Budapesti Szemle*, 1916. február.)

⁴⁷² Az egyetemi vallásos szervezetek fontosságát tükrözi Vaszary Kolozs hercegeprímásnak 1904. szeptember 16-án Demkő Györgyhöz, a Budapesti Egyetem rektorához intézett éles hangú levele. A hercegeprímás aziránt érdeklődik, hogy a rektornak az a rendelkezése, amelynek értelmében egyetemi hallgató kizárólag olyan egyesület tagja lehet, mely fölött „az egyetemi hatóság felügyeletet gyakorol”, vonatkozik-e a vallásos egyesületekre. (Esztergom, Prímási Levéltár, 1628–1904.)

⁴⁷³ Egy jelentős kortárs a következőket írja a klerikális erők befolyásáról az egyetemi ifjúságra a Széll-kormány idején: „Ha Budapesten Szent Imre-egylet kell, nekünk meg Bethlen-kör kell. Így gondolkodtak a kolozsvári kálvinista diákok. A gondolatot beszéd követte s ők úgy tettek, amint beszéltek. Immár megszületett a Bethlen-kör. Ami a levegőben van, az ellen bajos cselekedni. Az pedig a levegőben van, hogy a magyar fiatalok Szent Imrét, Szent Antalt, Pázmány Pétert, Bethlen Gábort, Juda Halevyt vagy pláne Szemere Miklóst és a többit vagdossák egymás fejéhez. Ezen és ilyen nevekben klubkodnak a magyar fiatalok s készülnek egymás koponyájára. Kossuth-körre, Voltaire-egyletre, Spencer-társaságra, Haeckel-egyesületről vagy Heine-körre nem hallottunk még.” (Ady Endre: Bethlen-kör [Nagyváradai Napló, 1902. november 1.]. In *Összes prózai művei*, 3. kötet, Budapest, 1955–1982.) – Egy klerikális ifjúsági aktivista visszapillantása a katolikus és felekezeti diákszervezetek fénykorára néhány évvel későbből: „Nincs ma már Szent Imre-kör, Bethlen Gábor Egyesület? Mert hogy az Egyetemi-kör meghalt, az a jelek szerint többé nem kétséges. ... A keresztény magyar ifjúság egyesületi élete mintha kivénhedt volna. ... emlékezem az elmúlt időkre, amikor az egyetemeken a keresztény magyar ifjúság szerepelt. Emlékezem, hogy pár évvel ezelőtt, ha ifjúsági mozgalmakról írtak a lapok, azokban mindig a nemzeti, a magyar érzések nyilvánultak meg. Katolikus és kálvinista magyar fiúk együtt haladtak, tudományos, segítő és más diákegyesületekben ők dolgoztak.” (Wékey György: „Galilei utódai”, *Élet*, 1918. január 27.) – Egy kortárs liberális diákvezető véleménye: „Ma az ifjúság egyesületi élete a felekezeti alapon álló egyesületekbe van koncentrálna. A tizenkét »hivatalos és kebelbeli« egyesület közül egy sincs, mely távolról is megközelítené a Szent Imre Kör népszerűségét és hatalmát. Nagyobb befolyása van az ifjúságra a hivatalos egyleteknél még a Bethlen Gábor Körnek és a Zsidó Ifjak Egyesületének is.” (ifj. Hampel József: „Az ifjúság egyesületi élete”, *Keresztény Magyar Ifjúság*, 1905.)

budapesti egyetemen a *Szent Imre Kör*, a kereszt-mozgalom közvetlen folytatása.⁴⁷⁴ De a kereszt-mozgalom folytatásának tekintik ugyanekkor protestáns részről a Bethlen Gábor Kört is. A Szent Imre Kör bázisa és háttere, mely befolyását biztosítja, az 1900-ban alakult Szent Imre Kollégium,⁴⁷⁵ amely jelentős diákjóléti intézmény ebben az időben, amikor bentlakásos diákszállások még alig voltak a fővárosban.⁴⁷⁶ Jelentőségét mutatja megalapítója s első igazgatója, Glattfelder Gyula fényes karrierje; nemkülönben nagy jövőt biztosít magának utóda a kollégium igazgatásában, Vass József. Mindez arra utal, hogy az egyházon belül az újabb, modernebb szervezetek a mozgékonyabb szellemű ambiciózus papok előtt az egyházi érvényesülés új lehetőségeit tárják föl. A kör 1903-ban lapot is alapít Keresztény Magyar Ifjúság címmel. 1913-ban a kör taglétszáma 500 fő.⁴⁷⁷

Törekvések a „Rerum novarum” elveinek érvényesítésére

A közjogi harc nem szüntette meg a szociális demagógia kimagasló szerepét a Néppárt fegyvertárában. Az 1905–1907-es dunántúli gazdaságcseléd-mozgalmak idején igyekezett növelni súlyát a parasztság körében. Az 1905-ös válság, a darabontkormány idején megjelent a politikai színpadon az utcán jelentékeny erőként föllépő szervezett munkásság is. A Néppárt – szemét nagy külföldi példáira, az osztrák néppártra, a német centrumra, valamint a hazai Keresztényszocialista Pártra függesztve – erőfeszítéseket tett a munkások közötti agitáció kiépítésére is.

A Keresztényszocialista Párt

Korábban a munkások közötti agitáció a Néppárt szervezkedési szintjéhez és tömegbefolyásához képest igen alacsony szinten állott. Az agitáció szervezésére külön csoport alakult a Néppárton belül, amely keresztényszocialistának nevezte magát.

⁴⁷⁴ 1905. március 15-én kísérlet történt a kereszt-mozgalom újjáélesztésére. Szervezőbizottság alakult. Tagjai: Alleram Gyula, Freyler József, Kerékgyártó Árpád, Losonczy György és Schandl Károly.

⁴⁷⁵ Az 1903–04-es tanévben a kollégium még 73 hellyel rendelkezett – ebből 20 volt ingyenes, illetőleg kedvezményes (*Katolikus Budapest*, Budapest, 1904, 95–96. oldal). Az intézmény fejlődését mutatja, hogy 1911-ben már három épületben 400 férőhellyel rendelkezett. (Schandl Károly: „Főiskolai ifjúságunk és a szövetkezeti mozgalom”, III, *Szövetkezés*, 1911. november 1.)

⁴⁷⁶ Egy vezető konzervatív pedagógus az egyházi diákkollégiumok növekvő társadalmi és politikai szerepéről: „Azok az intézetek tehát, melyekből a ma kétségtelenül vezető, legalábbis a megyei és országos közéletben döntő »értelmiség« kikerül, több mint 2/3-ad részükben felekezeti szellemben nevelnek. ... szaporodnak és sikerrel működnek a felekezeti alapon létesült főiskolai diákonthonok, melyek ezen a fokon is fenntartják és állandósítják a felekezeti csoportosulást és elkülönülést. Természetes következtetés ez még akkor is, ha talán nem igyekeznek is határozottan irányítani a felnőtt ifjak szellemét. De sok esetben ez a határozott irányítás is megvan (congregációk).” (Imre Sándor: *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődési politikához*, Budapest, 1912, 122–123. oldal.)

⁴⁷⁷ Jenits Tibor főtitkár beszámolója az 1912/13. tanévről. (*Egyetemi Lapok*, 1913. június 30.)

Vezére Giesswein Sándor prelátus volt. 1905-ben a keresztényszocialisták külön párttá alakultak. Elszakadásuk motívumai között szerepelt az anyapárt közjogi tendenciájával szembeni ellenérzésük. A különválást lehetővé tette, hogy Giesswein támogatást kapott egyháza egyik, ugyan még távolról sem befolyásos, de már hírnevet szerzett püspökétől: Prohászka Ottokár, a nagy hírű székesfehérvári püspök kezdettől támogatója és patrónusa volt a keresztényszocialista pártnak.⁴⁷⁸ De a levált szervezet sem tudott különösebb eredményeket fölmutatni a munkásság megnyerésében. Az a tervük, hogy hatékony konkurensei lesznek a marxista munkásmozgalomnak, semmilyen érdemleges eredménnyel nem járt. Az irányzat jelentősége inkább abban állt, hogy főleg itt érvényesült a klerikális mozgalmon belül a nyugati, korszerűsége törekvő egyházi politikai áramlatok közül a baloldali, a demokratikus mozgalmakkal érintkező, kispolgári jellegű keresztényszocialista irányzatok hatása. Ezek képviselője elsősorban maga Giesswein volt. Ő vette legkomolyabban a munkásság megnyerését, s őbenne volt bizonyos hajlandóság arra, hogy a szociális érdekek képviselője jegyében még a marxista munkásmozgalomnak is koncedáljon értékeket.

Kísérlet a magyar „ralliement-politika” megteremtésére

Az ezernyolcszázkilencvenes évek első felében kibontakozott egyházzjogi harc mintegy gyújtópontban összefogta mindazokat a problémákat, melyeket a katolikus egyházi tevékenység számára a rohamosan kiépülő kapitalizmus társadalmi, szellemi és politikai viszonyai fölvetettek. Ezúttal is az új polgári feltételekhez való alkalmazkodási válságnak nevezhetnők leginkább ezt a folyamatot. Átfogó újra-átgondolás tárgya lett az egyház elhelyezkedése a magyar társadalom életében, fölvetődtek az egyház vagyonzjogi problémái, a katolikus autonómia kérdésköre. Az egyházzjogi törvények revíziójáért folyó harc életre hívta az első magyar katolikus politikai mozgalmat: a Néppártot. És mindezen túl, a liberális polgári világias közszellemmel való éles összeütközés új igényeket támasztott a pasztorizációs munkával szemben: sürgetővé vált a lelki gondozás, az apologetika, a szegénygondozás módszereinek gyökeres megújítása.

Az egyháznak ez a krízise maga része volt az egész magyar társadalmat átfogó erjedésnek, annak a jóval szélesebb válságfolyamatnak, amely a nemesi eredetű birtokos, továbbá értelmiségi és hivatalnokrétegnek és rajtuk túl széles, tradicionális kötöttségű paraszti és kispolgári rétegeknek a kiépülő kapitalista viszonyokhoz való asszimilálódását kísérte.

Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések (1896–1914)

A katolikus egyház több tevékenységi területén is kibontakozó megújulási törekvések metszéspontján a visszatekintő szem előtt Prohászka Ottokár alakja áll. Az utókor

⁴⁷⁸ Prohászka szerepe és befolyása ekkor még távolról sem mérhető a későbbi, 1919 utánival. A híres szociális reformer éppen ilyen jellegű törekvései miatt bizonyos fokig *outsider* a felső kléruson belül. Befolyása nem mérhető az idősebb, tekintélyes és – nem mellékes körülmény, hogy – zömmel arisztokrata püspökök befolyásához. Korai jelentőségét egyébként is túlozza a későbbi katolikus irodalom, mely tudatosan dolgozott a Prohászka-kultusz kiépítésén.

közvéleménye szemében ő maradt meg, szinte egyedül a katolikus reformtörekvések reprezentálójaként, mondhatni, szimbolikus megszemélyesítőjeként. Megújulást kereső tevékenysége átfogta a hitvédelem, a pasztorizáció és a katolikus politika területét; tevékenységének szakaszait annak alapján határozhatjuk meg, hogy melyik időszakban milyen tevékenység kerül előtérbe.

Pályakezdése egybeesett az újkonzervatív áramlat kibontakozásának időszakával. Ekkoriban kifejtett munkásságát oly módon kíséreljük meg jellemezni, hogy fölvezetjük viszonyát az újkonzervatív áramlat problémáihoz, eszmei koncepciójához, politikai tevékenységéhez.

A pálya első nagyobb szakaszának esztergomi hittanári működését tekinthetjük. A szakaszt két jelentős életrajzi dátummal határolhatjuk: 1904-gyel, budapesti teológiai tanári kinevezésével vagy 1903-mal, azzal az esztendővel, amelyben legjelentősebbnek tekinthető műve, *A diadalmas világnézet* című könyve megjelent. Ez utóbbi adat már jelzi, hogy ez a pályaszakasz elsősorban az elméleti író működésének időszaka. Hozzátehetjük: egyben Prohászka közvetlen politikai működésének időszaka is. A határoló dátumokat szemügyre véve szembeszökő, hogy a pályaszakasz lényegében egybeesik az újkonzervativizmus kibontakozásának s első fellendülésének időszakával. Minthogy Prohászka élénken közreműködik az újkonzervatív front részét képező Néppárt politikai tevékenységében, a szellemi horizontot pedig a katolikus megújulási törekvések újkonzervativizmussal átszőtt áramlatai jelentik, ezért kézenfekvőnek és termékenynek ígérkezik, hogy a pályaszakaszt is az újkonzervatív irányzathoz való viszonya alapján jellemezzük.

Elméleti munkásságának egész életén végighúzódó vezérfonala – ezt előrebocsáthatjuk – az a törekvés volt, hogy a szellemi élet különböző területein megkeresse a kapcsolat, az igazodás, sőt a kiegyezés és megbékélés lehetőségeit az egyházi álláspont s a modernkor szelleme között. Munkássága mottójának tekinthető *A diadalmas világnézet* bevezetésének ez a mondata:

... állítsuk a régi igazságokat modern megvilágításba, hozzuk közelebb a mai kor érzéseihez s mi is föllendítettük a vallásosságot.⁴⁷⁹

A természettudományos világkép problémáival foglalkozott az *Ég és Föld*,⁴⁸⁰ a századvég impresszionista és szimbolista művészetszemléletével *A diadalmas világnézet*. A korszak alapvető politikaelméleti problémáinak – a liberalizmus és szocializmus kérdéskörének – több nagyobb folyóirat-tanulmányt szentelt. Ezek problémakezelését közelebbről szemügyre véve már a viszonylag legelvontabb természetfilozófiai tanulmány esetében is azt láthatjuk, hogy szemléletmódja erősen eltért a korabeli újkonzervatív problémafölvetéstől: a liberalizmus világnézeti alapját képező természettudományos evolucionizmust ugyanis egyértelműen a kor filozófiai főáramlatának tekintette. Tette ezt akkor, amikor az újkonzervatív publicisztikában már a napi zsurnalisztika szintjén

⁴⁷⁹ Prohászka Ottokár: *A diadalmas világnézet*, Esztergom, 1903, IV. oldal.

⁴⁸⁰ Prohászka Ottokár: *Ég és Föld*, 1912.

szerepelt a természettudományos szcientizmus hanyatlásának s egy új idealista korszak eljövételének hirdetése. Az agráriusok napi lapjának, a *Hazánk*nak alig volt valamirevaló vezércikke, mely ne idézte volna Brunetiére szállóigévé vált mondását a tudomány befolyásának csökkenéséről s a vallás befolyásának növekedéséről. Még inkább szembeszökő az eltérés a modern művészet megítélésében. Prohászka az impresszionizmust és a *fin du siècle* gyűjtőnéven összefoglalt irodalmi áramlatokat a reneszánsz természet felé fordulásából magyarázza, ennyiben tehát a liberális világkép művészetfölfogásának tekinti, nem pedig valamiféle újromantikus hullámnak, a természettudományos szcientizmus spiritualista-idealista ellenreakciójának, amint ez az újkonzervatív fölfogás részéről sok esetben észlelhető volt. Az újkonzervativizmus a francia dekadens irodalom egészében való elfogadásához ugyan nem jutott el, de élénken törekedett spiritualistának nyilvánítható korszerű művészeti irányzatok fölfedezésére. Ilyennek tekintették s ekként méltányolták elsősorban az angol preraffaelita kört s vezéralakját, Ruskint. Természetesen bonyolultabb a viszony az újkonzervatív fölfogás és Prohászka szemlélete között a politikával közvetlenül összefüggő kérdésekben. Az alapkérdésben, a liberalizmus megítélésének kérdésében osztja az újkonzervatív liberalizmuskritika fontosabb nézeteit: ő is elítéli a szabadversenyes kapitalizmus haszonelvű szemléletét, individualizmusát, antiszociális gyakorlatát. Írásaiban lényegében újkonzervatív érvelésmóddal állítja szembe egymással a politikai szabadságot és a szociális szabadság követelményét, a vállalkozás szabadságát és a szociális kiegyenlítődség igényét. 1896-os átfogó liberalizmusbírálatában így összegzi a problémát:

Az embernek, hogy a társadalomban szabad s ne szolga legyen, kétirányú szabadságra van szüksége: politikai és szociális szabadságra. ... A politikai szabadság abban áll, hogy mindenki részt vegyen a kormányzásban, vagyis hogy a nép önmagát kormányozza, mindenki részt vegyen a törvényhozásban... részt vegyen az adminisztrációban, hogy a nép maga végezze ügyeit, amennyiben választott tisztviselői által, kik tehát valahogyan tőle függenek, végzi. Ebben áll a politikai szabadság. A szociális szabadság pedig az egyénnek s tehetségeinek érvényesítésében, erőinek kifejlesztésében, érdekeinek a társadalom érdekeivel való harmóniájában áll. Mindenki érvényesül tehetségeinek megfelelően saját boldogulására; ezt az individuális, szabad erő kifejtést szociális szabadságnak hívjuk. Eddig nem létezett társadalom, melynek szociális szabadsága lett volna; az emberek erőiknek megfelelően nem érvényesülhettek; az egyik elnyomta a másikat; elfoglalta terét; kiszorította; a munkájának gyümölcseit megette... A szociális szabadság ennek a legvitálisabb egyenlőtlenségnek a megszüntetését célozza; mindenkinek visszaadni készül azt, ami az övé.⁴⁸¹

⁴⁸¹ Prohászka Ottokár: A liberalizmus utópia [Magyar Sion, 1896]. In uő: *Korunk lelke*, Budapest, 1928, 6. oldal.

A fejtegetés az újkonzervatív publicisztika zsargonjában végződik:

[A liberalizmusnak] A szociális szabadság létesítésében ugyanis, egész működése és kihatása a vagyonszerzés korlátlan szabadságának kimondására szorítkozott. ... a liberalizmus a monopóliumot, a kiváltságot nem törölte el, hanem a rendi és állapotszerű monopóliumok helyébe a kozmopolitikus, mozgó monopóliumok, a tőke monopóliumát állította.⁴⁸²

Az alapvonásokban való egyezés mellett azonban a liberalizmus kritikus megítélésében eltérő vonásokat is találunk Prohászka nézetei s az újkonzervatív fölfogás között. Ez elsősorban bizonyos hangsúlyeltolódásokban mutatkozik meg. Fejtegetéseiben Prohászka a bíráló mellett általában nagy teret szentel a kapitalizmus történeti értéke méltatásának, összehasonlítva a feudalizmussal. E téren eljut a francia forradalom történeti értékének föltétlen elismeréséig. Az újkonzervatív felfogás ugyanekkor a francia forradalmat s általában a forradalmakat inkább Burke szemüvegén át szemléli, s hangoztatja a forradalmaknak a kiegyensúlyozott, organikus fejlődést megszakító voltát, s fölrója nekik a harmonikus társadalmi és gazdasági fejlődés szempontjából szükségesnek tekintett kötött gazdálkodási intézmények, például a céhek túl korai lerombolását. Prohászka a liberalizmus bírálata során sem a konfrontációt keresi az ellenféllel, hanem a közeledés lehetőségét. Kifejtésében a szabad versenyt korlátozó szociális reformok inkább úgy jelennek meg, mint a liberális szisztéma azonos történeti fejlődésirányban való továbbépítésének követelése, nem pedig úgy, mint egy minőségileg ellentétes konzervatív alternatíva. A magyarázat azonos: eltérően az újkonzervatívoktól, még mindig a liberalizmust tekinti a kor uralkodó áramlatának. Nem észleli valamiféle gyökeresen új konzervatív és idealista korszak közeledésének előszeleit, mint például Bodnár Zsigmond a maga cikluselméletében.⁴⁸³ Világosan kifejti véleményét e várakozásokkal kapcsolatban a keresztény ébredésről írott tanulmányában 1899-ben. A „keresztény ébredés” a konzervatív irányú „általános fordulat” katolikus színezetű szinonimája volt a kor publicisztikájában. A modern keresztény megújulási törekvések történeti előképének a 13. századi vallási megújulást, a populáris kereszténységet: a kolduló rendek, Assisi Szt. Ferenc megjelenését tekinti. Ennek társadalmi bázisát a következőben jelöli meg.

A középkor mély vallásos árama Itália, Franciaország, Hollandia, Németország városaiban kavart magának mélységeket. ... Szent Ferenc és Szent Domonkos mély kihatása a városok polgárságán tükröződött; az a nyüzsgő, öntudatos, gazdag, vállalkozó, önérzetes polgári elem volt az Ecclesia militans talaja.

⁴⁸² *Ugyanott*, 7. oldal.

⁴⁸³ Így értékelte munkásságát az e kérdésben jó érzékű Bodnár Zsigmond maga is, aki Prohászka 1901 májusában tartott „A szociális kérdés és a papság” című előadását liberálisnak vagy – saját terminológiájában – „realistának” minősítette. Bodnár szerint ebben az előadásban „Dr. Prohászka Ottokár a realista ember hevével rajong a szabadságért, örvend az emberi egyéniség diadalra jutásán”. (Bodnár: *Eszményeink*, i. m., 224. oldal.)

Tudjuk, hogy Itáliában a pápa is rájuk támaszkodott. Ez a demokratikus kereszténység volt az erőszakos hatalmaskodás jégtörője s a zsarnokoskodás ellensúlyozója.⁴⁸⁴

Az utalás aktualitása félreérthetetlen. A fejtegetést író Prohászka Magyarországon a polgári demokrácia további kifejlődését várja – tehát nem valamiféle konzervatív fordulatot –, s az egyház hajóját az erősödő nagypolgársághoz kívánja kötni, nem a nemesi eredetű rétegek oppozíciójához. Alapfelfogása eltérésének megfelelően eltérések mutatkoznak szociális reformköveteléseiben is. Az újkonzervatív tábor az agrárius reformokat követeli (elsősorban hitelszövetkezetek szervezését), tehát konzervatív reformtevékenységét a parasztság megnyerésének szolgálatába akarja állítani. Prohászka viszont – noha neki is vannak ilyen irányú megnyilvánulásai – elsősorban a munkások megnyerését célzó reformokat szorgalmaz.

Összegezve tehát még egyszer, megállapíthatjuk: természetfilozófia, művészetfelfogás és politikai gondolkodás terén egyaránt az érintkezést, a közeledést keresi a liberális koreszmékhez, és nem élesen fogalmazott konzervatív ellenvélemény szembeszegezésére törekszik. A Néppártot uraló újkonzervatív szemlélettől való eltérésének magyarázatát az eltérő általános világnézeti orientációban találhatjuk meg. A Néppárt politikus vezetői a magyarhoz hasonló problémákkal birkózó, szélsőségesen antiliberális osztrák néppártot tekintették politikai példaképüknek. Prohászka ezzel szemben – írásaiból, utalásaiból jól kivehetően – közvetlenül az egyházjogi harc fejleményeitől indítva a német kultúrharc tanulságait igyekezett hasznosítani a magyar egyház számára, s példaképének az ekkor még erősen liberális, sőt polgári demokratikus szellemű német centumpártot tekintette.

A századfordulón írt tanulmányait olvasva észlelhetjük, hogy az évek előrehaladtával erősödött a liberális korszellemmel való kompromisszum iránti hajlandósága. Törekvése, hogy az egyházi életet közelítse a modern élethez, új, szélesebb működési teret nyer 1904 márciusában, amikor elnyeri a budapesti hittudományi kar dogmatikai katedráját, s végleg elköltözik Esztergomból. Egy év múlva pedig bekövetkezik a pálya nagy fordulata: a fehérvári püspöki szék elnyerése.

A megváltozott helyzet új feladatokat jelent. A püspök tevékenységének homlokterébe az elméleti munkásság helyett a gyakorlati lelkipozíciós tevékenység kerül. A felső hierarchiába való váratlan fölemelkedés a tekintélyes, de a politikai és az egyházi élet eseményeinek fő sodrán mégis kívül álló egyházi író az egyház megújulási mozgalmainak egyik vezérévé avatja.

Az elméleti író nézeteit elegendő volt egy szellemi áramlattal összehasonlítani. A gyakorlati vezető személyiség működésének keretét, föltételeit megszabja a felső egyházi hierarchiában való elhelyezkedése, az egyházon, a katolikus életen belüli irányzatokhoz való viszonya. Vessünk tehát egy pillantást Prohászka helyzetére a katolikus egyházon belül és a katolikus politikai áramlatok között.

⁴⁸⁴ Prohászka Ottokár: A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon. In uő: *Korunk lelke*, i. m., 66–67. oldal.

Esztergomi hittanári évei során Prohászka nem alakított ki szoros kapcsolatot a felső klérussal. A püspöki szék elnyerése váratlan fejlemény volt, korábban senki nem tekintette püspöki tisztség várományosának. Általában azt mondhatjuk, hogy a magyar hierarchia gyakorlatában nem volt szokásos sem egyházi írókat, sem szakteológus professzorokat püspökséggel honorálni. A felső klérus a püspök-várományosoktól sokkal inkább gyakorlati képességeket: adminisztratív és politikai érzéket várt, mint tudói vagy éppen írói kvalitásokat. A literátus püspököt a felső hierarchia idegenkedéssel fogadta, s idegenkedését Prohászka reformtörekvései csak elmélyítették. A hierarchiában elszigetelt volt. Helyzetére komor árnyékot vetett közismert régi rossz viszonya a nagy tekintélyű Samassa egri érsekkel.

Nem állott kegyben az udvarnál sem. Ferenc József nem szívelte. A püspököknek mintegy automatikusan kijáró V. B. T. T. címet⁴⁸⁵ csak 1917-ben kapta meg, már IV. Károlytól.

A politikai katolicizmus terén Prohászka a kilencvenes években a Néppárthoz tartozott. Noha a Néppárt volt a katolikus párt, a katolikus papok nem tartoztak automatikusan hozzá. A püspöki kar zöme nem támogatta a Néppárt megalakulását, s létrejötte után is a szabadelvű kormányzathoz állott közelebb. Szabadelvű volt az alsópapság jelentős része is, sőt soraiban a Függetlenségi Pártnak is szép számmal voltak hívei. Prohászka nem játszott ugyan komoly szerepet a Néppárt megalakításában, de azonnal csatlakozott hozzá; az 1896-os választáson föllépett néppárti képviselőjelöltként, s ugyanebben az évben *Esztergom* címmel néppárti helyi lapot alapít. Ennek ellenére a Néppárt újkonzervatív vezérkarában ugyanolyan elszigetelt volt, mint a felső klérusban. A munkásságra irányuló szociálpolitika követelése elválasztotta a Néppárt politikai vonalától. A kilencvenes évek végétől a párton belül Giesswein keresztényszocialista törekvéseit támogatja, s amikor megalakult az önálló Keresztényszocialista Párt, útja végleg elválik a Néppártétól.

A Giesswein-féle keresztényszocialista irányzatnak, majd pártnak kezdettől ő a patrónusa a hierarchiában. Patrónusa, de nem vezére. Erre a szerepre alkalmatlan. Nem politikus alkat, hiányzik belőle az a szervezőkészség, amely szükséges egy párt irányításához. De más tényezők is akadályozzák abban, hogy a Keresztényszocialista Párt élére álljon. Prohászka reformtörekvése, beleértve szociális nézeteit, szorosan egyházi s nem politikai indíttatású. Sokirányú, politikai térre is messze kiterjedő elméleti tevékenysége az egyháznak a modern világhoz való alkalmazkodását célozza szolgálni; ennél többet s mást nem. Egy bal felé, a kombattáns liberalizmus és esetleg a polgári radikalizmus felé is nyitott keresztényszocialista párt eszméjével nem tud bensőleg azonosulni.

A szociális jelszavakkal tömegeket mozgósító újkonzervatív katolikus tömegpárt programja a századforduló után amúgy is elhalványul. Az 1905–1906-os közjogi válság újra a közjogi politikát helyezi előtérbe. A Néppárt maga is átváltozik a közjogi vágányra. A Kereszténydemokrata Párt soha nem válik a Néppárttal konkurálni képes erővé. A

⁴⁸⁵ V. B. T. T. = *Valóságos Belső Titkos Tanácsos; udvari cím.* – *A szerk.*

tömegeket toborzó szociális program mellé s részben helyére az ezerkilencszázas, majd a tízes években új föladat lép, mely egyszerre jelentkezik mind a katolikus hitélet megújítására törekvő reformerek, mind pedig a katolikus politika számára: az értelmiség visszahódítása az egyre nagyobb tért nyerő polgári radikalizmustól és megnyerése a katolikus egyház és a katolikus politika részére. Prohászka a századforduló után teljes energiájával e felé a feladat felé fordul. E fronton riválisként ott áll mellette, vagy inkább vele szemben, a politikai katolicizmus századforduló után színre lépett s a polgári radikalizmus elleni harc frontvonalán egyre nagyobb szerephez jutó új osztaga: a jezsuita irányítás alatt szerveződő Mária Kongregációk mozgalma.

Prohászka, a római jezsuita kollégium egykori neveltje, aki fölszentelésekor maga is a Jézustársaság tagja óhajtott lenni, szintén a jezsuiták hagyományos szervezési és propagandamódszereit igyekszik fölhasználni az értelmiség visszahódítására. 1903-ban a budapesti ifjú papok egyesületéből, a Filippinumból, mely már 1899 óta befolyása alatt áll, a Jézustársasághoz hasonló kötött szervezetű papi társaságot szervez, a Regnum Marianumot. Ez a szervezet lesz értelmiségi pasztorizációs tevékenységének és agitációjának szervezeti bázisa. 1904–1905-ben rövid budapesti tartózkodása idején, Prohászka a társaság Damjanich utcai székházában lakik, s a vezetése alatt álló Regnum szintén kongregációk hálózatának kiépítésére törekszik. Kísérleteik eredménytelenek. A kongregációk szilárdan a jezsuita szervezők kezében vannak. Ők építik ki a magasabb társadalmi állású értelmiséget s a felső középosztályt szervező Urak Kongregációját – ez az értelmiségi kongregációk hagyományos neve –, amely világi vezetője, Barkóczy Sándor kultuszminisztériumi tanácsos révén jelentős befolyáshoz jut a középiskolai tanárság körében. A jezsuita irányítás alatt álló kongregáció-mozgalom jut pozíciókhoz az egyetemi ifjúság körében is. Ezekkel az eredményekkel Prohászka tábora a katolikus cserkészmozgalom megszervezését és ellenőrzését állíthatta szembe. Politikai képessége gyengeségeit mi sem mutatja szemléletesebben, mint az, hogy a széles középiskolás tömeget átfogó, nagy társadalmi hatású cserkészmozgalomból sem volt képes politikai tökéletet kovácsolni jezsuita riválisai ellen.

Az értelmiség ellenőrzéséért folyó harc fontos területe volt a korszerű katolikus sajtó megteremtése érdekében folytatott agitáció. Az egyházon belüli hasonló törekvések fóruma az 1907-ben alakult Katolikus Sajtóegyesület volt. Prohászka az egyesület patrónusai közé tartozott, s megalakulásától kezdve társelnöke volt. A jezsuita csoport, mint látni fogjuk, e téren is hatékonyabban működött.

Egyetlen terület volt, ahol Prohászka és a Regnum köre eredményeket könyvelhetett el a Mária utcai riválissal szemben: a modern katolikus irodalom és művészet megteremtéséért és támogatásáért folytatott küzdelem. Ez a munka ugyanúgy a polgári radikális értelmiségi mozgalom elleni harc része volt, mint a fentebb ismertetettek. Ahogy a Társadalomtudományi Társasággal és a Galilei Körrel a politikai katolicizmus kongregációkat szegezett szembe, ahogy a nagy liberális irányzatú napilapok ellensúlyozására korszerű katolikus politikai napisajtót kívánt létrehozni, ugyanúgy szükséges volt az is, hogy a *Nyugat* irodalmi forradalmával is hasonló erejű irodalmat állítsanak szembe. Azoknak a magasabb műveltségű értelmiségi rétegeknek a megnyerésére, amelyek a *Nyugat* és köre bázisát alkották, modern katolikus művészeti

fórumokat kellett teremteni. Ezt a földadatot az egymással rivalizáló két katolikus csoport egyaránt fölismerte, s mindketten létrehozták a maguk ilyen célzatú orgánumait.

Mindkét katolikus csoport a polgári radikális mozgalom befolyásának megszüntetésére törekedett, de más-más eszközökkel. A jobboldali radikális beállítódású jezsuita csoport az éles konfrontációt kereste, propagandája az ellenfél diszkreditálására tört, céljuk leplezetlenül a polgári radikalizmus, sőt a liberalizmus politikai megsemmisítése és radikális jobboldali politikai fordulat előkészítése volt. Prohászka viszont a polgári radikális ellenféllel is a kompromisszumra törekedett, s az éles ütközéseket igyekezett kikerülni. Módszerét anakronisztikus szóhasználatával a párbeszéd módszerének nevezhetnők. Kereste a lehetőséget, hogy ellenfele fórumain szólaljon meg, s ilyenkor nem provokált, hanem megkereste az érintkezési pontokat az egymással ellentétes álláspontok között. Részt vett a Társadalomtudományi Társaság nevezetes vitájában a társadalmi fejlődés irányáról; jelen volt a pécsi szabadoktatási kongresszuson, cikket adott a polgári radikálisokhoz közel álló *A Nap* húsvéti számába 1909-ben. Az ellenfél maga is méltatta, s gyakran állították szembe tevékenységét a Néppárt és a kongregációk politikai tevékenységével.⁴⁸⁶

Püspöki rangját is elsősorban a liberális körök rokonszenvének köszönhette. Az errefelé erősen elkötelezett Fejérváry-kormány ennek a közvéleménynek tett gesztust a haladó hírben álló egyházi író püspökségre jelölésével.⁴⁸⁷ A liberális sajtó tartja számon azt is, hogy míg a gazdag egyházmegyék arisztokrata püspökök kezén vannak, a nagy tudású Prohászkanak az egyik legszegényebb diocesiával kell beérnie.

Összegezve tehát az eddigieket: Prohászka a tízes évek kezdetéig a liberalizmust, valamint a liberalizmus szélesebb világnézeti hátterét jelentő naturalista szcientizmust – eltérően a politikai katolicizmus újkonzervatív áramlataitól – a korszak uralkodó irányzatának tekintette; befolyását, hatalmát növekedni s nem csökkenni látta, sőt írásaiból kivehető, hogy egy távoli jövőben a szocializmus uralmát sem tartotta kizártnak. Saját földadatát abban látta, hogy előmozdítsa az egyház beilleszkedését ebbe a vele alapjában ellenséges, számára alapjában idegen világba. A kompromisszumot kereste a legtávolabb álló eszmékkel s irányzatokkal is, valamiféle univerzális, az eszmékre és világnézetekre is kiterjedő konkordátum lehetőségét – kiegyezést egy lényegében idegen, sőt ellenséges világgal. Nem arról volt tehát szó, hogy ezzel a világgal, ennek eszményeivel, világnézetével bensőleg azonosult. Ez választotta el élesen és egyértelműen például a Laménais-féle baloldali katolicizmustól is, sőt saját liberális

⁴⁸⁶ Példa a Néppárttal való szembeállításra a liberális publicisztikából: „Nem revideálatnák Rakovszkyék társadalmi programjukat Székesfehérvár lánglelkű püspökével, Prohászka Ottokárral?” (*Kelet Népe*, 1911. május 10.) – A jezsuita integralizmussal való szembeállításhoz idézünk egy – Prohászka iránt az előbb idézett passzusnál jóval kevésbé elragadtatott hangú – polgári radikális véleményt: „[Az egyház] Ultramontanizmusa Tomcsányi Lajos páterrel immunizáltatja a szemfényvesztésül a kirakatba helyezett modern specialitást, Prohászka Ottokár hatását.” (Faber Oszkár: *A klerikális veszély*, Budapest, 1911, 6. oldal.)

⁴⁸⁷ Schütz Antal: *Prohászka Ottokár pályája*, Budapest, 1929, 64. oldal.

színezetű politikus katolikus kortársaitól, amilyen Giesswein Sándor is volt. Egyszersmind azonban éles különbség választja el a politikai katolicizmus kombattáns konzervatív áramlataitól is.

Míg a politikai katolicizmus vékonyka baloldalával a püspök viszonya a legszívélyesebb volt, addig az egyházi politika többi tényezőjével szembeni viszonyát mindig is a távolságtartás, illetőleg az elszigeteltség jellemezte, amely a tízes évek kezdetére konfliktusokban ki-kirobbanó ellentétte fejlődött. A nevezetes index-ügyben régi ellentétek kerültek felszínre. Az inkriminált írásokkal, elsősorban természetesen *Az intellektualizmus túlhajtásai* címmel megjelent akadémiai székfoglalóval szemben fölhozott vádak summázták a püspök egész addigi működése elleni panaszokat. Mindezeket világosan fogalmazta meg a Tátrai Félix álnévvel Ausztriában megjelent német nyelvű röpirat, mely a jezsuita csoport támadásának adott hangot⁴⁸⁸ – a kortárs liberális közvélemény Tomcsányi jezsuita tartományfőnököt gyanította az álnév mögött.⁴⁸⁹ Az itt előadott kifogások két lényeges pontban összegeezhetők. Először, Prohászka úgynevezett kultúrteológus, aki arra törekszik, hogy összebékítse az úgynevezett (*sic!*) katolikus világnézetet a modern filozófiával és kultúrával; másodsor, a teológiai terminológiát fölcseréli a világi filozófia terminológiájával, s ez magában félrevezető és eleve tévtanokhoz vezet.

A támadások, mint említettem, inkább vonatkoztak a püspök korábbi munkásságára, mint magára az érintett tanulmányra. Mindenesetre figyelmen kívül hagyták azokat a vonásokat, melyek miatt a székfoglaló lényegesen különbözött Prohászka addigi írásaitól. A helyzet ironiája volt ugyanis, hogy a Prohászka elleni támadás éppen azt az írást vette célba, amely első jele volt a pálya alapvető fordulatának; olyan fordulatnak nevezetesen, ahonnan az út a támadók tábora felé vezetett – már legalábbis ami a jezsuita kört illeti. Már az is új jelenség volt a székfoglalóban, hogy nem kiegészítést keresett a tárgyalt irányzattal, hanem bírálta azt. A racionalista szcientizmus – melyet Prohászka a liberalizmus világnézeti alapjának tekintett – bírálata magában is nézetei változását jelentette, hiszen korábban respektussal kezelte ezt a szcientizmust. 1903-ban még így határozta meg viszonyát a már ekkor is intellektualizmusnak nevezett racionalizmushoz:

A modern kornak iránya az intellektualizmus s eszménye a humanizmus. Az intellektualista irányzat abban jelentkezik, hogy érteni, tudni s látni akar. Cseppet sem akarom ez irányát elítélni, sőt értem szimpátiáját a tudomány iránt, miután vívmányait neki köszönheti s számtalan nyomorúságának földi megváltóját üdvözli benne... Ez irány áthat a tudás sokféle terére s azt megakasztani nem lehet, sem tilalommal, sem elzárkózással, sem ignorálással.

⁴⁸⁸ Felix Tátrai: *Mehr Klarheit! Gedanken über den Prohaska-Kultus in Ungarn*, H. n. (1913), 9–10. oldal.

⁴⁸⁹ Egyebek között Tomcsányi szerzőségét feltételezi Keményfalvi Ákos: „Mehr Klarheit!”, *Kelet Népe*, 1913. október 15. – Jenei Károly szíves közlése szerint valójában a röpirat szerzője Pécsi Gusztáv esztergomi hittanár, Prohászka régi ellenlábasa volt.

Nemcsak hogy nem lehet, de a hívő világnézetnek be kell állnia e korszakembe... Így tettek a Gergelyek, Vazulok, Ágostonok az antik kultúrával, így Szent Tamás az arabs–zsidó világnézettel s mit tegyünk mi? Kövessük őket.⁴⁹⁰

Az alapvető szándék a székfoglalóban is változatlan abban az értelemben, hogy ezúttal is az egyház csatlakozását keresi egy új koreszméhez; a következményekkel terhes változás abban áll, hogy a liberalizmus eszmei háttérét jelentő racionalista szcientizmust meghaladott koreszmének tekinti, s az újonnan fölfedezett James-féle pragmatizmust és a bergsoni intuicionális szemléletet állítja szembe vele. Bergson ráirányítja figyelmét a francia szellemi életre, s az új ösztönzés nyomán most, elkésve fedezi föl a maga számára a francia újkonzervatív gondolkör gazdag eszmekincsét, melyet az újkonzervatív agrárius tábor már a kilencvenes években ismert és használt. 1914-ben nagyobb tanulmányban dolgozza föl az újonnan fölfedezett gondolati anyagot. Most jut el az idealista korforduló eszméjéhez, melyet, mint láttuk, a századfordulón még elvetett. Ezt írja:

A francia géniusznak a XVIII. és a XIX. század végén sajátos s mindkét esetben egymáshoz nagyon hasonló világtörténelmi szerep jutott, melyet a fölszabadítás munkájának nevezhetnénk. A XVIII. század végén ugyanis a politikai szabadságokért hevült; letörte a tehetetlen királyság nehéz igáját s a feudális osztályok kiváltságait; kiterjesztette az alkotmányos jogokat a nép szélesebb rétegeire, s talpra állította a harmadik rendet; a XIX. század végén s a XX. század elején pedig szintén valami hasonlót művelt s művel, mikor összetöri a szellemi világnak jármát, mely a pozitivista s modernista filozófia alakjában üli meg az európai gondolatot, mikor szét akarja szórni az irányzatos materialista tudományosság varázsát, s meg akarja szabadítani Franciaországot s vele az egész világot a monista tévelyektől s az általános erkölcsi bénulástól.⁴⁹¹

A fordulat társadalmi hordozóit pedig már a francia jobboldali radikális irányzatokban ismeri föl. Ezt írja:

Ebben a fiatal, a materialista dogmatizmust megtörő Franciaországban voltaképp három áramlatot különböztethetünk meg, a forradalmi idealistáknak, a katolikusoknak s a nacionalista pragmatistáknak táborát.⁴⁹²

Forradalmi idealistákon – mint az írásból kiderül – a szellemi felvilágosítók: Bergson, Boutroux és a fizikus Poincaré, nacionalista pragmatizmuson pedig az *Action Française*, Maurras integrális nacionalizmusa értendő.

⁴⁹⁰ Prohászka: *A diadalmas világnézet*, i. m., XVIII–XIX. oldal.

⁴⁹¹ Prohászka Ottokár: Franciaország újjászületése [Katolikus Szemle, 1914]. In uő: *Korunk lelke*, i. m., 132. oldal.

⁴⁹² *Ugyanott*, 138. oldal.

A jellemzett fordulattal lezárult tehát Prohászka pályájának első nagy szakasza; működése további etapjait az az új eszmei elkötelezés irányította, melyet ez a fordulat érlelt meg benne.

Modernista törekvések: a Regnum Marianum és az Élet című folyóirat

A jezsuitákkal konkuráló Regnum Marianum csoport, hasonlóan a jezsuiták kongregációihoz, nem szerzetesrend, hanem világi papokból létrejött társaság. Négy-öt magyarországi lelkész alapította, kérték Rómától alapszabályaik elismerését, mely a jezsuita társasághoz hasonló zárt belső életű lelkészkongregációvá emelte volna egyesülésüket. Ez akkor sem oszlott fel, amikor a Szentszék a kérést elutasította. A házfőnök Krywald Ottó volt. Ez a csoport is a kongregációk szervezése terén működött. Elsősorban a fiatalabb iskolások lelki gondozásával foglalkoztak. Jelentős befolyásuk volt a cserkészmozgalomra, ők alapították a népszerű cserkészlapot, a *Zászlónkat*. Másik jelentős vállalkozásuk az *Élet* című szépirodalmi folyóirat volt. A lap már 1910 óta működött, s 1912-ben vette át a Regnum Marianum kör a szerkesztését. A lapot ekkor a *Zászlónkat* is sokáig szerkesztő Izsóf Alajos tanártól átveszi Andor József, majd 1918-ban, Andor József halála után Anka János, a későbbi fajvédő publicista, eredetileg mindketten pedagógusok. Az *Élet*nek főmunkatársa Prohászka, aki a háború alatt itt közli a később könyvként is megjelent „Kultúra és terror” című cikksorozatot. A modernség inkább elméleti, mint szépirodalmi, bár az *Élet* tesz kísérleteket arra, hogy barátságosabb hangot üssön meg a bírálóiban Ady és még inkább Babits irányában. A szépirodalmi rész jellegében az *Új Időkhöz* hasonló és nagyjából ugyanolyan színvonalú.

Jelentősebb a lapnál az annak keretében indított Élet-könyvei könyvsorozat – kooperált üzleti vállalkozás a folyóirat kiadásában is részt vevő Singer és Wolfner kiadóval. Ez valóban nagy példányszámú és jól szerkesztett tudományos népszerűsítő sorozat, mely több modern külföldi szerző művét is megjelenteti.

A Prohászka irányítása alatt álló Regnum Marianum hamar összeütközésbe került a rivalizáló jezsuita táborral.⁴⁹³ A tízes évek elején Prohászka nevezetes index-ügye a Regnum elleni jezsuita hadjárat csúcsát jelentette. Az ügy nem állt egyedül: az *Index-Kongregáció* 1912. május 6. keletű dekrétuma indexre teszi a Regnum-csoport rangban második vezetőjének, Izsóf Alajosnak „A gyakori szentáldozás és az életpszichológia” című, 1910. május 6-án elhangzott, később nyomtatásban megjelent előadását.⁴⁹⁴

Prohászka és az Élet-csoport utat talált az új idealista hullámhoz, s ezzel fölzárkózott az újkonzervativizmushoz, elsősorban annak ekkor, a tízes években igen erős modern törekvéseihez. Rajtuk kívül s velük állandóan harcban ugyanebben az időben kialakult

⁴⁹³ Egy korabeli antiklerikális röpirat a Regnum Marianumról: „Ezt az intézetet Prohászka szellemében vezetik. Benne van az elvhű életrevaló, munkás magyar papság típusát kialakító Philippinum, tenni, cselekedni vágyó felszentelt papok testülete, Prohászka Ottokár iskolája. Mivel a modern kor és a vallás közt összhangot akarnak teremteni, az ortodoxiához ragaszkodó jezsuiták rossz szemmel nézik őket.” (Faber: *A klerikális veszély*, i. m., 25. oldal.)

⁴⁹⁴ Sinkó Ferenc: „Izsóf Alajos (1870–1945)”, *Vigilia*, 1972. szeptember.

a magyar politikai katolicizmuson belül egy jelentős jobboldali radikális színezetű antimodernista irányzat is: ez tekinthető az ekkor Európa-szerte föllépett integralizmus hazai jelentkezésének.

Az integralizmus a magyar politikai katolicizmusban

Az 1910-es évek elején az egyházon belüli szélsőjobboldali irányzat, a polgári radikálisokkal szemben álló klerikális front élvonalába a jezsuita rend magyarországi tartománya kerül. A budapesti rendházat, a hírhedt Mária utcát megszálló gárda Innsbruckban nevelkedik, innen hozza magával az osztrák néppárt legradikálisabban jobboldali, reakciósságban Luegeren is messze túlmenő szárnyának eszmeiségét. Josef Eberle tanítványai ők. A rend jól ismert szervezőmunkája céltudatosan törekszik az értelmiségre gyakorolt befolyás kiterjesztésére, ezen belül elsősorban az oktatás ellenőrzésének megszerzésére. Nem csupán az egyetemek, hanem a középiskolák meghódítása is a célok közé tartozik.

A jezsuita irányítás alatt álló Mária Kongregációk

Ellenőrzésük alá vonják és e cél szolgálatába állítják a Mária Kongregációk hálózatát. A kongregációk nem politikai jellegű szervezetek, nem is a szorosan vett liturgiához kapcsolódó vallásos egyletek. A társas élet, a „szabadidő-felhasználás” katolikus szellemű kereteinek szánják őket. Vallásos társasegyletek tehát rétegszervezet jellegű fölépítéssel.⁴⁹⁵ Működik ugyan iparos kongregáció is, de a Mária-kongregáció fő tevékenységi köre a „jobb körök”, a magasabb beosztású hivatalnokok, értelmiségiek, egyetemi és középiskolás diákok „lelki gondozása”.⁴⁹⁶ A tudatosan kitűzött cél a klérushoz hű politikai elit nevelése,⁴⁹⁷ befolyásos, magas pozíciójú emberek tömörítése exkluzív, az előkelőséget, társadalmi rangot sugalmazó szervezetbe, világnézeti befolyásolásuk rendszeres szeminárium jellegű képzéssel – amely a Loyolai-féle lelkigyakorlatok módszerével folyik, de elsősorban nem szorosan vallási, hanem politikai-ideológiai kérdésekkel foglalkozik.

⁴⁹⁵ „A Mária-kongregáció a hitbuzgalmi egyesületek legtöbbszörétől főleg kettőben különbözik előnyösen: 1. A tagok azonos társadalmi osztályból toborzása által, amely lehetővé teszi a tagok életviszonyaihoz legjobban hozzámért lelkipásztori befolyást a prézes (egyházi elnök) részéről, valamint a tagok fesztelen testvéri együttműködését; 2. Ezáltal, hogy a tagokat nem hagyja meg passzív szerepben, hanem a kongregáció szelleme és szervezete révén önálló hitbuzgalmi és apostoli cselekvésmódra készíti őket.” (*A Mária-kongregáció rövid ismertetése*, Budapest, 1917, 4–5. oldal.)

⁴⁹⁶ „Ma [1911-ben – Sz. M.] a magyar kongreganisták számát – a férfiak és nők, felnőttek és ifjúság összegzésével – hozzávetőleg úgy tízezerre becsülhetjük s ebből ezret bátran tehetünk az egyetemi végzettségű férfiintelligenciára.” (Bangha Béla: *Mi a kongregáció?*, Budapest, 1911, 15–16. oldal.)

⁴⁹⁷ „A Mária-kongregációk ugyan elsősorban nem a tömeg, hanem egy válogatott csapat megnevelésére töreksenek, de azzal a céllal, hogy az így kinevelt elit a társadalom különböző rétegeiben mintegy kovászsként hasson s apostolkodó csapatként támogassa, előkészítse és folytassa a lelkipásztor működését.” (*A Mária-kongregáció rövid ismertetése*, i. m., 6. oldal.)

Ez az értelmiségielit-nevelő tevékenység mereven autokratikus felépítésű szervezeti keretben, szigorú papi ellenőrzés alatt folyt. A kongregációk összessége maga nem képezett centralizált fölépítésű szervezeti hálózatot. Az egyes kongregációkat a megyéspüspök engedélyezte s ellenőrizte. A püspökök mellett, velük azonos joggal – különleges pápai privilégiumként – szervezhettek és felügyelhettek kongregációkat a jezsuita tartományok. Ez a körülmény biztosította mindenütt a katolikus világban a Jézus Társaság különleges befolyását a kongregációkra.⁴⁹⁸ Az egyes kongregációk élén teljhatalmú vezetőként a püspök vagy a jezsuita tartományfőnök által kinevezett lelkész-elnök, az úgynevezett prézes állott, mellette, jóval kisebb vezetői kompetenciával a világi tagok által választott világi elnök, az úgynevezett prefektus tevékenykedett.⁴⁹⁹ A szigorúan zártkörű foglalkozásokon a tagoknak kötelező volt részt venniük, a távolmaradást külön erre specializált tisztségviselő, az úgynevezett janitor ellenőrizte.⁵⁰⁰

Az egyet kaszinó jellegű szerepet is betölt – ezt vezetői gondosan ápolják –, előmozdítja hasznos ismeretségek szerzését, nexusok kialakítását. A távlati terv: minél több kulcspozícióban lévő ember „beszervezése” a politikai, gazdasági, kulturális stb. élet minden területén.⁵⁰¹ Később pedig, ha megerősödnek, már egyenesen törekednek arra, hogy a kulcspozíciókba kongreganistákat juttassanak. A kongregációk rokon vonásokat mutatnak az agrárius érdek-képviselői szervezetek gyakorlatával és törekvéseivel. Ez utóbbiak, belátva, hogy a közjogi alapon rendeződött pártstruktúrát más jellegű párttömörüléssel fölváltani nem képesek, nem arra törekedtek, hogy újabb pártot alapítsanak, hanem arra, hogy a meglévő – egymással közjogi alapon szemben álló – politikai pártokat, szervezeteket infiltrálják, az ott található agrárius szemléletű embereket egyletszerű szervezéssel tömörítsék, s kulcspozíciókat szerezzenek a politikai és társadalmi élet minden területén bizalmas embereik pozíciókba segítése által. A kongregációk is hasonló taktikát követtek a célból, hogy befolyást szerezzenek a politikai és társadalmi életben. Ezekben a törekvésekben, melyekre még visszatérünk, már az ellenforradalmi korszak társadalmi egyesületeinek, sőt titkos társaságainak előzményeit fedezhetjük föl.⁵⁰² A kongregációknak kifejezett protekciószervezet⁵⁰³

⁴⁹⁸ Bangha: *Mi a kongregáció?*, i. m., 5. oldal.

⁴⁹⁹ *A Mária-kongregáció rövid ismertetése*, i. m., 8. oldal.

⁵⁰⁰ *A Mária-kongregatio vezérkönyve*, 2. kiadás, Budapest, 1905, 12. oldal.

⁵⁰¹ „... a Mária-kongregációk a hitbuzgalmi élet legmagasabb iskolái, ahonnan századokon át minden országban a vezetésre hivatott és képzett elit került ki. A nemek és társadalmi állások, illetve hivatásrendek szerint csoportosított kongregációk nem pusztán ájtatosságban kimerülő jámbor egyesületek, hanem apostoli iskolák, melegágyai a nagyobb szerepre, egyenesen vezetésre hivatott lelkeknek, akik épp a hivatásrendi csoportosulás révén saját osztályukra, vagy foglalkozási águkra a legnagyobb hatással tudnak lenni. Aki végignézi a pesti kongregációk utolsó ötvenévi névsorát és összehasonlítja az akkori közéleti hangadók vagy vezetők névsorával, sokszor és gyakran ugyanazokat a neveket fogja megtalálni!” (Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és műve*, Budapest, 1941, 144. oldal.)

⁵⁰² A kongregációkat irányító jezsuita stáb folyóirata ellenforradalmi korszakbeli cikkírójának tolla nem esetlegesen jár rá a titkos társaság analógiára a folyóirat egykori gárdájának

jellegük volt – ebben bizonyos mértékig hasonlóak voltak nem elsősorban magához a szabadkőművességhoz, hanem ahhoz a törzsképhez, melyet a szabadkőművességről a szélsőjobboldali mozgalmak rajzolni szoktak. Ezt a hasonlóságot tudatosan vallották, és mintegy jogcímként használták saját törekvéseik igazolására, olyan logikával, hogy ilyen ellenféllel szemben nem lehet más eszközöket használni, mint saját fegyvereit fordítani ellene.⁵⁰⁴ A jezsuita rend új keletű politikai befolyását Tomcsányi Lajos magyarországi tartományfőnök alapozta meg.⁵⁰⁵

jellemzésekor: „A Magyar Kultúra olvasóit, hogy úgy mondjam, *mint egy titkos társaság tagjait* [kiemelés – Sz. M.] meg lehetett mindenütt ismerni, mert ők voltak a meg nem alkuvók, a bátrak, a harcosok, az öntudatosak, az egyházzal mindig és mindenben tűzön-vízen keresztül együtt érzők.” (Nyisztor Zoltán: „Bangha Béla első lapalapítása”, *Magyar Kultúra*, 1941. március 20.)

⁵⁰³ „A kongregáció – érdekszövetkezet? E vádat csak a legújabb időben találták ki. Amióta bizonyos érdekelt klikkek megriadtak annak gondolatától, hogy ezentúl már nemcsak radikálisok, zsidók és kálvinisták protekciós összeköttetései tölthetik be a közállásokat. Merthogy a kongregáció erős terjedésével akadhatnak majd magas állású kongreganisták is, akik úgy találják, hogy valakinek őszinte vallásossága és puritán erkölce csak ajánlólevél lehet bármely hivatalra. ... Sőt akadhat, aki azt hiszi, hogy a kongreganista természetszerűleg a társadalom elitjéhez tartozik.” (Bangha: *Mi a kongregáció?*, i. m.) – „Mi katolikusok *nem támogatjuk egymást kellőleg* [kiemelés az eredetiben – Sz. M.] a társadalmi életben; nem tartunk össze, nem toljuk egymás szekerét; nem vagyunk olyan élelmesek, mint az ellenfél, amely külön szervezetet létesített a kölcsönös támogatásra (szabadkőművesség), a párhívek ügyeinek előmozdítására, az előkelő és jövedelmező állások lefoglalására, a főiskolai ifjúság megnyerésére anyagi és társadalmi gondoskodás útján... az említett társadalmi osztályban néhány év előtt feltűnő kath. áramlat indult meg. A tanárokat mintegy varázsütésre csodálatra méltó hitbuzgóság szállta meg, sőt dús virágzást nyert bennük a kongregáció. Lehet, hogy volt köztük képmutató is, de túlnyomó részénél csak a csakugyan meglévő, de eddig erőszakkal elnyomott láng gyulladt nyílt lobogásra. Képzeltetni minő megdöbbenést okozott ez a liberális és radikális táborban. Azonnal kutatni kezdték a feltűnő jelenség okát és persze csakhamar rájöttek. A középiskolai ügyosztály élén akkor egy kiváló kath. férfiú állott, hozzá még kongreganista. Ez az élesen látó és kiválóan praktikus gondolkozású tanácsos kezdte méltányos figyelembe részesíteni a buzgó kath. tanárokat s ha egyéb tekintetben is érdemesek voltak arra, a másvallásúak mellett felhozta őket is a vidékről a fővárosba, megtette őket direktornak, sőt minisztériumokba is bevitt közülük néhányat.” (Szemák István: „Még egy szó a katolikus intelligencia kérdéséhez”, *Magyar Kultúra*, 1917. január 20.) – „Az Élet ... szívós akarattal törekszik arra, hogy írói gárdájának pozíciót teremtsen.” (a[nka] j[ános]: „Domonkos István”, *Élet*, 1918. január 20.) – „Amint igaz, hogy közéletünk szocializálódásával minden közigazgatássá válik, éppen úgy megáll az a tétel is, hogy a hivatalos közigazgatás szerepét hovatovább átveszi a szabad szervezkedés. Mindazokon a helyeken tehát, ahol a közhatalom gyakorlását egyelőre nem kaphatjuk meg, egyesületekben, gazdasági egyesületekben kell szervezkednie, a keresztény magyarságnak. Ezek az egyesületek fejtsenek ki lehető élénk tevékenységet, adjanak teret minden dolgozni vágyó energiának, elégítsék ki a menthető hiúságot és ekként oktassák és neveljék a közhatalom átvételére hivatott egyének és tömegeket.” (Weis István: „Az erők szervezése”, *Magyar Kultúra*, 1918. február 20.)

⁵⁰⁴ Egy személyi kapcsolatai alapján klerikális ügyletekben többször részt vett liberális újságíró fölszólalása egy ellenforradalmi jellegű megbeszélésen Banghánál az 1918-as polgári forradalom idején: „Az értekezleten egy perc alatt kiderült, hogy voltaképpen a Mária Kongregáció

A tízes évek elején mintegy 180 kongregáció hozzávetőleg 20 000 tagot tömörített. Az 1911-es évben működő 182 kongregációból 101 férfi, 81 nőkongregáció volt. Ezek a szervezetek ebben az évben összesen 22 767 tagot számláltak, nemek szerint 9816 férfit és 12 951 nőt; a tagság szervezeti jellegét nézve: 10 973 rendes tag, 6749 távol levő tag és 5045 fő jelölt, illetőleg jelentkező.⁵⁰⁶ Ez az állomány csaknem egészében a középosztályból került ki, számban legjelentősebb tényezője az elemi és középiskolás ifjúság volt. A szervezőmunkában tevékenyen részt vett Bernhard Zsigmond budapesti házfőnök és Martinovich Sándor, a magyar egyházon belüli cölibátusellenes mozgalmak nagy ellenfele, antiszemita pamfletíró.⁵⁰⁷ Az iparosok kongregációját P. Bóta építette ki, ennek különösebb jelentősége nem volt. Annál jelentősebb viszont a magasabb köröket, hivatalnokokat és értelmiségieket szervező „Urak Kongregációja”, melyet 1903-ban nyolc taggal alapított P. Bus Jakab kongregáció prézes, s amelynek 1909-ben már száz tagja volt.⁵⁰⁸

Ez a kongregáció volt a jezsuita befolyás magja. Jelentőségét egy kulcsemberről adta, a kongregáció lelke, br. Barkóczy Sándor kultuszminisztériumi tanácsos, 1904 és 1912 között a minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetője. Ő építette ki a klerikális s azon belül is a jezsuita-kongregációs front befolyását a középiskolai tanárok soraiban.⁵⁰⁹

vezetőinek értekezletén vagyunk, csak két »idegen« volt jelen: Wolff Károly és én. ... felszólaltam és a hallgatóság nem nagy örömeire kijelentettem, hogy én viszont sohasem leszek kongreganista, nem mintha nem akarnék jó katolikus lenni, hanem azért, mert azt hiszem jobban szolgálhatom az igazságot, ha nem vagyok sem kongreganista, sem szabadkőműves.” (Tápay-Szabó: *Szegény ember gazdag élete*, i. m., 3. kötet, 83. oldal.) – „Egyszerűen mindenben az az út, ahogy a szabadkőművesek hódították meg Magyarországot, bár kevesen voltak, rosszabb feltételek mellett kezdték, nehéz körülmények között folytatták és sokszor kompromittálták magukat. Ha nem szégyellünk hasznosat tanulni tőlük, egyszerűen ugyanúgy csináljuk a magunk dolgát és visszahódítjuk a magyarságnak Magyarországot.” (Neubauer Ferenc: „Miért szervezetlen a magyar intelligencia?”, *Új Nemzedék*, 1918. szeptember 7.)

⁵⁰⁵ „[Tomcsányit] akkor Magyarország egyik legzseniálisabb emberének tartották, s akit okos tanácsaiért és döntéseiért püspökök és magas közeleti funkcionáriusok kerestek fel.” (Nyisztor: *Bangha Béla élete és műve*, i. m., 143. oldal.)

⁵⁰⁶ Bangha Béla: „Beköszöntő”, *Mária Kongregáció*, 1912. szeptember.

⁵⁰⁷ Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*, Budapest, 1919.

⁵⁰⁸ Szász Dezső jelentése a Martinovics Páholy 1909. évi munkájáról. (Az adatokat Faber Oszkárnak a Mária Kongregációról a páholyban elhangzott előadásából idézi.) (OL, Szabadkőműves Levéltár, *Martinovics Páholy iratai*.)

⁵⁰⁹ Lássunk néhány lapvéleményt Barkóczy tevékenységéről. Kortársi vélemény: „[Istóczy *Emlékiratfelék és egyebek* című röpirata kapcsán] Mostoha haza! Rossz gyermek, aki még egy olyan férfit sem tart el, aki huszonöt éven át atyja volt. Miért nem fordul Barkóczyhoz? Hiszen a tanári állás sem megvetendő!” (*Az Est*, 1911. január 1.) – Fajvédő lapvélemény: „Láttuk Barkóczy Sándornál is, aki még a teljes numerus clausust sem alkalmazta a tanári kinevezéseknél, a zsidó sajtó követelésére el kellett hagynia helyét mártír vesszőfutás után.” (*A Nép*, 1925. május 29.)

Az Urak Kongregációja keretében szervezett és rendszeres politikai nevelőmunka folyt, ez a társaság volt leginkább titkos társaság jellegű.⁵¹⁰

A kulcsfontosságú középosztályi kongregáció vidéken is terjeszkedett. A budapesti Urak Kongregációja Egerben, Győrben, Nagybecskerekben, Nagyváradon, Sopronban, Szegeden, Temesvárott, Vácott és Zomborban rendelkezett vidéki fiókszervezetekkel. Ezekben a szervezetekben összesen 405 főt tömörített 1910-ben, közülük 150 fő állami iskolai tanár volt.⁵¹¹ Az egykorú liberális sajtó szerint a kongregációnak a tanárokon kívül még jelentős befolyása volt a katonatisztek körében és a bírói karban is.⁵¹² A budapesti Urak Kongregációja 1910-beli 170 tagja és tagjelöltje körében az alábbi foglalkozások szerepeltek a legnagyobb számmal: 41 tanár, 16 ügyvéd, 12 minisztériumi tisztviselő, 11 minisztériumi hivatalnok (nem jogvégzett), 8 orvos, 6 katonatiszt, 5 bíró.⁵¹³ A tagok és jelentkezők nevei között több olyat is föllelhetünk, amely majd az ellenforradalmi korszak idején válik közismertté. A későbbi politikai prominensek közül már 1910-ben a kongregáció kötelékében szerepel Huszár Károly, az ekkor még kereskedelemügyi minisztériumi fogalmazó Szcitovszky Tibor és Váry Albert, az ellenforradalom majdani főügyésze; a tudományos és oktatási notabilitások közül: Egyed István, Friedrich István, Kerékgyártó Árpád, Luttor János.⁵¹⁴

[...] [A kézirat 2 oldala hiányzik. – *A szerk.*]

A Magyar Kultúra című folyóirat

Magyarországon a szellem – úgy tűnik, megingathatatlanul – „baloldalon áll”. Bangha egyik feladatának azt tekinti, hogy ezen a helyzeten próbáljon változtatni. Olyan folyóiratot akar alapítani, amely kielégíti az igényes értelmiségiek szellemi igényeit is, amely korszerűségben versenyképes a *Nyugattal*. 1913-ban megindítja a *Magyar Kultúra* című havi folyóiratot. A lap részben szépirodalmi, részben világnézeti. Elméleti téren megkísérli felvenni a harcot a *Nyugat* és köre ellen, s velük szemben kijátszani az akkor már hatalmas modern francia katolikus költészetet, Claudel, Péguyt, Jammest. Ezek a lépések azonban erőtleneek. Nincsen szó semmiféle katolikus avantgardizmusról. A modernség inkább az elméleti érvelésben, mint a szépirodalmi részben jelentkezik. A papos prűdéria szelleme megüli a lap hasábjait. Bangha veti be a magyar konzervatív köztudatba mestere, Eberle vezérgondolatát, azt, hogy a „zsidó” (liberális) polgárság hatalmának legfontosabb tényezője a modern sajtó kézben tartása. Eberle ezt mint a

⁵¹⁰ Bangha, hazatérése után, 1910 októberében a Szent Szív templomban apologetikai előadás-sorozatot tart „Krisztus és a modern társadalom” címmel. „Az előadásokon csakis intelligensebb férfiak jelenhettek meg, nevükre kiállított meghívóval, melyet minden egyes alkalomkor az ajtóőröknek le kellett adni.” (Nyisztor: *Bangha Béla élete és műve*, i. m., 151. oldal.)

⁵¹¹ *Az Est*, 1910. december 27.

⁵¹² *Világ*, 1910. április 6.

⁵¹³ *Az Est*, 1910. december 27.

⁵¹⁴ *Ugyanott*.

kapitalizmust jellemző világjelenséget írja le, magyar tanítványai a hazai sajtó különlegesen „elzsidósodott” voltát hangsúlyozzák. A konzervatív tábor legfontosabb feladatának tartják a kor nívelján álló, nagy példányszámú napilapok (de legalább egy napilap) alapítását (vagy egy meglévő megvásárlását). Bangha a tömegmozgalom-szervezés nélkülözhetetlen eszközének tartja, s mivel Magyarországon a mozgalmatszervezés egyéb föltételei lényegesen rosszabbak a fejlett kapitalista országokénál, a napilapot a mozgalom gerincének, szervezeti centrumának is szánja. Az egyházi sajtó fejlesztése, a meglévő katolikus lapok, az *Alkotmány* és az *Igaz Szó* tömeghatásának gyatrasága már korábban fölvetődött. Az 1907-es katolikus nagygyűlés alakít is egy Katolikus Sajtóegyesületet Prohászkanak, Gergely Józsefnek, az *Egyházi Közlöny* szerkesztőjének és Buttykay Antal ferences szerzetesnek a vezetésével. Például a bécsi *Piusverein* szolgál. Az egyesület jelentéktelen és nem elsősorban politikai, hanem hitbuzgalmi tevékenysége csupán az *Alkotmány* korszerűsítése és fellendítése körüli tervezettségben merül ki. Bangha sajtóagitációja kifejezetten politikai célzatú. Ugródeszkának a vezetése alatt álló hölgykongregációt használja. A *Magyar Kultúra* is az itt tevékenykedő hölgyek adományaiból indult, s az ő előfizetések tartják fenn. 1911. december 27-én a hölgykongregáció tagjaiból megalakul a Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete. A Kálvin téren külön helyiséget tart fenn,⁵¹⁵ és egyleti értesítőként kiadja *A Sajtó* című, 30–40 000 példányban megjelenő lapocskát. Ez szolgál Bangha sajtóagitációjának orgánumául.⁵¹⁶

Az agitáció első lépéseként megkíséreltek az egyes kongregációk kebelében sajtószakosztályokat létesíteni. Ezek a következő agitációs feladatokat látták el a továbbiakban: előfizetőket gyűjtöttek katolikus lapok és folyóiratok részére, továbbá – ez már szoros értelemben vett politikai agitáció volt – agitációt folytattak annak érdekében, hogy a liberális lapok előfizetői lemondják ezeket az előfizetéseket. Templomok előtt árusították a felekezeti lapokat. Kampány folyt avégett, hogy a kongregációk tagjai rendszeresen keressék újságárusoknál a katolikus lapokat, s ezzel rávegyék az újságosokat ezeknek a lapoknak a megrendelésére. Végül a szakosztályok feladatai közé tartozott a pénzgyűjtés az alapítandó napilapra.⁵¹⁷ Az e téren elért eredményekről az egyesület 1913. április 13-án tartott második közgyűlésén elhangzott beszámoló a következő tájékoztatást adta: a sajtó-hölgybizottság létszámát 461 főre emelték, szereztek 1774 új előfizetőt katolikus lapok számára, és elérték háromszáz „destruktív” lap lerendelését.⁵¹⁸ A tízes évek közepére a sajtóagitáció szervei lettek a jezsuita csoport politikai tevékenységének szervezeti támaszpontjai a kongregációkon belül. A Bangha-csoport befolyását a kongregációkon belül gyakorlatilag a sajtószakosztályok számával mérhetjük, amelyek – mivel az agitáció a hölgybizottság

⁵¹⁵ Innen Bangha különösen ható írói álneve: Kálvintéri.

⁵¹⁶ Bangha Béla: „Hogyan teremődött meg a keresztény sajtó?”. In uő: *Tíz esztendő*, Budapest, 1928, 1. kötet, 10. oldal.

⁵¹⁷ „Alakítsunk sajtóbizottságokat”, *A Sajtó*, 1917. szeptember.

⁵¹⁸ „Második és harmadik közgyűlésünk”, *A Kath. Sajtóhölgy Bizottság Kis Közlönye*, 1915. március 15.

kezében összpontosult – elsősorban a nőkongregációkban alakultak. 1912 végén a működő 54 nőkongregációból 24-ben tevékenykedett sajtószakosztály.⁵¹⁹

A sajtókampány második lépésének magát a katolikus napilap alapítását szánta Bangha. A jezsuita organizátor határozottan új napilap alapítását vagy megszerzését igyekszik előkészíteni, tervei között nem szerepel az *Alkotmány* fellendítése. A Jézus Társaság – amely egyébként meglehetősen elszigetelt a magyar kléruson belül – hadilábon áll a Néppárttal. Tervei teljesen függetlenek tőle. Bázist a „társadalmon” túl, a felső klérusban kell keresnie, meg kell lovagolnia a Néppárttal szemben ott is megmutakozó ellenszenvet. 1913-ban a püspöki karban már olyan hangok is hallatszanak, melyek egyenesen az *Alkotmány* megszüntetését javasolják. A modernebb törekvések, főleg az *Élet* fő támogatója az *Alkotmány*-nyal szemben Mailáth Gusztáv erdélyi püspök.⁵²⁰ A „zsidó” sajtó elleni hangulatkeltés azonnal élénk visszhangra lel a jobboldal szélesebb köreiben. Minden ellentét mellett is késlekedés nélkül magáévá teszi az eszmét a Néppárt, és magukévá teszik a keresztényszocialisták, nagyon nagy elánnal az agráriusok, s nem marad hatás nélkül a Függetlenségi Párt orgánumaira sem. Rövid idő alatt a szélsőjobb központi jelszavai közé emelkedik.

Az agráriusok szellemi műhelye: az Országos Széchenyi Szövetség

Új elem az agrárius propagandában 1905 után a szociálpolitika (pl. társadalombiztosítás halvány gondolata uradalmi cselédek részére), a népművelés, a mezőgazdasági szakoktatás kihasználása a parasztság soraiban a befolyás növelésére.⁵²¹ A fejlettebb termelési eljárások propagandája a parasztok között a szociális olajcsepp alkalmas formájának ígérkezik. Erre a föladatra megfelelő keretnek látszanak a szövetkezeteken kívül a Gazdaszövetség égisze alatt szervezett gazdakörök (szervezésük előmozdítására Károlyi Sándor 60 000 K-s alapítványt létesített). Tervezik az iparfelügyelet mintájára mezőgazdasági szakmai felügyelet létrehozását, melynek feladata a fejlettebb termelési eljárások terjesztésének hatósági előmozdítása volna. Erősen izgatja az agráriusokat a polgári radikálisok és a szociáldemokraták nagyszabású népművelő tevékenysége, szabadoktatási mozgalma. Ők is tesznek erőfeszítéseket ezzel konkuráló agrár szabadoktatás kiépítésére. A Széll-kormány alatt, majd még inkább a koalíciós minisztériumok idején ehhez állami támogatást is tudnak biztosítani.⁵²² Iskolán kívüli tanfolyamokat terveznek, melyek előnyösen egyesítenék a termelési ismeretterjesztést, az általános ismeretterjesztést (itt már tág lehetőség van világnézeti

⁵¹⁹ Engelhardt Ferenc: „A női kongregációk mai állapota”, *Mária Kongregáció*, 1913. február.

⁵²⁰ Tápay-Szabó: *Szegény ember gazdag élete*, i. m., 3. kötet, 8. oldal.

⁵²¹ A bürokratikus, szociálpolitikai szemléletmód terjedéséhez lásd a 171. számú lábjegyzetet.

⁵²² 1902-ben Darányi kérésére a pécsi püspök bevezeti a gazdasági ismeretek oktatását a pécsi papnevelőben. (Sassi Nagy: *A XX. század igazi népnevelői*, i. m., 53. oldal.) – Apponyi 1906. július 20-ai, 53201. számú kultuszminiszteri rendelete utasítja a tanfelügyelőket a Gazdaszövetség szociális tevékenységének támogatására; 1909. évi 15860. számú rendelet pedig biztosítja az állami és felekezeti tanítóképzők küldötteinek államköltségen való részvételét a Gazdaszövetség szociális kurzusán.

elemek bevitelére) és a nyílt politikai propagandát. Szóba kerül mezőgazdasági szakiskolák felállítása, szó esik a skandináv népfőiskola-intézmény magyarországi meghonosításáról, falusi népkönyvtárak létesítéséről, kultúrházak építéséről.⁵²³

A népnevelő feladat akcióbázisa – az eddig ismertetett elemek mellett, akiket a Gazdaszövetség évente tartott szociális kurzusokon törekszik „népnevelőkké” képezni – a diákság „szociális missziója” lenne. Az agrárius vezetők fontos szerepet szánnak a diákságnak a propagandatevékenységben. Ennek már van némi hagyománya a keresztmozgalom idejéből. Mint már említettük, 1901 szeptemberében a kolozsvári egyetemen Bodor Aladár kezdeményezésére alakul meg az első úgynevezett „kuruc brigád”,⁵²⁴ szociálpolitikai külön-feladatokkal. A kuruc brigádokkal együtt szervezte meg Bodor és köre a népegyetemet, az agrárius szociálpolitika egyik állandóan emlegetett mintája, az angol *University Extension* módjára. A kuruc brigádok szabályos „nép közé járát” szervezetek, kivonultak egy-egy faluba, s ott nótákat énekelve, mókázva előadásokat tartottak, melyben keveredett a propaganda az ismeretterjesztéssel. A tevékenység kifejezetten politikai volt: agrárszocialista mozgalmakkal „fertőzött” falvak visszatérítése volt a cél.⁵²⁵ Az 1905-ös, a Fejérváry-

⁵²³ Két jellemző megfogalmazás arra vonatkozóan, hogyan értelmezték agrárius autorok a szociálpolitika szorosan politikai jelentőségét. A bérlőszövetkezetekről: „Egyesüljön tehát az egész magyar keresztény társadalom, az arisztokraták, a főpapság, a papság, az intelligens középosztály, keresztény egyetemi ifjúságunk, keresztény tanítóságunk... álljon munkába a falusi tanító, a plébános, a középbirtokos... szervezzék, tömörítsék a kisbirtokos népet földbérlő szövetkezetekbe, tanítsák őket, legyenek a tömörülésben segítségükre... szemeljük ki a haszonélvezet céljából parcellázandó arisztokrata és főpapi birtoktesteket... vigyék és vezessék küldöttségbe a népet a föld tulajdonosához, kérjék segítségüket... és közben oktassák ki a szervezkedőket arra, hogy segítségüknek, megszervezésüknek egy föltétele van: a hazafias érzéssel párosult vallásos érzés. Az ilyen megszervezett közösségekbe tegye be azután Fényes Samu a lábát.” (Miklóssy: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása*, i. m., 66– 67. oldal.) – A Gazdaszövetség igazgatójának víziója az agrárius szociálpolitikával megszervezett mintaközségről: „... a népházban van a községi hitelszövetkezet irodája, itt van a fogyasztási szövetkezet boltja is. Itt van a falusi népkönyvtár. Itt van a falusi gazdakör helyisége is. Aki könyvet akar szerezni, többféle újságot olvasni, beszélgetni ismerőseivel, az idejön. A falusi földbirtokos, pap, tanító, jegyző is eljár ide. Itt ismerik meg egymást igazában a kisemberek és természetes vezetőik.” (Agrárius [Bernát István]: *Kire szavazzon a magyar gazda?*, Budapest, 1910, 42. oldal.)

⁵²⁴ A selmecbányai főiskolások például egy népszínműbeli falu mintájára építették fel diákszervezetüket, olyan tisztségekkel, mint öregbíró, kisbíró, bakter. (*Nemzeti Ideál. Mit akar a magyar ifjúság?*, i. m., 37. oldal.)

⁵²⁵ „[Kolozsvárt] Alig egy éve, hogy szövetkeztek, megalkották a népegyetem intézményét. Nem az *University Extension* idegen intézményének átültetése az övék. Teljesen magyar szellemű, magyar intézmény. Minden szabad napjukon kirándulást tesznek a vidék közel népéhez. Ott nem nyakig begombolt redengotban, de egyszerű mindennapi ruhájukban, vagy éppen magyar öltönyeikben közégyűlnek a népek. – Kérdegetik, tréfálgatnak velük, megnyerik bizalmukat, aztán ügyesen a kívánt tárgyra terelve a beszédet, előadásokat tartanak könnyen érthető, népies beszédben, s az egyszerű nép észre sem veszi, hogy itt most holmi népegyetem működik. Beveszi az okos szót, tanul, művelődik s ami a legfőbb eredmény, megtanulja ismét

kormány választójogi javaslata melletti hatalmas szociáldemokrata tüntetések újra hasonló kezdeményezésre indítják az agrárius vezérkart. Az év szeptemberében a Szent Imre Kör titkára, Schandl Károly kisebbségben marad egy egyet tisztújító választásán. Sértődöttségében új szervezet gründolását határozza el.⁵²⁶ Fölveszi a kapcsolatot a Bethlen Gábor kör egyes vezetőivel, majd patrónusok után néznek. Miután eldöntötték, hogy szervezetüket Széchenyi nevében s Károlyi Sándor szellemében, a Gazdaszövetség szociális előadásainak ihletése alatt óhajtják megalapítani, támogatásért Rubinek Gyulához, az OMGE igazgatójához fordultak. Ő a Gazdaszövetséghez utasította őket, ahol Bernát István azonnal fölkarolta a kezdeményezést.

Fölszólította a vezetőket, hogy terjesszenek be hozzá programot, s gyűjtsenek aláírásokat a programra. Schandlék azonnal megszővegezték a *Mit akarunk?* című programfüzetet, amely az agráriusok szokásos programpontjait tartalmazta, középpontba állítva készségüket szociális kurzusok tartására. Sikerült összegyűjteniük kétszáz aláírást az induláshoz. Ezután Bernát ajánlólevelet adott Darányihoz és a kultuszminisztériumhoz, elintézte, hogy az alakuló szervezet helyiséget kapjon az OMGE központban és használhassa annak könyvtárát. Prohászkatól és Rákosi Jenőtől Concháig és Timon Ákosig notabilitások sora halmozta el a diákkezdeményezést pártoló és üdvözlő levelekkel. Ilyen kezdetek után 1905. november 25-én százötven egyetemi hallgató részvételével Schandl Károly elnöklete alatt megalakul az Országos Széchenyi Szövetség, az agrárius diákszervezet. 1906-ban, a zászlóbontó nagygyűlésen az agrárius vezérkar mellett maga Apponyi is jelen van.

Ettől kezdve az agrárius mozgalom és a Gazdaszövetség saját szervezetének tekintette a diákszervezetet. Feladatának elsősorban a diákifjúság egy részének – a lelkész-, tanító- és gazdatisztjelölteknek – újkonzervatív világnézeti nevelését és ellenőrzését tekintették. Az ő soraikból kerültek ki ugyanis azoknak a hivatásoknak és foglalkozásoknak a művelői, amelyeket a Gazdaszövetség vezérkara eleve az agrárius mozgalom vidéki akcióbázisának tekintett.⁵²⁷

A szövetség ellen-társadalomtudományi társaság céllal jött létre, társadalomtudományi kérdések megvitatása, feldolgozása volt az elsődleges feladata. Három szakosztályt tartott fenn: közgazdaságit, munkásjólétit (ennek főadata volt az ipari munkások között folytatott agitáció megszervezése) és irodalmi (ez szociálpolitikai és szociográfiai tanulmányok publikálására biztosított lehetőséget). A szakosztályok kéthetenként meghatározott témákról zártkörű, ankétszerű vitákat rendeztek. Ezzel egyidejűleg folyt a fölkészülés a fontosabb feladatra: a munkások és parasztok között folytatandó agitációra. Az agrárius szakértők rendszeres agitátorképző

szeretni és becsülni az »urat«, a nadrágos embert. Mert sajnos oda jutottunk, hogy a paraszt fél az úrtól: magyar a magyartól, sok helyen gyűlöli az urat: magyar a magyart!” (*Ugyanott*, 43. oldal.)

⁵²⁶ Schandl: „Főiskolai ifjúságunk és a szövetkezeti mozgalom”, i.m.

⁵²⁷ „...előkészítés alatti terveink: a Széchenyi Szövetségnek az összes főiskolákon, pap-, jegyző- és tanítóképző intézeteken, a gazdasági és erdészeti akadémiákon való elterjesztése.” (*A Magyar Gazdaszövetség Tájékoztatója*, Budapest, 1908. 16. oldal.)

kurzust tartottak a szövetség aktívái számára. Rövidesen sor került „bevetésükre”: 1906. február 2-án, Monoron zajlik le az első vidéki agitáció. Az agitáció kezdetben szerény és félénk. Technikai lebonyolítása a következőképpen történik: előzőleg írnak valamelyik Pest környéki, megbízhatóan néppárti befolyás alatt álló falu plébánosának és jegyzőjének, akik összehívják a lakosságot. A néhány kiszállt egyetemista megtartja a propaganda-előadást, s végezetül Széchenyi Bizottságot alakítanak. 1907-ben azonban komolyra fordul a dolog. A dunántúli uradalmicseléd-mozgalmak, majd az évekig tartó aratósztrájkok valódi agitációt kívánnak. Most már olyan községekbe szállnak ki, ahol erős a szociáldemokrata párt befolyása. Így került sor az agrárszocialista mozgalmak törzsterületére, a Csanád megyébe és Biharba történt kiszállásokra. Ezeket az akciókat a belügyminisztérium is jó szemmel nézte.⁵²⁸ A cél: létrehozni a Gazdaszövetség helyi szervezetét, továbbá fogyasztási szövetkezetet és gazdakört alakítani a faluban. Megindul az agitáció Budapesten is, az ipari munkásság körében. Erre külön szervezet alakul a szövetség kebelében: a főváros hét kerületében hoznak létre „nemzeti iskolákat”, agitációs szervezeteket. Először itt is csak a keresztényszocialista szervezetek ülésein mernek fellépni, majd sor kerül szociáldemokrata munkásegyletekben való agitációs rendezvényekre is.⁵²⁹ 1914 tavaszán Nagytétényben és Bajaszentistvánon megszervezték az első gazdagimnáziumokat, népfőiskolai jellegű intézményeket.⁵³⁰ Az 1910-es választáson a szövetség diákaktivistái látják el konzervatív választói gyűléseken a biztosító szolgálatot, azon tevékenységek egyikét, melyekből a jobboldali radikális szervezetek specializált terrorszervezete szokott kifejlődni.⁵³¹ A szövetség társadalmi rangjának emelkedését mutatta, hogy 1914. április 24-én ők szervezték a hatalmas pompával megült országos Széchenyi ünnepélyt, melyen Csernoch primástól Pekár Gyuláig „mindenki” jelen volt.

Bernát és a többi agrárius vezető sugalmazására rögtön az alakuláskor bekapcsolódott a szervezésbe egy sor, néhány évvel korábban végzett fiatal értelmiségi,

¶

⁵²⁸ Erről tanúskodott Andrássy Gyula belügyminiszter 1907. március 28-i levele Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszterhez, aki információért fordult a belügyminisztériumhoz, mivel ez utóbbi a kereskedelemügyi minisztertől vasúti díjkedvezményt kért az egyesület vidéki kiszállásaira. A belügyminiszter biztosította minisztertársát: „... az Országos Széchenyi Szövetség működését a magam részéről különösen a nemzetközi szocialista izgatók működésének ellensúlyozása szempontjából igen üdvösnek tartom s határozottan kívánatosnak vélem, hogy a szövetség működése a kormány részéről lehetőleg támogatást nyerjen legalább oly módon, hogy a vidéki kiszállások alkalmával a szövetség küldöttei vasúti szabadjegyekkel láttassanak el.” (OL, BM res. BM 223-res. K 149, 35. cs.)

⁵²⁹ A szövetség sajtója 1909-ben azzal dicsekedett, hogy Csanádpalotán egy 1500 tagot számláló szociáldemokrata szervezetet elszakadásra bírt a párttól, és „hazafias” munkásszervezetet alakított belőle. (*Egyetemi Lapok*, 1909. március 15.)

⁵³⁰ Deptner Tibor: *A Magyar Gazdaszövetség és a falusi szabadtanítás (1896–1920)*, Budapest, 1921, 9. oldal.

⁵³¹ Idézzünk egy baloldali utalást a szövetség politikai tevékenységére: „Miért rendez a Széchenyi Szövetség, amely a reakciós választójogi gyűlések védelmének terhes munkájával eléggé el van foglalva, diákjóléti kongresszust?” (*Huszadik Század*, 1910, 1. félév, 572. oldal.)

mindnyájan agrárius érdekkörökben elhelyezkedett emberek: miniszteri segédfogalmazók, fiatal magántanárok, szövetkezeti tisztviselők, akik számára érvényesülésük szempontjából előnyösnek látszott a szövetségben végzett tevékenység. Így lett Bernát közvetlen ajánlatára tiszteletbeli elnök Czettler Jenő, ekkor segédfogalmazó a földművelési minisztériumban. Így kapcsolódott be: Bernolák Nándor, Steinecker Ferenc, Steuer György, Brázovay Kálmán és Heller Farkas.

Az évzáró közgyűlés az 1911–12-es tanévről megállapította, hogy a szervezet hét vidéki tagszervezettel rendelkezik (Baja, Pécs, Pancsova, Kecskemét, Eperjes, Kassa, Sárospatak). A fővárosi szervezet 27 falusi agitációs kiszállást hajtott végre, a vidéki szervezetek mintegy kétszázat.⁵³² A vidéki szervezetek száma 1914-re kilencre emelkedett. A taglétszám a következőképpen alakult: az induló 120 főről 1919 augusztusáig a budapesti szervezet tagjainak száma csak 245 főre emelkedett, 1919 augusztusa és decembere között azonban – jelezvén a szervezet megélénkülését az ellenforradalom hónapjaiban – fölszökött 1037 főre, majd 1921-re visszaesett a régi átlagra. A vidéki szervezetekkel együtt a létszám mintegy ezer fő volt országosan. A legaktívabb, bajai szervezetnek 1912 márciusában ötvenkilenc tagja volt.⁵³³

A Széchenyi Szövetség szociálpolitikai tevékenységének, falusi agitációs kiszállásainak volt egy olyan tevékenységi területe, amely később igen jelentős szerephez jutott: itt rejlenek a majdani falukutatók közvetlen előzményei. A Széchenyi Szövetség egy sor kiszállást végez kifejezetten azért, hogy felméréseket végezzen a falusi nép helyzetének megismerésére. Ez a tevékenység kapcsolódik egy agrárius hagyományhoz: a századforduló éveiben az agrárszocialista mozgalmak életre hívtak egy sajátos monografikus tényföltáró statisztikai irodalmat, amelynek közvetlen célja az agrár-szociálpolitikai döntés-előkészítés volt. Fölbecsülhetetlen értékű, máig használt társadalomtörténeti forrásmunkák születtek így módon.

A Gazdaszövetség jelentős könyvkiadói tevékenységében kiemelt helye volt az ilyen jellegű felmérő munkáknak, nagy számban jelentettek meg falumonográfiákat. Pályázatokat írtak ki ilyen típusú művekre, s megjelentették őket folyóirataikban. A Gazdaszövetség évi jelentései, gazdakongresszusokon tartott beszámolóik külön megemlékeztek erről a munkásságról. A Széchenyi Szövetség volt legfontosabb műhelye az adatfeltáró tevékenységnek. Soraiban kitűnő szociográfiai szakértő gárda nőtt fel. Tagjai – elsősorban Bodor Antal és Gesztelyi Nagy László – fontos szerepet játszottak az 1920-as évek végén, mikor módszereiket átadták a kialakuló falukutató mozgalom fiataljainak. Gesztelyi Nagy László, mint a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara elnöke több előadást tartott szociográfiai tapasztalatairól a szegedi fiatalok mozgalmában részt vevőknek.⁵³⁴

⁵³² *Egyetemi Lapok*, 1912. május 31.

⁵³³ Ahol eltérő utalás nincsen, ott a Széchenyi Szövetségre vonatkozó adatok forrása Kerék Mihály: *Az országos Széchenyi Szövetség története, működése és hivatása* című munkája (Budapest, 1932).

⁵³⁴ A Széchenyi Szövetség és a falukutató törekvések összefüggéséhez lásd Borbándi Gyula: „Az utolsó falukutatók” című tanulmányát (*Új Látóhatár*, 1960. 2. szám).

A Széchenyi Szövetség taglétszáma, mint láttuk, mindig csekély volt. Még akkor is csekélynek tekinthető, ha számításba vesszük, hogy az egyetemi hallgatók politikai mozgalmait, egyes válságidőszakokat kivéve soha nem fogják át az ifjúság egészét, hanem csupán egy társadalmi-politikai kérdések iránt aktívan érdeklődő magot (mely ritkán nagyobb az összlétszám negyedénél). Befolyása azonban jóval nagyobb volt állandó taglétszámánál.⁵³⁵ A Széchenyi Szövetség nem tömegmozgalom, hanem elitszervezet volt, a jövő vezetőit, és vezető, valamint középfunckionáriusait nevelte. A Szövetség vezetőségi tagsága ugródeszka volt diákok számára, hogy tanulmányaik befejeztével teljes foglalkozású tisztviselőként álláshoz jussanak az agrárius érdekképviselésekben, s ezek ranglétráján emelkedjenek. Így csinál karriert Marschall Ferenc, Czettler Jenő, Gesztelyi Nagy László, Weis István és Bubinek István. De a Szövetség elnökének, Schandl Károlynak a pályafutása a legjellegzetesebb. Ez az első példája a tiszta érdek-képviselési karriernek: tanulmányait befejezve fogalmazó lesz a Gazdaszövetségéig, s az agrárius érdekképviselések „számárlétráján” halad fölfelé pályája az államtitkárságig. A Széchenyi Szövetség, a Szent Imre Kör és a többi modernebb jobboldali diákszervezet az az iskola, ahol kinevelődnek a modern politika technikai funckionáriusai: a politikai pártok szervezeti apparátusainak, tömegszervezeteknek, gazdasági szervezeteknek organizátorai – a „pártvezérek” mellett tevékenykedő „ügyvezető elnökök”, „főtitkárok” anakronisztikusan szólva: szervezőtitkárok. Ők építik ki majd az ellenforradalmi korszak idején a modern propaganda szervezeti formáit, a hírközlő szervezetet, ők igazgatnak majd szakminisztériumokat.

⁵³⁵ Bernát István a Gazdaszövetség 1918. évi működéséről szóló referátumában a szövetség palicsi közgyűlésén azt állította, hogy a jelzett évben a Széchenyi Szövetség propagandaakciói mintegy kétezer diákot mozgósítottak. (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1919. július.)

A jobboldali radikalizmus a koalíció idején

A kereszt-mozgalom mély nyomokat hagyott az egyetemi ifjúság politikai színezetű szervezeteinek életében. A budapesti egyetemeken a kereszt-mozgalom hullámainak elcsitulta után is a szélsőjobboldali-klerikális irányzat marad évekig a jellegadó irányzat.

A kereszt-mozgalom utóélete a diákmozgalmakban

A nagybizottság a heccек aktualitásának múltával elhal, a vezetés visszakerül a legális Nemzeti Párthoz, amely 1904-ig kézben tartja az Egyetemi Kör vezetését. 1905-ben a közjogi harc kiújulása ismét a függetlenségi problémákat helyezi előtérbe, s a vezetés ekkor átveszi a Függetlenségi Párt. A kereszt-mozgalom azonban maradandó, intézményesült, szervezetekben megtestesült nyomokat hagy. Az egyetemen kívül álló konzervatív politikának az a törekvése, hogy behatoljon az egyetemre, és ott pozíciókat építsen ki, tartós eredményekhez vezetett. 1901 után már nem tudják olyan akciókra mozgósítani diákbázisukat, mint a nagy „hecc”, noha az egyetemi közvéleményben többségük van. 1905 után azonban hosszú időre elvesztik ezt a többséget. De kisebbségbe kerülve is ők rendelkeznek most már a legszervezettebb erővel, a legtartósabb, legkevésbé *ad hoc* jellegű egyetemen belüli politikai csoportosulással. Az egyetemen a következő években kiépült klerikális és agrárius szervezetekre a továbbiakban még visszatérünk. Most egy olyan vonalról emlékezünk meg, amelyet a konzervatív erők építettek ki. Ezt a vonalat továbbra is Szemere Miklós tartotta kézben. A nagybizottságból megmaradt egyetlen szervezet a Szemere Miklós Asztaltársaság volt. A harminc taggal indult és ennél nagyobb taglétszáma sose igen vergődött öregdiáklklub önmagában nem olyan jelentőségű, hogy érdemes volna külön megemlékezni róla.⁵³⁶ Annak oka, hogy itt most mégis szót ejtünk róla, az, hogy a következő években Szemere, részben az asztaltársaságon keresztül, döntő pozíciókat szerzett az egyetemi sportélet irányításában, köszönhetően az egyetemi céllövősport kiépítésében, szervezésében és mindenekelőtt finanszírozásában szerzett „érdemeinek”. Szemere nagy híve volt a céllövősportnak. Számos parlamenti felszólalásban igyekezett országos népszerűsítését szorgalmazni. 1912-ben a nemzetközi céllövő társaság az ő indítványára tette nemzetközi versenyszámmá a hadipuskával való lövést. Szemere rajongása a céllövősport iránt egészen más természetű volt, mint a lóversenyhez fűződő kapcsolata. Ezen keresett, arra áldozott. Nem is keveset. A céllövészethben ugyanis politikai ambíció megvalósításáról volt szó. 1902-ben Pestszentlőrincen hatalmas céllövőtelepet rendezett be kizárólag az egyetemisták részére. Ettől kezdve minden évben megrendezte nagy ifjúsági céllövő versenyét, amelyre mindig 10 000 koronás első díjat tűzött ki. Nyilvánvaló tehát, hogy itt nem jámbor sportolásról, hanem paramilitáris katonai kiképzés szervezéséről volt szó. Szemere már kezdetben sem szorítkozott privát

⁵³⁶ Egy résztvevő késői visszaemlékezése szerint a Szemere Társaság volt az első kimondottan fajvédő szervezet Magyarországon. (Tahy: *Kereszt az egyetemen*, i. m., 26. oldal.)

mecénáskodásra. 1902. április 29-i parlamenti felszólalásában javaslatot tesz arra, hogy hivatalos állami támogatással, nem kötelező társadalmi mozgalomként szervezzék meg az egyetemi ifjúság rendszeres lökiképzését. A beszéd nem titkolja, hogy ezt nem csupán testedzésnek, hanem kiegészítő katonai kiképzésnek szánja. A szervezeti keret, melyben folyna, az úgynevezett egyetemi zászlóalj felállítása lenne. A felszólalásnak nincsen érdemleges visszhangja, a terv egyelőre lekerül a napirendről. A Budapesti Tudományegyetemen ugyan magán-társadalmi alapon sikerül felállítani egy zászlóaljat, a kezdeményezés azonban befulladás. Marad tehát a lőrinci lőtér és a versenyek. A terv többrétű és több irányba tekint. A lényeg természetesen az, hogy az így kiépített paramilitáris szervezet titokban (amíg legálissá nem tehető) az önálló magyar hadsereg előre kiépülő tartalékos-tiszt-képzése volt. Ha pedig a mozgalom az egyetemeken megszilárdul és tekintélyt szerez, ki lehet terjeszteni, és az egész sorköteles ifjúságot átfogó – leventeszerű – katonai szervezetté kiépíteni. Ez már kész kiképzési kerete lenne az önálló magyar hadseregnek. Ezzel Szemere bizvást remélheti, hogy égetően aktuális és népszerű programot dobna be a köztudatba, és személyes kapcsolatokat szerezhet a közjogi ellenzék, de legalább is a honvédelmi minisztérium vezetőihez, s befolyást gyakorolhatna rájuk. Ugyanakkor azonban a parlamenti felszólalás érvelése raffinált: arra van kihegyezve, hogy a monarchia hadseregének kiképzési színvonala és általában katonai ütőképessége kívánnivalókat hagy maga után, pedig a balkáni helyzet, az orosz–szláv fenyegetés következtében a katonai veszély nőttön-nő. A javaslat hozzájárulna, hogy a hadsereget általában fejlesszék. Ezzel tehát nem csupán a függetlenségi oldal felé politizál, hanem az ellenoldalnak is hízeleg, mely éppen most akarja felemeltetni a hadsereg létszámát, s amelynek minden érv jó, amellyel aláhúzhatja a hadseregfejlesztés jelentőségét. A személyes ambíciók terén a próbálkozás nem eredménytelen. A második versenyen már megjelenik Széll miniszterelnök, a következőt pedig maga Pitreich közös hadügyminiszter is biztosítja helyesléséről, s még magát Ferenc Józsefet is meghívják a versenyre – ami azt jelenti, sikerült elérni, hogy magyar hivatalos színezetet nyerjen a dolog. A király persze nem jelenik meg, de nem utasítja el a meghívást, csak udvariasan kimentti magát. A kilátások ugrásszerűen megjavulnak a koalíció kormányra kerülésével. 1906 januárjában Budapesten már újra megalakul az egyetemen az egyetemi zászlóalj szervezőbizottsága, s *Egyetemi Zászlóaljak* címmel programfüzetet is megjelentet. A visszhang a vidéki egyetemeken most kedvező. Márciusban csatlakoznak a kolozsvári orvostanhallgatók, májusban a Budapesti Műegyetemi Kör üdvözlí a szervezőbizottságot. Az 1906-os debreceni országos diákgyűlésen sikerül határozatot elfogadtatni, amely követeli a diákság katonai kiképzésének kiépítését.

1906 decemberében a szervezőbizottság háromtagú küldöttsége ezzel a határozattal fölkeresi Bolgár Ferenc honvédelmi államtitkárt, aki biztosítja is őket támogatásáról. Még egy évig elhúzódik, amíg a honvédelmi minisztérium elhatározza az egyetemi zászlóalj hivatalos támogatását, végre aztán 1908. május 20-án Selmecbányán megalakul az első zászlóalj kétszáz főnyi „legénységgel”, egy hivatalosan kirendelt főhadnagy kiképzővel. Az ügy mégis kútba esik, a bécsi hadvezetés ugyanis nem egyezik bele az egyetemi zászlóalj fölállításába. Most már nem egyéni

kezdemenyezés, hanem hivatalos akció, amelynek sajtója is van a koalíció berkeiben.⁵³⁷ Nem is maradnak abba a hasonló jellegű kísérletek a háború kitöréséig. 1913-ban a cserkészlet keretében állít föl egy néhány megyére kiterjedő paramilitáris alakulatot Nemzeti Falanx néven br. Nyáry Albert koalíciós notabilitás, mindenféle társadalmi szervezetek állandó tótumfaktuma, aki egyébként ekkor Szemerével is szoros kapcsolatban állott.

Társa a szervezésben nem kisebb politikai tényező, mint Andrássy Gyula. A Nemzeti Falanx tulajdonképpeni organizátorai, akik a gyakorlati szervezést végzik, Dobák Emil és Bognár Mátyás ügyvédek egy év múlva már Szemere környezetében vannak. Szemere akkor indult folyóiratában amellet agitálnak, hogy élesszék föl új formában, de a korábbi vezetők irányítása alatt az egyetemi zászlóaljakat. Most, a háború közeledtekor már nem egyetemi mozgalomról van szó, hanem az egész lakosságot átfogó paramilitáris alakulatról, melyet nemzetőrségnek akarnak keresztelni. Szemere a lökiképzés pártolásával eléri, hogy 1902. november 15-én Eötvös Loránd helyébe őt választják a BEAC elnökévé. Ezt a tisztséget évekig viseli, ebben a minőségében ott ül a Magyar Országos Diákszövetség 1907. novemberi V. kongresszusán Vaszary Kolozs, Apponyi Albert és Kossuth Ferenc társaságában, mint a tizenkét védnök egyike. Sikerül a BEAC diák elnökeit a háború kitöréséig tartósan befolyása alatt tartania személyes és politikai tekintetben. Az egyetemi sportszervezet szélsőjobboldali irányítását egyéb tekintetben is biztosítja. 1914-ben a „felnőtt” elnök is méltó utóda Szemerének: Rácz Vilmos futóbajnok, az azonos nevű Istóczy-követő fia, a fehérterror éveiben az Ébredő Magyarok Egyesület (ÉME) budapesti szervezetének egyik vezetője.⁵³⁸

Még egy szempontból kell szólnunk a kereszt-mozgalomról. Számos vezetőjének nevével később újra találkozhat az ellenforradalmi korszak kutatója. Az akció vezére a nyolcas akcióbizottság élén álló orvostanhallgató, aki az akcióban megalapozta karrierjét: Benárd Ágoston, a Simonyi–Semadam-kormány és az első Teleki-kormány majdani népjóléti minisztere. Az 1900. május 30-i, a kereszt-tördelésre először reagáló gyűlés szónoka: Bernolák Nándor, a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere. Az Egyetemi Kör 1901 februárjában választott, a heccet előkészítő nemzeti

⁵³⁷ „Azért is kell katonailag képezni az egész magyar tanuló ifjúságot, hogy ha netalán bármikor karhatalom fenyegeti a magyar törvényeket s törvénybe iktatott alkotmányos szabadságunkat, legyen egy kiképzett és fölfegyverezett nemzeti hadsereg. Ha a céllovészetet minden iskolában rendes fegyverekkel, rendesen gyakorolják s az összes iskolákat megfelelő fegyverekkel e célra ellátják, ha százezer magyar tanuló ifjú fölfegyverzetten s az iskolai zászlóaljokban katonailag begyakorlatozva készen áll a véderő erősítésére, de egyszersmind a haza törvényes védelmére is, akkor nem kell félni semmiféle törvénytelen támadásnak még a kísérletétől sem. Sapienti sat.” (Porzsolt Kálmán: *Reform-politika*, Budapest, 1907, 159–160. oldal.)

⁵³⁸ Arra vonatkozóan, hogy milyen kapcsolatok álltak fenn Szemere és a diákmozgalmak között, az alábbi források szolgálnak adatokkal: *Egyetemi Lapok* (az Egyetemi Kör lapja), *Keresztény Magyar Ifjúság* (a Szt. Imre Egyesület lapja), *A Cél*; továbbá Karafiáth Jenő: „Emlékezés Szemere Miklósról”, *Testnevelés*, 1943, 2. szám.

párti vezetőségének tagja: Magasházy László joghallgató, Horthy majdani főadjudánsa. A kereszt-kifüggesztők között van: Hencz Károly,⁵³⁹ Hindy Zoltán, Karafiáth Jenő, a Károlyi Gyula-kormány majdani vallás- és közoktatásügyi minisztere, Budapest főpolgármestere; Szinnyey József,⁵⁴⁰ Tahy Endre, Weisz Konrád,⁵⁴¹ Zsembery István. Az akcióhoz csatlakozó kolozsvári diákok vezére Bodor Aladár.⁵⁴²

Elmondhatjuk tehát a kereszt-mozgalomról: a honorácior dzsentrí önálló politikai jelentkezése volt a politikai és ideológiai életben, s kitermelte az új típusú konzervatív ideológia specifikusan dzsentrí variánsát, ezen túlmenően pedig a mozgalom alkotta a majdani kurzus politikai generációjának magját. E diákmegmozdulás során verbuválódott össze lényegében az 1919-es ellenforradalom Friedrich–Wolff–Csilléry-csoportja. A csoport kialakulása szempontjából a kereszt-mozgalom hozzávetőleg olyan szerepet játszott, mint amelyet az 1919-es egyetemi zászlóaljok játszottak az Antal István–Bornemissza Géza–Mikecz Ödön-csoportnak, a Gömbös-kormány személyi garnitúrájának összetoborzódása szempontjából. A kereszt-mozgalomban lépett színre – egy villanással – a dinamikus-offenzív konzervatívságnak olyan áramlata, amely – megfelelő időben – alkalmas lehetett arra, hogy a programot radikális politikai eszközökkel is megkísérelje érvényre juttatni. Amidőn 1919 őszén ez az alkalom először elérkezett, a föllépő jobboldali radikalizmus első politikai garnitúrájában jelentős számban szerepeltek olyanok, akik első politikai élményeiket, impulzusait a kereszt-mozgalomban szerezték.

A kereszt-akcióval lényeges változások történnek az egyetemi ifjúság politikai arculatán, mozgalmi szervezeti formáiban, politizálási stílusában. A diákvezérség mint a politikai karrier első lépcsője eddig sem ismeretlen a magyar közéletben. (Szemere is így kezdte: 1878-ban ő vezette azt az egyetemi küldöttséget Isztambulban, amely díszkardot vitt a szultánnak; diákvezér volt az abszolutizmus és a provizórium idején Kaas Ivor is.) Ezek azonban egy anakronisztikussá vált politikai típust képviseltek: a reformkori jurátus vezéreket utánzó, szónoklásban, korteskedésben és esetleg tüntetések szervezésében kitűnő gravaminális agitátor típusát. Az 1901-es fejleményekkel s az őket követő változások során új típus jelenik meg: a szervező. Diákjóléti intézmények, sportszervezetek vagy már politikai színezetű vallásos ifjúsági szervezetek organizátorai voltak – mindegy, hol jutottak szerephez, mert a lényeg az így

⁵³⁹ Hencz Károly (1877–?): 1901-ben az Egyetemi Kör elnöke, ügyvéd, 1905-ben néppárti, 1910-ben függetlenségi képviselő, az 1918-as forradalom idején, mint Friedrich bizalmi embere ellenforradalmi szervezkedésekben vesz részt, a tanácsköztársaság idején Szegeden van, és részt vesz az ellenforradalmi kormány tevékenységében. 1907. január 11-i parlamenti felszólalásában az elsők között követel Magyarországon az egyetemeken *numerus clausus* (*expressis verbis*).

⁵⁴⁰ Szinnyey József: orvos, az 1919-es Csilléry-puccs résztvevője, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) egyik megszervezője és vezetője.

⁵⁴¹ Weisz Konrád (?–1943): MÁV főtisztviselő, az 1920-as nemzetgyűlésen képviselő, a Keresztény Nemzeti Pártban a Friedrich-csoport tagja, az ellenforradalom első éveiben az ÉME egyik vezetője.

⁵⁴² Bodor Aladár (1880–1952): tanár, „hazafias” költő, újságíró. A húszas években a *Nemzeti Újság*, majd a *Magyarság* munkatársa, a Területvédő Liga (TEVÉL) vezető funkcionáriusa.

megszerzett szervezési, adminisztratív rutin volt. Míg az előző típus ténykedése a szónokló képviselő és a politizáló ügyvéd előiskolája volt, az új típusa a leendő minisztériumi és közigazgatási tisztviselőé, a főhivatású érdek-képviselői és pártfunkcionáriusé. Ezzel rendkívüli mértékben megnőtt a politizáló diákvezetők jelentősége és szerepe a politikai elit kinevelésében, kiválasztásában, utánpótlásában. Ekkor válik tipikussá az egyetemi szervezetet az egyetem elvégzése után is kézben tartó, irányító „örög” ifjúsági vezérek alakja. A két legelső ilyen örök diákvezér Hindy Zoltán ügyvéd⁵⁴³ és Zsembery István⁵⁴⁴ orvos. Ők az egyetemi katolikus szervezetek kiépítői. Az egyetemi menzaügyeket kézben tartó Segítő Egylet az a szervezeti bázis, amelyre igen tartós befolyásuk támaszkodik. Zsembery ezen az ügykörön belül az egyetemi hallgatók egészségügyi ellátását szervezi. Megteremti az egyetemi kórházat, s az első világháború végéig annak főorvosa. Mindkét létesítményt a katolikus egyház pénzeli. Mindketten kulcsfigurái nem egyetemi katolikus szervezeteknek is. Jelentős politikai kádernevelő szerepet játszottak az egyetemista sportszervezetek is. A BEAC-ból, az egyetemi zászlóaljok vezetőiből és szervezőiből, valamint a Magyar Jogász Sportegyletből (MISE) szintén számos alakja került ki az ellenforradalmi kor szélsőjobboldali és jobboldali politikai életének. Mint sportvezető és mint későbbi politikus Karafiáth Jenő a legjelentősebb: részt vesz a kereszt-mozgalomban, majd utána sokáig a BEAC diákelnöke, az egyetemi zászlóaljok 1906-os szervezőbizottságának vezetője, és szerepet játszik a MISE-ben is. Szemere szoros befolyása alatt áll, még a háború idején is Szemere környezetéhez tartozik. Politikai nézetei teljes mértékben itt alakulnak ki. Ebből a környezetből kerül ki az ellenforradalmi korszak másik élvonalbeli politikusa, Zsitvay Tibor is. Zsitvay tagja volt a bolgár államtitkárnál járt egyetemi zászlóaljküldöttségnek (1907).⁵⁴⁵ A diákmozgalmakból vezet a politikába Ajtay József, Dánér Béla, Förster Lajos, Kelemen Kornél, Klupathy Jenő és Lázár Andor⁵⁴⁶ útja is. Ők nem élvonalbeli politikai figurák,

⁵⁴³ *Hindy Zoltán* (1880–1951): az első világháború idején munkapárti képviselő. 1919 januárjában, a polgári demokratikus forradalom idején tevékenyen részt vesz Bethlen egyesített polgári gyűjtőpárt-szervezési kísérletében. 1918 előtt elnöke az évi katolikus nagygyűléseket szervező Országos Katolikus Szövetségnek. 1932–1935: az OTI helyettes vezérigazgatója, 1935: a MABI vezérigazgatója, a Sajtókamara ügyésze.

⁵⁴⁴ *Zsembery István* (1879–1942): az Országos Katolikus Szövetség alapítója és elnöke, a *Kereszt, zsidó, vallás* című röpirat szerzője. 1918–1919-ben ellenforradalmi szervezkedések központi figurája. Az ő klinikáján verbuválódik össze a Csilléry-puccsot lebonyolító fiatal ellenforradalmi orvoscsoport. 1920-ban Sopron kormánybiztos főispánja. A MABI elnöke. 1942: az Actio Catholica elnöke.

⁵⁴⁵ Zsitvay az egyetemi szociális mozgalmakban is szerepet játszott, 1905-ben az Általános Egyetemi Segélyegylet elnöke volt.

⁵⁴⁶ *Ajtay József* (1876–?): közigazgatási bíró. Tevékeny része volt 1918 decemberében a TEVÉL megalakításában, melynek 1918–1921 között ügyvezető elnöke. Ugyanezt a funkciót tölti be 1926-ban a Magyar Nemzeti Szövetségben; a MISE egyik vezetője. *Dánér Béla* (1884–1930): bíró. A fajvédő párt egyik vezetője. 1906-ban a BEAC diákelnöke. *Förster Lajos*: az első világháború éveiben kunszentmiklósi főszolgabíró, az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején egyik vezetője a „jászkun redemptio” néven ismert

de mint az 1920–1930-as évek jobboldali társadalmi szervezeteinek szervező káderei, középszintű irányítói, nem jelentéktelen szerepet játszottak.

A bontakozó szélsőjobboldali mozgalmakban a századforduló táján fölmerült az az igény, hogy a dualizmuskori általános politikai párt típusát, a csupán a parlamenti képviselőket összefogó úgynevezett honoráciopártot fölváltsák a modern politikai tömegpártoknak, illetőleg tömegszervezeteknek azzal a típusával, melynek eredeti formája a szocialista munkásmozgalom keretein belül alakult ki. A szilárd, állandó tagsággal rendelkező s ezt kiépült, tagolt szervezettel átfogó, hivatásos szervező stáb által irányított párttípusról van szó. Csak ez a szervezési forma képes rendszeres ideológiai nevelésben részesíteni a párthíveket, s a választásokra és *ad hoc* megmozdulásokra korlátozódó politikai aktivitás helyett biztosítani a tagság szervezett, folyamatos és állandó részvételét a politikai életben. És a tömegszervezet-forma természetesen biztosíthatja a tömegek mozgósítását is tömegmozdulásokra, demonstrációkra.

ellenforradalmi szervezkedésnek. A Tanácsköztársaság hónapjaiban Szegeden működik, Gömbös környezetéhez tartozik, tevékeny része van az Etelközi Szövetség megalapításában. A húszas években mint Pest megyei notabilitás Endre Zsigmond és Endre László köréhez tartozik. Részt vesz a nyugat-magyarországi felkelésben. 1904-ben az Egyetemi Kör utolsó nemzeti párti elnöke. Választási beszéde a dzsentroid-szélsőjobboldali ideológia egyik példatára lehetne, amelyben föllelhető az összes fentebb ismertetett sztereotípiát. Idézzük belőle, mint az adott időben leginkább új vonást jelentőt, a szabadságjogokat érintő passzust: „Magyar nemzet vértől itatott történelme hangosan hirdeti a szabadság magasztos szeretetét, a nélkül, hogy a libertinizmus sarába esett volna. A szabadságot a nemzettest nyújtja, a monarchikus princípium konzerválja, mert a szabadság nem az egyed korlátlan érvényesülése, hanem a nemzetállam érdekében adatik. Az 1879-iki francia nemzetgyűlés hirdeti, hogy az emberek jogokra nézve szabadok és egyenlők s megelégednek a szerzett jogokról. A szerzett jogokat a magyar nemzeti fölfogás nem tagadhatná meg, mert ezen jogosultságok méltó elismerése voltak az állam, a haza érdekében kifejtett tevékenységnek. A harcban erős és bátor megnevesítették, ivadékaik is nemesek lesznek, mert a cél nem utópikus rögeszme emberi egyenlőségekért, hanem az értékes erők jutalmazása a haza érdekében. A liberalizmus döngetheti és ostromolhatja kiváltságosok szerzett jogait, nem tudta elérni, hogy a tőkés ma is úgy ne tekintessék a proletariátus előtt, mint kizsákmányoló zsarnok, hanem igenis elérte azt, hogy hazátlan forradalmárrá fajultak a népréteg alsó elemei.” (*Keresztény Magyar Ifjúság*, 1904. február 7.)

Kelemen Kornél (1885–1962): ügyvéd. Gömbös környezetének tagja, a Gömbös kormányban igazságügyi államtitkár. BEAC elnök, tagja az egyetemi zászlóalj 1907-es delegációjának, MISE vezető.

Klupathy Jenő (1861–1931): fizikus, műegyetemi tanár, BEAC elnök 1898–1912 között. Ezekben az években erősen Szemere és köre politikai befolyása alatt. Tagja és egyik szervezője Szemere 1905-ben alakított, Magyar Kultúrliga nevű szélsőjobboldali-antiszemita szervezetének.

Lázár Andor (1882–1971): a Gömbös-kormány igazságügy-minisztere, A MISE egyik vezetője. A MISE köréből kikerült asztaltársaság a magja annak az ellenforradalmi csoportnak, amely 1918 decemberében megalapítja a TEVÉL-t: Ajtay József, Karafiáth Jenő, Kelemen Kornél, Lázár Andor.

Mind a Néppárt, mind az agráriusok igyekeztek ilyen jellegű szervezeteket kiépíteni. Minden politikai mozgalom, párt valamilyen *osztálybázisra* épül; ha hatékony akar lenni, rendelkeznie kell *tömegbázissal*; de a modern tömegszervezetek kiépítéséhez és fenntartásához ezen túl még egy tényezőre is szükség van, melyet *akcióbázisnak* nevezhetnők. Ezen olyan társadalmi réteget vagy ennél szűkebb, de állandó társadalmi csoportot értünk, amelyet az illető mozgalom szervezeten vagy szervezettség nélkül mindig mozgósíthat akciók végrehajtására, s amely a tömegakciók lebonyolításának magját képezi. Ebből a körből választják ki a mozgalom szervező és vezető kádereit, s részben már itt is nevelik ki őket. Ilyen akcióbázist jelentett az egyetemi ifjúság 1848 óta minden függetlenségi mozgalom számára. És ilyen akcióbázis lett a diákság az 1901 után kiépülő és megszerveződő szélsőjobboldali mozgalmak számára.⁵⁴⁷

A kifejezetten antiszemita törekvések

A gazdaságpolitikai liberalizmusnak és a magyar kapitalista fejlődés sajátosságainak jobboldali bírálata, melyet a századfordulón az agrárius arisztokrácia dolgozott ki, az ezerkilencszázötvenes években fokozatosan a dzsentrí törekvések ideológiai kifejezésévé alakul át. A váltást az arisztokrata ideológiáról a dzsentrí ideológiára időben és jellegben egyaránt leginkább az egyetemi kereszt-mozgalom programdokumentumaiban ragadhatjuk meg. A fő vonások: a kapitalista fejlődés készületlenül, még erre éretlenül érte az akkori uralkodó osztályt, a birtokos nemességet és tönkretette, megakadályozva ezzel a nemzeti tradíció folyamatos áthagyományozódását a nemzetfenntartó uralkodó s középosztályokban. A kapitalista fejlődés hordozói idegenek: zsidók voltak. Kialakult egy zsidó-kapitalista városi civilizációs kultúra, mely idegen a magyar hagyományoktól, szellemiségtől, nem képviseli a magyar nemzeti jellemet, s nem hordozza a magyar birodalom fenntartását jelentő nemzeti feladatot, állameszmét. Ez a magyarságnak

⁵⁴⁷ Az akcióbázis körülbelül úgy viszonyul a tömegbázishoz, mint ahogy egy fejlett polgári demokráciában egy párt tagjai a párt választóihoz. Az előbbi lényegesen kisebb aktív tömeget jelent. Ezzel csak a viszonyt kívántuk érzékeltetni, de távolról sem állítjuk azt, hogy az akcióbázis és egy párt, mozgalom tagsága mindig vagy akár csak az esetek nagyobb részében fedi egymást. Kis pártok esetében az akcióbázis jóval nagyobb lehet, viszont olyan, sok évtizedes hagyománnyal rendelkező nagy pártok esetében, amilyenek egyes nagy szakszervezeti bázisra támaszkodó nyugati szociáldemokrata pártok, tendencia a tagság tömegének kiterjedése. Az ilyen pártok passzív tagsága, amely a pártéletben aktívan nem vesz részt, csupán formálisan párttag, jellegében nem sokban különbözik azoktól, akik nem tagjai, csak választói a pártnak. Ez esetben a párt akcióbázisa jóval kisebb a tagságnál. Fasiszta típusú pártoknál ilyen esetekben igyekeznek az akcióbázist magán a passzív párttagságon belül külön elit szervezetbe tömöríteni. Ilyen akcióbázis-szervezetnek tekinthető ebben a vonatkozásban az 1929–1933-as időszakban a német náci párton belül az SA. Hogy végül példákkal is megvilágítsuk a fogalmat: a francia forradalom akcióbázisa volt véleményünk szerint a híres Saint Antoine negyed lakossága; a húszas évek magyarországi radikális jobboldali mozgalmak számára a menekült hivatalnokok tömege.

nemzeti mivoltában való elfajulását eredményezi, a nemzeti jelleg elkerülhetetlenül megsemmisül, s helyette nemzeti vonások nélküli, gyökértelen kozmopolita civilizáció alakul ki, amelynek nincsenek erkölcsi ideáljai, a társadalmi életet a brutális kapitalista üzletiességre alapozza, azaz a hordozó zsidóság faji karakterét erőszakolja a magyarságra. Ennek a demokrata zsidó polgárságnak sem hajlandósága, sem képessége nem lesz arra, hogy ellenálljon a nemzetiségek nyomásának, ezért elkerülhetetlen a magyar birodalom összeomlása. Ezt csupán a történelmi uralkodó osztály megmentése háríthatja el. Eljött az utolsó óra, hogy a nemzet még végrehajthassa ezt a feladatot.

A mögött a folyton-folyvást ismételtetett koncepció mögött, mely szerint csak a magyar történelmi középosztály bír az állam fenntartásához, vezetéséhez szükséges politikai képességekkel, nem pusztán az az állítás áll, hogy a politikai életben mindig is részt vett középnemesség nagyobb átörököthető politikai tapasztalatkincscsel rendelkezik, mint a polgári rétegek. A koncepciónak a lényege az, hogy Magyarországon a nemesi középosztály alkotja azt az elemet, mely egyedül képes a társadalom mint társadalom – mint funkcionálisan összefüggő szerves egész – *szervezésére*. A társadalom szervezése ebben az esetben nem a „magyar társadalom megszervezése” gazdasági-dirigista koncepcióját jelenti, hanem egy sajátos dzsentroid-antiszemita konvencionalista koncepciót. Azt a szociológiai hipotézisekre alapozott véleményt, hogy egy konkrét társadalom összetartó, cementáló erejét a társadalom konvencionálisan, hagyományosan alakult erkölcsi normái, ízlésbeli elvei, az élet minden területét átszövő magatartási szabályai alkotják, az a társadalmi jelenség, melyet a Durkheim iskola *szociális kontrollnak* nevezett. Szociális kontrollon azok az úgynevezett viselkedési elvárások értendők, melyek nem teljesítését a társadalom nem intézményesített, nem hivatalos formákban bünteti, hanem a közvélemény nyomása és a társadalmi kiközösítés számtalan árnyalata által. A társadalom szociáliskontroll-rendszerét egy meghatározott, társadalmi kulcsszerepet betöltő réteg hordozza, amely esetleg tovább is fejleszti, de mindenesetre áthagyományozza a többi rétegre.

Ebben a reprezentatív szerepben áll ennek a rétegnek a társadalomszervező, összetartó funkciója; mintegy társadalmi példaként reprezentálja a többi réteg számára a társadalom magatartásnormáit, s rendelkezik azzal a sajátos presztízzsel, lélektani kényszerítő erővel, amellyel ezeket a normákat azokra is képes rákényszeríteni minden formális, erőszakszervezetekre épült hatalom nélkül, akik számára e normák terhesek, vagy akiknek önös érdekeivel ellenkeznek. (Ezen önös érdekek érvényesítése a *par excellence* polgári princípium.) Ez az informális presztízs⁵⁴⁸ az a társadalmi mediátor, mely a normákat a szélesebb társadalom felé közvetíti. Az e reprezentatív erővel, sajátos presztízzsel való bírás az *úriság* mint általános társadalmi princípium, s az ezzel rendelkező társadalmi kulcsrétegek képezik minden társadalomban az úri rétegeket. Ez az úriság egyben jelenti a magasabb erkölcsi eszmény reprezentálását is az önösséggel szemben, a társadalmi altruizmust az egoizmussal szemben. Itt szintézisbe kerül a

⁵⁴⁸ A presztízs ilyen értelemben fölfogott kategóriáját egy polgári radikális teoretikus, Leopold Lajos jelentős tanulmányban dolgozta ki. (Leopold Lajos: *A presztízs*, Budapest, 1912.)

Durkheim–Tarde iskolából származó elmélettel a benthami utilitarizmus kritikájának eleve polgárellenes tradíciója.

Abban a vulgáris formában, ahogy a koncepció Magyarországon terjed és hat, a francia szociológia tanait nem az említett francia klasszikusok maguk képviselik, hanem sokkal inkább eszméik népszerűsítője s laposítója, a bízvást prefasisztának nevezhető Gustav Le Bon. A koncepcióból később, már a tízes évek utáni továbbfejlődése során kibontakozik az az általános kultúrkritikai tartalom, mely már a mondottakban is benne rejlik: a társadalom összetartására, organikus igazgatására az úri princípium, a hagyománytisztelet, a konvenciózus mentalitás képes. Ezt a modern fejlődés veszélyezteti, amennyiben megingatja helyzetét, és érvényre juttatja a burzsoáziában megtestesült önzést, mely a társadalom fenntartását az érdeken alapuló kooperációra óhajtja építeni. Ha a társadalmi együttműködést és összhangot nem a hagyományok és konvenciók ösztönösen, nagy emocionális szuggesztióval ható kötelékeire, hanem az érdekek egyezésének racionális belátására alapozzák, ezzel homokra építik a társadalom épületét, és kiszolgáltatják a fölbomlás és anarchia Szküllájának,⁵⁴⁹ míg a másik oldalról, mint egyetlen megmaradt társadalmi cementáló erő, az állami despotizmus Kharübdiszre fenyeget.⁵⁵⁰

Leleplezi a dzsentri értelmiség elméleti színvonalát, ugyanakkor a koncepció elterjedtségére és szuggesztív erejére is fényt vet az a körülmény, hogy igényesebb elméleti kidolgozására nem a dzsentri értelmiség körében került sor, hanem a polgári radikálisok táborában alakult ki egy sajátos irányzat, amely végrehajtotta ezt a feladatot. Az irányzat kifejezés talán túlzott, mivel nem egységes törekvésről van szó, hanem csupán arról, hogy egymástól függetlenül alkotó teoretikusok hasonló következtetésekre jutnak munkásságuk során. Néhány – nem mellékes körülmény, hogy a négyből három dzsentri, középosztályi származású – másodvonalbeli polgári radikális elméleti író megkísérelte szintézisbe foglalni a polgári radikális eszmeiséget a dzsentri középosztály egy lehetséges demokratikus irányú fejlődésének elképzelt ideológiájával – az úriság sajátos szociológiai interpretációja jegyében. Ebbe az irányba

⁵⁴⁹ A racionalista érdekek belátására orientált társadalomkép klasszikus esetének általában az államjog szerződéses elméletét szokás tekinteni. A társadalmi szerződés eszméje a liberális burzsoá uralom ideologikus-metaforikus képe. S ennek alapján könnyű volt a polgári demokrácia karikatúráját megrajzolni: a társadalmi szerződés utópiájában a liberális polgár a társadalmat mint nyereszkesedésre szerződött részvénytársaságot képzei el.

⁵⁵⁰ A hagyományos-konvencionális és az érdekorientált s egyben adminisztratív, bürokratikus racionális uralom egymással szembeállított szociológiai típusait a polgári szociológiában klasszikusan Max Weber ábrázolta – továbbfejlesztve Tönnies *Gemeinschaft–Gesellschaft* ellentétpárját, s fölhasználva Leopold presztízs-tanulmányának német fordítását is (!!! – *Prestige. Ein gesellschaftspsychologischer Versuch*, Berlin, 1916) – a hagyományos és a racionális vezetés típusaiban. Weber kidolgoz egy harmadik típust is – az előbbiektől modern szintézisét: a karizmatikus vezetés típusát. Ez olyan racionális vezetést jelent, mely képes fölhasználni, megteremteni maga számára az informális presztízst.

tapogatózott Buday Dezső,⁵⁵¹ Lippay Zoltán⁵⁵² és mindenekelőtt Farkas Geiza.⁵⁵³ És ebbe az irányba haladt Leopold Lajos is, aki ugyan a presztízs jelenségét általános szociológiai szinten, a magyar viszonyokra való minden direkt utalás elkerülésével elemezte, de írásán jól kivehető, hogy az indítékot a magyar viszonyok sajátosságai szolgáltatták. Az előbbiektől eltérően Leopold a jelenséget elsősorban kritikusan, de nem belső megértés nélkül vizsgálja.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ *Buday Dezső* (1879–1919): kecskeméti jogakadémiai tanár, a Tanácsköztársaság idején a kecskeméti direktórium tagja, Orgoványnál fehér különítmények áldozataként mártírhalt. Vonatkozó tanulmányai: „Magyarország honoratior osztályai”, *Budapesti Szemle*, 1916. február (165. kötet); „A magyarosság kultúrpolitikája”, *Magyar Figyelő*, 1917. február.

⁵⁵² *Lippay Zoltán* Győr megyei középirtokos, a Függetlenségi Párt balszárnyához tartozó politikus, publicista. Vonatkozó műve: *A magyar irtokos középirtok és a közélet*, Budapest, 1919. – Jelen munka szerzője nem tudta tisztázni, azonos-e Lippay Zoltán (szül. 1898) kommunista politikussal, aki a Tanácsköztársaság idején egy agitátorképző iskola vezetője volt, az emigrációban, 1922-ben a Károlyi Mihály végrendelete végrehajtására kijelölt Alapítványi Tanács tagja, a húszas években a berlini szovjet követség alkalmazottja, az 1929-ben Budapesten, a 100 % Könyvtár kiadásában G. I. Raste álnéven megjelent *Kis könyv a dialektikus materializmusról* című munka, valamint az *Unter Banner des Marxismus* 1931. februári számában megjelent „Über die faschistische Herrschaft der Bourgeoisie” című jelentős tanulmány szerzője.

⁵⁵³ Vonatkozó műve: *Az úri rend. Társadalmi tanulmány*, Budapest, 1912.

⁵⁵⁴ Jelen gondolatmenetünk szempontjából azonban talán fontosabbak számunkra Farkas, Lippay és Buday fejtegetései.

Farkas Geiza: „Hogy a kérdést a maga legfőbb lényegében markoljuk meg, az urakat úgy határozhatnók meg, hogy ezek azon emberek, akik a létező társadalmi rend fennmaradásában magukat másnál nagyobb mértékben érzik érdekelve és ezért ama rendért adott esetben nagyobb tevékenységre és áldozatokra, esetleg egész egyéniségük latbavetésére, életük kockáztatására is hajlandók. Ezért nem használjuk az egész úri embercsoport megjelölésére a túlnyomóan gazdasági jelentésű »osztály« szót, bár nem tagadjuk egyes nagyobb számú úri elemet szolgáltató úri osztályok létezését. ... Az urakat tehát bizonyos kimagasló társadalmi állás és bizonyos úri gondolkodás jellemzi. Ez az úri gondolkodás nem azonosítható a konzervativizmussal; a megalázott helyzetében meglegedett parasztot, nyárspolgárt legmesszebbmenő konzervativizmusa sem teszi úrrá.” (*Az úri rend*, i. m., 7. oldal.)

„Nagy hiba lenne az úri rendnek, mint konzerváló erőnek jelentőségét a társadalom fejlődésére nézve lekicsinyelni. Bátran állíthatjuk, hogy egy társadalmi osztályhatalmi helyzet sem tekinthető megszilárdultnak, amíg nem tudott magában és maga körül úri rendet alkotni, mely azután a megállapodott uralmi viszonyok gárdájaként szerepel.

Ez a gárda magába gyűjti, bizonyos értelemben megszervezi és megfegyvermezi mindazokat az elemeket, melyeknek a fennálló rend megmaradása közelfekvő okokból különös érdeküket képezi! Az uralkodó osztály magában véve, mint a kedvező helyzetű, talán egymással szövethetett egyének csoportja, nem képes ezt a konzervatív erőt állandóan kifejteni, a kedvezőtlen helyzetbe került osztályoknak, továbbá saját még jobb helyre áhító tagjainak rohamait kiállani. Ehhez úri rend kell, mely saját előnyeit nemcsak mint ilyeneket szereti és védi, hanem azokat mint a legmagasabb erkölcsi jó kifejezéseit, folyamányait szolgálja, oltalmazza, szinte bálványozza. És meggyőződést képes azokba is átoítani, akiknek számára a fennálló viszonyok vajmi kevés jót jelentenek, a köznépből azt a hitet támasztani, hogy az ő eszményei helyesek és ezek képviselői hivatottak az uralkodásra.” (*Ugyanott*, 20. oldal.)

„... [a] magyar úri »közép«-birtokosságot bizonyos konzervatív körök »a nemzet gerincének« szeretik nevezni, épp úgy, mint a német polgári konzervatívok a gazdagabb vállalkozókat, »a társadalom oszlopainak«. Ha ezek az elnevezések így szűken körülhatárolt csoportokra nézve túlzásoknak tekintendők is, már az egész úri rendre alkalmazva eléggé komoly értelmet takarnak. Míg valamely társadalomban csak éppen uralkodó osztály van, melynek tagjai minél erősebben ki akarják élvezni helyzetüket anélkül, hogy érte megfelelő személyes áldozatokat hozni hajlandók lennének, a társadalom szükségképpen állandó forrongás állapotában marad; az egyes egyének és csoportok jobb helyzet utáni törekvése oly gyakori messzemenő alakváltozásokra kényszeríti a társadalmat, hogy ebben szinte a gerinctelen ázalékállatokhoz hasonlít. Az ilyen társadalomban az egyének és osztályok harca esetleg a helyzet gyökeres megjavulására, tökéletesebb berendezkedésére, de esetleg teljes anarchiára, szétszűllésre vezethet. Mindez sokkal nehezebben következhet be, ha a társadalomnak már kialakult sziklaszilárd váza egy úri rend alakjában, melyben a meglevőkhöz való ragaszkodás pillanatnyi érdekszolgáltatból erkölcsi elvvé lett. ... az úri rend nem más, mint helyzetének öntudatára jutott uralkodó osztály.” (*Ugyanott*, 39. oldal.)

Lippay Zoltán: „Ha egy, a középosztálynál újabb, erősebb, életképesebb hegemoniára kifejlett társadalmi képlet sajátítaná ki a régi köré települt közéletet, akkor az osztályelfogultság talán diktálhatna aggodalmakat egyeseknek, de az összesség nem tagadhatná meg az igazságot, hogy e jelenségek egy latens fejlődésnek tünetei. De mit látunk az érem másik oldalán? Ez idő szerint még csak erőtlen burzsoáziát, nagy darabokra széjjeltépett proletariátust és egy, az ő energiájából alig-alig kimozdult kisbirtokos osztályt. Ha mármost mindezekhez legyengül az az osztály is, amelyben a nemzeti és társadalmi impérium hatályosabban vagy színtelenebbül, de kétségtelen következetességgel egyesülve volt, akkor nincs latens fejlődés, de van helyette nyílt krízis. Akkor nem az történt, hogy nemzeti társadalmunk hajója más irányt vett, hanem, hogy tengerbe esett az iránytű, amelyhez eddig igazodhattunk. Ezzel aztán a közélet elveszti azt a régi határozottságot, amellyel egy bizonyos irányban: az egy osztály felfogása szerinti közérdek felé haladott. Lesüllyed a partikuláris áramlatok labdajátékává. A közélet kritikai értékelése körül pedig zavarok támadnak. Ki nem kristályosodott osztályok különböző közéleti erkölcsi felfogása bábeli módra keveredik össze és időbe telik, amíg kitisztul, kialakul egy egységes morális idióma, mely bázisa lesz a közéleti cselekvésnek és támpontja e cselekvés helyes megítélésének.” (*A magyar birtokos középosztály*, i. m., 17–18. oldal.)

„... a függetlenség nem fekszik egyedül a gazdaságiak súlypontjában. Az, amit a mentalitás függetlenségének neveznénk, épp oly lényeges kelléke a közéleti irányítás feladatát teljesítő osztálynak, mint az erősen fundált materiális alap. Utóbbi csupán egzisztenciális bázis, de az előbbieken fekszik a társadalmi kormányképesség, vezetőképesség igazi biztosítéka. Ha ez megvan, akkor a vezetőosztály eszmegazdag originalitásából táplálkozik az egyetemes társadalmi ideológia, akkor a közélet erkölcsi magatartásában ugyanaz az egyensúly érvényesül, amely a vezetőosztály spontán moralitásában jelentkezik. Az a vezetőosztály azonban, amely nem tudja ezeket a közéleti energiákat egy kollektív génusz istenáldásaként kisugározni, annak a vezérnek a duplán kényelmetlen helyzetébe kerül, aki maga sem tudja hova induljon és csak meg sem kérdezheti, hiszen tőle várják, hogy másoknak megmondja. Rögtön világosabb mindez, ha eszünkbe jut, mily tisztelettel és önérettel szoktuk a régi eredeti tősgyökeres magyar gondolkozásmódot emlegetni. Tudjuk, hogy mekkora szépirodalmi becse van a népi forrásból fakadó originalitásnak. Adjunk némi igazat Eötvös Károlynak, aki sokat panaszkodik, hogy a magyar tudományos kutatásból kiveszett a magyar intuíció, hogy száraz, lapos, németes stílus fejezi ki az akadémikus homályosságú idegen gondolatkonstrukciókat. Mindezzel kapcsolatban pedig elevenedjék meg ama ténybeli igazság, hogy az épkézláb nemzeti individualizmus korábban önálló egészséges, társadalmi pszichét emanált egy nagy, független, acélos keretű

vezetőosztályból. Ami tehát e psziché elhomályosodását okozta, kétségtelenül összefüggésben állhat a középosztály szellemi függetlenségének rosszabbra fordultával.” (*Ugyanott*, 64–65. oldal.) – Az idézet utolsó passzusában klasszikus formában megragadható, hogy a nemzetkarakter a dzsentroid ideológiában a szociális kontroll dzsentroid rendszerét jelenti. Ebbe az irányba mozog Buday Dezső is: „A magyarosság – az uralomra jutott nemzeti öntudat. Több a nacionalizmusnál. Mert annak értékét kezdi lemorzsolni a világháború. De maradandóbb is nála, mert azokat a dolgokat konzerválja, amellyel úgysem állják útját a nemzetek együttműködésének. Mi a nemzeti öntudat? Több a faji öntudatnál, mert a nemzetbe olvadt más fajok nemzeti öntudata is benne van. Éppen ezért hibás dolog a magyarosságot faji konzervatív ideológiának tekinteni. Mióta Finot minden faji teória tarthatatlanságát kimutatta, azóta nem szabad a nemzeti nyelv kultuszát a haladással szemben konzervatív szűkkeblűségnek tekinteni, hanem igenis olyan konzerváló erőnek, amely a nemzetélet beilleszkedését magasabb rendű alakulásokba nem fogja zavarni. Mit konzervál a nemzeties kultúrpolitika? A legértékesebb dolgokat, amik konzerválni valók. A nyelvet, a nemzet művészetének szellemét, társas életét, szokásait. Ezeket igyekszik a fejleményekkel szemben egyenes vonallal összekötni. A fajmagyarság problémája áll a magyarosság kultúrpolitikai kérdéseinek homlokán. Hol van még meg fajmagyarság? Mennyire magyar a mai magyar középosztály?” („A magyarosság kultúrpolitikája”, i. m.)

Ezek az egyoldalúan kiemelt idézetek meghatározott tendenciát reprezentálnak – nem csupán az illető szerzők egész munkásságát nem lehet pusztán belőlük rekonstruálni, hanem magát azt a művet sem, amelyből az idézetet kiemeltük. Farkas Geiza könyvének végkövetkeztetése, hogy a soron következő társadalomszervező, úri (*sic!*) osztály a munkásság lesz; Lippay a Függetlenségi Párt Justh–Károlyi szárnyát képviseli, azt a potenciális dzsentri-pozíciót, melyet véd, benne látja megtestesülni. „A középbirtokos provenienciájú Függetlenségi Párt radikális szárnya együtt küzd a választói ligával és a munkássággal ... téved az is – bárhonnan ítéljen így – aki efemer taktikai alakulatot lát, nem többet, a radikalizmus és a nemzeti szélbal együvé kerülésében. ... A küzdelemben, amelyek ránk következnek, mindig együtt fog járni a kettő s végső sikerük azon fog múlni, hogy át tud-e forni a radikalizmus végletesen nemzetivé, viszont e politikai baloldal modernizálja-e közjogi koncepcióit az 50–60 évvel ezelőtti társadalom helyett a mai társadalom helyzetéhez és igényeihez.” (Lippay: *A magyar birtokos középosztály*, i. m., 101–103. oldal.) – Ez a passzus tekinthető Lippay politikai programjának és hitvallásának. Buday cikkében a legnehezebb fölfedezni haladó vonásokat, noha németellenes, a *Mitteleuropa* tervek ellen irányuló nacionalizmusának az adott esetben jól kihallható háborúellenes tendenciája is volt. – A gondolat viszonylag színvonalas kifejtése konzervatív, illetőleg dzsentri oldalon: „... a városi polgárság nálunk is dicsekszik azon szolid és hasznos tulajdonságokkal, melyek a polgári rendet mindenütt kitüntetik, egyáltalában nem nélkülözi a hazafias áldozatkésztséget, de hiányzik benne azon nagy vonás, azon emelkedett érzület, mely nélkül politikai vezérszerep nem létezik s amelyet a polgárság csak nagyszabású kereskedelmi vállalatokban sajátíthat el, a mint elsajátították régebben az olasz- és németalföldi városok, újabban az angol- és az amerikai polgári osztályok, mert ezek a nagyszabású kereskedelmi vállalatok bizonyos értelemben pótolhatják a nemességnek nagy hadi vállalatait és hagyományait és úgy mint ezek, előkészítő iskoláját képezhetik a nagy politikának... Könnyebb változtatni a törvényeken, mint a dolgokon, a viszonyokon, a szokásokon. 1848 eltörölte a nemesség minden kiváltságait, de csaknem ugyanazon mértékben alkotója ma is ez osztály a magyar politikának, mint volt 1848 előtt.” (Asbóth János: A magyar birtokos osztály hanyatlása. In uő: *Jellemrajzok és tanulmányok*..., i. m., 9–10. oldal.) – „Ha figyelmünkre méltatjuk 1848 óta társadalmunk fejlődését, azt kell látnunk, hogy igen nagy átalakuláson mentünk keresztül, de a demokrácia nem hozta meg nemzetünknek azt, amit tőle megalkotói vártak: az egységes gondolkodású,

Az újkonzervatív liberalizmuskritika latens antiszemita tartalmáról főntebb már szóltunk. A konvencionalista koncepció esetében még kézenfekvőbben kínálkozik az antiszemita értelmezés lehetősége. Jelen volt ez már az agrárius-újkonzervatív változatban, amely azt igyekezett bizonyítani, hogy egy társadalom a hegemoniát gyakorló adott uralkodó osztály uralmának történelmi létjogosultságát nem csupán annak alapján ítéli meg, hogy milyen helyet foglal el az illető uralkodó osztály a társadalmi munkamegosztásban (tehát annak alapján, hogy földbirtokos, gyáros, pénztőkéstb. rétegről van-e szó), hanem döntő szerepet játszik a megítélésben az illető réteg tagjainak származása is, valamint hagyományai, konvencionális kötöttségei. A századfordulói agrárizmus ideológiája e kérdés tárgyalásakor még elsősorban a földbirtokos és földművelő tevékenységnek a tevékenység adottságai által meghatározott konvencionalista, tradíciókhoz kötött voltát hangoztatta, s vele szemben a mobil pénztőke nem konvencionalista, Tönniessel szólva „*gesellschaftlich*” voltát. Ez a szemléletmód a századforduló során kialakított az agrárius propagandairodalomban egyfajta vulgáris kultúrkritikai szemléletet, amely a gazdasági élet reagrarizálását követelte, a falu mint konvencionalista társadalmi képződmény erősítését a tradícióölő várossal szemben.⁵⁵⁵ Ez a fölfogás azonban logikusan végiggondolva azt kellett volna hogy feltételezze: a földbirtokosi, illetőleg paraszti, kézművesi tevékenységnek – technikai jellege folytán – konvencionalistává kell átfőrmálnia, magához kell asszimilálnia művelőit abban az esetben is, ha azok nem konvencionalista mentalitású polgári rétegekből származva kerülnek ezekbe a tevékenységi körökbe. Az agrárius propaganda azonban nem ezt az álláspontot képviselte. Szerintük a földdel való gazdálkodás a polgári származású rétegeket nem tette potenciális vagy „beletanuló” agráriusokká, viszont a polgári eredetű elem behatolása a falu társadalmába az eladdig hagyományörző mezőgazdasági tevékenység konvencionalista jellegének megváltozásával – az újkonzervatívok szemében megfertőződéssel, megbomlásával – fenyegetett. Ezért változatlanul a követelések sorában maradt, hogy a földbirtok maradjon meg a nemesi eredetű rétegek tulajdonában, melyek származásuknál fogva a konvencionalista magatartás letéteményesei.⁵⁵⁶ Ez a szemléletmód a századforduló után

azonos nemzeti aspirációktól áthatott, egyforma világfölfogást valló magyar értelmiséget; nem terjesztette ki a magyar nemesség egységes nemzeti karakterét, a nemességhez hozzájáruló művelt polgári osztály egészére. Ellenkezőleg, ma a magyarság értelmiségének a körein belül oly széles, áthidalhatatlannak látszó mélységek tátonganak, hogy az értelmiség egyes részeit egész világ választja el egymástól.”

(Prometheusz [Ferdinandy Geyza]: *Nemzetnevelés*, i. m., 16–17. oldal.)

⁵⁵⁵ „A falusi egyszerűbb földműves ember szellemi lelkivilágát irányítani kell. Irányítsák pedig azok, akik a falu emberei, *akik nem akarják mesterségesen industrializálni az országot* [kiemelés – Sz. M.], amely eredmény csökkentené az épp gerincű önálló kisgazdák számát s növelné a magyarságra veszedelmes nemzetközi proletárok tömegeit.”

(Boróczy Kálmán: „Vissza a faluba!”, *Szociális tevékenység*, Baja, 1912, 4. oldal.)

⁵⁵⁶ „Apáink még azt mondták: »Akié a föld, azé az ország« ... ma úgy áll a helyzet, hogy akié a pénz, azé a föld, tehát az ország” – mondja Meskó Pál a Gazdaszövetség 1917. február 22-i rendkívüli közgyűlésén, kifejezésre juttatva hogy az agrárius újkonzervativizmus szemében

a hivatalnok dzsentri elemnek az agrárius mozgalmon belüli pozícióerősödésével még inkább tért nyert, s ennek az elemnek a kezén a koncepció egyre nagyobb mértékben antiszemita színezetet kapott. Az agrárius mozgalom keretein belül a századfordulón kialakult jobboldali radikális színezetű önálló dzsentroid irányzat kezdettől brutális nyíltsággal hirdette, hogy ugyanazt a kizsákmányoló tevékenységet a nemesi származás megnevesíti, s a gondolatnak teljes nyíltsággal antiszemita értelmezést adott.⁵⁵⁷

A századforduló utáni agrárizmus nagybirtokos égisz alatt álló főirányzatánál a konvencionalista gondolkört eleve bizonyos mértékben a jobboldali radikalizmus közelébe hozta a jelszószerű megfogalmazás. Ez a sajátos fejlemény, hogy különösképpen a birtokos réteg származási hagyományhoz kötöttsége kapott ilyen megfogalmazást, igen korai előzményekre ment vissza. Az Istóczy-mozgalom előretörése idején az akkori szabadelvű kormányzat az antiszemita propagandával szemben azt hangoztatta mintegy jelszóként, hogy „egy kormány számára mindegy, ki fizeti az adót” – azaz: az ország gazdasági jóléte szempontjából közömbös, hogy az ország vagyonos elemei milyen származásúak. Ez a Tisza Kálmán-i jelszó az újkonzervatívok szemében a dualista korszak végéig a legnagyobb botránkyó volt; mintegy szimbóluma a liberális gondolkodásmódnak.⁵⁵⁸ Reá feleletként született az agrárius mozgalom vezérjelszava – „Akié a föld, azé az ország!” –, mely kifejezésre juttatta a konvencionalista gondolatot: az ország sorsa azon múlik, hogy a föld kinek a kezén van, azaz milyen származású, milyen hagyományi kötöttségű réteg rendelkezik

csupán a származás révén fennálló földtulajdon a konvencionalista magatartás garanciája, a pénzen szerzett tulajdon annál kevésbé.

(*A gazdák kívánsága*, Gazdaszövetség, Budapest, 1917, 59. oldal.)

⁵⁵⁷ Ezt a gondolkodásmódot epigrammatikus tömörséggel fejezi ki a fűzfapoézis.

Az alábbiakban részleteiben idézzük Inczédi László: „Hajdan és most” című versét:

Ott álltam az ó vár tövében / De Istenem, mily változás!
Mit az idő megronta régen, / Ím gyár lett a vár kőrakás.
E helyt hajdan rablók tanyáztak / S most pálinkát főz a zsidó.
[...]

A munkát, jólétet dicséred? / Tekints csak a tájon körül,
S lásd meg ez Isten verte népet, / Nyomorba, bűnbe mint merül
Hajdan fegyverrel jöttek rája – / Egy évben egyszer megesett! –
A zsidó szesze s uzsorája / Most mindennap rabolja meg.
[...]

Rablók voltak azok is hajdan, / Kegyetlenek, vérszomjasok,
Zsákmányt keresve csapatokban / kiszálltak, mint adáz sasok,
A sas helyébe jött a kánya, / Mely titkon, orvul fosztogat,
Nyomor, pusztulás jár nyomába... / *Rabló ez is, csak nem lovag!*

(Kiemelés – Sz. M.) A vers a *Buda és Vidékében* jelent meg 1902 augusztusában (23. szám).

⁵⁵⁸ Egy, az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején írt magánlevélben már teljesen antiszemita értelmezésű megfogalmazását olvashatjuk: „... a hazátlan és mammonkultúrás zsidó sajtó és zsidó demagógia kivette a magyar nép zömének lelkéből a Haza, a Kötelesség, az Önfeláldozás, az Önbizalom, a Hit fogalmát és azt teljesen az anyagi életfelfogás felé hajtotta, amely szerint mindegy ki az úr felettünk, csak jól éljünk [kiemelés – Sz. M.]” Reményi Ferenc levele Ballagi Aladárhoz 1918. december 12-én. (OL, *Ballagi Aladár iratai*, P. 12, 5. cs.)

vele.⁵⁵⁹ A jelszó már ebben a megfogalmazásban is nacionalista töltésű volt; a konzerválandó hagyományrendszer, melynek a nemesi eredetű réteg a letéteményese, nem általában hagyomány, hanem speciálisan a nemzeti sajátosságok áthagyományozásának folyamatosságát garantáló nemzeti hagyománykincs.⁵⁶⁰ A mozgalom ezzel még közelebb jut a jobboldali radikalizmushoz, mivel ebben az értelmezésben jelen van a nemzeti problémát a belpolitikai harcokra átvivő kultúrnacionalista koncepció, az újkonzervatívizmusnak a jobboldali radikalizmus felé leginkább nyitott teorémája.⁵⁶¹ A nemzeti sajátosságokat belülről fenyegető idegen etnikum természetesen a polgár helyében értett zsidó.

A dzsentroiddá váló agrárius propagandában a hangsúly a mezőgazdaságnak az iparral szembeni fontosságáról áttolódik annak hangoztatására, hogy a földbirtokot a tradicionalista elemnek kell birtokolnia. A földbirtok kicsúsztatása ennek az elemnek kezéből az egész társadalom katasztrófáját jelenti. Ugyanis – mint láttuk – ez az elem a tízes években körvonalazódó fölfogás szerint nem csupán a nemzeti sajátosságok áthagyományozásának letéteményese, hanem az egyetlen olyan társadalmi kulcsréteg, amely szilárd konvencionalista kötöttségű társadalmi közösséget tud szervezni, szemben a polgárság instabilnak érzett cél- és érdekracionális elv szerint fölépült társadalmával.

A konvencionalista ideológia összefüggésében tekintsük át még egyszer a dzsentri hanyatlásának már érintett problémakörét.

A századforduló előtt még akik fájlalták a dzsentri hanyatlását, azok is hangsúlyozták, hogy költekező, könnyelmű életmódjával maga okozza tönkremenetelét. Ekkor ebben a tekintetben a dzsentri álláspont is önkritikus, szószólói a Széchenyi-tradíciót követve ostromozzák osztályukat, a „nemzeti bűnököt”. A dzsentri költekezést a feudális-nemesi életforma megnyilvánulásának tartják, s szorgalmazzák a takarékos, szakképzett burzsoá vállalkozói magatartás elsajátítását. A korai agrárius írások is ilyen szelleműek. (Pl. Bernát István összes fentebb idézett írása.) A századforduló után megváltozik a hang. A költekezés ekkor már mint az új, polgárosult életforma természetes fejleménye szerepel: a fogyasztási lehetőségek növekedésével elkerülhetetlenül, természetes következményként nőnek az igények is, a megnövekedett igények kielégítésére pedig a dzsentribirtok jövedelme már kevés. A középbirtokosnak és a kisfizetésű hivatalnoknak rangjához, társadalmi állásához illő

⁵⁵⁹ „A Magyar Gazdaszövetséget Károlyi Sándor gróf, a gazdák lelkes vezére és a nép bőkezű barátja alapította 1896-ban. ... Két jelszava volt: »Akié a föld, azé az ország« és »Magyarország legyen a magyaroké.«” (*A Magyar Gazdaszövetség Tájékoztatója*, i. m., 1–2. oldal.)

⁵⁶⁰ „A plutokrácia, a gyáripár dicsekszik azzal, hogy gyorsabban juttatja vagyonihoz, sőt gazdagsághoz azokat, akik e téren működnek. A kozmopolita világnézet azzal kecsegtet, hogy felszabadít bennünket a nemzeti érzés korlátozó bilincseiből.”

(*A temesvári nagygyűlés*, Budapest, 1913, 2. oldal.)

⁵⁶¹ „A magyar agrárpolitika célja nem egyedül a megbillent egyensúly helyreállítása anyagi téren, hanem a nemzet sutba került magasabb erkölcsi javait is keresi és régi jogaiba visszahelyezni törekszik. ... Külföldön az agrarizmus érdekepolitikát jelent, nálunk pedig szabadságharcot a nemzet anyagi és erkölcsi javai körül.”

(Emödy József: „Hass, alkoss, gyarapíts!”, *Köztelek*, 1911. január 11.)

színvonalon kell élnie, s ebben tönkremegy. A tönkremenetel oka tehát most már a körülmények kényszere.⁵⁶² Az önkritika után aztán az objektivitás, a körülmények mérlegelése is eltűnik, s helyét fokozatosan a *ressentiment*-nal teli, gyűlölködő bűnbakkeresés váltja föl. Bűnös az egész „liberális éra”, mely nem gondolkodott az éretlen középnemesség helyett, s nem bástyázta körül paternalista rendszabályokkal a szabad verseny következményeivel szemben védelemre szorulót. Bűnös maga az 1848-as jobbágyfelszabadítás, mely egy csapásra megfosztotta jövedelmeitől, „végkielégítést” sem adva megfelelő megváltás formájában, amivel vállalkozásba kezdhett volna. Bűnös természetesen mindennekfölött a kíméletlen burzsoá konkurens. A bűnbakkeresés logikája az általános jelenségektől a konkrétabbak felé tart. *Ressentiment*, gyűlölet, elvakult elfogultság nem is igen lelheti föl tárgyát elvont fogalmakban, folyamatokban, korszakokban, gazdasági formákban, hanem személyeket, konkrét társadalmi csoportot, megfogható ellenséget kell találnia.

A gyűlölet tárgya régen jelen van már fejtegetéseinkben. A liberalizmus, burzsoá, kozmopolita helyébe mindenütt szabadon behelyettesíthető a ’zsidó’. A probléma messze nem pusztán a burzsoázia és a földbirtokos rétegek gazdasági konkurenciaharca. Az asszimiláció kérdésében – abban ugyanis, hogy a polgárság asszimilálódjék-e a nemesi politikai vezető réteghez, vagy ez asszimilálódjék a felemelkedő polgársághoz – a magyar polgári fejlődés egész társadalmi-politikai problematikája fölvetődik. A kérdés tehát: megvalósul-e a polgári liberális társadalmi, politikai és gazdasági szerkezet mint a fejlett kapitalizmus adekvát formája, avagy elvetél. Mind az agrárius, mind a klerikális liberalizmuskritikában s konzervatív programban állandóan jelen van a kérdés

⁵⁶² A gondolat baloldali liberális objektív-megértő leírása: „Midőn Tisza Kálmán kormánya jutott, a társadalmi rétegződés és a gazdasági szervezet nálunk ugyan még a 48 előtti fokon állott, de az uralkodó osztály standard of lifeja már majdnem teljesen hozzáigazodott a modern követelményekhez. Az élet nem csak drágább, hanem nagyobb igényű is lett. Különösen előmozdította ezt a rövid kapitalisztikus álom, mely a hetvenes évek elején szállt ránk, s amely az 1873-iki krachal nem csupán az uralkodóosztály tönkre jutott egzisztenciáinak egész tömegét hagyta hátra, hanem a régebbi, patriarchális gazdálkodásban kevésbé ismert kapzsi meggazdagodási vágyat is felébresztette.” (Diner-Dénes József: „A liberális párt”, II. *Magyar Közélet*, 1902. augusztus 15.) – Radikális jobboldali leírás: „A modern igények kielégítése nap-nap után több és súlyosabb áldozatot követel. A szeszélyes korszellem megmértelyezi a régi és egészséges magyar társadalmi életfelfogást és életbölcseletet. A kényelemimádás, költséges passziók űzése, a személyes kíváncsi túlbecsülése könnyelmű vagyonefecsérlést, ez pedig tönkrejutást eredményez. Így következett be rohamosan a magyar földbirtokos középosztály hanyatlása és elszegényedése. Az országba mindenfelől szabadon beözönlő bárdolatlan idegen kizsákmányolja a vendégszerető, becsületes, nyíltszívű magyar nép szerencsétlen helyzetét.” (Király: *Vészkiáltások!*, i. m., 44. oldal.) – Erdélyi Gyula Bernát István: *A magyar demokrácia* című könyvéről írt recenziójában már teljes egészében elveti Bernát véleményét, amely szerint a dzsentri birtokos réteg hanyatlása saját gazdasági tehetetlenségének következménye volt, s egyértelműen a zsidó aknamunka nyakába varrja ezt. (*Keresztények Lapja*, 1904. 14. szám.)

antiszemita értelmezése. Az agrárius körök ezt kevésbé mondják ki, mint a klerikálisok, de náluk is fokozatosan tért nyerne az antiszemita kirohanások.⁵⁶³

Érthető és kézenfekvő tehát, hogy színre lépnek olyan csoportok, melyek visszakapcsolódva az Istóczy-párt hagyományához, manifest módon annak antiszemita tartalmát állítják programjuk középpontjába. Az agráriusok a polgárság előrenyomulását – melyet többé-kevésbé ők is a zsidósággal azonosították – még „konstruktív” megközelítéssel akarták elhárítani (pontosabban ezt propagálták): elsősorban nem korlátozó intézkedéseket, hanem a saját bázis „megerősítését”, megszervezését hangoztatták. A kifejezetten antiszemita jellegű törekvések viszont elsősorban a zsidóság ellen hozandó korlátozó intézkedésekben látják a megoldást. Egyébként semmi tartalmi eltérés nincs közöttük s az agrárius-klerikális tábor programja, ideológiája és jelszavai között. Istóczyék a zsidóemancipáció revízióját követelték, a tízes években a követelések elsősorban állami intézkedések kieroszakolására irányulnak, melyek a zsidók birtokkéességét (földvásárlási jogát) szorítanák meg, és gazdasági intézkedésekkel korlátoznák profitját (tőzsdeadó, uzoratórvény stb.). Ezek jobbára még az agráriusok századvégi követelései, melyekkel a parasztságot szándékoztak a zsidó kispolgárság elleni mozgósítás során befolyásuk alá vonni. Az ellenség azonban nem ez a kispolgárság, nem is csupán a zsidó bérlők és újbirtokosok, hanem a fináncfölke egész komplexuma. Bár a zsidó uzora és a zsidó földvásárlás elleni mozgósítás heve nem csökken, az antiszemita érvelésben előtérbe kerül a zsidó polgárság és a zsidó polgári értelmiség asszimilálatlansága, asszimilálhatatlansága, valamint különlegesen ellentétes karaktere a magyar „nemzeti jellemmel”. Mindez a szociális kontrollt reprezentáló hatalmi kulcsrétteg szerepének

⁵⁶³ Lippay egyértelműen rámutat tanulmányában arra, hogy a tárgyalt probléma szoros összefüggésben áll az antiszemitizmussal, hogy az úri középbirtokos vezető réteg hegemoniájának veszélyeztetettsége e réteg részéről az antiszemitizmusban tudatosodik s reagálódik le. „Helyes tájékozódásunkon rontana, ha szemet hunynánk egyes szubjektívítások fölött. Ezek is erősen hajtották a régi köznemes birtokos osztályt a szeparáció irányára felé. Megszóltak bizonyos társadalomesztétikai ösztönök, amelyek az öröklött előkelőséget, mint értéket állítják minden parvenüprimitivitással szembe, amelyek tömörítő hatást gyakorolnak: magukhoz ragadva a neofitákat is, akik szerzett előkelőségüket az osztályhoz csatlakozással és a régi osztálytól való elszakadással óhajtják elismertetni és megerősíteni. Különösen hatalmas volt a faji ösztönök szava. Magyarországon, ahol nem is volt autochton eredetű kapitalista osztály, mint Angliában, az asszimiláció faji akadályokra talált, sőt az egymás asszimilálására hivatott osztályok összeütközése is nagyobb lendülettel történt meg. Az úri öntudat élesebben utasította vissza a gyakorlati liberalizmust. Szóval az osztálypartikularizmust fűtötte, növelte, fokozta az antiszemitizmus, viszont pedig az antiszemitizmus lett a dzsentrí – talán legfőbb – jegcesedési pontja. Érdekesen illusztrálja ezt, hogy rengeteg, nemcsak eredetében, de egyéniségében is tipikusan polgári jellegű elemnek sikerült a dzsentrivel egyedül az antiszemitizmus közös programja alapján fuzionálni.” (Lippay: *A magyar birtokos középosztály*, i. m., 32–34. oldal.) – Hasonló módon állítja fel az összefüggést fejtegetésében az egységes nemzeti középosztály szétesése és a zsidó polgári réteg asszimilálatlansága között Prometheus (Ferdinandy Geyza). (Prometheus [Ferdinandy Geyza]: *Nemzetnevelés*, i. m., 16–17. oldal.)

fentebb vázolt összefüggésében – ebben fut össze a konzervatív érvelés és koncepció századfordulón kialakult összes eleme.

Kifejezetten antiszemita szervezet Szemere Miklós égisze alatt létesült, Szemere diákok közötti szervezkedési kísérletei folytatásaként. 1903-ban, amikor a kereszt-mozgalom utóhatásai múltával már nyilvánvaló volt, hogy nincs módja arra, hogy a diákságot teljes egészében befolyása alá vonja valamilyen nagy jobboldali diákszervezet keretében, más irányokban is tapogatózott, hogy politikai befolyását növelje. Ekkor indította meg az ő pénzén és az ő megbízásából házi zsrnalisztája, Erdélyi Gyula a *Keresztények Lapja* című antiszemita folyóiratot. A jelentéktelen s olvasótábor nélküli lapocskát Erdélyi jobbra maga írta, inkább formális munkatársként szerepelt még a fejlődő Meiszlinger Alajos és Nyesti Pál. Néha ők is írtak egy-egy cikket. A folyóirat 1909-ig vegetált. A lapot bázisként használva 1904-ben Erdélyi bizottságot alakított Széchenyi István emlékének ápolására, mely azután emlékkönyvet is adott ki periodikaként a Széchenyi-kultusz terjesztésére. 1905-ben a bizottság egyletté alakult. Közben azonban megalakult az egyetemista Széchenyi Szövetség, emiatt Szemerék elálltak a Széchenyi Liga elnevezéstől,⁵⁶⁴ s helyett az egylet az Országos Keresztény Liga nevet vette föl. Elnöke br. Staudach Adolf lett, igazgatója Ónody Géza, az Istóczy-párt egykori oszlopos tagja. A szövetség 1909-ben még működött, azután elhalt. Ekkor, 1909-ben, május 15-i közgyűlésükön Szendeffy Aladár alelnök 700 tagról beszél referátumában.⁵⁶⁵ 1909 januárjában az egylet tisztikara: igazgató változatlanul Ónody Géza, tiszteletbeli elnök Szemere Miklós, elnökök: br. Staudach Adolf, gr. Szapáry Ilona, Hatala Péter⁵⁶⁶ és Torma Sándor. Az egyesület „örökös alapító tagja” gr. Széchenyi László. Tervezett működésében a szervezet simulni igyekezne a Keresztényszocialista Párthoz. Kebelében „keresztényszocialista osztály” működik.⁵⁶⁷ A liga igyekszik fölkarolni Szemere kedvenc programját, mely jelentős szerepet játszott a kereszt-mozgalom idején, s amellyel Szemere debütált a politikában: a katolikus–

⁵⁶⁴ M[eiszlinger] A[lajos]: „Széchenyi zászlaja”, *Keresztények Lapja*, 1905. december 16.

⁵⁶⁵ *Keresztények Lapja*, 1909. június 1.

⁵⁶⁶ Hatala Péter (1832–1918): orientalista nyelvész, katolikus pap, teológiai tanár. A politikai külön csodadoktoroknak ahhoz a sajátos fajtájához tartozott, melyre a biologicista ideológiai konstrukciókkal kapcsolatban fentebb utaltunk (lásd 114–115. oldal). Pályája változatos. 1848-ban honvéd, Világos után fogságba került. A hetvenes években, mint katolikus lelkész és hittanár, nem fogadja el az akkor meghirdetett pápai csalhatatlansági dogmát, ezért kiközösítik az egyházból. Magyar ókatolikus egyház alapításán fáradozik, majd a kísérlet sikertelensége után áttér az unitárius hitre. [Utóbbi életrajzi adalékokra részletesebb utalás található Hatalának egy kitüntetési felterjesztéshez készített, Ballagi Aladár hagyatékában található életrajzában. (OL, *Ballagi Aladár iratai*, P. 12, 4. cs.)] 1900-ban részt vett a Vázsonyi-párt megalapításában, és vezette a párt soproni helyi szervezetét. Az erősen klerikális soproni választók megnyerése érdekében közeledni próbált a Néppárthoz, a Vázsonyi-párt fő ellenfeléhez, és elvtelen engedményeket tett a Néppárt antiszemitizmusának. Emiatt szakításra került sor közte és Vázsonyi között. Ezután Hatala egyre inkább antiszemita irányba sodródott. A kereszt-mozgalom idején már a „keresztesek” mellett foglal állást. Mozgalmas pályája kis adalék annak illusztrálásához, hogy mennyire fogékony a szektaalapító típus a jobboldali radikalizmus iránt.

⁵⁶⁷ „Az Országos Keresztény Szövetség ügyrendje”, II., *Keresztények Lapja*, 1906. június 15.

protestáns felekezeti ellentét enyhítését.⁵⁶⁸ Különösen támogatná a munkások közötti agitációt.⁵⁶⁹ A liga profilja azonban változatlanul agrárius jellegű. Agitációja, ha a munkások közötti propagandakísérletek idétlen kis jeleitől és olyan – szintén agrárius ízű – gondolati játékoktól, mint iparszövetkezeti gyárak propagálása, eltekintünk, nem a városi kispolgárság felé irányul (a parasztság felé irányuló agitációnak itt nyoma sincs – határozottan városra tervezett szervezkedési kísérletről van szó), hanem a dzsentroid hivatalnokság és értelmiség felé. Nekik, mint erre fogékony elemnek hangoztatja az agrárius jelszavakat. Agrárius jellegűek s azok követeléseikhez szorosan kapcsolódnak az ebben az időszakban keletkezett és megjelent, de nem Szemerééktől kiinduló szórványos, kifejezetten antiszemita röpiratok is: legkonceptiózusabb s sok tekintetben legjellegzetesebb a *Magyarország gazdasági bankja* című, már említett anonim kézirat.⁵⁷⁰ Az agráriusok közé tartozik Egan Ede fia, Egan Lajos 1918-as fiúmei

⁵⁶⁸ „... a Keresztények Lapján kereszt van, pedig a szerkesztője kálvinista keresztény. Mi minden papot dicsérünk, ki jó keresztény, de elítéljük, akár katolikus, akár protestáns, ha a zsidókkal barátkozik.” (*Keresztények Lapja*, 1905. 23. szám.)

⁵⁶⁹ „A »Széchenyi-bizottság« is elismerést érdemel, mert a munkásokat közelebb hozta Széchenyihez, amit nagyobb térben és szabásban fog majd végezni a »Széchenyi Szövetség«, melyben a hazaszeretet és keresztény vallás jegyében a társadalom java egyesülni fog a munkáskérdés helyes mederbe való terelésére, azzal, hogy a keresztényeket keresztények vezessék.” (*Keresztények Lapja*, 1905. 22. szám.) – „Örülünk rajta, hogy az egyetemi ifjúság kitűzte Széchenyi zászlaját, de jobb szerettük volna, ha a hódító cím körébe mint tagokat vonták volna be a józanabb keresztény munkásságot s ne csak vezetni akarta volna őket, hanem velük egy egyesületben egyesülni és azokat, kik erre valók tagul veszi fel, sőt tagjai sorában korosabb emberek is lennének.” (M[eiszlinger] A[lajos] írásából, *Keresztények Lapja*, 1909. január 15.)

⁵⁷⁰ A röpirat lényegében kidolgozza a *schaffendes Kapital–raffendes Kapital* (működő tőke–karvalytőke)-konceptió magyar változatát. A tőke két típusát különbözteti meg: az álló és a mobilis tőkét. Utóbbi az előbbivel szemben előnyös helyzetben van, mert könnyen ki tud bújni az adóztatás alól, s így terhei nagy részét az állandó tőkére, a földbirtokra hárítja, mert a kereskedelem révén kizsákmányolja a földbirtokost, s főképp, mert „a tőke hatalmas és jövedelme korántsem a tőke nagyságától függ, hanem attól, hogy könnyen mobilizálható-e bizonyos célokra?”. (*Magyarország gazdasági bankja*, i. m., 1. oldal.) Ezt a körülményt elhárítandó mobilissá kell tenni a földbirtokot mint állótőkét. Ennek módja: fel kell állítani egy átfogó, szövetkezeti jellegű gazdasági szervezetet, egy szuperbankot, amely mint a földbirtok összgazdasági képviselője és igazgatási szerve megszervezi a földbirtok termelte érték mobilizálását, szervezné a befektetését, s mindenekelőtt maga venné kezébe a terménykereskedelmet. Ez a csúcsszerv föl tudná venni a harcot az ipari és kereskedő tőkével, képes volna azt visszaszorítani. Üzleti módszerekkel dolgozna, de politikai célok érdekében. Jellegzetesen mutatja a szemlélet bürokratizálódását, azt, hogy a szerző a gazdaságilag kevésbé mozgékony tőkét valamilyen spontán mozgékony tevékenység helyett hatalmas bürokratikus szervezettel, a szervezés vélt csodaszerével, tehát egy rendkívül immobilis-nehézkész eljárással akarja megváltoztatni. A röpiratból a dzsentroid bürokrata szól, aki patrónusul törekvései számára, melyek nagyon is jelen vannak ebben a nagybirtokvédő fejtegetésben, meg akarja nyerni az egyházi és világi latifundiumot; ezért a füzet tele van neki szóló hízélgésszel. A tervezett szuper agrárius bank működését lényegében úgy képzei el, mint Bernát István a népház-idillt: „A pénz-intézet minden vidéki fiókja, minden egyes város, község és falu plébános

kormányzó *A zsidókérdés Magyarországon*, illetőleg a Kontra Aladár református lelkésszel, az ellenforradalom későbbi hírhedt figurájával együtt írt, a *Magyarok romlása* (Budapest, 1913) című röpirataival, s részben ide vehető Király Péter *Vészkiáltások!* című írásával.

A tízes évek antiszemita röpirat-irodalma természetesen nem korlátozódik az agrárius ideológia antiszemita variánsának hirdetésére. Akad röpirat, amely elsősorban a konvencionista társadalmi ideál, az uralkodó társadalmi mentalitás és ízlés veszélyeztetőjét látja a zsidóságban, még hozzá nem csupán magyar viszonylatban, hanem világméretekben.⁵⁷¹ A tízes évek antiszemita irodalmának lapjain föltűnnek a „világ-összeesküvés” nemzetközileg általános jobboldali radikális teorémái.⁵⁷²

természetes őrszeme és katonája lenne annak a szervezett keresztény-tőkének, amelynek manővereit a központból intézné és igazgatná a Főpapság és Főnemesség közvetlen ellenőrzése alatt álló igazgatóság.” (*Ugyanott*, 25–26. oldal.) Ha az agrárius-dzsentrí ideológia képviselőinek jelentős része eljutott a magyar kapitalista fejlődés bírálatában 1848 elvetéséhez, ez a röpirat magát a reformkort, az ősiség eltörlését is elveti. „A föld és a haza fogalma, a nemzet értelmezése szerint, ezer éven át mindig egyet jelentett. A föld, illetőleg a haza közös birtokának eszméje kapcsolta egybe az egész magyar nemzetet a múltban: – a régi jobbágytelek birtokosait a latifundiumok uraival, a kisbirtokost a nagybirtokossal... egybekapcsolta azért is, mert a nagy-, közép- és a kisbirtok között érdekellentétek nem voltak, minthogy nem is lehettek, mert hiszen az egész politikai nemzet úgyszólván csak egy család volt. Mihelyt azonban a francia hatalmas viharából hozzánk is eljutott a szabad-föld gondolata s a reform-korszak törvénybe iktatta a szabad örökösödést, a szabad birtokvételt és szabad birtokeladást, ez a változás nagyon rövid idő alatt fölaprózta és válságba juttatta nemcsak a kis-, hanem a középbirtokot is... kárára vált a nemzetnek az úgynevezett »reformkorszak« oly sok alkotása... a negyvenes évek ultra liberális próbálkozásai... a demokrata-liberális áramlat lappangó mérge.” (*Ugyanott*, 17–18. oldal.)

⁵⁷¹ Az utalt röpirat szerint a zsidóság fő jellemvonása: „Hívatlan misszionarizmus, a hivatottság elteltségével! Az ízlés és fölfogás ráerőszakolása mindazokra az egyéb fajokra, amelyek faji sajátágaiknál fogva (amelyek elemi eredetűek és irreformábilisak) homlokegyenest más ízlésűek, más fölfogásúak. ... És mégis a semitizmusnak, az erkölcsi hegemoniára való törekvése, ezt a nonsenszt tűzte ki az elrejtett zászlajára, mondván, az egész világ minden egyéb fajtájának úgy kell nézni és látni, mint mi nézünk és látunk.” (Lyka Emil: *Az antiszemitizmus pszichológiája*, Budapest, 1911, 5. és 6. oldal.)

⁵⁷² Elszórtan jelentkezik már a kilencszáz-as-kilenszáztíz években is a zsidó világ-összeesküvés mítosza. Egan Ede már hírhedt munkácsi beszédében azt hirdeti, hogy az Alliance Israélite, a cionista világsszövetség a zsidóság politikai csúciszerve, mely titkon a világhatalom megszerzésére tör. Ezt fejtegeti fia is: szerinte a Talmud tele van passzusokkal, melyek arra vonatkoznak, hogy zsidó nem zsidót szabadon becsaphat, ezzel nem követ el bűnt. Mivel ezeket természetszerűen titkolni kell, „az örökös titkolódzás természeté válik, ezért tolakodnak a zsidók oly szívesen a titkos társaságok körébe. A szabadkőműves páholyokat előzőnlőtték és ezért alakították meg az ő világra szóló Párizsban székelő Alliance Israélite című központi szervezetüket, melynek nyílt és külső jellege: a hitsorsosok iránt gyakorolt jótékonyosság, elnyomott fajrokonok segélyezése. Tevékenységének nem bevallott része: a zsidó különérdekek fenntartását és fejlesztését célozta és azt tetemesen fölszaporodott pénzerejével előmozdítja.” Az Alliance Israélite 1860-as alapokmányában – misztikus, később oly jól ismert indiszkréciók szerint – olyan kitételek találhatók, hogy „Nincs messze a nap, melyen a föld minden gazdagsága kizárólagosan a zsidóság kezében lesz”, továbbá „új messiási birodalom, új Jeruzsálemnek kell keletkezni császárok és pápák helyében”. (Egan Lajos: *A zsidókérdés Magyarországon*, Esztergom, 1910, 91–

Az egykori Istóczy-párt újjáélesztésére, a párt hagyományainak átörökítésére irányuló szórványos törekvések nem csupán az agrárius-dzsentróid tábor, hanem a jobboldali radikalizmus másik nagy osztaga, a politikai katolicizmus felé is tapogatóznak.

Az Istóczy-hagyomány fő letéteményesének, Erdélyi Gyulának 1910–1911-ben még egy kísérlete volt önálló antiszemita mozgalom szervezésére. 1910 márciusában Szentesy Alfonz klerikális újságíróval együtt megindítja *A Kereszt* című lapocskát. Az első számban meghirdetett program szerint a lap bevallotta egy antiszemita szervezet kerete szándékozni lenni.⁵⁷³ Második számukban propagandaként azzal dicsekszenek, hogy az első szám megjelenése után a lapot ötszáz katolikus pap, valamint főurak, tudósok, gazdálkodók, iparosok, kereskedők és képviselők egész sora rendelte meg. Az utalás a papok nagy számára azt mutatja, hogy a kialakítandó mozgalom elsősorban a Néppárt akcióbázisán igyekszik tömegeket toborozni a maga számára. A politikai klerikalizmusra van szabva az antiszemita propagandának a lap hasábjain üzött formája is: egy antiszemita tendenciájú Talmud „fordítást” közölnek folytatásokban. A lap hangneme igen szélsőséges, és leplezetten ugyan, de tartalmaz fizikai erőszakra való bujtogatást is.⁵⁷⁴ Az antiszemita pártalapítási kísérlet hét lapszámot ér meg, ezután Erdélyi kiválik, Szentesy pedig jámbor hitbuzgalmi lapocskaként szerkeszti tovább a folyóiratot.

Még egy, a Szemere–Erdélyi csoportosulástól független helyi kísérletről tudunk az Istóczy-hagyományt folytató önálló antiszemita akció szervezésére. A szervezeti keretet itt is egy antiszemita lapocskára alapítása jelentené. A Pozsony melletti Egyházkarcsán indítja meg Deák Antal káplán *Antiszemita* című hetilapját.⁵⁷⁵ Elődei és eszmétársai között Istóczyt, Verhovayt, Erdélyi Gyulát és Egant említi. Főleg rituális gyilkosságokkal operál, de utal az agrárius mozgalom akcióinak antiszemita vonatkozásaira is.

95. oldal.) – Bizonyos Cs. Lázár Ervin 1907 karácsonyán Tisza Istvánnak írt levelében kifejti, hogy ennek az eljövendő messiási zsidó világbirodalomnak székhelye a zsidó tervek szerint Budapest lesz. Ezért Magyarországnak, illetve a Monarchiának angol orientációjú politikát kell folytatnia, mert ezzel az ördögi világhódító tervvel szemben csak a Brit Birodalom jelenthet hatékony ellenérőt. (Ráday Levéltár, *Tisza-iratok*, 1907/1909-es évek.)

⁵⁷³ „Nincsen a világon tábor, katonaság, melynek zászlaja nincs. Egy pártnak zászlaja az újságjuk, melyből erőt, bátorságot meríthetnek a küzdelemre, védekezésre, egyetértésre, szövetezésre?! Ilyen zászló, ilyen fegyver akar lenni *A Kereszt*.” (Erdélyi Gyula–Szentesy Alfonz: „Zászlóbontás”, *A Kereszt*, 1910. március 4.)

⁵⁷⁴ „Elmúltak azok az idők, amikor elég volt az ájtatos imádság: most meg kell fogni a kardot.” („Ébresztő!”, *A Kereszt*, 1910. május.)

⁵⁷⁵ A lap egyetlen elérhető száma 1911. január 13-i keletű. („Dunaszerdahelyen mikor alakul meg a hitelszövetkezet: a zsidó takarékok hadd füljanak a saját zsírjukkal!”)

A politikai szekták kialakulásának kezdetei

Amint látjuk, a politikai antiszemitizmus a huszadik század első évtizedeiben nem tudott politikai párttá erősödni. Szervezési formája a társadalmi egyesület volt, taktikája pedig a meglévő erősebb pártok és politikai szervezetek infiltrálása: törekvés arra, hogy a pártokban saját szervezetük tagjait vezető pozíciókba juttassák, s ők majd kiterjesztik az illető pártra a szervezet befolyását. Szemere ezekben az években még egy ilyen jellegű társadalmi egyesület alapításában és vezetésében vett részt, a Magyar Kultúrligájában. Ez az egyesület az Alkotmány Párton belül tevékenykedett, annak jobboldali radikális irányultságú szárnyát alkotta. Egy korifeusa utólagos állítása szerint ez a kör az Alkotmány Párton belül elsősorban Bethlen István tábora volt. A Magyar Kultúrliga még inkább tekinthető az ellenforradalmi korszak szélsőjobboldali társadalmi szervezetei és titkos társaságai előzményének, mint az Országos Keresztény Liga. Míg ez utóbbi nyilvánosan működő szervezet volt sajtóval, a kultúrliga határozottan titkostársaság-szerű exkluzív kör volt. Ezt a jelleget az is erősítette, hogy egyik előzménye valódi titkos társaság volt, egy Hunszövetség nevű, homályba vesző, a század tízes éveiben működött szervezet, melyről csak annyit lehet tudni, hogy vezére gróf Zichy Vladimir volt, a szabadkőművesség és a zsidók elleni harc végett alakult, valamint radikális függetlenségi célokat is követett (talán ez volt a misztikus titkostársaság-jelleg forrása).⁵⁷⁶ A Szemere által irányított két társaság közül a Magyar

⁵⁷⁶ A Hunszövetség működéséről csupán két közvetett adattal rendelkezünk. A szervezet egyik vezetője, Kovács-Karap Ernő függetlenségi képviselő visszaemlékezve azt írja: „Győrffy Gyula az 1900 táján feltámadt nemzeti érzés hatása alatt gr. Zichy Vladimir, Nagy Emil, Lengyel Zoltán, Halmai Elemér és mások bevonásával megalakította a Hunszövetséget. Ennek célja a társadalomnak nemzeti irányú művelése és a szabadkőművesség nemzetietlen működése elleni küzdelem volt, melynek legnagyobb harcosa, titkos főnöke, az ú. n. »Nagy hun« gr. Zichy Vladimir lett.” – Állítása szerint a szervezet rövid életű volt, a belső viszályok hamar szétzillesztették, s később beolvadt az 1905-ben alakult Magyar Kultúrligába. (Kovács-Karap Ernő: „Gr. Zichy Vladimir emlékére”, *A Cél*, 1929. február.) – A másik forrás Tótfalusi József református lelkész levele a kolozsvári Unió szabadkőműves-páholyhoz 1910. június 23-án, melyben beszámol arról, hogy Hun Utódok néven újra működik Zichy Vladimir vezérlete alatt a Hunszövetség, melyet állítása szerint 1904-ben betiltottak. Tótfalusi leírása szerint a szervezet a középkori lovagrendeket utánozza: a belépés föltétele a keresztény vallásfelekezethez tartozás, valamint az, hogy a jelentkező nem tagja vallás- vagy „hazaellenes” szervezetnek. Ilyennek számít a szociáldemokrata párt és a szabadkőművesség. A rend tagjai megoszlanak lovagokra – ezeknek kétszáz évesnél régebbi nemességet kell tudniuk igazolni – és „sáncon kívül állókra”, ezek a nem nemesi származású tagok. A szervezet sejtrendszer fölépítésű, s a vezért, a nagy hunt elvileg senki nem ismeri név szerint. A szervezet prominens tagjaként – természetesen elsősorban az erdélyieket – említi: Erősdý Sándor tordai főispánt, Győrffy Gyulát, Dózsa Endre alispánt, Felszeghy Dezső író, Sebestyén József heraldikust és L. Sipos Kamilló joghallgatót. (OL, Szabadkőműves Levéltár, *Unió Páholy iratai*, 1911, 1362. sz.)

Kultúrliga volt a hosszabb életű, túlélte a háborút, s mint *A Cél* folyóiratot kiadó szervezet, az ellenforradalmi korszak végéig működött.⁵⁷⁷

A századforduló után Magyarországon is lassan kialakulóban van a jobboldali radikalizmus felé tartó politikaiszekta-alvilág. A félig-meddig titkos társaság jellegű egyletecskék fő programja általában az antiszemitizmus.⁵⁷⁸ Jobbára az agrárius mozgalom peremén keletkeznek, annak szociálpolitikai akcióiba kapcsolódnak be, és igyekeznek azokat antiszemita irányba radikalizálni.⁵⁷⁹ Velük párhuzamosan kialakul a magasabb szintű dzsentroid-bürokratikus elemeket tömörítő exkluzív elit szervezet, szintén félig titkos társaság színezetű formája is. Míg az antiszemita szekták a jobboldali radikalizmus kezdeteit jelentik, az elitet tömörítő *átfedő szervezetek* Magyarországon is inkább még újkonzervatív jellegűek.

A megmerevedett közjogi pártstruktúrát keresztező „társadalmi szervezkedés” eszméje és gyakorlata ezekben az években is tovább hódít.⁵⁸⁰ A közjogi válság és a koalíció kormányzása idején az agrárius és klerikális szervezetekhez társultak a nemzetiségek magyarosításának előmozdítására alakult úgynevezett kultúregyesületek (EMKE – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Országos Magyar Szövetség), melyek szintén pártok fölött álló, pártokat infiltráló „össznemzeti” szervezetekként alakultak, s a pusztá állampolitika, a jogászszemlélet helyett ezek is a magyarság társadalmi, gazdasági, kulturális stb. „megerősítését” tekintették céljuknak.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Prónay naplójában megemlíti, hogy 1919-ben Szegeden, azon a megbeszélésen, ahol az EKSZ megalakult, Förster Lajos (vagy Eckhardt Tibor, nem emlékszik rá pontosan) javasolta a szervezet megalakítását, s példaként hivatkozott „a már háború előtt Budapesten működő és Szemere Miklós által létesített Kultúrliga nevű antiszabdkörműves egyesületre”. (Prónay Pál: *A határban a Halál kaszála...*, Budapest, 1963, 78. oldal.)

⁵⁷⁸ „Aki nem foglalkozott e kérdéssel, az nem is tudja, mint szaporodnak itt a fővárosban majdnem gomba módra a titokban antiszemita irányt követő egyesületek. Tönkre megy az egyik, s helyébe rögtön keletkezik egy másik.” (Kovács-Karap Ernő: *Szabdkörműves emlékeim*, Budapest, 1911, 36. oldal.)

⁵⁷⁹ A Corvin Mátyás Páholy 1904. december 7-i értekezletén Zimmermann Károly felszólalása említést tesz egy ilyen egyesületről: „...istápolni kell a nép kezdeményéből megalakult egyesületeket. Ki kell terjesztetni az akciót a földműves népre is. Ezt már egy titkos társaság meg is kezdte.” A páholy-értekezlet jegyzőkönyvének nyersfogalmazványa a továbbiakban még ezt a kusza feljegyzést veti oda az egyesületről: „Pesten létesültek titkos társulatok, csak annyiban titkosak, hogy egy részük antiszemita. Sok szk.: [Az 'szk.': rövidítés a szabdkörműves-páholy szóhasználatában a „szabdkörműves-testvér” jelölése – Sz. M.] van ott. Amit a szk.: nem tett meg, mert [itt egy szó olvashatatlan a szövegben – Sz. M.] megtette ez az egy. Ez összeköttetésbe lépett az OMGE-val. Ennek aegise alatt csinál a paraszt népnek önképzőköröket.” (OL, Szabdkörműves Levéltár, *Corvin Mátyás Páholy iratai*, P. 1086, 7. cs.)

⁵⁸⁰ A titkos társaságok létezésére és jellegére ebben a korai időszakban érdekesen utal az Országos Széchenyi Szövetség programdokumentumának, a „Mit akarunk” című kiáltványnak egy passzusa: „A titkos hálózatok ellen. Az elharapódzott protekcionál nem kevésbé ártalmasak az ifjúság ambíciójára, a titkos szövetkezések, nevezzék azokat páholyoknak vagy ligáknak.” (Idézi Kerék: *Az Országos Széchenyi Szövetség története*, i. m., 60. oldal.)

⁵⁸¹ 1896-ban Magyarországon 41 közművelődési egyesület működött 57 858 taggal s 1 939 000 Ft vagyonnal. A legjelentősebbek voltak: EMKE, Gömöri, Felső-magyarországi, Dunántúli

E tekintetben közvetlenül látható az agrárius módszerek és elvek hatása. A kultúregyesületek egyre kevésbé szorítkoznak pusztán arra, hogy korlátozó intézkedéseket követeljenek a nemzetiségek ellen; hirdetik a vegyes területek magyar lakosságának szociális „megerősítését” prevenció céljából; szociális intézkedéseket követelnek, melyek megakadályozzák a népességszám csökkenését, az elvándorlást stb. Átveszik az agrárius telepítési és birtokpolitika elveit, hogy olyan telepítési intézkedéseket szorgalmazhassanak, amelyek megakadályozni hivatottak a nemzetiségek birtokszerzését. A nemzetiségi pénzintézetek működését hitelszövetkezetekkel szeretnék ellensúlyozni. A kultúregyesületek hódítanak, elsősorban a Függetlenségi Párt soraiban. Egyre több olyan törekvés mutatkozik, hogy az országban szétszórt számtalan kis együletet, vidéki kaszinót, jótékony célú egyesületet valamilyen módon a fenti célok szolgálatába állítsák. Számos terv merül föl arra vonatkozóan, hogyan lehetne a szétszórt, egymással marakodó egyletecskéket egyetlen egységes nagy szervezetbe összefogni.⁵⁸²

Az egyesületeket elsősorban a nemzetiségek magyarosításának előmozdítására kívánnák fölhasználni, de terjed az a szemléletmód is, mely gazdaság- és szociálpolitikai reformok előmozdításában jelöli meg tevékenységük célját – s nem csupán a nemzetiségi vidékeken, hanem országosan is. Az egyesületek szervezőinek körében érlelődik az az igény, hogy a magyar politikai életben a meddő közjogi politizálást a szociális, gazdasági és kultúrpolitikai szemléletmód váltsa föl.⁵⁸³ Ezt a vonalat közvetett

Közművelődési Egyesület, Központi Névmagyarosító Társaság, Országos Magyar Iskola Egyesület, Erdélyi Kárpát Egyesület. (Sassi Nagy: *A XX. század igazi népnevelői*, i. m.)

⁵⁸² A jótékonyági és művelődési egyesületek, valamint a társaskörök egyesítését ajánlja egy országos egyesületté Vadnay Tibor *A magyar jövő* című könyvében (Budapest, 1918, 137. oldal). – Ugyancsak ilyen néven akarja egységes szervezetbe összevonni a különböző kaszinókat – bár inkább csak a felsőbb osztályok szintjén – József főherceg elnöklete alatt Dr. Thorockay Viktor *A magyar nemzet megújítása* című művében (Budapest, 1917, 92–93. oldal).

⁵⁸³ Van olyan szerző, aki a Szokol egyesülethez hasonló országos tömeg- vagy legalábbis értelmiségi szervezet alakítását javasolja. Nem érdektelen, hogy a Szokol apropójából a Turul elnevezést ajánlja. [*Az orosz 'szokol' jelentése: sólyom.*] „... semmiféle politikai eszme, semmiféle eszmei áramlat vagy nemzeti irányzat nem tud gyorsan elterjedni, híveket szerezni és érvényesülni a nemzet rétegeiben. Mindenre nehezen és lassan reagál a nemzet teste. Ez a renyheség beteges állapot és sok veszedelmet rejt magába. Láttuk ezt az abszolutizmus legutolsó támadásainál. Mily lassan és nehezen, mily hosszú idő múlva és mily lagymatagon nyilatkozott meg a nemzeti elnyomatás ellenhatása, a nemzeti ellenállás! Magyarországon nagyon hiányos még az a villamosdrót-hálózat, amelyen át az új eszmék és irányok szétáramolhatnának az ország minden részébe s a társadalom minden rétegébe. Ez a villamosdrót-hálózat a társadalom szervezetsége a művelt külföldön. Az idegen társadalmak keresztül-kasul vannak hálózva és szervezve mindenféle szövetségekkel, pártokkal, különböző társadalmi szervezetekkel, az emberi társadalom mindenféle formáival. S ha az állam központjában fölhangzik egy eszme vagy egy politikai jeladás, akkor az végigcsilingel igen rövid idő alatt a társadalmi hálózat huzalain át az ország minden részébe.” (Porzolt: *Reform-politika*, i. m., 224–225. oldal.) Az eddigiekből úgy tűnhet, hogy a fenti fejtegetés nem vág tárgykörünkbe, mivel itt tisztán függetlenségi célzatú egyletszervezésről van szó, azonban a röpirat a továbbiakban kifejti: „Éveken át katonai és közjogi kérdések uralták s izgatták a közvéleményt. Minden haszon nélkül... Elég volt... Az

módon még maga a közjogi krízis is előtérbe helyezte, amikor megalkotta az új védegyeletet, az Országos Védőegyesületet s egyetemi szervezetét, a Sorompóegyesületet. Több helyen fölvetődik már egy titkos, a társadalom vezetőit átfogó, pártok felett álló elit szervezet gondolata is, egy, a majdani EKSZ-hez hasonló szervezeté.⁵⁸⁴

egész közgondolkodásnak új irányt kell szabni. A katonai és a közjogi kérdésekről a közgazdasági és kulturális kérdésekre kell átvetelni.” (*Ugyanott.*)

⁵⁸⁴ Gávai Gaál Jenő egy 1903-ban készült tervezetben a következő elképzelést vázolja egy felállítandó Széchenyi Ligáról: „A széles látókörű, nemes indulatú egyének tárgyilagos és keresetlen eszmecseréinek oly tágas tere kínálkoznék itt, melyet sem az irodalom, sem a részleges feladatú egyleti élet nem művelhet meg kellőleg. A koncentráció iránti szükségérzet ma már minden irányban a központok központjait teremti meg. Így alakultak e szemlék szemléi, a részvénytársaságok részvénytársaságai, a szövetkezetek kötelekei. Ilyen szellemi központot kellene a Széchenyi-ligában összes köz- és magánéletünk társas intézményeinek szellemi vezetői és erkölcsi sugalmazói számára megteremteni... A liga tagjainak ennél fogva időszakos összejöveteleket kellene tartani, melyekben a Széchenyi szellemi hagyatékával történő együttes foglalkozás által a közjóra irányuló köz- és magánérényekben megszilárduljanak. Ezen szellemben kellene ott a magyar állami, társadalmi, családi és egyéni élet felmerülő problémái fölött eszmecserét folytatni s a legújabb kori mozzanatoknak egyszer következményeit tisztába hozni maguk között... A nagy nemes bensőleg igazságos célok kitűzése és követése általában nem teszi szükségessé a homályt. De vannak esetek, midőn a legnemesebb és legönzetlenebb eljárás közben is zárt ajtóknál kell tanácskozni. A tanári értekezletet a tanulók, az orvosi konzíliumot a betegek, az esküdtek tanácskozását a felek és a közönség, a cselekvést megelőző belső küzdelmeit mindenkinek nem szokás és nem helyes, még ránk nézve kedves és megbízható más egyének szemeláltára és füle hallatára sem folytatni... Nem titkos, de azért kizárólag zárt ajtók mellett tanácskozó kollektív személy lenne tehát, melynek külső hatása tagjainak egyszellemű és egyirányú, de kifelé egyénileg szabad működésében jelentkeznek a magán, az irodalmi, az egyleti, a törvényhatósági és politikai életben egyaránt.” (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1906. január.) – Czettler Jenő, a német *Verein für Sozialpolitik* tevékenységét ismertetvén kifejti, hogy ezt az együletet a német állam rendszeresen ellátja saját gazdasági és szociális tevékenységével kapcsolatos információval, s az egyesület részt vesz a törvény-előkészítő munkában; javasolja hasonló magyar szervezet alakítását. „Az egyesület szervezete hasonlóan a Kisfaludy- és Petőfi Társaságok, valamint a »Verein für Sozialpolitik« szervezetéhez, exkluzív alapokon nyugodnék.” (Czettler Jenő: „Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületre?”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1906. június.) – „Álljon össze a nemzet színe-java s kezdjen hozzá a magyar társadalomnak nemzeti alapon való szervezéséhez. Nem közművelődési vagy iskolaegyesületekre vagy jótékonyossági vagy más hasonló egyesületekre gondolok én, hanem oly politikai egyesületre, mely miként a szabadgondolkodók szervezetei a destrukcióra, akként a konstrukcióra szervezze szétzüllött társadalmunkat s célul tűzze ki: a magyarságnak nyelvben, gazdasági téren, kultúrában és jó erkölcsben való fejlesztését; oly politikai feladatoknak, amelyek az egyetemes nemzeti érdeket szolgálják, a megoldását; politikai programja részére a kormány és a parlament irányadó elemeinek és vezéregyéniségeinek a megnyerését és a képviselőválasztások irányítását. Hiszen vannak politikai föladatak, amelyek a pártpolitika napi hullámszásától önállóan is érvényesülhetnek, s amelyeknek megvalósításához minden magyar ember párt- és társadalmi állásra való tekintet nélkül kezét foghat. Így például ki az, aki magyar ember létére ne akarja azt, hogy a földbirtok túlnyomó része magyar kézen legyen? Ki az, aki nem akarja a Duna-Tisza csatornát és a vízi utak kiépítését? Ki az, aki nem akarja Erdélyt erős vasúti hálózattal szorosan csatolni a magyarsághoz, vagy Erdélyben és Szlavóniában a magyarság megerősítését, vagy nemzetiségi megyékben a magyar értelmiség tömörítését és a megye ügyének általa való

A fentiek igen különböző jellegű és színvonalú szervezési törekvéseket említettek. Vadromantikus kosztümben rejtélyeskedő titkos társaságtól jámbor egyletesdin és kaszinósdin át az ország egész területén működő, a prominenseket összefogó agytröszt-elképzelésig sok minden fordult elő bennük. A sokféleségben azonban megragadható néhány tipikus vonás és azonos indító impulzus. Minden esetben pártok fölötti, azokat átfogó, infiltráló szervezetekről volna szó; cél a különböző területeken működő vezetőerőket összefogni (vagy, ami ugyanaz: minden vezető pozícióba lehetőleg kebelbelit juttatni), s általuk befolyásolni a legfelső szinten meghozott döntéseket. Alsó és középszinten ez megfelel a protekciószervezet-jellegnek, olyan jellegű szervezetnek, amely a különféle fontos középfunckiókban lévő embereket összehozza, és kapcsolatokat közvetít. Politikai tekintetben a tervek a 67–48 ellentétpár meghaladásán ügködnek (mint láttuk, a kifejezetten függetlenségiek: Porzsolt és Ferdinandy is), és az osztályharc közvetlen frontvonalát inkább követő átcsoportosítást követelnek. Ez egyben azt is jelenti, hogy a direkt „formális” politizálás helyett a bürokratikus aprómunkát, az adminisztratív szervezőtevékenységet akarják érvényre juttatni a politikai élet minden területén. Az indító impulzus mindenütt azoktól a (szélsőjobboldali) politikai erőktől származik, amelyek a pártpolitika vonalán nem képesek áttörni a megmerevedett közjogi pártstruktúrát, továbbá azoktól a bürokratikus elemektől, amelyek egyre inkább önálló erőként hatolnak be a politikába. A protekciószervezet, a prominenseket egyesítő, titkos társaság jellegű agytröszt bürokratikus eszméje olyan emberek ideája, akik érvényesülésüket nem szorosan vett politikai pozíciókkal (képviselőség, pártfunckió), nem vagyonszerzéssel, hanem állásszerzéssel vélik biztosíthatni. A bemutatott szervezkedési törekvések fő jellemzői lényegében megegyeznek az ellenforradalmi korszak majdani társadalmi egyesületeinek és titkos társaságainak fő vonásaival.

intézését, vagy a haderő tisztikarában a magyarság térfoglalását és így tovább? ... A fő az, hogy a magyarságnak politikai célok megvalósítására valahára társadalmi úton is szervezkedni kell, mert ha ez meg nem történik, ha a magyar nemzeti politika mindig csak pártpolitika marad, mely a 67 és 48 jelszavain rágódik, akkor semmire sem jutunk... Legyen meg a magyar nemzeti eszmének is a maga szabadkőművessége, mely erős társadalmi szervezetet létesít, hogy érvényesítse az igazi nemzeti politikát.” (Prometheusz [Ferdinandy Geyza]: *Nemzetnevelés*, i. m., 111–113. oldal.)

A jobboldali radikalizmus visszahatása a Munkapárt ideológiájára

A század elején Magyarországon is aktuálissá vált a liberális gondolkör eszmei megújítása, a Stuart Millre építő klasszikus liberalizmus alapelveinek új érvelési rendszerekkel való fölváltása. Ez a folyamat a Szabadelvű Párt örökébe lépő Munkapárt soraiban ellentmondásosan zajlott le. Miként Nyugat- és Közép-Európában, úgy Magyarországon sem alakult ki egységes liberális szemlélet, hanem több, egymással éles ellentétben álló érvelési szisztémának verbuválódott tábora (az imperializmust mint új keletű világpolitikai jelenséget igazoló tendenciájú eszméknek éppúgy, mint az imperializmust „klasszikus” álláspontonról opponáló Lujo Brentano–Schumpeter-féle újliberalizmusnak). Ennél azonban sokkal nagyobb jelentősége van annak, hogy a fokozódó eszmei dezorientáltság réseket nyitott, melyeken át fertőzött a szélsőjobboldali eszmekör. A nemzetiségi kérdés volt az a gyenge pont, ahol a munkapárti tábor leginkább támadható volt erről az oldalról. Ez tette a Munkapártot neurotikusan érzékennyé a választójogi kérdésben is, ahol élesen szembekerült a polgári liberalizmus egyik sarkalatos követelményével. Ezek a kérdések okozták, hogy a tízes években a koalíció után a munkapárti kormányzat is konfrontálódik a polgári radikálisokkal, s ezzel erősíti az osztályharc vonalán formálódó frontképződést. A harc akkor ölt kiélezett formát, amikor a szabadelvű párti hagyományokat megsértve Tisza beavatkozik az ideológiai-kulturális téren folyó küzdelmekbe, s megalapítja a *Magyar Figyelőt*. Elsősorban ez válik a Munkapárton belül mutatkozó jobboldali radikális tendenciák fórumává. A *Magyar Figyelő* teret ad annak az ideológiai törekvésnek, mely a nacionalizmus általános indokoltóságát igyekszik bizonyítani mindennemű világpolgári fölfogással szemben. Ennek az eszmei törekvésnek a fóruma a koalíció idején s annak égisze alatt a Magyar Társadalomtudományi Egyesület s annak folyóirata, a Magyar Társadalomtudományi Szemle volt. Már ott tevékenykedett s a *Magyar Figyelő*ben is folytatta ez irányú működését Palágyi Menyhért, az ismert filozófus.⁵⁸⁵ Kifejezetten jobboldali radikális vonalra a Munkapártnak a folyóirat körül tömörült teoretikus gárdájából annak erőssége, Réz Mihály kolozsvári jogakadémiai tanár állt. Az ő esetében világosan látható, hogy a művelt, kitűnő teoretikai érzékű, liberális indíttatású professzort nemzetiségpolitikai elvakultsága, végletes sovinizmusa taszította odáig, hogy nagyszabású koncepciót dolgozzon ki, mely szerint a modern államfejlődésben a polgári demokráciát fölcserélhetetlen szükségyszerűséggel meg kell hogy előzze a nemzeti állam kialakulása. A modern társadalom Réz szerint csak nemzeti állam keretében funkcionálhat. Amíg egy társadalom nem éri el a nemzeti állam szintjét, nem helyezkedhet a polgári demokrácia alapjaira. S azok az erők, amelyek mégis ezt követelik, destruktívak és államellenesek. Réz a polgári

⁵⁸⁵ Palágyi vonatkozó tanulmányai: „A nemzeti gondolat philosophiája”, i. m.; „Marx és tanítása”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908.

szabadságjogokat a nemzetiségek elnyomása esetében kívánja fölfüggeszteni.⁵⁸⁶ A koncepció alapján rövid idő alatt eljut oda, hogy teljes egészében magáévá teszi a dzsentroid-konzervatív liberalizmuskritika teljes eszmei koncepcióját, ő is nemzeti katasztrófának nyilvánítja a nemesi középirtok tönkremenetelét, s nyíltan konzervatívnak vallja magát.

A koncepciónak, melynek már voltak előzményei, hamar követői akadnak is. A *Magyar Figyelő* hasábjain tűnik föl, és Réz „tanítványa” a fentiek követésében Szegedy Miklós beregszászi ügyvéd, az 1918-as ellenforradalmi szervezkedések egyik kulcsfigurája. Az ő írásaiban érhető tetten legszemléletesebben a kialakuló fasiszta politikai típus.⁵⁸⁷ Az egyoldalúság elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy a fenti tendencia nem jellemezte teljes egészében a *Magyar Figyelőt*, mely jellegében elsősorban a tisztesen akadémikus-konzervatív *Budapesti Szemle* nyomdokain haladt. Szerkesztője, Herczeg Ferenc ortodox „statikus” konzervatív, semmi esetre sem szélsőjobboldali. A folyóirat hangadója, Tisza közeli intellektuel híve, Alexander Bernát éppenséggel távol állott minden ilyen törekvéstől. Maga Tisza a lap hasábjain személyesen elhatárolta magát Réz végletes nézeteitől.⁵⁸⁸ A Munkapárt eszmei frontja egyébként távolról sem volt azonos a *Magyar Figyelő*vel. A jelentős munkapárti és ahhoz közel álló sajtó tartotta magát a liberális elvekhez. Az egyetlen kivétel a nem klasszikusan munkapárti, csak oda csatlakozott *Budapesti Hírlap*, mely jellegzetesen konzervatív orgánus volt, s számos, a szélsőjobb felé tendáló megnyilatkozásnak adott fórumot. A vezető munkapárti publicisták: Farkas Pál, Kóbor Tamás, Gálfalvi Réthi Gyula és Pályi Ede szilárdan ragaszkodtak a parlamentarizmushoz és szabadságjogokhoz, sőt tájékozódtak a liberalizmus korszerűbb irányába is. Ez a liberális munkapárti publicisztika a tízes években már elsősorban az uralkodó osztályok osztályszövetségében részt vevő nagyiparos és pénztőkés csoport „lelkének liberális felét” fejezte ki, s nem változtatott azon az általános tényen, hogy a koalíció óta a fő uralkodó osztályok szövetségének együttes ideológiája már nem a liberalizmus, hanem a statikus-defenzív konzervativizmus volt.

⁵⁸⁶ Vonatkozó művei: *A magyarság uralma és a kor szelleme*, Budapest, 1909; *Szabadság és egyenlőség*, Budapest, 1909. – A nemzeti állam és a polgári demokrácia viszonyának ezt az értelmezését nem Réz fejtette ki először Magyarországon, hanem Bánffy Dezső és köre az Új Párt előkészítési időszakában. Lásd Bánffy Dezső: „A magyar nemzetiség politika és a »Jogállam«”, *Magyar Közélet*, 1902. május; Szemenyey Kornél: „Liberalizmus és nemzeti állam”, *Magyar Közélet*, 1903. február 1.

⁵⁸⁷ Szegedy Miklós: „Magyar Magyarország”, *Magyar Figyelő*, 1913. március.

⁵⁸⁸ Lásd Tisza megjegyzése Réz „A nemzetiségi kérdéstről” című cikkére. (*Magyar Figyelő*, 1912. november 1.)

A preventív ellenforradalom frontja (1914–1918)

A magyar társadalom, gazdaság és politika szervezett életében a háború első, győztes évei még nem hoztak lényeges változásokat. Egy területen hozott a háború lényeges új elemet a társadalom életébe: a gazdaság új formáinak kiépítésével, a hadigazdálkodási rendszer bevezetésével, a hadigazdálkodási elosztó központok felállításával.

Hadigazdálkodás és ideológia

A hadigazdálkodás szervezetét, mely szimbóluma volt az élet szűkösségének, általános ellenszenv vette körül. Minden osztály kényszerűen vállalt ideiglenes intézkedések szövevényének tekintette, melyet a háború után azonnal föl kell számolni. A szabadgazdálkodás mellett kardoskodó burzsoázia érthetően elutasította, de nem kedvelte az agrárius nagybirtok sem, mely úgy tartotta, hogy a központok egyoldalúan a nagyburzsoázia befolyása alatt állanak, annak érdekében tevékenykednek. Csak a háború utolsó éveiben jelenik meg a szélsőjobboldal publicisztikájában – érthetően a hivatalnok középosztály, a bürokratikus rétegek publicisztikai szószólói részéről – annak fokozatos fölismerése, hogy a hadi elosztó központok rendszerében adva van egy erős etatista-dirigista kötött gazdálkodási rendszer kialakult kerete. Ez a rendszer megfelelő politikai befolyás alá kerülve képes lehet (voltaképpen egyedül ez lehet erre képes) végrehajtani a szélsőjobb programját: a nagytőke gazdasági és politikai korlátozását a szélsőjobb frontjában egyesült nagy- és középbirtok, valamint a fokozatosan önálló erővé váló „keresztény középosztály”, a dzsentroid hivatalnokság és értelmiség javára. Ez a folyamat kibontakozik 1919 őszétől, az ellenforradalom győzelmével, és éveken át a szerveződő fajvédő ellenzék központi követelése lesz a háborús gazdálkodás szervezetének fenntartása s fölhasználása a fináncsőke ellen, a „nemzeti reformpolitika” végrehajtása érdekében.

A háború alatt előtérbe kerül a hivatalnokok, elsősorban a köztisztviselők helyzetének kérdése. A háború leginkább a bérből élők helyzetét nehezíti. A tisztviselőnyomor a zsurnalisztika leggyakrabban emlegetett kérdései közé kerül minden pártárgyalaton. Ha az *Alkotmány* szembeállítja a tisztviselőnyomort a hadimilliomosok dőzsölésével, úgy a *Világ* a feketéző, batyuzó parasztkofák gazdagodásával végzi el a szembeállítást – téve egy oldalvágást az agráriusok felé. A háború alatt kerül sor először a hivatalnokok nagyobb arányú érdekvédelmi megmozdulásaira. A jelenséget az egész sajtó egyértelmű rokonszenvvel felkarolja.⁵⁸⁹

⁵⁸⁹ A tisztviselő-szervezetek első nagygyűlése a háború idején, 1916. február 26-án a Nemzeti Múzeum épületében még békés önszegély-tárgyalások színhelye volt. A kormány messzemenően pártolta a konferenciát, magas szinten képviseltette magát. Részt vett: Lukács György, Papp Géza, Szász Pál és Hanics Elemér. A második ilyen megmozdulás, a miniszterialis tisztviselőket tömörítő, állami szubvenciót élvező Állami Tisztviselők Országos Egyesülete által rendezett, 1917. december 9-i tisztviselő-kongresszus viszont már komoly szociális követelések, elkéserezett kifakadások színhelye volt.

A háború folyamán, magasabb szinten, mint korábban, ismét terítékre kerülnek a hivatalnokok helyzetével kapcsolatos problémák: a régóta esedékes megyereform, a megyék államosítása. Régi követelése ez a fizetésből élő megyei hivatalnokoknak, akik egyrészt azt remélték, hogy ezáltal egyenlő helyzetbe és azonos besorolás alá kerülnek a lényegesen jobb helyzetben lévő minisztériumi tisztviselőkkel, másrészt azt, hogy így minden tekintetben megszűnven választott tisztviselők lenni, megszabadulnak a megyei klikkpolitika megalázó fennhatóságától, önkényétől, s statútumszerűen rendezett, körülhatárolt kompetenciákban, megszabott szolgálati feltételek mellett nagyobb önállóságot nyernek hivatali munkájuk elvégzésében. Ez nem csupán a rendezett, modernebb államapparátus megteremtésének a kérdése volt, hanem a középszintű hivatalnokok önállósodási törekvését is tükrözte. Ennek az önállóságigénynek politikai vetülete is volt: a tisztviselő szolgálati pragmatika, melyet a századvég óta követeltek különböző oldalakról. Ez leszögezte volna az egyes hivatalnoki hatáskörök kötelességeit, feladatait és jogait, s megóvta volna a hivatalnokot felettesei önkényétől. Ez a követelés nagymértékben a Szabadelvű Párt, illetőleg a Munkapárt hegemoniája ellen irányult, s azt célozta elérni, hogy az állami tisztviselő szabadon képviselhesse nézeteit akkor is, ha azok nem kormánypárti nézetek. A szolgálati pragmatika nem kis mértékben a közigazgatási apparátusnak a kormánypolitika alá rendelése ellen irányult. Ebben a követelésben a tisztviselő réteg önállósodási törekvése abban az irányban mozgott, hogy a réteg sajátos csoportérdekeit tisztviselőként, hivatali kompetenciáján keresztül, mint az államapparátusnak – az államérdek letéteményeseként föllépő – tagja igyekezzék érvényre juttatni. Ezzel ellentétes irányú volt a tisztviselők érdek-képviselési szervezkedésének kibontakozása, amely viszont a tisztviselőt mint bérért dolgozó alkalmazottat vonultatta föl az állam mint munkaadója ellen. E kibontakozó érdek-képviselési törekvéseket sikerrel lovagolta meg az agrárius propaganda, mivel utalhatott arra, hogy korporatív jellegű programjaiban már a század eleje óta követeli az eddig szervezetlen kispolgári rétegek – mint a szervezett tőke és a szervezett munkásság túlerejét ellensúlyozó társadalmi „harmadik erő” – érdek-képviselési szervezkedését.⁵⁹⁰ Más csatornán is beszivárog az agrárius befolyás a hivatali életbe. 1917-ben, Tisza bukása után megtörténnek az első, bizonytalan kezdeményezések abból a célból, hogy a kormány szervezett szociálpolitikai tevékenységet építsen ki. Fölmerül az önálló népjóléti minisztérium terve,⁵⁹¹ egyes

¶

⁵⁹⁰ Az agráriusok élénk figyelemmel kísérték olyan társaságok tevékenységét, mint a „középosztály viszonyainak tanulmányozására alakult nemzetközi szövetség”, amelynek kongresszusán is részt vettek, s kiadták főtitkárnak, Hector Lambrechts belga kereskedelmi minisztériumi tanácsosnak egyik háborús röpiratát is. (Hector Lambrechts: *A világháború és az új élet*, Budapest, 1918.)

⁵⁹¹ Egy konzervatív-függetlenségi szemléletű anoním röpirat a választójog mellett népjóléti minisztérium fölállítását tartotta a forradalom előestéjén a fő ígéretnek, melynek jegyében az Esterházy-kormány létrejött, s azt állította, hogy ezáltal elkerülhető lett volna a szociális elégedetlenség forradalommal fenyegető kiéleződése. (*Die Lage in Ungarn* [A magyarországi helyzet], Budapest, 1918, 12–13. oldal.)

körök külön egészségügyi minisztériumot is követelnek, működik és súlyt kap a Hadigondozó Hivatal. Az a bürokratikus-adminisztratív szociálpolitikai szemlélet, mely az agrárius szervezetekben termelődött ki, kezd beépülni az állami politika gondolkodásmódjába.

1914 nem hoz változást a belpolitikában, 1917-ig lényegében változatlanul tart a munkapárti rezsim. Az 1915–1916-os évek egyetlen sokakat megmozgató fejleménye, mely nem tekinthető korábbi események folytatásának, a Mitteleuropa-vita, amely rávilágított a német orientáció problémáira, ráirányította a figyelmet a központi hatalmak győzelme esetén várható veszélyekre, s ezáltal a politikailag tájékozott körökben mérsékelte az 1915-ös győzelem-hangulatot. A Tisza-kormány bukását nem utolsósorban az 1916 végi erdélyi román betörés okozta. Itt több probléma torlódt össze, amelyeket mind a munkapárti kormány rovására írt a közvélemény: a külpolitikai vereség, azaz hogy nem sikerült diplomáciai ügyességgel távol tartani Olaszországot és Romániát a hadba lépéstől; a vereséget tetézte, hogy olyan hírek terjengtek, melyek szerint Bécs és Tisza hajlandónak mutatkozott komoly engedményeket tenni az erdélyi románoknak, amennyiben Románia nem lép be a háborúba – pedig a sovinszta közvélemény az erdélyi románokat éppen árulással vádolta. A szállongó hírek még azt is rebesgették, hogy Németország odaígérte Erdélyt Romániának, s ilyen értelemben presszionálja a Monarchiát. E hírek fényében Tisza 1913–1914-es tárgyalásai a román kisebbséggel egyenesen árulásnak tűntek. Tisza ellen szólt a dezorientáltság és fejetlenség látszata a kormány részéről a román betörés idején: úgy tűnt, hogy Erdély védelmére semmilyen érdemleges katonai és szervezési intézkedés nem történt. Miután Tisza bukásával az újjászerveződött koalíció kormányra jutott, az új kurzus politikájában kiemelkedő helyet kapott az „erdélyi rekonstrukció” problémaköre. A visszacsatolt Erdély újra-berendezkedése során a Tisza-kormány szellemétől elütő tervek merültek föl. Retorziós intézkedések születnek a román kisebbség ellen (ún. kultúrzóna rendszer), olyan terveket röppentettek föl, melyek már az árulónak nyilvánított román kisebbségi értelmiség adminisztratív fölszámolását szorgalmazták, kényszertelepítést fontolgattak, a veszély szülte *ressentiment* képtelen annexiós tervekben nyilvánul meg éppen akkor, amikor a háború sorsa már kezd eldőlni a központi hatalmak rovására.⁵⁹² Ezeken a terveken már a hírhedt német *alldeutsch*-mozgalom féktelen imperialista terveinek ihletése érződik, jóllehet eladdig a magyar politikai élet összes árnyalata egyértelműen ellenségesen szemlélte ezt a mozgalmat: a liberális körök a mozgalom képtelenségig túlhajtott imperialista törekvései miatt, a magyar jobboldal pedig a magyarországi német kisebbség körében úzott szeparatista politikája miatt. Az annexiós terveknek szervezeti kerete is van: az Erdélyi Szövetség. Ez a légkör s mindaz, ami Erdély reintegrálásával

⁵⁹² Kemény Árpád, az e törekvéseket elsősorban képviselő Erdélyi Szövetség egyik vezetője Apáthy Istvánhoz írt, 1918. szeptember 13-i levelében leírja, hogy több beszélgetésben követelte Wekerlétől: vigye keresztül a kormány a béketárgyalásokon akkora terület elcsatolását Romániától, amekkorára Szeben, Fogaras, valamint Hunyad megyéből 120 000–150 000 román ki lehessen telepíteni. (OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 1673.)

kapcsolatosan a magyar politikai életben fölmerül, növeli a szélsőjobboldali irányzatok befolyását. 1917-ben fölállították az erdélyi rekonstrukció kormánybiztosságot. Ennek föladata volt a megszállás okozta zavarok megszüntetése és Erdély visszatagolása az ország életébe közigazgatási, gazdasági stb. tekintetben. A kormánybiztosság feladatkörével kapcsolatban azonban arra helyeződött a hangsúly, hogy annak tulajdonképpeni célja Erdély olyan „megerősítése” a magyarság szempontjából, mely végleg megoldja a nemzetiségi kérdést, és az egyszerű adminisztratív-kormányzati intézkedéseken túl megteremti a román nemzetiség belső terjeszkedésével szemben az erdélyi magyarság élet- és versenyképességének mélyebb társadalmi és gazdasági alapjait. Itt pontosan azoknak a gazdasági, szociális és kultúrpolitikai intézkedéseknek állami politikává tételéről volt szó, melyek mindenkor az agrárius jobboldal fő programtörekvései voltak.⁵⁹³ A végrehajtás állami adminisztratív módja egyben erősíteni ígérte a bürokrácia befolyását is.

A háború lényeges változásokat hoz a kor politikai gondolkodásában mind Magyarországon, mind más országokban, mindenekelőtt Németországban. A németországi változások rendkívül lényegesek voltak a magyarországi eszmefejlődés szempontjából is. Németországban a háború első percében megkezdődik a jobboldali gondolkodás „forradalmasodása”.⁵⁹⁴ Az egész hivatalos és céhbeli szellemi élet, élén a nagy súlyú német professzori gárdával, a háború szolgálatába áll. Ez a világháború első szakaszában egyáltalán nem kizárólagosan német jelenség, de Németországban sajátos vonásai vannak, és nem csupán a jelenség extenzitása terén. Egyrészt: Nyugaton a

⁵⁹³ Az Erdélyi Szövetség 1917. június 14-ei keltezésű programja követeli, hogy a háború után két évig az államnak elővételi joga legyen Erdély területén a három éven belül szerzett részvénytársasági birtokokra s azokra a földekre, melyek magán parcellázási akció útján jutottak tulajdonosaik birtokába. Továbbá: „Kívánjuk szerves birtokpolitikai törvény megalkotását... a holtkézi és más kötött vagy szabad forgalmú nagybirtokok, melyeknek áthelyezése az Alföld és Dunántúl magyar vidékeiről szociális okokból kívánatosnak látszik, csere útján Erdély oláh lakta határszéli vidékeire áthelyezhető legyen és végre az erdélyi magyar középbirtokos osztály földtehermentesítési akció és megfelelő hitel reorganizáció segítségével megtartassék és vegyes és idegen ajkú területeken új telepítés útján is megerősíttessék... Kívánjuk... magyar vezetés és befolyás alatti gazdasági szervezetek szaporítását (hitel, termelő, értékesítő, anyagbeszerző szövetkezetek, gazda és iparos körök stb.).” [Az erdélyi kérdés (nyomtatott röplap), OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.]

⁵⁹⁴ Az első világháború alatti német publicisztikáról, annak eszmétörténeti jelentőségéről, a „Revolution 1914” problémaköréről lásd Klemens Klemperer: *Konservative Bewegungen: zwischen Kaiserreich und National-socialismus* [Konzervatív mozgalmak a császári birodalom és a nemzetiszocializmus korszaka között], Wien–Oldenbourg, 1962; Hans Kohn: *Wege und Irrwege* [Utak és tévutak], Düsseldorf, 1962; Wolfgang Hock: *Deutscher Antikapitalismus. Der ideologische Kampf gegen die freie Wirtschaft im Zeichen der grossen Krise* [Német antikapitalizmus. A szabad gazdaság elleni ideológiai küzdelem a nagy válság jegyében], Frankfurt a. M., 1960; Klaus Echwege: „Ursprung und Verbreitung des Alldeutschen Annexionismus in der deutschen Professorenschaft im Ersten Weltkrieg” [A pángermán annexionizmus eredete és elterjedése a német professzorok között az első világháború idején], *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1966, 2. szám.

professzorok háborús megnyilatkozásai nem illeszkednek szervesen tudományos munkásságuk egészébe – Bergson vagy Dewy intéznek ugyan egy-egy ostoba, sovíniszta kirohanást a német filozófia ellen, ezeket a kirohanásokat azonban maguk sem tekintik filozófiai életművük érdemleges, maradandó részének. Másrészt: a nyugati intellektuelek németellenes kirohanásaiban eldurvított-vulgarizált formában bár, de ugyanaz a polgári liberális szellemiség ágál a feudális maradványokkal terhelt autokratikus porosz militarizmus ellen, amit ezek a tudósok mindig is képviseltek. Németországban azonban a háborús publicisztikában új ideológia termelődik ki rendkívüli gyorsasággal. Ennek az új ideológiának két alapvonása volt: 1) A német fejlődésnek mint a nyugat-európai fejlődéstől elvileg eltérő fejlődésnek szembeállítása a nyugat-európaival; a német konzervatív tendenciáknak mint föltételezett magasabb rendű tendenciáknak szembeállítása a polgári demokráciával. Ez a publicisztika kifejezetten elvetette a francia forradalmat és a belőle kiinduló polgári demokratikus fejlődést. Vele szemben feltételezte, hogy a háború új „forradalmat” jelent, a német eszmék új világméretű korszakát. A német fejlődésben minden olyasmit, ami a nyugat-európai fejlődéshez kapcsolódott, elfajulásnak tekintett, a németiség lényege elfajulásának.⁵⁹⁵ 2) A német hadigazdálkodás fetisizálása; a hadi állammonopolizmus – amelyben valóban a legszélsőségesebb formában jutottak kifejezésre s összegeződtek mindazok az új vonások, melyeket az imperializmus a kapitalizmus szerkezetébe hozott – szembeállítása a liberális kapitalizmussal, méghozzá olyan beállításban, mely a hadi-állammonopolista struktúrát egyenesen forradalmi princípiumnak, valamiféle „igazi” szocializmusnak nyilvánította.⁵⁹⁶

Magyarországon hamar regisztrálják ezeket a szellemi megnyilatkozásokat, fogadtatásuk azonban kezdetben ellenséges és viszolygással teli. Az a bennük megmutatkozó szellemiség, mely felrúgta a tudományos objektivitás látszatát is, továbbá a nyugattól, az egész folyamatos kultúrfejlődéstől való elszakadás visszatetszést kelt a legkülönbözőbb körökben. Egyszersmind azonban katalizálja azokat a

⁵⁹⁵ Legjellegzetesebb megnyilvánulásai: Moeller van den Bruck, Arthur: *Der preussische Styl*, München, 1916; Werner Sombart: *Händler und Helden* [Kereskedők és hősök], München, Leipzig, 1915; Max Scheler: *Die Ursachen des Deutschenhasses* [A németgyűlölet okai], Leipzig, 1915; Thomas Mann: *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Leipzig, 1917 [Egy apolitikus ember elmélkedései, Budapest, 2000]; Oswald Spengler: *Preussentum und Sozialismus* [Poroszság és szocializmus], Berlin, 1918.

⁵⁹⁶ Johann Plenge: *1789 und 1914: die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes* [1789 és 1914: A politikai szellem történetének szimbolikus évei], Berlin, 1916 és Walther Rathenau: *Die neue Wirtschaft* [Az új gazdaság], Berlin, 1918. – A német hadigazdaság két szervezőjén kívül a koncepció legfontosabb teoretikusai közé számít külföldi létére egy svéd földrajztudós, Rudolf Kjellén. Vonatkozó műve: *Die Idee von 1914* [1914 eszméje], Leipzig, 1915. – Tévékeny részt vesz a „szocialista” vonal kidolgozásában egy, a *Sozialistische Monatshefte* című folyóirat körül tömörült jobboldali szociáldemokrata csoport. E kör reprezentatív vonatkozó műve: Paul Lensch: *Drei Jahre Weltrevolution* [Három év világforradalom], Berlin, 1917.

folymatokat, melyek nálunk is hasonló irányba mozognak.⁵⁹⁷ Mikor azután 1919 őszén ezek az irányzatok a politikai színpad előterébe lépnek, programírásaikban hirtelen megjelennek a hivatkozások az eddig nem idézett, de mint itt kiderül, már régóta olvasott s elsajátított német autorokra.⁵⁹⁸

Bizonyos új vonásokat mutató háborús publicisztika Magyarországon is megszületik. Ez is elsősorban német hatások alatt áll, de nem a fentebb jelzett, a maguk nemében igen színvonalas irányzatok, hanem a vulgáris *allddeutsch* ideológiák hatnak a kialakulására. Elmosódó arculatú zszurnalisztikáról van szó, mely a háborút új, heroikus-kollektív életformának tekinti, a fronton kifejtett erőfeszítésben eddig nem tapasztalt társadalmi teljesítmények létrejöttét, új erkölcsi értékek kibontakozását, magának a humánumnak, a *condition humaine*-nek megújulását véli fölfedezni.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ Magyarországnak, mint a konzervatív értékeket őrző utolsó szigetnek a nyugati destrukció óceánjában, eddig is voltak szórványosan propagálói. Például: „Ma már nem elő-bástyája, hanem talán utolsó fellegvára ez az ország a Szeretet vallásának, melyet a nyugati államok utilitárius és materiális politikája csaknem mindenütt megfosztott erkölcsi erejétől, spirituális tekintélyétől.” (*Magyarország gazdasági bankja*, i. m., 24. oldal.) – 1915-ben akad tekintélyes agrárius megnyilatkozás, amely ezt a gondolatot a német háborús publicisztika második típusának érvelésével adja elő (csak nem a német példák színvonalán). A jelzett tanulmány fölteszi a kérdést, hogy minek köszönhetik a központi hatalmak győzelmeiket: „Mert igaz ugyan, hogy a közép-európai államok földje, területe, vagyona, gyarmati gazdagsága sokkal kevesebb, népessége aránytalanul csekélyebb számú, gazdasága amazokénál jelentéktelenebb, iparának egész komplexuma szintén kisebb arányú és a művészet határáig menő finomultságban talán szintén alább álló, de minden tekintetben amazokénál jóval szervezettebb és a gyakorlati élet és a nemzetvédelem szükségleteinek megfelelőbb... Mindezek felett áll az a nagy fensőbbiség, mely a közép-európai hatalmak nemzeteinek katonai kiképzésében, szellemi és erkölcsi erejében nyilatkozik meg... A szellemi, erkölcsi és gazdasági erőnek ezt a magasabb fokú kifejlődését polgári és katonai téren minek köszönhetik a középhatalmak nemzetei? Nem másnak, mint azoknak az ideológiáknak, amelyek ezen nemzeteknek polgári és katonai organizációját irányították! Ezekben az államokban a történelmi fejlődés hívei viszik a vezető szerepet. A közép-európai nemzetekben tehát alapjában véve a történelmi fejlődés régi ideológiáihoz való ragaszkodás jelentette soha nem is képzelt arányban a szellemi és gazdasági, erkölcsi és fizikai védő és támadó erőket. Ezeknek az ideológiáknak alapvető részét képezi a hazai földhöz, a hazához való ragaszkodás, áthatva a keresztény hit fényétől, erejétől. Bennük van a keresztény hittel járó önmérséklet, tisztelete a tekintélynek és alkalmazása a polgári és katonai életben egyaránt nélkülözhetetlen fegyelemnek. Bennük van a keresztény erkölcs tisztító eleme, mely szint, fényt és erőt ad mindennek. A gazdasági téren nem hanyagolnak el semmiféle érdekkört, de vezető eszméjük és irányzatuk az agrárizmus, mert a virágzó mezőgazdaságon ismerték fel a nemzeteknek legelső életforrását. Ennek a gazdasági irányzatnak helyességét a legfényesebben igazolta a világháború.” [Mezey Gyula (az OMGE alelnöke): „Új ideológiák?”, *A Cél*, 1915. augusztus 20.]

⁵⁹⁸ Lendvai István: *A harmadik Magyarország*, Budapest, 1920; Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, 1920.

⁵⁹⁹ Ennek során újra fölfedezik a testkultuszt, s szembeállítják az „egyoldalú” szellemkultusszal: „A háború kegyetlen emlékeztető arra, hogy minden nemzetnek gondosan kell őrködnie fiainak testi épsége s a test és lélek harmonikus fejlesztése fölött, most csak a testi és lelki erők egyensúlya biztosíthatja a harckészséget. Sajnos, hogy a kultúra terjedésével a szellemi erők

Az e néven ismert politikai irányzat és ideológiai gondolkör eredetileg, abban a formában, ahogy az első világháború során létrejött, a háborút vívó magyar imperializmus, a magyar hadicél-politika egy sajátos végetet mutató áramlata volt. Indító impulzusát a Mitteleuropa-tervtől kapta, annak ellenprogramjaként született meg 1915–1916 során.⁶⁰⁰ Alkalmazkodva a korszellem újabb jelenségeihez – az imperializmusnak a nagyobb gazdasági és politikai integráció, illetőleg területileg nagyobb államegységek iránti szükségletét kifejezésre juttató pán-nacionalizmusokhoz (pánszlávizmus, pángermanizmus), a nacionalizmus új keletű zsurnalizmus szintű megfogalmazásához – a turanista koncepció is integrációprogramot hirdet: a germán és szláv népek között egyensúlyt teremtő, világbékét hozó erőként a turáni népek összefogását.⁶⁰¹ Az Alldeutscher Verband gigantomán hódító tervei által ihletett elképzelés: a magyarokat, törököket, bolgárokat, finneket, Oroszország összes nem szláv népét – kivált a török nyelvűeket –, továbbá a mongolokat, japánokat és kínaiakat magában foglaló hétszázmillió fantasztikus birodalom gondolata – természetesen magyar vezetés alatt, megteremtve így a magyar világuralmat⁶⁰² – magától értetődően neveléses gondolati játék volt. Racionális magja: malomalatti magyar külpolitikai tevékenységgel kiépíteni egy szorosabb magyar–bolgár–török együttműködést a

egyoldalú fejlesztése mellett mindinkább háttérbe szorul a test egészséges kultusza s különösen a nagyobb városokban mind gyakoribb a romlott, sőt megbomlott idegzetű és testileg csenevész fiatalság szomorító látványa.” (Méhely Lajos: *A háború biológiája*, Budapest, 1915, 22. oldal.) – A háború mint a társadalom kollektív-szociális erőinek kifejlesztője: a vonatkozó tanulmány szerint abban, hogy a katonai mentalitástól távol álló behívott civilek tömege oly zökkenőmentesen illeszkedett be a háborús viszonyok közé, „összetevők lehetnek ősi vad ösztönök, vagy egy eljövendő magasabb fejlettség már dugványosan meglévő altruisztikus motívumai és ezzel szemben lehetnek a kultúra fékező és fegyelmező erői a mindennek felett a tömegszuggesztiónak eddig ismeretlen misztikus csodái”. (Márkus László: „Háború és irodalom”, *Alkotmány*, 1916, 35. szám.)

⁶⁰⁰ „(a turáni egységnek) különösen a germánság látná nagy hasznát. Kína határáig a német iparcikkeknek nem csinálna versenyt Japán pánázsizmus; a *német-osztrák-magyar vámunió* esetén beállható ipari, kereskedelmi veszteségünket szintén a turáni gazdasági kapcsolat fogja kártalanítani.” (Sassi Nagy Lajos: „A Balkán-államok és a turánizmus”, *A Cél*, 1915. augusztus 20.)

⁶⁰¹ „Ma minden a nagyság, a tömörülés jegyében fejlődik. A századokkal együtt a fogalmak is nőnek; nemcsak a gazdasági, hanem a nemzeti keretek is tágulnak. Ezért beszélhetünk világkereskedelemről, ezért tömörülnek a rokon nemzetek fajokká. Nos, ha van pánszláv, pángermán, nagyszerb, irredenta stb. idea, lenni kell pánturán eszmének is, mégpedig életszükségletből, mert mindez természetes fejlődésen alapul.” (*Ugyanott*.)

⁶⁰² A turanizmus egyik vezéralakja kifejti, hogy a Brit Birodalom szétszórtsága folytán szervesen képződmény, amely nem tudja ellátni a világbirodalmak civilizatórikus feladatát, ezért a háborúból újabb, a Brit Birodalom helyébe lépő világbirodalmak fognak születni: a germán és a turáni. Ezek fognak osztozni a fél világon, oly módon, hogy a germán birodalomé lesz Európa, a turánié Ázsia. (Paikert Alajos: „Der turanische Gedanke” [A turáni gondolat], I–II., *Turan*, 1917. április, május, június, szeptember.)

fajrokontság örve alatt; a terv lényegében a magyar imperialista törekvések régóta dédelgetett balkáni expanzív terveinek egy, a korábbiaknál sokkal nagyobb étvágyú újrafoglalása volt. Mögötte az iparítóke-export tervei húzódtak, az ipari tőke ugyanis kolosszális exportlehetőségeket remélt ezen a fejletlen területen. A balkáni terjeszkedéshez hozzá jött volna a megszállt orosz területek gazdasági kiaknázása – ezen a réven kerültek volna bele az oroszországi turáni rokonnépek az üzletbe.⁶⁰³ A turáni tervezgetések – mint malomalatti magyar külpolitikai akciók – egyéb célokat is szolgáltak, a Mitteleuropa-törekvések kontrakarírozása mellett: 1916 előtt még a német és monarchiai külpolitika románok felé tett gesztusainak zavarását is, mivel, mint már említettük, tartottak tőle, hogy e gesztusoknak visszahatásai lesznek a magyarországi nemzetiségi politikára – a magyar sovinizmus számára kedvezőtlen formákban.⁶⁰⁴ A turáni külpolitikai terveket elsősorban az 1917-ben kormányra került új koalíció egyes csoportjai, közülük is főleg a konzervatív függetlenségi elemek szövögették, de voltak hívei az Alkotmány Pártban és a Néppártban is, noha ezek mérvadó elemei inkább Andrássy lengyel terveit, a malomalatti magyar külpolitika másik, a turanizmusnál jóval komolyabb koncepcióját támogatták; s végül voltak hívei a turanista gondolatnak a Munkapártban is. A turániegység-mozgalom fantasztikus ötlete egyébként furcsa módon nem magyar, hanem török eredetű volt, eredetileg az oroszországi török nyelvű mohamedán népek török hegemonia alatti egyesítésének terve rejlett mögötte.

A turáni törekvéseknek szervezett kerete is volt: az 1910-ben alakult Turáni Társaság, amely tudományos társulat volt, s a Turánnak nevezett közép-ázsiai területek földrajzi, etnográfiai stb. tudományos kutatásának előmozdítását tűzte ki céljául. Ez a feladat szoros összefüggésben állott a magyarság őshazájának kutatásával, s az ősmagyarsággal rokon nomád népek kutatása egyben honismereti feladatnak is tűnt. A társaság tanulmányutakat, expedíciókat szervezett, továbbá – nem hivatalos keretek között – ápolta a kapcsolatokat Törökországgal és más balkáni országokkal is. Szándékai szerint amolyan magyar kelet-ázsiai társaságnak készült a nagy angol földrajzi társaságok mintájára, amelyek működése mindig az angol külügy szerves részét képezte. A szervezet vezetője – ügyvezető alelnök címen – Paikert Alajos, a Mezőgazdasági Múzeum igazgatója volt, elnöke gr. Teleki Pál. Tisztikarában és

⁶⁰³ „A turáni eszmét így érlelte meg hirtelen a háború... Határosak leszünk Bulgáriával, szövetségesünk ukrán és török: egyetlen komplexumban körülbelül hetvenmilliónyi rokonnép, melyhez bizvást hozzászámíthatjuk még a tatárságot is. Ez a hetvenmilliós rokonszövetség nem dajkamese többé... Már most mit jelent az, ha ily nagyszámú rokonnépnek se művészete, se kultúrája, sem ipara nem áll még azon a fejlett fokon, melyen a mienk, és tőlünk kéri új életkedvéhez az irányítást? Egyszerűen csak annyit, hogy az a magyar irodalom, magyar művészet, magyar ipar, magyar kereskedelem, mely eddig törten, sőt félretoltan szerénykedett az irigy és hamis nagy nyugati kínálat árnyékában, most egyszerre hírnevet, kelendőséget, vagyont, megbecsülést szerezhet fiatalabb kultúrájú testvéreinknél. Valóságos kis világpiac kínálkozik itt mindennek, ami magyar, ahol még hozzá szeretettel várják lelkesedni, gyönyörködni tudó, még el nem fásult friss ifjú milliók. Íme ez hát a turáni eszme.” ([Sztankay Béláné Ivády Antónia] Lorisz: „A turáni eszme”, *Alkotmány*, 1918. március 31.)

⁶⁰⁴ *Új Nemzedék*, 1915. július 18.

választmányában tudományos (Vámbéry Ármin, Cholnoky Jenő, Lóczy Lajos) és közéleti nagyságok (Károlyi Mihály, Rákosi Jenő) foglaltak helyet a nélkülözhetetlen dísz-arisztokraták mellett. Noha a vezető agrárius funkcionárius volt,⁶⁰⁵ föltűnően nagy arányban képviseltette magát a választmányban a nagytőke is (Domonyi Móric, br. Hatvany József).⁶⁰⁶ Ez nem volt véletlen. A szervezetet elsősorban a GYOSZ pénzelte: a társaság annak a kezdeményezésnek a részét jelentette, mely a Keleti Akadémia felállításával indult meg. Üzleti propagandát, tapogatózást, kereskedelmi vásárok szervezését várták a társaságtól. A háború gyakorlatilag megszakította működését. 1916-ban került sor újjáélesztésére. Ezt a feladatot most már az elnök Teleki végezte el, kikapcsolva Paikert, akit színvonalatlan fantasztának tartott. Teleki, a földrajztudós elsősorban a társaság tudományos jellegének megőrzését és fejlesztését viselte szívében. Az újjáalakításkor azonban nem kizárólag erről van szó. A társaság addig is élvezett állami szubvenciót,⁶⁰⁷ ekkor azonban kifejezetten mint állami szervezet alakul újjá, elsősorban a kultuszminisztérium égisze alatt,⁶⁰⁸ részben tárcaközi jelleggel, a balkáni országokkal, elsősorban Törökországgal ápolandó kulturális kapcsolatok kialakítása céljából.⁶⁰⁹ Megváltozik a neve is: Magyar Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) az új elnevezés. Új tisztikara tükrözi a politikai jelleg erősödését. Bekapcsolódik, s Teleki mellett a társaság másik vezetője lesz Pekár Gyula, továbbá Berzeviczy Albert, Klebelsberg Kunó, Hegedüs Lóránt.⁶¹⁰ A szervezet célja a fentebb vázolt külpolitikai törekvések előmozdítása a kultúrkapcsolatok szintjén. A viszonylag legjelentősebb ilyen irányú tevékenysége az volt, hogy a háború folyamán megszervezte nagyszámú török gyermek magyarországi iskoláztatását, egyetemi és ipariskolai képzését. Ez az akció segélyprogram jellegű volt.

A turanizmus néven ismert komplexumnak más összetevője is volt, amely sok szállal szövődött össze a fentebb tárgyaltakkal, de nem volt azonos velük. Költők és művészek körében már a háború előtt kialakult egy sajátos kelet-kultusz, az ősmagyarság, a turáni kultúra föltételezett értékeinek szembeállítását a nyugati

⁶⁰⁵ Paikert Alajos 1909-es naplójából kiderül, hogy élénken részt vett az agrárius szervezetek életében. (OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 1299.)

⁶⁰⁶ A tisztikar és a választmány névsorát közli a *Turán* 1913. évi 1. száma.

⁶⁰⁷ Az 1912-es évtől kezdődően a kultusz- és a kereskedelemügyi minisztériumok évi 2000–2000 Kr. támogatást utaltak ki a társaságnak. (OL, *Magyar Turáni Társaság iratai*, Elnöki iratok, P. 1384.)

⁶⁰⁸ Pekár Gyula a főrendiház elnöki tanácsosához, Palmer Kálmánhoz 1919. augusztus 29-én írt levelében így fogalmazza meg a társaság jogi helyzetét: „... központunk a magyar kormány felhívására alakult, céljait, munkásságát a kormány szabta meg, anyagi eszközeit tisztára a kormány nyújtja s tulajdonképpen, lényegileg közoktatásügyi minisztérium egy osztályának tekinthető.” (OL, *Magyar Turáni Társaság iratai*, Általános iratok, P. 1484, 4. cs.)

⁶⁰⁹ „A Magyar Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) célja a velünk rokon turáni népek tudományával, történetével, irodalmával, művészetével foglalkozni, ezeket ismertetni, fejleszteni és a magyar érdekekkel összhangba hozni.” (*A Magyar Keleti Kultúrközpont alapszabályai és ügyrendje*, Budapest, 1916.)

⁶¹⁰ Tisztikar névsora. (*Ugyanott*.)

kultúrával. A háború idején könnyű fölfedezni ezeken a gondolati konstrukciókon a német háborús publicisztika elvi nyugatellenességének hatását, de nem csupán a divatáramlatok hatása érvényesült. A turáni szemlélet korábbi, jelentős előzményekből is táplálkozott. A századfordulón kifomálódott nemzetkarakterológia ősmagyarország kultusza, a „volgai lovas” eszméje ebben a Kelet–Nyugat szembeállításban érte el végső kifejlődését, a teljes elszakadást a nyugat-európai eredetű polgári liberalizmus világától, a vele való teljes szembefordulást. Ha sokkal alacsonyabb szellemi szinten is, de a magyar jobboldal eszmefejlődése is megjárta azt az utat, amelyet a hozzá viszonylag legközelebb álló német jobboldali radikalizmus eszmefejlődése bejárt. A turanista gondolat kifejlődését táplálta az ősmagyar filológia és régészet dilettáns kultusza, amely a millennium idején burjánzott fel, s amely minden ókori kultúráról igyekezett kimutatni, hogy turáni eredetű. Kezükben a sumér, akkád, hettita stb. kultúrák mind a magyarság közvetlen elődeivé váltak, s bizonyították, hogy az egész világkultúra ősmagyar–turanai eredetű. A magyar nacionalizmus ilyen irányú fejlődésének tápot ad a modern művészet és irodalom Kelet-kultusza. A konzervatív körök a háború éveiben is változatlanul őrzik és ápolják az egykori utilitarizmusbírálatból kinőtt nyárspolgári-moralizáló kultúrkritikát, mely soha nem szűnt meg mennydörögni a kapitalizmus immoralitása, a modern nagyvárosi élet szennye, a polgári racionalitás szikkadtsága ellen. Vele szemben már a népnemzeti irodalomban is a magyar falu tisztasága, józansága, szépsége a példakép. Ez az avított és lapos kultúrkritika a tízes években új impulzusokat kap a szecesszió néven összefoglalt képzőművészeti és irodalmi áramlatok kultúrkritikai attitűdjétől. A népnemzeti költészetben nevelkedett klasszicizáló ízlés számára az önző, üzletelő polgári életforma triviális, minden emelkedettséget nélkülöző volt. A tízes évek új ízlése már az impresszionizmust érzi triviálisnak, bensőségességét kicsinyesnek. Új monumentalitás-igény születik, a dekorativitás kultusza. A racionalitással szemben a „mélység”, a varázsos, a mágikus iránti vonzalom. A nagyvárosi civilizációval szemben újra fölfedezik számtalan formában a primitívet, az őseredetit. A civilizációtól meg nem rontott mélység, a nagyváros szürkeségével szemben a tündöklés szimbóluma a Kelet. Ez a szecessziós iparművészet és építészet dekoratív-stilizáló hajlamát keleties arabeszk buja pompájában igyekszik kiélni. A keleti eredetű magyarság mítoszokba vesző, mágikus fényű őskultúráját igen könnyű belevonni ebbe a kultúráramlatba. Balázs Béla keleti tárgyú meséi és Bartók Béla *Csodálatos mandarinja* mellett fölfedezik a finnugor ősköltészetet. Vikár Béla (a *Turan* szerkesztője) és Barátosi Balogh Benedek tanár ennek fő turanista apostolai. A vezérszerepet azonban ebben a literátus turanizmusban Zempléni Árpád költő játssza, akinek turáni ideái egyszerre származnak politikai⁶¹¹ és esztétikai indítékokból. Őreá

⁶¹¹ Zempléni szenvedélyes függetlenségi. Osztrák- és németgyűlölete oda vezeti, hogy a „sárga veszedelem” ismert jelszavának elterjedésekor úgy dönt, hogy leghelyesebb, ha a magyarság a sárga világfronthoz csatlakozik, hiszen a germán és szláv tömb közé ékelve, ezek ellen máshonnan védelmet nem kap. Így azután a rokonságra is rádöbben. „Ha mi a germán és szláv kő között megőrlődni nem akarunk, a sárga világpolitikához kell az árjával szemben csatlakoznunk. Ma csak a japánok teszik azt, ami Turánnak hasznos, mi többiek mind egymást

esküszik az a fiatal literátorokból álló kör, mely célul tűzi ki új, a magyar szellemiségtől szerintük idegen nyugati hatásoktól megtisztított turánias magyar művészet megteremtését, tudatos munkával a magyar népművészet, népköltészet motívumaiból. Előfutáiraiknak tekintik Lechner Ödön ősmagyart stilizáló építészeti törekvéseit, valamint Toroczkai Wigand Ede népies iparművészetét.

Keresik az érintkezést a háború utolsó éveiben Magyarországra került „turáni” származású orosz hadifoglyokkal, népdalokról, népmesékről faggatják őket, s kapcsolatokat igyekeznek kiépíteni velük, abban a reményben, hogy ezek csírája lesznek egy majdani hatalmas turáni összefogásnak.⁶¹² E megmozdulások élén két kezdő író, Kerecseny János és Enyedy Barnabás áll. A polgári forradalom idején az ellenforradalmi szervezkedésekben tevékeny szerepet játszó literátus hajlamú főhadnagy, Heffty Richárd politikai vezérlete alá helyezik magukat, s eszméik, továbbá a „jászkun redemptio” néven ismert kiskunsági ellenforradalmi szervezkedés propagálására 1919 márciusában *Helikon* címmel megindítják két számot megért folyóiratukat. Ebből a másik turáni szervezkedésből alakul 1919 után a Magyar Turáni Szövetség. A turanizmus két ága persze nem válik szét mereven. A kelet mitikus értékeit kultiváló eszmekör nem csupán zavaros fejű literátorok ügye, foglalkoztatja ez az elmélyültebb szellemeket is.⁶¹³ A Turáni Társaság tudományos körei sem mentek tőle. A szervezet első időszakában Vikár Béla mellett Paikert tevékenykedett ebben az irányban, az újjászervezés után Teleki, aki ügyelt a tudományos komolyság megőrzésére, fölvette a harcot a délibábos turánkodás ellen, s szélsőséges követőinek befolyását kiszorította a társaság folyóirata, a *Turán* hasábjairól.⁶¹⁴

esszük vagy a német, vagy az orosz táborban küzdvén.” (Kéziratos életrajzvázlat, OSZK Kézirattár, *Zempléni Árpád iratai*, Fol. Hung. 1671.)

⁶¹² Hajnóczy Sándor: „Turáni mozgalom Magyarországon”, *Kassai Újság*, 1921. augusztus 14.

⁶¹³ „Mi túlbecsültük a nyugatot. A háború ijesztően felébresztett. Tanuljunk tőle vigyázva és válogatva. De nem utánozzuk okvetlen: csak kritikával, nem mindenben. A magyar nép önmagából merítse ideáljait... Nagy Magyarország Ázsia határán volt. A magyar nép ázsiai nép. A magyar oroszországi nép. Oroszok legyünk? Nem! Magyarok. Vissza Ázsiába? Nem rút visszaesés volna ez? Szégyenletes hanyatlás? Nem! Az Ázsiában keletkezett erkölcsi ideálok többet érnek, mint a modern európaiak. Krisztus, Buddhizmus, King-Fu-Tue... Vissza Ázsiába: nem olyan borzasztó jelszó. Sőt talán bizonyos tekintetben ez haladás volna... A nyugat nagy fogyatkozása. A.) Erkölcsileg nincs haladás. Létért való küzdés élessége, kegyetlensége. Konc, marakodás... B.) Kapitalizmus. Nagy különbség. C.) Politika nagy hazugsága. Parlament. Háború. Szervezett vadság. A majoritás nem akarta a háborút, mégis... Nagy hazugság! Az eddig uralkodott nyugati irányok csődje. D.) Az emberiség nagy bajain nem segített. Szegénység. Egyenlőtlenség. Háború. (Mindez sokkal erősebb, mint régen, erősebb, mint Magna Hungáriában).” (Riedl Frigyes: *Hagyatékából*, Budapest, 1922, 45–47. oldal.)

⁶¹⁴ 1918. február 10-én Teleki köriratot tervez küldeni a *Turán* nevesebb külföldi előfizetőihez, melyben elhatárolja magát a romantikus turanizmustól, s ígéri a lap szigorúbban tudományos vonalra állítását. „Nálunk, Magyarországon, létezik a magasán képzett laikusoknak egy csoportja, akik mindent turániként értelmeznek, ami fajilag, nyelviileg vagy jellegében közvetlenül vagy közvetetten a magyar fajjal vagy a magyar nyelvvel áll kapcsolatban, és tiszteletre méltó idealizmusuk által ösztönözve a határok meghúzásában tovább, sokkal-sokkal

A turáni világösszefogás politikai koncepciója a magyar birodalmi gondolat egyik, fantasztikus csúcspontja volt. Egyrészt itt állt az 1917-es, 1918 eleji szituációban, közvetlenül az összeomlás előtt a vélt győzelem fényében, egy egy-két kontinensre kiterjedő magyar–turaní világbirodalom felhőkakukkává, másrészt viszont ugyanennek a győzelemnek az árnyékában a kis magyarságot elnyelő győztes *alldeutsch* birodalom, amellyel szemben a függetlenségi illuzionizmusnak csak egyetlen menedéke maradt: a hétszázmillió Turán ábrándképe. Ez a lidérces félelem elsősorban Zempléni Árpádot mozgatta turáni tervezéseiben. Ez az ideológia-konstrukció az anakronisztikus-obskúrus közjogi historizálás *ad absurdum* vitt végterméke volt, s most, fantasztikus végkifejletében egyszerre mintha visszatálalt volna a korszellemhez. Németországban ekkor – 1917–1918 fordulóján – Bethmann-Hollweg bukásakor, a korlátlan tengeralattjáró-harc bejelentésekor, a Vaterlandspartei [Hazafias Párt] megalakulásakor, a Ludendorff-féle hadvezetés politikai befolyásának tetőpontján a hatalom küszöbén látszott állani az az Alldeutscher Verband, mely éveken át hasonlóan fantasztikus világbirodalmi tervekkel árasztotta el a német közvéleményt. Németország mérvadó szellemei meghirdették a „degenerált” Nyugattal szemben a porosz militarizmus, a *Zucht und Haltung* [„vasfegyelem”] forradalmát – s most mi is hihettük, hogy a fölemelkedő, győzelmes új „uralkodó eszme” letéteményesei közé tartozunk, azok közé, akiknek „lényege” által „*es mag einmal noch die Welt genesen*” [„a világ egyszer talán még meggyógyítható”]. A fantasztikum, a gigantomania, a mintegy dekoratívba hajló látványosság a művészi ízlés újabb fordulatai által költői varázst kap; a bombasztok szimbólumoknak tűnhetnek, melyeken távoli, a nyugati civilizáció által eltemetett ősi energiák sejlenek át. A nacionalista hagyományokon csüngő, népies ízű költészet, melynek sivataga már csak Szabolcska Mihályokat, Kiss Menyhértet s legjobb esetben Gyóni Gézákat termelt – most egyszerre utat talál az európai költészet korszerű áramlataihoz.

A fentiekből érthető lehet, hogy a Turáni Társaság egyike volt azoknak a gócnak az 1917-es új koalíció konzervatív szárnyán, amelyben kifejlődtek a jobboldali radikalizmussal rokonszenvező velleitások. Ez a társaság hivatalos tevékenységén

továbbmennek annál, ami a tudományos vizsgálódás és kritika által kifejlesztett elmélet próbáját kiállná. Ez a felfogás a – Paikert Lajos által szerkesztett – folyóirat háború előtti első, befejezetlen évfolyamában jutott különösen erősen szóhoz, mivel éppen a nevezett úr az irányzat legjelentősebb képviselője... A mi Turánunk nem a török nemzeti politikusok vagy hasonlók törekvéseinek Turánja ... a mi Turánunk földrajzi. Egy természeti tájegység, a Pamír, Irán és a Kaszpi-tenger térsége, amelyet a földrajzi irodalom évszázadok óta ezzel a névvel illet. A nevet, ha szimbólumként, akkor a sztyeppe, az éghajlati ingadozások miatt a sivataggal küzdő közép-ázsiai sztyeppe szimbólumaként szeretnénk használni. E sztyeppével, a sok néppel, akik e sztyeppét lakták és lakják ma is, összekötnek bennünket a nyelv elemei, a lovas pásztornépek erkölcsi, némely művészeti formák összefüggései. Olyan kérdések ezek, amelyekkel a magyar tudomány mindig is előszeretettel foglalkozott.” [Németből ford. Mesés Péter.] – Amint látjuk, Teleki fejtegetése nem tér el lényegében attól a romantikus-literátus turanizmustól, melyet elutasít, csupán tudományosabban, igényesebben fogalmazza meg ugyanazt a gondolatot. (OL, *Magyar Turáni Társaság iratai*, Általános iratok, P. 1384, 3. cs.)

kevessé látszott, jól jelzi azonban a szélsőjobb – még nem kormányképes – erőinek óriási igyekezete aziránt, hogy a társaság működésébe bekapcsolódjanak, s mérvadó befolyásra tegyenek szert. Az alábbiakban tárgyalt jobboldali radikális csoportok mind előharcosai voltak a turáni törekvéseknek, s buzgón munkálkodtak azon, hogy vezérszerephez jussanak. Magában a társaságban ez utolsó időszakban két olyan politikus játszott a vezérszerepet, aki korábban távol állott a jobboldali radikalizmussal érintkező áramlatoktól. Mindketten a Turáni Társaságban 1917 és 1919 között kifejtett működésük során alakították ki azokat a politikai kapcsolatokat, amelyek révén a kurzus vezető politikusaivá váltak: a politikával csak másodlagosan foglalkozó földrajztudós Teleki Pál és a munkapárti statikus konzervativizmus légköréből indult Pekár Gyula itteni vezérségük során kerülnek bele a születő kurzuspolitikába. A Turáni Társaságból jut el a politikai életbe a szegedi ellenforradalmi szervezkedések olyan extrém figurája is, mint Pröhle Vilmos filozófus-orientalista: jámbor tanáremberként indul, mint orientalista belesodródik a Turáni Társaság jelzett, török diákokat taníttató akciójába, innen jut el Szegedre az EKSZ alapító tagságáig, s a turanista neopogány vallás (a turanizmus háború utáni eszmei fejlődésének következő lépcsőfoka) első magyarországi meghirdetéseig.⁶¹⁵

A Cél folyóirat

A Szemere Miklós-féle radikális antiszemita csoport 1911-ben folyóiratot alapít *A Cél* címmel. Ezáltal szervezkedésük új, magasabb fokra lépett. A havonta megjelenő folyóirat első két évfolyamát elsősorban a háttérből, Bécsből irányító mecénás diákmozgalomból körülötte maradt hívei szerkesztették és írták, ezért is szerepel a címlapon a különösen ható „sportlap” megjelölés.

Később sikerül főszerkesztőül megnyernie Kállay Ubul függetlenségi képviselőt, felelős szerkesztőül pedig br. Nyáry Albertet, mindenféle társadalmi egyesületek örök minden-lében-kanálját. Szemere kitűnő összeköttetéseinek köszönhetően 1915-ben már tekintélyes dísz-munkatársi stáb szerepel a fejlécen: Bernát István, gr. Bethlen István és Mezey Gyula az agrárius prominensek közül, Giesswein Sándor a klerikális táborból, Pekár Gyula a turáni mozgalmak révén, valamint br. Kemény Árpád, az Erdélyi Szövetség egyik vezetője. Mindössze egyetlen jelentéktelen ember van közöttük: Dobák Emil ügyvéd, az egyetemi zászlóaljnak egyik tevékeny szervezője. A felsoroltak közül Dobákon kívül csak Mezey Gyula tartozik valóban a lap gárdájához. A többiek pusztán a nevüket adják, cikket nem írnak, a szerkesztésben nem működnek közre. Részvételük azonban mutatja, hogy a folyóirat és köre az agrárius tábor egyik ágának tekinthető, s ezt maguk az agráriusok is így fogták föl. A lapot magát más gárda szerkeszti és írja. Ez a gárda nem azonos a Szemere körül korábban verbuválódott társaságok személyi állományával. Új gárda gyülekezik, tagjai nem dzsentrik, hanem

⁶¹⁵ Péter Zadravetz titkos naplója, Budapest, 1967, 145. oldal.

polgári származású értelmiségiek. Csupán Szemere nevének van történelmi patinája, ő azonban nem szerepel a lapban.

Az agrárizmus már ismert ideológiai elemeinek fejtegetésén kívül változatlanul az antiszemitizmus jellemzi a kor arculatát. Van azonban egy új mozzanat az előzményekhez képest: megtörténik az átállás teljes egészében és átgondoltan a fajelméletre mind a magyar nacionalizmus egészét illetően, mind az antiszemitizmus kifejtésében. A *Cél* kör hajtja végre a nemzetkarakter-koncepció belső fejlődésében azt az ugrást, melynek feltételei, mint jeleztük, már megérlelődtek. Ez nem pusztán belső fejlődés eredménye, nyilvánvalóan igényel külső impulzust is. A kör egyik prominens tagja személyes érintkezésbe kerül a német úgynevezett „*völkisch*” mozgalommal, az Alldeutscher Verband körével, és legfontosabb feladatának tekinti a háború idején, hogy azok eszméit – mindenekelőtt a fajelméletet, a szociáldarwinizmus napi politikai vulgarizálásának végső termékét – Magyarországon népszerűsítse.

A faj szót eddig is sűrűn használták a nacionalista publicisztikában, de mindenkor – akkor is, amikor már fölmerült a biológiai öröklés mint a nemzeti sajátosságok forrása és hordozója – csak mint a nemzetnek vagy szinonimája, vagy alárendelt része, összetevője.⁶¹⁶ A *Cél* hasábjain jelenik meg először Magyarországon a természettudományos köntösbe öltöztetett fajfogalom a nemzet fogalmával szembeállítva, mint annak magasabb fejlődési foka. A fajelmélettel tökéletessé válik a nacionalista ideológiának az a tendenciája, mely már a kozmopolitizmusnak mint a nemzeti eszme alternatívájának föllépésekor a nemzeti problémát alkalmazta a belső fronton folyó osztályharcra. Míg a nemzet ellenfelei az ország határain kívül lévő más nemzetek, a fajelmélet számára az ellenség a saját társadalmon belül van (ebből a szempontból a nemzetiségi kérdés átmenetet jelent a kettő között).⁶¹⁷ Míg a

⁶¹⁶ Így fogta föl például Herman Ottó, aki már a nyolcvanas években naturalista, biológiai örökléstani értelemben használja a 'faj' szót az emberi társadalom vonatkozásában, de az alapvető társadalmi egységnek a nemzetet tartja, amely különböző rasszelemek egybeolvasztásából jön létre, s annál tökéletesebb, minél inkább eltűnnek az alkotó rasszösszetevők különbségei. „Mi az a közös érdek, ami egy adott nemzetet egységként tart fenn? A hatalom érzése és a tulajdonjog, megnevesítve a vérközösség tudatával, amelyben a történelmi szerep, a múlt, a jelen és a jövő eme hatalmas mozgatórugója gyökerezik.” – írja. [Németből ford. Mesés Péter.] – A „vér szava” tehát csupán romantikus ideológiai tényező számára, nem a társadalom reális összetartója. (Herman Ottó: *Judenverfolgung und Psychiatrie*, i. m., 11. oldal.)

⁶¹⁷ „A faji eszme keletkezése és térfoglalása a kultúrnépek köztudatában együtt járt a nemzeti eszme hanyatlásával. A faji eszme egészen új és természettudományi, a nemzeti eszme régi és közjogi eredetű... Nemzetnek mondunk egy népet saját államfőjéhez vagy más államokhoz való viszonyában; fajnak nevezünk egy népet más fajokhoz való viszonyában, de a más fajokat nem kell szükségképpen az állam határain kívül keresni, valamint az összetartozó fajvéreket sem mindig az állam határain belül. A faji eszme szempontot, magyarázatot ad számos népi sajtóság fölismeréséhez vagy azonosításához olyan esetekben, mikor a nemzeti eszme tájékozatlanul hagyta. De nemcsak magyaráz, hanem érzést, akaratot, cselekvést indít. Mihelyt egy nép faji öntudatra ébred, új érzés fakad a lelkében, a faji érzés. Ez két elválaszthatatlan elemből áll: a fajszeretet és fajellenszenv ikerérzelméből. A fajszeretet a fajvéreket kapcsolja össze, a

hagyományos nacionalizmus az állam területén élő idegen etnikumok asszimilálására törekedett, a fajelmélet elsősorban az ilyen beolvadottaktól félti a társadalom – politikai értelemben fölfogott – egységét; velük szemben hirdeti meg a *fajvédelmet*.⁶¹⁸ Míg a századelő hagyományos nacionalizmusa a kozmopolita állásponttal szemben filozófiai stílusban folytatott polémiaiával igyekezett álláspontját kifejteni, a fajelmélet álművelés tudományos alapozottsága minden híve számára a természeti törvények feltétlenségével ruházta föl a saját álláspontot. A faj tulajdonságai elemzésre, magyarázatra nem szoruló, megváltoztathatatlan biológiai adottságok, melyek merev öröklési szabályokkal szállnak át az utódokra. Minden ellentétes politikai álláspont valamely ellentétes faji törekvés burkolt, leplezett kifejtése, vele szemben tehát nincs szükség magyarázatra, elemzésre, polémiaira – az ösztönszerűség erejével ható faji ellenérzésnek kell minden öntudatra ébredt nacionalistát az ilyen ellenség ellen vezetnie. Ez a propagandának rendkívüli hatékonyságot adhat, kikapcsolhatja a nehézkes érveléseket, lehetővé teszi a politikai követelések emóciókra ható jelszavakba sűrítését. A politikai vezetés számára lehetőséget ad arra, hogy bármikor, bármelyik politikai erőt, csoportot ellenségnek bélyegezze mindenféle komplikált érvelés és magyarázat nélkül, s a nacionalizmus emocionális *ressentiment*-energiáit reá összpontosítsa. A fajelmélet jellegzetesen a modern kommunikációs eszközökkel dolgozó tömegpropaganda, tömegdemagógia használatára kialakított ideológia.

A *Cél* lapjairól a politikába okvetetlenkedő nyárspolgár hangja szól. Azé a kispolgár vagy burzsoá szinten ügyködő üzletemberé, hivatalnoké, értelmiségié, akit áthághatatlan szakadék választ el a hatalmas ipari kapitánytól, a képességeiben vagy akár csak hazard szerencséjében bízó vállalkozótól, a kezdeményező, új lehetőségeket kutató üzletembertől – a klasszikus polgártól. A nyárspolgárt ambícióinak – legyenek azok üzletiek, pozíció- vagy állásszerzésre irányulóak – és lehetőségeinek egymástól való mérhetetlen távolsága, e távolságnak a tudata gyötri. Élete a szűk praktikák, érdekharcolások, intrikák kicsinyes-nyomorúságos láncolata a konkurenszek ellen. Érdekharc során nem bízik erejében, mint a valódi polgár, privilégiumok mankóira szorul, s egyre dühödtebben követeli helyzetének újabb privilégiumokkal való erősítését. Élete szánalmasan szűk horizonton belül zajlik, melynek határán a

fajellenszenv az ellenkező érdekű fajok ellen támad. A szelíd faji idegenkedéstől a vérengző fajgyűlöletig minden fokozatot jelenthet. Lényege, hogy agresszivitásával nem az államfőket, a kormányokat keresi, hanem a fajjal érdekharcban álló idegen fajokat.” (Kiss Sándor: „A faji eszme”, *A Cél*, 1917. január 20.)

⁶¹⁸ A fajvédelem kifejezés a későbbi, a húszas években használt értelemben a Szemere körül csoportosult antiszemita táborban hangzik el először. Egy, Waldapfel János: „Faj és nemzet” című tanulmánya elleni polémiaiban a következő kitétel szerepel: „[Waldapfel] Azt állította, hogy a magyar faj elnevezés német forrásokból és hatásokból ered és régebbi költőink nem használják a faj, csak a nemzet elnevezést. Ekkor nem is volt rá szükség, csak a zsidó faj betolakodása óta emlegetjük a fajt, mert rámutatni akarunk arra, hogy a zsidó nem felekezet, hanem faj és ellenében védeni akarjuk a magyar fajt.” (*Keresztények Lapja*, 1905. január 10.) – A fajvédelem programszerű meghirdetését lásd Kiss Sándor „Fajunk védelméről” című írásában. (*A Cél*, 1917. november 20.)

privilegiumok felhőkbe vesző bástyái állnak őrt, belül pedig a pizslicsáré marakodás dzsungelé terül el. A bástyákon kívüli világ felépítése már rég nem azonos a kis dzsungelével, onnan kifelé tekintve fölfoghatatlan, idegen – csak egyet lehet tudni róla: a privilegiumok bástyáit hatalmas erők fenyegetik onnan kívülről. A nyárspolgár nem ismer helyzetének szűkösségéből kiutat, mely kivezetne a horizonton túlra. Megoldási törekvései nem valamilyen, bármilyen jellegű új minőség megteremtésére irányulnak.

Vagyont nem a termelés általános növelésével szeretné megnövelni – a többtermelés háború alatti burzsoá jelszavát a nyárspolgári szélsőjobbról veszett dühvel támadják –, a vagyonnövekedést mindig csak valamely konkurens rovására tudja elképzelni. Ha fölmerülnek állásproblémáinak, érvényesülési gondjainak megoldására gigantomán-bürokratikus státusszaporító elképzelések, azok sohasem valamilyen minőségileg új perspektíva szemszögéből készült tervek, hanem csupán a meglévő státusok parazita szaporítását követelik. De ezek is fogynak, s helyüket inkább olyan tervek foglalják el, amelyek a meglévő státusok megszerzését tűzik ki célul úgy, hogy onnan a konkurensok meghatározott csoportjait erőszakkal eltávolítják.

A nyárspolgár álláspontja groteszkül felemás a társadalom erkölcsi törvényeivel szemben. Saját kis dzsungelé harcaiban különösebb megfontolások nélkül képes hatályon kívül helyezni a morális kötöttségeket, a dzsungelt védő privilegiumokat azonban ezek szentesítik a kívülállók, az alávetettek, a kizsákmányoltak törekvéseivel szemben. Egyfelől nagy igyekezettel kivetíti a külső, számára már érthetetlen világra saját nyomorúságos konkurencia- és érdekharcainak pizslicsáré törvényszerűségeit, másfelől kitermel valamiféle útszéli machiavellizmust, amelyet azután földúsít a szociáldarwinizmus és a fajelmélet brutális cinizmusával, hogy a korszerűség látszatával fogalmazza meg benne alantas velleitásokat. Azok az agrárius körök, melyek a századfordulón még azon siránkoztak, hogy a gazdaságilag „erősebb” konkurens minden morális gátlást félretéve letiporja őket, a „gyengébbeket”, most, *A Cél* környékén már nagyon is az „erősebbek” igazát harsogják. Nem fogynak ki a benthami utilitarizmus, a haszonelvűség szidalmazásából, ha a konkurens nagyburzsoáziáról van szó, de az államközi viszonylatok, a magasabb kormánypolitika terrénumát most már ők is minden gátlás nélkül az efféle haszon- és hatalomelvűség alapjaira helyezik. A fajok, hatalmi törekvések harcában nincsen helye számukra „hamis részvétnek”, kíméletnek. A századfordulón revízió alá vették a gazdasági liberalizmust, a közbenso időben fokozatosan végbement a szabadságjogok feladása, most pedig elérkeztek a humanitás elemi normáinak nyílt és elvszerű megtagadásához.⁶¹⁹ Mindez azonban csak

⁶¹⁹ „A nemes vér, a testi lelki fölény érzése és tudata hatotta át egykor e faj logikáját és erkölcsanát, mellyel uralmát a földön megalapította [az árja fajról van szó – Sz. M.]. Az ős árja nem jótetteinél, hanem vére nemességénél fogva üdvözülni és viszont vére beszennyezésével kárhozik el. Jaj itt a nyomorék és színes gyermeknek, anyjával együtt a vadak martalékául teszik ki... Való, hogy a nemes faj mindenütt a rideg faji erkölccsel és nem a humanizmussal alapított uralmat és műveltséget, mely erkölcs nélkül a műveltségnek tán nyoma sem lenne a földön.” (Jankulov Boriszláv: „A talaj és a faj viszonya a történelemhez”.) – Az ellenforradalom lezajlása után ezt a kör prominens szerzője már epigrammatikus tömörséggel hirdeti: „[A zsidóságot

az uralkodó osztályok politikai reprezentánsaira érvényes. Ezek az érvek szigorúan csak az államokra, fajokra, kormányokra vonatkoznak – semmi esetre sem az egyénre. Reá nézve a legrigorózusabb lemondás, a fegyelem aszkézise, az önmegtagadás a parancs. Itt szigorú morálfekciónizmus érvényesül, minden hedonizmus, minden eudemonizmus teljes elvetése.⁶²⁰ A dühödten kifejtett ideológiai konstrukciókban vissza-visszatérő kulcsmozzanat: minden, az adottnál többre törekvés – legyen az anyagi, erkölcsi, akarjon több megismerést, magasabb műveltséget, több személyes boldogságot vagy akár csak több esztétikai értelemben vett szépséget a költészetben – káros, mert elégedetlenséget szül, s az a társadalom végzete. A nyárspolgár félti az adott kaszt- és osztályprivilegiumokat, fél, hogy aláássa azokat a kizsákmányoltak elégedetlensége. De fél attól is, hogy a többet akarás növeli a versenybe benevező konkurensek számát, növeli a szociális mobilitás iránti igényt, és növeli a ringben már eddig is küzdő riválisok étvágyát, fokozva mindezzel az amúgy is fojtó nyomorúságot. Tetézi végül mindezt azzal, hogy vágyakat kelt, nosztalgiákat és reményeket ébreszt, kékmadaras utópiák ködvárait, melyek csak nehezebbé teszik a nyomorúság elviselését, s aki felül csábításainak és fejjel megy a falnak, tönkremegy, alulmarad a versenyben.⁶²¹ A századfordulói nemzetkarakterológiai elképzelésekben a nyárspolgár a nyomorúság szülte mértéktartást még az arisztokratikus méltóságteljeség palástjának

megszemélyesítő Ahasvér] Az igazsággal meg nem alkuvó szeretet helyébe puha, beteg humanizmust tesz.” (Altenburger Gyula: *Hiszkegy*, Budapest, 1921, 26. oldal.)

⁶²⁰ A német *Jugendbewegung*-ról: „A Kant-féle parancsszót, a kötelességérzést akarja új életre keltetni, szemben az angol eredetű gyakorlati, anyagi, utilitarista életfelfogással. Az erőre, a jellemre, az őszinteségre, bizonyos mértékben a lovagiasságra nagyobb súlyt fektet, mint arra a fajta emberszeretetre, mely csupa könyörület, engedelkenység, érzékenység, némiképpen gyöngeség keveréke. Az önző anyagiassághoz az ész és a pusztá tudás túlbecsülése révén jutottunk; a tudás egyrészt a racionalizmushoz, másrészt a kritikán keresztül a szkepszishez, a kételkedéshez vezetett. A tagadás szelleme vett rajtunk erőt, a boldogság hajhászása az elégedetlenség érzését szülte. A szépnek mesterkélt művelése, túlságosan érzékennyé tett bennünket; a szépet kerestük mindenáron, de arra ébredtünk, hogy az élet lépten-nyomon durván megsérti elkényeztetett régi szépérzékünket. Az esztéta ma oly ember, aki az élet csúnyaságait meglátja. Mindebből okulván az ifjúság a jellemet akarja fejleszteni a pusztá tudás helyett; keresi továbbá, eddig bizony hiába, azt az eszmekört, amelyet a kritikától és kételkedéstől megtépett régi hit helyébe állíthatna; az esztétizáló szemlélődés helyett a romlatlan természetet, a nyers életerőt bámulja. Az egész emberiséget átölelő érzékenykedés helyett a nemzetiesnek, a haza- és fajszeretetnek hangsúlyozásával találkozunk.” (Hoffmann Géza: „A faji öntudat ébredése a német ifjúságban”, *A Cél*, 1917. június 20.)

⁶²¹ Ez a gondolat egyben folytatása azoknak a sirámoknak, melyek a dzsentri tönkremenését panaszolva arról beszélnek, hogy a megnövekedett igények között nem csupán a modern élet kényelmei szerepelnek, hanem a magasabb műveltség hívsága is. Például: „A hatalmasok, hogy az alárendeltek befolyásukat és azok fölött hatalmi állásukat megtarthassák... a »közművelődés«, »újítás«, »kiművelés« bolondgombáival vezetik felre a szolgaságba süllyesztett népet... A néptől ma tudományt – holnap már műveltséget – azután civilizációt, fényűzést követelnek a »felvilágosultság szent nevében« ! Ma a tudományt, szellemi képességet helyezik minden más földi jó fölé... holnap már a vagyont, a pénzt, a gazdagságot magasztalják és istenítik.” (Király: *Vészkiáltások*, i. m., 40–41. oldal.)

pózolhatta. A háború idején már a nyílt igénykorlátozást, a lemondást hirdeti s kompenzálja heroikus pózokkal. Fegyelem a saját oldalon s patriarchális belenyugvás, alázat a kizsákmányoltak részéről.⁶²²

Ezt az ukázt *A Cél* köre meglehetősen nyíltsággal képviseli. A folyóirat gyakorlatilag exkluzív, akiknek nem szól, nem olvassák. Még nincs szó mozgalomról, csak szoterikus köröcskéről. Beszélhetnek egymás között viszonylag nyíltan. A nyárspolgár triviális, obskúrus okfejtései nem igénylik a filozófiai mélységet és a literátus fényt sem, amit a szélsőjobb más helyein tapasztalhatunk. Ugyanaz a fantáziát és kedélyt nem ismerő, csak sivár gyűlölet és maró *ressentiment* által vezérelt eszmeiség szól itt, ami Hitler *Mein Kampf*ából is.

A faji eszme és az etika viszonyát taglaló fenti fejtegetések azonban még nem elégségesek ahhoz, hogy a szélsőjobboldal követői számára is föloldják a morálhoz való viszonyuk antinómiáját: a teljes cinizmust és immoralitást a konkurenciaharcban és az abszolút morálprüdériát a privilégiumot szentesítő értékek tiszteletében. A klerikális kongregációkról már említettük, hogy nagyrészt tudatosan a szabadkőművességet utánzó protekciószervezetek voltak. Ez a megállapítás bizonyos korrekciót igényel: magának a szabadkőművességnek is volt ilyen vonása, elsősorban azonban a jobboldal társadalmi egyesületei voltak protekciószervezetek, s ezek jellemzőit vitték át arra a karikatúrára, amit a szabadkőművességről rajzoltak. Ez az eljárás nem véletlen és esetleges, hanem a jobboldali radikalizmus egyik fontos vonása ragadható meg benne: a protekciónak nevezett eljárás mód. A jobboldali radikalizmusnak ahhoz, hogy megtegye a döntő lépést az érvényben lévő erkölcsi kötöttségek nyílt megtagadásához, szüksége

17

⁶²² „[A demokratizmus] ... mindig utópiákkal csábítja a tömeget, sohasem tanítja arra a nélkülözhetetlen szkepszisre, mely nélkül megelégedettség nem képzelhető – minnek igen helyesen ad kifejezést Merch (Goethe: Briefe an und von Merch): » A rút igény a boldogságra, mégpedig arra a valamire, amiről csak álmodozunk, de nem kívánunk többet, mint ami van, érvényre juthat.«” [Németből ford. Mesés Péter.] (Orczy Andor: *Demokratizmus és fogalomközösítés*, Budapest, 1920, 20. oldal.) – „A nevelők munkáját folyton lerontani igyekeznek azok az állandóan működő őserők, amelyeknek szimbóluma a kígyó... És a kígyó nem nyugszik. Elfelejteti veled, hogy minden emberi dolog azért tökéletlen, mert emberi, mert fejlődésének útján még nem jutott el a tökéletességre. Ezért nem is engedi, hogy örülj kis sikereidnek, hanem lebecsüli munkád, törekvéseid minden eredményét, nem engedi, hogy az élet művésztévé légy, hanem a te »Szent-Én«-edet magasztalva kigúnyolja, bemocskolja, sárba tiporja mindezt, amit jónak, szépnek, magasztosnak, szentnek tudsz, amiben hinned megnyugvást adott. Azzal áztat, hogy megkönnyíti életed küzdelmét, és valójában elrabolja lelked nyugalma. Azt mondja: a te érdekedet védi, igazában pedig felbillenti belső világod egyensúlyát.” (Altenburger Gyula: *Levelek a magyar nemzethez*, Budapest, 1918, 76–78. oldal.) „A legradikálisabb haladás mellett a ti [a zsidóké – természetesen már a kígyó metaforában is róluk van szó; helyesebben: az antiszemitizmusnak ebben a legmagasabb típusában a zsidó mindig azoknak az »erőknek« a metaforája, amelyeket, ha úgy tetszik, a kígyóval is meg lehet biblikusan jeleníteni – Sz. M.] erkölcsi világotok még mindig az, ami ötezer év előtt: az élet célja kiélvezni mindent, amit az élet nyújt. Egész etikátok ennyi: jó az, ami jól esik... Mi már tudjuk érezni a lemondás gyönyörűségét is, a mi világunk fényes eszméje a kötelesség.” (Ugyanott, 137–138. oldal.)

volt egy közvetítő elemre: a saját törekvéseket (például protekciószervezetek alakítása, az állam vezetőit összefogó titkos társaság szervezése) előbb a föltételezett ellenségre kellett kivetíteni, majd karikatúra formájában, mint az ellenség terveit bemutatni, hogy azután megfelelő hivatkozással (ilyen ellenfél ellen csak annak eszközeivel lehet harcolni) igazolni lehessen a módszerek alkalmazását. Ez nem egyszerűen demagógia, hanem a morális normák teljes feladása tudatosításának szükségszerű közbeeső lépése. A saját latens törekvéseket a kivetített, ellenségre projiciált torzkép által tudatosítja és sajátítja el a radikális jobboldal.⁶²³ Magyarországon az ellentétes közjogi pozíciókat átszövő, az egymással szemben álló pártokba beépülni, azokat infiltrálni akaró, a mindenhol vezető pozíciókat megragadni törekvő jobboldali társadalmi szervezkedés kivetített torzképeként születik meg *A Cél* hasábjain a zsidó-összeesküvés demagóg fantomja, amely ellentétes világnézeti pozíciókat (például a liberális kapitalizmust és a szocializmust) egyaránt a befolyása alá von, s ezzel a demagóg szemfényvesztéssel a legkülönbözőbb erőket játssza ki a „nemzeti” erők ellen. A közjogi ellentétek agrárius bírálata itt már odáig fajul, hogy mögöttük is zsidó praktikát vélnek fölfedezni.⁶²⁴

⁶²³ Jellegzetes példája ennek a hírhedt *Cion bőlcei* röpirat. Itt, miután előadja a zsidó világ-összeesküvés démonikus képét, az ennek végeredményeképpen létrejövő zsidó világuralom berendezkedésének ábrázolásakor, ahol a szerző a tiszta hierarchikus abszolút állam utópiáját festi meg, furcsa átsapás érezhető az írás hangulatán. Félreérthetetlenül kiérzik, hogy itt a röpirat szerzője valódi társadalomideálját festi meg.

⁶²⁴ Zimándy Ignác például kitűnően ért ahhoz, hogy visszájára fordítsa azt a demagóg relációt, amely az antiszemitizmus fő jellemzője: a magyarországi dolgozókat leginkább sújtó feudális eredetű nagybirtokosi kizsákmányolásról antiszemita demagógiával úgy tereli el a figyelmet, hogy egyoldalúan a korszerű kapitalizmus részéről érvényesülő kizsákmányolásra irányítsa a kizsákmányoltak figyelmét. „A nagytőke liberális sajtója nagy ügyességgel használja fel a francia forradalom hagyományait s a szocialistákat, csak hogy figyelmüket a régi gyűlölség ébrentartásával önmagától elfordítsa, a papság és a régi arisztokrácia ellen izgatja.” (Zimándy: *Szózat a néphez*, i. m., 21. oldal.) – „A sugallhatóság végső soron azon a lélektani törvényen sarkallik, hogy az ember figyelme csak egy objektumot tud egyszerre megragadni. A figyelmet legkönnyebben az érdekes, erős hangulatú képzetek ragadják meg. Ha ilyenek – s az uszító eszmék ilyenek – lekötik a figyelmet, semmi mást nem vesz az áldozat észre. Persze mindig új és új uszító eszmék bedobása kell, hogy az áldozat ne hogy elgondolkozzon a dolgon. Mire az egyik uszító eszme lejárja magát, már ott a nyomában a másik, körülötte a pro és kontra ordító pártokkal... Az utóbbi évtizedeknek a magyar története alig egyéb, mint azoknak az uszító eszméknek a története, amikkel a zsidósajtó csak azért fűtötte állandóan a köztudatot, hogy a társadalom figyelmét elterelje a zsidó térfoglalástól. Ezen céltudatos uszítást szolgálták az utóbbi évtizedek végeszakadatlan obstrukciói, az önálló vámterület, az önálló nemzeti bank, katonai vívmányok, egy-egy miniszter rágalmozási hajszája, választójogi liga, egy-egy nagyarányú szocialista felvonulás, majd megint a választójogi blokk, most legújabbán a békeuszítás... Nekünk... lehetőleg a zsidó uszító eszmét közéletünkben azonnal le kell járatni, amint felmerülnek. Ezt nem érhetjük el azzal, hogy mi parázsló indulattal nekiesünk s tüzes ellenzéket formálunk ellenük. Ezzel az uszítás érte el a célját és egészen bizonyos, hogy akad zsidó újság, mely ebben a szenvedélyes támadásban élünkre áll és a mi pártállásunk szerint szítja a tüzet... A zsidó uszító eszmék lejáratásának csak egy módja van. A zsidósajtótól el kell ragadni a kezdeményezést az uszításban, mert aki nem uszít, azzal az ördög nem törődik. ... A zsidóbevándorlás korlátozása, a parasztvédelem, az uzsora és csalás letörése, szövetkezeti eszme,

Náluk már valóban semmi nyoma a közjogi szemléletnek. A frontok számukra teljesen az osztályharc elvei szerint alakulnak. Az ellenség a polgári radikálisok, a szociáldemokraták, a nagytőke. Az agráriusok jelszavait hangoztatják, állandóan a középbirtok megmentéséről, illetőleg helyreállításáról beszélnek, de nem ez a központi kérdés számukra, hanem az értelmiségen belüli konkurenciaharc. A polgári „zsidó” és a dzsentroid „keresztény középosztály” harca. Abban sem gátolja őket sem a közjogi probléma, sem a nemzetiségi kérdés, hogy nyíltan propagálják a magyar nacionalista körökben anatómia alatt álló Alldeutscher Verbandot, egészen odáig elmenve, hogy fő programként hirdessék hasonló magyarországi szélsőjobboldali mozgalom életre hívását.⁶²⁵ Mint korábban az agráriusoknál, itt is érvényesül egyfajta jobboldali „internacionalizmus”, a külföldi példaképeket az osztályharcban elfoglalt pozíció s nem a nemzeti ellentétek alapján választják meg.

nem-zsidó kultúregyesületek alakítása, a zsidóuralom kipellengérezése, nem-zsidó irodalmi irányok felkarolása és bevallott célú támogatása, stb. Mindezek az eszméket kifejezetten és bevallottan a zsidóelnymatás ellenében kell kiélezní, és köztudatossá tenni.” (Kiss: „Fajunk védelméről”, i. m.)

⁶²⁵ „Úgy szokás ezt [a nagynémet mozgalmat – Sz. M.] ecsetelni, mintha egységesen szervezett mozgalomról lenne szó, mintha mindenki, aki nagynémet eszméknek hódol, valamilyen félelmetes titkos szervezetnek lenne a tagja. ... Nagynémetnek nevezzük az öntudatos németnek politikai, főképpen külpolitikai gondolkodását, mely a német eszme uralmát akarja odahaza, a birodalom határain kívül pedig azt, hogy a németiség a népek versenyében megállja a helyét... abban áll még a nagynémet mozgalom jellemző vonása, hogy a német birodalom külpolitikai hatalmát ellenfeleivel szemben emelni kívánja. Minden jó magyar idehaza ugyanezt akarja, kell, hogy akarja, a magyarság nemzetközi helyzetét illetőleg... Hogy ama nemzetköziesen összetartó vékony réteg a nagynémet mozgalomban legelkeseredettebb ellenségét látja, míg például az angol, amerikai, olasz és egyéb imperializmust hathatósan támogatja, annak megvan a mélyebb oka. Eme népek mai hatalma a nyugati kultúrán épül fel, azon a kultúrán, amely a francia forradalom pórias légkörében született meg. Az ilyen kultúra a szabadság és egyenlőség áleszméivel, a demokrácia bőrébe bújtatott plutokráciával teszi csak lehetővé annak a nemzetközi rétegnek az érvényesülését, világhatalmát... Ezzel szemben a németiség még legjobban megőrizte azt a jellegét, mely épp ellentéte a francia forradalom véreben született világáramlatnak. Azt a szellemet, mely a tülekedő elemek érvényesülésének nem kedvez, melytől tehát ama nemzetközi réteg fél – mint régebben – a keresztvíztől. Ez a szellem jellemzi a német fajiságot, melynek a külföld csak torzképét ismeri meg. Alapja a kemény kötelességtudás, a Kant-féle parancsszó, nem a hasznosság elve, nem a jólét mindenáron való hajhászása. Az erőt, egészséget, szerény természetességet becsüli meg, nem a furfangot, a tolakodást és a tülekedést. A becsületességet följé helyezi az ügyességnek. A szánalomtól és más kevés érzélgős jelszavaktól kevés jót vár. A lovagiaság az eszményképe; nyílt, őszinte, bátor, igazságos, ha kell kemény, ha kell elnéző. Nem a tudás, hanem a jellem fejlesztése fontos neki. Nem boncolgatni, örökké bírálgatni és lerontani, hanem építeni akar. A múltat tiszteli, a nagyságot becsüli. Rajongásig szereti fáját. És ez a faji öntudat fáj legjobban ama nemzetközi rétegnek... Ez a német szellem odahaza sem tud még kellően érvényesülni, a nagy többségnek öntudatára sem jut, Berlinben meg a nagyvárosokban legkevésbé.” (Germaniens [Hoffmann Géza]: „A nagynémet mozgalom és a magyarság”, *A Cél*, 1918. július 1.)

A Cél-kör vezető alakjai

Szemere Miklós (1856–1919)

A bécsi és pesti nagyvilági élet híres vagy ha úgy tetszik, hírhedt alakja már életében legendák hőse volt, s e legendákat halála után a régi Pest életét megelevenítő szépirodalom is segítette ápolni.⁶²⁶ Szemere *de genere* Huba ugyanis hivatásos kártyás és versenystálló-tulajdonos volt, kártyázással és futtatással szerzett hatalmas vagyont, hírhedt kártyacsatáit kizárólag a bécsi Jockey Club és a Nemzeti Kaszinó zöldposztós asztalainál vívta. Félreismerhetetlen kalandorsága és állandó botrányai ellenére a legelőkelőbb arisztokrata körök befogadták; sipistaság, hamis játék gyanúja soha föl nem merült ellene. Előkelő, de elszegényedett középnemesei család sarja, családja nagy erőfeszítéssel a legjobb nevelésben részesíti (Theresianum, Genf, Oxford). Jogi tanulmányai elvégzésével bejut a diplomáciai szolgálatba. Pétervárott, majd Párizsban és Rómában követségi titkár. Ez utóbbi állomáshelyén kártyaadósságba keveredik, emiatt menesztik a testületből. Ekkor lesz főhivatású kártyás. Költekező, bohém. Potyalesők, szélhámosok, minden rendű és rangú csodabogarak hada veszi körül, ő pedig udvartartása fölött fejedelmet-nagyurat pózolván mecénáskodik. Csak kevés beavatottja tudja, hogy a bohém „nagyurat” valójában és igazán csak titkos politikai ambíciói éltetik. Összeköttetéseit, melyek a legjobb köröket is át- meg átszövik, erre használja. Szabadideje nagy részét kül- és belföldi levelezéssel tölti.⁶²⁷ A volt diplomata elsősorban külpolitikusi ambíciókat táplál. Azt az illúziót ápolja, vagy inkább szuggerálja ismerőseinek, hogy jelentős privát összeköttetéseit a Monarchia diplomáciai céljainak szolgálatába állítja.⁶²⁸ A háború alatt nagy lendülettel igyekszik bekapcsolódni

⁶²⁶ Ö Alvinczy Eduárd kulcsfigurája *A vörös postakocsi* és az *Őszi utazás a vörös postakocsin* című Krúdy-regényekben.

⁶²⁷ A köréhez tartozó Krúdy reá emlékezve megírja, hogy kiterjedt levelezése nem exhibicionista grafománia következménye volt, hanem politikai és üzleti kapcsolatok átgondolt és tervszerű ápolása, melynek technikai lebonyolítását személyi titkár igénybevétele nélkül, a hivatalos levelezést intéző egykori követségi titkár kedvtelve s nosztalgikusan megőrzött rutinjával végezte. (Krúdy Gyula: *A tegnapok ködlovagjai*, Budapest, 1961, 66. oldal.) – Krúdy Alvinczy Eduárdról azt is megemlíti, hogy kapcsolatairól és a lovakról titkos könyvet vezetett, melyben följegyezte megismert tulajdonságaikat, gyengéiket s a reájuk vonatkozó kompromittáló adatokat. (Krúdy Gyula: *Őszi utazás a vörös postakocsin*, Budapest, 1956, 230. oldal.)

⁶²⁸ 1915-ös levelei ezzel vannak tele. Összeköttetéseit latba veti annak érdekében, hogy Olaszországot és Romániát távol tartsa a háborútól. Pekár Gyulának február 9-én: „Ha az olaszokkal és a románokkal nem leszünk ügyesek és tapintatosak ott is vér fog folyni. Én abban vagyok szerényen, hogy ne folyjék.” Odeschalchi Artúrhoz február 24-én: „... most abban dolgozom, hogy az olaszokkal és a románokkal ne legyen hadjáratunk.” Zimmermann Lajosnak május 5-én: „Dolgozom abban, hogy Olaszországgal megegyezünk. Rég kellett és lehetett volna, ma is lehetne, de alkuszunk mikor a Monarchia Létéről van szó, ahelyett, hogy nagyban fizetnénk és mindent elfogadnánk. Ilyet a világ még nem látott. Tisza-Birián vezetnek neki a megsemmisülés örvényének.” – Nem szerény, ha összeköttetésekkel hengeg – a hihetőséggel sem nagyon törődik. Említett február 24-ei levelében nem állítja azt állítani, hogy Tschirsky üzenetet hozott neki Vilmos császártól. (Egy későbbi levélből kiderül, hogy Oettingen porosz

a turáni akciókba, már előzőleg nagy híve a Szerbia ellen indítandó preventív háborúnak, 1918-ban pedig a megszállt Oroszország rovására szövöget s propagál gőzös annexionista terveket. Valójában persze csupán belpolitikai szereplése az érdekes, s ennek van bizonyos jelentősége. Több cikluson át képviselő, 1905 előtt szabadelvű, utána az Alkotmány Párthoz csatlakozik. A parlamentben gyakran szólal föl, elsősorban a céllövősportot propagálja. A mondottak alapján nyilvánvaló az összefüggés a külpolitikai ambíciókkal, az imperialista politikai törekvésekbe való beleszólás vágyával. Örökösen röpiratokat ír és nyomtat ki saját költségén. A kilencvenes évek végén – a Nemzeti Kaszinó közvetlen politikai tevékenységének csúcán – jelentős szerepet kap a Kaszinó politikai akcióinak lebonyolításában. Noha nem arisztokrata, volt diplomataként tagja az exkluzív Mágán Kaszinónak. Mint már láttuk, a jobboldali diákmozgalmak szervezésében játszik jelentős szerepet. Természetesen az agráriusok körébe tartozik. A Gazdaszövetség tagja, az 1910-es választásra kiadott „Agrárprogram” aláírója, röpirataiban is propagálja az agrárius eszméket.⁶²⁹ Belpolitikai törekvései két irányba futnak. Egyrészt fondorlatos utakon (lövészpropaganda, egyetemi zászlóaljok, nemzetőrség) mindig a függetlenségi vonal, az önálló hadsereg támogatásán ügyködik. Másrészt állandóan antiszemita jellegű, szélsőjobboldali mozgalmakat inspirál, finanszíroz. Életének nagy részét Bécsben tölti, a bécsi politikai intrikákba talán még erősebben bekapcsolódik, mint a budapestiekbe. A szövevényben egy sérelem mozgatja. 1902-ben kifoszt egy udvarképes lengyel arisztokratát kártyacsatában, ezért Ferenc József személyes utasítására egy időre kitiltják Bécsből. Ezért gyűlöli a császárt, ez mozgatja függetlenségi irányba, ha a magyar politikáról van szó; ez indítja ugyanakkor arra, hogy Bécsben a Hofburg ellenerejével, a Belvederével keressen összeköttetést. A bécsi intrikákban Ferenc Ferdinánd és a vele szoros kapcsolatban álló Keresztényszocialista Párt magyarfaló köreivel működik együtt. E körök bennfentes alakja legközelebbi bécsi barátja, Adalbert Sternberg gróf, a cseh nemzeti törekvések egyik arisztokrata támogatója, az udvari intrikákban a császár nagy

királyi főistállómestert ismeri – föltehetően turf-kapcsolatok révén –, aki természetesen Vilmos bizalmasa.) (Idézett levelek: OSZK *Levelestár*.) – Érdekes megállni a levelezőpartnerek személyénél. *Herceg Odeschalchi Artúr* az egykori Istóczy-féle antiszemita párt egyik arisztokrata korifeusa. Vadromantikus hajlamú főúr, birtokán középkori várimitációt építtet, s személyzetét ennek megfelelő lovagi és egyéb kosztümökbe öltözteti. *Zimmermann Lajos* ügyvéd, Szemere budapesti jogi képviselője. *A Cél*-kör egyik jelentős, nem előtérben mozgó alakja. A húszas években a fajvédő párt ügyésze. „Mint néhai Gömbös Gyula legszűkebb baráti körének, szellemi vezérkarának kiválóan értékes tagja rengeteget tett a gömbösi eszmék megvalósulásáért” – írja róla később, egy kitüntetés alkalmából egy lap (*Esti Kurír*, 1940. szeptember.)

⁶²⁹ „Az agrármunkás, a falu népe az őserő. A falusi nép nem pusztul, nem vész, de él. Miért ne éljen vérünk a magyar nép a szabad napon, miért akarjuk, miért vágódunk őket leküldeni a bányák mélyére, a gyári füstbe, ha nem muszáj... Még érteném, ha az állam szövetkezeti alapon rendezne be gyárat a törekvő munkások javára, istápolására, mint Fourier előttről már több mint fél századdal utánzatra méltóan megmutatta phalanster rendszerével. Ebben legalább humanizmus volna, míg a milliomos gyárosok subventionálásában az sincs.” (Szemere Miklós: *Modern argonauták*, Budapest, 1909.)

ellensége, dühödt antiszemita, szabadkőműves-faló és nagy kártyás. A magyar politikusok közül barátja Hadik János gróf és Kinsky gróf, politikai tanácsadója Pályi Ede liberális (és zsidó származású) munkapárti újságíró, bécsi társaságának tagja a háború idején Prónay Pál.⁶³⁰

Altenburger Gyula (1866–1945)

Biztosítótársasági igazgató. Atyja Pest város aljegyzője. Költői és intellektuel ambíciók feszítik. Kezdetben szabadelvű, 1910–1911-ben hosszabb munkán Németországban tartózkodik. Itteni benyomásai és valószínűleg a szélsőjobboldali német publicisztika hatására tolódik szélsőjobb irányba. Erősen moralizáló, nyárspolgári hajlamú ember, írásaiban prédikáló kultúrkritikai attitűddel, aki egész életében az üzleti világban forogva megcsömörlik a pénzhajhászástól, anyagiasságtól, s 1915-ben, Németországból való hazatérése után lesz antiszemita.⁶³¹ Új benyomásai hatása alatt 1916-ban megírja a *Magyar politika a háború után* című röpiratát. Ez az írás a szélsőjobb egyik első háború alatti koncepciózus jelentkezése, mely széles körű figyelmet kelt. Fölfigyel *A Cél* köre is, fölveszik a kapcsolatot. Altenburger rövidesen a kör budapesti vezére és a lap szerkesztője lesz.

Mezey Gyula (1866–1921)

Mérnök, agrárius érdek-képviselői tisztviselő, az OMGE alelnöke. A szokásos agrárius, dzsentri-mentő nézeteket képviseli. A folyóirat másik tulajdonképpeni szerkesztője. Ő írja benne a „Tarlózások a progresszívek mezején” című, a polgári radikálisok ellen szerkesztett rovatot.

Kiss Sándor (1884–?)

Nagykőrösi parasztszülőktől származó középiskolai tanár. A szarvasi tanítóképző tanára, majd igazgatója. Még gimnazista korában, tanárai hatására antiszemitává válik, s antiszemitizmusa később, Szabolcs megyei dzsentri kúriákon való házi tanítóskodása idején elmélyül. A kör viszonylatában műveltnek számító ember. Főületesen bár, de sok mindent olvas a kor irodalmából, elméleti szerzőitől. Nem csupán H. St. Chamberlaint vagy Sombartot ismeri, hanem Freudot, Le Bont és mindenekelőtt Darwint. A darwinizmusból jut el a konzekvens fajelméletig. Minden modern tant be tud építeni szélsőjobboldali demagóg rendszerébe, föl tud használni annak hatékonyabbá tételére. Freud mélylélektanát és persze Le Bont a demagóg propaganda lélektanának kidolgozásához hasznosítja, az olvasott szocialista szerzőket a szociális demagógia plauzibilissé tételére. A magyar fasizmus elméleti írói a harmincas-negyvenes években egybehangzóan a magyar fajvédelem és főleg a magyarországi

⁶³⁰ „Én [Prónay – Sz. M.] tartottam fenn az összeköttetést a Bécsben élő Szemere Miklós és a pesti ellenforradalmárok, dr. Zimmermann és társai között.” Az idézet az 1918-as polgári forradalom időszakára vonatkozik.

(*Prónay-napló*, I. kötet, 36–37. oldal, Párttörténeti Intézet Archívuma, 685. f. 5. ö. e.)

⁶³¹ Altenburger Gyula: „De legibus ferendis”, *A Cél*, 1925. április.

fajelmélet megalapítóját s klasszikusát tisztelték benne. Miután első ilyen jellegű cikkeivel jelentkezett a háború előtt a néppárti lapok hasábjain, Szemere fölfigyelt rá, befogadta körébe, cikkeit röpiratként kinyomatta, és rendszeresen küldöztette képviselőknek, társasági ismerőseinek. Így lesz a háború idején *A Cél* egyik legtekintélyesebb szerzője. Egyetlen a kör tagjai között, akinek írásaiban a szociális frázisok mögött bizonyos komolyan gondoltság is érződik – ennek talán paraszti származása az oka. Föltűnedezik cikkeiben egyfajta kispolgári szocializmus gondolata is; a nagytőke államosítását óhajtja, s csak a kispolgári tulajdont hagyná magánkézen. A nagytőke és a zsidóság persze azonos számára, a „néhány” nem zsidó tőkés szerinte természetesen támogatna egy „nemzeti” szocializmust, hiszen a zsidó tőkés is támogatja a „zsidó” szociáldemokráciát.

Hoffmann Géza

A háború előtti években a Monarchia alkonzulja Chicagóban. Konzervatív hajlamú ember. Mint gazdaságpolitikus elsősorban az agrárius körökkel érintkezik. Amerikai tartózkodása idején a kivándorlás problémája foglalkoztatja, könyvet is ír az amerikai magyarságról. A könyv adat- és gondolatgazdag társadalomrajz, a polgári radikális kritikák is kedvezően fogadják nacionalista, konzervatív tendenciájának konstatálása mellett is.⁶³² Amerikában ismerkedik meg az eugenikával, s válik szenvedélyes hívévé. Az eugenika a fajelmélet egyik legszélsőségebb alfaja, pseudobiológiai, a szociáldarwinizmusból leszármazott, tudományosságot imitáló tan, mely az örökléstanra hivatkozva az állattenyésztés módszereivel óhajtja nemesíteni, tenyészteni az emberi fajokat. Intézményesen biztosítani akarja a legjobb biológiai tulajdonságokkal rendelkező egyedek minél nagyobb mértékű szaporodását, s a rosszabb biológiai képességekkel rendelkező elemek kirekesztését az átöröklésből. Az utóbbi kategóriába tartoznak a különféle örökölhető betegségekkel sújtottak, az alkoholisták, a prostituáltak, a hivatásos bűnözők, de az eugenika radikális követőinél egyszerűen a gyenge testalkatúak (Hoffmann szóhasználatában: a satnyák) is; továbbá az alacsonyrendűnek minősített faji származásúak s akár a politikailag megbízhatatlanok is. Az átöröklésből kirekesztés módja a házasodás lehetőségétől való megfosztástól (ez esetben főleg orvosi bizonyítványhoz kötött házasságkötésről van szó) a kényszer-sterilizáción át az országból való kitelepítésig s a fizikai megsemmisítésig terjed. A Taigetosz-elv modern, tömegméretekben üzendő, felnőttekre is kiterjesztett föltámasztásáról van tehát szó.

Az eugenika a háború előtti években Magyarországon is széles körben elterjedt divat volt, s távolról sem csupán a sötét reakció körében – első szószólói a polgári radikálisok köréből kerültek ki.⁶³³ A népszerűség oka az eugenika természettudományosnak tűnő szemlélete, antiklerikális íze (az átöröklés erős hangoztatása miatt, ami nehezen fért össze a lélek halhatatlanságának ideájával), valamint az, hogy számos valódi szociális

⁶³² Hoffmann Géza: *Csonka munkásosztály. Az amerikai magyarság*, Budapest, 1911.

⁶³³ 1911-ben a *Huszedik Század* eugenikai ankétot rendez.

elgondolás is kapcsolódott hozzá: a közegészségügy javítása, az alkoholizmus elleni harc, házassági segélyek, a sokgyermekes családok támogatása.⁶³⁴

Maga Hoffmann is először polgári radikális körökben lép fel gondolataival. Gyökeres fordulat következik be azonban eugenikai nézetei alakulásában, amikor a háború elején kinevezték Németországba alkonzulnak, és szoros kapcsolatba kerül a német eugenika nem annyira természettudományos, hanem inkább politikai színezetű köreivel. Az eugenika Németországban az *alldeutsch* [pángermán] ideológia fontos része, a náci fajelmélet fontos műhelye. Folyóirattal és külön e célra specializált *völkisch* kiadóval⁶³⁵ rendelkezik. Hoffmann, aki már Amerikában is a radikális szankciók felé hajlott, Németországban a legbestiálisabb eugenikai koncepciók szenvedélyes propagátorává válik. Aktív tagja lesz németországi *völkisch* szervezeteknek,⁶³⁶ sorozataik egyikében könyve is jelenik meg a témáról.⁶³⁷ A háború közepén hazarendelik, s itthon hamar megtalálja elvbarátait *A Cél* körében. A lap hasábjain nyíltan propagálja az *alldeutsch* mozgalmat, s programként hirdeti hasonló magyar radikális jobboldali mozgalom megteremtését. A lehetőséget a külpolitikai turanizmusban fedezi föl, melyet azonnal fölkarol, s terveit szolgálatába óhajt állítani.

Angyal Emil

Győri árvaszéki ülnök. A Vármegyei Tisztviselők Országos Szövetsége egyik korifeusa. Nem vezető tagja *A Cél* körének. Nézeteik sem azonosak. Nem antiszemita cikkeket ír, hanem közigazgatási reformtervekről elmélkedik. Tipikus figurája az elburjánzott társadalmi egyesületeknek.

¶

⁶³⁴ Ugyanekkor, a tízes években már a Munkapárt liberális köreiben is akad szerző, aki világosan fölismeri a szociáldarwinizmus és a belőle kinövő eugenika szélsőségesen antiszociális tartalmát. Kenedi Géza Ammonnak, a német szociáldarwinizmus vezető alakjának nézeteit ismertette ezt írja: „Ammon elment a logika útján addig, hogy az állam érdeke szaporítania a gazdag (tehát erős) emberek erejét és számát. Viszont pedig elnyomni és kipusztítani a gyöngéket, tehát szegényeket. És így igazságosak a szegények életszükségleteire (liszt, kenyér, hús, bor, lakás) vetett legnagyobb adók is. Igazságos a szegények óriási nyomora és halandósága is.” (Kenedi Géza: *Szociológiai nyomozások*, Budapest, 1910, 1. kötet, 9–10. oldal.)

⁶³⁵ *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*, Berlin, szerk. Alfred Ploetz. Az eugenikával kapcsolatos művek müncheni kiadója a Lehmann Verlag volt.

⁶³⁶ Például 1914. február 11-én előadást tartott a *Berliner Gesellschaft für Rassenhygiene*-ben „Rassenhygienische Erfahrungen in Nord-Amerika” címmel. A nyomtatott meghívón megjegyzés: „Durch Mitglieder eingeführte Gäste willkommen” – Hoffmann tudta, miért írja azt cikkében, hogy az *Alldeutscher Verband* nem titkos társaság, mint a szabadkőművesség. (A meghívó megtalálható: OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 2454. 2. kötet.)

⁶³⁷ Hoffmann Géza: *Krieg und Rassenhygiene. Die bevölkerung-politischen Aufgaben nach dem Kriege*, München, 1916.

Az 1913 decemberében indult *Új Nemzedék* sajátos kettős arculatú lap volt. Alapítója s mecénása Jellinek Henrik, az első budapesti közúti villamos társaság alapítója s éveken át vezérigazgatója. Zsidó származású jelentős tőkés. Működéséhez korrupciós botrányok sorozata tapadt, s emiatt a vállalkozásban érdekelt mérvadó tőkés körök, elsősorban a Kereskedelmi Bank vezetői, eltávolították állásából. Az agg tőkésben dühödt bosszúvágyat ébresztett a sérelem. Azért alapította nagy pénzen a hetilapot, hogy annak hasábjain jelentős információi birtokában megsemmisítő leleplező hadjáratot indítson az őt kigolyózó magyar finánc-tőke ellen.⁶³⁸ Gyűlöletében átvált a szélsőjobbra, kikeresztelkedik és belép rendes tagként a Néppártba, antiszemita színezetű mozgalmakat támogat, majd a húszas években a Wolff-párthoz csatlakozik. A lap szerkesztésébe nem folyik bele, van azonban egy állandó rovata, ahol Cenzor álnéven tömegével jelenteti meg előbb leleplező cikkeket, majd közgazdasági, gazdaságpolitikai reformeszméit. Ezeket külön füzetekben is kiadja. A lapot magát egy Jellinektől teljesen függetlenül tevékenykedő újságírógárda szerkeszti és írja radikális függetlenségi szellemben. Általuk a folyóirat a Függetlenségi Párt Károlyi-szárnyának egyik legfontosabb orgánuma lesz.⁶³⁹ Indulásakor a *Husadik Század* után talán a legszínvonalasabb magyar politikai folyóirat. Irányzatában s eszmei arculatában sajátosan keverednek reakciós, sovíniszta és a konzervatív dzsentri ideológiához tapadó elemek kifejezetten haladó politikai törekvésekkel. A háború kitörése előtt megjelent néhány szám főként Tiszának a román kisebbséggel tervezett megegyezését támadja sovíniszta szellemben. A lap külpolitikai koncepciója összekapcsolódik ezzel a kérdéssel, mivel közismert volt, hogy külpolitikai megfontolások húzódtak meg a Tisza-kormány nemzetiségi kérdésben tett engedménye mögött. Az *Új Nemzedék* egyik szócsöve annak az óvatos orosz orientációnak, mellyel a háború előtt egy rövid időszakban a függetlenségek Károlyi-szárnya kísérletezett. A háború kitörése a progresszív elemeket helyezi előtérbe a lap irányvonalában. Az *Új Nemzedék* következetesen és harcosan háborúellenes. A háború kezdetén s a korai, győzelmekkel teli időszakban sem látszik nyoma hasábjain semmiféle diadalmámornak. Sőt, a kormánypárti tábor efféle megnyilvánulásait maró gúnnyal pellengérezi ki. A lap háborúellenes állásfoglalásának gyökere függetlenségi-nacionalista. Az *Új Nemzedék* köre élesen németellenes. Kezdetől ellenzi a németekkel való szövetséget, a német győzelem esetén kibontakozó fékevesztett német imperializmusban ugyanolyan veszélyt lát a jogos és jogtalan magyar nemzeti érdekekre nézve (a nemzetiségek fölötti hegemoniát illetően), mint azokban a következményekben, melyekkel a háború elvesztése fenyeget. A lap kitartóan figyel a német háborús, imperialista, annexionista, *alldeutsch* törekvéseket, élesen bírálja s

⁶³⁸ A lap alapításának körülményeiről lásd Vukov Kukács: „Milotay István a zsaroló selyemfiú” (*A Közvélemény Vására*, 1934. október) és Szittya Emil: *Das Kuriositäten-Kabinett* (Konstanz, 1923, 225. oldal).

⁶³⁹ Az *Új Nemzedékről* lásd még Sándor Tibor: „A nemzeti radikalizmus útvesztői”, *Világosság*, 1979/7. – *A szerk.*

gúnyolja őket. Kritika alá veszi a német háborús publicisztikát, helyes politikai érzékkel az *alldeutscho*kot tekinti a fő ellenségnek, és szimpátiával követi a demokratikus, annexiómentes békéért harcoló ellenzék küzdelmét.⁶⁴⁰ Sőt, a „másik Németország” hangját, melyet nagy rokonszenvvel figyelt, a háború alatt is igyekszik Magyarországon bemutatni, népszerűsíteni. Ismertetik Heinrich Mann írásait és Friedrich Wilhelm Foersternek, a Svájcba menekült pacifista protestáns teológusnak és pedagógusnak a megnyilatkozásait. Nem csupán a német szövetségest, hanem a bécsi kormány tevékenységét is élénk figyelemmel kíséri, hogy nem tesznek-e vajon olyan politikai lépést, amely árthat a magyar autonómiának, a magyar érdekeknek. Folyamatosan számon tartja a függetlenségi követeléseket, s nem szűnik meg hangoztatni, hogy a Monarchia érdekében tett erőfeszítéseket – melyekről olykor szinte nyíltan kifejtik, hogy nem tekintik őket a magyar érdekeket szolgáló s magyar érdekekből fakadó erőfeszítéseknek⁶⁴¹ – jogcímül kell használni ahhoz, hogy minél több engedményt kikényszeríthessünk Béctől szuverenitásunk erősítésére. Az ajtót balra szélesre tárva hagyja esetleges csatlakozó szövetségesek felé. Ekkor, a háború első két évében még baloldali és liberális szerzők sora ír a lapba: Csécsy Imre, Lakatos László, Boros László; a szociáldemokrácián a pacifizmus feladását kéri számon, s a lap számára nem jelentéktlenebb szocialista mozgalmár tallózza össze egy cikksorozatban a nemzetközi munkásmozgalom balszárnyának háborúellenes fellépéseit, példaként állítva azokat a magyar párt elé, mint Kassák Lajos.

A folyóirat platformja a *nemzeti demokrácia*. A Függetlenségi Pártnak ezt a koalíció idején alkotott jelszavát a lap köre komolyabban vette, mint a párt zöme. A lapot szerkesztő értelmiségi csoport a dzsentri középosztály, méghozzá most már kifejezetten az értelmiségi és hivatalnok, nem pedig a birtokos középosztály tudatos képviselője volt. Programjuk visszkapcsolódott azokhoz a századvégen Beksics körül szétszakadt szálakhoz, amelyek révén a magyar dzsentri valódi polgári réteggé fejlesztésének

⁶⁴⁰ A lap szerkesztői körének egy tekintélyes tagja 1917-ben, a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetése után kifejti (bár nem az *Új Nemzedék* hasábjain), hogy annak gyenge eredményei megingatták Németországban az *alldeutscho*k helyzetét, de ehhez a megingáshoz hozzájárult az is, hogy külföldi támogatásuk gyengült: „Hogy a történelmi materializmus nyelvén beszéljünk: nemcsak a vörös, hanem a fekete Internationale sem tud megélni és lélegezni, tenyészni, ha elvágják külföldi összeköttetéseinek és támaszainak végtelenül bonyolult gyökérszálaival. A kék Internacionalera nézve végzetes nap volt, mikor Stürgkh életét kioldotta Adler golyója s mikor őfelsége elbocsátotta Tisza Istvánt a magyar helytartóságból. Westarp, Reventlow, Heydebrand azon vették magukat észre, hogy egyedül állanak a nagyvilágban, mint büszke és hatalmas feudális szirtek a demokrácia vízőzöne közepette.” (Pethő Sándor: „A német válsághoz”, *Alkotmány*, 1917. július 15.)

⁶⁴¹ „... olyan nemzeti háborúja-e a magyarságnak ez a mostani, mint voltak azok, amelyeknek delejes atmoszférája a magyar költői lelket tavaszi virágzásba borította a Rákóczi-féle szabadságharc alatt s később negyvennyolcban is? Vagy csak olyan nemzeti háború ez, mint volt mondjuk a hétéves háború, vagy a Napóleon elleni harc, amelyekben szintén részt vett ugyan a nemzet becsülettel, nagy áldozatokkal és egyetértéssel, de amelyek mégis elmúltak, elzúgtak a magyarság lelke fölött, anélkül, hogy mély és nagy nemzeti élményt jelentettek volna számára?” (Milotay István: „Harc a lobogóért”, *Új Nemzedék*, 1915. november 21.)

tradíciója hagyományozódott át. Ezt a programot nem vissza-, hanem előretekintve képviselték. Az *Új Nemzedék* munkatársai valóban a modernség hívei ebben a korai időszakban. A köznemesi hagyomány és a korszerűség szintézisére töreksenek. Ekkor még a polgári demokrácia a korszerű számukra. A polgári szabadságjogok hívei, ha óvatosan is, de a választójog kiterjesztése mellett vannak, nem érzéketlenek a szociális problémák iránt, noha nem ezek, hanem a függetlenségi követelések állanak érdeklődésük homlokterében.

Minden megnyilvánulásuk föltárja a középosztályi pozíció felemásságát. Rétegüket a társadalmi egyensúly letéteményesének érzik – e téren is Beksics és az általa képviselt hagyomány folytatói. Ebben a szerepben nem csupán az osztályharc fékezését tartják fontosnak, hanem szeretnék valóban komolyan venni a szociális kiegyenlítést az alsó osztályok, elsősorban a parasztság javára. Nem kizárólag a dzsentroid középosztályt tartják a nemzeti társadalom szervező kulcsrétegének, hanem beleértik ebbe a szerepbe a parasztságot is, mint egyenrangú félt. Bizonyos korábbi, főképp agrárius hangok után az *Új Nemzedék* köre teszi központi programmá a magyar parasztság tehetséges fiai társadalmi felemelkedésének intézményes biztosítását, s a magyar történeti középosztály kiegészítését soraikból. Az óvatosan fogalmazott cikkekben ott bujkál egy valódi polgári demokratikus vezető réteggé alakult középosztály által vezetett agrárdemokrácia gondolata, mely korlátozná a nagytőkét, és megnyirbálná a nagybirtokot. Ehhez azonban a középosztályi elitnek széles népi, paraszti és munkás demokratikus mozgalomra kellene támaszkodnia szembeszállva a nagybirtok és nagytőke erőivel. Olyan szervezett baloldali tömegmozgalom, amely felé orientálódni lehetne – a munkásmozgalmon kívül, melynek internacionalista politikája kizár minden ilyen közeledést –, nincsen, ahhoz pedig, hogy ilyet kezdeményezzen, ez az értelmiségi kör ingatag és gyámoltalan. Nincs hozzá erejük és bátorságuk, hogy ujjat húzzanak a függetlenségi, közjogi tábor Andrássy mögött álló hatalmas nagybirtokos mecénásaival. Végül csak arra futja merszükből, hogy szervilisen célozgassanak rá: jól tenné az arisztokrácia, ha saját maga kezdeményezne földreformot, követve az állítólagos negyvennyolcas nagylelkűséget.⁶⁴²

⁶⁴² „Szép pogány éneket kellene mondani most magyar urakról, akik most meghalnak, mert együtt és harcban meghalni paraszt magyarokkal úri kötelességüknek érzik. Egymás után halnak meg Esterházyak, Zichyek, Széchenyiek, Wenckheimok, meghal Dézy Zoltán és a magyar színe lángja fog, gyönyörű hősi áldozatban pusztul a magyar és a halál árnyékában úr és paraszt megint egymás szemébe nézett komoly búcsúzó, magyar bánattal. Marokra kapott fokos és buzogány a magyar huszárok kezében és a világ remek, büszke parasztja most megint magához méltó úrnak érzi az urat és ezeréves emlékek járnak vissza a messzi, alsó ázsiai rónák álmaiból. Valami egészen különböző módon más nép harcától az a harc, amit most a magyar nép harcol, bús harag harca ez, és a meg nem értett, az idegen nagyság magános harca: eb ura fakó, hisz minket úgyse tudnak itt, mi árják árjában idegen harcos had a magunk becsületéért magunknak, hogy a magyar úr és a magyar paraszt egymást becsülhesse, a világ közepén halált kereső magyar harcot harcolnak. Ki az ellenség, mindegy, mindenki, a közöny, az árulás, a féltékenységek, a rossz politika, a bennünket eltitkolni akarás, az érzéketlenség, az egy jó szót is sajnáló ostobaság, a régi végzet és az új csalódás csak a mi ellenségünk és mi harcolunk, nem

A kör fő ellensége Tisza és a mögötte álló banktőke, amely a Tisza-rezsimet finanszírozza. Ez a gyűlölet az a pont, ahol találkoznak Jellinek és a radikális függetlenségek szándékai. A nagytőkével szembeni ellenszenv motívumai nem csupán ilyen szorosan politikaiak, pártérdekekből fakadóak. A modern és demokratikus törekvések ellenére is van valami bizonytalan ellenérzés a kör tagjaiban a burzsoá világgal, annak kozmopolita, a dzsentri tradícióktól idegen s velük ellenséges kultúrájával szemben.

Az *Új Nemzedék* köre e kozmopolita kultúra hordozóit elsősorban a Tisza mögött álló nagybankokban pillantja meg, s hozzájuk képest csak másodsorban a polgári radikálisokban, akiket támadnak ugyan, de ezek a támadások nem mennek túl bizonyos határon, nem csapják be az ajtót az esetleges politikai együttműködés

hogy ez másképpen legyen, hanem, hogy erőnket megpróbáljuk, vajon még ezer évig az ellenséges Európa magányában élni elég erős-e a magyar! Csak magunknak, jó szót sem várva, barátot sem remélve bús régi baj múltát nem látva jövőnkben, harcolunk és a halál színe előtt magyar úr és magyar paraszt megint egymásra találnak, társtalanok, kivertek, de együtt dacos, magános, erős, törhetetlen magyar nemzet. Mint valami egzotikus fűszer szagát, úgy szimatolják a jövőndő magyar napokat idegenek és érzik mindenfelől, hogy ami itt a magyar lélekben feltámadott, az merőben különbözik mindentől, amit Európában az egyes társadalmi osztályok között egymással szemben való indulatoknak ismerünk. Az a nagybirtok, amit a magyar úr reprezentál, az valami merőben más fajtája vagyonnak, mint a nagytőke és az úri birtokhoz ősbibb, respektáltabb és a birtoktalanok részéről is érzetesebb jogok és jogcímek kapcsolódnak, mint a proletár vérével összecementezett tőkéhez. Ilyesfélét érez még a radikálisok vezércikke is láttán a halál demokráciájában összeölelkezett két java arisztokráciának, a magyar úrnak és a magyar parasztnak; homályosan bár, de sejti, hogy a Marx ideológiája itt nem ér a valósághoz, az osztályharc gondolatkörén ez a két osztály kívül van, a történelmi materializmus erői itt nagyobb erővel helyettesítődnek és ezekhez nem hasonlítanak a világ semmi gazdagai és semmi szegényei. Ez a magyar úri rend már egyszer spontán és a maga akaratából lemondott jogokról és ezeket odaadta a jobbágy parasztnak és most mintha megint ez a nagy tetteket érlelő diszpozíció mutatkoznék az úri rend lelkében és a kizsákmányolóval harcban álló proletár bámulva érez olyasfélét, hogy íme, a magyar nagyúri nagybirtokos olyan kiváltságos, aki súlyos kötelességek vállalásával és teljesítésével akar jogcímet szerezni, ennek tehát szíve van, ez ember és ennél fogva kapacitálható.” [„Magyar urak, magyar parasztok” (glossza), *Új Nemzedék*, 1915. július 10.] – Nem ok nélkül idéztük ezt a hosszabb szövegrészt; úgy gondoljuk, jellegzetes módon találhatjuk meg benne az *Új Nemzedék*-kör mozgatórugóit. Ismét ennek a dzsentroid középosztálynak a nyomorúsága lepleződik le az Ady ihlette, helyenként igazán jobb ügyhöz méltó költőiségben (Szabó Dezső majdani stílusának ősmintáit olvashatjuk itt), melyet a szerzők pazarolni kénytelenek, hogy közönségük számára elfogadható módon, de azért önbecsülésüket is megőrizve írjanak le dolgokat. Ahhoz, hogy érzékeltetni tudják a háború céltalanságát és értelmetlenségét a magyarság számára, a nacionalista magamutogatáson túl meg kell költeniük egy egészen Ernst Jünger-i szárnyalású malomalatti militarista egzisztencializmust, mely a harc értelmetlenségét már-már a sorssal szembeforduló, az önmagának a semmibe való „belevetésével” a saját létét nem csupán észlelő, de egyenesen újratereztető, konstituáló, megépítő *döntés* heroikus-nihilista víziójává mitizálja. Mennyi literátus erőfeszítés, míg kiverejtrekzi a glossza szerzője (a stílusból jól kivehetően: Milotay) a nyomorúságos hízelgést, hogy a nagybirtoktól szociális engedményeket próbáljon ki, „kapacitálni”.

lehetősége előtt. Ezzel együtt ennél a körnél is ez a minden modern törekvés ellenére meglévő, végső soron konzervatív indíttatású kultúrromantikus kapitalizmusellenesség, kultúrkritikai attitűd az, ami miatt később a demokratikus és retrográd elemek egyensúlya megbillen, s a kör szemléletében túlsúlyba kerülnek a retrográd elemek.

Az *Új Nemzedék* körének szembenállása a kozmopolitának s így ellenségesnek érzett modern nagyvárosi kultúrával, távolról sem nyárspolgári-primitív indíttatású, mint ahogy *A Cél* körének esetében. Elgondolásuk a következő: meg kell teremteni a nemzeti hagyományokra épülő, a nemzeti jellem igényeinek megfelelő, a keresztény középosztály által hordozott új magyar városi kultúrát – ennek a kultúrának semmi köze sem Beöthy Zsolt, sem a *Budapesti Hírlap*, sem Pósa Lajos vagy Gyóni Géza magyar kultúrájához. A kozmopolitának tartott kultúra mellett ugyanis ezt is ellenségnek tekintik.⁶⁴³

A „kozmpolita” városi kultúrával szemben nem kizárólag a dzsentri szemlélet a mozgatóerő. A „kozmpolita” kultúrával szemben hat egy modernebbnek érzett kultúrszemlélet, melyet már a turanizmussal kapcsolatban említettünk. A háborút megelőző, illetőleg a háborús évek során változások történnek a filozófiai és művészeti világképben is. Ekkor kezd Magyarországon is hatni az a folyamat, amely a szecesszió néven összefoglalható művészeti áramlatokkal (szimbolizmus, Jugendstyl) kezdődik, s az expresszionizmusba s egyéb – ennél kisebb jelentőségű – izmusokba torkollik, és amely szembefordulást jelent az impresszionizmussal, az intimitás, a bensőség művészetével.⁶⁴⁴ A kor filozófiai és művészetelméleti gondolkodói úgy érezték, hogy az

⁶⁴³ Az *Új Nemzedék* egyik vezető szerzője 1905-ben még így írt erről a kérdésről: „Nem is olyan öreg emberek még emlékeznek olyan időkre, amikor az Ibsen és Nietzsche nevét még nem mondták ki Magyarországon. Akkor volt ez, mikor *A Hét* nekiindult a kedélyesen pocakosodó magyar géniusznak és ádáz hazaárulással a Gyulaiék sikoltozása kíséretében feltárta nekünk a távoli Európát, amely a mi patriarchalizmusunkon túlszaladt már vagy egy fél századdal.” [Márkus László: „Strindberg” (*A Hét*, 1905), a cikk kézírata OSZK Kézírtár, *Márkus László iratai*, Fol. Hung. 2632.] – „... vigyáznunk kell, hogy a Kisfaludy, Petőfi és Heinrich Gusztáv Társaságok, a sötét tankönyvírók, versszabók és középfajú kataszteri tollnokok, valamint a miniszteri tanácsosok és egyéb urambátyámok óvatosan hatvanhetes és karriersegítő magyarsága, vagy az elnyomott zseniként, magyar átokként antiszemitáskodók [más helyeken az írás maga is antiszemita – *Sz. M.*] és impotenciájuk átkát magyar átokként panaszlók bús magyarsága, asztaltársaságok és önképzőkör magyarsága azt az ébredő reneszanszvágyat hatalmába ne keríthesse. Egy kétségtelen műveltségű magyar úr, aki bizonyára pontosan ismeri Kálmán Imre jelentőségét, meglepetve hallotta tőlem, hogy Bartók Béla néven a világ egyik első zenereformere magyar... nem mind magyar érték, ami Ady Endrét szidja, sőt ellenkezőleg, éppen az Ady keserű magyarságát megértvén szabadulhatunk fel a Duntántúli [Rákosi Jenő írói álneve – *Sz. M.*] terméketlen magyar türelmetlenségétől és akkor az Ady magyarsága se lenne olyan keserű, ha egy európai magyar publikumnak énekelhetett volna kezdettől.” (Márkus László: „A magyar index”, *Új Nemzedék*, 1917. június 3.)

⁶⁴⁴ Az impresszionizmus ellenhatásaként fellépett vagy legalábbis saját szerepüket így értelmező, expresszív, kifelé forduló áramlatok akkor kezdenek Magyarországon a szellemi élet csúcsein hatni, amikor megának az impresszionizmusnak a kulturális befogadása és asszimilálása is épphogy csak megindult a magyar kultúrában. A szellemi élet átlagszintjén az impresszionizmus irodalma és művészete még nem asszimilálódott, még nem vált közkinccsé. Az

individualizmus korszaka véget ért. A művészetben a monumentalitás, a dekorativitás, a dinamizmus kultusza kezdődik, s vele párhuzamosan fölsejlik a kollektivitás, az erő és a teljesítmény (s nem a szabadság) társadalma. Magába a politikai gondolkodásba is behatol bizonyos esztétizálás (a moralizálás rovására), itt is a monumentális konstrukciók⁶⁴⁵ vagy a koncentrált fegyelemmel rohamra induló tömegek szuggesztiója hat. Itt válik közvetlen, napi tényezővé az hangulat, amelyet a francia irodalmi *décadence* modernizmusa mindig is tartalmazott. Egy olyan költő, mint Ady, kivetkőztette ennek formanyelvét eredeti összefüggéseiből, megtisztította a restaurációs-reakciós irányba ható sajátosságaitól, s új értelmek kifejezésére használta; ugyanakkor azonban a kor francia művészete számos szerzőt reakciós irányban inspirált.⁶⁴⁶ E legújabb szellem követői már magát a *Nyugatot* érezhetik idejétműltnak,

impresszionizmus csak a *Nyugat* környezetében vált elfogadottá, a népnemzeti irány széles, lassan bomló táborában csak lassan, alig-alig érzékelhetően szívódott föl. Ez is hozzájárult a magyar szellemi élet fejlődésének szerveslenségéhez. A megrekedt klasszicista ízlés az impresszionizmust és az azt követő modernebb irányzatokat egyaránt természetellenesnek, torznak érezte, s számára ezek egybemosódtak.

⁶⁴⁵ „A művelődés az élet áhitatának, tiszteletének, sugárzó gyermeki tisztaságának periódusa vallásos értelemben, a nagy művészeteknek és a stílus fegyelmének, ösztönös törvényszerűségének periódusa művészi értelemben, a nemesség, az erő, a bátorság, a dicsőség, az előkelőség, a képesség föléhelyezése a tiszta hasznosságnak, takarékoságnak, pusztá előnynek, óvatosságnak társadalmi vonatkozásban. A művelődés a nagy tragédiák, a gúlák és a dómok felséges /alkotó periódusa, a polgárosulás a kritika, a kétely, a szellemesség, a természettudományok, a higiéné, a demokrácia; az anyagelvűség és a művészeti másodrangúság korszaka.” (Lendvai: *A harmadik Magyarország*, i. m., 153–154. oldal.) – Az idézetben a kultúra és a civilizáció szembeállításának ismert gondolata fogalmazódik meg.

⁶⁴⁶ Lendvai a jobboldali katolikus és nacionalista irányú francia irodalomban a felszín alatt egész „mélyfrancia” ellenforradalmat fedez föl már 1915-ben, mely a fenti értelemben vett s gyűlölt lapos köztársaságot elnyeléssel fenyegeti: „... mekkora korrupciót oltott bele a francia nép szervezetébe a parlamenti korrupció, mekkora és milyen halálos rákfene Franciaország testén a radikális–demokrata–republikánus érdekszövetkezet a maga összes árnyalataival. Az elmúlt tíz esztendő francia irodalma és belletrisztikája – egészen Bourget utolsó regényéig, amelynek akkordjait már elnyelte a Caillaux-pör borzalma és aztán a német ágyuk dörgése – tele van e rákfene diagnosztikájával... de mi ezt az irodalmat ismertük és alig láttuk meg a Palais Bourbon mögött vergődő, kísértetező, megtépázott népet és intellektueljeit, akik az utolsó órákban, a depopulizáció rettenetes árnyékában e nép megszabadításán törték elméjüket... nem láttuk meg a Poincarék és Vivianik oligarchiájától azt a szerencsétlen népet, melynek politikai tragédiája egyben-másban pedig olyan szomorúan hasonlatos a magyar nép tragédiájához. ... A francia »megújulás« alakja Ozanam, Péladan katolikus vezére, Péguy és – Romain Rolland – ők hirdettek egy alapjában germán erényt, bár francia hagyományokba ojtva: a fegyelem, összeszedettség, a tisztaság, becsület, testi-lelki regeneráció eszményét.” (L-n [Lendvai István]: „A »Harmadik« Franciaország”, *Új Nemzedék*, 1915. szeptember 5.) – Noha, mint láttuk, a francia polgári demokrácia bírálata a fejtegetésben teljes mértékben a radikális jobboldali eszmekörhöz kapcsolódik, amikor azonban az ábrázolt intellektuális francia jobboldalnak a szociális törekvésekkel való érintkezéseire utal, ez a törekvés arról árulkodik, hogy bizonygatni akarja: ez a fajta opposzió a polgári demokráciával szemben nem feudális-monarchista reakciósságot jelent. – Nem kizárólag az eljövendő kifejlett fasiszta szociális demagógia

olyan kör orgánumának, amely még mindig az elavult impresszionizmus szellemét tükrözi.⁶⁴⁷ Ezt az új szellemet követői a polgári-nagyvárosi kultúra ellenében határozzák meg mint új idealizmust, új költőiséget, az ábrázolás racionalitásával szemben mélyebbnek érzett irracionizmust, melynek eltömött, a városi civilizáció⁶⁴⁸ felszínessége, gépiessége által elszikkasztott forrásait új életre keltheti az, aki leás a magyar nemzeti folklór, a népi életforma, az ázsiai mentalitásnak a városi civilizáció alá temetett rétegeibe. Ennek a gondolatkörnek színvonalas és értő követői gyűlnek össze a lapnál. Az új számukra már nem a francia impresszionizmus és a *décadence*, hanem az orosz irodalom, amelyet ők is most fedeznek föl, Vogüé szemével. Új világ tárul föl, amikor Turgenyev, Gogol ősi félázsiai világára ismernek hazájukban. Ez a generáció is

anticipálását kell látnunk az alábbi utalásban: „Az utóbbi években sok szó esett a francia katolicizmus újjászületéséről, de nem szabad elfelednünk, hogy ez a katolikus vonás – amely a regeneratív mozgalmakon felismerhető volt – egyúttal sajátosan francia vonás és nem klerikalizmust jelentett, nem azt a reakciót, amelyet általában a klerikalizmus jelent, hanem a francia léleknek, a katolikus királyság levegőjében termett francia hagyományoknak egy szükségszerű reakcióját a szabadgondolkodó, judeo-republikánus jelszavak alatt pusztító uralom ellen, amely uralmat a világosan látók már régen felelőssé tettek Franciaország zülléséért és vigasztalan belső helyzetéért. Nem csoda, hogy Bergson intuitív bölcséletében katolikus reakciót szimatoltak, hogy Boutroux de Vogüé kapcsolatai ezzel a mozgalommal nyilvánvalóak voltak, és mindent megértet az a tény, hogy a mai Franciaország történetében a hivatalos és nem-hivatalos szárnyon egyaránt a Dreyfus-ügy jelenti a nagy fordulópontot... A köztársaság azonosította magát a polgársággal, aminek az lett az eredménye, hogy a munkásság kiadta a jelszót: à bas la République! a monarkisták is kezdtek kapcsolódni a szindikalistákkal.” (*Ugyanott.*) – A hasonló jellegű, a francia szellemi jobboldalról sugárzó gondolatok magyarországi befolyásának erejét mutatja, hogy ebben az időszakban még Jászi Oszkár sem volt ment a hatásuktól: „Az imperializmus nem is merőben gazdasági, hanem sokkal általánosabb jelenség: minden élőknek amaz alapvető lelki törekvésében áll, hogy egyéniségét kiterjessze, hatalmi körét fokozza, jólétét és aktivitási lehetőségeit emelje. Utalok e tekintetben az Ernest Seillières nagyjelentőségű vizsgálataira, melyekkel e szellemes írónak sikerült a gazdasági, politikai, a vallásos és a művészeti imperializmust az emberi léleknek ugyanarra a fundamentális törvényére visszavezetni, melyet a filozófiában különösen Hobbes, Schopenhauer és Nietzsche helyeztek éles megvilágításba.” (Jászi Oszkár: „Imperializmus és pacifizmus”, *Huszádik Század*, 1915, 2. kötet.) – NB. A hivatkozott szerző, Ernest Seillières a francia prefasiszta intellektuális jobboldalnak Maurras és Barrès mellett a harmadik vezéralakja.

⁶⁴⁷ A győztes polgári forradalom idején a klerikális cikkíró azt állítja, hogy az új művészet szemlélet – melyet a szocializmus művészeti kifejezőjeként minősít – már túlhaladta a *Nyugat* irodalmi forradalmát: „... A Nyugat körül lefolyt irodalmi mozgalom sokat átkozott dekadenciáját s impresszionisztikus világszemléletét, szimbolikus nyelvét most felváltja a következő korszak szocializmusának életigenlése, pozitív nyelve.” (Boros Ferenc: „Vörösmarty Akadémia”, *Élet*, 1918. december 8.)

⁶⁴⁸ „Gépiesség, matéria, a jelennek a föltétlen uralma (az a Gegenwartssinn, amit Schopenhauer a zsidókban utált)... Edison lángelme: azért, mert a beszélő filmen keresztül leszedi Napóleonról, Nietzschéről minden titokzatos, tehát nagy emberről a keresztvizet, amilyen megállapíthatóan és fölfoghatóan kicsinek, zeneietlennek az alakjuk és hangjuk a térben jelentkeznek... ebben a népben [a jenkiben – Sz. M.] épp úgy nincs meg a Siegfried-motívum, mint Weininger szerint egy másikban.” (Lendvai István: „Az amerikanizmus”, *Új Nemzedék*, 1915. február 28.)

érzi, hogy az a világ javításra szorul, de vonzódnak is hozzá. Úgy érzik, Dosztojevszkij emberábrázolásának mélysége, az emberi lényeg mélyére hatolás, az emberlátás forradalmasítása belső összefüggésben áll az ábrázolt tárggyal; ennek az őseréjű világnak, melynek gyökereit még nem nyirbálta el a nyugati civilizáció, nem csupán iszonyatos arca van, hanem Krisztus-arca is, s e világ hallatlan lelki, emberi és kulturális energiák forrása.⁶⁴⁹ Ugyanezt az ősereditiséget, földközelséget és költőinek érzett misztikumot sugározza a skandináv irodalom világa is. Immár nem Ibsen naturalizmusa, hanem Strindberg pszichológiája. Ezt hordozza a német expresszionizmus monumentalitása, sőt az olasz futurizmus dinamikája is. A nemzeti tehát az új mélységek politikai formába öntése, mellyel szemben a kozmopolitizmus az elavult s embertelen nagyburzsoázia kultúrideálja.⁶⁵⁰ Az *Új Nemzedék* köre⁶⁵¹ is magyar

¶

⁶⁴⁹ Az *Új Nemzedék*éhez hasonlóan a turanista körök is az orosz kultúrában fedezik föl azt a kultúrát, mely közel áll a magyar faji kultúrához: „Miért van, hogy a magyarság a nemzetközi irodalomban nem kapta még meg azt a megbecsülést és elismertetést, melyet az irodalmának, a képző- és előadó művészetének fejlettsége folytán már régóta megérdemel? ... Azért nem használták fel eddig a franciák, olaszok, németek, angolok és sok más nép a mi irodalmunkban és művészetünkben rejlő közkinccseket, mert a mi etnikai sajátosságaink, az ősi szokásaink, a jellemi tulajdonságaink, a nemzeti ábrándjaink s a művészi alkotásaink sujel-je nem azonos eszményeket mutatnak fel az övékkel. Oly néppel kell hát keresni a szorosabb irodalmi és művészi kapcsolatunkat, amelynek pszichéjében több befogadóképesség van a magyar alkotó őserő intuícióinak megértésére s amelynek irodalmán át friss vérkeringéssel fog szerteáradni a mi szellemi termelésünk ereje és hatása a nemzetközi irodalomban és művészetben.

Ez a nép – az orosz.”

(Enyedy Barnabás: „Az orosz dráma művészet fenomenjei”, *Helikon*, 1919. március 9.)

⁶⁵⁰ Az *Új Nemzedék*-kör intellektueljei politikai jobbrafordulásának fő motívuma ez a sajátos ideológiai-kultúrsemléleti indíték. Viszonyuk a polgári demokrácia értékeihez ellentmondásosabb, mint más szélsőjobboldali csoportoké. Ha egyes helyeken, például a francia radikális jobboldal esetében méltatják a „fegyelem germán erényét”, más helyeken jóval később, már teljes jobboldali fordulatuk után is találhatók ettől eltérő szellemű megnyilatkozások. Például: „Hindenburg és Ludendorff gigászi árnyékában fázunk és didergünk – tényleg mintha pincébe estünk volna a napfényes felszínről... ahol gőgös dohok és nyirkos sötétségek vannak és ahol titkos alkovban füstölög az Oberstaat oltártüze és két felén a fegyelem és az engedelmesség áll díszörséget.” (Marco [Márkus László]: „Kühlmann a pincében”, *Új Nemzedék*, 1918. július 18.) – A fegyelem, rend, engedelmesség esetenként eltérő megítélését az okozza, hogy a porosz militarizmus stupid-brutális fegyelemideáljában nem látnak olyan esztétikai értéket, mint amelyet a francia neokatolikus royalizmus kultikus diszciplína-követelésében. A polgári demokrácia értékeinek esztétizáló intellektuel revíziója ugyanazt a politikai tartalmat leplezi, mint a nyárspolgári, de itt bizonyos közvetítő láncszemekeken keresztül jutnak el a végső következtetésekhez, s a társadalom nem tárul föl azonnal azzal a cinikus bornírtsággal, mint a nyárspolgári indítású *A Cél*-kör esetében.

⁶⁵¹ Nem csupán helyet adtak az *Új Nemzedék* hasábjain turanista megnyilatkozásoknak, hanem a kör prominens tagja, Márkus László részt is vett a Turáni Társaság munkájában. 1918-ban például a társaság megbízásából török diákok magyarországi iskoláztatásáról folytat tárgyalást Törökországban.

faji kultúra megteremtését tekinti feladatának, hasonlóan a turanistákhoz, s csatlakoznak is a turanisták külpolitikai és kultúrtörekvéseihez egyaránt.⁶⁵²

Az Új Nemzedék-kör vezető alakjai

Milotay István (1883–? ⁶⁵³)

Szabolcsi református dzsentriivadék. Újságírói pályafutását a *Budapesti Hírlap*nál kezdi 1909-ben. 1913-ban elbocsátják, mivel kiderül róla, hogy a lap szerkesztőségében szerzett politikai információit továbbadja a Függetlenségi Párt vezetőinek. Ekkor kerül kapcsolatba Jellinekkel s alapítja meg az *Új Nemzedék*et, amelynek politikai profilját kizárólag ő határozza meg. Az első években leginkább az ő munkásságában érzékelhető vonzódás az agrárdemokrácia nézeteihez, elsősorban ő tartja napirenden a lap gárdájában a magyar középosztály kiegészítésének szükségességét a parasztság soraiból. A folyóirat többi vezető munkatársával összevetve elsősorban Milotay szemlélete gyökerezik a magyar társadalom valóságában. Ő valóban a dzsentri középosztály igényeiből, érdekeiből, szempontjaiból indul ki minden kérdés vizsgálatakor. Ő érzi át leginkább a magyar kúriák turgenyevi, goncsarovi világát. Ez egyrészt arra ösztönzi, hogy megkíséreljen a magyar dzsentri korszerű uralkodó réteggé nevelésén munkálkodni, másrészt azonban ő azonosul bensőleg leginkább a dzsentrikarakter-ideállal, ő érzi át a kör tagjai közül legintenzívebben a dzsentroid középosztály társadalomszervező kulcsréteg szerepének jelentőségét.⁶⁵⁴

⁶⁵² „Benz a német kultúra végzetének tartja a renaissance-ot, mint amely a középkori művészetet halálosan elvágta az újkori művészettől, a fantázia nyelvét holt nyelvvé degradálta, a szépség eszménye helyett az igazság eszményét vitte a művészetbe, logikai elemeket a szimbólumok világába, és ezzel megteremtette egész mai helytelen és jogtalan művészeti fölfogásunkat és művészeti tevékenységünket. A művészet az áhítatos, a pszichológiai értelemben vett vallásos, tehát közérthető, közkinccs jellegéből külsőséges, elkülönült, szabályozható és eltanulható valamivé lett, a virtuozitás és szórakoztatás keverékévé... a művészet egy fajnak életfunkciója, egy fajnak viselkedése s mindenség, az élet nagy titkaival szemben, az a jellemző maszk, amit magára vesz, mikor a végtelennel társalkodik, az a mód, ahogyan a művészi lélek abban a fajban megnyilatkozik. A renaissance eszménye lehet a francia, olasz, spanyol művészetnek eszménye: nem lehet és nem is a német művészeté. Az a radikális kardvágás tehát ott valahol a renaissance idejében jogtalan, végzetes, érvénytelen és a közbul esett idő negligálásával helyrehozható. Nem a külső motívumokkal, hanem a belsőséggel, a kvintesszenciával, a lényegével. Vajon a magyar művészet nem kapott-e ebből a kardvágásból, vajon a magyarságnak nem kellene-e utat keresnie visszafelé, odáig, ahol önmagától elmaradt, önmagának elveszett, ahová tehát visszamenni nem a történelmi fejlődés visszacsínálása, hanem üdvös korrektívuma.” (L-n [Lendvai István]:

„Vissza a faji művészethez”, *Új Nemzedék*, 1916. február 20.)

⁶⁵³ *Az Akadémiai Kislexikon szerint 1963-ban halt meg Bregenzben.*

Akadémiai Kislexikon, Budapest, 1990 – A szerk.

⁶⁵⁴ A dzsentrihez való ekkori viszonyát talán „A gentry a vádlottak padján” című cikke világítja meg a legjobban. (*Új Nemzedék*, 1915. június 6.)

Lendvai István (1885–1945)

„Lehner”-ből magyarosít Lendvaira. Apja boltos. Lendvai tanítóképzőt végez, de nem helyezkedik el tanítóként, hanem liberális lapoknál lesz újságíró. Szépirodalmi ambíciókat ápol. Több verseskötete jelenik meg, a *Nyugat* modern törekvéseihez csatlakozik. Saját állítása szerint a Désy–Lukács-per⁶⁵⁵ élményei keltik benne 1913-ban azt a mélységes fölháborodást a nagytőke ellen, amely azután a modern irodalom kultúrtörekvései által elmélyülve megadja azt az intellektuális mentalitásbeli alapot, melyre későbbi radikális jobboldalisága ráépül.

Márkus László (1881–1948)

A Magyar Színház rendezője, később az Operaház főrendezője, illetőleg igazgatója. Elismert és tekintélyes színházi szakember, mind színházi, mind egyéb művészeti vonatkozásokban a modernista törekvések élharcosa. Lendvaihoz hasonlóan ő is ennek révén sodródik a jobboldali radikalizmushoz.

Pethő Sándor (1885–1940)

Gimnáziumi történelemtanár, amelle 1909-től az *Élet* egyik szerkesztője. Elsősorban politikus alkat. A lapnál a német folyóiratok reagálását figyeli a háború eseményeire. 1916-ban kiválik a lap kötelékéből, s megjelenteti *A szabadságharc eszméi* című könyvét, amely Görgeyvel rokonszenvező álláspontja mellett élesen ellenkezik az *Új Nemzedék* körének radikális függetlenségi álláspontjával. A könyv a korábbi harcostársak heves támadásait váltja ki.

Mielőtt az *Új Nemzedék* reakciós fordulatának ismertetését elkezdenők, néhány szóban megemlítjük az *Új Nemzedék* kör két tagjának egy lapalapítási kísérletét. Az új lapban – már jóval a Milotay szerkesztette „anyaorgánum” fordulata után – megkísérelték markáns formában folytatni az eredeti lapnak azt az irányvonalát, amelyben a háborúellenesség még jobbára a progresszív irányba mutató mozzanatokat helyezte előtérbe. Az 1917 decemberében, Lendvai szerkesztésében, Márkus közreműködésével indult *A Szamár* című élclap jellegénél fogva lehetőséget adott arra, hogy a vesztesre forduló háború kiéleződött problémáit azzal a metsző gúnnyal pertraktálja, amely az *Új Nemzedék* publicisztikáját mindig is jellemezte. A vicclap az országot háborúba sodró politikai vezető réteg mindentudó „okosaival” szemben a mindenkor letorkolt ostoba szerepébe szorult, az „okosoktól” sokszor sikerrel elbolondított, de a háború eseményei által a valódi helyzetet egyre inkább fölismerő kisember fórumának nyilvánította magát. Ennek a szürke kisembernek citoyen öntudattal választott ironikus-önironikus szimbóluma a számár. Az élclap beköszöntő

⁶⁵⁵ Désy Zoltán függetlenségi párti képviselő azzal vádolta meg Lukács László munkapárti miniszterelnököt, hogy 1910-ben, pénzügyminiszterként 4,8 millió koronát juttatott közpénzből a Nemzeti Munkapárt választási kasszájába. A törvényszék 1913. június 8-án Dést fölmentette a nyilvános rágalmazás vádjáról. – A szerk.

vezércikke elvi vonalként a pacifizmust hirdeti.⁶⁵⁶ Ennek összefüggésében jelenik meg a nemzetiségellenes sovinizmus, az annexionista donquijoteria különlegesen szellemes kipellengérezése, a polgári radikalizmus nagyító és hadiszállító-apológiává inszINUÁLÁSA – az *Új Nemzedék* első időszaka publicisztikájának legfontosabb elemei.⁶⁵⁷ A vállalkozás sikertelennek bizonyul: az 1917. december 5-i és 12-i első két szám után az *Új Nemzedék* két munkatársa megvált az élclap szerkesztőségétől. A szerkesztést Kober Leó és Szenes Béla veszi át, s ezzel a változással megszűnik a lap politikai jellege.

Az 1916–1917 során bekövetkezett országos súlyú politikai események – az erdélyi román betörés, majd a Tisza-kormány bukása – mélyreható változásokat hoznak az *Új Nemzedék* politikai magatartásában. A retrográd és a progresszív elemek eddig egyensúlyban voltak, ez az egyensúly azonban most fölbillen a retrográd oldal javára. Milotay köre a nemzetiségi kérdésben, mint láttuk, kezdettől fogva reakciós, sovinszta álláspontot képviselt, így érthető, hogy a román betörés neurotizáló hatással volt rájuk. Fokozta ezt a hatást, hogy a folyóirat köre már korábban, éppen a betörés előtt bekapcsolódni igyekezett az Erdéllyel kapcsolatos függetlenségi akciókba, elsősorban az erdélyi földgázkitermelés német koncesszióba adása ellen indított propaganda-hadjáratba, s itt oly mértékig elkötelezte magát, hogy szembekerült Andrássyval is, aki a tervet helyeselte. A retrográd oldalt erősítette Tisza bukása. A Tisza elleni harc eddig a kör egész politikai energiáját igénybe vette. Ami (zsidó) plutokrata veszélyt és fertőzést csak láttak, az szemükben a Munkapárt mögött álló nagybankokban összpontosult, s onnan sugárzott ki az egész társadalomra. A kör számára érthetően ellenszenves Vázsonyi körüli tábor és a polgári radikálisok szintén szemben álltak a Munkapárttal, s ilyen hatalmas ellenféllel szemben semmilyen szövetségről sem lehetett egészen lemondani. Most azonban eltűnik a hatalmas ellenség, s az erdélyi betörés és a kezdődő vereségek árnyékában megingott belső biztonság irritált hangulatában mintegy eddig lekötött *ressentiment*-energiák szabadulnak föl és keresnek új ellenfelet. Erősen befolyásolja Milotay táborát az is, hogy a háború utolsó két évében a közfigyelem középpontjába kerülnek a hivatalnokságnak, tehát annak a rétegnek a szociális problémái, amelyet elsősorban kíván politikailag képviselni a folyóirat gárdája. Úgy tűnik, a háborús nyomor fölörli ezt a réteget, s ezzel a dzsentrí értelemben fölfogott nemzeti tradíciókat folytató korszerű magyar polgári középosztály megteremtésének lehetősége végleg elvész, s a zsidó származású kozmopolita nagyvárosi értelmiség

¶

⁶⁵⁶ A bevezető cikk ezzel szólítja meg a kisember-szamarat: „Látja, hogy a világ összes okos emberei nem tudtak megcsinálni egy rendes, nyugodt, polgári kényelemmel ellátott háborút, ön kénytelen volt szegényszemre pacifista lenni és visszavonni *Vive la guerre* című augusztusi kiáltványát.” („Ön az én barátom”, *A Szamár*, 1917. december 5.)

⁶⁵⁷ „[Az okosok] Azt mondják, pacifisták és a samár fülébe súgják önnek, hogy Kossuth titkon megmérgezte magát, amiért Erdélyt nem fogadta el tőle Goga Oktávián. Azt mondják: fajmagyarok, és tömötték a Doberdót kövérre, mert gyerekkorukban megszokták, hogy az egész pelenkaregiót szorosan a fenékhathárhoz annektálják. Azt mondják: radikálisok és olyan radikálisok dicsérik Weizsmanfrédót, mintha azt se tudnák, hány kamatlába van egy gránátnak.” (*Ugyanott*.)

egyedüli győztesként marad a porondon. A kör eddig sem húzott ujjat a Függetlenségi Párt konzervatív szárnya mögött álló arisztokrata világi nagybirtok és az egyházi nagybirtok erőivel, noha viszonyuk az időnkénti hízelgésekkel és szervilis megnyilatkozásokkal együtt is tartózkodó volt. Már korábbi megnyilatkozásokból, például az idézett 1915-ös szerkesztői glosszából is láthattuk, hogy a folyóirat szerkesztői nem voltak hajlandók egyforma mértékkel mérni a latifundium és a nagytőke kizsákmányoló tevékenységét, hanem az előbbit patriarchális vonásokkal bíró mérsékelt kizsákmányolásnak minősítették. Akkoriban ez még inkább afféle nem túlságosan komolyan gondolt hajbókolás volt a hatalmas erőtenyező előtt. 1917 elejétől azonban ez az érv központi helyet kap az *Új Nemzedék* publicisztikájában.⁶⁵⁸ Most már arról van szó, hogy a hagyományos nagybirtok minden bűne mellett is nemzeti értékek hordozója. Ha nem tesz is le a kör egészen a földreformról, most már hirdeti, hogy az semmiképpen sem vezethet a („zsidó”) nagytőke gyarapodásához a „nemzeti” nagybirtok rovására; s ha van ilyen veszély, akkor inkább a reformot kell mellőzni. Egyáltalán, ha leírja még a birtokpolitika kifejezést, nem megy túl azon a platformon, amelyen az agráriusok is állnak: állami felvásárlás útján kialakított földalap, örökbérlet kis parcellákban. Milotay most már keresi az arisztokrácia s az agráriusok támogatását.⁶⁵⁹ Az agrárius konzervatív tábor dzsentrimentő javaslatai

⁶⁵⁸ A későbbi érvelést is klasszikusan tartalmazza az a kommentár, melyet Milotay 1916 nyarán, még a román betörés előtt a Függetlenségi Párt programjához fűz: „A függetlenségi s különösen a demokratikus törekvéseknek a múltban, egészen a legutóbbi időig leginkább azokkal a feudális gazdasági és politikai erőkkel kellett küzdeniök, melyeknek a nagybirtok ad erőt és támasztékot. Az utolsó tizenöt-húsz esztendő folyamán azonban az agrárfeudális tényezőkkel egyenlő rangú, sőt azoknál szinte veszedelmesebb ellensége támadt az ország demokratizálásának egy hatalmas kapitalista rend kialakulásában... a demokratikus függetlenségi politika programjában ott szeretnénk látni nemcsak az aránytalan birtokmegosztás, de az aránytalan tőke megosztás elleni küzdelmet is. ... A nagybirtok javára a legkárhózatóbb ítélet mellett is marad egy bizonyos plusz a serpenyőben s ez az, hogy a legrosszabb akarattal sem tud egészen nemzetközi lenni, a kapitalizmusnak azonban ez szinte alapvető tulajdonsága.” (Milotay István: „A Függetlenségi Párt programjához”, *Új Nemzedék*, 1916. július 23.)

⁶⁵⁹ 1917 tavaszán Milotay hatásos riportban „ismeri fel” a Hangya „nemzetmentő” szerepét, s fedezi föl az agrárius módszerekben azt az eljárást, mellyel radikális jobboldali tömegmozgalmat lehet szervezni. „A pártok, amelyek a magyar önállósági gondolatot szolgálják, választási és parlamenti beszédekben élük ki egész erejüket és hatóképességüket; anyagi és szellemi organizációjuk a semmivel egyenlő... A magyarságnak, ha mint ilyen élni és uralkodni akar, meg kell tanulnia, hogy sikerre csak úgy számíthat, ha a Hangya módjára megszervezkedik egész társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai életében... Mert az olyan szervezet, mint a Hangya, nemcsak az anyagiakban érezteti hatását. Mindazok, akik kötelékébe tartoznak, egy nemzeti gondolat munkásai... miért ne lehetne azokon a frontokon, melyeknek veszélyeivel szemben minden párt, felekezeti- és osztályellentét neveltséges semmiségnek hat, miért ne lehetne a magyarságnak legalább ezeken a frontokon a Hangya módjára szervezkedni? Miért nem lehetséges ez például a nemzetiségi kérdésben s miért nem lehetséges azzal a tendenciával szemben, mely a gazdasági és kulturális hegemonia útján a politikai hegemoniát is új kezekbe akarja átjátszani s részben már át is játszotta.” (Milotay István: „A Hangya”, *Új Nemzedék*, 1917. március 25.)

mind föltűnnek a lap hasábjain, kibővítve a hivatalnok középosztály speciális érdekeinek újabb keletű problémáival.⁶⁶⁰ 1917–1918 folyamán Milotay köre közeledik a klerikális frontnak a jobboldali radikalizmushoz legközelebb álló csoportjához, Bangha köréhez.⁶⁶¹ 1918 tavaszán, a két orosz forradalom után nyilvánvalóvá lesz az *Új Nemzedék*-kör számára is, hogy a fölbomlott politikai front többé nem a függetlenségi és a hatvanhetes tábor között húzódik, hanem a készülő szocialista–radikális–„zsidó-kozmopolita” forradalom erői s a velük szemben álló konzervatív tábor között. 1918 nyarán a lap még a Károlyi csoporté, de hasábjain Milotay nekrológok sorában – Mocsáry Lajos, Eötvös Károly, Justh Gyula – hallgatólagosan újjáértékeli a Függetlenségi Párt politikáját, a nevezett reprezentánsok példáján bemutatva a régi nagy radikális függetlenségi irányzatnak a zsidó destrukció járszalagjára kerülését.⁶⁶² Félreérthetetlen az írások önkritikus felhangja, a saját korábbi állásponttal való leszámolás. Milotay 1918 októberéig nem szakít nyíltan Károlyi Mihállyal, de nyilvánvalóan róla szól a fabula.⁶⁶³ Egyben tollgyakorlatok is ezek a cikkek, melyekben először jelentkezik a majdani nagy fasiszta zsnalisztika.

⁶⁶⁰ A dzsentri szemlélet érvényesülésének érdekes dokumentuma a folyóirat valóban színvonalas munkatársának, Márkus Lászlónak egy memorandum- (vagy előadás-) fogalmazvány vázlata, melyben 1918. nyári törökországi útjáról számolt be. A Turáni Szövetség képviselőjében török diákok magyarországi tanítatásáról tárgyalt. A vázlat párhuzamot von a magyar és a török társadalom között, az utóbbit is „dzsentroid” színezetűnek állítva be: „Két kaszt, falusi és városi. Konst[antinápoly] nem is ismeri Törökországot, csak kormányozza [?] Bpest. A bég és a nép patriarchális viszonya. A [szultánok] a bégeket eltávolították. A gazdagabbakat az udvarhoz (Mária Terézia), a gyengébbeket leterrorizálták, maradt pusztán az önállótlan paraszt. A vég gyermekei mindig soványabb hivatalt kaptak, s így tömérdek hivatalt kreáltak. A kereskedelmet levantinusok folytatják.” (OSZK Kézirattár, *Márkus László iratai*, 13. jegyzetfüzet. Doud. Hung. 120.) –Mindebből a Turáni Szövetség vonalán mozgó konzekvencia: „Az angol blokád felébresztette Törökországot. Ráeszmélt, hogy abszolúte ránk van szorulva, mindenben importra szorul. Rengeteg búzájukat kupacokba gyűjtik. Egy kilométer út sincs. Mi a teendő? Idegen szakértő nem ér semmit. A német, angol, magyar egészen más szisztémák szerint is intrikál. És a török hivatalnok áskálódik az idegen ellen. Nem engedi dolgozni. A magyar testvérnek hisznek... Sok ezer török gyereket idegyűjteni. Magyar parasztsaládoknál elhelyezni. Elvégezni az elemít... A magyarok ingyen csinálnák, a falu visszakapná a véget. A hazatért fiúk kiválnának intelligenciájukkal, gimnáziumba mennének. Ezek mehetnének a mi internátusunkba... És ezekből lesznek a bégek. Magyar bégek.” (*Ugyanott*.)

⁶⁶¹ Milotay 1917 tavaszán Ágoston Péter híres antiszemita könyvét azzal méltatja, hogy Ágostont Bartha Miklóshoz és Bangha Bélához, mint a magyar antiszemitizmus reprezentánsaihoz hasonlítja. (Milotay István: „Egy bátor könyvről”, *Új Nemzedék*, 1917. április 25.) – A lap körének egy nem központi s meglehetősen kalandor színezetű tagja azt állítja, hogy Milotay – ahogy korábban a *Budapesti Hírlap*nál kémkedett a függetlenségek javára, úgy – a háború utolsó szakaszában rendszeresen szolgáltatott adatokat Banghának Károlyi környezetéről s a függetlenségi balszárnyról. (Szittyá: *Das Kuriositäten-Kabinett*, i. m., 225. oldal.)

⁶⁶² „Mocsáry Lajos”, *Új Nemzedék*, 1916. január 23.; „Eötvös Károly”, *Ugyanott*, 1916. április 23.; „Justh Gyula”, *Ugyanott*, 1917. október 14.

⁶⁶³ 1918 tavaszán a hírhedt Konsten ügyben még egyértelműen kiáll Károlyi mellett („Politikusok, kémek, újságírók”, *Új Nemzedék*, 1918. május 23.). 1918. október elején, amikor küszöbön állani látszik Károlyi miniszterelnöksége, ugyanazzal a metódussal üdvözlí, ahogyan

Az *Új Nemzedék* gárdája nem egyedül képviselte a jobboldali szélsőségesesség felé hajló tendenciákat a Függetlenségi Párt radikális szárnyán. Efelé tartottak azok az anakronisztikus, furcsa csoportok, alakok is, akik utolsó eltorzult képviselői voltak 1849 eszméjének. Politikai csodavárók, fantaszták, világmegváltó politikai panaceákat propagáló röpiratok szerzői tartoztak ebbe a groteszk *species*be. Továbbá: az összeesküvés-romantika megszállottjai: soha felnőtté nem érett agg örök-jurátusok, akik egész életüket diákkoruk tüntetéseinek, macskazenéinek és fáklyásmeneteinek emlékei között élték le.⁶⁶⁴ Soha nem szüntek meg várni Türr István légióit, nem volt olyan nemzetközi konstelláció, a keleti kérdés olyan rezdülése, mely köré hatalmas kombinációkat ne kanyarítottak volna. Nekik nem volt elég a függetlenségek perszonálunió-követelése, ők a teljes elszakadást akarták, köztársaságot; s kacérkodtak a század elején divatos anarchizmussal. Felkelésekről, karbonári-jelmezes összeesküvésekről, merényletekről, bombarobbanásokról ábrándoztak.⁶⁶⁵ Belőlük állott Nagy György Köztársasági Pártja. Számukra a politika minden rezdülése mögött az udvar, Bécs intrikái rejtettek. Ezek leleplezésére gyűjtögettek dokumentumokat. Ez az univerzális konspiráció-látás, a világ mint összeesküvés víziója kondicionálta őket arra, hogy fogékonyak legyenek a szabadkőműves világ-összeesküvés fasiszta ideájának befogadására. A hecc, a leleplezési düh, mely ezeket a szélsőséges függetlenségi elemeket jellemezte, a szélsőjobb politikai stílusának is jellegzetes alkotóeleme.⁶⁶⁶

1915-ben a nagybirtokosoktól igyekezett szociális engedményeket kiudvarolni. Alattomosan kifejezésre juttatja bizalmát, hogy Károlyi különböző körök véleménye ellenére nem lesz magyar Kerenszkij. Ugyanakkor nem mulaszt el arra célozni, hogy ő, Milotay milyen bizalmas viszonyban is állt Károlyival az elmúlt években. A bizalmas viszonyt tényként állítja Szittyá Emil, Konsten fő informátora. (Szittyá: *Das Kuriositäten-Kabinet*, i. m., 225. oldal; Szittyá Emil: *Én, Szittyá Emil a bizonyíték gyáros, Consten bey és Károlyi gróf*, Budapest, 1918, 13. oldal.)

⁶⁶⁴ Egy Kaas Ivorról megjelent nekrológ a Tisza Kálmán bukását közvetlenül megelőző időszakot fölidézve szemléletesen megjeleníti azt a kiszínezett élmény-háttérrel, mely előtt ez a 49-es romantika mozog: „Szurony-roham, lovasattak s nyomában kiontott polgárvér napirenden volt. Az izgalom egyre nőtt. A miniszterelnöknek nem volt bátorsága a Múzeum körúton végighajtani, mert kocsiját megtámadták. Egy városligeti nyaralóban dinamit-próbák folytak, a Sándor utca az Országház előtt alá volt aknázva s egy kivezényelt dunántúli magyar ezred fraternizálni kezdett a tüntető ifjúsággal.” (*Magyar Hírlap*, 1910. december.)

⁶⁶⁵ Ennek a mentalitásnak reprezentatív példáját szolgáltatja Király Péter *Vészkiáltások* című, már többször idézett röpirata. Ez az írás államfogházban íródott, melyet szerzője a császári hadsereg gyalázásáért szenvedett el. A röpirat fiktív látomás karbonári rituáléval működő függetlenségi összeesküvésről, melynek gyűlésein kifejtik a szerző véleményeit politikai kérdésekről. Ezek a vélemények, mint fentebb láttuk, a radikális jobboldali irányba fejlődött dzsentrikoncepció jellegzetes megnyilvánulásai.

⁶⁶⁶ „Kiegészítőleg jelenthetem, hogy a barikádon megjelent Kacziány Géza tanár úr, kivette a szőrt a füléből, vadul meglobogtatta, és azt mondta: »Áruló! nekem, megfulladok árulók nélkül! Görgey óta nem volt egy egészséges, jövedelmező áruló, kit írjak bele abba a Magyarországba? Valahol pedig példának árulás történt, érzem a balfülemen, de hol a fenében lehetett?« ... U. i. Hetényi ne nyomozzon, Kacziány tanár úr már megint a saját könyvét olvasta.” („Beléptem a forradalomba!”, *A Számár*, 1917. december 5.)

A 49-es körök legnagyobb erődemonstrációja Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyve (Budapest, 1913) elleni hajsza volt. Az a Nagy György pártjában működő kör, amely ezt a hajszt a végsőig fokozta, volt markáns képviselője ennek az angazsált leleplezési dühnek. Ballagi Aladár vezette a hajszt. Ő specializálta magát leleplezésekre. Hatalmas gyűjteménye volt a legkülönbözőbb történelmi korszakokból származó, a Habsburgokat kompromittáló adatokból. Igazi hivatásának azonban a hivatalos magyar kulturális élet intézményeinek, a tudományos társulatok (élükön az Akadémiával) állítólagos labanc, a függetlenségi hagyományt rágalmozó politikájának leleplezését tartotta. Szekfű könyvében kiváló lehetőséget láttak arra, hogy kampányt indítsanak, bizonyítandó: a kormányzat Bécs megbízásából szisztematikus aknamunkát folytat a függetlenségi tradíció lejáratására. A szakmai érvelésen túl nem is igen titkolták, hogy a történettudományt hazafias politikai diszciplinának tekintik, melynek kötelessége a tárgyi igazságot a nemzet állítólagos érdekeinek alárendelni,⁶⁶⁷ s a nagy nemzeti hősokeket akkor is idealizálni, ha ez a tényeknek ellentmond. A Szekfű elleni hajsza tetőpontján szélteben-hosszában terjesztették, hogy Szekfű a közismerten aulikus, az udvari politikában bennfentes Thallóczy Lajos megbízására írta a Rákóczit gyalázó könyvet, s ezért jutalmul kapta meg 1914-ben, a könyv megjelenésével csaknem egy időben a magántanárságot a Budapesti Egyetemen. Ezt a vádat még tíz éven át hangoztatták Szekfű ellen. A Ballagi körüli kör prominens tagja, Gálócsy Árpád bányamérnök még 1930-ban is fölmelegíti a vádat.⁶⁶⁸ A Szekfű ügghöz csatlakozott

⁶⁶⁷ Az *Új Nemzedék* körének egyik oszlopos tagja az üggyel kapcsolatban kifejti: „Az abszolút természettudomány lehet teljesen független a nemzeti szempontoktól, s maga a história is, amint fejlődéstani és gazdasági és társadalmi erők törvényszerűségeit keresi, bizonyos fokig fölveheti a természettudományok jogos objektivitását... Kell... egy világosan megvont határ, amelyen túl vagy innen a história, mint a nemzeti gondolattal telített kultúra fundamentuma elveszti jogát a teljes természetes tudományos objektivitáshoz és kénytelen a szükségesnek megismert nemzeti fejlődés kifejezett céljaihoz igazodni. Nem a tények elferdítését képzelem én ilyen hozzáigazodásnak, hanem úgy képelem, hogy a magyar historikus a tények közül a magyar célokra hasznos tényeket tünteti ki elsősorban szeretetével s felismervén azt, hogy a nemzetek egymás között való versengésében az erkölcsi argumentumok nagyon hatékonyak, s ilyen argumentumokat a históriának kell szolgáltatni, rábízva az ellenünk szóló érvek felkutatását ellenségeinkre s inkább arra vigyáz, hogy az ilyen ellenünk szóló érvek kellő kritikában részesüljenek s való értékükre redukálódjanak... A históriának van egy része, amely egész kétségtelenül a művészettel igen rokon s amelyben erősen agitatorikus hatások lappanganak, lehetetlen tehát, hogy ez a história élvezhesse a teljes objektivitáshoz való jogot s ne kerüljön a nemzeti nagy célok világos tudatában ítélkező valamely tekintély kritikája alá. A históriai igazság egy bizonyos vonatkozásban okvetlenül a nemzeti politikával kerül szoros érintkezésbe és egy bizonyos határon innen okvetlenül túlnyomóvá kezd válni céljában a nemzeti célok elősegítése.” (Márkus László: „A história értéke”, *Alkotmány*, 1916, 13. szám.)

⁶⁶⁸ *Gálócsy Árpád* (1864–1934). Bányamérnök, bányavállalkozó. 1919 után szélsőjobboldali társadalmi szervezetek oszlopos figurája. Amolyan „szervezőtitkár” szerepet töltött be a húszas évek folyamán a TEVÉL-ben és az EKSZ-ben. A fajvédő párt korifeusa volt. A Gálócsy-röpirat nyomában keletkezett rágalmozási per folyamán Kacziány Géza azt vallotta, hogy neki Perczel Mór valamikor a következőket mesélte: Thallóczy mutatott neki, Perczelnek egy Rákócziról szóló leleplező kéziratot; kapacitálta, hogy jelentesse meg ezt a saját nevén, majd amikor erre

1917-ben egy hasonló hadjárat Pethő Sándor *A szabadságharc eszméi* című könyve (Budapest, 1916) ellen. A cél folyamatos leleplezés-sorozat megindítása volt, amely beleverte volna a közvéleménybe, hogy a munkapárti kultuszkormányzat politikai machinációkat űz a tudományos élet irányításában, politikai propaganda céljaira használja a tudományos életet, és Pecsovics híveit nevezi ki az összes tudományos pozícióba. Az új kampányt a társaság másik tagja, Kacziány Géza⁶⁶⁹ indította meg. Előbb a sajtóban, majd a kiprovokált rágalmazási per tárgyalása során plágiummal vádolta Pethőt, s azzal, hogy Görgey-kultuszt űz – ami függetlenségi szemekben hazaárulással volt azonos –, és inszinuálta, hogy könyvével ő is katedrát akar szerezni, mint Szekfű.⁶⁷⁰ Ez a Ballagi körül alakult, Nagy György pártjában működő kör volt a magja 1922-ben, a második királypuccs reakciójaként alakult Habsburg Ellenés Ligának, mely a Fajvédő Párt egyik kis csírája volt. A jobboldali radikalizmus felé tolódó 49-esek magán a Függetlenségi Párton belül Szakács Andor és lapja, a *Virradat* körül csoportosultak. Az ide is kapcsolódó Ballagi–Kacziány körön kívül jellegzetes figura volt itt a függetlenségi összeesküvősi szellemében verselő Kornai István költő, szintén a Nagy György-párt oszlopos tagja.

Meg kell jegyeznünk: a fenti példák nem általánosíthatók minden további nélkül. A függetlenségi radikalizmus, mint az a fentiekből is látható, számos ponton a baloldali radikalizmussal is érintkezett. A 49-es radikalizmus a kiegyezéstől az első világháború végéig sokakat mozgatott baloldali irányba, olykor a munkásmozgalommal való szövetség igenlésére. A korábbiak közül megemlíthetjük Arany Lászlót és Vajda Jánost. Vajda jellegzetes eset. Az ő példája rávilágít számos olyan eltérésre, amely a baloldali radikalizmus irányába hajlókat megkülönbözteti azoktól a 49-esektől, akik a jobboldali radikalizmus irányába tolódtak. Ez utóbbiakat jellemző görcsös sértődöttség, intrikaszimatolásra való beállítottság ugyan Vajdára is jellemző volt, ő azonban mindvégig megőrizte érzékenységét az új, a korszerű iránt. A jobbra fejlődők nem

Perczel nem volt hajlandó, azt is mondta, hogy aki ezt megteszi, az katedrát kap. Barátosi Balogh Benedek polgári iskolai tanár, a turáni mozgalmak egyik ismert vezére tanúsította, hogy ezen a Perczellel folytatott beszélgetésen Kacziány Gézán kívül jelen volt az ő, Barátosi Balogh fia is. (*Népszava*, 1930. november 20.)

⁶⁶⁹ Kacziány Géza (1856–1939). Középiskolai tanár és újságíró. 1885–1886-ban a Simonyi Iván, az Istóczy-párt egyik vezetője által szerkesztett pozsonyi *Westungarischer Grenzboten* munkatársa; 1899–1903: a *Hazánk* munkatársa.

⁶⁷⁰ Kacziánynak a per alkalmával készített főljegyzéseiben a következő töredékes megjegyzések olvashatók. Először a következő vers:

Esküdt időzz ott a padokban / Két nemzedék harca: egyik az
izzó hazaszeretet, az aradi Golgotán / Baló Béni keresztapám
A másik Szekfű és Pethő / a zsidó-magyar historikusok / előretörő akadémikusok.

Majd:

Fiatal tudós – ollóval... meg nem áll az egyetemi tanárságig és államtitkárságig.
Lövészárokba vele. Itthon van a sok tolvaj, eggyel kevesebb legyen.

S végezetül:

Milotayval beszéltem, hogy őt tegyük tönkre.

(OSZK Kézirattár, *Kacziány Géza iratai*, Fond 57/144.)

csupán a politikai, hanem a kulturális értékkel szembeni magatartásukban is hagyományörzők. Általában az irodalmi népnemzeti irány utolsó mohikánjai. A Szekfű elleni hajszában is közrejátszott *A száműzött Rákóczi* módszerében megmutatkozó tudományos újszerűséggel szembeni görcsös elzárkózás. Több esetben azonban magán a politikai magatartáson belül rejtettek a balrafordulás indítékai. A végletekig vitt ellenzékiesség nem csupán a romantikus politikai fantazmagóriák előtt nyitja meg az utat; vannak, akikben a szociális kérdések iránti fogékonyságot kelti föl.⁶⁷¹ Az utóbbiak esetében is súlyos buktató volt azonban a nemzetiségi kérdésben megmutatkozó sovinizmus, mely szinte mindig együtt járt a 49-esek végletes nacionalizmusával, s amely – miként a kormánypárt liberálisainál is – olyanokat is jobbra lökött, akik egyébként a társadalmi problémák más területein nem voltak érzéketlenek a haladó megoldások iránt.⁶⁷²

Az *Új Nemzedék* és a *Virradat* köreihez hasonló jellegű és a Függetlenségi Pártnak ehhez a részéhez kapcsolódik az az új diákvezetőség, amely 1917 őszén átveszi az Egyetemi Kört, s ezzel az évek óta passzív és apolitikus, jelentőségét veszített önkormányzati szerv újra egy politikai arculattal bír, agilis csoport vezetése alá kerül. Ez a feléledés visszahatás arra, hogy a polgári radikálisok befolyása növekszik a diákok között.⁶⁷³ A háború utolsó éveiben jelentékeny volt a Galilei Kör hatása a diákságra, s

⁶⁷¹ Lippay Zoltán és Buday Dezső már idézett példáin kívül említsük meg Pataj Sándor zombori ügyvéd, a Függetlenségi Párt helyi szervezete titkárának *Magyar socialismus* (i. m.) című röpiratát, melyben a függetlenségi és a szociáldemokrata párt tartós szövetségét propagálja, s melyben szintén az anarchista merényletekkel való rokonszenv és republikanizmus mutatkozik, de amelynek szerzője egyebek között a magyarországi katonai kérdésekből kiindulva eljut az elvi antimilitarizmushoz és antiimperializmushoz.

⁶⁷² Jellemző erre Gerster Béla *Magyar kérdés és vezető osztály* című műve [Budapest, 1906(?)]. A szerző az 1905–1906-os nemzeti ellenállás kudarcából vonja le a következtetéseket a radikális függetlenségi tábor számára, s elő akar készíteni az újabb ellenállásra, melyet fegyveres felkelés formájában képzel el. A nemzeti ellenállás csődjének mélyebb okát abban látja, hogy az ország élén álló úri osztályok erre a feladatra alkalmatlanok. Ebből a haladás felé nyitott konzekvenciából azonban nem tud semmire jutni, mert szélsőséges sovinizmusa elveszi realitásérzékét. – Még szemléletesebb példája a nemzetiségi kérdésben vallott sovinizma álláspont s a társadalmi kérdésben az úri osztályok iránti ellenszenv ellentmondásának egy „kreutzeristák” aláírású, Bécsből érkezett, Apáthy Istvánhoz írt levél (1913. december 15.), mely a függetlenségi radikalizmusnak minden tekintetben jellemző dokumentuma. A levél előljáróban kifejti, hogy Bécsben a „kamarillára” a csehek erős nyomást gyakorolnak, s várható, hogy Bécs a magyarok rovására engedményeket fog tenni a nemzetiségeknek. Ebből indul ki a további fejtegetés: „A Monarchia összeomlása előtt állunk. Erdélyben a székely és mezőségi úri osztály oka annak, hogy Erdélyt elveszítjük! Az okokat másra tolják egy évszázad óta. Az erdélyi úri nép csak a szájával volt hazafias, birtokát elparcellázta a románoknak etc. ... Emigrációs bizottságokat kell pénzzel rögtön alakítani: Párizsban, Londonban, Zürichben, Amerikában fel kell a lengyel kérdést vetni, a román zsidó kérdést etc. Nekünk kell a külföldön legjobban kiabálni, túlharsogni a szlávság és románság ordítózásait.” (OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 1633.)

⁶⁷³ A jobboldali sajtó is elismeri a Galilei-kör és a polgári radikálisok térhódítását, de szemléletének megfelelően azzal magyarázza, hogy a fajmagyar diákok zöme a fronton van, míg

jelentős munkát fejtett ki a polgári radikális (szabadkőműves) kezdeményezésre alakult új diákjóléti szervezet, az Országos Diákalap Egyesület. Ez utóbbi működése sorompóba szolgáltatta a hagyományos klerikális diákjóléti szervezeteket: az Egyetemi Segítő Egyesületet, a Mensa Academicát és a Kórház Egyletet, melyek eddig monopolizálták az egyetemi szociális ügyeket. Az 1917 őszén megválasztott vezetőség, melynek elnöke a függetlenségi párti Antal István joghallgató lett, első ténykedéseként akciót indított annak érdekében, hogy honvédelmi, illetőleg kultuszminiszteri rendelettel engedélyezzenek vizsga- és tanulmányi szabadságot a katonadiákok részére. Az akciót azonnal fölkarolta a parlamentben a diákság két régi patrónusa: Zsembery István és Hindy Zoltán. Több, miniszterekhez menesztett küldöttség és ankét után az akció eredménnyel járt. Ezzel az új vezetőség és a mögöttük álló két patrónus, akiknek befolyását veszélyeztette a polgári radikális előretörés, megszilárdították pozícióikat a diákmozgalomban. Megkísérelték új életre kelteni az *Egyetemi Lapokat* is – ezt az akciót Hindy személyesen irányította –, de nem sok eredménnyel. Nagy lendülettel és nagy társadalmi propagandával nekiláttak a konzervatív diákjóléti tevékenység megélénkítésének is. Az Antal István-féle vezetés ekkor nem mutat szélsőjobboldali vonásokat. Némileg hasonló az *Új Nemzedék* első éveéhez, de több a demokratikus szólam a nemzeti szólamok mellett. Érződik, hogy a Függetlenségi Párt a baloldal kezében van, s Vázsonyi Vilmos miniszter. Lényegesen megváltozik azonban az ifjúsági mozgalom szerepe a polgári forradalom idején, amikor az Antal István irányítása alatt álló vezetőség az ellenforradalmi szervezkedések élvonalába kerül. 1918 novemberében ez a csoport alakítja meg a Keresztényszocialista Diákok Szabadszervezetét, az első ellenforradalmi színezetű diákszervezetet, mely egyben az új diákvezetőség választási pártja, s ez a csoport alakítja meg a piros-fehér-zöld blokkot, a nacionalista egységfrontot az egyetemen. Antal és köre egyik támasza a Területvédő Ligának. 1918. december 15-én alakult meg irányítása alatt az Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Magyarország Területi Egységét Védő Ligája a Vigadóban.⁶⁷⁴ Ennek működése, mint a TEVÉL-é általában, ebben az időszakban erősen támaszkodik az erdélyi menekült tisztviselőkre s szervezetükre, a Székely Nemzeti Tanácsra. Ennek egyetemi szerveként külön tömörülnek a székely egyetemisták is. A Székely Nemzeti Tanács részben a Függetlenségi Párt jobboldali Lovászy-csoportja s azon belül a Nagy György–Ballagi Aladár csoportosulás befolyása alatt áll. Velük áll kapcsolatban az Antal vezette diákszervezkedés, míg a velük összefonódott Herkély Tibor-féle csoport⁶⁷⁵ 1919. január–februárban a keresztényszocialista-néppárti ellenforradalmi szervezkedéssel áll kapcsolatban.⁶⁷⁶ 1919. január 26-án megalakul az egyetemisták újabb egyesített ellenforradalmi gyűjtőszerve, a Magyar Ifjak Nemzeti Pártja, melynek tisztikarában már együtt van az 1919. őszi ellenforradalmi egyetemi ifjúság vezérkara; elnök:

a zsidók természetesen frontlógósok, s így a diákság soraiban is sikerült növelniök a befolyásukat.

⁶⁷⁴ *Egyetemi Lapok*, 1919. január 12.

⁶⁷⁵ Herkély Tibor az ÉME egyik megszervezője.

⁶⁷⁶ Heffty Richárd: *Adatok az ellenforradalom történetéhez*, Budapest, 1920, 15. oldal.

Herkély Tibor, titkár: Marsovszky György, a felügyelő bizottság elnöke: Mikecz Ödön.⁶⁷⁷

A forradalom előtt

1917 során a közvélemény erre hangolt részeiben érezhető az antiszemita hangulat erősödése, amit a hadiszállítók gazdagodása, a feketéző lánckereskedők, a Lengyelországban folyó harcok elől beözönlő újabb galíciai menekülthullám tovább szított. 1918. augusztus 6-án a közéleti kérdésekkel foglalkozó képviselőházi vita átalakult a lánckereskedelem és az árdrágítás kérdésének vitájává, s középpontban a galiciánerek működése áll. A vita antiszemita demonstrációvá alakul. Általános követelés a galíciai menekültek kiutasítása, a további bevándorlás megtiltása.⁶⁷⁸ A Néppárt szónokai, Huszár Károly és Juriga Nándor mellett, akiktől ez a magatartás már megszokott, munkapárti oldalról is hallatszik antiszemita megnyilvánulás: Sztranyavszky Sándor fejti ki, hogy a zsidó feketézés hatására már „csaknem antiszemita lett”, s Farkas Pállal vitázva kétségbe vonja, hogy Magyarországon létezik szervezett antiszemitizmus, szerinte az antiszemita érzelmek csupán indokolt visszahatás a zsidók bűneire.⁶⁷⁹ Az eddig e tekintetben intakt Munkapárt részéről elhangzott fölszólalás érezhető nyugtalanságot kelt a liberális körökben. Nem tudja ellensúlyozni az sem, hogy maga Tisza a vitában egyértelműen elhatárolja magát az antiszemitizmustól. A parlamenti ülés megnyilvánulásain túl mutatja a demokratikus, polgári radikális oldalra tett hatást az a körülmény, hogy egy tekintélyes szociáldemokrata vezető tartja szükségesnek, hogy a kérdéssel foglalkozzék, még hozzá olyan szellemben, melyre erősen rányomja bélyegét a szélsőjobboldali, antiszemita érvelés⁶⁸⁰ hatása. Ágoston Péter könyve a közvetlen apropója a *Huszádik Század* emlékeztető körkérdésének, melyben a szellemi élet és a közélet egy sor nevezetességét kéri föl nyilatkozatra az antiszemitizmusról.⁶⁸¹ Az ankét nem csupán a probléma iránti megnövekedett érdeklődést tükrözi, hanem rávilágít azokra a változásokra is, amelyek az antiszemitizmus mélyebb társadalmi alapjaiban állottak be az elmúlt évek során. Most már nem a kispolgárság antikapitalizmusa, nem a nagybirtokosoknak a zsidó tőkések földbirtokszerzése elleni berzenkedése áll az előtérben, hanem az értelmiség és hivatalnokság „keresztény” részének konkurencia-gyűlölete a zsidó származású értelmiséggel és hivatalnoksággal szemben.⁶⁸² Ebben a vitában is jól látható, hogy a

⁶⁷⁷ *Egyetemi Lapok*, 1919. február 20.

⁶⁷⁸ Ezt a követelést nem csupán jobboldalon hangoztatják. Ezt követeli Fényes László a jelzett parlamenti ülésen (*Képviselőház naplója*, 1910-es ciklus, 41. kötet), valamint Buday Dezső is hozzászólásában a *Huszádik Század* „zsidóankétján” (*Huszádik Század*, 1917).

⁶⁷⁹ *Képviselőház naplója*, 1910-es ciklus, 41. kötet.

⁶⁸⁰ Ágoston Péter: *A zsidók útja*, Nagyvárad, 1917.

⁶⁸¹ „A zsidókérdés Magyarországon”, *Huszádik Század*, 1917. évfolyam.

⁶⁸² „Minden művelődő népnek megvan az a regeneráló képessége, hogy fejleszt magának intelligenciát a saját rétegeinek természetes kiválása útján. Szorgalmas munkás telket vehet, fia

keresztény középosztály jellegadó eleme véglegesen és egyértelműen ez a hivataltok-értelmiségi elem lett. Ő vette át a középirtokos rétegtől a „nemzetfenntartó szerep” stafétáját s vele a nemzeti kulcsréteg ideológiai koncepcióját, amit továbbra is harcosan képvisel az asszimilációra képtelennek minősített, destruktívnak nyilvánított zsidó értelmiséggel szemben.⁶⁸³ A hozzászólások mind az értelmiséget érintő kérdések körül forognak. A zsidóság térhódítása a szellemi életben, a könyvkiadásban, a sajtóban, a művészet finanszírozásában – ezek a visszatérő sérelmek, melyekben egyszerre mutatkozik meg a kenyérféltés és a demokratizálódástól való merev elzárkózás.⁶⁸⁴

mint földműves gyarapodhatik, ennek gyermeke már tanul valamit és iparos lehet és valószínűleg csak a dédunoka jut honorációs pályára. Az így kiváló egyénnek megvan az a természetes alapja, amiből megéljen, megvan a talaja az őt kiváltó alsóbb rétegekben, ahol a tanult orvos számára elég beteg jut s ahol a fiskális kenyerét is csak kivereszi valahogyan. A zsidóság úgyszólván készen hozta a honoráciorokat, de nem hozhatta magával a honoráciorok kirtartó talaját. Ezért a készen kapott intelligencia igényeivel túlságosan megterhelte a keskeny alapokat, ami bajokat okozott. Ezt a bajt nem szabad fokozni olyan elemek beárasztásával, akik nem lépnek a produktív fizikai munka alkotó műhelyébe, kapanyelet és dikicset kézbe nem vesznek, hanem értelmi képességeik spekulatív kihasználásával akarnak boldogulni és első nemzedékükkel már megversenyzik a vezető intelligenciát.” (Buday Barna hozzászólása a *Huszadik Század* ankétján.)

⁶⁸³ „Mindannak, amit a magyar akár politikai, akár jogi, akár társadalmi, akár szépirodalmi, akár tudományos téren ezeréves nemzeti léte alatt alkotott, kicsinylése, gúnyolása lett az Ifjú Magyarország, a Nyugatosok alaphangja s azok, kik e zászlók alatt sorakoztak, túlnyomó részben a zsidóságból kerültek ki... Itt van a mai zsidókérdésünknek oka, ez adja meg különös jellegét. Nem az alsóbb osztályokban vetődött fel, az irodalom, a tudományok művelőit, a nemzet lelki életével szorosabb kapcsolatú, egyesületi és hatósági közpályák embereit foglalkoztatja. Nem Tiszaeszlár, nem Egan Ede, nem Bartha Miklós zsidókérdésének folytatása ez. Egészen új, a nemzet művészi, értelmi, erkölcsi valójának, e való mibenlétének felvetése. A nemzet lelkéről van e kérdésben szó. Nem elég, hogy annak burka, a nyelv magyar legyen, a magjának is annak kell lenni.” (Concha Győző hozzászólása a *Huszadik Század* ankétjához.) – A kérdést jól megvilágítja egy jellemző korábbi nyilatkozat: „A nemzeti egység teljessé tételéhez a gondolkodásmód nagy átlagának, az észjárásnak áthasonulása, egysége is kell. Bizonyos fokig konzekvenciája az érzelmi és nyelvi egységnek, de nem feltétlenül az. Azok tartoznak e kategóriába, akik nyelvünket elsajátítják, a nemzeti érzés részeseivé válnak, de szellemi világuk nem hasonul át annyira, hogy abba a gondolatkörbe, mely a nemzet intelligenciája átlagos gondolkodásának megfelel, teljesen beleolvadtak volna. Más a felfogásuk históriánkról, *szociális tagozódásunk jelentőségéről* [kiemelés – Sz. M.], politikánkról. S a legnagyobb baj, hogy ezt nem ismerve, vagy félreismerve, ötletszerű újításait a művészetek terén, modern eszméiket az irodalom, társas élet stb. terén úgy állítják oda, mint nemzeti fejleményeket...” (Szemenyey Kornél: „Nemzeti egység”, II., *Magyar Közélet*, 1903. július 15.)

⁶⁸⁴ „Ez az antiszemitizmus egészen más jellegű, mint a hetvenes évekbeli. A hetvenes évek antiszemitizmusa kitör az 1873-as nagy gazdasági válság után, a tönkremenő kisiparnak, a kapitalizmus gazdasági rendjébe beilleszkedni nem tudó Magyarországnak az antiszemitizmusa, amely elsősorban a zsidó tőke ellen fordul. Az új antiszemitizmus főleg a zsidó szabadkőművesség és szabadgondolkodók ellen irányul, egyszerre üti a vallás zsidó támadóit és dicséri a hitűkhöz ragaszkodó ortodox zsidókat, mint ahogy az Alkotmányban meg vagyunk írva. Célja nemcsak levezetni a kitörő társadalmi elégtelenséget, hanem kompromittálni a

A hivatalnok és értelmiségi középosztály tehát a szélsőjobboldali törekvések hordozója. A hivatalnokság problémája a háború utolsó éveiben egyre inkább előtérbe kerül. Helyzetük rosszabbodása és egyre jobban megnyilatkozó elégedetlenségük mellett fontos körülmény a menekült tisztviselők megjelenése a fővárosban az erdélyi román betörés idején. 1918 októbere után, a polgári demokratikus forradalom alatt, mint ismeretes, az elcsatolásra kerülő területek megszállásakor új és most már valóban hatalmas menekültáradat zúdul a fővárosra.⁶⁸⁵ Elsősorban belőlük alakul ki már az őszirózsás forradalom idején az ellenforradalmi szervezkedések akció-, sőt tömegükkel jobbára tömegbázisa. Menekült tisztviselőkből alakul a budapesti Székely Nemzeti Tanács, ők a Területvédő Liga, valamint az ekkor alakult Ébredő Magyarok Egyesülete aktívái. Ezt a bázist 1919 őszén készen kapja a győztes ellenforradalom.

A magánhivatalnoki érdekvédelmi szervezkedés sem volt ismeretlen Magyarországon. Az MSZDP égisze alatt viszonylag jelentős magánalkalmazott szakszervezet működött. A magánhivatalnok-réteg volt elsősorban bázisa a polgári radikális mozgalomnak, amelynek számos vezetője tevékenyen részt vett foglalkozása érdek-képviselési szervezeteinek munkájában is. A köztisztviselők hasonló jellegű szervezkedése soha sem állt az érdeklődés homlokterében. Baloldali befolyás, s ennek hatására olykor erőteljes, harcos érdek-képviselési fellépés a közszolgálatban álló értelmiségiek közül csak a tanítók körében volt észlelhető 1906–1907 körül. A köztisztviselők, állami alkalmazottak is rendelkeztek nem jelentéktelen súlyú és létszámú, de természetesen nem osztályharcos szellemű szervezetekkel, amelyek közül a két legjelentősebb a Függetlenségi Párt érdekeltségi körébe tartozott. Már pusztán a képviselt foglalkozás létszámánál fogva is a Vasutasok Nemzeti Szövetsége képviselte a legnagyobb társadalmi és politikai erőt. 1914-ben a vasút összállományi létszáma – 233 000 fő⁶⁸⁶ – több mint kétharmadát tette ki a 330 000 állami alkalmazottnak. (Ebben a számban nincsenek benne sem a városi, községi és törvényhatósági tisztviselők, sem a katonatisztek.) A vasutas szervezet osztályharcos aktus, az 1904-es nagy vasutassztrájk szülötte volt. Ekkor került az akkoriban még jóval nagyobb mértékben baloldali Függetlenségi Párt égisze alá, mivel akkor a párt harcosan kiállt a vasutasok követelése mellett. A szövetség később egyre reakciósabb szerepet játszott. A koalíció idején függetlenségi irányítás alatt (élén gr. Batthyány Tivadar állott) jelentős szerepe volt a horvátországi vasutakat érintő magyarosító akciókban. Általában szélsőséges sovinizmus jellemezte. A vasutasok ismeretes munkásarisztokrata helyzetén túl (nyugdíjjogosultság) ennek a szervezetnek a vasutasok fölötti döntő befolyása – mellyel a szociáldemokrata vasutas szakszervezet nemigen tudott versenyezni – volt a közvetlen oka a vasutasok ellenforradalmi szereplésének a két forradalom idején,

progresszív törekvéseket azzal, hogy a »zsidó« bélyeget sütni rájuk és megrémíteni a zsidóság nagyszámú félénkjét.” (Rónai Zoltán: „A szent forradalom”, *Huszedik Század*, 1911, 2. kötet.)

⁶⁸⁵ A menekült tisztviselők ügyeivel 1918. december 10-től külön kormánybiztos, Hegyemegi Kiss Pál foglalkozott.

⁶⁸⁶ Buday Dezső: „Magyarország honoratior osztályai”, i. m.

valamint annak, hogy 1919 után a vasutasok a keresztényszocialista szakszervezeti kísérletek és az ÉME legfőbb bázisát képezték.⁶⁸⁷

Az előzőnél lényegesen kisebb súlyú szervezet a miniszteriális hivatalnokokat tömörítő, huszonhárom kisebb szakegyletet összefogó Állami Tisztviselők Országos Egyesülete. A kormány égisze alatt működő szervezet 1917 végén 12 000 taggal bírt, a miniszteriális tisztviselők létszáma 1910-ben 13 017 fő. Távolról sem játszik olyan politikai és társadalmi szerepet, mint az előzőek. Egyetlen nagyobb ténykedése az 1917. őszi tisztviselő-kongresszus megrendezése volt.

A hivatalnokszervezkedésnek a politikai életbe való bekapcsolódására mód nyílt azonban a tiszta érdek-képviselési vonalon is, amennyiben ezeket a szervezeteket politikai párthoz hasonló politikai mozgalmakká próbálták fejleszteni. A középosztály mint a tőke és a munkásság között álló harmadik erő a pártpolitikai mezőben is találhatott helyet magának. Ebben az esetben abba az ipari és mezőgazdasági kisárutermelőket, kiskereskedőket, minden rendű és rangú középrétegeket ilyen harmadik erővé szervező érdekképviselési-politikai tömegmozgalomba kellett betagozódnok elképzeléseikben, amelynek létrehozása az agráriusoknak a századforduló óta vágyálma volt. A háború idején a kispolgári, értelmiségi mozgalmak körében a progresszív, részben marxista irodalom hatására olyan nézetek vannak terjedőben, melyek szerint a politikai pártok minden esetben valamely társadalmi osztály burkolt érdek-képviselési szervezetei, s a politikai közérdek képviselésének leplebe burkolják osztály (képviselési) törekvéseiket. E fölismerés nyomán a tisztán politikai (közjogi) programok alapján álló pártokat elavultnak és károsnak tartják, s azt szorgalmazzák, hogy az egyes társadalmi osztályok – különösen az eddig még szervezetlenek – tömörüljenek nyíltan érdek-képviselési célokat követő pártokba.⁶⁸⁸ A merészebbek pedig már kifejtik az ebben a gondolatmenetben implicite benne rejlő következtetést: az egész pártstruktúra érdekképviselési-korporatív átalakításának szükségességét.⁶⁸⁹ Ilyen jellegű törekvéseket nem csupán a jobboldalon képviselnek,

⁶⁸⁷ „Ez a nagyszámú osztály egymással ismerkedik és szórakozik. Külön kaszinóik, egyesületeik, szaklapjaik, levelezéseik, gazdasági szervezkedéseik megannyi láncszemei az összetartozóságnak. Páratlan a maga nemében, hogy társadalmi és gazdasági szervezkedéseikbe az alantasokat csak úgy beosztották, mint a főtisztviselőket. A negyedmillió vasutas Magyarország legnagyobb szervezete... Rengeteg friss magyar erőt, jó, becsületes energiákat szí föl évente a magyar vasút és posta. *Talán egy nemzetnek sincsen ennyire lelkileg telített közlekedési tisztviselői kara* [kiemelés – Sz. M.]” (Ugyanott.)

⁶⁸⁸ Ilyen jellegű programot hirdet a liberális oldalon a szociális jogi iskola magyar képviselője, Szirtes Artúr. Ilyen jellegű törekvések gyakorlatba való átültetését célozta az olyan liberális érdek-képviselési pártalakulás, mint a húsz szakegyletből (többek között: magántisztviselők, kezelő-tisztviselők, mérnökök, tanítók, állomásfőlvigyzók, irodakezelők, oktatók, hajósok, lokomotívvezetők, nevelőmunkások, kereskedelmi utazók) összetevődött, 1918. október 17-én alakult Országos Szellemi Munkaspárt. (*Budapesti Hírlap*, 1918. október 18.) – A konzervatív oldalon: az ország nagy többségét [...] (*A jegyzet folytatása hiányzik.* – A szerk.)

⁶⁸⁹ Több javaslat születik a törvényhozás részleges érdek-képviselési átalakítására. Ekkor merül föl az ellenforradalmi rendszer idején állandóan pertraktált terv a kétkamarás megoldásról,

hanem polgári radikális színezetű demokratikus körökben is. Az állami hivatalnokok mozgalmi természetesen inkább a jobboldali kezdeményezések felé gravitálnak. A hivatalnokság belső felépítése bizonyos mértékig megfelel a korporatív eszme osztályharcot elkenő-elfojtó lényegének, amennyiben a hivatalnokszervezetek magukba tömörítik az állami hivatalok három, egymástól éles társadalmi rangcezurával elválasztott elemét: a jogot végzett, vezető feladatokat ellátó, a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő fogalmazói kart; a polgári iskolát végzett, adminisztratív-technikai feladatokat ellátó segédhivatal (a szépirodalom klasszikus kishivatalnokait), valamint a hivatalokban kisegítő munkát végző kezelőszemélyzetet (altiszteket és hivatszolgákat) – noha ezek között a rétegek között kézenfekvő volna az éles osztályellentét objektív léte következtében a feszültség. Magyarországon azonban a dzsentri beáramlás következtében a segédhivatali tevékenység is „úri” foglalkozás. A rangkülönbség inkább kifelé érvényesül, a tisztán polgári eredetű magánhivatalnok-réteg felé. Az állami számvevő és irattáros előkelőbbnek tartja magát a kisebb cég prokuristájánál is. A magánhivatalnokság alacsonyabb végzettséget igényel. A magáncégek csak kevés jogvégzett hivatalnokot alkalmaznak, a magasabb állásokat is jobbára kereskedelmi iskolát végzett hivatalnokok töltik be.

A háború megeremtetette a legalkalmasabb szervezeti kereteket az agráriusok és a funkcionárius hivatalnok elem által régóta óhajtott etatista szociálpolitikai program megvalósítására. A hadigazdálkodás a gazdasági dirigizmusnak, az állami beavatkozásnak olyan apparátusát hozta létre, melyhez hasonló megeremtésére korábban nem kínálkozott mód. Maguk az agráriusok szemben álltak ezzel a hadi elosztási szisztémával, mivel ennek működése elsősorban a nagytőke érdekeit tartotta szem előtt (ugyanakkor a nagytőke is terhesnek tartotta, mivel korlátozta szabad tevékenységét).

A nagybirtok képviselői visolyogtak a központok működésétől, de a „keresztény középosztály” legtudatosabb képviselői hamar fölismerték bennük azokat a lehetőségeket, melyek elősegítették saját törekvéseik megvalósítását. A tudatosításban nagy segítséget nyújtott a már említett német háborús publicisztika. Mind *A Cél*,⁶⁹⁰ mind az *Új Nemzedék*,⁶⁹¹ mind a katolikus folyóiratok fölfedezik maguk számára az államszocializmus sokrétűen kifejtett új koncepcióját.⁶⁹²

melyben megmaradna a képviselőház, viszont korporatív rendszerűvé alakítanák a főrendiházat, illetőleg felsőházat. Ezt javasolja a munkapárti Pályi Ede (*Magyarország a háború után*, i. m., 95–96. oldal) és Thoroczky Viktor (*A magyar nemzet megújítása*, i. m., 128. oldal). – Magának a képviselőháznak vegyes felépítésűvé alakítását javasolja Ajtay József. („Modern választási reform”, *A Cél*, 1918. március 1.)

⁶⁹⁰ Altenburger utal Rathenau: *Probleme der Friedenswirtschaft* című művére. (Altenburger Gyula: „Gazdasági horoszkóp”, *A Cél*, 1918. augusztus 1.)

⁶⁹¹ Az *Új Nemzedék* hasábjain két koncepciózus és rokonszenvező cikk ismerteti a német publicisztika ilyen irányú törekvéseit. (Gesztési Gyula: „Az államszocializmus”, *Új Nemzedék*, 1916. július 30.; Böszörményi Sándor: „Államszocializmus – állami kapitalizmus”, I–II., *Új Nemzedék*, 1918. április 25. és 1918. június 20.) Ismertetik Rathenau és Rudolf Goldscheid részleges államosztást, állami–magán vegyes gazdálkodási szisztéma kialakítását követelő

1917-ben már általános az aggodalom amiatt, hogy mi lesz a háború után: hogyan fognak a frontot járt tömegek visszailleszkedni a korábbi kötöttségeikbe, hogyan fognak alakulni a szociális problémák akkor, amikor a háborút végigszenvedettek tömege lép majd színre követeléseiivel. Az „államszocialista” gondolatokat ezek a problémák táplálják. A javított, fenntartott és továbbépített hadigazdálkodási rendszer mutatkozik alkalmasnak arra, hogy úrrá legyen majd ezeken a szociális problémákon. Az agrárius szociálpolitika koncepciói ismét megjelennek, és beilleszkednek az új keretbe.⁶⁹³ Minden szerző számára nyilvánvaló, hogy valamiféle földreform elkerülhetetlen lesz. A korporációs koncepciókkal rokon gondolat a munkás és munkaadó közötti döntőbíráskodás bevezetése sztrájkok elhárítására. Mindezeket túl a szociálpolitika várható ezer napi problémája – rokkantak, hadiárvák, özvegyek ellátása, segélyproblémák, hadikölcsönügyletek rendezése, a termelés visszaállítása békegazdálkodásra (átmenet-gazdasági kérdések) – mind-mind az államra, az állami szociálpolitikára váró feladat, s nagy része olyan, hogy közvetlenül belenyúl valamely vonatkozásban az osztályharc centrális kérdéseibe: akár a munkás és munkaadó viszonyába, akár a profit újraelosztásának kérdéseibe az uralkodó osztályok különböző

tervezeteit, továbbá a *Sozialistische Monatshefte* körének jobboldali szocialistáit, akik a hadigazdálkodási rendszerben szocialista ideálok megvalósítását, a szocialista tervgazdálkodás első lépéseit vélik fölfedezni. Ezeket a gondolatokat Németországban a radikális jobboldal is hozsannával fogadta, hiszen a porosz Beamtenstaat hagyományától egyenes vonalat húzni – a polgári demokrácia kikerülésével – a szocialista jövőbe, s így ott eleve kényelmesen elhelyezkedni – ez óriási propagandalehetőségeket rejtett magában. Ezeket a gondolatokat propagálta a német jobboldali publicisztikában Moeller van den Bruck több írása s mindenekelőtt Spengler híres röpirata, a *Preussentum und Sozialismus*. Ezt a lehetőséget az *Új Nemzedék* cikkírója is fölfedezi: „Az államnak, majdnem azt mondtuk: a hazának a szocializmussal való ezen azonosítása mélyén titokban még igen sok erő munkál, amik közül a nemzeti, faji, sőt a történelmi hagyományok ereje is valóságos revelációként buzgott föl azok előtt, akik ezeket oly fölányesen utalták át a szürke és idejétmúlt elméletek naiv világába.” (Gesztési: „Az államszocializmus”, i. m.)

⁶⁹² „Már hivatkoztunk e helyütt a svéd Kjellén tanárra, aki gyönyörű logikával fejtette ki, hogy a német militarizmus nem egyéb, mint szervezett állami élet, s mint ilyen a haladásnak s a szabadságnak legerősebb támasza. Ezt a felfogást hirdeti most a gazdasági téren a német szociáldemokrata Lensch Pál, aki nemrég megjelent munkájában azt bizonyítja, hogy Németország a maga szervezett gazdasági életével a haladást és a szabadságot jelenti, míg Anglia a maga szervezetlenségével a reakció fészke. ... A szociálpolitika ... féllábbal a kapitalizmus, féllábbal a szocializmus alapján áll. Vajon átmenet-e a magántulajdon jogrendjéről az egyetemes köztulajdon világába vagy pedig elhárítója a gazdasági és társadalmi rend eme forradalmi átalakításának, ezt a jövő – talán egész közeli jövő – fogja megmutatni.” (Vadnay: *A magyar jövő*, i. m., 42. oldal. – Vadnay Tibor miniszteri tanácsos, az 1917. december 9-i országos tisztviselő-kongresszuson a kormány képviselője volt.)

⁶⁹³ „Háziipari cikkek s mezőgazdasági áruk eredményesebb értékesítésére központok állítandók fel, teljesen altruista alapon, lelketlen, kapzsi vállalkozók ellensúlyozására.” (Hilscher Rezső: „A háború és a szociálpolitika”, *Szegényügy*, 1918. január–március.)

rétegei között.⁶⁹⁴ A fentebb tárgyalt csoportok mindegyike azon az állásponton van, hogy a háború után fenn kell tartani a nyersanyagelosztás, a devizagazdálkodás és az államilag monopolizált külkereskedelem hadigazdasági rendszerét; s fenn kell tartani annak általában bírált és népszerűtlen szerveit, az anyagelosztási központokat. Mind a klerikális sajtó, mind az *Új Nemzedék* védelmébe veszi őket a liberális tőkés és a polgári radikális körök bírálatával szemben.⁶⁹⁵ A kötött gazdálkodás fenntartása és kiépítése azonban nem látszik elegendőnek a háború utáni problémák megoldásának pénzügyi megalapozására. E célból merülnek föl az egyszeri vagyondézsmá, a részleges kisajátítás különböző elgondolásai. A Rathenau–Goldscheid–Moellendorff-féle német–osztrák vegyesgazdaság-elképzelések mellett a magyar hivatalnok szélsőjobb inkább hajlik a nagytőke egész ágazatainak kisajátítására, s homályosan fel-felvillan az egész nagytőkét kisajátító jobboldali-konzervatív kispolgári szocializmus víziója is.⁶⁹⁶ Az államosítási elgondolások között a bankok államosításának ideája a leginkább megalapozott, és ez illik bele legjobban az agráriusoktól örökölt antiliberális koncepcióba. A jobboldali kapitalizmusbírálat a közvetítő tényezőkre koncentrálódik, bennük látja a termelő

⁶⁹⁴ „Mivel a háború után amúgy is a szociális igények fogják az állami berendezkedést uralni, az államszocializmust minden párt vezérlő programjának fogja hirdetni. Ezt a háború úgyszólván kikényszeríti. Hisz például a dolgozó osztályok, a kisüzemek, kisiparosok, kiskereskedők, elsősorban sínylik a háború következményeit. A földművelést a munkaerő és az állatok hiánya fogja sújtani. A középosztály, a hivatalnok elem a megélhetés gondjaival lesz elfoglalva. E mellett rengeteg nemzeti vagyon pusztult el, a kereskedelem szűk korlátok közé szorul, az adó módfelett fel fog szállni, a kamatláb megnő, a megélhetés drága lesz. A háborús pótkiadások (nyugdíjak, kárpótlások, elpusztult helyek rekonstrukciója, hadiözvegyek s hadiárvaik ellátása) óriási költséget fognak még felemészteni az állandóság keretében... a munkás s munkaadó között még nagyobb differenciák lépnek előtérbe, mert a munkabér, a kevés produkció s drágasághoz képest elég alacsony lesz. Mindezek ellensúlyozására s megjavítására egy elég nagy edzőmunka fog megindulni a közgazdasági, a hitélet s a kulturális munka terén és itt annak hatását fogja a nép legjobban érezni, aki a lelkekhez a közérdek és a közgazdasági erők igazságosabb megosztásának szempontjából fog férközni. Ebben a munkában áll elő a liberalizmus s a keresztény irányzat mérkőzése.”

(Keményfy: *Háború és politika*, i. m., 8–9. oldal.)

⁶⁹⁵ A központok fenntartása mellett: Forgács Ferenc: „Miért szükségesek az új gazdasági irányok”, *Magyar Kultúra*, 1918. május 5. – „A központok rosszul sikerült működésében nem szabad az államszocializmus csődjét látnunk. A háború után még sokáig szükség lesz az államhatalom beavatkozására a termelés és fogyasztás terén.” A központok leszerelése mellett: *Magyar Kultúra*, 1918. november 20.

⁶⁹⁶ Az államosítás gondolatát az *Új Nemzedék*-kör képviseli, amely őriz még valamelyes kispolgári baloldali beütéseket. A kör vezérének követelése: „Államosítás az összes közszállítással foglalkozó üzemeknek, s állami lefoglalása és igénybevétele a mezőgazdasági termények módjára minden a hadiszükségleteket szolgáló ipari termelésnek.” (Milotay István: „Új csillagok alatt”, *Új Nemzedék*, 1917. június 17.) – A lap, glosszázza a kiskereskedők és kisiparosok szervezetének, az Országos Kereskedő és Iparos Szövetségnek 1918. május 19-i nagygyűlésén kifejtett követelését a kisipari üzemeket felölelő ipari ágazatok kényszerkoncentrációjának megszüntetésére, ehhez csatlakozva követeli, hogy a kényszerkoncentrációt a zömmel nagyipart felölelő ágazatokban hajtsák végre. („Harc az ipari központok ellen”, *Ugyanott*, 1918. május 30.)

„*schaffendes Kapital*”-al szemben a működő tőke élősdielemét, amely nem termel értéket, csupán spekulációs jövedelmet zsarol ki a társadalomból. A kereskedelem s a hitel, a bankok kiiktatása a társadalomból a liberalizmus elleni, tervezett csapás fő vonala. A kisajátított bankok egy nagybirtokos és keresztény középosztályi ellenőrzés alatt álló állam kezében biztosítanak a történeti uralkodó osztályok számára a nagytőke fölötti kontrollt, így ezen osztályoknak lehetőségük nyílna arra, hogy részlegesen kisajátítsák a nagytőke profitját. Ráadásul az ezt kivitelező hivatalnok középosztály számára az állami pénzügyigazgatás hatalmas hálózatában az új állások eldorádója nyílhatna meg. A modern német példaképektől átvett érvelésbe befolyik a régi agrárius utilitarizmusbírálat érvelése: a bankok államosításával lehetőség adódik arra, hogy a pusztán haszonelvű alapon működő (tehát immorális) tőkét „altruizmusra” kényszerítsék. Arra tehát, hogy profitérdekai rovására segítse, szubvencionálja a versenyben alulmaradó gazdasági ágakat, elsősorban természetesen a nemesi közép- és nagybirtokot és esetleg az agráriusok tömegbázisát képező kispolgárságot is.⁶⁹⁷ A részleges kisajátítás, az egyszerű vagyondézsma programja azonban más terjeszkedési lehetőségeket is kínál ezekben a körökben: mozgósítani lehet tömegeikben mindazt a gyűlöletet és ellenérzést, amely a háború során a hadiszállítókkal, a háborús vagyonok élvezőivel szemben fölgülemlett.⁶⁹⁸ Kézenfekvő követelés a háborús vagyonok kisajátításának jelszava, mellyel a nagybirtok elterelheti a figyelmet saját kisajátításáról, a földreform-követelésekről, s a hivatalnok-értelmiségi támogatók is sokféleképpen részesedhetnek a zsákmányból.

Az 1918. januári sztrájk szembesíti az uralkodó osztályokat a forradalom veszélyével. A bomlás tünetei már mindenütt láthatók (háborús fáradtság, „zöld káder”⁶⁹⁹, a frontokon is egyre rosszabb a helyzet). 1918 tavaszán fölbomlik az a torz politikai szövetség, amely 1917-ben a választójogi reform és a béketárgyalások reménye jegyében még magában foglalta a Munkapárt valamennyi ellenfelét az Alkotmánypárttól és a Néppárttól a függetlenségek Károlyi szárnyán, továbbá a Vázsonyi-féle liberálisokon át a polgári radikálisokig és a szociáldemokratákig. Ekkor indul meg az a polarizáció, amely már nem a közjogi ellentétek mentén osztja ketté a politikai pártokat, hanem azt a frontalakulást hozza létre, amelyre a radikális jobboldal a századforduló óta törekedett. Az egyik oldalon kialakulóban van a szociáldemokrata, polgári radikális, Károlyi-párti függetlenségi progresszív front, vele szemben pedig formálódik az uralkodó osztályok főerőinek új osztályszövetsége, amely magában

⁶⁹⁷ „A kis emberek verejtékesen összekuporgatott garasából vett hadikölcsönkötvények értéke, ha valamennyire devalválódik is, el nem veszhet. Ám a nagy, a milliós, a százezres jegyzések teljes egészükben semmisnek nyilváníthatók.” (Honti Viktor: *A vesztt háború győztes gazdaságjai*, Budapest, 1919, 7. oldal.)

⁶⁹⁸ „Le a vagyonos osztállyal. Ezt üvölti a derék magyar sajtó, s eközben természetesen csak a régi ingatlanok tulajdonosai ellen hirdet Dávid Király jelvénye alatt irtó hadjáratot. Le a háborús vagyonnal, mondjuk mi és nem bánjuk, ha az állam valamennyire azonmód ráteszi a kezét.” (*Élet*, 1918. június 16.)

⁶⁹⁹ *A korabeli szóhasználat a katonaszökevényekre használta ezt a fordulatot. – A szerk.*

foglalja az Alkotmánypárt, az Apponyi-féle függetlenségek, a két katolikus párt és a Munkapárt követőit. Lényeges fejlemény, hogy Vázsonyi csatlakozik az uralkodó osztály táborához, ezzel a nagytőke tábora zárttá válik a progresszív oldal felé, s megszűnik az a mindkét felé nyitott átmeneti alakzat lenni, amilyen a Vázsonyi-féle liberális párt a háború utolsó szakaszában volt. Kialakulóban van az Alkotmánypártból, az Apponyi-féle függetlenségekből és a Munkapártból az uralkodó osztályok új gyűjtőpártja, amely újra egy pártba kívánja tömöríteni az uralkodó osztályok főerőit, hasonlóan a Munkapárthoz. Az új párt szervező magja a körülményeknek megfelelően nem az erősen kompromittált Munkapárt volt, hanem az Alkotmánypárt vezérgárdája. Az új tömörülésben a Munkapárthoz képest egyensúly-eltolódások mutatkoztak a szövetező rétegek erőviszonyaiban. Az arisztokrata nagybirtok súlya látszott csökkenni, vele szemben erősebb lett a finánc-tőke befolyása. A banktőkén kívül az új koalícióba tömörültek az ipari tőke azon körei, amelyek a vereség előtti percekben még teljesen dezorientáltak szövegették délibábos turanista expanzív terveiket, s semmi másra nem figyeltek, mint a még orosz földön álló csapatok helyzetére s a breszt-litovszki béke eredményeire. Az Alkotmánypárt possibiliis vezérei, akiktől az új párt megszervezését várták, ezekben a hónapokban már nem elsősorban az arisztokrata latifundium, hanem a nagytőke exponensei voltak. Andrássy Gyula, Apponyi Albert és Bethlen István ezek a vezérek, de az események előrehaladtával egyre inkább Bethlen súlya növekszik, és 1918 folyamán már miniszterelnök-kombinációba is kerül. Súlyát egyrészt erdélyi volta emeli, tekintettel az Erdéllyel kapcsolatos problémák megnövekedett jelentőségére. Másrészt Bethlennek jelentős befolyása van az agrárius táborban, ami elsősorban már nem mint az arisztokrata nagybirtok érdek-képviselői mozgalmában érvényesülő befolyás jelentős, hanem mint kapcsolat az osztályszövetség harmadik tényezőjéhez. Ez pedig a hivatalnok-értelmiségi középosztály, valamint a kisebb (ezerholdas) nagybirtokos dzsentroid tábor, melynek szerepe megnőtt az arisztokráciához képest, és amelynek legfontosabb szervezete, politikai képviselője még mindig az agrárius mozgalom. Erre a harmadik tényezőre a forradalmi veszély árnyékában, a progresszív oldal elleni harcban az uralkodó osztályok új frontjában jelentős feladatok várnak. A harc ugyanis éleződik. Vázsonyi igazságügy-miniszter már-már hisztérikus forradalom-félelmének megnyilvánulásai („eltaposom”), valamint a hírhedt Konsten-ügy, mely a Függetlenségi Párt balszárnyát azzal a gyanúsítással akarta kompromittálni, hogy kapcsolatban állott a januári sztrájk szervezőivel, új módszerek föltűnését mutatta a magyar politikai életben. (Mintául valószínűleg a francia soviniszták eljárása szolgált a pacifisták ellen a Caillaux-pörben.) Mérvadó körökben, *A Cél* és az *Új Nemzedék* köreinél összehasonlíthatatlanul számottevőbb politikai tényező szájából is hangzik el felhívás az uralkodó osztályok új tömörülésére, kifejezetten a szélsőjobb jelszavai alatt: Károlyi Mihály testvére, gróf Károlyi József, a polgári forradalom alatti ellenforradalmi szervezkedésekben oly jelentős szerepet játszott Fejér megyei főispán már korábban, a képviselőház 1917. március 19-i ülésén meghirdeti a

„keresztény koncentráció” programját. A „keresztény” szó itt is teljes egészében a kurzus szóhasználatának értelmében szerepel.⁷⁰⁰

A *Cél* szerkesztősége 1917 elején kibővül. Felelős szerkesztő a később tekintélyes műkritikus, Farkas Zoltán lesz. A reprezentatív szerkesztőbizottságba belép Császár Elemér, Prohászka Ottokár és Raffay Sándor. Az agráriusok mellett, akik már eddig is a legmagasabb szinten képviseltették magukat a szerkesztőbizottságban, a klérus is fokozza részvételét. A katolikus püspök mellett bekerül egy mérvadó protestáns lelkész is, Raffay Sándor kolozsvári evangélikus teológiai professzor. Részvétele Szemerének arról a szüntelen törekvéséről tanúskodik, hogy a protestáns felekezetek is fősorakozzanak a katolikus klérus erői által vezetett szélsőjobboldali frontban. Szemere már az egyetemi kereszt-hecc idején is ilyen irányban működött, majd ez volt kardinális programja az Országos Keresztény Szövetségnek.⁷⁰¹ Prohászka bekapcsolódása⁷⁰² egyben azt jelentette, hogy a magatartását jellemző állandó ingadozás után a tekintélyes püspök csatlakozott a jobboldal frontjához.⁷⁰³ 1918 tavaszán Szemere elhatározza, hogy személyesen bekapcsolódik a szélsőjobboldali egységfront szervezésébe. Megszokott modorában 1918. március 13-án százszemélyes lakomát rendez a Nemzeti Kaszinóban politikai notabilitások számára. Ezen a bolsevista forradalom fenyegető veszélyével riogat, s vendégeit – akik képviselik az összes jelentős pártárgyalatot – fölkeri, hogy tegyenek félre minden másodrendű kérdést, mely elválasztja őket egymástól; különösen tegyék félre az áldatlan választójogi kérdést, és egyesítsék erőiket a forradalmi veszély elhárítására. Konfúzus pohárköszöntőjében egyébként – a külpolitikába való belebeszéléstől nem tud lemondani – megpendíti a

¶

⁷⁰⁰ „Felülkerekedett egy nem keresztény irányú materiális áramlat, mely már a háború előtt is előrevetette árnyékát, melynek ismérve az összetartás, a folyton szerepelni vágyás... Minden kormány háta mögött mindig megtaláltuk Magyarországon is, máshol is... Ez a faji materializmus Magyarországon magyar nemzeti, magyar faji mivoltunkat és ősi keresztény mivoltunkat veszélyezteti... ezzel szemben csak összetett, csak egyesült erővel lehet felvenni a küzdelmet. Ha van koncentráció, amelyet örömmel üdvözölhetnék, amelyben csekély erőmhöz képest közreműködnöm öröömöm volna, ilyen keresztény koncentráció volna az, egy keresztény koncentráció, amely magában foglalná mindazokat, akik – mint én – a keresztény világnézetnek meggyőződésből hívei, akikkel együtt ezt a keresztény világnézetet mint eszközt és mint fegyvert használnók fel... Az összeműködésnek és a koncentrációnak keresztény alapon való keresztülvitele azt a nagy előnyt is nyújtja, hogy sok olyan különbséget, amely az egyes pártok között van, eliminál, mert a keresztény szó magába foglalja a józan és meggondolt konzervativizmust és a legmodernebb szociális eszméket.” (*Képviselőház naplója*, 1910-es ciklus, 35. kötet.)

⁷⁰¹ „Noha néppárti nem vagyok, nem voltam, de azt vallom, hogy mint protestáns jobb szeretem az esztergomi érseket a zsidó rabbinusnál” – írja egy levelében Odeschalchi Artúrnak. (*OSZK Levelestár*.)

⁷⁰² A folyóirat 1918. február 1-jei számában cikket is ír „Mi volna a birtokpolitika első feladata?” címmel.

⁷⁰³ A háború első időszakában előterjesztett földreformjavaslata, amely az agráriusok ismert javaslatát ismételte meg az egyházi birtokok kisbérletekké alakításáról, ekkor még inkább a baloldal felé jelentett tapogatózást nála.

különbéke gondolatát is, és ingerült célzást tesz a breszt-litovszki tárgyalásoknál tanúsított imperialista örületre.⁷⁰⁴

A vacsorán részt vesz: Pallavicini György, Sigray Antal, Bottlik István, Szász Károly, Vojnits István, gr. Schönborn-Buchheim Károly, Wekerle Sándor, Vészi József, br. Papp Géza, Polónyi Géza, Tóth János, Glück Frigyes, Csathó Aurél, Lenkey Gusztáv, habár a legfontosabbak, Andrássy Gyula, Tisza István és Károlyi Mihály, valamint Vázsonyi Vilmos is távol maradtak.⁷⁰⁵

A vacsora nem indít el semmilyen új kezdeményezést, és nem jár szemmel látható eredménnyel, de nem mellékes, hogy a vacsorán számos jelentős meghívott megjelent, noha a meghívó személye eleve minden résztvevő számára nyilvánvalóvá kellett tegye, hogy mit fognak hallani. A szélsőjobb vezérfigurája „körbehordozta a véres kardot”, de a nagy pártok vezetői nem siettek táborba szállni. Főleg nem az ő vezérlete alatt. De szóba álltak vele, s ez azt jelentette, hogy a Szemere által reprezentált jobboldali radikalizmus ázsiója megnövekedett a mérvadó politikai körökben – s ez nem kevés. *A Cél* kör 1918 nyarán megkísérli átalakítani táborát politikai mozgalommá. Altenburger és Zimmermann Lajos tevékenykednek ebben az irányban. Vidéki propagandaútakra szállnak ki. Kettejükön kívül részt vesz ebben a munkában Altenburger két barátja, Fényes Béla közgazdász és Kiss Ernő vaskereskedő, 1919 után az ÉME budapesti szervezetének egyik vezetője is.⁷⁰⁶

A szélsőjobboldali csoportok, mint fentebb már láttuk, tudatosan törekedtek egy korszerű módszerekkel dolgozó tömegmozgalom megszervezésére. Cikkeik jelentős része foglalkozott ennek elvi problémáival. A tárgyaló csoportok teljesen egyetértettek abban, hogy a modern sajtó kulcsfontosságú tényező. Mind *A Cél*, mind az *Új Nemzedék* köre a modern napisajtót tartotta a korszerű és hatékony propaganda alapjának, s abban is egyetértettek, hogy a liberális tőkés oldal monopóliuma e téren minden törekvésüket megghiúsíthatja. Fő célnak tekintették tehát a „keresztény sajtó” mielőbbi megszervezését, azaz legalább *egy* korszerűen szerkesztett szélsőjobboldali napilap alapítását. Az ellenfél a túloldalon már nem csupán a *Huszádik Század* és a *Világ* volt, hanem egyre inkább a nagy, üzleti alapon működő polgári napilapok: a Miklós Andor konszern lapjai és a Légrády konszern *Pesti Hírlapja*. Ezek a modern lapok széles körű bel- és egyre nagyobb jelentőséggel külpolitikai, valamint gazdasági információk közlésére alapozták a hatásukat, nem pedig vezércikkekre és szépirodalmi eszközökkel operáló, a népnemzeti ízlésideal értelmében vett „művelt és kulturált” publicisztikára. Korábban, a munkapárti kormánnyal szemben legalábbis jóindulatú

⁷⁰⁴ „Turenne maarschall [*sic!*] adott szavát a rablókkal szemben is megtartotta. A politikában a kiadott jelszavak lovagias beváltása esetleg nemzeti szerencsétlenség. Ausztriában minden inog, az egész közigazgatás csődöt mondott. Az ellenségeink minket is oda akarnának juttatni. Amondó vagyok hát, mint magyar ember, ha boldogulni akarunk, fogjunk össze, akik itt vagyunk, ne üljünk fel az uszító törekvőkök nagyhangú hatalmi vágyának.” (*Alkormány*, 1918. március 13.)

⁷⁰⁵ *Az Újság*, 1918. március 13.

⁷⁰⁶ Altenburger Gyula: „Hogyan is volt?”, *A Cél*, 1925. augusztus.

semlegességet tanúsítottak, a már láthatóan vesztes háború végén viszont egyre határozottabban polgári liberális, sőt olykor demokratikus tendenciát követtek. A liberális sajtónál nagy számban dolgoztak szilárdan demokratikus meggyőződésű újságírók, akik vagy a Károlyi-párthoz tartoztak, s annak legbaloldali részét alkották, vagy a polgári radikálisokhoz. A szélsőjobb oldalon egyetlen csoport lép túl a tervezetesen, az, amelyik a legkorábban hangsúlyozta a sajtó fontosságát: Bangha köre. 1917 elején indítja meg nagyszabású akcióját egy katolikus sajtóvállalkozás megteremtésére, amely a korszerűtlen és a modern propagandamódszerek iránt érdeklődő szélsőjobb igényeinek már meg nem felelő *Alkotmány* helyett új, nagy katolikus napilapot lenne hivatott indítani. Bevezetőként meghívja mesterét, a kérdés világszakértőjét, Eberlét, aki 1917. január 7-én előadást tart a Bangha vezette Katolikus Sajtó Hölgybizottságban „A sajtókérdés a világháború fényében” címmel. Az előadás tanulságait azután maga Bangha vonja le a *Magyar Kultúra* hasábjain egy terjedelmes cikkben, amelyben meghirdeti programként a Sajtóvállalat megalapítását.⁷⁰⁷ A várt hatás nem marad el: gr. Batthyány Vilmos nyitrai püspök 70 000 Kr-t ajánl föl az ügy szolgálatára.⁷⁰⁸ Ezzel Bangha már elkezdhet házalni a püspöknél s világi notabilitásoknál annak tudatában is, hogy nem számíthat osztatlan kedvező fogadtatásra. A jezsuitáknak rossz híruk van az egyházon belül, a klérusnak még olyan vezetői sem szívesen látnak egy ilyen fontos akciót jezsuita kézen, akik egyébként rokonszenvenéznek az ügygel. Nem várható támogatás a Néppárt vezetőinek részéről sem, hisz az akció nem kis mértékben a Néppárt ellen is irányuló intrika. Nem támogatja a kezdeményezést a kormányt pártoló Csernoch prímás sem.⁷⁰⁹ Az akció mégis jól halad, a második mecénás gr. Széchenyi Miklós nagyváradi püspök. 1917 végén megalakul a jövő vállalat szervezeti magja. Banghával együttműködik a szervezésben Baranyay Jusztin ciszterci teológiai igazgató. Ő hívja fel a jövő vállalat előmunkálatainak irodavezetőjéül Székesfehérvárról testvérét, Baranyay Lajost, aki később a megalakult Központi Sajtóvállalat vezérigazgatója lesz. Már ebben a stádiumban bekapcsolódik a szervezésbe Buttykay Antal ferences rendfőnök is.⁷¹⁰ 1918 elején a még meg sem alakult vállalatnak már húsz hivatalnok van. Januárban

⁷⁰⁷ *Magyar Kultúra*, 1917. január 20.

⁷⁰⁸ Nyisztor: *Bangha Béla élete és művei*, i. m., 220. oldal. – Nyisztor könyve, a Bangha halála után írt hivatalos egyházi életrajz, Bangha naplófeljegyzéseinek felhasználásával készült.

⁷⁰⁹ Egy Csernoch Jánossal személyes ismeretségben álló, az alapítási ügyletekben nagy szerepet játszó újságíró szerint Csernoch 1917-ben szemben állt Bangha akciójával „részint azért, mert az új alakulás jövőjét illetően pesszimista volt, részint pedig azért, mert nem akarta az új keresztény sajtót a jezsuiták kezébe adni, noha 1914 tavaszán a renddel való harmonikus együttműködését egy a rendfőnökhöz intézett s a jezsuiták által nyomban közzé is tett levelében dokumentálta”. (Tápay-Szabó: *Szegény ember gazdag élete*, 2. kötet, i. m., 78. oldal.)

⁷¹⁰ Baranyay Lajos a Központi Sajtóvállalat tízéves jubileuma alkalmából egy interjúban kijelenti: „a liberális és radikális oldal aranykorának végső napjai azonban már féltek a »három B«-tól, amely mögött négy lelkes katolikus pap, Bangha Béla, a két Baranyay testvér, Jusztin és Lajos, továbbá Buttykay Antal állott.” (*Új Nemzedék*, 1929. január 1.)

megjelenik a Központi Sajtóvállalat alapítási tervezete.⁷¹¹ Sikerül megnyerni egy sor tudományos (Angyal Pál, Bochkor Mihály és Kmety Károly jogászprofesszor) és politikai (Batthyány-Strattmann László és gr. Széchenyi Emil főrendek, Károlyi József, Rainprecht Antal, Steuer György, Széchenyi György főispánok és Bernolák Nándor) nagyság aláírását. Április 15-re a kibocsátott részvényekre összegyűlik tízmillió korona alaptőke (a lapalapításhoz kötelező induló összeg hárommillió korona). Az alakuló közgyűlés összejön, a megalakulásra azonban mégsem kerül sor, mert a kormány papírhiányra való hivatkozással nem engedélyezi újabb lap indítását. Az új szervezet azonban ebben a formában is elég ahhoz, hogy a szerveződő szélsőjobb számára újabb koordináló szervet, újabb politikai gócot létesítsen. Bangha teljes aktivitással folytatja a szervezést. Február végére a vidéki városok egész sorában létesül a szervezőbizottságnak helyi szervezete.⁷¹²

Hogy leendő lapját szakavatott kezekre bízta, Bangha a nyár folyamán az Athenaeum vállalattal egyezkedik, hogy az vállalja a lap kiadását. 1918. június 12-én megtartják a vállalat „alkotmányozó nagygyűlését”. Vezérszónok Wolff Károly, az udvarnagyi bíróság elnöke, akinek ez az első szereplése a politikában, s aki ettől kezdve egyik legfontosabb szereplőjévé válik a szélsőjobb oldali mozgolódásnak. Angyal Pál kétszázezer lelkes harcosból álló táborról beszélt referátumában.⁷¹³ Az alapító nyilatkozat névsorából is látható: a vállalkozás már az első percben sem korlátozódott a szűkebb-tágabb egyházi körökre, a jobboldal mindegyik árnyalata azonnal érdeklődött iránta, és kereste a lehetőséget a csatlakozásra. Az OMGE egyik prominense például levélben sorolja föl Banghának azokat a „keresztény” publicistákat, akiket alkalmazásra javasol az új vállalkozásnál. A lista érdekes enumerációja a szélsőjobb gárdájának, egyben pedig a jegyzék és az aktus rávilágít a körök közeledésére, a kapcsolatok szövődéására, a különálló csoportok fokozatos összefonódására.⁷¹⁴

Az *Új Nemzedék* köre teljes egészében részt vesz a „keresztény sajtó” megteremtéséért folytatott propagandaharcban. Azt is sérelmezik, hogy a sajtón kívül a könyvkiadás is és az irodalmi élet is liberális, polgári hegemonia alatt áll. Szerepel a

⁷¹¹ *Magyar Kultúra*, 1928. január 20.

⁷¹² Helyi szervezet alakult: Kolozsvárott, Győrben, Érsekújvárott, Pécsen, Szabadkán, Sopronban, Liptóújváron, Aranyosmaróton, Zomborban, Gyergyószentmiklóson, Nagyszombatban, Zalaegerszegen, Miskolcon, Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Szatmárban, Bonyhádán, Nagyenyedén, Újvidéken. (*A Sajtó*, 1918. február 20.)

⁷¹³ *A Sajtó*, 1918. július.

⁷¹⁴ Zelenski Róbert levele Banghához 1918. október 10-én: Milotay István, Ajtay József, Boross László, Cholnoky László, Ferenczi Kálmán, Gesztesi Gyula, Gagyí Jenő, Kortsák Jenő, Kádár Lehel, Lendvai István, Márkus László, Móricz Pál, Neubauer Gyula, Oláh Gábor, Radisits Elemér, Török Gyula, Buday Barna. (Zelensky Róbert: *Emlékeim*, Budapest, 1931, 749. oldal.) – A felsorolás, mint látjuk, teljes létszámban tartalmazza az *Új Nemzedék* szerzőit, említi Ajtayt *A Cél* gárdájából, s egy sor polgári lapoknál dolgozó tehetséges újságírókat (Kádár Lehel, Móricz Pál, Török Gyula) mint amolyan „korpa közé keveredett”, de még megmenthető „keresztény” tehetséget ajánl. Egyikük, Kádár Lehel 1918-ban valóban az ellenforradalmi szervezkedések soraiba kerül, s később neves kurzuspublicista lesz.

terveik között új, szélsőjobbboldali könyvkiadók létrehozása, mecénások megnyerése, hogy vissza lehessen hódítani a progresszió táborából a modern magyar irodalmat.⁷¹⁵ Milotay felhívással fordul a jobboldalt támogató, anyagi fedezettel bíró agrárius szervezetekhez, az OMGE-hoz, a Gazdaszövetséghez, a Hangyához és a Földhitelintézethez, hogy vállalják el ezt a mecénás szerepet.⁷¹⁶ Megkísérelnek megkönyvékezni neves, baloldalon álló írókat,⁷¹⁷ megpróbálják kisajátítani Adyt,⁷¹⁸ sőt nem áttallják Szabó Ervint halálakor olyan beállításba helyezni, hogy erkölcsileg intakt, szellemi vitalitással telt alakja kirítt a magyar szociáldemokrácia „németes” filiszterségéből.⁷¹⁹ A Wekerle-kormány alakulásakor Milotay már szintén a fenyegető bolsevista forradalom ellen hirdet harcot. Ezzel szemben fogalmazza meg saját politikai platformként a „magyar girondizmus” hatásos jelszavát, amely a polgári demokratikus forradalom idején is egyik jelszava lesz az ellenforradalmi szervezkedéseknek.⁷²⁰ Tavaszról az *Új Nemzedék* köre megkísérli, hogy újságíró stábból politikai mozgalommá fejlődjék. Március 12-én a lap közli, hogy szerkesztői vidéki városokban propaganda-előadásokon fogják a lap programját terjeszteni. Néhány nappal korábban már le is zajlott az első propagandaút (Győr), ahol Milotay tartotta a programelőadást a haladás és a nemzeti egyéniség viszonyáról. Lendvai és Gesztesi Gyula szerepelt még rajta kívül. Április 19-én kerül sor a másik agitációs kiszállásra, ezúttal Ceglédre. Itt Milotay és Lendvai mellett Zilahy Lajos szerepel.

Az eddig tárgyaltakon kívül 1917 végén egy újabb szélsőjobbboldali szervezet alakul, a Magyar Társaság. Magja Concha Győző tanítványi köre. Tagjai agrárius és klerikális beállítottságú közigazgatási jogászok és közgazdászok, köztük több főhivatású érdek-képviselési tisztviselő. Programjuk megfelel a szélsőjobb többi csoportja agráriusok által

☞

⁷¹⁵ Milotay István: „A magyar osztályharc és a magyar irodalom”, *Új Nemzedék*, 1918. április 25.

⁷¹⁶ Az agrárius szervezetek vezetői – az OMGE részéről Rubinek Gyula és Osztrólczy Miklós; a Gazdaszövetség részéről Bernát István; a Hangya részéről Balogh Elemér – nyílt levélben adnak kedvező választ a felhívásra. (*Köztelek*, 1918. május 11.)

⁷¹⁷ Milotay István: „Nyílt levél Móricz Zsigmondhoz a Fáklya-ról”, *Új Nemzedék*, 1918. május 30.

⁷¹⁸ Hungarus: „Ady Endre: »Halottak élén«”, *Új Nemzedék*, 1918. szeptember 28.

⁷¹⁹ Riporter [Lendvai István]: „Szabó Ervin és akik eltemették”, *Új Nemzedék*, 1918. október 5.

⁷²⁰ „Milyen okok hozták létre ezt a megalkuvást? [amit a Wekerle-kormány programja jelent – Sz. M.] Elsősorban nyilván attól a két véglettől való irtózás és félelem, melyek között ma a magyar politika sorsa hányódik, az egyik a Tisza-féle uralom, a másik a magyar bolsevizmus, a társadalmi forradalom. A középrend, a magyar girondiak e két véglettel szemben keresik az ellensúlyt, a középútat... De ezektől függetlenül: lehetséges-e a girondi-középszer érvényesülése, míg a végletek meg nem mérkőztek, míg túl nem estünk előbb még egyszer Tisza erőszakán vagy a másikon, az orosz élőkép magyar utánzatán.” (Milotay István: „Magyar girondisták”, *Új Nemzedék*, 1918. február 6.)

ihletett keresztény középosztály- és dszentri-mentő programjának.⁷²¹ Sajátos vonásuk, hogy érdeklődésük középpontjában foglalkozásuknak megfelelően a megyereform és a közigazgatás egyéb problémái állanak. A társaság szoros kapcsolatot tart fenn a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesületével, a Községi Jegyzők Országos Egyesületével, és egybefonódik az *Új Nemzedék* körével. Milotay István és Márkus László rendszeresen részt vesz a társaság heti összejövetelein,⁷²² majd 1918 októberében, a forradalom előtt a két kör lényegében egybeolvad.⁷²³ A Magyar Társaság elnöke Dessewffy Emil lesz, titkára előbb Módossy Gedeon, majd Czettler Jenő; a szervezet jellege szerint amolyan jobboldali ellenpárja a Társadalomtudományi Társaságnak. Szakosztályokra tagozódik, meghatározott témákról ankét jellegű vitaüléseket rendez, a Magyar Társaság Szabadiskolája néven szabadoktatási intézményt tart fenn,⁷²⁴ ugyanakkor sok tekintetben megfelel azoknak az elit tömörítő titkostársaság-ideáloknak, melyekről korábban szoltunk, s melyek célja összefogni a vezető értelmiségieket, és velük tölteni be a vezető pozíciókat. Jelentősebb tagjai: Weis István, Szontágh Tamás, Steinecker Ferenc, Imre József, Imre Sándor, Osztrólczy Miklós, Neubauer Gyula, Viczián Ede és Szombatfalvy Majtényi Miklós.⁷²⁵ Tagjainak száma alakulásakor körülbelül száz fő, 1918 tavaszáig, a társaság első évfázisáig a taglétszám ötszázra emelkedik.

Élénk aktivitásba kezd 1917 végén, 1918 elején egy új társadalmi egyesület, melynek gyanúsán hangzó nevén kívül látszólag semmi köze a tárgyalt szélsőjobboldali törekvésekhez. A Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság korrekt tudományos alapon működő egészségvédelmi, szociálpolitikai egyesület.⁷²⁶ 1917.

II

⁷²¹ „A leszerelés utáni magyar jövő s a nemzeti és keresztény alapon való megújulás előkészítését tűzték ki célul.” (Steinecker Ferenc: Előszó. In *A Magyar Társaság és Falukutató Intézet Évkönyve az 1935. évre.*)

⁷²² Weis István: „A magyar girondisták”, *A Nép*, 1924. május 28.

⁷²³ „A mi »ellenforradalmunk«”, *Új Nemzedék*, 1918. november 9.

⁷²⁴ *A Magyar Gazdák Szemléje* a társaság két vitaülését ismerteti: 1917. december 7–9-én a pesti megyeházán a közigazgatás reformjáról. Concha elnökölt, részt vett Némethy Károly belügyi államtitkár. Fölszólalt: Kmety Károly, aki a közigazgatási bizottságok hivatásrendi átalakítását javasolta, továbbá Rakovszky Iván, Egyed István, Csekey István stb. A másik ismertetett rendezvény Lázár Andor előadása szabadiskolában „A középosztály, a kapitalizmus és a szocializmus” címmel. (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1918. január–február és 1919. január–március.)

⁷²⁵ Szombatfalvy Majtényi Miklós korábban székelyudvarhelyi polgármester, 1919 őszén Kecskemét kurzus- polgármestere. Az EKSZ egyik adminisztratív vezetője, „szervezőtitkára”. (*Páter Zadravetz titkos naplója*, i. m., 149–150. oldal; Neubauer Ferenc: „Miért szervezetlen a magyar intelligencia?”, i.m.)

⁷²⁶ Az egyesületnek már van előzménye: 1914-ben megalakul Apáthy István és Gaál Jenő kezdeményezésére az Egyesületközi Fajegészségügyi Bizottság. Ennek célja kifejezetten az eugenika propagálása. „A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szeretné munkássága körébe vonni a fajegészségügyet is. A fajegészségtannal (eugenikával) egyesületünk ugyan már eddig is foglalkozott, de a fajegészségtani tudományos megállapításokból következő fajegészségügyi intézkedések hovatovább oly nagy jelentőséget nyernek, hogy Egyesületünk szükségesnek tartja

november 24-ei megalakulásakor két kérdéscsoporttal foglalkozó szakemberek törekvései találkoznak programjában. Az egyesület főadata részben a háború során vészes mértékben elterjedt nemi betegségek elleni harc, részben annak tanulmányozása, hogy milyen szociálpolitikai eszközökkel lehetne megállítani a magyar népszaporodás veszedelmes csökkenését. A nemi betegségek társadalmi leküzdése már 1917 elejétől izgatja az orvos és szociálpolitikus szakközvéleményt. Több szakértekezlet, memorandum, törvényjavaslatnak szánt előterjesztés foglalkozik a kérdéssel. A nemi betegségek leküzdésére alakult úgynevezett Nemzetvédő Szövetség élére a kormány miniszterviselt politikust állít: Lukács Györgyöt⁷²⁷, az ügy intézésére pedig Nékám Lajos orvosprofesszor személyében kormánybiztost nevez ki. Ez a társaság beleolvad az említett fajegészségügyi társaságba, amelynek elnöke gr. Teleki Pál, aki egyben a Hadigondozó Hivatal és a Turáni Társaság elnöke is. Teleki „vezérkari főnöke” a fajegészségügyi társaságban helyettese a Hadigondozó Hivatalban, Hoffmann Géza volt berlini konzul, *A Cél*-kör oszlopa. Az elfoglalt elnök helyett ténylegesen ő intézi az ügyeket. Teleki aktív támogatásával rövid idő alatt amolyan magyar eugenikai társasággá alakítja az egyesületet.⁷²⁸ Ez a szervezet is lehetőséget látszik kínálni neki arra, hogy régi vágyát, az Alldeutscher Verband magyar mását, egy „tudományos” rasszista elméleti alapon működő szélsőségesen nacionalista politikai szervezetet megvalósítsa. A szervezet kitűnő propagandalehetőségeket kínál: sajtót,⁷²⁹ publikálási lehetőséget, pályázatok kiírását. Hoffmann azonnal saját eugenikai elképzelései szolgálatába állítja a társaságot. Programnak a fajilag értékesnek minősített egyedek

azokkal való foglalkozás céljából egy külön fajegészségügyi bizottság alakulását. Ha mi magyarok eugenikával foglalkozunk, lehetetlen, hogy ne a turáni lebegjen szemünk előtt, és hogy ne igyekezzünk eugenikai törekvéseinkben is nemzetünk turáni vonásainak, turáni erényeinek kifejezésére” – írja Apáthy Teleki Pálnak 1914. január 14-ei levelében, melyben fölkéri, vállalja el az új egyesület elnökségét. (OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 2445. 2. kötet.)

⁷²⁷ Lukács György (*Nagyvárad, 1865–1950*): 1905–1906-ban kultuszminiszter volt. – *A szerk.*

⁷²⁸ A program elméleti alapjainak kifejtése: „... a fiatal magyar mozgalom, a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság céltudatos irányítása mellett az erkölcs fajfenntartó szerepét soha figyelmen kívül nem hagyja... A természetes rendben az összesség a cél, az egyén csak elhaló eszköze a faj szaporodásának. Mihelyt a túlzó intellektualizmus és racionalizmus ezt a természetes helyzetet megingatja és az egyén boldogulását tünteti fel főcélként, a faj a legnagyobb kulturális alkotások közepette is a hanyatlás útjára lép. Az ember tragikuma, hogy az ész ahelyett, hogy fajfenntartó szolgálatot tenne, arra készíti az egyént, hogy saját boldogságát fokozott mértékben keresve, akár pompás alkotásokban is, kiélje magát a jövő nemzedékek, a faj rovására... Az intellektualizmus és a racionalizmus mindenkor a fénykorát élő kultúrában érte el a tetőpontját, ezért szokott minden magasabb fejlett kultúra előbb-utóbb ily utilitarista erkölcsi felfogáshoz jutni, mely saját vesztét okozza. A modern Európában ezt az erkölcsi felfogást a francia forradalom juttatta diadalra, mintegy szabadjára bocsátva a megkötött erőket: hajrá, szabad a vásár – hadd éljék ki magukat a most élő nemzedékek káprázatos fényben – azután kifogynak az erők, bukik a faj, és vége a kulturális fejlődés eme fokának.” (Hoffmann Géza: „Fajegészségtan és erkölcs”, *Magyar Kultúra*, 1918. október 5.)

⁷²⁹ 1918-ban a Társaság folyóiratot indított *Nemzetvédelem* címmel.

szaporodási lehetőségeinek előmozdítását tekinti. Hoffmann még az eugenika szűkebb területén sem szándékozott az egyesületnek semmi szabadságot biztosítani. Nem hagyott kétséget afelől, hogy nem az eugenika összes lehetséges és tetszőleges irányzatát akarja tanulmányozni, hanem kifejezetten a német *völkisch* politikai eugenikát akarja az egyesület hivatalos ideológiájává tenni.⁷³⁰ Ennek propagálására a Hadigondozó Hivatal publikációs lehetőségeit is fölhasználta.

A Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság is szorgalmazta a magasabb szintű tudományos értelmiség megnyerését bizonyos szociálpolitikai törekvésekhez. A fajegészségügyi társaságban Hoffmannon és egyre inkább jobbra tolódó principálisán kívül vezető szerepet játszott a szélsőségesen klerikális, a Központi Sajtóvállalat (KSV) alapító nyilatkozatát is aláíró Nékám Lajos professzor, és rajta keresztül kerül be a szélsőjobbboldali mozgalmakba Méhely Lajos zoológus, akiből később a magyar fajelmélet vezéralakja lesz. A Társaságban szerzett személyi kapcsolatok elvezették ezeket a tudósokat a szélsőjobb kiépülő szervezeteihez. Hasonló, természetesen jóval jelentősebb szerepet játszott a tudományos értelmiség mozgósításában és megnyerésében a KSV és a Magyar Társaság is.

A középosztályi szélsőjobb publicisztikájában hangot kapnak a „harmadik erővé” szerveződő réteg legradikálisabb követelései. A háborús vagyonok kisajátításának követelése, a *numerus clausus* már korábban fölmerült programja mellett megjelenik az „örsegváltás” igénye is: a keresztény középosztály kapjon újabb állásokat, pozíciókat a (zsidó) polgári elem rovására.⁷³¹ Egyes megnyilatkozásokból már kihallik a militáns

⁷³⁰ Hoffmann a kör tagjai használatára az ajánlott eugenikai irodalomról nyomtatott bibliográfiát készített, amely kizárólag német *völkisch* írásokat tartalmaz. [„A fajegészségtani és népesedéspolitikai irodalom néhány olvasásra ajánlható terméke” (Nyomtatvány a Társaság fejlécével), OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 2454. 2. kötet.] Egy 1918. április 16-án kelt, Apáthynak írott levélben így indokolja, miért nem vette fel Apáthy egy vonatkozó könyvét erre a listára: „Én Méltóságos Uram könyvét 1914-ben a legnagyobb érdeklődéssel és mohósággal olvastam el. Szabadjon magamat kidicsérnem, talán hozzájárulhatok ezáltal a megértéshez: én rajongással szeretem a magyart (ami nem zárja ki, hogy a fajnémetet is szeressem). A minap is Pékár Mihály tanár úr úgy mutatott be engem egy ismerősének, mint a legsovénabb magyart, akit látott. Kitértem erre, hogy megokadatoljam, miszerint végtelenül örvendtem volna, ha magyar fajegészségtani termékre támaszkodhattam volna. Már most én a Schallmayer-Gruber-Ploetz-Lenz-Siemens féle fajegészségtan helyességéről meg vagyok győződve, érte élek-halok, terjesztésének szentelem minden erőmet. Sajnálattal láttam, hogy Méltóságod ettől az iránytól erősen eltér, azt megemlítésre méltónak sem tartja, sőt – ha jól emlékszem – az általam és az egész német fajegészségtani irodalomban mesterként tisztelt Schallmayert egy helyütt dilettánsnak is mondja.” (*Ugyanott.*)

⁷³¹ „A keresztény magyar társadalom is tudni akarja, kinek kezén vannak az üzletek, a gyártelepek és kiknek kezére jutott a fekete magyar föld? Összes gazdasági erőforrásainkról: a kereskedelemről, a nagy- és kisiparról, a földbirtokviszonyokról pontos és gondos nemzetiségi és felekezeti kimutatást kérünk. Csak így állapíthatjuk meg azokat az eltolódásokat, azokat az aránytalanságokat, amelyek egyenként és együtt a keresztény magyarság romlását jelentik. Csak így orvosolhatjuk szociális bajainkat, csak ilyen tudományos statisztikai alapon nyúlhat belé úgy az államszocializmus, mint nemkülönben minden parciális szocializmus: a magyar társadalom bajába.” (Miklóssy: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása*, i. m., 71–72. oldal.) – A

jobboldali radikális, az eljövendő különítményes hangja, s előreveti árnyékát a „fasiszta forradalmár” figurája. Az egész szerveződő jobboldali radikális front programját mondja ki a jezsuita páter, aki kaján helyesléssel idézi Bettelheim Samunak a *Huszádik Század* zsidókérdés-ankétján aggodalommal mondott szavait: „Egy antiszemita korszak előtt állunk Magyarországon.”

1918 augusztus–szeptembere során megérlelődik a laza, de egységes mozgalommá szerveződött szélsőjobb körében a preventív ellenforradalom gondolata. Arra nem látnak lehetőséget, hogy a hivatalnok értelmiségi tömegeket Budapesten fölvonultathassák a szervezett munkásság tömegei ellen nyílt, esetleg fegyveres összecsapásig elmenő harcban. Budapestet, a budapesti utcát uralja a szervezett baloldal, a szervezett munkásság. A terv, amit szövögetnek, a falu felvonultatása a főváros ellen.⁷³² A vidéket a közigazgatási tisztviselők vezetése alatt, a Gazdaszövetség

bankok „államszocialista” kisajátításának programja fonódik össze leginkább az „örségváltás” gondolatával. „... oda kellene hatni, hogy pénzügyeink nemzeti fiziognómiához, nemzeti lélekhez jussanak... Persze ahhoz, hogy ezek a gondolatok keresztülvihetők legyenek, szükséges volna az is és talán legfőképpen, hogy a magyar bankok összetétele is azonmód ölelje fel a magyar nemzeti intelligenciát, amiként a nemzetiségi bankokat a nemzetiségi intelligencia hozta létre és dirigálja.” (Szegegy: *Magyar holnapunk*, i. m., 70–71. oldal.) – „...fajmagyar tisztviselők és vezető egyének minden pénzügyetnél és vállalatnál nagyobb mértékben alkalmaztassanak.” (Thoroczkay: *A magyar nemzet megújítása*, i. m., 34. oldal.) – „A bankok büroiban és vállalataiban, a hivatalok és főiskolák szürke, a nagyközönség előtt névtelen, a maguk kis körében azonban annál jobb, fényesebb nevű munkásai között ezerszámra vannak azok az értékes egyének, akiket beteg gazdasági és társadalmi életünk kényszerített a képességeikhez nem méltó munkára, vagy a zsidóság szolgálatába. Van aki itt is ki tudott magában vezetőállást vívni, akinek a nevét külföldön is tisztelik, akinek munkáját odakünn is megbecsülik és legjobbjaikkal egyenlő értékűnek értékelik. Minő ambícióval, mekkora lelkesedéssel fognak ezek dolgozni, ha a nemzet szolgálatába állhatnak, ha olyan munkakörhöz jutnak, amelyben szabadon értékesíthetik a bennük rejlő erőket! Ma nincsen Arany Jánosunk, ifjú Jókaink, pedig lehetne, mert nem vették ki a fajtájuk, de a megélhetés odaköti a Babits Mihályokat, Móricz Zsigárdot a mindenható zsidó kultúra jászoláéhoz, és írnak gyermekeik kenyeréért az Ignotusok, meg a gettó egyéb felszabadult lakóinak szájíze, erkölcsi szerint. Mekkora kultúrértékeket fogunk nyerni, ha az erőre kapott nemzeti gazdálkodás megadja a módját, hogy őket és társaikat is felszabadíthassuk, és a gazdasági életnek is megvannak a maga Babitsai, Móricz Zsigmondjai.” (Altenburger: „Gazdasági horoszkóp”, i. m.)

⁷³² A következő szövegrész forrását képező cikket a szerkesztő ezzel a megjegyzéssel adta közre: „...ezeket a fiatalos, lelkes, jellemző sorokat a harcterről kaptuk: »Egy napsugaras, rezgő hajnalon odaérkezünk a Város alá és megfűjük aranyöblű, érchangú harsonánk... Csillogva csillog a kardunk acélja... A pengére egy szó van beedzve: Igazság... Előre küldjük már mostan a hírünket a lovagvilágban kürtös csatlósunkkal, hogy készülnek a harcra a keresztes vitézek, bátor hitvallói Istennek, hazának... Készülünk és egyszer ott leszünk a kapuk alatt és beküldjük a tollunk néktek szószátyár lovagok, otthon vitézkedők. És álltok-e ugyan mielőbb, majd, kik most csahos szájjal mocskoltok be mindent: hitet, hazát, vallást, kik előbujtok undok patkányodvatokból... Keresztény magyarok... új hadak nyergelnek turáni síkokon, kard van a kezünkben, meg fehér lobogó. Csak várjátok őket öreg harcosok!... Mi ifjú vitézek, megindulunk egyszer egy csillagos estén és – jövünk.«” (N. L.: „Jövünk...”, *Élet*, 1918. május 5.) – „Átmenetet keresünk a háborúról a békére. Leszámolás kell ide, nem átmenet”. (Huszár

helyi szervezetei segítségével óhajtják mozgósítani. Bízna a vármegyék ellenállásában egy balra tolódott kormánnyal szemben.⁷³³ Az októberi napok lázas kormányalakítási intrikáiban Gödöllőn egy paraszti *Marcia su Budapest* terveit suttogja Károly király fülébe Huszár Károly és Windischgrätz Lajos.⁷³⁴

A katonai összeomlás árnyékában a preventív ellenforradalom más tervei is fölbukkannak. József főherceg környezetében kialakul egy magasabb rangú katonatiszt csoport, elsősorban a különálló szervezettségű magyar honvédség felső tisztikarából, amely az utolsó pillanatban a magyar katonai alakulatok visszahozásával kívánja a helyzetet az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően szanálni. A visszahozott csapatok feladata volna egyrészt a fenyegető forradalom karhatalmi elhárítása. A főherceg körüli csoport kulcsfigurája báró Balás György tábornok. A politikai ambícióktól fűtött tábornok az annexionista politika szélsőséges híve, 1918 elején egy intern memorandumában, melyet megküldött a politikai élet összes mérvadó alakjának, még

Károly: „A keresztényszocializmus, mint a jövő magyar politikai fejlődésének iránya”, *Magyar Kultúra*, 1918. október 20.)

⁷³³ A Vázsonyi-féle „választójogi minisztériumnak” egy, a megyei tisztviselők egyesületével szoros kapcsolatot tartó tisztviselője a hivatalnokapparátust mint önálló politikai erőt, mint a forradalom esetén ható preventív vagy effektív – szerinte egyedül hatékony – ellenforradalmi tényezőt vizsgálja: „Ha az állam politikai szervezetéből teljesen, a gazdasági élet szervezetéből nagy részben ki is szorultunk, van egy bástyánk, ahonnan módunkban áll mindent visszafoglalni. Ez a bástya a politikai és gazdasági élet összefoglalója: a közigazgatás. Nem az a fontos, milyenek a jogszabályok, hanem az, hogy ki és hogyan hajtja végre. Meglátta ezt már a nagy porosz teoretikus: Gneist is, aki mindig a törvényeknek a végrehajtás során való megmésztásától tartott... *a keresztény nemzeti mozgalomnak [sic! – kiemelés – Sz. M.]* egyik alapvető követelésévé kell tennünk a tisztviselő kérdés jó megoldását, mert csak így tarthatjuk vissza tisztviselőinket a radikális szindikalista szervezkedéstől. *Másrészt élénk figyelemmel kell kísérni és meggyőztetni minden olyan törekvést, amely a tisztviselői karba olyan elemeket is be akar vinni, akik a magyar tisztviselő önzetlen és nemes hagyományait a magukévá teszik.* A tisztviselői kar mellett a másik fontos tényezője a végrehajtó hatalomnak az önkormányzat. Ezt eddig a mi céljaink szempontjából teljesen figyelmen kívül hagytuk, pedig sokkal fontosabb valami, mint ahogy gondoltuk. Az állam messze van, a község és a megye ellenben közel, a polgár tehát sokkal inkább érdeklődik a községi és megyei, mint az országos ügyek iránt. A mindennapi szükségleteken fordul meg az élet, ezeket a mindennapi közszükségleteket pedig a helyi közösségek elégítették ki. Óriásilag megnöveledtek tehát helyzeti energiáink, ha a mindennapi szükségletek ellátásában döntő szavunk lenne. Megkönnyíti ezt a törekvést még az a körülmény is, hogy az önkormányzati testületek amúgy is konzervatív irányúak. Ne engedjük tehát a megyébe, városba, községbe az országos pártok jelszavait belevinni, hanem szervezkedjék mindenütt a többségben levő kereszténység és vegye át a közhatalom gyakorlását. Amint igaz, hogy a közéletünk szocializálódásával minden közigazgatássá válik, éppen úgy megáll az a tétel is, hogy a hivatalos közigazgatás szerepét hovatovább átveszi a szabad szervezkedés.”

(Weis: „Az erők szervezése”, i. m.)

⁷³⁴ „... Dabas és Budapest népe nem fog megelégedezni arról a fővárosi bizottsági tagról, aki kormányt akart alakítani azzal a programmal, hogy Budapest ellen fel kell vonultatni Dabast, a város ellen a falut... a Mayerék, Héderváriak, Zborayak.” – A jobboldali pártvezetőknek Károly királlyal folytatott 1918. október 26-i gödöllői megbeszéléséről hasonló értelemben tudósít a részt vevő néppárti vezető. (Zboray Miklós feljegyzése, OL, *Zboray Miklós iratai*, P. 957.)

lényegében Románia teljes politikai szétzúzását követeli.⁷³⁵ Az október végi forró napokban, a király Budapestre érkezése alkalmából tervezetet készít, amelyben lényeges vonásaiban fölvezet a magyar hadsereg szervezeti elkülönítését a közös hadseregtől, s követeli a magyar csapategységek azonnali hazaszállítását.

Ezzel párhuzamosan memorandumot készít egy átfogó politikai rendezésről is. A tervezet behatóan elemzi a válság előzményeit,⁷³⁶ a helyzetet analógnak tekinti az októberi forradalmat megelőző 1917-es orosz helyzettel,⁷³⁷ és központi problémának nyilvánítja egy „bolsevista forradalom” veszélyét. Ennek elhárítása végett a tervezet előírja helyi preventív ellenforradalmi polgárőrségek, valamint karhatalmi feladatú katonai elitalakulatok felállítását, de előírja politikai eszközöket is. Ezek között szerepelnek bizonyos engedmények a baloldali politikai erőknél, amelyeknek hajlandó megadni az általános választójogot. A politikai rendezés szervezeti kerete itt is egy új, az uralkodó osztályok összes csoportját tömörítő párt volna, amely – visszanyúlva az egykori koalíciós függetlenségi ideológia ismert jelszávára – a „nemzeti demokrata párt” nevet viselné. A József főherceg környezetében keletkezett katonai preventív ellenforradalmi tervek 1918 őszén már minden tekintetben elkészültek voltak ahhoz, hogy az érlelődő forradalom elhárítására bármit is próbáljanak tenni. Bizonyos cselekvésig már csak a polgári demokratikus forradalom idején jutottak el, ellene szerveződő ellenforradalmi akciók formájában. Balás György tevékenyen bekapcsolódott a Székely Nemzeti Tanács működésébe; a katonai csoport másik hangadója, Kratochwill Károly ezredes, József főherceg fiának, József Ferenc főhercegnek korábbi nevelője pedig megszervezte a székely hadosztályt, az 1918–1919-es ellenforradalmi mozgalmak egyik legerősebb fegyveres osztagát. A magasabb beosztású honvédtisztek preventív ellenforradalmi akciói elsősorban azért érdemelnek itt említést, mert a preventív ellenforradalom frontján velük jelenik meg a magyar ellenforradalom táborának az a döntő jelentőségű tényezője, amely – a Monarchia

⁷³⁵ Az 1918. február 28-i keltezésű tervezet válasz Tisza ismert kijelentésére, amely szerint a bukaresti békében „egy akácfát” sem szabad elvenni Romániától. A tábornagy pontokba szedett tervezete szerint ezzel szemben a béketárgyaláson követelni kell „stratégiai biztosítékok” címén területek idecsatolását „Orsovától Kirlibabáig”; privilegizált helyzetet a magyar kereskedelem számára a román kikötőben s korridorszerű biztosított vasúti összeköttetést ezekkel a kikötőkkel; „az áruló dinasztia trónfosztását” – már ugyanis a román dinastiát –, a román haderő leszerelését s hadianyag kiszolgáltatását.

(Balás György: „Az akácfát”, OL, *Balás György iratai*, P. 10, 1. cs.)

⁷³⁶ Itt első okként szerepel „Tisza csökönyössége 1/2 év előtt József főhg. kibontakozási törekvései ellen”, a továbbiakban a választójogi probléma rendezésének elnyúlása, a kormánypárt felbomlása és az élelmezési anarchia Windischgrätz Lajos szervezési tehetetlensége következtében. (OL, *Balás György iratai*, P. 10. 1. cs.)

⁷³⁷ „Károlyi programja és eszközei úgy hasonlít Kerenszkihez miként egy tojás a másikhoz. Az Esterházy-Wekerle kormánytól a Károlyi kormányhoz ugyanaz az út vezet, mint a Lvov kormánytól a Kerenszki kormányhoz, melytől csak egy lépés választ el Lenin-Trockij bolsevizmusától.” (*Ugyanott.*)

viszonyaiból jól érthetően – nem nyúlik vissza ennél korábbi előzményekre: az ellenforradalmi tisztikar.

Ezeknek a terveknek a folytatása a forradalom idején az a tervezet, melyet Friedrich István hadügyi államtitkár megbízásából 1918 decemberében Gömbös Gyula készít egy ellenforradalmi puccs előkészítésére: alapgondolata Budapest izolálása a vidéktől, s az országnak megyei és járási alapon való megszervezése.⁷³⁸ Ennek a tervezetnek a folytatása és már karikatúrává torzult betetőzése Horthynak mint szegedi hadügyminiszternek a „pacifikálási” tervezete, melyben meg akarja szüntetni Budapest főváros jellegét, a „bűnös várost” két külön városra akarja bontani, az országot pedig hat katonai „kormányzóságra” osztani.⁷³⁹ Fölmelegítik, s a már ismertetett századfordulói előzmények után új, aktuálisabb összefüggésben emlegetik a „bűnös Budapest” vádat, s fölmerül az a követelés, hogy a baloldali centrummá vált fővárossal szemben a politika súlypontját helyezzék át az „egészséges” vidéki városokra.⁷⁴⁰

Október forró napjaiban már konkrétabb és aktuálisabb a forradalom veszélye. A két legszervezettebb és legerősebb csoport, a Központi Sajtóvállalat és *A Cél*-kör megkezdik a preventív ellenforradalom szervezését.⁷⁴¹ Szeptember végén a KSV egyik, Bangha által rendezett, egy bank épületében tartott megbeszélésén a kibontakozást a jelen lévő jogászok ugyan nagyrészt még olyan javaslatokkal akarják megoldani, mint a

⁷³⁸ Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*, Budapest, 1920, 25. oldal.

⁷³⁹ Hadtörténelmi Levéltár, Szegedi kormány Honvédelmi minisztériuma, 284-1919. 1. cs.

⁷⁴⁰ Apáthy Istvánnál a gondolat az orosz neokonzervativizmus nagy gondolata, a *zapadnyik-narodnyik* kultúrnacionalista tipológia analógiájában jelentkezik: „Már az összeomlás előtt sokat és sok helyen hangoztattam, hogy Magyarország legnagyobb betegsége Budapest. Azért igyekeztem minden erőmmel, lelkem legjavával azon, hogy Kolozsvár egy Budapestnél sokkal magyarabb, sokkal egészségesebb szellemi központjává legyen Erdélynek, *hogy Budapesttel szemben Kolozsvár legyen a magyar léleknek az, ami az orosz léleknek Pétervárral szemben Moszkva* [kiemelés – Sz. M.]”

(Apáthy István: „Erdély az összeomlás után”, *Új Magyar Szemle*, 1920, 149. oldal.)

⁷⁴¹ *A Cél*-kör hangadója az 1917–1918 folyamán összeálló szélsőjobboldali frontban részt vevő erőkről: „Bangha Béla gyújtó szavától visszhangzott az ország, Mezey Gyula, Farkas Zoltán, Kiss Sándor *A Cél*-ban, Milotay István és gárdája az akkor még hetilap Új Nemzedékben ragyogó dialektikával, fényes tollal hirdették a magyar igazságokat. A *Cél* íróival, a Magyar Társaság gróf Dessewffy Emillel, Szontágh Tamással, Czettler Jenővel élükön a társadalmi szervezkedés útján végezték az ébresztő munkát. A Vázsonyi-Weiszfeld cezarizmus odaszólitotta a küzdő sereg élére Székesfehérvár aranyzajú püspökét Prohászka Ottokárt, Fényes Béla a kisemberek gazdasági szervezkedésének volt apostola, gróf Mailáth Püspök, Shvoy Lajos és táborkaruk a katolikus, Megyeresy Béla a kálvinista ifjúságot iparkodtak bölcs szervezkedés útján megedzeni a metely ellen. Szóval: voltunk, akartunk és cselekedtünk. Nem említhetek fel mindenkit, hiszen – hála Istennek – voltunk több százan, akikről tudok és lehettek még többen, akikről nem tudok. Nagyon nehezen indult a munka sikere, de a szónak, cselekedetnek idővel mégis csak visszhangja támadt itt is, ott is. Ezren meg ezren csatlakoztak hozzánk. 1918 őszén megalakulhatott a Központi Sajtóvállalat többszörösen túljegyzett alaptőkével és akkorára eljutott az eredményes tőkegyűjtés kilátásáig a Magyar Nemzeti Gazdasági Bank is.” (Altenburger: „Hogyan is volt?”, i. m.)

nádori méltóság helyreállítása, de az egyik pap résztvevő már így veti föl a kérdést: „Az a kérdés, hogy tudunk-e kétezer Mannlichert szerezni és hozzá kétezer embert, aki meri adott esetben elsűtni, avagy megelőznie bennünket a forradalmárokat.”⁷⁴² A bolgár fegyverszünet utáni napokban fölveszik a kapcsolatot A Cél kör hasonló mozgolódaásaival, s a most már együtt futó szervezkedés központja ez utóbbi Üllői úti szerkesztőségi helyisége lesz.⁷⁴³ Itt is fölmerül a vidék mozgósításának gondolata Budapest ellen, amit itt elsősorban az agráriusok legagilisabb képviselője, Boróczy Kálmán bajai ügyvéd, az ottani agrárius szervezetek vezetője hirdet.⁷⁴⁴

1918. október 28-án az Altenburger meghívására összejött személyek és csoportok elhatározzák, hogy a „Nemzeti Tanáccsal szemben hasonló jellegű és feladatú – csak természetesen ellenforradalmi program alapján működő – szükség esetén a kormány feladatait is átvevő szervezetet alakítanak”. Szegedy Miklós beregszászi munkapárti ügyvéd, egy már többször idézett radikális jobboldali röpirat szerzője javaslatára a szervezet a „Nemzetvédelmi Szövetség” nevet veszi föl. Négytagú vezetőséget választanak. Tagjai: Altenburger Gyula, Wolff Károly, Bangha Béla és Raffay Sándor.⁷⁴⁵

Wolff programnyilatkozatot fogalmaz „A nemzethez” kezdettel, melyet még az éjjel megküldenek a lapoknak. A *Budapesti Hírlap* és az *Alkotmány* 1918. október 30-i száma közli a felhívást. A szöveg hangulatkeltés a forradalommal szemben, kiélezve a polgári radikálisok ellen, követeli a területi integritás megvédését, azzal fenyeget, hogy a vidék a főváros ellen vonul, s kilátásba helyez bizonyos, nem részletezett szociális reformokat.⁷⁴⁶ A Szövetség megbízza Wolffot egy részletes program kidolgozásával is, de erre nem kerül sor. Október 29–30-án egy sor szervezet csatlakozik a szövetséghez:

¶

⁷⁴² Weis István: „A magyar girondisták”, III., *A Nép*, 1924. május 31.

⁷⁴³ „Azon alakulatok közül, amelyek a közeledő forradalom megelőzésével szintén foglalkoztak, említést érdemel elsősorban A Cél körül tömörült Szemere-társaság. Bizonyos irányú tevékenységet fejtett ki a MISE és bevontuk a mozgalomba a Magyar Társaságot is. Ezen felül egyes magántársaságok is csatlakoztak a mozgalomhoz, akiket egyikünk, vagy másikunk informált a helyzetről. A Cél és a Szemere-társaság abban a határozott előnyben volt a többiekkel szemben, hogy egyrészt összeszokott és egymásban bízó tagjai voltak, másrészt saját helyisége volt, amely október utolsó napjaiban tárgyalásaink színhelyévé vált.” (*Ugyanott.*)

⁷⁴⁴ Boróczy: *Forradalmi emlékeimből*, i. m., 3. oldal.

⁷⁴⁵ Altenburger: „Hogyan is volt?”, i. m.

⁷⁴⁶ „Célunk: 1.) Szóhoz juttatni a jelen válságos perceiben az ország igazi és hamisítatlan közvéleményét; biztosítani annak súlyát, bebizonyítani ország-világ előtt, hogy az uszító radikális sajtó, a budapesti utcai tüntetések rikoltozása nem az ország szava és a hivatlanul feltolakodó radikálisok nem a mi vérünkéből való vér. 2.) Megakadályozni a nemzetrontó felforgató elemek uralmát és ha erőszakoskodnak, uralmuk ellen szegezni a nép millióinak megnyilatkozó akarátát. 3.) Előkészíteni a parlament s politikai élet megújulását olyan program alapján, amely felekezeti, párt és nemzeti különbség nélkül egyesíthesse a nemzet hivatott képviselőit a jövő Magyarország megteremtésére, a legmesszebbmenő szociális intézkedések és a nemzeti demokrácia alapján.” A kiáltvány aláírói: Altenburger Gyula, Antal István, Baitz Géza, Bánó László, Baranyay Lajos, Baranyay Jusztin, ifj. Bakay Bertalan, Bársony János, Bartos János, Bernát István, Bielik Pál, Bleyer Jakab, Concha Győző, Dobák Emil, Ernst Sándor, Fáy Andor, Fényes Béla, Franke János, Gálócsy Árpád és mások.

tanárok, vasutas, postás szervezet, a rendőrfelügyelői kar; 30-án este eljön a községi jegyzők szervezetének küldöttsége Rónay Béla vezetésével s az egyetemi ifjúság küldöttsége Antal Istvánnal az élen. Weis István fölkeri a *Vármegye* főszerkesztőjét, Horváth Józsefet, intézzen lapjában figyelmeztetést a közigazgatási egységekhez, hogy csak a törvényes kormánynak engedelmeskedjenek. (A Szövetség gárdája a Hadik-kormányt támogatja, kevés híve a Károlyi kombinációnak is van.) Horváth ezt megtagadja, de a jegyzőszervezet lapjában, a *Községi Közlöny*ben sikerül ilyen felhívást elhelyeztetni. Szegedy Miklós megfogalmaz egy plakátot, s kísérletet tesznek a kinyomtatására. Késő este Pekár Gyula elkalauzolja a Munkapárt előkelő küldöttségét. Tagjai: gr. Schönborn-Buchheim Károly, gr. Teleki József, gr. Széchenyi György, br. Solymossy Jenő, Tasnády Szűcs András. A küldöttséget vezető br. Perényi Zsigmond azt állítja, Tisza üzenetét hozzák, aki a Szövetség támogatására szólította föl a pártot. Schönborn a Nemzeti Kaszinó nevében fölajánl 25 000 koronát az ügy javára. Éjfél után küldöttség megy Lukachichhoz és Hadik miniszterelnökhöz. Másnap kitör a forradalom. A társaság szétzilálódik. A mag azonban decemberre magához tér, s megalapítja a Területvédő Ligát.

Befejezés

Utószó helyett álljon itt egy rövid fejtegetés a szélsőjobboldali gondolat 1919 előtti kialakulásának néhány olyan vonásáról, amelynek elemzésére a fentiekben nem került sor. Először néhány megjegyzés a politikai antiszemitizmus magyarországi fejlődéséről.

A politikai antiszemitizmus mint az osztályharc viszonyait elleplező demagóg ideológia kialakulásában világosan megkülönböztethetünk négy fejlődési fokot. Az elemi forma, mely történeti előzménye minden modern politikai antiszemitizmusnak, a vallási-felekezeti zsidógyűlölet. A következő fok a gazdasági antiszemitizmus: itt még többé-kevésbé világos az antiszemita tábor számára, hogy a kapitalista fejlődésben lemaradó (kispolgári, nemesi) rétegek gazdasági problémái szolgálnak az ellentétek alapjául. A valóságos okok teljes ellepleződése a faji antiszemitizmus fokán következik be, ahol az ellentétek misztifikált tételezett alapja valamiféle faji tulajdonságok antagonizmusa. Az antiszemita ideológia teljes kibontakozása a zsidó (cionista, szabadkőműves) világ-összeesküvés ideológiája, mely a „zsidókérdést” világproblémának tartja, s nem valamely nemzeti történeti fejlődés sajátosságának, és egész antiszemita eszkatológiát állít fel, melyben a világtörténelem az öröktől fogva létező – a sátánnal azonos szerepet játszó – zsidó összeesküvés harca az emberiség többi részének leigázásáért az árja messiások – ugyancsak örök – antiszemita harca ellen. A fasiszta armageddon, amely meghozza a zsidókérdés *Endlösung*jét, az emberiség teljes megváltása, minden problémájának megoldása. A négy fokozathoz a „zsidókérdés” megoldásának különböző módozatai rendelődnek hozzá: a vallási antiszemitizmus számára a kikeresztelkedés a megoldás, a gazdasági antiszemitizmus még megoldásnak tartja a zsidók asszimilációját, a faji antiszemitizmus – mely kizárja az asszimiláció lehetőségét – már elkerülhetetlenül magával hozza az állami szinten mozgó retorziókat, s ha következetesen végigviszik, elkerülhetetlenül következik belőle a zsidó származásúak megfosztása állampolgári jogaitól és kitelepítése az ország területéről. A zsidó világ-összeesküvés mítoszából elkerülhetetlenül az *Endlösung* következik, a zsidó származásúak fizikai megsemmisítése.

Az Istóczy-féle antiszemita párt a gazdasági antiszemitizmust képviselte, még erősen tapadva a felekezeti előzményhez. Istóczy és a többi vezér a külföldi röpirat-irodalom buzgó tanulmányozásával megismerték ugyan az antiszemitizmus legkialakultabb változatait, s maguk a zsidó világ-összeesküvés fantazmagóriáiban éltek, ez azonban nem jellemezte a mozgalmat egészében. Istóczy és társai e tekintetben „megelőzték korukat”. Az antiszemita törekvések az ezerkilencszáz-as-ezerkilencszáztíz-es években is még jórészt a gazdasági antiszemitizmus szintjén álltak. Az agrárius-dzsentriliberális nemzetenemzetkarakterológia-konceptiója azonban már megteszi a döntő lépést az antiszemita ideológia magasabb formája felé. Ugyanis az ebben az ideológiában megtestesült gondolati manipuláció egy társadalmi problémának – a konzervatív és a demokratikus politikai erők harcának – az átértelmezése és etnikai problémává transzponálása, amikor is a kérdés az, hogyan lehet megóvni a magyar nemzetegyenrangiságot a tőle lényegileg idegen, a zsidók által képviselt kozmopolitizmus fertőzésétől. Ezzel a döntő lépéssel megtörtént: a haladás és reakció társadalmi-politikai

harcának mint a magyar nemzetkarakter megőrzésének vagy elfajulásának misztifikálása létrehozta a politikai gondolkodásnak azt a struktúráját, mely lényegében azonos a faji antiszemitizmussal. Innen már jelentéktelen lépés, hogy a koncepció naturalista „elmélyítést” nyer, a nemzeti karakter vonásai s a vele szembeállított kozmopolita-liberális ellentípus sajátosságai öröklött és megváltozhatatlan faji tulajdonságok folyományai lesznek. Ezt a lépést a magyarországi eszmefejlődés mégis viszonylag nehézkesen tette meg. Ennek oka részben az volt, hogy a természettudományos világkép vulgarizálódása aránylag lassan történt meg, a fajelmélet konstrukcióinak „alapanyagát” képező darwinizmus csak lassan vált általánosan ismertté, s emiatt kezdetben nem volt táptalaja egy olyan brutálisan naturalista, áltermészettudományos ideológiának, mint amilyen a fajelmélet. A másik és fontosabb ok az volt, hogy a többnemzetiségű magyar birodalom fölbomlásáig nem válhatott általánosan elfogadottá olyan ideológia, melynek központi gondolata volt az idegen etnikumoknak a nemzetbe való asszimilációja elleni harc és hangulateltetés. A fajtisztaság mítosza éppen azt tekinti nemzeti veszedelemnek, a fajdegenerálódás forrásának, ami a magyarosító sovinizmus fő törekvése: a nemzetiségek asszimilálását. Az 1919. őszi ellenforradalom győzelmével viszont – minthogy a nemzetiségi területek elvesztése ezt az akadályt megszünteti – mint régóta jelen lévő idea tör elő a felszín alól a fajelmélet, például Szabó Dezső megfogalmazásában, amely minden politikai ellenséget valamely felszínileg asszimilált idegen fajjal azonosít.

A mindennemű baloldaliság zsidó törekvésnek bélyegzése mellett bizonyos, a kurzus egyes jelenségeit annak saját talaján bíráló irányzatokban (pl. a Turul mozgalomban) a német eredetű arisztokráciát kezdik úgy emlegetni mint „legidegenebb nemzetiséget”, s kezdik hangoztatni a katolikus klérus „sváb és tót jellegét” stb.

A fajelmélet késői kialakulásához hasonlóan azt is tapasztalhatjuk a magyar újkonzervatív és jobboldali radikális ideológiák kialakulását vizsgálva, hogy 1918 előtt teljes egészében hiányzott a politikai liberalizmus legjellegzetesebb összetevőjének, a parlamentarizmusnak a bírálata. Mint a fentiekből láthattuk, a gazdasági liberalizmus, a gazdasági szabad verseny bírálata széles körben elterjedt, és a századfordulótól újra jelentkező politikai antiszemitizmusban a polgári jogegyenlőség elvének föladásával megjelenik a liberalizmus politikai alapelveinek az elutasítása is. A *Cél* köre a háború alatt a polgári humanizmus elemi normáit is feladja. Ugyanekkor azonban a politikai liberalizmus legfontosabb intézményének, a parlamentnek az elvetésével, a képviseleti elv föladásával, a parancsuralmi politikai formák meghirdetésével 1919 őszéig nem találkozunk, jöllehet az európai, s azon belül elsősorban a francia újkonzervativizmus ideológiájában a parlamenti intézmények kritikája a századfordulón már általánosan elterjedt volt. Ez annál is inkább különösnek tűnhet, mivel a magyar parlamenti élet, az állandó obstrukció kiváltképpen alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a „parlamenti kretenizmus” elleni érveket ellene fölvonultassák. Kevés parlament volt a század eleji Európában, melyen annyira szemléletesen demonstrálható lett volna a parlamenti intézmény tehetetlenné, döntésképtelenné, formálissá és élősdivé válásának a jobboldali kritika által hangoztatott folyamata, mint a századforduló utáni évek magyar

képviselőházán. A képviseleti intézmény életképességét mégsem vonja kétségbe senki sem a magyar újkonzervativizmus, de még a kialakulóban lévő jobboldali radikalizmus táborában sem. A magyarázat abban lelhető meg, hogy Magyarországon a képviseleti intézmények a közjogi ellenállás szervezeti kerete voltak. A parlament tevékenységének lényegi korlátozása – esetleges házfelosztás után a választás kiírásának mellőzése s helyette ostromállapottal kormányzás – kizárólag Bécs, az udvar és az összmonarchiai bürokrácia részéről történhetett. Az ilyen intézkedésből kinövő parancsuralmi szisztéma nem lehetett volna más, mint az az újabszolutista rendőrállam, melynek „államszocializmusától” Károlyi Sándor utolsó éveiben rettegett. A közjogi ellenállás terméketlenségének bírálata egyáltalán nem hiányzott Magyarországon, de ez nem kapcsolódhatott össze magának a parlamenti intézménynek a bírálatával, mivel az adott viszonyok között a közvéleményben ez neolabancságnak, új „kristóffyizmusnak”, egy esetleges fenyegető neoabszolutista akció érdekében űzött propagandának tűnhetett volna. A magyar újkonzervativizmus ideológiájában ezért minden bírálat mint a szociális és gazdasági problémáktól elszakadt politikai formalizmus kritikája jelentkezett, s a közjogi formalizmus kritikájának formájában lépett színre. Az a konzervatív bírálat, amely Franciaországban a bürokratikus szakértelem álláspontjáról a szakértelemre fölépített korporatív képviseletet szembeállította a szakkérdésekben inkompetensnek nyilvánított „fecsegő parlamenttel”, a „kontárság kultuszával” (Émile Faguet), Magyarországon a „jelszavas politikát”, a 48 és 67 álláspontjáért hadakozó „dátumpolitikát” sújtotta, mely a politika valódi problémáitól – a dzsentrí hanyatlásától, a nemzetiségi kérdéstől, a magyar „sorskérdésektől”, a szociális problémáktól – elszakadva a parlamentet az üres szócséplés színterévé tette.

1919 őszén ezek az akadályok is elhárultak az újkonzervatív és jobboldali radikális ideológiák kibontakozása elől. Az ellenforradalmi helyzet véglegesen kiiktatta a liberalizmust a hatalmat gyakoroló uralkodó osztályok eszmei fegyvertárából. A szövetkezett nagybirtokos és pénztőkés, valamint ipari tőkés osztályok ideológiája a húszas évek első felében az újkonzervativizmus lett. Maga a régi típusú statikus-defenzív konzervativizmus is évekre ellenzékbe szorult. A jobboldali radikalizmus az ellenforradalmi kurzus viszonyai között végrehajtotta teljes emancipálódását az újkonzervativizmustól, s önálló politikai irányzattá vált.

Felhasznált irodalom

(-5.-): „A selmeci diákgyűlés”, *Gaudeamus*, 1901. június 15.

A

Ady Endre: Bethlen-kör [Nagyvárad Napló, 1902. november 1.].

^{IN} *Összes prózai művei*, 3. kötet, Budapest, 1955–1982.

Agrár Album (A *Hazánk* melléklete), 1901.

Agrárprogram, Budapest, 1910.

Ajtay József: „Modern választási reform”, *A Cél*, 1918. március 1.

„Alakítsunk sajtóbizottságokat”, *A Sajtó*, 1917. szeptember.

Almády Géza: [Memorandum a Gazdaszövetség igazgató választmánya elé],
Magyar Gazdák Szemléje, 1917. július–augusztus.

Altenburger Gyula: *Levelek a magyar nemzethez*, Budapest, 1918.

Altenburger Gyula: „Gazdasági horoszkóp”, *A Cél*, 1918. augusztus 1.

Altenburger Gyula: *Hiszekegy*, Budapest, 1921.

Altenburger Gyula: „De legibus ferendis”, *A Cél*, 1925. április.

Altenburger Gyula: „Hogyan is volt?”, *A Cél*, 1925. augusztus.

„Anarkia az egyetemen”, *Hazánk*, 1901. április 26.

Andrássy Géza: *Az otthon mentesítő törvények – Homestead-Exemptionslaw*,
Budapest, 1883.

Andrássy Gyula: *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*,
1–3, H. n., 1901–1911.

Anet, Claude: „A hazaellenesség Franciaországban”,
Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1908.

Angyal Pál: [Referátum a Központi Sajtóállalat „alkotmányozó nagygyűlésén”],
A Sajtó, 1918. július.

a[nka] j[ános]: „Domonkos István”, *Élet*, 1918. január 20.

Apáthy István: „A nemzetalkotó különbözésről”,
Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1908.

Apáthy István: „A nemzeti irány az emberi fejlődésben”,
Budapesti Szemle, 1911. június (146. kötet).

Apáthy István: „Erdély az összeomlás után”, *Új Magyar Szemle*, 1920.

Apponyi Albert: *Emlékirataim*, Budapest, 1922.

Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*, Budapest, 1933.

Asbóth János: *A szabadság*, Budapest, 1872.

Asbóth János: *Magyar conservatív politika*, Budapest, 1875.

Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Budapest, 1892.

Asbóth János: Eszmék a magyar faj hivatásáról.

^{IN} uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Budapest, 1892.

Asbóth János: Három korszak.

^{IN} uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Budapest, 1892.

- Asbóth János: A magyar nagybirtokos osztály hanyatlása.
^{IN} uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Budapest, 1892.
- Asbóth János: *Társadalom-politikai beszédei*, Budapest, 1898.
- Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi [akadémiai székfoglaló].
^{IN} uő: *Társadalom-politikai beszédei*, Budapest, 1898.
- Asbóth János: Beszéd a képviselőházban a földművelési tárca költségvetésének vitáján
 1897. febr. 27-én. ^{IN} uő: *Társadalom-politikai beszédei*, Budapest, 1898.

Á

- Ábrányi Kornél: *Nemzeti ideál*, Budapest, 1898.
- Ábrányi Kornél: *Jegyzetek és reflexiók*, Budapest, 1899.
- Ágoston Péter: *A zsidók útja*, Nagyvárad, 1917.

B

- Balogh Artúr: *Az államélet fő jelenségei tekintettel a magyar szentkorona elméletére*, Budapest, 1904.
- Balogh Elemér: *Emlékeim*, Budapest, 1938.
- Bangha Béla: *Mi a kongregáció?*, Budapest, 1911.
- Bangha Béla: „Beköszöntő”, *Mária Kongregáció*, 1912. szeptember.
- Bangha Béla: [Josef Eberle 1917. január 7-én tartott előadásának elemzése],
Magyar Kultúra, 1917. január 20.
- Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, 1920.
- Bangha Béla: *Tíz esztendő*, Budapest, 1928.
- Bangha Béla: „Hogyan teremtdött meg a keresztény sajtó?”.
^{IN} uő: *Tíz esztendő*, Budapest, 1928, 1. kötet.
- Baranyay Lajos: [Interjú a Központi Sajtóvállalat tízéves jubileuma alkalmából],
Új Nemzedék, 1929. január 1.
- Baross János: „A föld joga”, *Magyarország*, 1901. május 3.
- Barrès, Maurice: *Scènes et doctrines du Nationalisme*, Paris, 1902.
- Bartha Miklós: „A kereszt”, *Magyarország*, 1901. február 24.
- Bartha Miklós: „A tanítási szabadság”, *Magyarország*, 1901. május 1.
- Bary József: *A tisztaeszlári bűnper*, Budapest, 1935.
- Basch Imre: „A Magyar Gazdaszövetség”, *Szocializmus*, 1909. január.
- Bauer, Friedrich: *Kaiser und Arbeiter*, Bonn, 1891.
- Bánffy Dezső: „A magyar nemzetiség politika és a »Jogállam«”,
Magyar Közélet, 1902. május.
- Beck Lajos: *A régi Magyarország*, Budapest, 1944.
- Beckerath, Erwin von: Die Idee der korporativen Wirtschaft.
^{IN} *Die faschistische Wirtschaft*, Gerhard Dobbert szerk., Berlin, 1934.
- Beksics Gusztáv: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*, Budapest, 1884.
- [Beksics Gusztáv] Timoleon: *Legújabb politikai divat*, Budapest, 1884.
- Beksics Gusztáv: *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*, Budapest, 1891.

- Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*, Budapest, 1899.
- Beksics Gusztáv: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*, Budapest, 1905.
- „Beléptem a forradalomba”, *A Szamár*, 1917. december 5.
- Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*, H. n., 1–3, 1900–1906.
- Beöthy Leó: *A társadalmi fejlődés kezdetei*, 1–2., Budapest, 1882.
- Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis tükre*, Budapest, 1896.
- Beöthy Zsolt: *Előszó* [Lampérth Géza: Első könyvem], Budapest, 1897.
- Bernát István: *Változások küszöbén*, Budapest, 1893.
- Bernát István: *A magyar agrártörékvések célja és jogosultsága*, Budapest, 1896.
- [Bernát István] Agrárius: *Kire szavazzon a magyar gazda?*, Budapest, 1910.
- Bernát István: [Referátum a Gazdaszövetség 1918. évi működéséről], *Magyar Gazdák Szemléje*, 1919. július.
- Bernát István: *Küzdelmek és eredmények*, Budapest, 1936.
- Békésy Károly: *A szociológiáról. Szabadelvű társadalomtan*, Kolozsvár, 1911.
- Bíró Lajos: „Bánffy Dezső”, *Husztodik Század*, 1911.
- Bodnár Zsigmond: *Szellemi haladásunk törvénye*, Budapest, 1892.
- Bodnár Zsigmond: *Az eszmeerő magyarázata*, Budapest, 1894.
- Bodnár Zsigmond: *Az erkölcsi törvény alkalmazása*, Budapest, 1896.
- Bodnár Zsigmond: *Mikrokosmos*, Berlin, 1898.
- Bodnár Zsigmond: „Az antiszemitizmusról”, *Buda és Vidéke*, 1901. augusztus (22. szám).
- Bodnár Zsigmond: *Eszményeink*, Budapest, 1902.
- Bónitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor*, Budapest, 1912.
- Borbándi Gyula: „Az utolsó falukutatók”, *Új Látóhatár*, 1960, 2. szám.
- Boróczy Kálmán: „Vissza a faluba!”, *Szociális tevékenység*, Baja, 1912.
- Boróczy Kálmán: *Forradalmi emlékeimből*, Baja, 1924.
- Boros Ferenc: „Vörösmarty Akadémia”, *Élet*, 1918. december 8.
- Bosnyák Zoltán: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*, Budapest, 1940.
- Bosnyák Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői*, Budapest, 1944.
- Bourget, Paul: *Le Disciple*, H. n., 1889.
- Böszörményi Sándor: „Államszocializmus – állami kapitalizmus”, I–II., *Új Nemzedék*, 1918. április 25., 1918. június 20.
- Brázovay Kálmán: *A kereszt*, Budapest, 1901.
- Brinkmann, Carl: *Die Aristokratie im kapitalistischen Zeitalter*.
^{IN} *Grundriss der Sozialökonomik*, 1. kötet, Tübingen, 1926.
- Bronder, Dietrich: *Bevor Hitler kam: eine historische Studie*, Hannover, 1964.
- Buday Barna: *Magyar problémák*, Budapest, 1917.
- Buday Barna: [Hozzászólás a Husztodik Század „zsidóankétján”], *Husztodik Század*, 1917.
- Buday Dezső: „Magyarország honoratior osztályai”, *Budapesti Szemle*, 1916. február (165. kötet).
- Buday Dezső: „A magyarosság kultúrpolitikája”, *Magyar Figyelő*, 1917. február.

- Buday Dezső: [Hozzászólás a *Husadik Század* „zsidóankétján”], *Husadik Század*, 1917.
- Burján István: „Merkantilisták és agráriusok”, *Alkotmány* 1911.
- Burján Károly: *A kereszténység és a magyarság veszedelme (A radikálisok kultúrája)*, Budapest, 1912.
- Bühl, Walter L.: *Evolution und Revolution*, München, 1970.

C

- [Caius Gracchus]: *A polgárháború felé. Aristokrácia, ecclesia militans és demagógia a demokrácia ellen*, Budapest, 1885.
- Chamberlain, Houston Stewart: *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*, München, 1899.
- [C. K.]: „Egyetemi zavarok”, *Budapesti Hírlap*, 1901. április 30.
- Class, Heinrich [Daniel Frymann]: *Wenn ich der Kaiser wär’: politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, Leipzig, 1913.
- Clauss, Max: *Das politische Frankreich vor dem Kriege*, Karlsruhe, 1928.
- Concha Győző: *Politika*, Budapest, 1894.
- Concha Győző: [Bírálat az Akadémia részére Gaál Jenő: *Gr. Széchenyi István nemzeti politikája* című könyvéről] (1903. április 14.), MTA Kézirattár, MS 4810/98, 99.
- Concha Győző: *A jelszavakról (Amerikanizmus, liberalizmus, gentry)*, Budapest, 1904.
- Concha Győző: *Megint jelszavakról (Katolicizmus, nacionalizmus, sovinizmus és nemzeti érzület)*, Budapest, 1907.
- Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*, Budapest, 1908.
- Concha Győző: „A gentry”, I, *Budapesti Szemle*, 1910 (142. kötet).
- Concha Győző: [Hozzászólás a *Husadik Század* „zsidóankétján”], *Husadik Század*, 1917.
- Concha Győző: *Eötvös és Montalambert barátsága*, Budapest, 1918.
- Conservatív magyar politika*, Budapest, 1887.
- Croce, Benedetto: *Geschichte Italiens 1871–1915*, Berlin, 1929.

Cz

- Czettler Jenő: „Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületre?”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1906. június.
- Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, Budapest, 1914.
- Cz. I. [Czóbel István?]: „Nincs megállás”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1898. február.
- Czirbusz Géza: *Magyarország a XX. évszázad elején*, Temesvár, 1902.
- Czóbel István: *Die Genesis unserer Kultur*, Leipzig, 1901–1907.

Cs

- Csathó Aurél: *Nemzeti konzervatív párt*, Budapest, 1895.
- Csepala Lajos: *Agrár, kisipari és kereskedelmi keresztény szocializmus*, Miskolc, 1906.

D

- Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, Budapest, 1912.
- Deptner Tibor: *A Magyar Gazdaszövetség és a falusi szabadtanítás (1896–1920)*, Budapest, 1921.
- Dictateur et Roi* (az Action Française manifestuma), Paris, 1899.
- Diner-Dénes József: „A liberális párt”, *Magyar Közélet*, 1902. augusztus 2. és 15.
- Dix, Arthur: *Die deutschen Reichstagswahlen 1871–1930 und die Wandlungen der Volksgliederung*, Tübingen, 1930.
- Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901–1904*, Budapest, 1963.
- Drumont, Edouard: *La France Juive devant l'Opinion*, Paris, 1886.

E

- Echwabe, Klaus: „Ursprung und Verbreitung des Alldeutschen Annexionismus in der deutschen Professorenschaft im Ersten Weltkrieg”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1966, 2. szám.
- Egan Lajos: *A zsidókérdés Magyarországon*, Esztergom, 1910.
- Egan Lajos–Kontra Aladár: *Magyarok romlása*, Budapest, 1913.
- [Egy Conservatív]: *A liberális párt bukása*, Wien, 1896.
- [Egy Dobzs-párti]: *Se Bánffy, se Wekerle. Nem kell új liberális párt. Felelet „Egy Tiszamaradék”-nak*, Budapest, 1903.
- „Az egyetem ünnepe”, *Magyar Állam*, 1900. március 13.
- [Egy Tiszamaradék]: *Wekerle és Bánffy. Az új liberális párt*, Budapest, 1903.
- Emery, Sarah: *Seven Financial Conspiracies Which Have Enslaved the American People*, Lansing, Mich., 1892.
- Emőd József: „Hass, alkoss, gyarapíts!”, *Köztelek*, 1911. január 11.
- Engelhardt Ferenc: „A női kongregációk mai állapota”, *Mária Kongregáció*, 1913. február.
- Enyedy Barnabás: „Az orosz dráma művészet fenomenjei”, *Helikon*, 1919. március 9.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, 1–2, Pest, 1851–1854.
- Eötvös Károly: *A nagy per*, Budapest, 1905.
- Erdélyi Gyula: „»Fiatal véreim«”, *Buda és Vidéke*, 1900. szeptember 5.
- Erdélyi Gyula: „A kereszt”, *Buda és Vidéke*, 1901. április (11. szám).
- Erdélyi Gyula: [Recenzió Bernát István: *A magyar demokrácia* című könyvéről], *Keresztények Lapja*, 1904, 14. szám.
- Erdélyi Gyula: *A zsidók betévedése a történetbe Chamberlain nyomán*, Esztergom, 1909.
- Erdélyi Gyula–Szentessy Alfonz: „Zászlóbontás”, *A Kereszt*, 1910. március 4.

É

- „Ébresztő!”, *A Kereszt*, 1910. május.

F

- Faber Oszkár: *A klerikális veszély*, Budapest, 1911.
- Farkas Geiza: *Az úri rend. Társadalmi tanulmány*, Budapest, 1912.
- Felhívás az Országos Nemzeti Szövetség érdekében és törekvéseinek ismertetése*, Budapest, 1901.
- Ferdinandy Geyza: *Magyarország közjoga*, H. n., 1912.
- Ferdinandy Geyza: „A szent korona”, *Budapesti Szemle*, 1917. február.
- [Ferdinandy Geyza] Prometheus: *Nemzetnevelés*, Budapest, 1913.
- Fényes Samu: „Új Magyarok”, *Új Magyarok* [folyóiratcím], 1933. január.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Reden an die deutsche Nation*, Leipzig, 1808.
- Fodor Lajos: *A társadalmi kérdés lényege*, Budapest, 1912.
- Forgács Ferenc: „Miért szükségesek az új gazdasági irányok”, *Magyar Kultúra*, 1918. május 5.
- Fouillée, Alfred: *Le Mouvement idéaliste et la réaction contre la science*, Paris, 1896.
- „Földbérllőszövetkezet”, *Nagybirtok*, 1911. július 5.
- Förster Lajos: [Választási beszédét lásd:] *Keresztény Magyar Ifjúság*, 1904. február 7.
- Frank, Walter: *Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (1871 bis 1918)*, Hamburg, 1933.
- Frank, Walter: *Hoffprediger Adolf Stoecker und die christlichsoziale Bewegung*, Hamburg, 1935.
- Frantz, Constantin: *Der Föderalismus als das leitende Prinzip für die soziale, staatliche und internationale Organisation: unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland; kritisch nachgewiesen u. constructiv dargestellt*, Mainz, 1897.
- Die Freimaurerei Österreich–Ungarns*, Wien, 1897.
- Freund, Michael: *Georges Sorel: der revolutionäre Konservatismus*, Frankfurt a. M., 1932.
- Fuchs, Albert: *Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918*, Wien, 1949.
- Funder, Friedrich: *Vom Gestern ins Heute: aus dem Kaiserreich in d. Republik*, Wien, 1952.

G

- Gaál Jenő: *Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalizmus alapján*, Budapest, 1896.
- Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918*, Budapest, 1960.
- Gastmann Soma: *Sajtószabadság vagy revolverjournalisztika eltörlése*, Nagyváradi, 1885.
- Gálfalvi Réthi Gyula: *Új pártalakulás*, Budapest, 1910.
- Gálfalvi Réthi Gyula: *Korunk és társadalma*, Budapest, 1910.
- Gáthy Bálint: „A nemzet jogosultságának bölcsészete”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908.
- Gávai Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája*, 1–2, Budapest, 1902–1903.
- Gávai Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk*, Budapest, 1903.
- Gávai Gaál Jenő: [Tervezet egy felállítandó Széchenyi Ligáról], *Magyar Gazdák Szemléje*, 1906. január.

- Gávai Gaál Jenő: „A magyar birtokpolitika jelentősége”,
Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1910.
- Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok*, Budapest, 1940.
- Geist, Karl: *Die Strassentumulte in Pressburg*, Budapest, 1882.
- Geöcze Sarolta: *Társadalmi program*, Budapest, 1899.
- Geöcze Sarolta: „A magyar középosztály megújíthatósága”,
Magyar Gazdák Szemléje, 1904. december.
- Germanus Gyula: [Nyílt levél a Magyar Társadalomtudományi Egyesület felélesztése érdekében], *Kassai Újság*, 1921. augusztus 26.
- Gerstenberger, Heide: *Der revolutionäre Konservatismus: ein Beitrag zur Analyse des Liberalismus*, Berlin, 1969.
- Gerster Béla: *Magyar kérdés és vezető osztály*, Budapest, 1906(?).
- Gesztesi Gyula: „Az államszocializmus”, *Új Nemzedék*, 1916. július 30.
- Gide, Charles: *Quatre écoles d'économie sociale*, Paris, 1890.
- Gleichen-Russwurm, Heinrich: „Sturmvoegel”, *Nord und Süd*, 1913.
- Glogau, Otto: *Börsen- und Gründungsschwindel*, H. n., 1876.
- Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*, Budapest, 1920.
- Grabowsky, Adolf: „Der imperialismus als Weltanschauung”, *Das neue Deutschland*, 1912. október 5.
- Gróf Széchenyi Imre pohárköszöntője a Széchenyi lakomán, 1900. február 5., Budapest, 1901.

Gy

- Gyulay Lajos: „Ábránd-e a magyar nemzeti eszme”,
Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1912.

H

- Hajnik Imre: „Ungarn und die feudale Europe”, 1867.
- Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet*, Budapest, 1899.
- Hajnóczy Sándor: „Turáni mozgalom Magyarországon”,
Kassai Újság, 1921. augusztus 14.
- Halász Gábor: *Magyar századvég*, Budapest, 1977.
- Haller István: [Referátum a Katolikus Népszövetség 1918. márciusi jubileumi közgyűlésén], *Magyarország*, 1918. március 12.
- Halmay Elemér: „Parlamentarizmusunk hanyatlásának okairól”,
Magyar Közélet, 1902. május 15.
- [Halmay Elemér]: „Parlamenti reform”, *Kelet Népe*, 1909. június 18.
- Hampel József: „Az ifjúság egyesületi élete”, *Keresztény Magyar Ifjúság*, 1905.
- Hantos Elemér: *The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution*, Budapest, 1904.
- Hanvay Zoltán: *Gondolatok a kollektívizmus körül*, Rimaszombat, 1907.
- „Harc az ipari központok ellen”, *Új Nemzedék*, 1918. május 30.

Heffty Richárd: *Adatok az ellenforradalom történetéhez*, Budapest, 1920.

Heinz, Friedrich Wilhelm: „Völkische Diktatur?“, *Blätter der Wehrgemeinschaft*, 1924. szeptember–október.

Heller, Hermann: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*, Breslau, 1926.

Herman Ottó: *Judenverfolgung und Psychiatrie*, Budapest, 1881.

Herman Ottó: *A magyar ösfoglalkozások köréből*, Budapest, 1899.

Hertz, Friedrich: *Wesen und Werden der Nation*.
^{IN} uő: *Nation und Nationalität*, Karlsruhe, 1927.

Hilscher Rezső: „A háború és a szociálpolitika“, *Szegényügy*, 1918. január–március.

Hock, Wolfgang: *Deutscher Antikapitalismus. Der ideologische Kampf gegen die freie Wirtschaft im Zeichen der grossen Krise*, Frankfurt a. M., 1960.

Hoffmann Géza: *Csonka munkásosztály. Az amerikai magyarság*, Budapest, 1911.

Hoffmann Géza: *Krieg und Rassenhygiene. Die bevölkerungs-politischen Aufgaben nach dem Kriege*, München, 1916.

Hoffmann Géza: „A faji öntudat ébredése a német ifjúságban“, *A Cél*, 1917. június 20.
 [Hoffmann Géza] Germaniens: „A nagynémet mozgalom és a magyarság“, *A Cél*, 1918. július 1.

Hoffmann Géza: „Fajegészségtan és erkölcs“, *Magyar Kultúra*, 1918. október 5.

Hoitsy Pál: *Jövők és az uralkodóház*, Budapest, 1894.

Hoitsy Pál: *Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai*, Budapest, 1902.

Holló Lajos: „Elmélkedés“, *Magyarország*, 1901. március 24.

Honti Viktor: *A veszett háború győztes gazdagjai*, Budapest, 1919.

Horváth János: *Aranytól Adyig*, Budapest, 1921.

Horváth József: *Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története*, Budapest, 1907.

Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*, Budapest, 1961.

Hungarus: „Ady Endre: »Halottak élén«. Némely megjegyzések a magyar irodalompolitikáról“, *Új Nemzedék*, 1918. szeptember 28.

„Húsz antiszemita képviselő“, *Filozemita Füzetek*, 1884. július.

Huszár Károly: *Korunk sebe és a nyomor vámszedői*

Huszár Károly: *Szózat a keresztény munkásokhoz*, Budapest, 1903.

Huszár Károly: „A keresztényszocializmus, mint a jövő magyar politikai fejlődésének iránya“, *Magyar Kultúra*, 1918. október 20.

I

„Ideális ifjúság” [vezércikk], *Egyetértés*, 1901. március 22.

Imre Sándor: *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődési politikához*, Budapest, 1912.

Inczédi László: „Hajdan és most“, *Buda és Vidéke*, 1902. augusztus (23. szám).

Istóczy Győző: *Emlékiratfélék és egyebek*, Budapest, 1911.

Iván János: *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1894*, Budapest, 1935.

Ivánka Pál: *A magyar társadalom megszervezése*, Gyoma, 1908.

J

- Jancsó Benedek: *A nemzetköziség és a nemzeti eszme*
Értekezések a társadalmi tudományok köréből, Budapest, 1909.
- Jankulov Boriszláv: „A talaj és a faj viszonya a történelemhez”
Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1912.
- Jász Géza: *A fejlődés törvényei*, Budapest, 1893.
- Jászi Oszkár: „Tíz év”, *Huszadik Század*, 1910, 1. félévkötet.
- Jászi Oszkár: „Eötvös József állambölcselete és politikája”
Huszadik Század, 1913, 2. kötet.
- Jászi Oszkár: „Imperializmus és pacifizmus”, *Huszadik Század*, 1915, 2. kötet.
- Jelentés az 1898: XXIII. t. cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908)*, Budapest, 1908.
- Jenits Tibor: [Főtitkári beszámoló az 1912/13. tanévről]
Egyetemi Lapok, 1913. június 30.
- Jouvenel, Bertrand de: *Nach der Niederlage*, Berlin, 1941.

K

- Karafiáth Jenő: „Emlékezés Szemere Miklósról”, *Testnevelés*, 1943, 2. szám.
- „A kath. egyetem”, *Magyar Állam*, 1900. március 23.
- Kautz Gyula: *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik und ihrer Literatur*, 1–2,
 Wien, 1858–1866.
- Károlyi Sándor: *Programbeszéd Göncön, 1901. szept. 10.*, Budapest, 1901.
- Károlyi Sándor: „Uzsora és közszellem”. Beszéd az 1902. május 27-i uzsora-
 szakértekezleten, *Hazánk*, 1902. május. 28.
- Keményfalvi Ákos: „Mehr Klarheit!”, *Kelet Népe*, 1913.
- Keményfy K. Dániel: *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai*,
 Budapest, 1905.
- Keményfy K. Dániel: *Háború és politika*, Esztergom, 1917.
- Kenedi Géza: *Szociológiai nyomozások*, 1–2, Budapest, 1910.
- Kereszt, zsidó, vallás (írták egy jogász és egy bölcész)*
 [Az egyetemi Nemzeti Párt programröpirata], Budapest, 1900.
- [„A keresztény ifjak »nagybizottságának« ellensúlyozására alakult ifjúsági
 nagybizottság” manifesztuma], *Magyar Szó*, 1901. március 24.
- Kerék Mihály: *Az országos Széchenyi Szövetség története, működése és hivatása*,
 Budapest, 1932.
- Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*, Budapest, 1939.
- Király Péter: *Vészkiáltások*, Szeged, 1904.
- Király Péter: *Magyar szocializmus*, Debrecen, 1906.
- Kiss Menyhért: „Március Idusa”, *Egyetemi Lapok*, 1914. március 15.
- Kiss Sándor: „A faji eszme”, *A Cél*, 1917. január 20.
- Kiss Sándor: „Fajunk védelméről”, *A Cél*, 1917. november 20.
- Kjellén, Rudolf: *Die Idee von 1914*, Leipzig, 1915.

- Klamroth, Kurt: *Staat und Nation bei Paul de Lagarde: ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ideenlehre im 19. Jahrhundert*, Leipzig, 1928.
- Klebovsky-Mayer Lajos: „A konzervativizmus”, *A Cél*, 1913. október 20.
- Klemperer, Klemens: *Konservative Bewegungen: zwischen Kaiserreich und National-socialismus*, Wien–Oldenbourg, 1962.
- Kohn, Hans: *Wege und Irrwege: vom Geist des deutschen Bürgertums*, Düsseldorf, 1962.
- Kossuth Ferenc: *A demokrácia alapeszméi a magyar történelemben*, Budapest, 1896.
- Kovács Ernő: „A magyar szabadkőművesség válsága”, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1916. május.
- Kovács-Karap Ernő: *Szabadkőműves emlékeim*, Budapest, 1911.
- Kovács-Karap Ernő: „Gr. Zichy Vladimir emlékére”, *A Cél*, 1929. február.
- Kovács László: „Maradiak–modernek”, *Ma*, 1911. április 15.
- A Központi Sajtóvállalat alapítási tervezete, *Magyar Kultúra*, 1928. január 20.
- Krisztics Sándor: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjából*, Budapest, 1914.
- Krúdy Gyula: *Őszi utazás a vörös postakocsin*, Budapest, 1956.
- Krúdy Gyula: *A tegnapok ködlovagjai*, Budapest, 1961.
- Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*, Budapest, 1976.
- Kunz, A. C.: *Die konservative Idee*, Innsbruck, 1949.
- Kutas Bálint: *Lelkészek, tanítók a szövetezés mezején*, Budapest, 1905.

L

- Die Lage in Ungarn* [anonim röpirat], Budapest, 1918.
- Lambrechts, Hector: *A világháború és az új élet*, Budapest, 1918.
- Langbehn, Julius: *Rembrandt als Erzieher: von einem Deutschen*, Leipzig, 1890.
- Lázár Andor: „A középosztály, a kapitalizmus és a szocializmus”.
(Előadás a Magyar Társaság Szabadiskolája vitaülése szabadiskolában.)
Ismerteti: *Magyar Gazdák Szemléje*, 1919. január–március.
- Lázár Béla: *A tegnap, a ma és a holnap*, Budapest, 1896.
- Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*, Budapest, 1913.
- Lemberg, Eugen: *Nationalismus*, 1–2, Reinbek bei Hamburg, 1964.
- Lendvai István: „Az amerikanizmus”, *Új Nemzedék*, 1915. február 28.
- [Lendvai István] L-n: „A »Harmadik« Franciaország”,
Új Nemzedék, 1915. szeptember 5.
- [Lendvai István] „Vissza a faji művészetéhez”, *Új Nemzedék*, 1916. február 20.
- [Lendvai István] Riporter: „Szabó Ervin és akik eltemették”,
Új Nemzedék, 1918. október 5.
- Lendvai István: *A harmadik Magyarország*, Budapest, 1920.
- Lensch, Paul: *Drei Jahre Weltrevolution*, Berlin, 1917.
- Leopold Lajos: *A presztízis*, Budapest, 1912.
(Prestige. Ein gesellschaftspsychologischer Versuch, Berlin, 1916.)

Le Play, Frédéric: *La paix sociale après le désastre, selon la pratique des peuples prospères*, H. n., 1876.

Le Play, Frédéric: *L'organisation de la famille*, H. n., 1877.

Lippay Zoltán: *A magyar birtokos középosztály és a közélet*, Budapest, 1919.

Lyka Emil: *Az antiszemitizmus pszichológiája*, Budapest, 1911.

M

Magasházy László: [Felszólalás a selmecbányai kongresszus iparpártolás-vitáján 1901. május 28-án], *Diákkongresszusi Lapok*, 1901. május 30.

A Magyar Gazdaszövetség Tájékoztatója, Budapest, 1908.

A magyar gazdákhoz! Budapest, 1901.

A Magyar Keleti Kultúrközpont alapszabályai és ügyrendje, Budapest, 1916.

Magyarország gazdasági bankja.

A keresztény érdekek szövetkezése a nemzetközi nagytőke ellen.

[Anonim gépirat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár birtokában, R.szám: 8795.]

„Magyarország nagybirtokosaihoz!”, *Nagybirtok*, 1909. november 20.

Magyarország története 1849–1918, Egyetemi tankönyv, IV. Budapest, 1972.

Magyarország zsidó sajtója [anonim röpirat], Budapest, 1900.

„A magyar társadalom”, VIII., *Budapesti Hírlap*, 1911. szeptember 23.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület alakulása, Budapest, 1907.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1909-ben, Budapest, 1909.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1907–1910. évi működéséről [Igazgatósági jelentés], Budapest, 1910.

A Magyar Társaság Szabadiskolája vitaülése a közigazgatás reformjáról (1917. december 7–9.), *Magyar Gazdák Szemléje*, 1918. január–február.

„Magyar urak, magyar parasztok”, [glossza], *Új Nemzedék*, 1915. július 10.

Mann, Thomas: *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Leipzig, 1917. [Magyarul: Egy apolitikus ember elmélkedései, Györffy Miklós ford., Budapest, 2000.]

Mannheim, Karl: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden, 1935.

Margalits Ede: „Magyar tudományosság”, I–XVI.

Magyar Szemle, 1901. január – 1901. május

[Margitay Dezső] Revisor: *A gentry marad!*, Budapest, 1885.

Maros Tamás [álnév: Turnowsky Sándor]: *Marosportusztól Moszkváig*

Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*, Budapest, 1919.

Maurras, Charles: *Enquête sur la Monarchie*

(A Függelékben: Si le coup de force est possible), H. n., 1909.

Maurras, Charles: *Les trois idées politiques*, H. n., 1912.

A Mária-congregatio vezérkönyve, 2. kiadás, Budapest, 1905.

A Mária-kongregáció rövid ismertetése, Budapest, 1917.

Máriássy Béla: *A szabadelvűség múltja, jelene, jövője*, Győr, 1896.

Márkus László: „Strindberg”, *A Hét*, 1905.

Márkus László: „A história értéke”, *Alkotmány*, 1916, 13. szám.

Márkus László: „Háború és irodalom”, *Alkotmány*, 1916, 35. szám.

- Márkus László: „A magyar index”, *Új Nemzedék*, 1917. június 3.
- [Márkus László] Marco: „Kühlmann a pincében”, *Új Nemzedék*, 1918. július 18.
- „Második és harmadik közgyűlésünk”.
- A Kath. Sajtóhölgy Bizottság Kis Közlönye*, 1915. március
- Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, 5. kiadás, Berlin–München, 1919.
- M[eiszlinger A[lajos]: „Széchenyi zászlaja”, *Keresztények Lapja*, 1905. december 16.
- Merker, Paul: *Deutschland, sein oder nicht sein?*, Mexico, 1945.
- Meskó Pál: *A gazdák kívánsága*, Gazdaszövetség, Budapest, 1917.
- Meyer, Rudolf: *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland*, H. n., 1877.
- Mezey Gyula: [Beszéd egy temesvári gazdaggyűlésen],
Magyar Gazdák Szemléje, 1914. június.
- Mezey Gyula: „Új ideológiák?”, *A Cél*, 1915. augusztus 20.
- Méhely Lajos: *A háború biológiája*, Budapest, 1915.
- Méline, Jules: *Vissza a faluba*, Budapest, 1906.
- Méray-Horváth Károly: *Weltmutation*, Zürich, 1918.
- Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)*, Budapest, 1934.
- „A mi »ellenforradalmunk«”, *Új Nemzedék*, 1918. november 9.
- [mi.]: „Reminiscenciák”, *Egyetemi Lapok*, 1899. április 10.
- Miklóssy István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása*.
Szociálpolitikai tanulmány, Budapest, 1913.
- Milotay István: „A gentry a vádlottak padján”, *Új Nemzedék*, 1915. június 6.
- Milotay István: „Harc a lobogóért”, *Új Nemzedék*, 1915. november 21.
- Milotay István: „Mocsáry Lajos”, *Új Nemzedék*, 1916. január 23.
- Milotay István: „Eötvös Károly”, *Új Nemzedék*, 1916. április 23.
- Milotay István: „A Függetlenségi Párt programjához”, *Új Nemzedék*, 1916. július 23.
- Milotay István: „A Hangya”, *Új Nemzedék*, 1917. március 25.
- Milotay István: „Egy bátor könyvről”, *Új Nemzedék*, 1917. április 25.
- Milotay István: „Új csillagok alatt”, *Új Nemzedék*, 1917. június 17.
- Milotay István: „Justh Gyula”, *Új Nemzedék*, 1917. október 14.
- Milotay István: „Magyar girondisták”, *Új Nemzedék*, 1918. február 6.
- Milotay István: „A magyar osztályharc és a magyar irodalom”,
Új Nemzedék, 1918. április 25.
- Milotay István: „Politikusok, kémek, újságírók”, *Új Nemzedék*, 1918. május 23.
- Milotay István: „Nyílt levél Móricz Zsigmondhoz a Fáklyáról”,
Új Nemzedék, 1918. május 30.
- Mit akar az egyetemi „Reformpárt?”* [programfüzet], Budapest, 1897.
- Moeller van den Bruck, Arthur: *Der preussische Styl*, München, 1916.
- Moeller van den Bruck, Arthur: *Das Recht der jungen Völker*, München, 1919.
- Moeller van den Bruck, Arthur: *Das dritte Reich*, 3. kiadás,
Berlin–Hamburg–Leipzig, 1931.
- Molnár János: [Interpelláció 1900. május 28-án],
Képviselőházi Napló, 1896–1901-es ciklus, 29. kötet.

M. P.: „Az Erösdy-ügy”, *Huszedik Század*, 1910, 2. félkötet.
Mühlenfeld, Hans: *Politik ohne Wunschbilder: die konservative Aufgabe unserer Zeit*,
München, 1952.
[M–y]: „Ifjúsági közélet”, *Egyetemi Lapok*, 1904. március 19.

N

Nagy Ernő: *Magyarország közjoga*, H. n., 1887.
Nagy József: *Magyar keresztény ifjúság*, Budapest, 1902.
Naumann, Friedrich: *Demokratie und Kaisertum: ein Handbuch für innere Politik*,
4. kiadás, Berlin–Schöneberg, 1905.
N. L.: „Jövünk...”, *Élet*, 1918. május 5.
Neményi Ambrus: *Bureaukracia Magyarországon*, Budapest, 1902.
Nemzeti ideál. Mit akar a magyar ifjúság? Kibocsátja Ezer magyar ifjú, Budapest, 1901.
A „Nemzeti” páholy nemzeti akciójának programja, Budapest, 1905.
[Nendtwich Károly] Ulrich von Hutten: *Das Judentum in Österreich–Ungarn*,
Budapest, 1882.
Neubauer Ferenc: „Miért szervezetlen a magyar intelligencia?”,
Új Nemzedék, 1918. szeptember 7.
Az 1900-as népszámlálás adatai,
Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat, 16. kötet.

Ny

Nyisztor Zoltán: „Bangha Béla első lapalapítása”, *Magyar Kultúra*, 1941. március 20.
Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és műve*, Budapest, 1941.

O

Orczy Andor: *Demokratizmus és fogalomközösítés*, Budapest, 1920.
„Az Országos Keresztény Szövetség ügyrendje”, II.,
Keresztények Lapja, 1906. június 15.

Ö

„Ön az én barátom” [vezércikk], *A Szamár*, 1917. december 5.

P

Paikert Alajos: „Der turanische Gedanke”, I–II., *Turán*, 1917. április – szeptember
Palágyi Menyhért: „A nemzeti gondolat philosophiája”,
Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1908, 1. szám.
Palágyi Menyhért: „Marx és tanítása”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908.
Pataj Sándor: *Magyar socialismus*, Budapest, 1904.
Pályi Ede: *Magyarország a háború után*, Budapest, 1917.
Páris Frigyes: „Észrevételek a szövetkezeti mozgalom irányáról”,
Magyar Közélet, 1903. március 15.
Páris Frigyes: *Tájékoztató a ruthén akciónál való működésem felől*, Budapest, 1904.

- Páter Zadravetz titkos naplója, Budapest, 1967.
- Pekár Károly: *A magyar nemzeti szépről. A magyar génusz esztétikája*, Budapest, 1906.
- Pethő Sándor: *A szabadságharc eszméi*, Budapest, 1916.
- Pethő Sándor: „A német válsághoz”, *Alkotmány*, 1917. július 15.
- Petrassewich Géza: *Magyarország és a zsidóság*, Budapest, 1899.
- Plenge, Johann: *1789 und 1914: die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*, Berlin, 1916.
- Pobedonoszew, Konstantin P.: Der Volksunterricht.
^{IN} *Sammlung Moskowitischer Studien über das politische und geistige Leben der Gegenwart mit Bezug auf Russland*, Dresden–Leipzig, 1902 [1897]
- Porzolt Kálmán: *Reform-politika*, Budapest, 1907.
- Prohászka Ottokár: *A diadalmas világnézet*, Esztergom, 1903.
- Prohászka Ottokár: *Ég és Föld*, H. n., 1912.
- Prohászka Ottokár: „Mi volna a birtokpolitika első feladata?”, *A Cél*, 1918. február 1.
- Prohászka Ottokár: *Korunk lelke*, Budapest, 1928.
- Prohászka Ottokár: A liberalizmus utópia
 [Magyar Sion, 1896]. ^{IN} uő: *Korunk lelke*, Budapest, 1928.
- Prohászka Ottokár: A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon
 [Katolikus Szemle, 1899]. ^{IN} uő: *Korunk lelke*, Budapest, 1928.
- Prohászka Ottokár: Franciaország újjászületése [Katolikus Szemle, 1914].
^{IN} uő: *Korunk lelke*, Budapest, 1928.
- Prónay-napló, Párttörténeti Intézet Archívuma.
- Prónay Pál: *A határban a Halál kaszál...*, Budapest, 1963.
- Pulzer, Peter G. J.: *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867–1914*, Gütersloh, 1966.

Q

- Quaatz, Reinhold Georg: *Verlorene Gemeinschaft*, Berlin, 1950.

R

- Raste, G. I. [Lippay Zoltán]: *Kis könyv a dialektikus materializmusról*, Budapest, 1929.
- Raste, G. I. [Lippay Zoltán]: „Über die faschistische Herrschaft der Bourgeoisie”,
Unter Banner des Marxismus, 1931. február.
- Rathenau, Walther: *Die neue Wirtschaft*, Berlin, 1918.
- Rákosi Jenő: „A »Ma«”, *Ma*, 1911. április 1.
- Rákosi Jenő: A németek [Budapesti Hírlap, 1917. július 14.].
^{IN} *Tiszavirág* (cikkgyűjtemény), Budapest, 1920, 1. kötet.
- Rein, Gustav Adolf: *Die Revolution in der Politik Bismarcks*, Göttingen, 1957.
- Réz Mihály: *Széchenyi-problémák*, Budapest, 1907.
- Réz Mihály: *A magyarság uralma és a kor szelleme*, Budapest, 1909.
- Réz Mihály: *Szabadság és egyenlőség*, Budapest, 1909.
- Riedl Frigyes: *Hagyatékából*, Budapest, 1922.

- Riehl, Wilhelm Heinrich: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik*, 1–4, H. n., 1881–1882. [Stuttgart, 1862.]
- Riehl, Wilhelm Heinrich: *Die bürgerliche Gesellschaft*, 8. kiadás, Stuttgart, 1885.
- Ritter, C. H.: *Der ungarische Reichstags-Abgeordnete Ivan von Simonyi oder die Verjudung des Antisemitismus in Ungarn*, Hagen i. W., 1886.
- Rohden, Peter Richard: *Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik*, Berlin, 1925.
- Rohling, August: *Die Talmudjude*, Wien, 1871.
- Romein, Jan: Über den Konservativismus als historische Kategorie.
^{IN} *Wesen und Wirklichkeit des Menschen: Festschrift für Helmuth Plessner*, Klaus Ziegler szerk., Göttingen, 1957.
- Rónai Zoltán: „Sajtószabadság”, *Huszadik Század*, 1911, 2. kötet.
- Rónai Zoltán: „A szent forradalom”, *Huszadik Század*, 1911, 2. kötet.
- Ruske, Helmut: Preussischer Volks-Verein. ^{IN} *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*, Dieter Fricke szerk., 2. kötet, Leipzig, 1970.

S

- Salacz Gábor: „Báró Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen 1895-ben”, *Regnum*, 1942/43.
- Sarlós Márton: „Az organikus és szentkorona államelmélet a magyar jogtörténetírásban”, *Magyar Tudomány*, 1960.
- Sassi Nagy Lajos: *A XX. század igazi népnevelői. A magyar tanítóság, papság, jegyzőség gazdasági, társadalmi, erkölcsi, hazafias s népnevelői újabb nemzetmentő teendői és jogos követelése*, 2. kiadás, Szeged, 1903.
- Sassi Nagy Lajos: „A Balkán-államok és a turánizmus”, *A Cél*, 1915. augusztus 20.
- Schandl Károly: „Főiskolai ifjúságunk és a szövetségi mozgalom”, *Szövetkezés*, 1911.
- Schäffle, Albert: *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft*, Tübingen, 1873.
- Schäffle, Albert: *Bau und Leben des sozialen Körpers*, Tübingen, 1875–1878 .
- Scheler, Max: *Die Ursachen des Deutschen Hasses: eine nationalpädagogische Eroberung*, Leipzig, 1915.
- Schelsky, Helmut: Über die Stabilität von Institutionen, besonders Verfassungen [1949]. ^{IN} uő: *Auf der Suche nach Wirklichkeit. Gesammelte Aufsätze*, Düsseldorf–Köln, 1965.
- Schickert, Klaus: *Die Judenfrage in Ungarn: jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert*, 2. kiadás, Essen, 1943.
- Schmitt, Carl: *Römischer Katholizismus und politische Form*, Hellerau, 1923.
- Schoeps, Hans-Joachim: *Preussen – Geschichte eines Staates*, Berlin, 1966.
- Schottendorff, Rudolf von – Freiherr von Glandeck: *Bevor Hitler kam*, 2. kiadás, München, 1934 [1933].

- Schulz Józsefné–Gidófalvy István: *A magyar pap és tanító szociális kötelességei*, Kolozsvár, 1912.
- Schütz Antal: *Prohászka Ottokár pályája*, Budapest, 1929.
- Seidel, Alfred: *Bewußtsein als Verhängnis*, Bonn, 1927.
- Seillière, Ernest: *Philosophie de l'impérialisme*, 1–4, Paris, 1903–1908.
(Die Philosophie des Imperialismus, Berlin, 1907.)
- Simonyi Iván: „A modern alkotmánytan tévedései”, [Különnyomat a Bodnár Zsigmond szerkesztette *Magyar Szemléből* (1881. évfolyam)], Pozsony, 1884.
- Simonyi Iván: *Választási rendszerünk téves alapja és egy pozitív reformindítvány*, Pozsony, 1884.
- Simonyi Iván: *Die Schopenhauer-Filosofasterei, eine Ursache und ein Faktor des Nihilismus und Anarchismus und die einzigen Gegenmittel gegen die Letzteren*, Pozsony, 1903.
- Sinkó Ferenc: „Izsóf Alajos (1870–1945)”, *Vigilia*, 1972. szeptember.
- Sombart, Werner: *Händler und Helden: patriotische Besinnungen*, München, Leipzig, 1915.
- Somló Bódog: [Napló 1914–1918], Kézirat, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3038.
- Somervell, David C.: *The English Thought in the 19th Century*, London, 1929.
- Sorel, Georges: *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908.
- Spengler, Oswald: *Preussentum und Sozialismus*, Berlin, 1918.
- Stechert, Kurt: *Wie war das möglich?*, Stockholm, 1945.
- Steinacker, Harold: *Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte*, Innsbruck, 1907.
- Steinacker, Harold: *Zur Frage nach der rechtlichen Natur der österreichisch–ungarischen Gesamtmonarchie*, Wien–Leipzig, 1910.
- Steinecker Ferenc: Előszó.
^{IN} *A Magyar Társaság és Falukutató Intézet Évkönyve az 1935. évre*. H. n., é. n.
- Sternberg, Adalbert: *Plaudereien aus dem Kometenjahr*, Wien, 1911.
- Stillich, Oskar: *Die politischen Parteien in Deutschland*, Leipzig, 1908.

Sz

- Szabó László: *A modern újságírás*, Budapest, 1913.
- Szabó Miklós: „Az 1901-es egyetemi kereszt mozgalom”, *Történelmi Szemle*, 1970/4.
- Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*, Budapest, 1928.
- Szegedy Miklós: „Magyar Magyarország”, *Magyar Figyelő*, 1913. március.
- Szegedy Miklós: *Magyar holnapunk*, Budapest, 1917.
- Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*, Budapest, 1913.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, 1934.
- Szemák István: „Még egy szó a katolikus intelligencia kérdéséhez”, *Magyar Kultúra*, 1917. január 20.
- Szemenyey Kornél: „Kormányképes ellenzék”, *Huszedik Század*, 1902. május.
- Szemenyey Kornél: „Liberalizmus és nemzeti állam”, *Magyar Közélet*, 1903. február 1.
- Szemenyey Kornél: „Nemzeti egység”, II., *Magyar Közélet*, 1903. július 15.

- Szemere Miklós és a magyar ifjúság, Kováts Lajos szerk., Budapest, 1901.
- Szemere Miklós: *Modern argonauták*, Budapest, 1909.
- Szemere Miklós: [Pohárköszöntő a Nemzeti Kaszinóban rendezett vacsorán 1918. március 13-án], *Alkotmány*, 1918. március 13.
- Szendeffy Aladár: [Referátum az Országos Keresztény Liga 1909. május 15-i közgyűlésén], *Keresztények Lapja*, 1909. június 1.
- Széchenyi Imre: *Amerikai levelek*, Budapest, 1883.
- Szigethy Lehel: *A fogyasztási szövetkezetek és a kereskedelem*, Budapest, 1911.
- Szirbik Antal: *A legmodernebb aesthetika, A régi és az újmódi költészet – Rákosi Jenő, Ady Endre és táboraik a fiziológia szögéből nézve*, Budapest, 1915.
- Szittyai Emil: *Én, Szittyai Emil a bizonyíték gyárosa, Consten bey és Károlyi gróf*, Budapest, 1918.
- Szittyai Emil: *Das Kuriositäten-Kabinet*, Konstanz, 1923.
- A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920: a Tanácsköztársaság iskolapolitikája*, Kelen Jolán szerk., Budapest, 1958.
- Szolovjov, Vlagyimir Szergejevics: *Etika*, 1897.
- Szolovjov, Vlagyimir Szergejevics: *Beszélgetések az Antikrisztusról*, 1899.
- [Sztankay Béláné Ivády Antónia] Lorisz: „A turáni eszme”, *Alkotmány*, 1918. március 31.
- Sztehlo Kornél: *A klerikális mozgalom Magyarországon*, Budapest, 1910.
- Szücs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelem nemzeti látószöve*, Budapest, 1970.

T

- Tahy Endre: *Kereszt az egyetemen*, Budapest, 1941.
- Tápay Szabó László: *Szegény ember gazdag élete*, 1–2, Budapest, 1928.
- Tátrai, Felix: *Mehr Klarheit! Gedanken über den Prohaska-Kultus in Ungarn*, H. n., 1913.
- A temesvári nagygyűlés*, Budapest, 1913.
- Thibaudet, Albert: *La République des Professeurs*, Paris, 1927.
- Thorockay Viktor: *A magyar nemzet megújítása*, Budapest, 1917.
- Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*, H. n., 1903.
- Tisza István: [Megjegyzés Réz „A nemzetiségi kérdésről” című cikkére], *Magyar Figyelő*, 1912. november 1.
- Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből. 1896–1908*, Budapest, 1908.
- Tonelli Sándor: *A magyar közgazdasági érdekképviseletek*, Budapest, 1914.
- Torma Miklós: *Politikai válságunk irányai*, Budapest, 1910.
- Tóth Gáspár: *A magyar konzervativizmus programja*, Budapest, 1884.
- Tóth László: *Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után*.
^{IN} *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*, Budapest, 1933.
- Tönnies, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, 2. kiadás, Berlin, 1912.

Tönnies, Ferdinand: *Fortschritt und soziale Entwicklung: Geschichtsphilosophische Ansichten*, Karlsruhe, 1926.

A Turáni Társaság tisztikarának és választmányának névsora, *Turán* 1913, 1. szám.

Tüdös István: „Az egyetemi keresztbotrány”, *Magyar Szó*, 1901. március 23.

U

U. [Kautz Gyula?]: „A gazdasági congressus és az agrármozgalom”, *Budapesti Szemle*, 1885, 44. kötet.

V

Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérzet*, H. n., 1896.

Vadnay Tibor: *A magyar jövő*, Budapest, 1918.

Varga Jenő: Recenzió *Méhely Kálmán: A munkáskérdés lényege* című könyvéről, *Huszadik Század*, 1916, 2. kötet.

Várkonyi Oszkár: „A radikalizmus térfoglalása Európában”, *Magyar Közélet*, 1902. július 15.

Vázsonyi Vilmos: „A gipsz-vád”, *Új Század*, 1900. június 3.

Vázsonyi Vilmos: „Alma Mater” [Pesti Hírlap, 1900. szeptember 15.].

^{IN} *Beszédei és írásai*, Budapest, 1928, 2. kötet.

Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*, Budapest, 1922.

Verhovay Gyula: *Liberalizmus és conservativizmus*, Budapest, 1875.

Vogelsang, Karl: *Gesammelte Aufsätze über sozialpolitische und verwandte Themats*, H. n., 1880.

Vogüé, Melchior de: *Le Roman Russe*, H. n., 1886.

Vukov Kukács: „Milotay István a zsaroló selyemfiú”, *A Közvélemény Vására*, 1934. október.

V-y: „Nemzeti Kaszinó”, *Buda és Vidéke*, 1900. május (14. szám).

W

Wagener, Hermann: *Die Lösung der sozialen Fragen vom Standpunkt der Wirklichkeit und Praxis von einem praktischen Staatsmann*, H. n., 1878.

W[agner] K[ároly]: „Idegenimádás”, *Ma*, 1911. június 15.

Weiner Félix: „Kritikai körjelenségek”, *Magyar Közélet*, 1903. április 1.

Weis István: „Az erők szervezése”, *Magyar Kultúra*, 1918. február 20.

Weis István: „A magyar girondisták”, *A Nép*, 1924. május.

Wékey György: „Galilei utódai”, *Élet*, 1918. január 27.

Wolff Károly: „A nemzethez” (programnyilatkozat), *Budapesti Hírlap*, 1918. október 30.,
Alkotmány, 1918. október 30.

Woltmann, Ludwig: *Politische Anthropologie. Eine Untersuchung über den Einfluss der Descendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker*, Eisenach, Leipzig, 1903.

Z

Zelensky Róbert: *Emlékeim*, Budapest, 1931.

[Zigány Árpád] Diplomata: „Demokratikus pártalakulás”, *Renaissance*, 1910. július 25.

[Zimándy Ignác]: *Szózat a néphez*, Budapest, 1895.

Zombory Gyula: „Az »istentelenek«”, *Buda és Vidéke*, 1901. december (35. szám.)

Zs

„A zsidókérdés Magyarországon”, *Huszedik Század*, 1917. évfolyam.

Képviselőházi Napló, 1896–1901-es ciklus, 29. kötet

Képviselőház naplója, 1910-es ciklus, 35., 41. kötet.

ELTE Levéltár (Pázmány Péter Tudományegyetem iratai)

Esztergom, Prímási Levéltár.

Hadtörténelmi Levéltár, Szegedi kormány Honvédelmi minisztériuma, 284-1919.

OL, *Kaas Ivor iratai*, P. 336, 3. doboz

OL, *Kaas Ivor iratai*, P. 226, 3. doboz.

OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441.

OL, *Wlassics iratok*, P. 1445, 5. doboz

OL, *Ballagi Aladár iratai*, P. 12., 5. cs.

OL, *Zboray Miklós iratai*, P. 957.

OL, *Balás György iratai*, P. 10.

OL, *Magyar Turáni Társaság iratai*, Elnöki iratok, P. 1384

OL, *Magyar Turáni Társaság iratai*, Általános iratok, P. 1484, 4. cs.

OL, *Magyar Turáni Társaság iratai*, Általános iratok, P. 1384, 3. cs.

OL, Szabadkőműves Levéltár, *Szimbolikus Nagypáholy iratai*, P. 1083.

OL, Szabadkőműves Levéltár, *Nemzeti Páholy iratai*, P. 1119.

OL, Szabadkőműves Levéltár, *Martinovics Páholy iratai*.

OL, Szabadkőműves Levéltár, *Unió Páholy iratai*, 1911, 1362. sz.

OL, Szabadkőműves Levéltár, *Corvin Mátyás Páholy iratai*, P. 1086,

OL, *Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete iratai*, P. 1234

OL, K. 149–1902-BM Res. 26. cs

BM res. 1901. OL. K. 149–190-BM Res. 25. cs.

OL, BM res. BM 223-res. K. 149, 35. cs

OL, K. 149-1901-BM Res. 25. cs.

Ráday Levéltár, *Tisza-iratok*.

MTA Kézirattár, *Concha Győző iratai*, MS. 4810/109. 110.

MTA Kézirattár, *Concha Győző iratai*, MS 4810/109. 110.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 2456.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Quart. Hung. 4252.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 1633.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 1673.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 2454, 2. kötet.

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 2445, 2. kötet

OSZK Kézirattár, *Apáthy István iratai*, Fol. Hung. 2454, 2. kötet.

OSZK Kézirattár, *Kacziány Géza iratai*, Fond 57/144.

OSZK Kézirattár, *Márkus László iratai*, Fol. Hung. 2632.

OSZK Kézirattár, OctHung 1299 (Paikert Alajos naplója)

OSZK Kézirattár, *Somló Bódog Naplója 1914–1918*, 3. kötet, Quart. Hung. 3038.

OSZK Kézirattár, *Zempléni Árpád iratai*, Fol. Hung. 1671.

OSZK *Levelestár*

Párttörténeti Intézet Archívuma, *Prónay-napló*, I. kötet, 36–37. oldal, 685. f. 5. ö. e

Szabó Miklós műveinek bibliográfiája

Összeállította: Horváth Ágota *{2003}

1970

Lukács György: Lenin (könyvismertetés)
Századok, 1970. 5–6. szám.

Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom
Történelmi Szemle, 1970. 4. szám. {2003}

1972

A fanatizmus rítusai (Az *Égi bárány*-tól a *Még kér a nép*-ig)
Filmkultúra, 1972. 2. szám.

1973

Ami nevetséges, nem mulatságos – A magyar filmek történelemszemléletéhez
Filmkultúra, 1973. 5. szám.

Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések (1896–1914)
Történelmi Szemle, 1973. 1–2. szám. {2003}

1974

Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban
Századok, 1974. 1. szám. {1989}

A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása
a századfordulón
Történelmi Szemle, 1974. 3. szám. {1989}

1975

Középosztály és újkonzervativizmus
Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között
Világosság, 1975. 6. szám. {1989}

1976

A szociológia első magyar műhelye
(Válogatta Litván György és Szűcs László. 1–2. kötet, Budapest, 1973)
Szociológia, 1976. 1. szám. [recenzió]

A »magyar girondistáktól« az ébredő magyarokig
Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből
Világosság, 1976. 3. szám. {1989}

*{ } Zárójelben az írást tartalmazó kötet megjelenésének éve.

1978

- A gyökértelenség radikalizmusa
Min dolgozik Szabó Miklós történész?
[interjú, készítette: Antal Gábor]
Magyar Nemzet, 1978. május 21.
- Programideológiák és állapotideológiák
Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban
Világosság, 1978. 2. szám. {1989}
- Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben
Világosság, 1978. 8–9. szám.
- Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon
a dualizmus utolsó negyedszázadában
IN *Magyarország története 1890–1918*, 1. kötet, XII. fejezet (873–1003. oldal)
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

1979

- Polgárosodás és politikai fejlődés a Monarchiában
Világosság, 1979. 4. szám.

1980

- A »svéd modell« válsága
Világosság, 1980. 8–9. szám. {1989}

1981

- A Bibó Emlékkönyv
Beszélő, 1981. 1. szám.
- Az aranytojást tojó tyúk történetéhez
Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában
Medvetánc, 1981. 1. szám. {1989}
- Nemzetkarakter és ressentiment
Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról
Világosság, 1981. 6. szám. {1995}
- A többség hatalma és a kisebbség joga
Érdek és politikai akarat viszonya a modern demokrácia-felfogásban
Világosság, 1981. 12. szám. {1989}

1982

- Szabó Dezső, a politikai gondolkodó
Medvetánc, 1982. 4. szám – 1983. 1. szám. {1989}
- Mi a kozmopolitizmus?
Mozgó Világ, 1982. 9. szám.

Rigid és képlékeny elnyomás
(Néhány gondolat a hetvenes években készült Jancsó-filmek értelmezéséhez).
Társulás Filmstúdió Történelmi Filmkötet, sokszorosítás, 1982.

1983

Szubkultúra vagy politikai ellenzék [Kun Ágota álnéven]
Beszélő, 7. szám (1983. április).

Magyar nemzetfelfogások
Mozgó Világ, 1983. 4. szám.

Még néhány szó a demokráciáról (vitacikk)
Világosság, 1983. 3. szám.

1984

Interjú Szabó Miklós történésszel (készítette: K. Pfeifer)
[Utánközlés a *Menora* c. kanadai lap hazai, szamizdat utánnyomása alapján.]
AB Hírmondó, 5. szám (1984. április).

Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében
Medvetánc, 1984. 4. – 1985. 1. szám. {1989}

1985

Az első posztkádárista kongresszus
[Fortinbras Jenő álnéven; társszerző: Krasznai Zoltán]
AB Hírmondó, 18. szám (1985).

Van-e a proletárnak és a felvilágosult polgárnak megvédeni való hazája? Gondolatok a századelő szocialista antimilitarizmusáról és polgári pacifizmusáról
Világosság, 1985. 6. szám.

A magyar önépítésről (Hozzászólás Csurka István „Új magyar önépítés” című vitaindító előadásához, 1985. június 14-én Monoron)
^{IN} *Magyar Füzetek* 18. (Válság és reform), 1987.
[Még néhány szó a magyar önépítésről címen a Monori Tanácskozás jegyzőkönyvei 1. kötetében is olvasható – FSZEK Budapest Gyűjtemény]

Hozzászólások a Monori Tanácskozás vitáján
^{IN} *A Monori Tanácskozás 1985. június 14–16. II. A vita jegyzőkönyve*
81. oldal, 121. oldal, 142. oldal. [szamizdat]

1986

Az új pártegyeség anatómiája
[Kibicz Gyula álnéven; társszerző: Krasznai Zoltán]
AB Hírmondó, 22. szám (1986/3. augusztus–szeptember).
Magyar Füzetek 18. szám, 1987

1987

- Kádár összecsomagolt és maradt [Fortinbras Jenő álnéven; társszerző: Krasznai Zoltán]
AB Hírmondó, 25. szám (1987/3. szeptember–december).
- Válság és reformtervek (Válasz a *Századvég* körkérdésére)
Századvég, 1987. 4–5. szám. {1989}
- Politikatudomány – politikai elmélet – elmélettörténet
Társadalomkutatás, 1987. 3. szám.
- Hogyan látjuk ma 1956-ot?
[A Rakpart Klubban, 1985. decemberében tartott előadás szerkesztett változata]
Új Látóhatár, 1987. 4. {1989}
- A liberalizmus utópiája és a létező liberalizmus
^{IN} *Válság és reform*,
A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 1987. {1995}

1988

- Groteszk közjáték a gótikus házban
[Fortinbras Jenő álnéven; társszerző: Krasznai Zoltán]
AB Hírmondó, 26. szám (1988/1. január).
- A magyar neobarokk új korszaka [Szabó M. Barnabás álnéven]
Beszélő, 25. szám (1988).
- A Hálózat és a magyar glasnosztj
Beszélő, 1988. 25. szám.
- Az első megtorpanás...
Demokrata, 1988. 10.
- Közép-Európa: történelem és program [Az Írószövetség Kritikai Szakosztályának 1987. október 26-i ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata]
Életünk, 1988. 3. szám.
- Gondolatok a kulturális autonómia és a politikai demokrácia viszonyáról
Kultúra és Közösség, 1988. 5. szám.
- 1938 fényei és árnyai
Liget, 1988. 2. szám.
- A legitimáció történeti alakváltozásai
Medvetánc, 1988. 1. szám.
- Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon
[Az ELTE Bibó István Szakkollégiumában, 1988. április 13-án »A hétköznapi Rákosi-rendszer« címmel tartott előadás szerkesztett változata]
Századvég, 1988. 6–7. szám. {2013}
- Történelmi nemzet – etnikus tudat
(Az etnikum gondolata a Horthy-kor nemzetfelfogásában)
Világosság, 1988. 8–9. szám. {1995}
- Schmitt Jenő Henrik és a magyar forradalmiság
Világosság, 1988. 12. szám.

A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben

^{IN} *Arat a magyar*

MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1988.

Történelmi nemzet – etnikus tudat (Vitatéizések a konzervativizmus-konferenciára)

^{IN} *Változás és alternatívák.*

A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 1988. {1995}

1989

POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON 1896–1986

Válogatott tanulmányok

Medvetánc könyvek, Atlantis Program, 1989.

ISBN 9634624472

A liberalizmus elvi kérdései I–II.

^{IN} *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, i. m.

Az utópikus gondolkodás

[Előadás a Műegyetem klubjában, 1982-ben]

^{IN} *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, i. m.

Reformtörekvések Magyarországon a huszadik században

[Előadás az Eötvös Klubban, 1987-ben]

^{IN} *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, i. m.

Az államtitkár megtevesztő információi!

Dátum, 1989. december 18.

Három évtized

Élet és Irodalom, 1989. 24. szám (június 16.).

A harmincas évek, a magyar szellemi élet nagy korszaka

[A Rakpart Klubban, 1983. április 16-án tartott előadás szerkesztett változata]

Életünk, 1989. 1–2. szám.

A harmadik út – tegnap és ma

Életünk, 1989. 8. szám.

Reformhétköznapok – Párbeszéd a reform szerepéről történelmünkben

[interjú, készítette: Fricz Tamás]

Kritika, 1989. 5. szám.

A Szabad Demokraták Szövetsége kultúrpolitikai koncepciójáról

Kritika, 1989. 6.

Érvek 1956 politikai rehabilitációja mellett

Liget, 1989. 1. szám.

Makó és Jeruzsálem – Braham: A magyar holocaust

Magyar Hírlap, 1989. január 20.

Interjú Szabó Miklós történésszel, a Szabad Demokraták Szövetsége ügyvivőjével a

Varsói Szerződésből való kilépésről

[készítette: Nagy Gábor]

Magyar Narancs, próbaszám, 1989. október 14.

Hálózatból szövetség

Szabad Demokraták, 1989. 1–2.

- A magyar külpolitikáról
Szabad Demokraták, 1989. 3.
- A demokráciába való átmenet: a »tű foka« vagy zsákutca?
Szabad Demokraták, 1989. 4–5.
- Az erős államfői hatalom Közép-Európában
Szabad Demokraták, 1989. 7.
- 1956 öröksége
Unió, 1989. 1. szám (április).
- A Rajk-per igaz krónikája – Szász Béla könyvéről
Világ, 1989. 4. szám (június 15.).
- Kibújni a jaltai ruhából – A Szovjetunióknak is lehet ajánlatokat tenni?
 [Szerkesztőségi kerekasztal-beszélgetés. Erdős André, Gergely András,
 Konrád György, L  b  dy László, Szabó Miklós]
Világ, 1989. 5. szám (június 22.).
- G  kerek és indák
 [Kerekasztal-beszélgetés az antiszemitizmusról és a zsidókérdésről
 Magyarországon – Hanák Péter, Juhász Gyula, Karády Viktor, Szabó Miklós,
 Varga László]]
Világosság, 1989. 6. szám.
- A Petőfi Kör t  rt  n  szvit  ja – Korfordul  k azon  ss  gai és különbözőségei
Világosság, 1989. 7. szám.
- A legitimáció ma Magyarországon
 IN *Magyarország Politikai   vk  nyve*, 1988. R. Forma Kiadói Kft., 1989. {1995}
- A szocializmus három értelme
 IN *Pártok és rendszerek*
 A Magyar Politikatudományi Társaság   vk  nyve, Budapest, 1989. {1995}
- Szabó Miklós – Szabad Kezdeményezések Hálózata, Szabad Demokraták Szövetsége
 [interjú az alternatív mozgalmakról]
 IN Bossányi Katalin: *Sz  lampr  ba*, Láng Kiadó, Budapest, 1989.
- A nemzetfogalom változása és a magyar társadalom modernizációja
 IN *Változás és állandóság* – Tanulmányok a magyar polgári társadalomról
 Hollandiai Mikes Kelemen K  r, Amszterdam, 1989.

1990

- Az MSZP megal  ta a felelősöket
Beszélő, 1990. 2. szám (január 22.).
- Botha Magyarországon
Beszélő, 1990. 2. szám (január 22.).
- Improvizáció – a NATO-tag Magyarországról
Beszélő, 1990. 8. szám (március 3.).
- Néhány figyelmeztető szó a román nacionalizmushoz
Beszélő, 1990. 12. szám (március 31.).

- Zsákcútság magyar történelem és unbewältigte Vergangenheit
[vita Tamás Gáspár Miklóssal]
Beszélő, 1990. 26. szám (július 7.).
- A jog sértéshez való jog
Beszélő, 1990. 43. szám (november 3.). {1995}
- Újrakezdődik a történelem?
Európai Szemle, 1990. 1. {1995}
- A kormány külügye
HVG, 1990. 38. szám (szeptember 22.).
- A nyakaszegett Münchhausen báró, avagy hogyan számolta fel önmagát
egy súrlódásmentesen működő paternalista rendszer
Kapu, 1990. 3.
- Az árok átívelése több ugrással
Kapu, 1990. 11. {1995}
- A magyar parlament az ezerkilencszázharmincas években
Kritika, 1990. 7. {1995}
- Az engedetlenség alternatívái
Magyar Hírlap, 1990. február 1.
- A kormány és a közelmúlt »csökevényei«
Magyar Hírlap, 1990. október 5.
- A konzervativizmus helye a mai magyar életben
Magyar Hírlap, 1990. november 21.
- A gorbacsovscsina és a »Leningrád-szindróma«
Magyar Narancs, 1990. 3. szám (február 5.).
- Vaj helyett műsor – Az SZKP XXVIII. Kongresszusa
Magyar Narancs, 1990. 15. szám (augusztus 2.).
- Jobbra át?
Magyarország, 1990. 17. szám (április 27.). {1995}
- A palackba zárt szellem kiszabadulásáról
[interjú Szabó Miklóssal a politikai antiszemitizmusról]
Népszabadság, 1990. március 3.
- A kárhozottak összeesküvése
Népszabadság, 1990. május 26. {1995}
- Jogszabálygyártó iroda vagy ring
Népszabadság, 1990. augusztus 30.
- Az MSZMP-kongresszus és a népszavazás után – Politikai térkép
Ring, 1990. 2. szám (december 20.).
- Gondolatok a vallásszabadságról
Ring, 1990. 4. szám (január 24.).
- Értelmiségi válaszut – pártosodás vagy függetlenség?
(Szabó Miklós és Lengyel László vitája)
Ring, 1990. 13. szám (március 28.).

A paraszttromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban
Századvég, 1990. 2. szám.

Három politikus

[Fényi Tibor interjúi Antall Józseffel, Petrasovits Annával és Szabó Miklóssal]
Valóság, 1990. 1. szám.

Bevezetés

^{IN} *A Petőfi-kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, III. Történészvita*
Szerkesztette: Hegedűs B. András és Rainer M. János,
Kelenföld Kiadó – ELTE, 1990.

1991

Mourir pour Kuvait?

Beszélő, 1991. 5. szám (február 2.).

Határtalan érzés – magyar külpolitikai doktrína

Beszélő, 1991. 7. szám (február 16.).

A Szolgálati Pragmatika

Beszélő, 1991. 10. szám (március 9.).

Ünnep és ünnep (parlamentari hozzászólás)

Beszélő, 1991. 11. szám (március 16.).

Ki parancsol a puskáknak?

Beszélő, 1991. 15. szám (április 13.).

Szakdolgozat a magaslesről

Beszélő, 1991. 18. szám (május 4.).

Mindszenty és Barankovics

Beszélő, 1991. 20. szám (május 11.).

{1995}

A német »kulturharc«

Beszélő, 1991. 22. szám (június 1.).

{1995}

A két francia kulturharc

Beszélő, 1991. 23. szám (június 8.).

Ma ismét rosszul áll 1956 ügye

Beszélő, 1991. 25. szám (június 22.).

{1995}

A gödöllői gondolat

Beszélő, 1991. 27. szám (július 6.).

Az írott szó morális jelentősége – Szabó Miklós beszélget Lackó Miklóssal

Beszélő, 1991. 37. szám (szeptember 14.).

A kínos forradalom

Beszélő, 1991. 42. szám (október 19.).

{1995}

Keresztény-nemzeti szabadelvűség

Beszélő, 1991. 47. szám (november 23.).

Az SZDSZ Szabadelvű Körének platformja

Beszélő, 1991. 48. szám (november 30.).

- A Kádár-émlékmű sarokfigurája – Aczél György halálára
Beszélő, 1991. 51–52. szám (december 21.). {1995}
- Horthy
Kapu, 1991. 8. {1995}
- Elnök és kormány a »békés átmenet« korszakában
Kritika, 1991. 7. szám. {1995}
- A sikerpolitika és a diszkrét politika
Kritika, 1991. 12. {1995}
- Katonai doktrína és közmegegyezés
Magyar Hírlap, 1991. február 22.
- Pozsgay
Magyar Narancs, 1991. 1. szám (január 8.).
- A déli szomszéd
Magyar Narancs, 1991. 4. szám (február 21.).
- Az érdekvédelem kérdőjelei
Magyar Narancs, 1991. 9. szám (május 2.).
- Rendszerváltás mint detektívregény
Magyar Narancs, 1991. 12. szám (június 13.).
- A bűvész varázspálcája
Magyar Narancs, 1991. 20. szám (szeptember 25.).
- Az úgynevezett zsidókérdés Magyarországon 1945 után
Magyar Nemzet, 1991. július 22.
- Társadalmi és pártharcok 1956-ban
Magyar Nemzet, 1991. október 22.
- Forradalmi igazságtéves – jogállamban?
Magyar Nemzet, 1991. november 15.
- Feljelentő nép-e a magyar?
Magyar Nemzet, 1991. december 2. {1995}
- Díszmagyarban a politika
Magyar Nemzet, 1991. december 24. {1995}
- A nemszeretem ellenzék [1991 - kézirat]
^{IN} *Múmiák öröksége* {1995}
- Sérelmek csapdája
Népszabadság, 1991. március 15.
- Politikai harc a tulajdonért [Válasz a *Népszabadság* körkérdésére az új rendszerről]
Népszabadság, 1991. november 16.
- A liberalizmus a mai Magyarországon
Századvég, 1991. 1. szám.
- A fegyveres erők a rendszer átalakulásában
Társadalomtudományi Közlemények, 1991. 1–2.
- Csendes? Forradalom? Volt? 1945–1947 és 1989–1991: Két átmenet
Világ, 1991. 23. szám (június 5.).

1945–47 és 1989–1991: két átmenet

[Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája]

^{IN} *Csendes? Forradalom? Volt?* Twins Konferencia-füzetek 3.

T-Twins Kiadó és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991.

1992

A szórakozott gombnyomogató és ötvenhat

Beszélő, 1992. 5. szám (február 1.).

Hol van Európa határa? A Habsburg – Nagy-Magyar birodalom

Beszélő, 1992. 17. szám (április 25.).

Trianon és a nemzeti egység

Beszélő, 18. szám (1992. május 2.). {1995}

...politikát legendáriumáról

Beszélő, 1992. 21. szám (május 23.). {1995}

Hadúr-ünnep

Beszélő, 1992. 24. szám (június 13.). {1995}

Puccstörténelem – A Légionárius Állam győzelme és bukása

Beszélő, 1992. 39. szám (szeptember 26.).

Jobboldal és szélsőjobboldal tegnap és most

Beszélő, 1992. 42. szám (október 17.). {1995}

»A hagyomány azé, aki megműveli«

Hiány, 1992. 5. szám (június).

Rendőrállam és közbiztonság

Kritika, 1992. 2.

Az Antall-kormány két éve

Kritika, 1992. 5.

Ellenforradalom az »elnöki diktatúra« ellen

Kritika, 1992. 10. {1995}

Restauráció vagy a történelem kritikus feldolgozása

Magyar Lettre, 1992. ősz, 6. szám. {1995}

A lakitelki gondolat

Magyar Narancs, 1992. 21. szám (október 15.). {1995}

Az 1956-os forradalom két arca

Magyar Nemzet, 1992. január 9.

Az első könyv a forradalomról

Magyar Nemzet, 1992. január 13.

Ki nyerte meg a második világháborút?

Magyar Nemzet, 1992. január 22. {1995}

A miniszteri felelősség – ma

Magyar Nemzet, 1992. február 13. {1995}

Új mítosz a gólyavárból – Ötvenhat »igazi« előkészítői

Magyar Nemzet, 1992. március 2. {1995}

- Aranyketrecben a sajtószabadság
Magyar Nemzet, 1992. március 21.
- A megbukott »lex« utóélete
Magyar Nemzet, 1992. április 1. {1995}
- Minden kornak rendszere van?
Magyar Nemzet, 1992. április 23. {1995}
- Kormányzati szintek félidőben
Magyar Nemzet, 1992. május 20. {1995}
- Alkotmányos válság küszöbén
Magyar Nemzet, 1992. május 29.
- A liberalizmus kettős természete
Magyar Nemzet, 1992. június 24.
- A médiaháború csendesedhet(ne)
Magyar Nemzet, 1992. július 8. {1995}
- Ki készül itt diktatúrára?
Magyar Nemzet, 1992. július 22. {1995}
- A magyarság változó arca
Magyar Nemzet, 1992. augusztus 3. {1995}
- A »Prohászka-ügy«
Magyar Nemzet, 1992. augusztus 6. {1995}
- Meggyőződés és opportunizmus – A karrieristák a nemzet fenntartói?
Magyar Nemzet, 1992. augusztus 26. {1995}
- A következő választás perspektívái – »Váltógazdaság« vagy kaleidoszkóp
Magyar Nemzet, 1992. szeptember 7. {1995}
- A harmadik Nagy Imre
Magyar Nemzet, 1992. szeptember 15.
- A válság új helyzetet teremt
Magyar Nemzet, 1992. október 1. {1995}
- Döntési helyzetben az MDF. Két taktika, két forgatókönyv
Magyar Nemzet, 1992. október 16. {1995}
- Tükör által homályosan?
Demokratikus forradalom vagy dicsőséges antikommunista ellenforradalom
Magyar Nemzet, 1992. október 22. {1995}
- Szabad-e bírálni a fasizmust? A »kevésbé rossz« totalitarizmus
Magyar Nemzet, 1992. november 2. {1995}
- Az 1945 előtti politikai szótár öröksége
Magyar Nemzet, 1992. november 9. {1995}
- A kétfelé szereplő kormány
Magyar Nemzet, 1992. november 25. {1995}
- Ez az ünnep a hatalom számára kisajátíthatatlan
[interjú, készítette: Hovanyecz László]
Népszabadság, 1992. március 14.

Akadozó rendszerváltás

^{IN} *A váltás rendszere – Tanulmányok a kormány politikájáról*
Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, 1992.

{1995}

1993

A kisgazdapárt útja és tévútja

Beszélő, 1993. 5. szám (február 6.).

{1995}

Nagy Imre, Kossuth, Rózsa Sándor

Beszélő, 1993. 10. szám (március 13.).

A népi ideál [a *Beszélő* melléklete: Múltunk jövője]

Beszélő, 1993. 35. szám (szeptember 4.).

A jobboldali radikalizmus reneszánsza Európában és a mai magyar szélsőjobboldaliság

INFO-Társadalomtudomány, 1993. 25.

A neobarokk altengernagy és a kenderesi nagygyűlés

Kritika, 1993. 10.

{1995}

A Klebelsberg-legenda

Kritika, 1993. 12.

{1995}

A Trianon-mítosz

Magyar Narancs, 1993. 24. szám (június 17.).

Hatalmi védelmet egy ideológiának?

Magyar Nemzet, 1993. január 28.

{1995}

A szegény ember egyházai

Magyar Nemzet, 1993. február 10.

{1995}

A magyar jobboldal liberalizmusképe

Magyar Nemzet, 1993. február 22.

{1995}

A parlamenti váltógazdaság két útja

Magyar Nemzet, 1993. március 4.

{1995}

A nemzettudat nem monopolizálható

Magyar Nemzet, 1993. március 18.

{1995}

Az első demokratikus rendszerünk – 1918

Magyar Nemzet, 1993. március 25.

{1995}

Salamon templomától a pesti páholyokig

Magyar Nemzet, 1993. április 3.

{1995}

A kozmopolitizmus – és a modernizáció

Magyar Nemzet, 1993. április 19.

{1995}

A szomszéd országokban élő magyarságért

Magyar Nemzet, 1993. május 20.

{1995}

Újra néhány szó a nemzettudatról

Magyar Nemzet, 1993. május 29.

A kisebbség mindig rosszul jár

Magyar Nemzet, 1993. július 7.

{1995}

A nemzet reneszánsza

Magyar Nemzet, 1993. augusztus 9.

{1995}

- A cserkész tábor mesevilág volt
Magyar Nemzet, 1993. szeptember 10. {1995}
- Hagyomány és megújulás
Magyar Nemzet, 1993. szeptember 29.
- Az MDF-pártkongresszus előtt
Népszabadság, 1993. január 11.
- Háborús bűnös vagy nemzeti hős? – Jány Gusztáv
Népszabadság, 1993. január 15. {1995}
- Ellenzékben túlélni a ciklust – Szabó Miklós történész az SZDSZ öt évéről
 [interjú, készítette: Zsoldos Attila]
Népszabadság, 1993. november 12.
- Trianon múltja és jelene
Rubicon, 1993. 5. szám.
- A meggyalázott forradalom hagyatékgyondozója – Litván György
Világosság, 1993. 3. szám.
- A magyar jobboldali radikalizmus történeti előzményei
^{IN} *Jobboldali radikalizmus tegnap és ma*, Politikatörténeti Füzetek 2.
 Politikatörténeti Alapítvány, 1993.

1994

- Gyurkó Lajos – Adalék egy ellenforradalmár pályaképehez
Beszélő, 1994. 8. szám (február 24.).
- Pap János
Beszélő, 1994. 9. szám (március 3.).
- [Négyezernyolcszáz leütés] arról, hogy legyőzi-e a nyugati szél a keleti szelet?
Beszélő, 1994. 21. szám (május 26.).
- Ahogy ez hazánkban általában szokás
 [interjú, készítette: Zádori Zsolt]
Beszélő, 1994. 22. szám (június 2.).
- Pilátus a Crédóban
Beszélő, 1994. 45. szám (november 10.).
- Saul király vagy Dávid király? (Antall Józsefről)
Kritika, 1994. 2. {1995}
- No pasaran! (Vita Orbán Viktorral)
Magyar Hírlap, 1994. március 24. {1995}
- A polgári baloldal
Magyar Hírlap, 1994. április 13. {1995}
- A sértett politikusok nemzedéke
Magyar Hírlap, 1994. április 26. {1995}
- A Boross-doktrína
Magyar Hírlap, 1994. május 11. {1995}
- Nagykoalíció vagy egypárti hegemonia?
Magyar Hírlap, 1994. június 27. {1995}

- A »fő veszély« – Az MDF ellenzéki stratégiája
Magyar Hírlap, 1994. október 1. {1995}
- Egy pillanatra – A Tölgyessy-ügy
Magyar Hírlap, 1994. október 17.
- A forradalmi etűd
Magyar Hírlap, 1994. november 8. {1995}
- A minden irányban nyitott párt
Magyar Narancs, 1994. 20. (május 19.) {1995}
- Nem tudtam, hogy most sírjak-e vagy nevessek –
 [interjú, készítette: Bossányi Katalin]
Mozgó Világ, 1994. 7. szám.
- Az ellenzék száz napja
Népszabadság, 1994. november 18. {1995}

1995

MÚMIÁK ÖRÖKSÉGE

- Politikai és történeti esszék*
 Szerkesztette: Némethy Szabolcs és Somogyi Zoltán
 Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1995. ISBN 9637476308
- A kommunista Till Eulenspiegel – Demény Pál emlékére
 IN *Múmiák öröksége*, i. m.
- Fundamentalista tradicionalizmus és fundamentalista antitradicionalizmus
 IN *Múmiák öröksége*, i. m.
- A lovagság reneszánsza és a Vitézi Rend
 IN *Múmiák öröksége*, i. m.
- Tudjuk? Merjük? Tesszük?
 IN *Múmiák öröksége*, i. m.
- Vajúdnak a hegyek
 IN *Múmiák öröksége*, i. m.
- A Szovjetunió története
 [Az előadások hangfelvétele 1983-ban készült Szegeden,
 1990-ben leírta és szerkesztette: Jankó Attila]
abCD – interaktív magazin, II. évfolyam, 1. szám. [CD-ROM]
 IDG Magyarország Kiadó, Budapest, 1995. {2013}
- A koalíciós minimum
Magyar Hírlap, 1995. január 23.
- A nemzeti középosztály
Magyar Hírlap, 1995. március 22.
- Üzengetünk, üzengetünk
Magyar Hírlap, 1995. június 2.
- Vázlat az antiszemitizmusról
Mozgó Világ, 1995. 8. szám. {2000}

A nép vagy a népi káderek országa
Népszabadság, 1995. január 9.

Koalíció a koalícióban
Népszava, 1995. október 9.

A masírozó szélsőjobb
Népszabadság, 1995. október 11.

Az ellenzék újjárendeződése
Népszava, 1995. november 4.

Humor és politika
Népszava, 1995. november 21.

A Fidesz útja
Népszava, 1995. december 23.

Interjú Szabó Miklóssal
 IN Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, 1–3
 T-Twins Kiadó, 1995.

1996

Múltunk jelene – A hatalomváltás kritikai hagyománya
Beszélő, 1996. 6. szám (június).

A kongresszusi verseny győztese
Magyar Narancs, 1996. 13. szám (március 28.).

Három korforduló: 896 – 1896 – 1996
Magyar Narancs, 1996. 34. szám (augusztus 22.).

A nacionálmaoizmus
Népszava, 1996. február 3.

Kereszténydemokrácia és keresztényszocializmus
Népszava, 1996. február 20.

Antall előtt vagy után
Népszava, 1996. március 18.

Csend a lelke mindennek
Népszava, 1996. április 17.

Civil kontroll és konstruktív ellenzékiesség
Népszava, 1996. május 30.

Alkotmányozási puccs
Népszava, 1996. július 15.

Éhes tanácsadó tisztogatással álmodik
Népszava, 1996. július 26.

Adj szállást az összmagyarnak
Népszava, 1996. szeptember 12.

A második forradalomról
Népszava, 1996. október 3.

Fidesz – 1957
Népszava, 1996. november 7.

- Az RMDSZ utat mutat
Népszava, 1996. november 14.
- Robinson és a versenyképesség
Népszava, 1996. november 19.
- Kultúrharc és rendszerváltás
Népszava, 1996. november 22.
- Két párt, két válság
Népszava, 1996. december 3.
- A káderpolitikai monopólium
Népszava, 1996. december 11.
- A jobboldali alternatíva
Népszava, 1996. december 18.
- A magyar szélsőjobboldal múltja és jelene
Rubicon, 1996. 3. szám.
- A vátész – Szabó Dezső
Világosság, 1996. 8–9. szám.
- Brezsnyev után [társszerző: Krasznai Zoltán, a kézirat 1980–81-ben készült]
^{IN} Krasznai Zoltán: *A birodalom romjain*
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Új hidegháború küszöbén [társszerző: Krasznai Zoltán]
^{IN} *A birodalom romjain*, i. m.

1997

- A desztalinizáció vége
Beszélő, 1997. 6. szám (június)
- A zuglói nyilasper
Beszélő, 1997. 10. szám.
- Az Aczél-jelenség
Magyar Narancs, 1997. 11. szám (március 13.)
- A VSZ öröksége és a magyar NATO-tagság [társszerző: Krasznai Zoltán]
Népszabadság, 1997. november 7.
- Új balítéletek
Népszava, 1997. január 11.
- Az életmódok egyenrangúsága
Népszava, 1997. január 25.
- Zarándokoljunk Havannába...
Népszava, 1997. február 7.
- Harci szövetségek titkai
Népszava, 1997. március 18.
- Politika Isten rabságában
Népszava, 1997. április 19.
- Az Ellenzéki Nyilatkozat liberalizmusa
Népszava, 1997. június 17.

Konkordátum és vidéke
Népszava, 1997. június 21.
Az Amerika-ellenes tévéépfront
Népszava, 1997. július 23.
A FIDESZ történelemszemlélete
Népszava, 1997. augusztus 26.
A varsói gyors és a magyar koalíció
Népszava, 1997. november 5.

1998

Az instrumentális ész kritikája
(Kísérlet az új magyar demokrácia politikai nyelvének jellemzésére
Bihari Mihály: Magyar politika c. könyve alapján. Korona Kiadó, 1996)
Beszélő, 1998. 2.
1972
Beszélő, 1998. 3. szám.
A Ludovikától a Magvetőig
(Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronköhidáig I–II., Magvető, 1978)
Beszélő, 1998. 10. szám.
Az ellenzéki egység halottja – Tánczos Gábor (1928–1978)
Beszélő, 1998. 11. szám.
A nemzeti kereszténység
Hetek, 1998. 17. szám (április 25.).
Kisgazda történelem
Hetek, 1998. 18. szám (május 1.).
A FIDESZ Úrhatnám Polgári Párt jelenképe
Hetek, 1998. 19. szám (május 9.).
Jobbközép és B-közép
Hetek, 1998. 21. szám (május 23.).
A kommunizálás funkciója közéletünkben – A magyar mccarthyizmus
Hetek, 1998. 27. szám (július 4.).
A szellem hatalma és a hatalom szelleme
Hetek, 1998. 39. szám (szeptember 26.).
Puha diktatúra – kemény demokrácia (a Kádár-rendszer öröksége)
Hetek, 1998. 46. szám (november 14.).
1848 képe a hivatalos és nem hivatalos nyilvánosságban
Kritika, 1998. 3.
Arányérzék – Bismarck és legendája
Magyar Hírlap, 1998. augusztus 1.
Vitézek, mi lehet...
Magyar Hírlap, 1998. október 2.
Költői igazságszolgáltatás
Magyar Hírlap, 1998. december 17.

- Az előítélet neutralizálása
Mozgó Világ, 1998. 1. szám.
- Vadhajtások a magyar demokrácia fáján (Horn, Torgyán, Orbán)
Mozgó Világ, 1998. 4. szám. {2000}
- A hétköznapi kádárizmus
 (Gerő András–Pető Iván: Befejezetlen szocializmus. Képek a Kádár-korszakból, Tegnap és Ma Kulturális Alapítvány, 1997)
Mozgó Világ, 1998. 5. szám. {2000}
- Az »ostrom«
 (Gosztonyi Péter: Budapest lángokban 1944–1945, Móra, 1998)
Mozgó Világ, 1998. 6. szám. {2000}
- Egy francia középkori falu monográfiája
 (Ladurie: Montaillou – egy okszitán falu életrajza 1294–1324, Osiris, 1997)
Mozgó Világ, 1998. 7. szám. {2000}
- Antall József közelről
 (Debreczeni József: A miniszterelnök, Osiris, 1998)
Mozgó Világ, 1998. 8. szám. {2000}
- A centenárium fél évszázada
 (Gerő András: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma, Új Mandátum, 1998)
Mozgó Világ, 1998. 9. szám. {2000}
- Közelmúltunk mint tananyag
 (Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990, Vince, 1998)
Mozgó Világ, 1998. 10. szám. {2000}
- A területi revízió mint feladat és ideológia
 (Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953
 Romsics Ignác szerk., Vince, 1998)
Mozgó Világ, 1998. 11. szám. {2000}
- Viszonylag békésen
 (A fordulat évei 1947–1949. Szerkesztette: Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor és Rainer M. János, 1956-os Intézet, 1998)
Mozgó Világ, 1998. 12. szám. {2000}
- A pápa kubai forgatókönyve
Népszava, 1998. február 4.
- Minisztériumok és apparátusok
Népszava, 1998. április 29.
- Úr és polgár
Népszava, 1998. június 6.
- Polgár, polgárság, magyar polgárosulás
 [interjú, készítette: Szász István]
Népszava, 1998. augusztus 26.

- Provokáció és megfélemlítés
Népszava, 1998. szeptember 2.
- A parlamenti diktatúra
Népszava, 1998. október 5.
- A polgári voluntarizmus
Népszava, 1998. december 3.
- A klasszikus kádárizmus
Rubicon, 1998. 1. szám.
- A magyar jobboldali radikalizmus történelmi gyökerei
^{IN} *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma* (tanulmányok)
 Napvilág Kiadó Kft., Budapest, 1998.

1999

- Az ellopott barikád
 (Pongrátz Gergely: Corvin köz – 1956. A szerző kiadása, Chicago, 1982)
Beszélő, 1999. 2. szám.
- A fegyverek kritikája (A Tanácsköztársaság nyolcvanadik évfordulója)
Beszélő, 1999. 3. szám.
- A Lajta Bánság fantomja
Beszélő, 1999. 6. szám.
- Közös ügyek Európában
Hetek, 1999. 2. szám (január 16.).
- A royalista köztársaság
Hetek, 1999. 8. szám (február 27.).
- A kisajátíthatatlan ünnep
Hetek, 1999. 10. szám (március 13.).
- II. János Pál pápa Bukarestből üzent Zagorszkba
 (Nagyhatalmi célok és premodern értékek)
Hetek, 1999. 19. szám (május 15.).
- Az árulás világa: a Kádár-rendszer – Jellem és történelem
Hetek, 1999. 27. szám (július 10.).
- A mindig aktuális államalapító
Hetek, 1999. 32–33. szám (augusztus 14.).
- Asszimiláció és antiszemitizmus
Hetek, 1999. 35. szám (szeptember 4.).
- Országjelkép vagy államforma-szimbólum
Hetek, 1999. 37. szám (szeptember 14.).
- Egyházi ünnep – állami ünnep
Hetek, 1999. 40. szám (október 9.).
- Az október 23-i gyűlölet-kétperc – Újraírt történelem
Hetek, 1999. 43. szám (október 30.).
- Egyházügyi revízió – A tábori lelkesedés és a felekezeti egyenjogúság
Hetek, 1999. 46. szám (november 20.).

- Az aranyvonalat
Hetek, 1999. 49. szám (december 11.).
- Diktatúrák elmélete és gyakorlata
Hetek, 1999. 50–51. szám (december 18.).
- A NATO-n át a Nyugattá váláshoz
Magyar Hírlap, 1999. április 3.
- Si tacuisses...
Magyar Hírlap, 1999. május 15.
- A németek és Európa Versailles-a
Magyar Hírlap, 1999. július 3.
- A pótmegoldás génusza
Magyar Hírlap, 1999. július 10.
- »Zsidókérdés« vagy antiszemitizmus?
 (A fogadott prókátor üzeni: a zsidók ne merjenek félni)
Magyar Hírlap, 1999. szeptember 1.
- Az újraértékelt Auschwitz
Magyar Hírlap, 1999. szeptember 18.
- A Jehova tanúinak száz esztendeje
Magyar Hírlap, 1999. október 5.
- Tiszaeszlározás, a magyar vudu
Magyar Hírlap, 1999. október 27.
- A Bárdossy-rehabilitáció
Magyar Hírlap, 1999. november 8.
- A megkoronázott köztársaság
Magyar Hírlap, 1999. december 7.
- A magyar császárság százada
Magyar Hírlap, 1999. december 31.
- Az írástudók szereptévesztése
Mozgó Világ, 1999. 1. szám. {2000}
- Vita a magyar közösségről
 (Válasz Mistéth Endre miniszter úrnak)
Mozgó Világ, 1999. 2. szám.
- Kondratyev kora
 (Eric Hobsbawm: A szélsőségek kora
 A rövid 20. század története, Pannonica, 1998)
Mozgó Világ, 1999. 3. szám. {2000}
- Alternatíva nélküli vagy helyes döntés
 (Szakály Sándor: Volt-e alternatíva?
 Magyarország a második világháborúban, Ister, 1999)
Mozgó Világ, 1999. 5. szám. {2000}

- A klasszikus diplomácia és ami utána következett
 (Ormos Mária–Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren.
 Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Osiris, 1998)
Mozgó Világ, 1999. 6. szám. {2000}
- A blairista kiáltvány
 (Anthony Giddens: A harmadik út – A szociáldemokrácia megújulása
 Agóra Marketing Kft., 1998)
Mozgó Világ, 1999. 7. szám. {2000}
- Az emelkedő magyar nemzet huszadik százada
 (Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris, 1999),
Mozgó Világ, 1999. 8. szám. {2000}
- A nagy ugrás és a nagy zuhanás
 (Berend T. Iván: Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet
 Közép- és Kelet-Európában 1944–1990, Vince, 1999)
Mozgó Világ, 1999. 9. szám. {2000}
- Az antiliberális liberalizmus
 (Csizmadia Ervin: Két liberalizmus Magyarországon, Századvég, 1999)
Mozgó Világ, 1999. 10. szám. {2000}
- A Kádár-kor Baumgarten Alapítványa
 (Nóvé Béla: Tény/Soros
 A magyar Soros Alapítvány első tíz éve 1984–1994, Balassi, 1999)
Mozgó Világ, 1999. 11. szám. {2000}
- A realizmus diadala
 (Szalai Erzsébet: Oroszlánok és globalizáció
 MTA PTI – Új Mandátum, 1999)
Mozgó Világ, 1999. 12. szám. {2000}
- A Werbőczy Társaság
Népszabadság, 1999. április 22.
- Caligula-effektus (A kormány idegállapota)
Népszabadság, 1999. július 5.
- II. József újratemetése
Népszabadság, 1999. július 30.
- Egy leleplezés leleplezése
Népszabadság, 1999. október 28.
- Ugocsa coronat
Népszabadság, 1999. december 29.
- A demokrácia határa
Népszava, 1999. január 13.
- A Fidesz alattvalójává teszi azokat, akiknek életszínvonalát javítani akarja
 [interjú, készítette: Szász István]
Népszava, 1999. július 19.

A rákosista emigráció renegátja
[beszéd Hegedüs András temetésén]
Szociológiai Szemle, 1999. 4. szám.
Interjú Szabó Miklóssal
^{IN} *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III – Interjúk és dokumentumok*
Szerkesztette: Szilágyi Sándor
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

2000

Nincs harmadik út – Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről
(Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat, Osiris, 1999)
Beszélő, 2000. 1. szám.
Március radikalizmusa
Beszélő, 2000. 3. szám.
A csendőrség útja
Hetek, 2000. 8. szám (február 19.).
Két nemzet születése
Hetek, 2000. 11. szám (március 11.).
Kossuth-vita a magyar történelemben – Kultusz és deheroizáció
Hetek, 2000. 14. szám (április 1.).
A parlament feltámadása
Hetek, 2000. 17. szám (április 22.).
A második Mohács
Hetek, 2000. 22. szám (május 27.).
Modernizátorból feudális jelkép
Hetek, 2000. 34. szám (augusztus 19.).
Egy ünnep hordaléka
Hetek, 2000. 35. szám (augusztus 16.).
A francia szélsőjobboldal az első kultúrharc és Vichy között
(Ludassy Mária: Fehér jakobinizmus, Charles Maurras és az Action Française)
Holmi, 2000. május.
Kinek van itt identitása?
[Beszélgetés Erős Ferenc szociálpszichológussal és Szabó Miklós történésszel
A napfény íze apropóján, kérdező: Pogonyi Lajos]
Kritika, 2000. 4. szám.
A neonácizmus szalonképessége
Magyar Hírlap, 2000. március 8.
A kisgazdapárt arcai és álarcái
Magyar Hírlap, 2000. április 29.
Iszlám és egyensúly
Magyar Hírlap, 2000. július 11.
A csálhatatlan boldog
Magyar Hírlap, 2000. szeptember 7.

- Túlpartról – Részletek egy 1978-as interjúkötetből
[Másodközlés a Magyar Füzetek 1980/6. száma alapján]
Magyar Lettre, 2000. ősz. 38. szám.
- Az antifasizmus revíziója
Mozgó Világ, 2000. 1. szám. {2000}
- Operettország valódi hadserege
(Hajdú Tibor: Tisztikar és középosztály – Ferenc József magyar tisztjei
História – MTA Történettudományi Intézete, 1999)
Mozgó Világ, 2000. 3. szám. {2000}
- Az Államvédelmi Irathatóság évkönyve
Mozgó Világ, 2000. 4. szám.
- Új hang a jobboldalon
Mozgó Világ, 2000. 5. szám. {2000}
- Titkok diszkrét tudója
(Bossányi Katalin: Kísérlet, Héttornnyú, 2000)
Mozgó Világ, 2000. 6. szám. {2000}
- A geszti Bismarck
(Tőkéczi László: Tisza István eszméi, politikai arca, Kairosz, 2000)
Mozgó Világ, 2000. 7. szám. {2000}
- Rémtörténelem
(Stéphane Courtois, Nicolas Werth, JeanLouis Panné,
Karel Bartosek Jean-Louis Margolin, Andrzej Paczkowski:
A kommunizmus fekete könyve, Nagyvilág, 2000)
Mozgó Világ, 2000. 8. szám. {2000}
- A modernizáció kiválasztott népe
(Karády Viktor: Zsidóság Európában a modern korban
Új Mandátum, 2000)
Mozgó Világ, 2000. 9. szám. {2000}
- A szelíd republikanizmus
(Kende Péter: A köztársaság törekeny rendje – Államiság
a kommunizmus után, Osiris, 2000)
Mozgó Világ, 2000. 10. szám. {2000}
- Az óbudai majomper
Népszabadság, 2000. április 13.
- A szembejövő vonat lámpája – Monor, 1985
Népszabadság, 2000. június 14.
- A jellem és a szerep
Rubicon, 2000. 6. szám.
- A magyar zsidóság és a kommunista mozgalom viszonya 1945 után a magyar
filmekben
Szombat, 2000. 2.

A »helyzethiány« ellenforradalma
(François Furet és Ernst Nolte levélváltása 1906-ban)
Világosság, 2000. 4. szám.

Szabó Miklós posztumusz művei

2000

VISZONYLAG BÉKÉSEN

Válogatott írások

Mozgó Világ & Helikon Kiadó, Budapest, 2000.

ISBN 9632086813

2001

Nemesi és polgári liberalizmus

^{IN} *Filozófia és kultúra – Írások a magyar művelődéstörténet köréből*

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok – 28. kötet

Szerkesztette: Lackó Miklós

MTA Történettudományi Intézete, 2001.

ISBN 9638312777

2003

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS ÉS

A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETE (1867 –1918)

Sajtó alá rendezte és a bibliográfiát összeállította: Horváth Ágota

Szerkesztette: Sándor Tibor

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.

ISBN 963949402X

2013

A JÓ KOMMUNISTA SZILÁRDAN EGYÜTT INGADOZIK A PÁRTTAL

Előadások a kommunista pártok történetéről és

a fekete–piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról

Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította: Jankó Attila

Szegedi Egyetemi Kiadó, 2013.

ISBN 9789633151471

2015

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS [...].pdf

ISBN 9789631223996

Ez a könyv a Horváth Ágota által rekonstruált kéziraton alapul, tehát nem az Új Mandátum kiadónál megjelent kötet másolata. A legfontosabb eltérések az első kiadástól: A nagyobb betűméret miatt megváltozott a tördelés, ezért az oldalszámozás nem egyezik a nyomtatott kiadással, a lábjegyzetek számozása folytonos, a hosszú fejezetcímek a tartalomjegyzékben rövidítve olvashatók, a bibliográfiát csak időrend szerint rendezve közöljük, továbbá nincs név- és tárgymutató.

J:A – 2015. május 6.

Utószó a második kiadáshoz

Szabó Miklós történelmi munkássága – az érdeklődő fiatalabb nemzedékeknek köszönhetően – már nem csak a szűkebb szakmai körökben ismert. Ez indokolja egyik legfontosabb művének ismételt közreadását.

Akik ismerik a nyolcvanas években kibontakozott Demokratikus Ellenzék tevékenységét, tudják, hogy Szabó Miklósnak döntő szerepe volt az akkori második nyilvánosság kialakulásában jelentős szerepet játszó „repülő egyetemek” megszervezésében. Egykori illegális kurzusainak hallgatói kivételesen nagy tudású, rendkívül invenciózus politológust ismerhettek meg személyében. Az elmúlt évek közéleti–politikai vitái a Horthy-korszakról, országunk szerepéről a világháborús években egyre sürgetőbbé teszik a diskurzus tárgyának pontos ismeretét. Ehhez pedig elengedhetetlen ennek a műnek a tanulmányozása.

A szerző személyéről: Szabó Miklós a keresztény középosztályba sorolható, de határozottan polgári értékeket valló családban született. 1954–1958 között a budapesti bölcsészkar hallgatója volt. Tanulmányait történelem–magyar szakon kezdte, de 1956-ban lehetőséget kapott arra, hogy részt vegyen az akkor induló egyszakos kutatóképzésben, s így történészként szerezte meg diplomáját. Mint nemzedékéből sokaknak, az ő életének is az 1956-os forradalom vált meghatározó politikai élményévé. Mivel közreműködött a MEFESZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szervezete) újjászervezésében, az egyetem elvégzése után csak kollégiumi nevelőtanárként kaphatott állást. Egy évig volt a Váci Öntőipari Tanulóintézet tanára, majd 1959-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe, ahol közel tíz éven keresztül könyvtárosként dolgozott, később a Legújabbkori Osztály tudományos munkatársa lett. A Szabad Demokraták Szövetsége képviselőjeként 1990 és 1998 között az Országgyűlés tagja volt; e munkája mellett is rendszeresen tanított, számos előadást tartott.

A hatvanas években, még könyvtárosként kezdte meg az újkonzervatív és jobboldali radikális mozgalmak történetének kutatását. A most – szabadon terjeszthető .pdf formátumban – újra megjelenő monográfiája történelmi munkásságának egyik első, terjedelmét tekintve legnagyobb és bizonyosan legfontosabb darabja. Elmondása szerint a hetvenes években született mű eredetileg egy nagyobb, a huszadik század első fele politikai gondolkodásának történetéről szóló szakmunka bevezetője lett volna. Sajnos ez a mű sohasem született meg.* A hetvenes években végzett több éves kutató munkája és a megírás közben azonban a kézirat fokozatosan „kinőtte” a szokványos előtanulmány kereteit és kialakultak egy önálló monográfia körvonalai.

*„Részleteit” azonban az érdeklődő olvasó „rekonstruálhatja”, amennyiben elolvassa Szabó Miklós és a vele sokszor azonos, vagy hasonló nézeteket valló történészek (Hanák Péter, Laczkó Miklós, Litván György, továbbá nem egy esetben Hajdú Tibor) ebben a tárgyban született írásait.

A szakmai körökben akkoriban az érdeklődés középpontjában álló totalitarizmus elméletek ihlette mű az újkonzervativizmus egyetemes és magyarországi történetét dolgozza fel az 1870-es évektől 1918-ig terjedő időszakra vonatkozóan. A szerző által vizsgált eszmék és mozgalmak döntő többsége tovább élt a két világháború közötti időszakban és a negyvenes évek első felében is. De a „szőnyeg alá söpörve” egészen 1989/90-ig, hogy aztán utána több hullámban, de egyre növekvő intenzitással, természetesen más formában is névvel, de jelen legyenek napjainkban is.

Szabó Miklós művének szemléletmódja szorosan kapcsolódik a hazai történettudományban meghonosodott és ma is jelenlévő középosztály diskurzushoz. Eszerint a 19. század második felében kialakuló polgári társadalom középosztálya nem modern polgári értékek alapján jött létre, hanem a hagyományos, feudális eredetű dzsentri-dzsentróid középosztályhoz idomult. Ezt az attitűdöt hívta Hanák Péter „feudalizációnak”, Szabó Miklós pedig a találób „refeudalizáció” kifejezést használta. Szabó Miklósnak és kollegáinak írásai azóta is jelen vannak egyetemi és főiskolai oktatásunkban. Tanulmányának eredetiségét az adja, hogy tárgyát a magyar eszme- és politikatörténet egészének folyamatába belehelyezvén, teljesen új megvilágításba helyezte történelmünk legfontosabb, – a negyvenes évek végétől kezdődő és a nyolcvanas évek végéig tartó kényszerszünetről eltekintve – máig tartó korszakát. Szabó Miklós egyik legjellemzőbb történetírói erénye abban áll, hogy egyformán nagy érzékenységgel és igényességgel tudta megragadni és elemezni az ideológiákat és azoknak a politikai mozgalmaknak történetét is, amelyek ezen eszmék megvalósítására törekedtek. Kevés történetírói munkában valósul meg a politikai ideológia és a politikai mozgalmak kölcsönhatásának ilyen alapvető és mélyenszálló vizsgálata. Műve így nemcsak a hazai politikai gondolkodás története szempontjából bír jelentőséggel; egyúttal a korabeli politikai pártokról, mozgalmakról, érdek-képviselési és társadalmi szervezetekről, kisebb folyóiratok körül kialakuló értelmiségi körökről is plasztikus képet ad.

A közel hatszáz gépelt oldalt kitevő kézirat a szerző hagyatékából került elő. Több változata állt az első kiadás előkészítése során rendelkezésünkre, de egyikük sem volt teljes. Monográfiájának néhány további részlete napvilágot látott, kisebb-nagyobb átdolgozásokkal, különböző folyóiratokban. Mindezeket, annak idején megkíséreltük visszahelyezni a kéziratba. Bizonyos részek, így például az egyetemes történeti fejezetek lábjegyzetei kéziratának minden ránk maradt verziójából hiányoztak. Az egyetemes történeti fejezetek a magyar újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus történetét nemzetközi perspektívába állítják, segítségükkel képet alkothatunk ezeknek a kifejezetten nemzeti törekvéseknek nagyon is internacionális voltáról.

Lemondtunk arról, hogy megjelentessük a kéziratban megmaradt historiográfiai bevezetőt. Egyrészt ennek lábjegyzetei is hiányoznak, másrészt a szerző ebben a korabeli – elsősorban német – szakmai vitákra reflektál, így aztán művének ezen részei mára némiképp aktualitásukat veszítették.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akiknek segítségével Szabó Miklós tanulmánya sem akkor, sem most nem láthatott volna napvilágot: Balás Fruzsínának, Szabó Miklós özvegyének, aki az első kiadás alapjául szolgáló kéziratot rendelkezésemre bocsátotta; Horváth Ágotának, aki az eredeti szöveget 2003-ban sajtó alá rendezte és akinek munkáját azok méltányolhatják igazán, akik ismerik Szabó Miklós korai írásainak minden szerkesztőt nehéz feladatok elé állító sajátos stílusát; a német idézeteket magyarító Mesés Péternek; az első kiadás nagyvonalú és türelmes kiadójának, Németh Istvánnak; továbbá Jankó Attilának, aki e második kiadást kezdeményezte és szerkesztette.

Budapest, 2015. május 6.

Sándor Tibor

Mit is tanultunk tőle?

[...]

Hogyan lehet tetten érni
a szélsőjobboldaliság csíráit egy új mozgalom
ártatlannak tetsző programpontjában vagy
egy liberális politikus kiszólásában?

[...]

Száz hasonló fontos apróságon túl
a legfontosabbat:
hogyan lehet törésmentesen ötvözni
a teljes elvhűséget a politikai racionalitással,
a bátor elszántságot a józan realitásérzéssel,
az elkötelezettséget a minőségérzéssel,
a fontos dolgok komolyan vételét a humorérzéssel.

[...]

Tabor Ádám: Jászi jó utóda

A hatvan éves Szabó Miklós köszöntése

1995. május 6.

